శ్రీ ర స్తు.

మహాకవి శ్రీ కందుకూరి రుద్రకవి ప్రణీతంబగు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

విమర్శకాచార్య, శిల్పకళాకోవిద

శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవి విరచిత

సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యాన సమేతము

సత్తెనపల్లి హైందవోన్నత పాఠశాలా ప్రధానాంధ్ర పండితులు:

శ్రీ కొండూరి వీరరాఘవాచార్యులు గారి

కావ్యమీమాంసా సహితము

ఆ ం ధ్ర శి ల్ప క ళా ప రి ష త్తు

కా ర్య స్థా న ము : : స త్తె న ప ల్లి.

అడ్రసు:-

స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవి

పెదపాలెం.

పొన్నూరుపోస్టు, గుంటూరు జిల్లా.

నాగార్జున ప్రెస్, నిడుబ్రోలు.

1951

ప్రథమ ముద్రణము

1000 ప్రతులు

వెల 5—0—0

[పోస్టేజి ప్రత్యేకము]

పండితాభిప్రాయములు

"సుధాతరంగిణి"

కందుకూరి రుద్రయ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు వ్యాఖ్య

కర్త: శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు

పేరెన్నికగన్న ఆంధ్రకవులలో శ్రీ కందుకూరి రుద్రయ ఒకడు. రుద్రయ ప్రతిభను విననివారు, ఆయన కృతులను చదువనివారు, చాటువులతో ఆనందింపని వారు తెలుగువారిలో ఉండరు.

రుద్రయ నెల్లూరుజిల్లా కందుకూరు గ్రామనివాసి. విశ్వబ్రాహ్మణుడు. శాలివాహనశకము ౧౪౬౦ ప్రాంతములో రుద్రయ, శ్రీకృష్ణదేవరాయల వారి ఆస్థానమున తన కవితను ప్రదర్శించి, సన్మానములను బడిసినాడు. రుద్రయ వంశమువారు ఇప్పటికిని కందుకూరులో గొందరున్నారు. రుద్రయ ప్రతిభకు చిహ్నముగా వారిప్పటికిని కవివంశము వారుగాఁ బిలువబడుచున్నారు.

రుద్రయ సహజ కవితావిశారదుడు. చిన్నతనముననే ఆయన పెక్కుకృతులను రచించెను. రుద్రయ కృతులన్నిటిలో మిక్కిలి ప్రతిభకు వచ్చినది నిరంకుశోపాఖ్యానము. రుద్రయ్య చెప్పికొనినట్లు బాల్యచాపలముతో నిబంధించినను నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రౌఢ కావ్యముగా కవితలో పరాకాష్ట నందుకొనినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము చక్కని శృంగార కావ్యము. పేరునకుతగినట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానము, రుద్రయ లేఖినిలో నిరంకుశ ప్రతిభతో రూపొందినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము కథాసందర్భమున సుగమముగానున్నను, రసవత్కవితా పాకమున గంభీరముగా నున్నది. అందలి లోతుపాతులను తరచి తెలిసికొనవలెననిన చక్కని వ్యాఖ్యానమొకటి అవసరమై యున్నది.

బాపట్లతాలూకా పెదపాలెం వాస్తవ్యులు, కవులు, పండితులు అగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు తమ సుధాతరంగిణి వ్యాఖ్యతో నేడు ఆకొరతను తీర్చివేసినారు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారి సుధాతరంగిణి చాల హృదయంగమముగా నున్నది. పుష్కలమైన సామగ్రితో జాలువాఱె సుధాతరంగిణి, మధుర ధ్వన్యాది విశేష ప్రకటనములతో, మూలగ్రంథమును మరింత రసవత్తరము నొనరించుచున్నది. ఈ సుధాతరంగిణి, కవి పండిత రసిక సమాలోచక జనామోదమును బడయుననుటలో సందేహము లేదు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు ఇంకను ఆంధ్ర ప్రబంధములకు మధుర వ్యాఖ్యలురచించి, ఆంధ్రలోకమునకు మహోపకారము చేయగలరని విశ్వసించుచున్నాను.

సాహితీసమితి
తెనాలి.
22-11-1951

కావ్యతీర్థ, కవితావతంస
ఘంటి లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి

పండితాభిప్రాయములు.

సర్వభాషలకు సంస్కృతము మూలము. ఎల్లభాషలకంటె సంస్కృతముతో సంబంధ మొక యాంధ్రభాషకే చెల్లినది. వర్ణసమామ్నాయమందును, వ్యాకరణ నియమములందును, ఛందోవృత్తములందును, నలంకార సామాగ్రియందును, వికృతి రూపములందును, దీర్ఘసమాసములందును, విమర్శించి చూచిన ననుబంధము తప్పక యొప్పుకొనఁదగియున్నది. అందువలననే "దేశభాషలందు తెనుఁగులెస్స" యనుసిద్ధాంత మేర్పడినది. ఆంధ్రవాఙ్మయరచనకు మూలకందము భారతము. కవిత్రయ రచితము. రాజనరేంద్ర మనుమసిద్ధులకాలమునాఁటిది. తత్సమకాలీనములు. తత్సదృశములు నిర్వచనోత్తరరామాయణ "నృసింహపురాణ" "హరివంశో" త్తరహరివంశాదులు. మొదటి తరగతిలోనివి. భావికవిమార్గదర్శకములు.

తదనంతర రచనలు. "శ్రీనాథ" "సూరన" కర్తృకములు. భాషాపోషకములు. "హారవిలాస" "శాలివాహనసప్తశతి" "భీమఖండ" "కాశీఖండ" "శృంగారనైషధ" "రాఘవపాండవీయ" "ప్రభావతీప్రద్యుమ్న" కళాపూర్ణోదయాదులు. "పాండురంగవిజయ" "పారిజాతాపహరణ" "మనుచరిత్ర" "వసుచరిత్ర" "రాజశేఖరవిలాస" "కాళహస్తిమాహాత్మ్యము" మొదలైనవి, యాంధ్రభోజుని సభాలంకారములై యలరారినవి.

వానికేమాత్రముతీసిపోనివి "కందుకూరి రుద్రమహాకవికృతి" "నిరంకుశోపాఖ్యానము" స్వతంత్రకృతులలోఁ జేరినది. ఇమ్మహాకావ్యమునకు "సుధాతరంగిణ్యాఖ్య వ్యాఖ్య (స్వర్ణసుబ్రహ్మణ్యకవి కర్తృక) యుభయ వాఙ్మయ సముపాసకలవారనుభవింపఁదగియున్నది. ఇందుసందర్భోచితముగా వివిధనిఘంటువులు, వ్యాకరణాలంకారాది శాస్త్రములు, సకలగీతాభినయ భరతకలాలక్షణగ్రంథములు నెన్నో యుదహరింపఁబడినవి. "కవిసమయములు" "ప్రకృతిసాదృశ్యకృతి" "కవిహృదయములు" "లోకోక్తులు" "న్యాయములు" మున్నగు కవితాసామగ్రి సమగ్రముముగా వ్యాఖ్యాయంగముముగా వివరించి సంధానింపఁబడినవి. దీనిని జాగ్రత్తగాఁ జదివిన, ధారణాశక్తి కలార్థికి యాంధ్రభాషయందేకాక సంస్కృతభాషాకావ్యములు చదివియుంచుట యందును, నిరాఘాట పాండిత్యము తప్పక చేకూరఁగలదు. మహాశయులు [illegible] వ్యాఖ్యాతకుఁగల భాషాభివృద్ధియందలి నిరంతరాభినివేశము, [illegible] లోకనము ప్రకటించుచున్నయది. పరమేశ్వరుఁ డీ వ్యాఖ్యాతకు, నింకను పెక్కు ప్రసిద్ధమహాకావ్యములకు వ్యాఖ్యలు రచించుట కెల్లవేళలయందును ప్రోత్సహించుఁగాత మని ప్రార్థించుచున్నాఁడ.

దేవస్థాన సంస్కృతకళాశాల,
పొన్నూరు.

శతావధాని,
చెల్లా పిచ్చయ్యశాస్త్రి.

నిరంకుశోపాఖ్యాన ముద్రణమునకు సహాయమొనర్చిన

రాజపోషకులు.

శ్రీ సత్యనారాయణ రైస్ మిల్లు కంపెనీవారు నిడుబ్రోలు. రు 50—0—0

,, వెంకటేశ రైస్ మిల్లు మేనేజరు యడ్లపాటి సుబ్బారావుగారు, ,, 50—0—0

,, గొట్టిముక్కల వెంకటేశ్వర్లుగారు, (సాహుకారు) కంకటపాలెం. 50—0—0

,, చుండూరు వెంకటసుబ్బయ్యగారు, (గ్రామమునసబు) రేటూరు. 40—0—0

,, గుంటూరుపుర దేశీయ విశ్వబ్రాహ్మణసంఘవారు గుంటూరు. 30—0—0

,, పమిడి రంగయ్యగారు, (పంచాయబోర్డు ప్రసిడెంటు) రేటూరు. 25—0—0

,, దొప్పలపూడి రంగారావుగారు, (సాహుకారు) ,, 25—0—0

,, దొప్పలపూడి నారాయణగారు, (భూస్వామి) పూండ్ల. 20—0—0

,, కాండ్రు బండయ్యగారు (తండ్రి ఆదెయ్యగారు) చమళ్ళమూడి. 25—0—0

,, కందిమళ్ళ సుబ్బయ్యగారు, (భూస్వామి) పుసులూరు. 25—0—0

,, కొత్తపల్లి వీరయ్యగారు, (సాహుకారు) పెద్దివారిపాలెం. 25—0—0

,, పగడాల నాసరాచార్యసిద్ధాంతిగారు, పొన్నూరు. 25—0—0

రు 10—0—0 యలు వంతున సహాయమొనర్చిన పోషకులు

శ్రీ నందిపాటివీపూరిలింగంగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టీ) వరగాని.

,, నందిపాటి వీరయ్యగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు, (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టీ) ,,

,, నందిపాటి బ్రహ్మయ్యగారికుమారుడు నరసింహాచార్యులుగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టీ) ,,

,, కొమ్మూరి లింగయ్యగారి కుమారుడు కామయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మాలయట్రష్టీ) పెదనందిపాడు

,, కోమూరి శ్రీరాములుగారు, మురికిపూడి శివలింగాచార్యులుగారు పూండ్ల రామకోటయ్యగారు ,,

,, వరగాని సుబ్బారావుగారు, వరగానిరామలింగంగారు,పొన్నూరి పున్నయ్యగారు, ,,

,, గిరిజాల వీరబ్రహ్మాచార్యులుగారు, కుప్పెల చిరంజీవులుగారు, కుప్పెలకామరాజుగారు, కొమ్మూరి

,, ముక్కాల రామమూర్తిగారికుమారుడు కోటేశ్వరరావుగారు, కుప్పిలి కామరాజుగారు, ,,

,, కాకుమాను సుబ్రహ్మణ్యంగారు, వెలగలేటి కృష్ణాచార్యులుగారు, పాలపర్రు.

,, కాకుమాను రామబ్రహ్మాచార్యులుగారు, ,,

,, వేల్పూరి వీరబ్రహ్మాచార్యులుగారు, (హైస్కూలు సీనియర్ పండితుడు) కాకుమాను

,, నల్లమోతు రత్తయ్యగారు, నల్లమోతు మల్లయ్యగారు, నల్లమోతు వెంకటప్పయ్యగారు. ,,

,, గోపరాజు సత్యనారాయణగారు, (కలపఅడితీ) నిడుబ్రోలు

,, మాగులూరి సుబ్బారావుగారు, (హైస్కూలు డ్రాయింగుమాష్టరు) ,,

,, సింగంశెట్టి వెంకటచలపతిరావుగారు, (కలపఅడితీ) ,,

,, తునగా సూర్యనారాయణగారు, (హోమియోస్టోర్సు)శీలం కోటయ్య (స్కూలుమాష్టరు) పొన్నూరు

,, కొల్లిపర వీరాంజనేయులుగారు, (షరాబు వ్యాపారం) ,,

,, అలపర్తి వెంకయ్యచౌదరిగారు, అధరాపురపు శేషగిరిరావుగారు, (సినిమా భాగస్వామి) ,,

,, పులికొండ సుందరరామశాస్త్రిగారు, (లక్ష్మీ జ్యూయలరీమార్టు) ,,

,, రాచపూడి రంగారావుగారు, (పచారిషాపు), కొడాలి పిచ్చయ్యగారు, (భూస్థితి) ,,

,, అధరాపురపు శ్రీనివాసరావుగారు (స్టాంపువెండరు) ,,

,, పాతకమూరి నాగభూషణాచార్యులుగారు, (తండ్రిరామయ్యగారు) ,,

,, మురికిపూడి రామలింగాచార్యులుగారు, మురికిపూడి సుబ్బారావుగారు. ,,

,, పాతకమూరి శంకరాచార్యులుగారు, (గుంటూరుజిల్లాబోర్డు గుమస్తా) ,,

,, పాతకమూరి కోటయ్యగారికుమారుడు నాగాచార్యులుగారు, (ఫర్నిచర్ కంట్రాక్టరు) ,,

,, పాతకమూరి వెంకటాచార్యులుగారు, దీవి లక్ష్మీకాంతరావుగారు, ,,

,, గుడివాడ సూర్యనారాయణగారు, బంగారు బాలచంద్రాచార్యులుగారు, ,,

శ్రీ పూసపాటి వీరయ్యగారు, వడ్డెపాటి కోటయ్యశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) ప్రత్తిపాడు

,, కోసూరి బాలకృష్ణమూర్తిగారు, కాకుమాను సుబ్బయ్యగారు, ,,

,, పాముర్తి నాగభూషణశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) వున్నవ

,, పూసపాటి సాంబశివరావుగారు, (యనమదల), ముంతా రామయ్యగారు, వెంగళాయపాలెం

,, కొండెపూడి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (వెనిగండ్ల), కొమ్మూరి ఓంకారముగారు పల్లపాడు

,, కొత్తమాసు రాఘవయ్యగారు, (శ్రీసత్యనారాయణ అండ్ కంపెనీ,) అప్పాపురం

,, లకింశెట్టి కోటయ్య వరఫ్ చింపిరయ్యగారు, నన్నపనేని నాగభూషణంగారు, రేటూరు

,, పెనుమెచ్చ వెంకట్రామరాజుగారు, శ్రీ బాపూజీగ్రంథాలయంవారు, కర్లపాలెం

,, కరణం వెంకటప్పయ్యగారు, (భూస్వామి) రావూరి కోట్లింగాచార్యులుగారు, పూండ్ల

,, యలవర్తి రామకోటి ఆచార్యులుగారు, పూండ్ల సింహాచలంగారు, (స్టాంపువెండరు) ,,

,, ములుకుట్ల వెంకటాచలపతిగారు, దాసరిసోమయ్యగారు, (హైస్కూలుమాష్టరు) ,,

,, మట్టి రామకృష్ణయ్య, మట్టి శ్రీరామయ్య, మట్టి పెదసదాశివయ్యగార్లు, తిక్కిరెడ్డిపాలెం

,, కోళ్ళపూడి మణిభూషణాచార్యులుగారు, కోళ్ళపూడి నాగభూషణాచార్యులుగారు, బ్రా. కోడూరు

,, చందవోలు చంద్రశేఖరయ్యగారు, (వట్టి చెరుకూరు) కొణిదల కోటయ్య, చమళ్ళమూడి

,, బండికట్ల మయబ్రహ్మాచార్యులుగారు, బండికట్ల ఆంజనేయులుగారు, ,,

,, అత్తలూరి బసవాచార్యులుగారు, (పండరీపురము) గుంటూరు

,, పోతకమూరి శ్రీమణాచార్యులుగారు, ఇంకొల్లు గోవిందాచార్యులుగారు, (అరండల్‌పేట) ,,

,, పొన్నపల్లి పిచ్చయాచార్యులుగారు, (కొరిటెపాడు.) పొన్నపల్లి విశ్వనాథరావుగారు,,, ,,

,, పోతకమూరి నాగబ్రహ్మంగారు, (హెడ్ గుమాస్తా జిల్లా బోర్డు) ,,

,, గుండిమెడ విశ్వనాథశాస్త్రిగారు, (శ్రీ శారదానికేతనోపాధ్యాయులు) ,,

,, పోతేపల్లి కృష్ణమూర్తిగారు, (రత్నవ్యాపారం) మేడూరి శేషగిరిరావుగారు, (అగ్రహారం) ,,

,, ఆచారం కోట్లింగాచార్యులుగారు, భవిరిశెట్టి పూర్ణచంద్రరావుగారు,బి.ఏ., ,,

,, బండికట్ల కోటీశ్వరశాస్త్రిగారు, అంగలకుదిటి వెంకటేశ్వర్లుగారు, సత్రంధర్మకర్త. ,,

,, మచ్చా అంకమ్మగారు, సాయిబాబా ట్రంకుఫ్యాక్టరీ ప్రొప్రైటర్. ,,

,, చిట్టోజు బ్రహ్మయ్యగారు, (శ్రీ కంచికామాక్షీ కటింగ్ మిషన్ ప్రొప్రైటర్) ,,

,, చీమకుర్తి వెంకటలక్ష్మయ్యగారు, (రిజిష్టర్డు ఎక్కౌంటెంటు అండ్ ఆడిటర్సు) ,,

,, కె. మార్కండేయులు, చందలూరి మాణిక్యారావుగారు కో-ఆపరేటివ్ సీనియర్ ఇన్‌స్పెక్టరు ,,

,, కొత్తపాటి రామబ్రహ్మంగారు, కూచినపూడి

,, ఏలేశ్వరపు పద్మాచార్యులుగారు, (చోడిపాలెం.) చందవోలు కనకయ్యగారు, భవనంవారిపాలెం

,, దీవి శ్రీరాములుగారు, (కొల్లిపర.) కొండూరి విశ్వనాథాచార్యులుగారు, వల్లభాపురము

,, వోలేటి సుబ్రహ్మణ్యశర్మగారు, (దేశహిత గ్రంథమాల పబ్లిషర్) తెనాలి

,, చెన్నూరి బ్రహ్మయాచార్యులు, బంగారు వెంకటప్పయాచార్యులు, ఘార్ల వెంకటేశ్వర్లుగార్లు గుత్తికొండ

,, సిద్ధి పుల్లయాచార్యులుగారు, (నాదెండ్ల,) అదిమూలం కోటయ్యగారు, అమసుమల్లి

,, అరెకపాటి కన్నయాచార్యులుగారు, (రివిన్యూ ఇన్‌స్పెక్టర్) ప్రత్తిపాడుఫిర్కా

,, దొప్పలపూడి పెదవీరాస్వామిగారు, తిక్కిరాజుగుంటపాలెం.

,, గురజాల బసవయ్యాచార్యులుగారు, (భవానీ టింబర్ డిపో) వూట్ల కనకయ్యగారు, గురజాల

,, పులివర్తి శరభాచార్యులుగారు, (సీనియర్ డిప్యూటీ ఇన్‌స్పెక్టరు ఆఫ్ స్కూల్సు) ,,

,, కన్నెకంటి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (శతావధాని) ,,

,, బొల్లేపల్లి రాఘవరాజుగారు, (బోర్డుహైస్కూలు ప్రధానోపాధ్యాయులు) పాలువాయి

,, కడియాల వీరభద్రాచార్యులుగారు, చినలింగాయపాలెం

,, అత్తలూరి వెంకటాచార్యులుగారు, కంకటపాలెం.

నిరంకుశోపాఖ్యాన వ్యాఖ్యయందుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములయొక్క సంకేతాక్షరవివరణము.

అగ్ని పు	అగ్నిపురాణము	
అచ్చ తె. రా.	అచ్చతెనుఁగు రామాయణము	
అజ.	అజయ నిఘంటువు	
అథ.	అథర్వణకారికావళి	
అనం.	అనంతుని ఛందస్సు	
అనిరు.	అనిరుద్ధ చరిత్రము	
అప్ప.	అప్పకవీయము	
అభి. ద.	అభినయదర్పణము	
అమ.	అమరకోశము	
అమ. శే.	అమరశేషము	10
అమరు.	అమరుకము	
అలం. సా. సం	అలంకార సారసంగ్రహము	
అష్ట.	అష్టమహిషీ కళ్యాణము	
అష్టా.	అష్టాధ్యాయి	
ఆం. అమ.	ఆంధ్ర అమరుకము	
ఆం. చంద్రా.	ఆంధ్ర చంద్రాలోకము	
ఆం. చరి.	ఆంధ్రుల చరిత్రము	
ఆం. దీ.	ఆంధ్రదీపిక	
ఆం. ప. ని.	ఆంధ్రపద నిధానము	
ఆం. ప. పా.	ఆంధ్రపద పారిజాతము	20
ఆం. భా.	ఆంధ్రభాషార్ణవము	
ఆం. సం.	ఆంధ్రనామ సంగ్రహము	
ఆం. వా.	ఆంధ్రవాచస్పత్యము	
ఆం. వి. స.	ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వము	
ఆదిపు.	ఆదిపురాణము	
ఆము.	ఆముక్తమాల్యద	
ఉ. రా.	ఉత్తర రామాయణము	
ఉ. హరివం.	ఉత్తర హరివంశము	
ఉద్భ.	ఉద్భటాలంకారము	
కకు. వి.	కకుత్స్థ విజయము	30
కళా.	కళాపూర్ణోదయము	
కళాశా.	కళాశాస్త్రము	
కవిచిం.	కవిచింతామణి	
కవిక.	కవికర్ణరసాయనము	
కవిగ.	కవిగజాంకుశము	
క. చౌ.	కవిచౌడప్ప శతకము	
కవిజ.	కవిజనాశ్రయము	
కవిస.	కవిసర్ప గారుడము	
కామ.	కామశాస్త్రము	
కామం.	కామందకీయనీతిసారము	40
కాళి. పు.	కాళికాపురాణము	
కా. క. ల.	కావ్యకల్పలత	
కా. ప్ర.	కావ్యప్రకాశము	
కావ్యాద.	కావ్యాదర్శము	
కావ్యా. చూ.	కావ్యాలంకార చూడామణి	
కావ్యా. సం.	కావ్యాలంకార సంగ్రహము	
కాశికా.	కాశికావృత్తి	
కాశీ.	కాశీఖండము	
కిరా.	కిరాతార్జునీయము	
కుట్టి.	కుట్టినీమతము	50
కుమా.	కుమారసంభవము	
కువ.	కువలయానందము	
కూర్మపు.	కూర్మపురాణము	
కేశవ.	కేశవనిఘంటువు	
క్రీడా.	క్రీడాభిరామము	
ఖండ.	ఖండప్రశస్తి	
గరు.	గరుడపురాణము	
గాథా.	గాథాసప్తతి	
గురు.	గురుబాలప్రబోధిక	
చం. వి.	చంద్రరేఖా విలాపము	60
చంద్రా.	చంద్రాలోకము	
చ. మం.	చమత్కార మంజరి	
చాణ.	చాణక్యనీతి దర్పణము	
చిరి.	చిరితొండభక్తునికథ	
జై. భా.	జైమినీభారతము	
తా. శ.	తారాశశాంకవిజయము	
దశ.	దశరూపకము	
దశా. చ.	దశావతార చరిత్రము	
దేవీ.	దేవీ శతకము	
ద్వి. ఉ. రా.	ద్విపదోత్తర రామాయణము	70

ద్వి. హ.	ద్విపదహరిశ్చంద్ర చరిత్రము	
ధనం.	ధనంజయ నిఘంటువు	
ధ్వన్యా.	ధ్వన్యాలోకము	
నన్న.	నన్నయభట్టీయము	
నరస.	నరసభూపాలీయము	
నవ.	నవనాథ చరిత్రము	
నవసా. చ.	నవసాహసాంక చరిత్రము	
నానా.	నానార్థ రత్నమాల	
నార. పు.	నారసింపురాణము	
నిరు.	నిరుక్తము	80
నిర్వ.	నిర్వచనోత్తర రామాయణము	
నీతి.	నీతిశాస్త్రము	
నీ. సా.	నీతిసారము	
నృ. స.	నృత్యసర్వస్వము	
పర. వి.	పరమయోగివిలాసము	
పరా.	పరాశరస్మృతి	
పద్మ. పు.	పద్మపురాణము	
పాం చా. ప.	పాంచాలి పరిణయమ	
పాం. మా.	పాండురంగమాహాత్మ్యము	
పారి.	పారిజాతాపహరణము	90
పుంజ.	పుంజరాజీయము	
పుష్ప.	పుష్పబాణ విలాసము	
ప్రతా.	ప్రతాపరుద్రీయము	
ప్రబం.	ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వరవిలాసము	
ప్రభా.	ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము	
ప్రౌ. వ్యా.	ప్రౌఢవ్యాకరణము	
బహు. చ.	బహులాశ్వ చరిత్రము	
బా.	బాహాటము	
బా. వ్యా.	బాలవ్యాకరణము	
బిల్హ.	బిల్హణీయము (సం)	100
బ్ర. వై.	బ్రహ్మవైవర్తపురాణము (సం)	
బ్రౌణ్య	బ్రౌణ్యనిఘంటువు	
భగ.	భగవద్గీత	
భట్టి.	భట్టికావ్యము	
భట్టే.	భట్టేందు రాజనీతి	
భర్తృ	భర్తృహరిసుభాషితము	
భల్లా.	భల్లాణ చరిత్రము	
భవి.	భవిష్యోత్తర పురాణము	
భాగ.	భాగవతము	
భార.	భారతము	110
భా. ప్ర.	భావప్రకాశము	
భాస్క. రా.	భాస్కర రామాయణము	
భాస్క. శ.	భాస్కర శతకము	
భీమ.	భీమఖండము	
భీమే. పు.	భీమేశ్వర పురాణము	
భోజ.	భోజరాజీయము	
మత్స్య. పు.	మత్స్యపురాణము	
మం. శా.	మంత్రశాస్త్రము	
మది.	మదిరార్ణవము	
మధుసే.	మధుసేవనము	120
మను.	మనుస్మృతి	
మ. భార.	మహాభారతము (సం)	
మ. స్తో.	మహిమ్నస్తోత్రము	
మాఘ.	మాఘకావ్యము	
మాధవి	మాధవి	
మాల. మా.	మాలతీమాధవము	
మార్కం.	మార్కండేయ పురాణము	
మూక.	మూకపంచాశతి	
మృచ్ఛ.	మృచ్ఛకటిక	
మే.	మేదినీకోశము	130
యా.	యాదవ నిఘంటువు	
యోగ. వా.	యోగవాసిష్ఠము	
రఘు.	రఘువంశము	
రతి.	రతిరహస్యము	
రత్న.	రత్నపరీక్ష	
ర. గం.	రసగంగాధరము	
రసాక.	రసాకరము	
రసా. సు.	రసార్ణవసుధాకరము	
రసిక.	రసికజన మనోభిరామము	
రాఘ.	రాఘవపాండవీయము	140
రాజ.	రాజశేఖర విలాసము	
రాజసం.	రాజసందర్శనము	
రామాభ్యు.	రామాభ్యుదయము	
రామా.	రామాయణము	
రామాశ్ర.	రామాశ్రమి	
రావ.	రావణార్జునీయము	
రాష్ట్రౌ.	రాష్ట్రౌఢవంశ మహాకావ్యము	
రుక్మాం	రుక్మాంగద చరిత్రము	
రుద్ర.	రుద్రటాలంకారము	
రె. శా.	రెట్టమతశాస్త్రము	150

వజ్ర. శ.	వజ్రపంజర శతకము	
వరా.	వరాహపురాణము	
వసు.	వసుచరిత్రము	
వాచ.	వాచస్పత్యము (సం)	
వా. సూ.	వామన సూత్రములు (కావ్యాలంకారసూత్రములు)	
వాల్మీ. చ.	వాల్మీకి చరిత్రము	
విక్ర.	విక్రమోర్వశీయము	
విజ.	విజయవిలాసము	
విజ. సే.	విజయసేనము	
విద్ధ.	విద్ధశాలభంజిక	160
విప్ర.	విప్రనారాయణ చరిత్రము	
విశ్వ.	విశ్వకోశము	
వి. పు.	విష్ణు పురాణము	
విష్ణుమి	విష్ణుమిత్రోపాఖ్యానము	
వీర.	వీరభద్రవిజయము	
వేమ.	వేమనపద్యములు	
వైజ.	వైజయంతి	
వ్యాస.	వ్యాసస్మృతి	
శంఖ.	శంఖస్మృతి	
శంభు.	శంభురహస్యము	170
శబ్దచిం	శబ్దచింతామణి	
శ. చం.	శబ్దార్థచంద్రిక	
శశాం.	శశాంకవిజయము	
శ. ర,	శబ్దరత్నాకరము	
శ. రూ. ర.	శబ్దరూప రహస్యాదర్శము	
శబ్దా.	శబ్దార్ణవము	
శార్ఙ్గ.	శార్ఙ్గధరపద్ధతి	
శాశ్వ.	శాశ్వతకోశము	
శి. ర.	శిల్పరత్నము	
శిశు.	శిశుపాలవధ	180
శు. ప. పా.	శుద్ధాంధ్రపద పారిజాతము	
శృం. తి.	శృంగారతిలకము	
శృం. నై.	శృంగార నైషధము	
శృం. భూ.	శృంగార భూషణము	
శృం. శా.	శృంగార శాకుంతలము	
శృం. ష.	శృంగార షష్ఠము	
శేష.	శేషధర్మము	
శ్రీ. మా,	శ్రీరంగ మాహాత్మ్యము	
శ్రు.	శ్రుతి	190
షోడ. కు. చ.	షోడశకుమార చరిత్రము.	
సం. గరు.	సంస్కృత గరుడపురాణము	
సం. పద్మ	సంస్కృత పద్మపురాణము	
సం. ర.	సంగీతరత్నాకరము	
సం. భాగ.	సంస్కృత భాగవతము	
సం. విక్ర.	సంస్కృత విక్రమోర్వశీయము	
సం. వి. ద.	సంగీత విద్యాదర్పణము	
సం. విష్ణు.	సంస్కృత విష్ణుపురాణము	
స. కం.	సరస్వతీ కంఠాభరణము	
సాం. ని.	సాంబనిఘంటువు	
సాహి. చిం	సాహిత్యచింతామణి	200
సా. ద:	సాహిత్యదర్పణము	
సా. ర.	సాహిత్యరత్నాకరము	
సిద్ధాం.	సిద్ధాంతకౌముది	
సుగ్రీ.	సుగ్రీవవిజయము	
సుల.	సులక్షణసారము	
సూ. సం.	సూక్తిసంగ్రహము	
సూ. ఆం. ని.	సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు	
సౌం. ల.	సౌందర్య లహరి	
స్కాం. పు.	స్కాందపురాణము	
స్వా. మ.	స్వారోచిషమనుచరిత్రము	210
హంస.	హంసవింశతి	
హర,	హరవిలాసము	
హరివం.	హరివంశము	
హరి.	హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము	
హరిసు.	హరిహరసుభాషితము	
హర్ష.	హర్షచరిత్రము	
హలా.	హలాయుధ నిఘంటువు (అభిధాన రత్నమాల)	
హేమ. } హై.	హేమచంద్ర నిఘంటువు (అనేకార్థసంగ్రహకోశము)	

ఉపోద్ఘాతము

'కందుకూరి రుద్రకవి'

నెల్లూరుమండలమునందలి కందుకూరను గ్రామమునఁగల విశ్వబ్రాహ్మణ వంశీయులలో సుపర్ణర్షి గోత్రేయుఁడయిన కందుకూరి నాగయ్యకుఁ బెదలింగన చినలింగన యనుకుమారులుండిరి. అందు పెదలింగన భార్య చెన్నమ్మ, ఈదంపతులు సోమేశ్వర వరప్రసాదంబున రుద్రయ్య యను పుత్త్రునింబడసిరి, కొందఱు భద్రకవికూడ గలఁడందురు కాని "బిల్హణోమల్హణశ్చైతిద్వావేతౌ సరసౌ కవీ తయోస్తు బిల్హణోనామ కవిరాట్ కథ్యతేబుధైః" అనినట్లిరువురుండిన నుండవచ్చును.

విద్యాభ్యాసకాలము

ఈతఁడు చంద్రగిరి కళాశాలలో విద్యనభ్యసించుచుండ నొకనాఁడు కృష్ణరాయలు వేకువ జామున బాహ్యప్రదేశమునకు బోవుతఱి నెదురుపడెను. అతనికెవ్వరెదురురాకూడదను నియమము కలదట. అట్టిస్థితిలో నీతఁడెదురువచ్చుటనుగూర్చి రాజుగారికిఁ గోపమువచ్చి యీవిద్యార్థిని సభాస్థలమునకు రప్పించి యీయుదయమున నాకు మొట్టమొదట నీముఖదర్శనము కలుగుటచే నారాజ్యమున కేమియాపద రానున్నదో? అని నీకు బదిరెండుదెబ్బలు శిక్షవిధించితిననెనట. వెంటనే యీతండు పక్కుననవ్వి మీరాజ్యమునకుఁ జేటెప్పుడో వచ్చునని భయపడుచుంటిరి నాకీయుదయమునఁ బ్రథమమున రాజదర్శనమైనందుకు ఫలము పదిరెండుదెబ్బలశిక్ష యిప్పుడే యనుభవించవలసి వచ్చినదిగదా? అనుచు ధర్మశాస్త్రములను వ్రాసినవారి ననవలెనుగాని మీవలననేమికలదు. అనునంతలో రాజు విభ్రాంతుఁడై యతని నెన్నియోవిధములఁ బ్రశంసించి యదిమొదలు కళాశాలలోఁ జదివినంతకాలము తానే వేతనము, భోజనవ్యయము, మున్నగువానికి వలయు సహాయమొనర్చెనట. అటనుండి కొంతకాలము కంచిలోనున్న శిల్పకళాశాలయందలి పండితాగ్రేసరుల వలనఁగొన్ని సంశయాంశములను దెలిసికొని రాయలసంస్థానమునకుఁ జేరెను.

వంశోత్కర్షము

ఇతఁడు సంస్కృతాంధ్రములయం దపారపాండిత్యము కలవాఁడేకాక వేదాభ్యాసమునందును, మంత్రశాస్త్రములయందును, ధర్మశాస్త్రములయందును, తర్కశాస్త్రములందును గూడ ససమానప్రజ్ఞకలవాఁడనుట కీతడు వ్రాసిన మహాకావ్యములందలి కొన్నిభాగములుబుజువుపఱుపగలవు. ఇతనికిపండిత వంశము కాకున్నచో నింతటి ప్రజ్ఞాధికుండగుటయరిది. ఇతనింగనినసాధ్వి సోమవారవ్రతనియమమున వర్తించుచున్నట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానాంతమునఁ గననగును. ఇతఁడు స్మార్తుఁడయ్యును "మహేశ్వరే వాజగతామధీశ్వరే జనార్దనేవాజగదంతరాత్మని, నవస్తుభేద ప్రతిపత్తిరస్తిమే తథాఽపిభక్తిస్తరుణేందుశేఖరే" అనిభర్తృహరియును "మార్గఃశాంకరఏవ" అని బిల్హణకవియును వచించినట్లును, శ్రీనాథుని వలె శివభక్తిని విశేషముగ జూపుచును, దనకావ్యములను వ్రాసియుండెను. ఇష్టదేవతలను [illegible]నించు

నవుడందఱు విఘ్నేశ్వరుని బ్రార్థించుచుందురు. ఇతఁడు శివ, విష్ణు, బ్రహ్మలను, పార్వతి, లక్ష్మి, సరస్వతులను మాత్రమే ప్రార్థించెను. "మద్భక్తశ్శంకరద్వేషీ మద్వేషీ శంకరప్రియః, తావుభౌనరకం యాంతి యావచ్చంద్ర దివాకరౌ" అను నియమమును "బ్రహ్మాణమర్కమీశానం విష్ణుంవాద్వేష్టియోజనః శ్రేయాంసితస్యనశ్యంతి రౌరవంచ భవేద్ధ్రువమ్" అనుశాస్త్రమును బాటింపక భగవద్దూషణ మొనరించి తత్ఫలము ననుభవించిన కొందఱుకవులవలెఁగాక శివకేశవుల సమానదృష్టితోఁజూచుచు చే వ్రాసినట్లితని కావ్యములగపడుచుండును. "సురలఁబ్రణుతించి" అని నామమాత్రముగ వచించుటచే "శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ" మనుపదము సార్థకమై యతఁడు విద్యారంభగురువై యుండునని తోఁచెడిని. "ఆసీత్కోఽపి మహీసురేంద్ర ముకుటాలంకారహీరావలీ, తేజః పుంజనితాంతరంజితపదో నాగేశ్వరాఖ్యోబుధః, విద్వన్మండల మండనం సమభవత్తస్యాగ్ర లింగోఽభిధ, స్తత్పుత్త్రోజగదంబికాంఘ్రి కమలద్వంద్వార్చనాప్రాప్తధీః" అనియున్నాఁడు.

ఇటమహీసురశబ్దమునకు భూమికిదేవతవంటివాఁడని యర్థముగుటంజేసి "విప్రకోటిసహస్రాణామేక శిల్పిప్రతిష్ఠితమ్" అనుధర్మముననుసరించియు "శిల్పిరూపంతుమద్రూపంనభేదఃశ్రుణుపార్వతి" అను వచనమునుబట్టియుఁబ్రయోగింపఁబడెను, సామాన్యమానవులలో బ్రాహ్మణుఁడుపూజ్యుఁడు. వారిలో యజ్ఞాదులను జేయించువారగ్రగణ్యులు. అట్టి యజ్ఞకర్మములందును శిల్పి పూజ్యుఁడు "యజ్ఞకర్మణియే వ్యగ్రాః పూరుషాః శిల్పినస్తథా, తేషామపి విశేషేణ పూజాకార్యాయథావిధిః" అని వాల్మీకివచించియున్నాఁడు. ఈగ్రంథము బరోడాగైక్వాడు మహారాజాగారి లైబ్రరీలోకిఁ జేరినతదుపరి యచటివారు చాలవఱకు మార్పుచేసిరి. అవియెల్ల వేఱొకచో విమర్శింపఁబడును. రుద్రకవి కాలమునఁ గందుకూరు చాల ప్రసిద్ధికెక్కియున్నది కనుకనే "క. ఉదయగిరి రాజ్యలక్ష్మికి, సదనము నెల్లూరు అట్టి ♦ సాధ్వీమణికిన్, వదనంబు కందుకూరున్, బదయుగళం బాత్మకూరు ♦ మట్టెపాడున్" అనియొక కవి వర్ణించియున్నాఁడు. ఈయన పాలేటియుత్తరపు టొడ్డునున్న రెంటచింతల (చింతలపాలెము) అనునగ్రహారమును సంపాదించుటతోనే కవివారను నామముకూడ వచ్చినది. వీరుతరువాత నాయగ్రహారముననే కాఁపురముండియుందురు. ఇప్పటికి నాగ్రామమునందుఁ దద్వంశీయులు కలరు. ఈకవిగారు సంపాదించిన గ్రామము నేఁటికిని దనవంశీయుల యనుభవములోనే యున్నది. సుగ్రీవ విజయపీఠికయందు కీ॥ శే॥ ప్రభాకరశాస్త్రిగారు "ఇబ్రహీం ప్రభువులిచ్చిన యగ్రహారముల నిన్నమొన్నఁటిదాఁక తద్వంశ్యులే అనుభవించుచుండిరి" అని వ్రాసిరి. ఇందు నిన్నమొన్న పదములకు శ్రీశాస్త్రిగారియర్థమేమో తెలియదు. గత ముద్రిత పీఠికయందు శ్రీ ఉత్పల కౌశిక వేంకటనరసింహాచార్యులుగారు "ఈకవిస్వర్ణకారుఁడయ్యును నిప్పటి దురభిమాన దుర్విదగ్ధులవలెఁగాక" అనియుండిరి. వీరిట్లు విశ్వబ్రాహ్మణసంఘమునెల్ల దూషించినందుల కేమనవయునో? మేమువ్రాయుఁదలఁచినచో నిట్లే వజ్రపుఱంపముతో హృదయమును గోయునట్లు వ్రాయఁగలుగుదుము. కవిని స్వర్ణకారుఁడనుట వీరి పాండితీవిశేషముగాఁబోలు

కవి రాఘవమ్మ

రుద్రకవిగారి పుత్త్రిక రాఘవమ్మ యనునామె 'సత్యభామా పరిణయము' అనుప్రబంధమును వ్రాసినది. ఆమెకుఁ దనతండ్రిగారు మట్టెపాడు అనునగ్రహారమును పసుపుకుంకు[illegible]ము. అందిప్పటి[illegible]ని కవిరాఘవమ్మతోఁపు కలదు. అదియేకాక సంచపూరు, కనమళ[illegible], కొడుము[illegible]

అనునవికూడ నామెయగ్రహారములే. వీనింబట్టిచూడ వీరికెన్ని యగ్రహారములానాడుండెనో తెలియ కున్నది. కవిఘారివంశమున నిటీవల రుద్రయ్యలు చాలమంది జన్మించిరి. దేశహితప్రదీపికాధిపతియగు శ్రీ వి. యస్ శర్మగారి వలననే కవిరాఘవమ్మగారి చరిత్రము ప్రకటితమైనది.

రాయలసందర్శనము

చాటుపద్య రత్నాకరము 28, 29 పుటలు "ఇతఁడు నిరంకుశోపాఖ్యానము రచించిన కవియని యీ క్రింది పద్యములవలన నూహింపఁదగి యున్నది. ఈరుద్రకవికొకపరి తాతాచార్యులను వైష్ణవునితో వాదము ఘటిల్లఁగా నీతఁడు వ్రాసిన పద్యము:—

సీ॥ పరదానయాచక ♦ బ్రాహ్మణులరు మీరు, పరతత్త్వమునఁ బర ♦ బ్రహ్మనేను
భూమిలో సత్పాత్ర ♦ భూషణాత్ములు మీరు, కనకకుండల పరి ♦ ష్కారినేను
తరిబెట్టకున్నట్టి ♦ బిరుదువారలు మీరు, పేషశీహనుమంత ♦ బిరుదువాఁడ
వరశంఖ చక్రాంక ♦ గురువులు మీరలు, గుఱిమీరగా జగ ♦ ద్గురుఁడనేను.
గీ॥ మీకుమాకును సాటియే ♦ లోకసృష్టి, కర్త నౌటయు దెలియదా ♦ కలియుగమునఁ
దారతమ్యంబులేదుగా ♦ తాతయార్య, రూఢికెక్కిన కందుకూర్ ♦ రుద్రకవిని.

ఈ కవి కమసాలి. (ఈయనవృత్తి వాచకమునే సంఘపరముగ నన్వయించుటయు మహాకవిని నగలు చేయువాడనుటయు నెంతటి విజ్ఞానమొబోధపడదు.) ఒకానొకప్పుడితడొక సంస్థానపతి దర్శింపనేగదదా స్థానముననున్న భద్రయ్యయనునొకనియోగి కవి రుద్రకవిని రానిచ్చినదన పేరు దక్కునుతలంపుతో నాతని రాకను రాజుగారికి దెలియరానీక కట్టుబాటు చేసెను. రుద్రకవి కొంతకాలమట్లే కడపి సంస్థానమునం జొచ్చునుపాయముతోపక తుదకు రాజుగారిమంగలియగు కొండనినాశ్రయించెను, ఒకనాఁడు కొండడు వచ్చుట యాలస్యమయి రాజుగారు కురిచీపై కూరుచుండి యట్లే కూరుకు జెందిరి. నిదురపోవుచున్న రాజు కదలకుండ దనపని ముగించుకొని కొండడు అక్కడ నిలచియుండెను. ఒకటి రెండు నిమిషము షములకు రాజుగారు మేలుకని యెదుటనున్న మంగలివానిని "యేమిరా నేడింతయాలస్య," మన. వాఁడు మహాప్రభూ నేనిటకు వచ్చుచుండగా ద్రోవలో లొకకవి తటస్థమయి 'నేనిట నెలదినముల నుండి రాజదర్శనమునకై వేచియున్నాను, భద్రకవి యేకారణముననో నారాకను రాజుగారికి దెలియ నీయకుండ జేయుచున్నా' డని యేమేమో తనసంగతులు చెప్పికొనసాగెను. 'అయ్యా! నేను త్వరిత ముగాఁ బోవలయునని చెప్పి వచ్చితి, ననిమనవిచేసెను. అందుపై ప్రభువు భద్రకవియంత యసూయా పరుఁడా చూచెదగాక! అనుచు ఓకికొండా! 'నీపని కానిమ్మననియెను' వాడు మహారాజా! అరగంట క్రిందనే యయినదని మనవిచేయుచు నద్దము నెదుట నిలిపెను. కొండని కౌశల్యమునకు రాజుసంతసించి యోరీ! నీవేమి కోరెదవనగా నామంగలి 'యయ్యా! తమయనుగ్రహము వలన నాకేమియుఁ గొదువ లేదు కాని రుద్రకవిని జక్కగా సన్మానింపుడని మాత్రము మిమ్ము గోరుచున్నానసెను.' వానిగుణ సంపద కాస్థానాధిపతి మెచ్చి వానికేగో బహుమానమొసంగి పంపివేసెను. రుద్రకవిని వెంటఁబెట్టు కొనివచ్చిన మంగలి కొండప్పను దూషించుచు తాతాచార్యులు.

"కం. ఎంగిలిముచ్చుకులమ్ములు, సంగతిగాఁగులము జెఱుప♦జనుదెంతురయా, అనుటతో నేరుద్రకవి యింగితమెఱిగిన ఘనుఁడీ,మంగలికొండోజిమేలు♦మంత్రులకన్నన్" అనిప్రశంసించెను.

భద్రమంత్రియను కవియొకడు రుద్రకవినిగూర్చి యిట్లు పద్యమును చదివెను.

చ|| జబగడ దక్షులణ్ణాశష ♦ సద్రుకషయ్యు ఝుభక్షటంచువా
జబజబలెల్లఁజేసియగ ♦ సాలల జేలల బోయపాలెపుం
బబువులగెల్చి చేతగల ♦ పైకిముదోచుటగాదురుద్రనీ
డబడబ భద్రిమంత్రి యెదు ♦ టం గొనసాగదు పొమ్ముపొమ్మికన్,

చాటుపద్య మణిమంజరియందుగూడ నిట్లే "రుద్రకవి కృష్ణరాయల కాలమునాటి వాఁడు రాయలయాస్థానమున కీయనను దత్రత్యులు మంత్రులు రానీయరైరి. రాయలసన్నిహిత భృత్యుడగు మంగలి కొండోజియను వానితోడ్పాటున రాయలసందర్శనము పొసగగా రుద్రకవి యీక్రిందిపద్య మును జెప్పినాఁడు "క. ఎంగిలిద్రుముచ్చు...............మంగలికొండోజిమేలు మంత్రులకన్నన్" అనినట్లు వ్రాయఁబడియున్నది.

చాటుపద్య మణిమంజరియందుండిన "సీ. వరనిజకర్మఘూ♦ర్వహతవిద్రులుమీరు" అనుపద్యమే కించిద్భేదముగఁ జాటుపద్య రత్నాకరమునఁ గనఁబడుచున్నది. కానిభద్రమంత్రి యాసభయందే రుద్ర కవిగారితోఁ బ్రసంగించినట్లెవ్వరును జెప్పియుండలేదు. వారిరువురికి వాదోపవాద మెప్పుడో జరిగినట్లు మాత్రము విశదమగుచున్నది. "జబగడదక్షు" అనుపద్యమును జదువఁగానే కవిగారిశిష్యులిరువురిలోఁ గొప్పోలు త్రిపురాంతకుఁడు.

క|| భద్రాశ్వానము మెుత్తఁకిన, రుద్రాంకిత జంగమయ్య ♦ రూఢికిఁగొదువా
చిద్రూపుఁడయిన సాక్షా, ద్రుద్రుఁడయా కందుకూరి ♦ రుద్రుఁడుధాత్రిన్.
అనుచుండ నాగళ్ళచిట్టప్పయను రెండవశిష్యుఁడు

క|| రుద్రకవి వాక్పటుత్వము, భద్రప్రదయుక్తిఁదనరు ♦ భాసురలీలన్
రుద్రస్వరూపు నెదురను, క్షుద్రులెదుర్కొనఁగఁగలరె ♦ కుంభినిలోనన్.
అని చదివెను. రుద్రకవి యావాదమునే విననట్లొకప్రక్కనున్న కోడినిజూచి యొకపద్యమును జదివెను. శా|| దంతుల్ నేయకు కుక్కుటాధమదరి ♦ ద్రక్షుద్రకూద్రాంగనా
క్రాంతప్రాంగణమూల తండులకణ ♦ గ్రాసంబుచేఁగ్రొవ్విది
గ్దంతిస్ఫాలనశేషభీషణఫణాం ♦ తర్మాంసగంతోషిత
స్వాంతుండైన ఖగేంద్రుచెంగటనునీ ♦ ఝుంఝూర్భటుల్ సాగునే.

ఇందన్యాపదేశముగలదు. రుద్రకవి పద్యమును వినినపిమ్మట భద్రమంత్రి మాఱుమాటాడలే దనియు, నంతటితో నాకథ విరమింపఁబడినదనియు వినికి. ఈభద్రమంత్రి, అయ్యలరాజురామభద్రుఁ డై యుండనోపు. రుద్రుఁడీపద్యమును జదువఁగానే తాతంభట్టు సంస్కృతభాషతోఁ బ్రసంగింతమను కొని హేగుణవన్! కాపల్లీ? తేవర్ణః కః ? కించనామ ? వద. అనెను. ఈవాక్యములను పద్యముగా వ్రాసినవారెవరో కాని యథార్థమునే తెలియఁజేయుచున్నది "క. ఆపలుకాలించి మహా ♦కోపంబునఁ దాతయార్య :కోవిదుఁడనియెన్, కాపల్లీ తేవర్ణః, కోఽపితువదకించనామ ♦ గుణవన్నితాన్" రుద్రునిసమాధానము. ఉ|| బంధురవప్రవిప్రగృహ ♦ భాసురగోపురసౌధవీధికా
బంధుతటాకకూపపరి ♦ పక్వఫలాన్వితవృక్షవాటికా
గంధమదభ్రమద్భ్రమర ♦ గానవిహారికిఁ గందుకూరికిన్
సింధుపరీత భూములకుఁ ♦ జెప్పఁగనొప్పగుసామ్యమబ్బునే.

అని పైనుదహరించిన సీసపద్యమును జదివెను. అందు 'సత్కవులలోనఁ దాతయాచార్యయేన, రూఢికెక్కిన కందుకూర్ రుద్రకవిని' అనగానే తాతాచార్యులుగారికిఁ గోపమువచ్చి 'నిషీద' అనఁగా గూర్చొనుమనుట రుద్రకవి 'ఎక్కడ' అనెను.

తాతాచార్యులు 'సమీచీనం అద్యసమస్యా ఇమావద' నరే సమస్య నిచ్చుచున్నాను. పూరింపుమనుట. అని దుష్ప్రాసములతోఁ గొన్ని సమస్యలనిచ్చెను. తాతంభట్టుగారి సమస్యయనిన నాఱుమాసములకైనను పూర్తికాదనుచుండెడు వారు. అట్టిసమస్యల నవలీలఁ బూర్తిచేసెను. వానినీదిగువ నుదహరింతును శ్రీదిగవల్లి వెంకటశివరావుగారు, మంగలికొండోజినిగూర్చి కొంతవ్యాసమును వ్రాసిరి వారు కొండోజి, పుట్టలేదనినను రుద్రకవి రాయలకాలమున నున్నట్లు రూఢిపడుచున్నదిగదా! ఈకథయుఁ బద్యముగనే వ్రాయఁబడియున్నది.

సీ|| ఆమాటతప్పలో ♦ హాశలాకతోదీటు, గానాటిచెవిఁబుట్టు ♦ కఠినబాధ
యిట్టట్టుగాఁజేయ ♦ నిట్టూర్పునిగుడించి, యూరకేతలయూఁచి ♦ హుంకరించె
తాతయతానిషీ ♦ దేతివాక్కుడుగగా, రుద్రుఁడెక్కడయ ♦ నిరూఢిఁబలికె
నపుడు సమీచీనమద్య ♦ సమస్యాయి, మావదయని దుస్స ♦ మస్యలెన్నొ
తే|| యిచ్చెనన్నిటిఁబూరించె ♦ హృదయలసద, నూయఁదాతయాజ్ఞైకవి ♦ ధేయుఁడైన
రాజుముందతి జడరోష ♦ రక్తరూక్షు, వీక్షనీక్షించియిట్లనె ♦ దక్షుఁడగుచు.

(దుగ్ధపయోధి మధ్యమున దుమ్ములు రేఁగెనదేమిచిత్రమో)

ఉ|| స్నిగ్ధపువర్ణుఁడీశ్వరుఁడు ♦ బిచ్చుఅకంటను బంచబాణునిన్
దగ్ధముచేసెనంచువిని ♦ తామరసేక్షణుబ్రోలనున్నయా
ముగ్ధపులచ్చిమోదుకొన ♦ మోహనగంధము పిండిపిండియై
దుగ్ధపయోధమధ్యమున ♦ దుమ్ములురేఁగె నదేమిచిత్రమో.

(వక్త్రింబుల్ పదికన్నులైదుకరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్)

శా|| ఈక్త్రిప్రాసము కష్టమాననుచు మీ ♦ రెంతేసివారాడఁగా
వాక్త్రిసంబిది సత్కవీశ్వరులతో ♦ వల్గామినేఁజెప్పెదన్
దిక్త్రిరాతికిఁ బార్వతీశ్వరులకున్ ♦ దిగ్మప్రభారాశికిన్
వక్త్రింబుల్ పది, కన్నులైదు, కరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్.

(అస్ఖలిత బ్రహ్మచారికార్గురుభార్యల్)

క|| ఈస్ఖాప్రానముదుష్కర, మస్ఖలనతనీయఁదగునె ♦ యదినుకవులకున్
సస్ఖలితలయి గుహుంగని, రస్ఖలితబ్రహ్మచారి ♦ కార్గురుభార్యల్.

(దృఢసత్త్వంబునఁ జీమ తుమ్మెనహహా దిగ్దంతులల్లాడఁగన్)

మ|| సధులీశోర్వి చలింపనిర్జరవరుల్ ♦ శంకింపభేకీనికా
యధమత్కారత నిద్రలేచి దశకంఠా ♦ మర్త్యవిద్వత్పురీ
వృధసోదర్యుఁడులేచి రావ్యధయొన ♦ ర్చెన్నాసికాంతస్థమై
దృఢసత్త్వంబునఁ జీమతుమ్మెనహహా ♦ దిగ్దంతులల్లాడఁగన్.

(దోగ్ధ్రీధేనువు గర్భమందుఁ బులికం ♦ దుల్ పుట్టెను గ్రాకృతిన్)

శా॥ దోగ్ధ్రీశాంత తపోనిధీగుణ మహా ♦ తేజస్వి పాపాటవీ
దగ్ధ్రీ తాత్ములుఁడైన కశ్యపునకు ♦ ద్యద్గర్వులై యాగభు
గ్ఘృద్ధ్రీశుల్ సుతులుగ్ర దైత్యులు బిడా ♦ జాకల్గి రీక్షించి తే
దోగ్ధ్రీధేనువు గర్భమందుఁ బులికం ♦ దుల్ పుట్టెను గ్రాకృతిన్.

(దంష్ట్రలమీఁద శంకరుఁడు తాండవమాడెను రాముకై వడిన్)

ఉ॥ రింష్ట్రహి యేమిటం గఱచుని ♦ బుక్షము లెక్కడనుండుని నంధకున్
నంష్ట్రసుఁ జేసెనే విభుఁడ ♦ నంతరమం దతఁడేమి చేసెఁ జే
రుంష్ట్రఖిలాత్ముఁడైన లవు ♦ రూపమదే గతినుండెఁ జెప్పుమా
దంష్ట్రల, మీఁద, శంకరుఁడు, తాండవమాడెను, రాముకై వడిన్.

(తలలొక్కబదినాల్గు కానఁబడియెన్ దద్గౌరివక్షంబునన్)

మ॥ లలితాకారుఁ గుమారు మన్మసునిఁ దా ♦ లాలించి చన్నిచ్చుచో
గళలగ్నగ్రహరత్న దీప్తకళికా ♦ గాంభీర్యహేమాంచితో
జ్జ్వలరత్నప్రతిబింబితాననములన్ ♦ శంభుండు వీక్షింపఁగాఁ
దలలొక్కబదినాల్గు కానఁబడియెన్ ♦ దద్గౌరివక్షంబునన్.

ఇట్లు పూర్తించి యాసనమొసంగమికిఁ గోపించి చెప్పినపద్యములు.

ఉ॥ పండితులైనవారు దిగు ♦ వందగ నుండఁగ నల్వుఁ డొక్కఁడు
ద్ద దతఁ బీఠమెక్కిన బు ♦ ధ ప్రకరంబులకేమి యొగ్గగున్
గొండొక కోఁతి చెట్టుకొన ♦ కొమ్మకు నెక్కినఁ గ్రిందగండభే
రుండ మదేభసింహములు ♦ రూఢిగ నంతట నిండియుండవే.

ఈపద్యమును జదువఁగనే రాయలవారికిఁగూడ లజ్జయై వెంటనే యుచితాసనంబొసంగిన నందాసీనుఁడై యాసభయందలి యసూయాపరులగు పండితులనుగూర్చి యిట్లు పద్యమును జదివెను.

ఉ॥ కొందఱు పార్థు టెక్కెములుఁ ♦ గొందఱు కాలునివాహనంబులున్
గొందఱు భైరవాశ్వములు ♦ గొందఱు యీశ్వరవాహనంబులున్
గొందఱు కృష్ణజన్మమునఁ ♦ గూసినధన్యులు నెంచిచూడఁగా
నందఱకందఱే మఱియు ♦ నందఱకంద ఱయందఱందఱే.

రాయలు కవియయ్యును దుస్స్వప్నముతోఁ గూడిన సమస్యల నిన్నియిచ్చిన పండితులనేమి యనక యూరకుండుటయు నిట్టి సమస్యల నిమిషమాత్రములో నవ్యాహతముగఁ బూరించిన మహాకవిని సన్మానింపక యుండుటను జూచి కోపించి చదివిన పద్యములు.

ఉ॥ త్రిప్పుడు నా మహోగ్రతర ♦ తీవ్రప్రచోదర గద్యపద్య సం
ఘట్టఘరట్ట ఘట్టవధ ♦ గావిధిగాచిన నైనమానినీ

పట్టణ వప్రసౌధమణి ♦ బంధురసింధుర సైంధవాఢ్యులన్
బట్టుపురాజులన్ దొరలఁ ♦ బండితులన్ దురపాంకృతాద్రులన్.

ఉ|| తిట్టుదునా భుజ గవిష ♦ దిగ్ధదవానలధాగధైగచి
ట్చిట్టచిటార్భటిప్రకట ♦ శీఘ్రమహోగ్రత దంతనిష్ఠురో
ద్ఘట్టన విస్ఫులింగలయ ♦ కాణదారుణ లఘులు ఘరా
ట్పట్టణ గోపురధ్వజని ♦ పాతహతాహతిగాఁగనుద్ఘతిన్.

ఉ|| తిట్టుదునా మహోగ్రతరతీవ్రవచోపరగిద్యపద్యసం
ఘట్టఫణీంద్రకోటిఘన ♦ కంఠవిషాగ్నులకీల మొట్టునన్
నెట్టనఁదాఁకఁగావలయు ♦ నిందయొనర్పక పద్యమిచ్చినన్
బట్టపురాజులీతిబహు ♦ భంగులలెన్న సుఖింపఁగావలెన్.

ఇట్లుసింహావలోకనముగాఁ బలుకరాయలు భయభ్రాంతచిత్తుఁడై మీసామర్థ్యము మాకుఁదెలియదాయె ననిస్తుతించిసత్కరించెను. తరువాతనీశాన్యసింహాసనా రూఢునిఁగావించెను. ఈ చరిత్రమునుబట్టియే అష్టావధాని శ్రీ పింజల సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు-

సీ|| అశ్రాంతమును నిగ్ర ♦ హానుగ్రహప్రభా, వాఢ్యుండవని ఖ్యాతి ♦ నాడినావు
అమితదుష్కరసమ ♦ స్యలనెల్ల నవలీల, నింపుమీఱంగఁబూ ♦ రించినావు
కృష్ణరాయేంద్రు మె ♦ ప్పించియీశాన్యసిం, హాసనాధిష్ఠత్వ ♦ మందినావు
కలుషాత్ములైనింద ♦ గావించు నావిప్ర, కవిముఖ్యులను బుద్ధి ♦ గఱపినావు

తే|| ఘనతరానేకసత్కృతుల్ ♦ గాంచినావు, నీమవిఖ్యాతినెల్లను వ ♦ ర్ణింపనేర్తు
ననుపమకవిత్వ చాతుర్య ♦ వినుతధైర్య, యుద్ధసుణధుర్య రుద్రక ♦ వీంద్రవర్య.

అని వర్ణించినారు. ఈశాన్యసింహాసనమునఁ గూర్చుండుట కీశ్వరుఁడువచ్చిననేతప్ప మానవులకు సాధ్యముగాఁగూడదను తలంపుతో దానిని నిర్మించిరట. అందువలను నే కవియైనను నీశాన్యసింహాసన మనిన నీరాజ్యమునైన వదలిపోయి ప్రాణములున్న బలుసుకూర తిని బ్రతుకవచ్చునను చుండెడివారట. అట్టిది నేఁడీరుద్రకవిగారికొసంగఁబడుట కాపండితులయొక్క కుట్రయే కారణము. అయిన నీశాన్య సింహాసనము పాడువడకుండఁ జేయుట కవతరించినవాఁడెట్లు దానిని వీడును ! రుద్రకవి యీశాన్య సింహాసనము నధిష్ఠించియు నేపాటి యాపద ననుభవించకుండుటచే నితని నెంతయో గొప్పగఁజూచు చుండెడివారు. రాయలకొకప్పుడు రత్నములు పొదుగఁబడిన బంగారపు చిలుక (నాసికాభరణము) దొరకినది. దానినొకసమస్యగాఁజేసి ''పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెన్'' అని కవులకీయ నారంభించెను. దీనినెవ్వరును బూర్తిసేయకున్న రుద్రకవికిచ్చెను. అతఁడు వెంటనే-

క|| పచ్చలు కెంపులు హేమము, నిచ్చలముగ విశ్వకర్మ ♦ నిర్మించెనయా
యచ్చులకొఱకై తాపిన, పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికమొలచెన్. అని పూరించెను.

వరకవి కొండయ్య యనువాఁడు రుద్రకవిగారి కవిత నాక్షేపింపఁగాఁ గొప్పోప్పలు త్రిపురాంతకుఁ డీపద్యమును జదివెను.

క॥ విదితంబుగఁ గవిరుద్రుని, సదమలవాగ్జనితశాస్త్ర ♦ సంహితపదముల్
కదరిక తెలియక యూరక, వదరకురా వెఱ్ఱిముండ! వరకవికొండా!

నవఘంటసురతానను పండితునితో వాదించుచు శ్రీ కృష్ణరాయలనుగూర్చి రుద్రకవిగారి శిష్యుఁడు త్రిపురాంతకుఁడు చదివినపద్యము.

చ॥ గడియకు నూఱుపద్యము ల ♦ ఖండితర ప్రతిభన్ ఘటింతునో
బడిబడి నూఱుఘంటములఁ ♦ బద్యములన్ లిఖింతునో పదం
పడి వివిధాంధ్రభాషలఁ ప్రబ ♦ బంధములొక్కకనాఁడు చేతునో
యడుగుఁడి మీమనంబునకు ♦ హర్ష మెలర్పఁగఁ గృష్ణభూవరా.

చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'ఇది కృష్ణరాయలఁగూర్చినది కామిస్పష్టము. మోచర్లదత్తప్పగారి నాదరించిన తెట్టుప్రభువు వేజండ్ల వేంకటకృష్ణరాజుగారింగూర్చి చెప్పఁబడినది కాఁదగును' అని వ్రాయబడియున్నది. ఇందు 'హర్ష మెలర్పఁగ' అనుచోట 'హర్షము వేంకట' అని మార్చిరే కాని యర్థము సరిపడకున్నను యెట్లో సరిపుచ్చుకొని యిట్లువ్రాయుట కచ్చెరువగుచున్నది. శ్రీ అ. తాతాచార్యులొకప్పుడు రుద్రకవి కవితనుగూర్చి యిట్లు ప్రశంసించెను.

ఉ॥ వ్యగ్రకవిత్వ తత్త్వచతు ♦ రాస్యులు కైయటభాష్యఫక్కికా
నుగ్రహశక్తి కల్గిన ఘ ♦ నుల్ కవులెందఱువేరు నీదుప్ర
త్యగ్రవచోధురీణకవి ♦ తల్ తగురా కవిరుద్రరుద్రభ
కాగ్ర సముజ్జ్వల స్ఫురిత ♦ హల్లులకున్ స్వరపాళికోజ్జలై.

కృష్ణరాయలొకప్పుడు పెద్దనార్యునితో నిట్లు వచించె.

ఉ॥ తాతలనాఁటనుండి కవి ♦ తావనితామణులన్ గణించు వి
ఖ్యాతియటుండ మావలనఁ ♦ గాలికి రత్నమయంపు నూపురం
బాతతిఁగాంటివప్పటికి ♦ నల్పవయస్కుఁడు రుద్రయాభిధుం
డాతఁడు విశ్వకర్మ ♦ యఖిలాగమవేత్త సమర్థుఁడన్నిటన్.

అద్దంకి తాతయాచార్యులుగారికి కృష్ణరాయలును తదితర కవులును నమస్కరించుచుండిరి. రుద్రకవి నమస్కరించువాఁడు కాఁడు. అట్టియెడ నాచార్యులుగారికిని రుద్రకవిగారికిని మతచర్చజరిగి యందు గురుశబ్దమునిట్లు నిర్వచించినాఁడు.

సీ॥ కంసాక్షిస్థానకతా ♦ కసుఁ గినిసి చక్రంబుఁ, గనుసైగ నిల్పిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
మాతృగర్భములోన ♦ మాసతాత్మజునకు, గోచియొసంగిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
పాషాణమునఁ బర ♦ బ్రహ్మస్వరూపంబు, గుఱుకు చూపిన జగ ♦ ద్గురుఁడు గురుఁడు
అలరాము కార్యార్థ ♦ మబ్ధిని బంధించి, కోఁతులనడిపించు ♦ గురుఁడు గురుఁడు

గీ॥ వైరిసంహార జయమేఘ ♦ వాహనాఖ్య, విజయసద్ధర్మ శ్రీమహా ♦ విశ్వకర్మ
నాకభుజములు చీములు ♦ గట్టఁగాల్చి, పసధనాపేక్షఁజెందెడి ♦ నరుఁడు గురుఁడ.

వాదప్రతివాదానంతరము రుద్రకవియే గెలుపొందెనని చెప్పుదురు.

పండితుల యసూయ

రాజనరేంద్రుని కాలమున నన్నయభట్టు భారతమును దెనిగించుచుండ నథర్వణాచార్యుఁడంతకు మున్నె భారతమును సంపూర్ణముగా రచించి యా ప్రభువున కంకితమీరాఁగా నన్నపార్యుఁడాతఁడు బసచేసినయింటినే యగ్నికర్పణము చేయించెను. అయినను నెవరో చదువుకొనఁ గొంపోయిన విరాట పర్వము మాత్రమే యిప్పటికి నిలిచియున్నది. అందలిపద్యము లివి.

శా. "తృష్ణాతంతునిబద్ధబుద్ధులగు రాజే ◆ యాదులంగూడి శ్రీ
కృష్ణుం గేవలమర్త్యుఁగాఁదలఁచి బం ◆ ధింపగ నుద్యోగవ
ర్ధిష్ణుండయ్యెసుయోధనుం డకట ధా ◆ త్రీనాథ యోచింపుమా
యుష్ణీషంబునఁగట్టవచ్చునె మద ◆ వ్యాఘ్రోగ్రశుండాలముల్"

క॥ 'శ్రీకంఠుఁ డెదురునపుడు వ, నౌకోధ్వజ మింద్రమకు ◆ ట మస్తక శుకనాసికము
దివ్యశతాంగము, నాకవ్వడికబ్బియున్న ◆ నతఁడేమగునో.' అథ. భార.

శ్రీకృష్ణరాయలకాలమున రుద్రకవియే కాక 1525 ప్రాంతమున కవికర్ణరసాయనము వ్రాసిన టంకసాలనృసింహకవి తన మహాకావ్యమును రాయలవారికంకితమీరాఁగా నచటి పండితులును,మంత్రులును రానీయరైరి. 'పంచాననస్యసుకవేః గజమూఁహైర్నృపశ్రియో, పౌరణాజాయతే క్వాపిసర్వత్రైవోపవాసినః, అనినట్లు, కొంతకాల మాపట్టణముననేయుండి తుట్టతుదకు బత్తెమునకు హైతమిబ్బంది పడి వీధిలో నంగడివెట్టి పద్యముల విక్రయింప మొదలిడ నందొకపద్యమును గృష్ణరాయలవారి కొమార్తె రు 400-0-0 లకు కొనితెచ్చినది. తండ్రియును గూఁతురును జదరంగమాడు సందర్భమున నామె "ఉద్ధతులమధ్యమునఁ బేద ◆ కుండఁదరమె" అనిన విని, అమ్మాయీ! పద్యమునంతయుఁజదువుమనఁగా 'గీ॥ హత్తికొనివచ్చుకటికుచో ◆ ద్వృత్తిఁజూచి వెలఁదితనుమధ్య మొచటికో ◆ వెడలిపోయె, నుండియున్నను గనుపడ ◆ కున్నెయహహ, యుద్ధతులమధ్యమునఁ బేద◆యుండఁదరమె? అని చదువఁగా రాయలాశ్చర్యమునుబొంది యీ పద్యమెక్కడిదని యడుగ నెవరో యొకకవి వీధిలో నమ్ముచుండఁ గొనితెచ్చితిననెను. రాయలు విచారించఁగా మంత్రులును బండితులును నేకీభవించి చేసిన కుట్రయని తెలిసి వారలపైఁ గోపించి యమ్మహాకవియున్న గ్రామమునకేగి, యయ్యా! మీరాకను నాకుఁ దెలియదు. చాలపొరపాటు జరిగినది. మీరు రచించిన కవికర్ణరసాయనమును నాకంకితమొనర్పుఁడన నతఁడు నేనప్పుడే విష్ణువునకంకితమిడితి ననుటతోనే విచారగ్రస్తుఁడై తనపట్టణమునకు వచ్చెను. చెన్నపట్టణములోను, నెల్లూరులోను టంకసాలవారివీధియని యీనాటికి ప్రసిద్ధికలదు. ఆవంశీయు లీనాటికిని గలరు.

బొబ్బిలివారి సంస్థానములోను కొమ్మ్రాజు సోమనాథకవిగారిని వంచింపఁబూనిన వారిగర్వము నడఁచి శ్రీ రాయఁడప్ప రంగారాయ ప్రభువు భూసుగ్రామంబుఁదానొసఁగె. 'కాశీసీమ ప్రతాపమిర్యాడల ని◆క్కంబొప్పు, నని పూనుసరకిగదా కవిశక్తి యొల్లప్పుడు నెల్లెడలఁ బ్రసరించును. ఈకవిరచితమగు విచిత్రరామాయణము పండితాదరణీయమయ్యు నింతవఱకు ముద్రింపఁబడకుండుటకు ధనలోపమే కారణము.

ఇబ్రహీం పాదుషా సందర్శనము

ఇబ్రహీం పాదుషాకు 'మల్కిభరాం' అను నామాంతరముఁగలదు. ఇతఁడు తెలుఁగుకవిత్వము నందభిరుచి కలవాఁడును, సత్కవీశ్వరులయాశీర్వాదమునం దాసక్తి కలవాఁడును, అయియుండినతని

పట్టమహిషి యాతనికాంక్ష తెలిసికొని యతనితో 'మీకీవాంఛతగదు' ఇందువలన నైదైన నుప్పు వాటిల్లునని చెప్పినను వినకుండెను. అప్పుడు మనయాస్థానమునకు వచ్చినకవిని వెంటనే 'కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది' అని యడుగుము. అతఁడు సమాధాన మొసఁగినట్లయిన 'ఎద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా?' అని ప్రశ్నింపుము. అందుల కాతఁడెద్దుకవినని నుండునుము. గుఱ్ఱపుకవినని బొమ్మనుము. అట్టియెడ నేనుగూడనుండి యాపద్యములను వినుమనిపలికెను. ఆపలుకుల కానవాబు సంతసించి తమసన్నిధానమున కాగతులయిన కవులకుఁ బైప్రశ్నల నిడుచుండెను. కొందఱు 'చంకనాకుమనుచున్నాఁడీయన మనకేమియిచ్చునని యంతటితోనె మరలువారును' మఱికొందఱు మరికొంతసేపుండి యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అనినప్పుడు తమలోదాము గుఱ్ఱము వడిగాబఱుగెత్తును. ఎద్దు నెమ్మదిగా నడచును. అనుకొని నేను గుఱ్ఱపుకవిని, అనినపుడు సరే వెళ్లుమనుచుండెడివాఁడట. ఒకనాఁడీ రుద్రకవి ఇబ్రహీంపాదుషాగారి దర్బారునకుఁజని యచట తనపాండిత్యమును బ్రకాశింపజేయవలయునను తలంపుతో నేగ నచటివారయ్యా! తమరెవరన నేను రుద్రకవినని భీషణముగాఁ బలుక నారాజెప్పటివలెనే "కవీశ్వరుఁడవైతే చంకనాకేది" అనినాఁడట. కవి వెంటనే 'ఇదిగో నాచంకనాకు' అని చేయియెత్తి తనచేతనున్న తాళపత్రగ్రంథమును జూపెను. అనఁగా చంకను + ఆకేది, చంక + నాకేది, అని యిందు రెండర్థములు గలవు. ఇదిగో నాచంకను + ఆకు, ఇదిగో నాచంక + నాకు అని యిందు రెండర్థములుగలవు. ఈపలుకులు వినుటతోడనే మల్కిభరామునకు సంతోషముదయించి, యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అనినంతనే తనలో వృషభము శ్రేష్ఠమైనది. అశ్వము భారవాహమే కాని యట్టిగౌరవము నందదగినదికాదు అనియుద్దేశించి, ఎద్దుకవినే అని వజ్రనిర్ఘోషభీషణముగాఁ బలికెను. అపుడు రాజు తనపురంధ్రికిఁ గబురంప నామెకూడ నచటికివచ్చినతోడనే యిట్లు పద్యముఁజదివెను.

ఉ॥ ఏడుకులాద్రులెక్కి వెస ♦ నేడుపయోధులు దాటి లీలమై
యేడగుదీవులం దిరిగి ♦ యెన్నికతోఁ బ్రవహించుకీర్తి యీ
రేడు జగంబులందు నుతి♦ కెక్కిన మల్కిభరామచంద్రుఁడే
యేడవచక్రవర్తి పదు ♦ నేడవ రాజు ధరాతలంబునన్.

ఈపద్యము పూర్తియగునప్పటి కాప్రభువు సింహాసనమునుండి క్రిందఁబడి మూర్ఛచెందె నా రాజ్ఞి కవీశ్వరునితో బాబూ! నాపతి మూర్ఛతీర్చి నాకు పతిభిక్షఁబెట్టవే యనవుడు రుద్రుం డమ్మా! నేనేమిచేసితిని. దీవించితినిగాని తిట్టితినా? అనుచుండ నామె 'మీ శాస్త్రములయందేమి యుండెనో మీవాక్సిద్ధి మహత్త్వమెట్టిదో మనుబోంట్ల కేమియెఱుక! ఇట్టిశక్తి మీకుఁగలదో లేదో తెలియుటకై మొట్టమొదటనే యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అని యడిగితిమి. ఎద్దుకవినేయని యంటిరికదా! ఎద్దు మేతమేసినతరువాత మఱల నెమరువేయునుగదా? గుఱ్ఱమునకన్ననో నెమరు వేయుట యుండదు.' ఇట్లు నుడివిన యామె బుద్ధివిశేషమునకు, వినయోక్తులకు నచ్చెరువును, జాలియును గలవాఁడై మరల నీపద్యమును జదివెను.

చ॥ పొలుపుగ నంతరాళమున ♦ బూచినపూవును, బూవులఁ గోసి పెం
పలరినచెట్టు, చెట్టుచిగు ♦ రాకున బండినపండు, పండుపై
గొలకలపించె, పిందెఁగల ♦ కొమ్మయు నీకుఁ గళావిభూతి ని
శ్చలశుభమాయువున్మతి నొ ♦ సంగుచు మల్కిభరామభూవరా.

అనినంతనే మల్కిభరాం ప్రభువు లేచి సింహాసనమున గూర్చుండెను. అంతట నిట్లు చదువ నారంభించెను,

చ|| మల్కిభరామ భూప మహీ ♦ మండలరాజ కులప్రదీప నీ
పలుకు శిలాక్షరం, బితర ♦ పార్థివకోటులపల్కు లన్నియున్
జలలిపు లెండమావులు ....బూడిదపోల్కునీరు బు
గ్గలు వడగళ్ళు ....వాగిడ మేఘజాలముల్.

ఇందు 3, 4, పాదములలోఁ గొన్ని యక్షరములు శిథిలము లయినవి.

ఉ|| రాముఁడు దుక్కిముచ్చు, రఘు ♦ రాముఁడు కోతులరాజు రేణుకా
రాముఁడు పోటుబంటు, పటు ♦ రాగిస మంచితుఁడైన గోపికా
రాముఁడు వెల్లిగొల్లఁడిఁక ♦ రాష్ట్రములందు సమానులేరిఁగా
రాములనెంచి చూడ నిభ ♦ రామమహీశ్వర భవ్యవైభవా.

ఉ|| రాసుతుఁడైన మల్కిభ ♦ రాముని కీర్తియు వెండి కొండయున్
ద్రాసున బెట్టి తూన్ప రజ ♦ తాచల మెత్తున రాకయుండినన్
భాసురలీల నిల్పెనల ♦ బ్రహ్మ సదాశివు జాహ్నవీపతిన్
వాసుకికంకణున్ వృషభవాహను జంద్రకళావతంసునిన్.

ఉ|| రాజును రాజుగాఁ దలఁతు ♦ రాహుముఖంబున జిక్కువాహినీ
రాజును రాజుగాఁ దలఁతు ♦ రాముశరాహతిఁ దూలె దేవతా
రాజును రాజుగాఁ దలఁతు ♦ రావణసూతికి నోడె నాజిలో
రాజన రాజు మల్కిభ ♦ రాముఁడె రాజవరేణ్యుఁ డెంచఁగన్.

అప్పుడు మల్కిభరాం ప్రభువు పరమసంతుష్టాంతరంగుఁడై కవిగారికి జమగుంటపల్లి గ్రామంబునకు నైరుతిదిశయందు రెంటచింతల (చింతలపాలెము) యను గ్రామము నొసఁగినాఁడు. తూర్పు ఒడ్డెవారి పొలము, దక్షిణము పాలేరు, పడమర గూడూరుపొలిమేర, ఉత్తరము నాగిరాజుగారి పొలము, ఈ హద్దులమధ్యయున్న పదునైదుకుచ్చెళ్ళు ఇందుకు శాసనము.

'అద్యాశీతి చతుశ్శతాధిక సహస్రం శైశకాబ్దాః గతా
స్త (అ) స్మిన్ శ్రీ జయవత్సరే జయతిథౌ మాసేచమాఘే తథా
పంచమ్యాంద్వయతింత్రిణీజన పదం రుద్రస్య కవ్యాత్కవేః
ప్రీత్యా శ్రీ ఇభరామభూపతిరదాత్ శ్లోకేన తాంబుండలః'

దీనింబట్టిచూడ శాలివాహనశకం 1480. క్రీ. శ. 1558 ప్రాంతమున రుద్రకవి యుండినట్లు స్పష్టమగుచున్నది. పై శ్లోకము నాధారముగాఁ జేసుకొని తద్వంశీయు లిటీవలివాఁరచించిన పద్యము.

సీ|| ఇలశక వత్సరం ♦ బులు వేయునన్నూఁట, యెనుబదియును జను ♦ నెన జయాబ్ద
మున మాఘమాసంబు ♦ నను శుద్ధపంచమి, నాఁడు మల్కిభరామ ♦ నరవరుండు
తగు కందుకూరి రు ♦ ద్రకవీశునకు నిచ్చె, సుంబల్లిపురికిని మా ♦ న్యంబొసంగె
నైఋతిభాగంబు ♦ నన్నదేన్కుచ్చెళ్ళ, పొలము రెంటచిం ♦ తలయనంగ
గీ|| నలరుపురి యుత్తరమునఁ దా ♦ నరయ నాగి, రాజుగారి పొలంబుపూ ♦ ర్వ దిశయొడ్డె
వారిపొలము దక్షిణము పా ♦ లేరుపడమ, రమరగూడూరు పొలిమేర ♦ హద్దులివియు.

ఇబ్రహీం ప్రభువు తనపట్టణమున నాలుగునైపుల నాలుగుకుంటలను నిర్మించెను. ఒకానొక సమయమున నాలుగుకుంటలు వచ్చునట్లొకపద్యమును చెప్పుమనఁగా.

క॥ ఆకుంటే ఫలవృక్షము, ఈకుంటే లోభితనము ♦ యెన్నటికైనన్
మీకుంటే మాకిచ్చుట, మాకుంటే యడుగనేల ♦ మల్కిభరామా.

అని చదువఁగా సంతసించెనని చెప్పుదురు.

కాలనిర్ణయము

రుద్రకవి శ్రీకృష్ణరాయల సంస్థానమునకుఁ జేరి యచట నీశాన్యసింహాసన మధిష్ఠించిన యేకొలఁది దినములలోనో రాయలు స్వర్గస్థుఁడైయుండును. వెనువెంటనే క్రీ. శ. 1530 – 40 మధ్యకాలములో ‘ఇబ్రహీం పాదుషా’ రాజ్యమును బాలింపసాగెను. రాయలొసంగిన యగ్రహారములకు శాసనము లగపడకుండినను మట్టెపాడు,నందపూరు, కనముళ్ళ, కుడుములదిన్నెపాడు, మున్నగుగ్రామములన్నియు రుద్రకవిగారికిచ్చినవారెవరైయుందురు? ఇబ్రహీంపాదుషా ఇచ్చినది శాసనమే కనబడుచున్నదిగదా! రుద్రకవినిగూర్చి యేకవియో ఇట్లు ప్రశంసించినాఁడు.

మ॥ హరియశాస్కందపురీజనార్దనువరం ♦ బందెన్ మహాసత్కవీ
శ్వరులౌ రాయలవారిసన్నిధిని హ ♦ ర్షంబందెఁ బట్టంబుగ
ట్టిరి యాందోళికలున్ జవోగ్రతర ఘో ♦ టీలగ్రహారంబులం
దఱుచూడన్ బహుమానమందెఁ గవిరు ♦ ద్రాఖ్యుండు దాముఖ్యుఁడై.

బట్టుమూర్తి రుద్రకవి తరువాతివాఁడగుటచేతనే తన వసుచరిత్రమున “శా॥ ఈవబ్జుండవు... అనుపద్యమున “ అయ్యోకలాదుండు చే, తోవీధిన్ సహజాధనాపహరణో♦ద్యోగంబు నెగ్గించునే ” “సీ॥ నరకహేతు హిరణ్య ♦ హరణవృత్తి జరించుకొమ్ముకాని భజించు♦కొదువలెల్ల” ఇట్లు శ్లేషరూపమున వ్రాసిన వ్రాఁతలకు సమాధానము పుట్టలేదు. ఇటీవల శ్రీ గున్నెపల్లి మృత్యుంజయ కవిగారు స్వవిరచిత సావిత్రీచరిత్రమున మాత్రము,

మ॥ అలినీలాలక మీనకేతనధను ♦ ర్జ్యాటంక్రియామోహ శృం
ఖలలైసోలుచుఁ గీరశారికలనే ♦ కగ్రీవ భావంబున
న్బిలువన్ గర్ణకఠోరముల్ వలుకఁబూ ♦ నెన్ నోటికిన్ వచ్చిన
ట్టులుగాఁగూఁతలు గూయుటబ్బురమె బ ♦ ట్టుల్ పొట్టకక్కూరితిన్. అని వ్రాసిరి

ఉ॥ పిల్లఁడవా వృకంబవక ♦ పి ప్రవరుండవ బట్టుదిట్ట నీ
తల్లికలాదహస్తపద ♦ తాడితశిల్పముదాల్చి సాధ్వియై
చల్లనిపీవనల్ గొని య ♦ శంబును సంతతిగాంచియుండ నీ
యుల్లము శిల్పిదూషణకె యు ♦ వ్విళులూరెనె చిత్రమయ్యెడున్.

అనియొక పద్యము గూడప్రచారములో నున్నది.

రాష్ట్రౌఢ వంశమహాకావ్యమున ‘శాకేభోగిశరాబ్ధిభూపరిమితేసంవత్సరేదుర్ముఖే,మాసేచాశ్వయుజే సితప్రతిపది’ అని చెప్పియున్నాడు. అనఁగా శా. 1453 కనుక క్రీ, శ. 1536 అయినది.

రాయల నిర్యాణము క్రీ. శ. 1530. కృష్ణరాయలు తెపరకో యిచ్చిన యొక తామ్రశాసన పత్రముపై 'రుద్రకవిగృహము' అని యానాఁటివారికిని తెలుపుచున్నది. ఇది 27-9-1915 సం|| ప్రబోధినియందు ప్రకటింపబడియున్నది. శ్రీ వెంకటనరసింహాచార్యులుగారు గత ముద్రితపీఠికయందు "ఇతఁడు గుంటుపల్లి భాస్కరుని కాలమువాఁడగుటచేఁ క్రీ. శ. 1620 ప్రాంతమువాఁడని కవుల చరిత్రనుడువుచున్నది. అని వ్రాసిరి. కృష్ణరాయల కాలమున రుద్రకవికిని మఱికొందఱు పండితులకును వాదోపవాదములు జరిగినట్లును, రాయలవారివలనఁ గొన్ని బహుమానములనంది యాస్థానసింహాసనమధిష్ఠించినట్లును, ఇబ్రహీం పాదుషావలన నగ్రహారమును బొందినట్లును స్పష్టముగాఁ దెలియుచుండ నిష్ఫుటి ద్విజాతిరైయిన దనకుఁగల దురభిమాన దుర్విదగ్ధత్వమునియే పచింకపతప్పదు. ఆనాఁడు తాతాచార్యులుగూడ రుద్రకవికి సమాధానము చెప్పఁజాలక 'యూరికేతలయూఁచి హుంకరించె' నని ప్రతీతి కలదుగదా!

ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు 'బలపదరీశతకము' క్రీ. శ. 1565 భక్తి అని వ్రాయఁబడియున్నది. అప్పకవి పీఠికయందు "అప్పకవి 17 శతాబ్దారంభమున బుట్టియుండవచ్చునని వ్రాయఁబడియున్నది. అతనికంటెఁ జాలపూర్వుఁడై ప్రసిద్ధికెక్కిన రుద్రకవి కృతపద్యము నుదాహరించిన యప్పకవికంటెఁ దరువాతివాఁడనుట యెంతవివేకహీనము.

ఈ కవి కృతగ్రంథములు

1. నిరంకుశోపాఖ్యానము. "చ. అనిముని ధర్మశీలవసు ♦ ధాధిప మౌళికి నేర్పుమించి చెప్పి సకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్, అని కవియే చెప్పినాఁడు.
2. సుగ్రీవవిజయము (యక్షగానము)
3. స్మరదీపక. (కామశాస్త్రము)
4. సరసజన మనోరంజనము, (ప్రౌఢకావ్యము)
5. రాష్ట్రౌఢవంశమహాకావ్యము (సౌత్తరేయ రాజుల చరిత్రము)
6, బలపదరీశతకము (భక్తియుతము)
7. గువ్వలచెన్నని శతకము (నీతియుతము)
   ఇది యేకారణముననో యాంధ్రవాఙ్మయ సూచికయందుఁ జేరలేదు?
8. జనార్దనస్తోత్రాష్టకము
9. శృంగారజనార్దనాష్టకము (గేయము)

గుల్బషా చరిత్రమనునొక గ్రంథముకలదు. అది రాష్ట్రౌఢవంశ మహాకావ్యమును వ్రాసినకవిగానియతని శిష్యుఁడగు నింకొకకవిగాని వ్రాసియుండెనేమో యనునట్లు గోచరించుచున్నదని కొందఱు పండితులభిప్రాయపడినారు.

మఱియు "తింత్రిణీపురవరాధ్యక్షా జగద్రక్షకా" అను గ్రామ్యపరిహాస శతక మొకటి కలదు. అది యేకవి రచించెనో తెలియదు. తింత్రిణీపురము రుద్రకవిగారి గ్రామమగుటను సహృదయకవియైన తాను స్వగ్రామవాసుల నాక్షేపించుట యసంభవము. కృష్ణరాయలవారి సభలో "బంధురవిప్రవప్రగృహ" అను పద్యమును చదివెను. ఒకానొక బట్టుకవిమాత్రము రెంటచింతలనుగూర్చి యీ శతకమును వ్రాసినట్లొక వదంతికలదు.

సుగ్రీవ విజయము

ప్రపంచమున యక్షగానములు లక్షలపర్యంతమున్నవి. అయినను సుగ్రీవవిజయ మన్నిటిలో నగ్రస్థానమలంకరించినదని 1920 ప్రాంతపు సారస్వతసభలలో శ్రీ చింతా దీక్షితులు మున్నగువారిచే దత్ప్రాశస్త్యము విపులముగాఁ జర్చింపఁబడి పండితజనాదరణీయమై యలరారుచున్నది. **అందలి** యిష్టదేవతాప్రార్థనము.

ఉ॥ శ్రీవిభుఁగొల్చి శంకరు భ ♦ జించి చతుర్ముఖు నెంచి భార్గవీ
గ్రావసుతా సరస్వతులఁ ♦ బ్రార్థనసేసి గణేశపాద పూ
జానిధిసల్పి దేశికుల ♦ సంస్తవనంబొనరించి కావ్యవి
ద్యావిదులన్నుతించి కవి ♦ తాజడులన్నిరసించి వేడుకన్.

కథాప్రారంభమున

'త్రిపుట' 'లలితగాత్రుఁడు శుభచరిత్రుఁడు దళితశత్రుఁడు సుజనమిత్రుఁడు నళిననేత్రుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.' 1

'ఇందిరార్యుఁడు సాధువర్యుఁడు పృథులశౌర్యుఁడు మేరుధైర్యుఁడు నందితార్యుఁడు, కందుకూరిజనార్దనుండు.' 2.

'ధృతవిశాలుఁడు గానలోలుఁడు దివిజపాలుఁడు ధర్మశీలుఁడు నతదయాళుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.' 3

వర్ణనము: "ముక్కులు చెక్కులు ♦ మూపులు వీపుల్, ప్రక్కలు పిక్కలు ♦ బరులును దరులున్.
స్వరములు శిరములు ♦ జానులు వీనుల్, కరములు నురములు ♦ కాళ్ళును వ్రేళ్ళున్,
ఎక్కువతక్కువ ♦ లింతయు లేకన్, ఒక్కరూపమున ♦ నున్నవి చూడఁ"

ద్విపద......నిఖిలేశుఁ, డగు కందుకూరి జ ♦ నార్దను పేర, నంకింతంబుగఁ గాళి ♦ కాంబాప్రసాద,
సంకలితకవిత్వ ! చాతుర్యధుర్య, తావర్య పెదలింగ ♦ నార్యతనూజ,
కోవిద స్తవనీయ ♦ గుణరుద్రధీర, విరచిత సుగ్రీవ ♦ విజయాభిధాన
కరుణభాసురయక్ష ♦ గానప్రబంధ, మాచక్రవాళశై ♦ లావనియందు
నాచంద్రతారార్కమై యొప్పఁగాత.

ఈగ్రంథమిప్పుడు ముద్రితమైయున్నది. ఇందు త్రిపుట, జంపె, కురుచజంపెలు విశేషముగా నున్నవి. విశేషాంశములు వేఱె చర్చింపఁబడును.

స్మరదీపిక

స్మరదీపికను గుఱించి వాత్స్యాయన కామసూత్రములు సంగ్రహించి ముద్రింపించిన శ్రీ పంచాగ్నుల ఆదినారాయణ శాస్త్రిగారి విజ్ఞప్తియందిట్లున్నది. "9. స్మరదీపిక: ఈరుద్రకవియెవ్వరో యెఱుఁగరాదు. కాని యీయన దాదాపు 200, శ్లోకములు గలుగునట్లుగాఁ తన గ్రంథమును రచించినాఁడు. ఇందుఁగూడ మొట్టమొదట కొక్కోకపండితునివలెనే.

"స్వనారీరక్షణంపుంసాం స్త్రీణాంచదనంతరం, బంధభేదేంగితజ్ఞాన మేతత్ఫలముదాహృతమ్" అని కామశాస్త్రప్రయోజనమును వివరించుచున్నాఁడు. ఇంతయే కాక గ్రంథరచనమునకంతకుఁగూడఁ

కొక్కోకకవియే యీతనికి మార్గదర్శకుఁడు కాఁబట్టి యీయన చాల నవీనుఁడనియు 17 వ శతాబ్దము వాఁడై యుండుననియు ననుకొందును. ఈక్రిందిశ్లోక మితని రచనారీతుల నొక్కింత తెలుపఁగలదని తలంచెదను.

“యానిర్లజ్జాకృతాగాఢం మదనేన మదేనచ, అభియాతిపతింసాభి, సారికాకథితాబుధైః, భవేద్వాసకసజ్జా సా దూతీద్వారేణనిర్జనే, నిశ్చిత్యాగమనం భర్తుర్ద్వారేక్షణపరాయణా; ప్రియైకవీతసి చోష్ణా ధావత్యస్మాదనీతథా, తత్రైవాపధితేకాంతే విరహోత్కంఠితామతా.”

వాత్స్యాయనసూత్రపీఠికయందు 17 వ శతాబ్దమువాఁడై యుండునని యూహించుటకున్ ప్రబలనిదర్శనము లేవియులేవు కాని 14 వ శతాబ్దమువాఁడయిన కొక్కోకునితర్వాతివాఁడని యొప్పుకొనకతప్పదు. “సీ. ప్రతివార పంచాంగ పఠనసేయుటమాని, కొక్కోకశాస్త్రంబు గోణఁగఁదివిరె” (నిరం) కొక్కోకుని తర్వాతివాఁడయిన మాత్రమున శతాబ్దమును నిర్ణయించుటకు వీలులేదుగదా! 16 వ శతాబ్దమువాఁడయినట్లు నిదర్శనములున్నవికదా.

సరసజన మనోరంజనము

ప్రాచ్యలిఖితపుస్తక భాండాగారములో సరసజన మనోరంజనములోని పద్యములు.

ఉ॥ ఎన్నఁడు నేరిచెన్ బెళుకు ♦ లీగలి కన్నులు కారుకమ్ముల
న్నన్నకురుల్ పిఱుందుపటు ♦ పైపటుపైఖరి గైకొనెంగదే
మొన్నగదమ్మ పిన్నమొల ♦ మొల్కలు నేడిదె వన్నెలాడిలేఁ
జన్నులు మిన్నలై పయఁట ♦ సందునదాఁగిలి మూఁతలాడెడున్.

సీ॥ కొప్పునఁజుట్టిన ♦ గొజ్జంగివిరిదండ, నటనతోవిప్పిన ♦ నాట్యమాడ
బటువైన ముత్యాల ♦ పావడవిరజాజి, తీరుగాఁజెంపలఁ ♦ దిమురుగట్ట
ధగధగద్ధగలచేఁ ♦ దనరుకెంపులతాళి, సరులతోఁ బెనగొని ♦ చోకళింప
గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కస్తూరి చెమటలఁ, గరఁగివాసనలచేఁ ♦ గ్రమ్ముకొనఁగఁ

తే॥ వింతమాటలఁదేటల ♦ విభునిఁగూడి, కాంతరతికేళిమిక్కిలి ♦ గారవింపఁ
దప్పితీరంగ నధరామృ ♦ తమునొసంగి, చంద్రబింబాస్యమగలాగు ♦ సలిపెనపుడు.

ఈపద్యములను బ్రౌనుదొరగారుకూడ జాల ప్రశంసించిరి.

ఆక్షేపములకు సమాధానము

ఇందలి మొదటిపద్యమున ‘మొల్కలు’ అను ప్రయోగమునుగూర్చి వినుకొండలో గుంటుపల్లి భాస్కరయ్య గారి సముఖమున నొకకవి యిట్లు సమాధానమొసంగె.

చ॥ వెలగకువెల్లయంచు సర ♦ విన్ జలికొండ నృసింహుఁడాడఁగా
మొలకకు మొల్కయంచుఁ గవి ♦ ముఖ్యుఁడు రుద్రయపల్కె దోసమే
భళిభళి మంచిమాటయె ప్ర ♦ బంధమునాజలరాశి యందులో
పలనెరసుల్ గ్రహింతురె య ♦ పారములౌ మణులెన్నొయుండగన్.
అప్పకవి.

చ॥ కొలఁదిగ మున్నుజెప్పెఁ జలి ♦ కొండ నృసింహుఁడు వెల్లయంచునీ
వల నగసాలిరుద్రపను ♦ వాఁడును మొల్కలటంచుఁ గూరిచెన్

దెలియకకొండదటెట్లు విక్ర ♦ తింబదమధ్యమునన్ లకారగరే
ఫలతలపై య[illegible]రమును ♦ బాపుదురార్యులు నవ్వునట్లుగన్. అని వ్రాసియున్నాఁడు.

లక్షణగ్రంథము వ్రాసితినని విఱ్ఱవీగు కవికి గోచరింపని ప్రయోగములెన్నియో కన్పట్టుచున్నవి.

1. నన్నయభట్టు: "చ. నిన్ను నుం, బుడమిని తమ్ము గోల్పడిరి ♦ పార్థివపుత్రులైన పాండవుల్" భార.
   ఈ. భోరనవిస్ఫులింగములు ♦ పొడ్మగనుగ్రవిషంబుఁ గ్రక్కుచున్' భార.
2. తిక్కనసోమయాజి: 'చ...వెల్వెలబాఱెడు మోముతోడవత్తునె' భార.
3. శ్రీనాథుఁడు: 'మ. గణుతింపంగనితండు పాల్కడలికిన్ ♦ గారాపుఁబుత్రుండు' శృం. నై.
   'వారిధితటీ కాల్పట్టణాధీశ్వరున్' భీమఖండము.
4. బమ్మెరపోతన: 'శా. వ్రల్దంచున్ జెప్పిన మానఁడంగమునఁ బు♦త్త్రాకారతన్ వ్యాధిజన్మించెన్'
5. సింగయకవి: 'శా. దీననో, రల్పాపాల్సిటిపంచు' 'వల్గనఁడయ్యో' భాగ. (భాగ.
6. అల్లసానిపెద్దన: 'మ. వెల్వెలఁబాఱెదీపకళికా ♦ వ్రాతంబుశాతోదరి'
   'చ...వెల్వెలఁబాఱెవిటానసాబ్జముల్' 'న...పొల్తుకఱెప్పలనప్పళించుచున్' స్వా. మ.
7. కంకంటి పాపరాజు: 'చ. అయ్యనలముమంటఁజేసి చోర♦మంటిని దానిని దల్పరైరిగా' ఉ. రా.
8. రామరాజభూషణుఁడు: 'ఉ. పొల్తుకయోమతిశైలకన్యయో' వసు.
9. తెనాలిరామకృష్ణుఁడు: 'ఉ. కాకమూ,కావలిదావకీలలగు ♦ నాల్కలు ముంగల మొల్కలెత్త'
   'సీ. జనియించె నొక్క ప ♦ చ్చనిమొల్కయనుబుద్ధి' పాం. మా.
10. ముక్కుతిమ్మన: 'చ. వెన్నెలల్, మొలచిన పాడుపాల్కడలి ♦ ముద్దులపట్టి' పారి.
11. కూచిమంచి తిమ్మకవి: 'సీ. నిక్కవంబుగఁ దూర్పు ♦ దిక్కువెల్వెలఁబాఱె' రాజశే.
12. పిల్లలమఱ్ఱి పినవీరభద్రుఁడు: 'చ. ఉడుపది వంశకర్త మహి♦మోన్నతి కెయ్యది మేరనాడు
    పాల్కడలి జనించినప్పుడు' జై. భా.
    కీ. శే. చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటశాస్త్రిగారు: 'ఉ. తమ్మని బిడలంచుఁదయఁదల్పఁడు' కీ. శే.
    కవిబ్రహ్మ యేటుకూరి వేంకటనరసయ్యగారు: 'ఉ. ముత్తెముస్వాతి చిన్కులకు మొల్కలు
    తొల్కరి కమ్మదమ్ములన్'
    శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతకవిగారును: కాటూరి వేంకటేశ్వరరావుగారును:
    'చ. మరువము మొల్కపుప్పసుకుమారము నాతనుపంచు భ్రాంతులై ♦ మురియుదురు'
    అప్పకవి యితరకవుల నేమనఁజాలక యొకరుద్రకవిని నిందించుటనుగూర్చి:

ఉ. అకలుష రుద్రుఁడిట్టిఁగ ప ♦ యంబునఁబూనితిపంతె కాని యా
సుకవిని రామకృష్ణకవిఁ ♦ జూచియు నాతని మొల్కజంటలో
నొకటియు బైటపెట్టకయ ♦ యూరకయుంటివి తప్పుగన్న నా
సిక మొదలంటఁగోయు నొకో ♦ చెప్పనఁగొట్టునో యంచుమానితే. (అరుణోదయ)

తెనాలిరామకృష్ణునిపద్యము.

ఉ. ఒకని కవిత్వమందెనయు ♦ నొప్పులు తప్పులు నాకవిత్వమం
దొకనికిఁదప్పఁబట్టఁబని ♦ యుండదు కాదని తప్పఁబట్టినన్
మొకమటు క్రిందుగాఁదిగిచి ♦ మొక్కలుపోయినయున్పకత్తితో
సిక మొదలంటఁగోయుదును ♦ జెప్పనఁగొట్టుదు మోముదన్నుదున్.

మఱియు నప్పకవీయమున-

క. విరచించెను శ్రీనాథుఁడు, ధరణినిశృంగారనైష • ధంబునఁగూర్చం
డిరియొండొరుననికానక, పరరూపక్రియలఁ బ్రకృతి • భావముకలదే. అనుటపు-

మ. పగ శ్రీనాథునిఁదిట్టఁజూచెదవుగా • పల్నాటివాఁడౌట నా
సుగుణాఢ్యుండు యథార్థవాదికుకవి • స్తోమానిలవ్యాప్తియుక్
జగదాశ్చర్యకరప్రయోగరచనా • సంపూర్ణుఁడౌ నందులోఁ
పగమా! పాతికయా! శతాంశమగునా! చర్చింప నీకావ్యముల్.

గీ. బాల పెనుచిన్న తెలుఁగఁబో • రాడినావు, కందజాతుల రుచులెల్లఁ • గాంచినావు
చిత్ర బంధానురక్తి వై • చెలఁగినావు, భావ రసహీనుఁడవెకా య • భాగ్యసుకవి.
(అరుణోదయ)

రాష్ట్రౌఢవంశ మహాకావ్యము

అందలి యిష్టదేవతా ప్రార్థనము

శ్రీమాన్ భూతసమూహనిర్మితి విధౌ యః సంస్కృతో వేధసా
గోవిందేన చరాచరస్థితి విధౌ యఃసాదరం వందితః
యఃస్వాత్మన్యఖిల ప్రపంచవిలయే సంభావితః శంభునా
సోఽయంవిశ్వజనీన చారుచరితో లంబోదరః పాతు నః

కవితాశైలి తెలియుటకై కొన్ని శ్లోకములిచట నుదాహరించుచుంటిని.

తదీయసూనుర్మహనీయ సేనః, పరాక్రమన్యక్కృత భీమసేనః
శశాసభూమీమథ వీరసేనః, ప్రతాపసంశోషిత వీరసేనః.
"నృపేణ తేనాజని కాంతి వీరః, ప్రచండమార్తాండమహైక వీరః
యాత్రానుపంకీకృత సింధునీరః, పరావలీవీపశిఖాసమీరః"
'తస్మాదభూదద్భుతభాగధేయః, శ్రీసాహసీయార్జున నామధేయః
నారీచకోరీనయనైకపేయః, క్షీరోదధేరిందురివాప్రమేయః'
'సాదితాసురకదంబకీర్తయే, దేవదైత్యనరగీతకీర్తయే
కల్పితత్రిభువనైకపూర్తయే, మామికాప్రణతిరష్టమూర్తయే.'
'కాలాంతకాయకలికల్మష నాశనాయ, బ్రహ్మాదిదేవనుత పాదసరోరుహాయ
విశ్వేశ్వరాయ భవసాగరతారకాయ, భ్రూభ్రూమణమధ్యనిలయాయ నమశ్శివాయ,
శంభవాయ చ మయోభవాయతే, శంకరాయ చ మయస్కరాయతే
శ్రీశివాయ సకలార్థదాయతే, సర్వదాశివతరాయతేనమః'
'భవసాగరస్యపరమంతరణం, కరణంసుఖస్యవిపదాంహరణం
వరణంవిముక్తిసదృశః శరణం, చరణంహరస్య కరవాణిచిరం'
'నమనీయపదాంబుజంసురైః. కమనీయం హిమశైలకన్యయా
భజనీయమనన్యచేతసా, మననీయం మునిభిఃశివంభజే'
'ఆనందసందోహ గలన్మరందే, కాలీచలాపాంగ మిలన్మిలిందే
సానందబృందారక బృందవంద్యే, వందేమహాదేవ పదారవిందే'
'కాత్యాయనీ కేళివిలాసలోలం, సముల్లసత్కుంజర చర్మచేలం

వక్షస్స్థలవ్యాలఫణావమౌలం, చేతశ్చిరం చింతయ చంద్రచూడం'
'సంసారహారి సుఖకారి సుధానుసారి, శ్రీమన్మురారి పదవారినివారితారి
గోదావరీ విమలవారి విపన్నివారి, శ్రేయస్తనోతుమదనారి శిరోవిహారి'
'రాష్ట్రౌఢక్షితిపాలవంశముకుటాలంకార చూడామణి
శ్రీనారాయణశాహజీవన విధేః సత్కీర్తిముక్తావలీం
విద్వత్కుండల భూషణాని విశదశ్లోకైరగుంభద్గుణ
స్ఫారైః పండితమండలాంబుజరవిః శ్రీరుద్రనామాకవిః'
'నిస్సారీయతి శారికాపికకులం రంగీయతివ్యాకులం
హంసాలీపరమాకులీయతిశుకీ మాలాపిమూకీయతి
యామాకర్ణ్యకిలాధరీయతి తరాం సౌధాధరీ మాధురీ
సేయం కావ్యపిసరస్వతీరసవతీ రుద్రస్యవిద్యోతతే'
'శాకేభోగిశరాబ్ధి భూపరిమితే సంవత్సరే దుర్ముఖే
మాసేచాశ్వయుజే సితప్రతిపదిస్థానే మయూరాచలే
శ్రీమల్లక్ష్మణ పండితోదితకథా మాకర్ణ్యరుద్రః కవిః
శ్రీనారాయణశాహకీర్తిరసికం కావ్యం వ్యధాన్నిర్మలం'

గ్రంథాంత శ్లోకము

శ్రీమద్వ్యాగుల భూమిపాలతిలక శ్రీశాహనారాయణ
స్ఫూర్జత్కీర్తి చరిత్రచిత్రితపదే రాష్ట్రౌఢవంశాభిధే
భవ్యేస్కందపురాన్వయేన కవినా రుద్రేణసృష్టేమహా
కావ్యేఽస్మిన్ కృతవైరివీరవిజయః సర్గస్తువింశోఽగమత్'

కవి యిట్లె కడమయేకోనవింశతి స్వర్గములయందును బహుచమత్కారముగ నీశ్లోకాంతిమ పాదమునం గథను దెలియంజేయుచు సర్గసంఖ్యను వివరించుచుం జిత్రించినాండు. ఇంతకుమున్ను గాని, యిటీవలగాని, యేకవియు నింతటి చాకచక్యముగా నొకేశ్లోకపాదము నిరువది విధములుగా మార్చి యుండలేదు. కావ్యనిర్మాణకాలమును దనవంశమును దన శక్తియును దెలియంజేసిన శ్లోకములు గూడ నిందుం జూపంబడినవి.

ఇవి కవివారివంశమున లభించిన తాళపత్రిగ్రంథములందలి శ్లోకములును బొంబాయిలో ముద్రింపంబడిన గ్రంథమునందలి శ్లోకములును, పరీక్షించి వ్రాయంబడినవి. బరోడాలో ముద్రితమైన ప్రతియందుం జాలవ్యత్యాసములగపడుటయే కాక కవివ్రాయని గద్యమునుగూడ సృష్టించి యందుం దాక్షిణాత్యరుద్రకవీంద్ర విరచితే, అనినారు. ది 13-9-1940 వ తేదీన మాకు శ్రీ గైక్వార్ లైబ్రరీ వారొసంగిన సమాధానము. "మాయొద్ద 60 పుటలుగల తాటియాకుల గ్రంథము మాత్రమున్నది. సమగ్రముగా లేదు. గ్రంథముయొక్క కవపట గద్యముగూడలేదు. ఇంక నెక్కడనైన గొప్పలైబ్రరీలలో విచారింపుడు"

బలవదరీశతకము

బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ!

ఇందు 3. పద్యములు కీ. శే. వే. ప్రభాకరశాస్త్రిగారికిని 4 పద్యములు కీ. శే. పంచానన పత్రికాధిపతులకును లభించినట్లు ప్రకటింపంబడినవి.

చ. కలశపయోధిమీఁద దరఁ ♦ గల్గ మఱిహోయని వ్రేయ వేయుఘం
గుల తలపాన్పు పాము బుస ♦ కొట్టఁగ నేగతి నిద్రఁజెందెదో
యలసతఁ దండ్రి చీమచిటు ♦ క్కన్నను నిద్దుర రాదుమాకు నో
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 1.

చ. కలుష సరిత్తరీ! పుషిత ♦ గంధకరీ! మహిభృత్కిరీ! భవా
చలభిదురీ! దయారసవి ♦ శాలఝరీ! నిగమార్థమాధురీ!
ఖలగజకేసరీ! విభవ ♦ కంపితమేరుగిరీ! అతాదరీ!
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ. 2.

చ. అలపగవానితమ్ముఁడు భ ♦ యాతురుఁడై చనుదెంచినంతనే
బళిబళి వచ్చితీవనుచుఁ ♦ బట్టముఁగట్టవె లంకకప్పుడే
కొలిచిననిన్ను కొల్వవలెఁ ♦ గోరికలిచ్చిన నీవ యీవలెన్
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 3.

చ. పిలువని కూటికిన్, వెతలఁ ♦ బెట్టు ధరావరుఁడేలు వీటికిన్
జలములులేని యేటికిని, సారెకు బందుగులున్నచోటికిన్
బలువురతోడి పోటికి, నృ ♦ పాలురసాటికిఁ బోవరాదయా
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 4.

గువ్వలచెన్ని శతకము

రుద్రకవిగారు హంపీయాత్ర నొనర్చుసమయమున నచట యాదవకులస్థుఁడగు గువ్వలచెన్నఁడు కవిగారికి సహాయుఁడుగా నుండెనట. వీరు తిరిగి యింటికివచ్చునపు డతనికిఁ గొంతరొక్కమీఁబోఁగా స్వామీ! మీరు కవీశ్వరులరు కనుక మీకు నేనుసాయముచేసినందులకు నాపేరువచ్చునట్లు కొన్నిపద్యముల రచింపుఁడని కోరఁగా నతనిని సంబోధించుచు నీశతకమును జెప్పెనని చెప్పుచుందురు. అందలి పద్యములు నీతియుక్తములు.

క. కలిమిగల లోభికన్నను, విలసితముగఁ బేదమేలు ♦ వితరణియైనన్
జలధికిఁ జెలమే మేలగుఁ, గులపావనమూర్తివన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 1.

క. సారాసారం బెఱుఁగని, బేరజమును మదలింపఁ ♦ బెద్దలవశమా
నీరెంతపోసి పెంచిన, కూరానా నేలవేము ♦ గువ్వలచెన్నా. 2.

క. గుడికూలును నుయిపూడును, వడినీళ్ళను చెరువుతెగును ♦ వనములుఖిలమౌ
చెడనిది పద్యంబొక్కటి, కుడియెడమలఁ జూడకన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 3.

క. కలవిద్య లెన్నియైనను, కులవిద్యకు సాటిరావు ♦ కుంభినియందున్
వెలకాంత లెందరైనను, కులకాంతకు సాటిరావు ♦ గువ్వలచెన్నా. 4.

జనార్దనస్తోత్రాష్టకము

జనార్దనస్తోత్రాష్టకము కలదని వదంతికలదుగాని చాటుపద్య మణిమంజరియందు 'స్తోత్రపంచరత్నములు' అనియున్నారు. ఏదియైననేమి యిప్పటికి లభించినదొకటేపద్యము.

పంచచామరము. అనాథనాథనాగతల్ప ♦ యజ్ఞకల్పమానిరం
జనాజనార్తినాశనాది ♦ శాపతీవృథార్థ శా
సనాసనాతనాయనాది ♦ సత్య కందుకూరి శ్రీ
జనార్దనాజనార్దనాస ♦ సాహసారిమర్దనా.

శృంగార జనార్దనాష్టకము

చాటుపద్య మణిమంజరియందు ముద్రితమైనవి.

"సిరులుమించిన పసిమిబంగరు ♦ జిలుఁగుదుప్పటిజారఁగా
చరణపద్మముమీఁద దేహము ♦ చంద్రకాంతులుఁజేరఁగా
మురువుచూపఁగ వచ్చినాఁడవొ ♦ మోహనాకృతి మీరఁగా
గరుడవాహన దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 1.

"ఆనపెట్టినరాకపోతివి ♦ ఆయెఁబో అటుమొన్ననూ
పూనిపిలువఁగ వినకపోతివి ♦ పొంచిపోవుచుమొన్ననూ
నేనుజూడఁగ గడచిపోతివి ♦ నీటుచేసుకనిన్ననూ
కానిలేరా దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 2.

"నిన్నరాతిరి చవికెలోపల ♦ నీవు చెలికూడుంటిరా
ఉన్న మార్గములన్నియును నే ♦ నొకతెచేతనువింటిరా
విన్నమాత్రమె కాదురా నిను ♦ వీధిలోఁగనుగొంటిరా
కన్నులారఁగ దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 3.

"దబ్బులన్నియుఁదెలుసుకొంటిని ♦ తప్పుబాసలు సేయకూ
మబ్బుదేరెడి కన్నుగవతో ♦ మాటిమాటికిడాయకూ
ఉబ్బుచేసుక తత్తరంబున ♦ నొడలిపైఁ జెయివేయకూ
గబ్బితనమున. దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 4.

"చిత్తరంబున మొలకకెంపులు ♦ పెదవినెవ్వతెయుంచెరా
గుత్తమైన మిటారిగుబ్బల ♦ గుమ్మ యెవ్వతె మెచ్చెరా
చిత్తగించక జీరువారను ♦ జెక్కులెవ్వతె నొక్కెరా
కత్తిగోరుల దనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 5.

"జంటనేత్రము లంటిచూచితె ♦ జాజిపూవులు పూసెరా
మింటిత్రోవను జూచుచుండఁగ ♦ మేఘవర్ణము గప్పెరా
కంటిలో నొక పండువెన్నెల ♦ కాయుచున్నదియేమిరా
కంటిలేరాదనుజమర్దన ♦ కందుకూరి జనార్దనా" 6.

"అండబాయక కూడియుంటిమి ♦ ఆయబోయెనునాటికి
ఖండిమండిపడంగ నేటికిఁ ♦ గదలు మెప్పటిచోటికి
ఉండరా నీమాటలకు నే ♦ నూత్యజాలను మాటికి
గండిదొంగవు దనుజమర్దన ♦ కందుకూరిజనార్దనా" 7.

"ఆ[illegible]కలన్నియు దీఱ నివునా ♦ అండకెప్పుడు వస్తివి
పిలిచి నవరత్నాలసొమ్ములు ♦ క్షేమతో నెపుడిస్తివి

వలచి వలపించియును గూరిమి ♦ వదలకెప్పుడు మెస్తివి
కలసి వేడుక దనుజమర్దన కందుకూరి జనార్దనా" 8.

కావ్యప్రామాణికత్వము

ఉ. కోమలవర్ణధామయును. నిరం. ప్ర. 19 అని కవియే వచించియుండెను. విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్ అని జగత్ప్రసిద్ధియే కనుక ప్రామాణికత్వమును గుఱించి వేఱయాలోచింపఁదగినంతటి యగత్యములేదుగదా? కీ. శే. బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులుగారు తమ శబ్దరత్నాకరమున (మూఁడు) అను శబ్దమును నిర్బింధుకమని భ్రమించి వాదింప. బ్ర. భాగవతుల లక్ష్మీపతిశాస్త్రిగారు (శ్రీసూర్యారాయాంధ్ర నిఘంటు కార్యస్థానస్థితవిద్వాంసులలో నొకరు) స్వకీయ సంస్కృతాంధ్ర సంఖ్యార్థబోధినియందు "క. వాఁడానాలుగు గడియలు, నేఁడావెగగడిపి సూర్యుఁ ♦ డేఁకఁదూర్పునవున్, రాఁడోయని విలపింపఁగ, మూఁడవజామయ్యె నంత ♦ మోదమెలర్పన్" ని౦. అని యర్థానుస్వారప్రాసముగల పద్యమునుదహరించి భారతకర్ణపర్వములోని "క. మూఁడక్షౌహిణులిమ్మొయి" అను పద్యమును, జైమినీభారతములోని "ఉ. వాఁడిమితోడ వెండియును ♦ వారణనెంతయునాగ్రహించి ము, మ్మూఁడు శరంబులేయ "అనుపద్యమునను దాహరించి సార్థబింధుకముగాఁ దేటదెల్లమొనర్చి యానిరాధారవాదమును మాన్పించుటయేకాక సంఖ్యార్థబోధకములగు 'జలబారాపదిదచ్చియిత్తిగదుగా చౌవంచతీవంచబొం,కితినా నర్తకియంచు నాడెను భయాంగీకారమేపారఁగన్.' నిరం. ఇట్టి ప్రమాణముల నెన్నింటినో జూపి భాషాభివృద్ధికిఁ దోడ్పడిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయ సూచికయందు సుప్రసిద్ధకవులలో రుద్రకవిగారు చేర్చబడియుండుటయేగాక తద్విరచిత నిరంకుశోపాఖ్యానమును శృంగారప్రధానకావ్యమును, భక్తిరసప్రధానమగు బలవదకీశతకమును, గూడఁ బ్రశంసింపబడియుండెను. శ్రీసూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందు గందుకూరి రుద్రయగారి నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రమాణగ్రంథముగాఁ గైకొనఁబడినది. శబ్దరత్నాకరమున కందని శబ్దములు నిరంకుశోపాఖ్యానమునఁ జాలకలవు. కాని యేకారణముననో శ్రీ ఆచార్యులుగారికి 'మూఁడు పదమునకు సార్థబింధుత్వము గోచరింపనట్లే నిరంకుశోపాఖ్యానముఁగూడ నగపడకుండుట కెంతయు జిత్రము. మహాకావ్యములయందుఁ బ్రయోగింపఁబడిన శబ్దజాలము నాధారముగాఁ జేసికొనియే నిఘంటువులు, వ్యాకరణములు సృష్టింపఁబడుచున్నవి.

శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందలి యుదాహరణములు

ఇల్లటము— "సీ. అఖిలలోకాధీశ...............నిలిపె, నిరం. ప్ర. 6
చేల— "మ. హేమపుఁజేలల్ దిగజాఱ" నిరం. ద్వి. 69
గుదిగుంపులు— "క. అదిగనుక దివిజవేశ్యల........గుదిగుంపులుజేసి" నిరం. ద్వి. 32
గుమగుమ— "క. గుమగుమమనికోకవప్పిన్ని గుబ్బతిలంగన్" నిరం. ద్వి. 99
చూఱపుచ్చు— "గీ. కటకటాచూఱవిడిచి" నిరం. ద్వి. 52
తురుఫీ— "ఉ. మందరధీర..............తురుఫీలుకొన్న" నిరం. చ. 63
చేర్వ— "సీ. ఛిచ్ఛార్వఁగాఁబోవు చేర్వచుట్టములు నా" నిరం. చ. 69.

ఆంధ్ర వాచస్పత్యమునను 1089 వ పుటలో నుదాహరించిరి. గుదిగుంపులుచేయుట. జా. అవిచ్ఛిన్నముచేయుట. "అదిగనుక........మధింపదె" నిరం. శ్రీ శ్యామల కామశాస్త్రిగారికి గ్రంథపీఠికయందు దాహృత గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యానమును జూపకుండుట ప్రమాదవశమైయుండ నోపునని యూహింపవలసి యున్నది.

కావ్యోత్కర్షము

"యేనామ కేచిదిహనః ప్రథయంత్యవజ్ఞాం, జానంతి తేకిమపి తాన్ ప్రతినైషయత్నః
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమకోఽపిసమానధర్మా, కాలోహ్యయం నిరవధిర్విపులాచపృథ్వీ"

విశాలమైన విశ్వమునందు దేశకాలపాత్రల స్థితులననుసరించి కావ్యములేర్పడుచున్నవి. వానిని గూడఁ జదువువారుందురు. సృష్టియందలి పదార్థములవలె వాఙ్మయప్రపంచమునందలి కావ్యములేదో కొంత ప్రయోజనము నొడఁగూర్చుట . నిశ్చయము. స్వల్పప్రయోజనము సమకూర్చెడు గ్రంథములు చిరంజీవిత్వములేక యంతరించును. మహాప్రయోజనమును సమకూర్చెడి సత్కావ్యములు చిరంజీవిత్వము గలిగి ప్రకాశించును. 'చ. కుకవికృత ప్రబంధములు ♦ కొంచెపు నూతులలోని నీళ్ళపో, లికవెలిఁ జాలక చ ♦ లింపుచునుండు నిజస్థలంబులన్, సుకవికృత ప్రబంధములు ♦ శోభిలు దివ్యనదీ ఝరంబుల, ట్లొకలుపవృత్తిఁబూని మహి ♦ యందు సమస్తజనుల్ నుతింపఁగన్' రససిద్ధులైనకవులు చిరంజీవులు. జయంతి తే సుకృతినో రస సిద్ధాః కవీశ్వరాః నాస్తి తేషాం యశఃకాయే జరామరణజం భయమ్. కావ్యమునువ్రాయుట యనఁగాఁ బువ్వమాలనుగూర్చుటవంటిది. ఒకప్పుడు బాలుఁడైనను గావ్యమును వ్రాయఁగలుగును. 'జన్మజన్మ యదభ్యస్తం' అనివృత్తికారుఁడు. జన్మాంతరీయమైనసత్త్వముచే నట్టిప్రతిభ లభించుచున్నది. ఎవనికి నిపుణతాభ్యాసము లసంభవమైయుండెనో యతనికిజన్మాంతరీయమనియే చెప్పవలయును. ఈకావ్యమునుజూచి నామిత్రులు కొందఱు రుద్రకవి స్వానుభవముతో నిక్కావ్యమును వ్రాసియుండెనేమోయని శంకింప నేను చ. 'అని మునిధర్మశీల వసు ♦ ధాధిపమౌళికి నేర్పుమించి చె, ప్పినకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్' ఈపద్యమును చదివి మనకు వర్ణనాతీతముగఁ గన్పట్టుచున్నను బరమేశ్వరుఁడట్టిశక్తి యాకవికొసంగియుండెనని యు. 16. సం. వయస్సుగల నిడమర్తి సుబ్బారావు విచిత్రరత్నావళి వ్రాసియుండెనుగదా కొందఱు 60. సం. వయస్సుగలవారు సైతము అంతటి రసవత్తరముగ బద్యములను వ్రాసియుండలేదుగదా! అనిసమాధాన మొసంగితిని. కావ్యమనఁగా కర్మవా శౌచం మానమిత్యాదివత్ కవేర్భావః కర్మవా కావమితిప్రాప్నోతి తత్కథం కావ్యమితి 'కవిశబ్దస్య బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ' అనుసూత్రముచేత ష్యఞ్ విధానమువలనఁ గావ్యము అగును. సామాన్యముగాఁ గావ్యపదము సాధ్యమైనను దన్నిబంధనముల ననుసరించవలసి యున్నది. ఎట్లనఁగా సర్వదా ఆర్షగ్రంథానుసరణ మనౌచిత్యమనువాక్యమునుబట్టి రామాయణమునందును రామకృతమయిన వాలివధాదుల ననుగమింపఁదగదనియు, రావణకృతమైన శివపూజాదికమును గ్రహింపవలయుననియు, నిట్లు గుణవిశిష్టముగాఁ గావ్యములలరారినఁగాని లోకకల్యాణము లభింపదు. శాస్త్రము రథగజతురగ ఖడ్గాదులవలె నలరు ఛందోవ్యాకరణాభిధాన కోశ కలాచతుర్వర్గ యుతమైనను గావ్యమునకు సరిరాదు. ఛందోవ్యాకరణాది విరోధాభావమాత్రగుణకపద్యములు గలది దానికంటె శ్రేష్ఠము. అంతకంటె దోషాభావగుణాలంకార విశిష్టమై రసోద్బోధ సమర్థమునై లక్ష్యమగు కావ్యము శ్రేష్ఠము. కావున సామర్థ్యాధిక్యముచే రచింపఁబడిన కావ్యము సహృదయంగమమై నీతిదాయకమై, చిరంజీవియై ప్రకాశించును. అందువలననే శాస్త్రజ్ఞు

లుత్తమమధ్యమాధమకావ్యముల నిర్ణయించిరి. ఉత్తమకావ్యమునందును, ఉత్కృష్టత్వము, ఉత్కృష్ట తరత్వము, ఉత్కృష్టతమత్వము, అని మూఁడుభాగములుచేసిరి. వ్యాసమహర్షియు 'అదోషంగుణవత్కావ్య మలంకారైరలంకృతం, రసాన్వితంకవిః కుర్యాత్ కీర్తింప్రీతించవిందతి' అనియుండెను. దోషయుక్తములైనవానికిని గావ్యత్వమున్నది. కాని దోషయుతములగు కావ్యములు కీటవేధగలరత్నములవలె దూష్యములు. 'కీటానువిద్ధరత్నాది సాధారణ్యేన కావ్యతా, దుష్టేష్వపిమతాయత్ర రసాద్యవగమస్ఫుటః' రత్నములకుఁ గీటవేధవలన జాతిత్వముపోనట్లే కావ్యమునను వ్యంగ్యములేనంతనఁ గావ్యత్వము పోదని కొందఱువచించిరి. 'గుణదోషౌబుధోగృహ్ణ న్నిందుక్ష్వేడావివేశ్వరః శిరసా శ్లాఘతేపూర్వం పరంకంఠేనియచ్ఛతి' సూ. సం. అనగా గుణమును శిరసావహించి దోషమునువెలిబుచ్చవలదనిరి. 'త్యజంతిశూర్పవద్దోషాన్ గుణాన్గృహ్ణంతిసాధవః దోషగ్రాహీగుణత్యాగీ చాలనీవ దుర్జనః' చాణ. స్వల్పలోపములున్నను వానినెంచక గుణములనే గ్రహించుట యుత్తమమనిరి. కాని దోషరహితమయిన రత్నముతో సమానముగఁ గీటవేధగలరత్నము గౌరవింపఁబడదుకదా! 'వాక్యం రసాత్మకంకావ్యం' ప్రస్తుతః నీరసమై యలంకారస్ఫుటమైనను గావ్యముకాదు. రసానుగుణ విశేష నిబంధనమలంకార రహితమునందును ఛాయాతిశయముచేతఁ బోషింపవచ్చును. 'మునిర్జయతియోగీంద్రో మహాత్మాకుంభసంభవః, యేనైకచులుకేదృష్టౌ దివ్యౌతౌమత్స్యకచ్ఛపౌ' ఇచట నద్భుత రసానుగుణమేకచులుకమునందు మత్స్యకచ్ఛపదర్శనమును ఛాయాతిశయముచేతఁ బోషించినాఁడు. నీరసమునందదిస్ఫుటాలంకారముకాదు. చమత్కారముతోఁగూడినచేకాని కావ్యముకాదనిరి. 'శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్ర మవ్యంగ్యమవరంస్మృతం' వ్యంగ్యహీనమున నధమకావ్యమగుచున్నది. కనుక సర్వేషాం ప్రాయశోఽర్థానాం వ్యంజకత్వమపీష్యతే' అని చెప్పఁబడియున్నది. 'శబ్దార్థౌమూర్తి రాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్' అనియు వివరించిరి. మహాకవియగు సద్రసప్యతిప్రప్రన్నమ కావ్యమును నిరంకుశోపాఖ్యానమున వ్యంగ్యము జూపుటచేత నదియుత్తమోత్తమ కావ్యముగ గణింపఁబడుచున్నది. ఇంతేకాక 'ప్రతిపాద్యమహిమ్నాచ ప్రబంధో హి మహత్తరః' అను వాక్యమునుబట్టియు నీకావ్యము శ్రేష్ఠతమమై యలరుచున్నది. అల్పాక్షరకావ్యములందలి గూఢభావములు తెలియనున్నను మహాకావ్యగుణములు మహాకవులేగ్రహింతురు. 'గూఢభావాస్పదత్వేన యదనాదేయవద్భవేత్, నజానతే తత్కావయో గూఢంసాంద్రస్వతామృతమ్' అని కవిరాక్షసుఁడు. కావ్యము లోకోత్తర వర్ణనానిపుణ కవికర్మ. 'ఉ. వెం. నరసింహాచార్యులుగారు గత ముద్రితపీఠికయందు ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమును, మృదుమధురపద భూయిష్ఠంబును, కైశికీవృత్తిప్రవిష్టంబును, ద్రాక్షాపాకోపశోభితంబును నైపరిత్యశ్రోతృజనంబుల హృదయంబుల మహానందాంబుధి నోలలాడించుచున్నది. ప్రౌఢపద ప్రయోగమును, సమాససంవిధాన చాతుర్యమును, జట్టిచూడ నీతని వ్యాకరణశాస్త్ర పాండిత్యమపారమని తోఁచుచున్నది. వర్ణనాసందర్భములయందు సమయానుగుణముగఁ జక్కని లోకోక్తులనిమిడ్చి రసభావాదులఁ బోనాడక స్వభావోక్తిని వర్ణించుకవులలో నీతని నెవ్వరుఁబోలరనఁదగును. ఈ గ్రంథమున విటజనుల వేషభాషలును, వారిపై వేశ్యకాంతలు ప్రయోగించు మాయోపాయములును, నెంతముచ్చటగ నెంతరమ్యముగ వర్ణింపఁబడియున్నవో చూడుఁడు. ఈగ్రంథము నెట్టివేశ్యాలంపటుఁ

డైనను జక్కఁగఁ జదివి యర్థము గ్రహించినచోఁ దోడన వారియందాతనికి రోఁతజనించుట యబ్రము గాదు. ఈతని కవిత్వమును గుఱించి సక్రమముగ నెంతేని వ్రాయవలసియున్నను దీఱికలేమిఁ గాలాంతరమున నగుఁగాక యని మండూకప్లుతి యొనర్చినందులకెంతయుఁ జింతగనే యున్నది' అనియుండిరి.

1901 స॥ కాకినాడ బాలసరస్వతి ముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రితమైన ప్రతియందు "ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమై వినువారి చెవులకు జవులు తేల్చుచున్నయదికాని యచ్చటచ్చటఁ గొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్ఠములై చప్పగానుండుటకుఁ గారణమూహింపరాదు. ఇందుగల స్ఖాలిత్యములన్నియు యథామతినస్మదాస్థానకవులు శతావధానులగు బ్ర॥ తిరుపతి వేంకటేశ్వరకవుల సహాయమున బరిష్కరించి సరస్వతియను మాసపత్రికలో ప్రచురించితిమి."

కొ. రా. వేంకటకృష్ణారావు.

వీరి పరిష్కరణమునుగూర్చి 'పూర్వముద్రణము - సవరణ' అనుపట్టిక చూచినఁ జాలును. కొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్ఠములైనవనుట యెంతయుచిత్రము. కీ. శే చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటశాస్త్రి గారితో నీవిషయమునుగూర్చి నేను ప్రస్తావించగా సవరణవిషయమే నాకుఁ దెలియదనిరి.

ప్రయోజనము

కవి సమస్తధర్మముల నుపదేశింపనర్హుఁడు. "కవేర్వచః పరంశుచిమతంవిద్యాత్" మహాకవుల యొక్క సద్వాక్కులను శ్రవణానందముగా నాకర్ణించి యందలి రహస్యముతెలిసిఁగినగాని కావ్యప్రయోజనముబోధపడదు. అవి మూఁడు విధములు. 1. ప్రభువువలె శాసించుట, 2. స్నేహితునివలె బోధించుట, 3. ప్రియురాలు మందహాసముచేతను, క్రేగంటిచూపులచేతను, కచకుచవిక్షేపములు మున్నగు విలాసములచేతను, ప్రియునిమనము నొవ్వనికరణిఁ దన యిష్టమును దెలియఁజేయునట్లు కావ్యముఖమున మనోహరముగ నుపదేశించుట. దానినే పెద్దలు ప్రభుసమ్మితము- సుహృత్సమ్మితము కాంతాసమ్మితము" అనిరి. విషయోపరక్తచేతస్కులకుఁ గావ్యశ్రవణానంతరమునఁ దన్మహిమవేద్యంతరమున నేమియుఁ బ్రకాశించదు. కావ్యశ్రవణానంతరమే వృక్షారోహణాదివద్వివేకముగల వాఁడగుచున్నాఁడు. సుఖలాలసులకు నీరసములైన నీతిశాస్త్రములననుసరించి ప్రవర్తించుట యశక్యమైనను, అట్టివాని సైతము కావ్యము కాంతవలె సరసాపాదనముచేత నభిముఖులనుగా నొనర్చుకొని యుపదేశమొనర్చుచున్నది. శిశువుల కౌషధమును మధురమిశ్రమముచే నొసంగినట్లు బోధించునది స్వాదుకావ్యము. "స్వాదుకావ్యం రసోన్మిశ్రం వాక్యార్థముపభుంజతే, ప్రథమాలీఢమధవః . పిబంతికటుభేషజమ్" కవి సమస్తమైనవారిని మెప్పింపకుండినచో యశము నార్జించలేఁడు. "కింకవేస్తస్యకావ్యేన కింకాండేన ధనుష్మతః, పరస్యహృదయేలగ్నం నఘూర్ణయతి యచ్ఛిరః" కవివాక్యము పరులయొక్క హృదయమునఁ దగిలి తలయూఁపింపనిది కవిత్వముకాదు. శత్రునియొక్క హృదయమును భేదించి తలయూఁపింపనిది ధనుస్సుకాదు. "ఇమ్మహాకావ్యమాదికావ్యమగు రామాయణము పితృభక్తి యాశ్రితసంరక్షణము మున్నగునీతులనువలె లోకములో నెంతధనికుఁడైనను వేశ్యాలోలుఁడయ్యేనేని నిష్కదరిద్రుఁడై

మహావమానమునంబడి చెడుననియు. మౌర్ఖ్యముచేతనైనను భగవద్భక్తి గలిగినచో దరిద్రుండైనను భగవత్కటాక్షంబున నత్యంతైశ్వర్య సంపన్నుండగుననియు- నిట్టినీతుల నత్యంతమనోహరముగ నుపదేశించుచున్నది.” అని పూర్వపుపీఠికలో శ్రీ ఉ. వెంకటనరసింహాచార్యులు గారిచే వ్రాయఁబడియుండెను. కావ్యములయొక్క శక్తిని విమర్శించువారందురు. కళాప్రపూర్ణ శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు గారు తమ ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు “పెద్దనకావ్య నిర్మాణమునకుఁ బరమార్థమును గల్పించియుండలేదు.” “వసుచరిత్ర హృద్యములైన పద్యములతో నిండియున్నను కావ్యప్రయోజనము సంకుచితమైనది.” “వేమనహస్తములయందాటవెలఁది యాటబంతిగానైనది” “కళాపూర్ణోదయము కళాపూర్ణమై ప్రకాశించుచున్నది.” అనియుండిరి. ఈప్రబంధమును 1914 సం॥ కాలేజీలలో బి. ఏ. తరగతికి పఠనగ్రంథముగా నియమించిరి. దీనినిబట్టియే చెళ్ళపిళ్ళవారి శ్రవణానందము, కాళ్ళకూరివారి చింతామణి. బహులాశ్వచరిత్రము. రంభాగర్వభంగమను సినిమాకథ - అవతరించినవి. “నిందతు నందతువాసన్నసూయురనసూయు రత్రకింతేన యత్సన్మానస గమనాయైవేదం మమతుసత్యముపాదేయమ్”

వ్యాఖ్యాత.

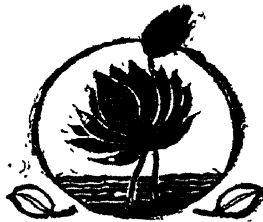

కథాసంగ్రహము

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వాపరయుగమునందు భూలోకములో మాణిక్యపురమను నగరరాజమొండు విలసిల్లుచుండెను. ఆ పట్టణమునందు బుద్ధివైభవమున బ్రహ్మను బోలినవాఁడగు సురశర్మయను బ్రాహ్మణుఁ డొక్కరుండు గలఁడు. అతడు నాలుగు వేదములను, ఆఱు శాస్త్రములను జదివి కావ్యనిర్మాణము సేయ సమర్థుఁడై, విష్ణుసేవా పరతంత్రుఁడై యుండెను. అనుకూలురాలగు నాతని భార్యయుఁ బ్రతిదినమును భక్ష్యభోజ్యమునుచేసి యతిథులకుఁ బెట్టుచు భర్తయుం దానును వారి యాశీస్సు లందుచుండును. ఎంత యైశ్వర్యమున్నను సంతానము లేనందున సురశర్మ సంసారము రాయంచలేని కాసారమయ్యెను. అతఁడు బిడ్డలకోసమై విష్ణుదేవుని ప్రార్థించుచుండెను. ఒకనాటి వేకువను శ్రీమహావిష్ణువు సురశర్మకుఁ గలలో నగపడి నీకొక కొడుకుదయింపగలఁడని యొక పండతనికిచ్చెను. ఆకల తెఱంగును సురశర్మ భార్యకుఁజెప్ప నామెయు సంతసించినది. ఇట్లుండఁ గొన్నాళ్లకాసతి గర్భవతియై యొక్క శుభదినమునఁ గుమారుని గనెను. ఆతనికి నిరంకుశుఁడని పేరువెట్టిరి. అన్నప్రాసన చౌలోపనయనాదులుచేసి వేదశాస్త్రములు పఠింపించిరి. సంగీతము, కవిత్వముగూడ నేర్పిరి. వైదికకులావిఖ్యాతయు, చక్కనిదియు, గుణవంతురాలునగు నొక్క కన్నెనుదెచ్చి పెండ్లిచేసిరి.

ద్వితీయాశ్వాసము

నిరంకుశుఁడు విద్యాప్రభావమునఁ దనకీర్తి దిక్కుల వ్యాపింపజేయుచుండెను. ఇంతలో నాతనికి యౌవనమంకురించినది. మన్మథుని సైతము తిరస్కరించునట్లాతని యందచందములు విజృంభించెను. అట్టి పడుచుప్రాయమున నాతఁడు వైదికాచారమును గట్టిపెట్టి విటచర్యయందుఁ జిత్తముజేర్చెను. వాని వైదికవేషము మాఱి శృంగార వేషముగాఁ బరిణమించినది. వాఁడు బ్రాహ్మణ స్నేహము మాని కాముకులతోడి సంగాతమునకు దిగెను. వింత వింత విలాసములతో సాయంసమయముల, రాత్రుల వేశ్యావీథులఁ జరించుచుండును. వేశ్యాలోలుఁడగు నాతనికి క్రమముగా గురుజనమునందును, సంధ్యావందనాది వైదికాచారములందును ఏవ జనించినది. వారవనితల కోసమై యింటఁగల ధనధాన్యములను, సొమ్ములను ఆతడు హరింపమొదలు పెట్టెను. నిగమశర్మకు వేశ్యాంగనలందఱిలో చంపకగంధి యెంతయు నచ్చినట్టిది. ఆమె సంగీత సాహిత్యముల సాటిలేనిది. విలాస విభ్రమముల దేవవేశ్యల ధిక్కరింప జాలునది. ఈ చంపకగంధి తల్లి విటుల ప్రాణములగొఱకు రాక్షసి.

నిరంకుశుఁడిట్లు పెక్కువత్సరములు దుర్వ్యాపార పరాయణుఁడై యుండ నాతని భార్య యేమాపికపట్టఁజాలక కొడుకును మందలించుమని యత్తగారిని బ్రేరేపించెను. ఆతల్లియు నొకనాఁడర్ధరాత్రిమున నింటికివచ్చిన సుతునికి నీతులుపదేశించి చక్కఁబడినాఁడని తలంచి, యలంకరించి కోడలి పడకటింటిలోనికి బంపెను. నిరంకుశుని భార్యయు తన యదృష్టము పండెనదని భావించి మడుఁగులు ధరించి, నగలువెట్టుకొని, పూవులుదాల్చి యాతనిని సమీపించెను. భర్త మాటాడలేదు. అయినప్పటికి నామె తాంబూల మీయబోయెను. ఆతఁడా వీడ్యమునుగూడ నొల్లక నిట్టూర్పువుచ్చి మాఱుమొగము పెట్టెను. ఆయిల్లాలును తన దురదృష్టమును నిందించుకొనుచు కొంగుపఱచుకొని యా గదిలోనే పండుకొనెను. వేకువజామున నే నిరంకుశుఁడు మేల్కాంచి, భార్యపైనున్న నగలు స్వల్పపూసాదిగా నొల్చుకొని వేశ్యావాటికేగెను. ఇట్లాతఁడు క్రమ క్రమముగా నున్న సొమ్మునంతయు చంపకగంధికి సమర్పించి దరిద్రుఁడాయెను. ఇంతలో చంపక గంధికి గర్భముగూడ వచ్చెను. ఈ దరిద్రునెట్టులయిన నిల్లు వెడలింపబూని వేశ్య మాత కాఱులుప్రేలి యాతనిపై విజృంభించి, కూఁతును మందలించు నట్లామెను బెత్తముతో మొత్తబోవ, నిరంకుశుఁడు దనకును నట్టి ప్రాయశ్చిత్తమగునని యెటకోపోయెను.

తృ తీ యా శ్వా స ము

ఆతఁడట్లు పోయిపోయి యొక భయంకరారణ్యమున పాడువడియున్న గుడిని, అందు స్వచ్ఛమై వెలుగుచున్న లింగమును గాంచి యా శివునితో సొగటాలాడ బూనెను. ఇరువురి పందెములును నిరంకుశుఁడే యాడుట. ఓడినవారు గెలుపరికి లంజను పణముగా నీయవలయును. ఈ జూదములో శివుఁడే యోడెను. నిరంకుశుఁడు లంజగా రంభను దనకీయవలసినదని పట్టువట్టెను. ఊరాయి యగు శివుఁడు పలుకఁడాయెను. అంత నిరంకుశుఁడు తన యుత్తరీయమును లింగమునకుఁ జుట్టి పన్నిదమీయుమని లాగ జొచ్చెను. సత్యవాక్కగు శివుఁడు వాని తెగువకు మెచ్చి వృషభవాహనారూఢుఁడై ప్రత్యక్షమాయెను. ఆయనవెంట బ్రహ్మ విష్ణ్వింద్రాదులును వచ్చిరి. నిరంకుశుఁడు వీరినందఱిఁజూచి భయభ్రాంతుఁడగుచు మోక్షమిమ్మని శివుని గోరెను. శివుడు నీవుకోరిన రంభనే యిచ్చెదనని, యింద్రునితో నిరంకుశునికి రంభనిమ్మని జెప్పెను. ఆ యింద్రుఁడును రంభంగాంచి నిరంకుశునికి కౌఁగిలి నిచ్చిరమ్మని యాజ్ఞాపించెను. పిమ్మట రంభా నిరంకుశులు ఆకాంతారమున నభిమత సురతక్రీడాపరులైయుండ రంభ యాతని సురతకౌశలమునకుఁ దన్మయురాలై మన్మథకేళికి "నీతో నలకూబరాదులు గూడ సాటిరార"ని నిరంకుశుని మెచ్చుకొనుచుండెను. ఇట్లు వారొకరినొకరు పొగడి కొనుచు గొంతదూరము పోవునప్పటి కక్కడ నొక నగరము గానుపించెను: వారాపట్టణ మున నింద్రభోగములఁ దేలుచు సుఖులై యుండిరి.

చతుర్థాశ్వాసము

ఒకనాఁడు రంభా నిరంకుశులా పురము వెలుపలనున్న సుందరోద్యానమున కేగి రతిక్రీడా పరాయణులై యుండిరి. ఆసమయమున రంభ నిరంకుశుని తన పయ్యెదకొంగుతో వీచుచు నాతని సురతకళాపాండిత్యమును మెచ్చుకొనుచుండెను. అప్పుడే యాకాశ మార్గమునఁబోవు నారదుంగాంచి, నిరంకుశుఁ డీతఁడెవ్వఁడని రంభను బ్రశ్నించెను. రంభ నారదుఁడు తన్నుగుర్తించునేమోయని నిరంకుశుని కన్నుగీటెను. అంతనారదుఁడు వీరిం గాంచి రంభా నిరంకుశులనుగా నెఱింగి, తనకు నమస్కరింపనందులకుఁ గోపించినవాఁడై యీ సంగతి నింద్రునితో జెప్పి రంభ గర్వముఁ నణంపఁ దలఁచి స్వర్గమున కేగెను. రంభయు నిరంకుశునిగాంచి "నీ తెలివి యేమయ్యెను! నాలుకమీఁద నువుగింజయు నానని తగవులమారిగదా యాతఁడు. అట్టి నారదుఁడు వినునట్లు నన్ను బేర్కొన వచ్చునా? ఈ విషయ మింద్రుఁడువిన్న మనకుఁ జేటురాదే?" యని మందలించెను. స్వర్గమున కేగిన నారదుఁ డింద్రునిగాంచి రంభ నిరంకుశునిపై గాఢానురాగముగలిగి యున్నదనియు, అంతఁబోక సురతనయుల సంభోగమును సైతమూపె నిరసించుచున్న దనియును జెప్పి యింద్రున కాగ్రహము గలిగించెను. ఇంతలో కథయడ్డము తిరుగునని యూహించిన రంభ చెచ్చెఱ నింద్రుకడకువచ్చి నమస్కరించి, సిగ్గుపెంపున దూరమున నిలిచియుండెను. నారదునిగాంచి యామె మనసట్టిట్టయ్యెను. అంత నింద్రుఁడు రంభం గాంచి యీ సాహసకార్యమునకు ఫలముగా నిరంకుశుఁడున్న పట్టణమున భయంకర పాషాణమవు కమ్మని శపించెను. ఆశాపమునకంతము శిల తునుమురై పోవుట. ఇట్లు భయంకర శాపమునఁబొందిన రంభ నిరంకుశునిఁజేరి యంగలార్చెను. నిరంకుశుఁడామె నూఱడించి శాపమోక్షము చేసెదనని యభయమిచ్చినాఁడు. రంభ శాపప్రకారముగా శతతాళప్రమాణమగు శిలయై పోయినది. అట్టి మహాశిలంగాంచి పౌరులాశ్చర్యపడి యదియొక దుర్నిమిత్తమని భావించిరి. ఆపట్టణమునేలు నరిందముఁడను రాజు మంత్రి సామంతులతో నా పెనుశిలను జూడవచ్చెను. అద్దానిం జూచినంతనే రాజునకు జడుపుదయించినది. ఈ సందుగనిపెట్టి యక్కడి రావిచెట్టుపైనున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు నరనాథు నావహించెను. బ్రహ్మరాక్షసుఁడావేసించినందున రాజొనర్చు పిచ్చికళలిన్నిన్ని గావు. కార్యము దప్పివచ్చినదని మంత్రులాతని నింటికిఁజేర్చిరి. చికిత్సలు ప్రారంభ మైనవి. భూతవైద్యులు, మంత్రగాండ్రు పలువురువచ్చి తమ సామర్థ్యమును బ్రకటించు చున్నారు. కాని భూతముమాత్ర మెవ్వరికిని లొంగుటలేదు. ఈ వార్త నెఱింగిన నిరంకుశుఁడు రంభ శాపమోక్షముఁ జేయ నిదియ యదనని తలంచి, మంత్రులవద్ద కేతెంచి, తనకొక దైవశక్తిగలదనిచెప్పి యావులించి దేవత యావేశించినవాఁడువోలె నటనమొనర్చి "ఇపుడు పుట్టిన పాషాణమును పగులగొట్టి పొడిపొడిచేసినచో రాజుఁ బట్టిన బ్రహ్మరక్షస్సు వదలు" నని చెప్పెను. ఆపన్నులగు మంత్రులును బోగాములు

విచారింపక ఆ ఱాతిని జూర్ణము చేయించిరి. అందుండి రంభ వెలువడి నిరంకుశుని జేరి కౌఁగలించుకొని, యాతనిం బలుంభగులఁ బొగడి స్వర్గమున కేగివచ్చెదనని పోయెను. ఇంద్రుఁడీ వృత్తాంతము నెఱుంగనందున రంభనుగాంచి శాపము ననుభవింప కేల వచ్చితివని కోపించినాఁడు. ఆమెయు నిరంకుశునిచే శాపమోక్షమైన విషయమును మనవి చేసెను. ఇంద్రుఁడు నిరంకుశుని యుపాయశాలిత్వమున కచ్చెరువుపడి, ఎంతవాడు కాకున్న శివుని నేత్రమున గెలుచునా! యని సరిపుచ్చుకొని యైరావతమునెక్కి నిరంకుశుంజూడ బయలుదేఱెను. ఆయనవెంట తమతమ వాహనములతో వేల్పులెల్లరును వచ్చిరి. అట్లు తనకుఁ బ్రసన్నుఁడయిన యింద్రుని నిరంకుశుఁ డనేకభంగుల స్తుతింప, నద్దేవతాసార్వభౌముఁ డభీష్టవరముం గోరుకొమ్మనియెను. అంత నాతఁడు రాజును గ్రహ విముక్తునిచేయ ప్రార్థింప నయ్యింద్రుఁ డట్లుచేసి యొండొకవరము గోరుకొమ్మనెను. నిరంకుశుఁ డో దివిజనాయకా! రంభపై నాకింకను మక్కువ తగ్గలేదు. కావున రంభ నొసంగుమని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుఁడును దివిజకాంతలు భూలోకమున నుండరాదు. అయినను నీకోరికదీర్ప వచ్చుచుఁ బోవుచుండునని చెప్పి దిక్పాలాదులతో దివికేగెను. అరిందముఁడును గ్రహ నిర్ముక్తుఁడై నిరంకుశుని సన్మానించెను. రంభ నిరంకుశున నేక విధంబులఁ బొగడి వచ్చుచుఁబోవుచుందునని దేవలోకమున కేగెను. ఈసంగతినంతయు నెఱింగిన నిరంకుశుని తల్లిదండ్రులు సంతోషించి, పుత్రునిఁ గౌఁగిలించుకొని యనేక రీతుల నాతని సామర్థ్యమునగ్గించిరి. నిరంకుశుఁడును తల్లిదండ్రుల సత్కరించి రంభ యనుమతితో నిజభార్యయందు నీతియుతులగు సుతులగాంచి ధన్యుఁడై యొప్పెను.

సత్తెనపల్లి
10—10—1951
ఖర, ఆశ్వయుజ మహానవమి

కొండూరు వీరరాఘవాచార్యులు
కార్యదర్శి
శిల్పకళా పరిషత్తు.

కావ్యమీమాంస

విశ్వశ్రేయోనిదానమైనది కావ్యము. ఇట్టి కావ్యజగత్తులో నాదికావ్యము వాల్మీకిరామాయణము. ఆది కవియగు వాల్మీకి మహోదాత్త నాయకులగు సీతారాములచరిత్రము నభివర్ణించి లోకమున కాదర్శమునుజాటినాఁడు. వాల్మీకిరామాయణముదయించిన పిమ్మట పురాణములును, భారతాదీతిహాసములును వెలసినవి. ఆ పురాణేతిహాసములయం దెన్నికావ్యములుపాఖ్యానభూతములు లేకపోలేదు ?

సహృదయులు వేదవాఙ్మయమును బరిశీలించినచో నందే కావ్యములనిచెప్పఁదగిన—లేక, కావ్యలక్షణ లక్షితములైనకథలు, గాథలు, చరిత్రలు నెన్నియోకలవు. వానిలో పెక్కులు రసప్రచురములు, నుపదేశప్రధానములునై కావ్యములనఁ జాలియున్నవి. వేదములో కథోపాఖ్యానములేగాక, పెక్కువర్ణనలు, సౌందర్యోజ్వలములగు ననేకశబ్దార్థాలంకార గుణాదులుఁగూడఁ గలవు. ఇట్లు కావ్యలక్షణములు బీజభూతముగా వేదమునందే యున్నను అయ్యది అలౌకికమగుటచేత అలంకారికు లద్దానిని కావ్యముగా భావింపరైరి. మఱియు శబ్దప్రధానమగు నావేదము ప్రభుతుల్యమగుటవలనను అలంకారిక నిర్దిష్టకావ్యస్థితికి భిన్నము కావలసివచ్చినది. వేదము తరువాత పురాణాదుల నర్థప్రధానములుగా నెన్ని అవి స్నేహితునివంటివనినారు. ఇఁక కావ్యమో, రసప్రధానమై సహృదయుల మానసముల ననిర్వచనీయానందము గలిగించుచు కాంతవలె స్వసౌందర్య గుణవిలాసములచేత హితాహితములను మృదువుగా బోధించుచున్నది. ఇట్లాలంకారికులు వేదపురాణాదులకన్న కావ్యమును ప్రత్యేకించి లక్షించినను పై గ్రంథములయందే యీకావ్యలక్షణములు లేకపోలేదు. ఉన్నను ఆలక్షణముల కందు సమగ్రతగాని, ప్రాధాన్యముగాని లేదు. వానియందానుషంగికముగా కావ్యధర్మ మాభాసించిన నాభాసించవచ్చును. అందలి కథాంశమునుమాత్రము బంగారమువలెఁ గైకొని, దానిని కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి రసప్రచురముచేసినఁగాని అది కావ్యముగాదు. అనఁగా కావ్యమున శబ్దార్థములుగాని, గుణాలంకారరీతి వృత్తిపాకాదులుగాని రసప్రధానములు కావలయుననుట. కనుకనే—

"రసప్రధానాశ్శబ్దార్థాగుణాలంకార వృత్తయః
రీతయశ్చ యతీ కావ్యప్రమేయం శాస్త్రపద్ధతిః.

అనియు "సావాగ్యారసవృత్తిః" అనియు లాక్షణికులన్నారు. రసము నవ్యాహతముగా సాధించుటలోనే కవియొక్క కృతార్థత. పండితరాయలు రమణీయార్థమును బ్రతిపాదించినంతమాత్రముననే శబ్దము కావ్యవ్యపదేశమునందునని నుడివియున్నాఁడు. ఈతనిలక్షణమునుబట్టి చూచిన వేదమునందెన్నియో కావ్యములను మనము గాంచఁగల్గుదుము. రమణీయార్థ ప్రతిపాదన కావ్యత్వసిద్ధికి లక్షణమన్న

పండితరాయలు నైతము రసవ్యతిరేకి కాఁడు. మహాకావ్యములో సాధ్యము రసమనుట నాతఁడును బ్రతిఘటింపఁడు. కావున కవులకు రసము సాధ్యమనుట తథ్యము.

ఈదృష్టితోఁజూచిన నాదికావ్యమగు రామాయణమునందుఁగాని, భారతము నందుఁగాని రసమవ్యాహతముగా సాధింపబడినదని తెలియగలదు. వానియందనేక కథోపాఖ్యానములలో ననేకవిధముల నాయారసములు సాధింపఁబడి సహృదయుల మానసముల నలంకరించుచున్నవి. కావున కావ్యమునందు ముఖ్యధర్మమీ రసము సిద్ధించుట. రససిద్ధినందని కావ్యము గుణీభూతమగుట నుత్తమకావ్యము కాఁజాలదు. నానా రసోల్లాసియగు భారతములో శాంతరసమవ్యాహతముగా సాధింపఁబడినదని ఆలంకారికాగ్రగణ్యుఁ డానందవర్ధనాచార్యుఁ డబాధ్యమగు సిద్ధాంతము చేసినాఁడు.

కావ్యమున కాత్మ రసము. (ధ్వని) అయినను అద్దాని శరీర మష్టాదశవర్ణనలతో నిండియుండవలయుననియు లాక్షణికులన్నారు. ఈపదునెనిమిది వర్ణనలును బ్రధానమగు కావ్యరసమును బరిపుష్టమొనర్చుటకే యుపయోగింపవలయును. గాని శాస్త్రకారుని లక్షణతా సిద్ధికోసము కారాదు. అట్లగునేని ఆకావ్యము సర్వాలంకార శోభితమగు చిత్తరువు (చిత్రము) కాఁగలదు. చిత్రము చైతన్యరహితమయిన ట్లీ కావ్యమును జీవ రహితము. ఇట్టిది అధమకావ్యవర్గమునకుఁ జేరును. అందుచే రసనివిష్టబుద్ధియగు మహాకవి రసోపనిబంధనైకతాసహ్యాసయుఁడై అంగభూతములగు గుణాలంకారముల నిబంధించుటయందేమి, అష్టాదశవర్ణనలు సేయుటయందేమి ఔచిత్యమును బాటించును. కాళిదాస మహాకవి రఘువంశాదికావ్యములయందును, శాకుంతలాది నాటకముల యందును ఈ లక్షణమును మనము భూయిష్ఠముగాఁ గాంచఁగలము. కాళిదాసునికిఁ బిమ్మటివారగు మాఘు, భారవి, శ్రీహర్షాదులుకొందఱు శబ్దార్థాలంకారములకును, ఔచిత్యదూరములగు సుదీర్ఘవర్ణనలకును లోఁగి తమకావ్యముల సౌందర్యమును గొంత చెడఁగొట్టుకున్నా రనకతీఱదు. ఈ రహస్యమును గమనించియే ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు కావ్యమున కాత్మ ధ్వనియని నిరూపించుచు "ఈ ప్రపంచములో నేటివఱకును మహాకవులనఁదగినవా రే రైదాఱుగురో" అనినాఁడు. ఇట్టి వీరికావ్యములే దేశకాలభేదము లేక సాహిత్యపీఠమునం దుపాస్యములై యొప్పును. సంస్కృత మహాకావ్యముల స్థితియే యిట్లున్నప్పుడు తెలుఁగువానిమాట చెప్పెడిదేమి ?

కావ్యప్రబంధములు

సంస్కృతములో రఘువంశాదులకు కావ్యములని వ్యవహారమున్నది. తెలుఁగు కవులు తమకృతులను కావ్యములనియు, ప్రబంధములనియుఁ బిలుచుచువచ్చిరి. అష్టాదశవర్ణనములతోఁ గూడినది మహాకావ్యమని చెప్పుకొంటిమి. కావ్యశబ్దముయొక్క వ్యుత్పత్త్యర్థమును విచారించినచో, ఒకవిషయమును మనసునకెక్కునట్లు వర్ణించువాఁడు కవియనియు, అట్టికవి చేయు రసప్రధానము రమణీయము నగుగ్రంథము కావ్య

మనియుఁ దెలియుచున్నది. అట్లే ప్రబంధమన్న కల్పనాత్మకమగు కథ. (ప్రబంధః కల్పనాకథా) యని తోఁచుచున్నది. వీని లక్షణములిట్లు ఇంచుక భిన్నముగా నగపడు చున్నను, సంస్కృతభాషలోనే వీనిని పర్యాయపదములుగా వాడినట్లు పెక్కుప్రయోగము లగపడుచున్నవి.

"ప్రబంధానాం ప్రబంధౄణామపికీర్తి ప్రతిష్ఠయోః
మూలం విషయభూతస్యనేతుర్గుణ నిరూపణమ్"

ఆంధ్రమునఁగూడ నీరెంటిని పర్యాయపదములుగనే వాడినారు. ఈరెంటికిఁ దోడు "కృతి" శబ్దమునుగూడ దెనుఁగుకవులు పర్యాయపదముగనే యుపయోగించిరి. తెలుగున కావ్యమును వ్రాసిన ప్రతికవియును షష్ఠ్యంతములయినపిమ్మట "అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నా యొనర్పంబూనిన...మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టి దనిన" అనుట సామాన్యమైనది. ఆంధ్రమున పెక్కుకృతుల నొనర్చిన శ్రీనాథుఁడు తన కాశీఖండమున "నాయొనర్పంబూనిన కాశీఖండంబు" అనినాఁడు. ఆశ్వాసాంత మునమాత్రము తనగ్రంథ మే జాతిదో సూచించుటకుఁగాఁబోలు "కాశీఖండంబనుమహా కావ్యంబునందు" అన్నాఁడు. ఆతఁడే హరవిలాసములో "నాచెప్పంబూనిన హరవిలా సంబను ప్రబంధమునకు" అనినాఁడు. అల్లసానిపెద్దనయు "స్వారోచిషమనుసంభవం బను మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన" అనినాఁడు. తెనాలిరామకృష్ణకవి "నాయొనర్పఁబూనిన పౌఁడరీక మాహాత్మ్యఁబునకుం గథావిధానం బెట్టిదనిన" అని ఆశ్వాసాంతగద్యమునకు ప్రబంధశబ్దమును వాడలేదు. కళాపూర్ణోదయములో సూరన తనది ప్రబంధమనియే చెప్పుకొనినాఁడు. వసుచరిత్రకారుఁడును తనది ప్రబంధ మనియే చెప్పుకొనినాఁడు. రుద్రయ్యతనగ్రంథములో కృతి, కావ్యము, ప్రబంధము, అనుమూటిని బర్యాయపదములుగనే నుపయోగించెను. పైప్రయోగములంబట్టిచూడ కావ్యప్రబంధ శబ్దములలో లాక్షణికముగా నర్థభేదము కొంచెమున్నట్లు తెలియుచున్నను కవులు మాత్రము వానిని బర్యాయపదములుగనే భావించినట్లు తోఁచుచున్నది.

మొదటి ప్రబంధకర్త యెవఁడు ?

తెలుఁగులో తొంటి ప్రబంధకారుఁడెవ్వఁడను నదియొక ప్రశ్న. తంజనగరము తేవప్పెరుమాళ్లయ్యగారు మనుచరిత్ర పీఠికలో ప్రబంధమనగా కొంతకల్పనతో గూడిన కావ్యమనియు, నట్టి ప్రబంధములలో తెలుగున నవతరించిన మొదటి ప్రబంధము మనుచరిత్రమనియును వ్రాసినారు. దీనింబట్టి ప్రబంధమును మొదటగా నిర్మించిన వాఁడు పెద్దనార్యుఁడు గావలయునుగదా! ఇది సమంజసమా? ఆలోచించిచూచిన పెద్ద నకుఁబూర్వుఁడగు శ్రీనాథ కవిసార్వభౌముఁడే "నైషధాది మహాప్రబంధములు పెక్కు"లు వ్రాసినవాఁడుగదా! ఆయనకించుక పూర్వుఁడగు నెఱ్ఱాప్రెగడ ప్రబంధరచనామార్గ

ములు వెలయించి "ప్రబంధపరమేశ్వరుఁడని బిరుదమునుగూడ నందియున్నాఁడనుట నిర్వివాదము. ఈతని నృసింహపురాణము, రామాయణమును గావ్యములుగావా? నృసింహపురాణములో నీతఁడు "అట్లు మహాప్రబంధకల్పనాయత్తంబగు చిత్తంబుతో"

ఉన్నత సంస్కృతాది చతు ♦ రోక్తిపదంబులఁ గావ్యకర్తనై,
యెన్నికమైఁ బ్రబంధ పర ♦ మేశుఁడనంగ నరణ్యపర్వశే,
షోన్నయమంధ్రభాష సుజ ♦ నోత్సవమొప్పగ నిర్వహించి యా,
నన్నయభట్టు తిక్కకవి ♦ నాథులకెక్కిన భక్తిపెంపునన్."

"కావున ప్రబంధరచనా ప్రావీణ్యము నీకు సహజపరిణతసిద్ధమై వెలసినయది." "అస్మదీయప్రబంధసామాగ్రివలన" అని ప్రస్తావించియు ప్రస్తావింపఁబడియును నున్నాఁడు. కావున నీతఁడు ప్రబంధరచనకు మార్గదర్శకుఁడు కావలయుఁగదా? ఇంకను ఆలోచించి నచో కవిబ్రహ్మయగుతిక్కన మొదటి ప్రబంధకారుఁడు కాఁదగుననితోఁచును. ఆతఁడు తన భారతములో ననేకప్రబంధములున్నవని సూచించుచున్నాఁడు. నిజముగా నందనేక ప్రబంధములున్నవనుటయు రూఢియే. తిక్కన—

క॥ అని రచనాకౌతుకమున,
మనమలరఁగ నీ ప్రబంధ ♦ మండలి కథినా
ధునిగను నే పురుషునిబే,
ర్కొనువాఁడనో యను తలంపుఁ ♦ గూరినమదితోన్.

అనియును, "వ. అనిపూని యీ దృశ్యంబులగు పుణ్యప్రబంధములు దేవరసన్నిధిం బ్రసంసించుటయునొక్కయారాధన విశేషంబగుటంజేసి" అనియును జెప్పి తనభారతమనేక ప్రబంధముల సమూహమని స్పష్టపరచినాఁడు. ఇంకను "ఏను విన్నపంబుసేయు తెఱంగుగా నంతస్సన్నిధిఁ గలిగించుకొని యమ్మహాకావ్యంబు నర్థంబు సంగతంబుచేసెద." అని తనది మహాకావ్యమనియును నుడివినాఁడు. తిక్కనకుఁ బూర్వుఁడును తెలుఁగున నాదికవియని ప్రసిద్ధినందినవాఁడును నగు నన్నయభట్టుగూడ భారతరచన సందర్భమున "......నానేర్చు విధంబున నిక్కావ్యంబు రచించెద." నని తనది కావ్యమనియును జెప్పుకొనినాఁడు. ప్రబంధశబ్దమును మాత్రమీతఁడు ప్రయోగింపలేదు. అయినను నీతని భారతభాగమునందును కావ్యములని చెప్పుకొనఁ దగిన పెక్కు కథలు లేకపోలేదు.

కవిత్రయమును, సోమన శ్రీనాథులనుగూడ నటుంచిచూచిన మొదటిప్రబంధ కారుఁడుగా మనకుఁజూడకట్టువాఁడు కవిరాజశిఖామణియగు నన్నెచోడదేవ మహాకవి. ఈతని కాలనిర్ణయము వివాదాస్పదమైయున్నది. ఈతఁడు నన్నయకంటెను బూర్వుఁడని కొందఱు విమర్శకులు తలంచుచున్నారు. కాని ఆవాదనకు—

క॥ మునుమార్గ కవిత లోకం, బున వెలయఁగ దేశికవితఁ ♦ బుట్టించి తెనుం
గును నిలిపిరంధ్రవిషయం, బునఁ జనచాళుక్యరాజు ♦ మొదలుగఁ బలువుర్.

అను పద్యము విరోధముగానున్నదని కొందఱనుచున్నారు. ఈ దేశికవితబుట్టించిన ఘనులు రాజరాజులగుచో నన్నయ భారతమునకును, మఱి అధర్వణాచార్యుని భారతమునకును బిమ్మటి దీతని కుమారసంభవము కావలయును. కాని నన్నెచోడ కవి పై కవిద్వయమును బేర్కొనలేదు. కావున వారికిని బూర్వుఁడా? ఎటుచూచినను నన్నెచోడఁడు తిక్కన్నకుఁ బూర్వుడనుటలో నెట్టి విప్రతిపత్తులును లేవు. ఈకవి తిక్కన్నకుఁ బూర్వుడనువాదము పెక్కురకు హితమగుటవలన నీతఁ డాంధ్రమున తొలి ప్రబంధ కర్తగాఁ బేర్కొనఁదగిన మహనీయుఁడగుచున్నాఁడు. ఈతఁడు తన కృతిని కావ్యమనియును, ప్రబంధమనియును జెప్పి కావ్యప్రబంధములు సమానార్థకములని భావించినట్లగపడుచున్నది.

ఉ॥ జంగమ మల్లిఖార్జునుని ♦ సద్గకవి స్తవనీయసూక్తి యు
క్తింగొనియాడి, సత్కవితఁ ♦ గేనములేకను రక్తమైన భా
షాంగనఁ దక్కనేలిన మ ♦ హాత్మ్యము లోకమునం బ్రసిద్ధిగా
భంగిగ విస్తరించెదఁ బ్ర ♦ బంధము సద్రస బంధురంబుగాన్.

అనియు,

“రవికులశేఖరుండు గవిరాజ శిఖామణి కావ్యకర్త,
సత్కవి భువి నన్నెచోడుఁడటె, కావ్యము దివ్యకథం గుమార సంభవమటె.”

అనియును జెప్పినాఁడు. ఈతని కుమారసంభవ మష్టాదశ వర్ణనములతోడను నింక విశేషలక్షణములతోడను గూడియున్నది. తన కావ్యములో

క॥ వన, జలకేళీ, రవి, శశి, తనయోదయ, మంత్ర, గతి, రత, క్షితి, పరిణాం
బునిధి, మధు, ఋతు, పురో, ద్వాహ, నగ, విరహ, దూత్యవర్ణనాష్టాదశముల్.

అను నష్టాదశవర్ణనలు నున్నవనిచెప్పి యట్ల చేసినాఁడు. ఇంకను దన కావ్యము “దశప్రాణంబుల సప్రాణమనియు, నవరసభావభరతమనియు, షట్త్రింశదలంకార” ములుకలదనియును జెప్పుకొనినాఁడు, కవిత్వమునుగూర్చియు నీతనికి విశేషాభిప్రాయములుకలవు.

క॥ ముదమున సత్కవి కావ్యము, సదరఁగ విలుకానిపట్టి ♦ నమ్ముననుబర హృ
ద్భిదమై తలయూపింపని, యదికావ్యమె? మలరిపట్టి ♦ నది యుంగరమే?

ఈ పద్యమునకు సంస్కృత మూలమునుంగలదు. మొత్తముమీఁద - నీతని కుమార సంభవ మద్భుతమైనకావ్యము. చిత్ర విచిత్రములగు వర్ణనలు, పాత్రల సంభాషణలు, కల్పనలు, సంవిధానములుకలిగి యిది తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకమైనది. తిక్కన, నాచన, సోమనాది మహాకవులే యీతని ననుసరించి తమ కృతులలో పెక్కు పద్యములను, గవితారీతులను జిత్రించుకొన్నపు డాతఁ డెంతవాఁడు కాఁడు? కాని ఆతని ననుకరించిన తిక్కనగాని, సోమనగాని వానిని పేర్కొనరైరి. ఇఁదుకీతఁడు బ్రాహ్మణేతరుఁడగుట కారణము కాఁబోలు. ఆహా! కులతత్వమహిమ! కావున తెలుఁగున మొదటి కావ్యకర్త, లేక ప్రబంధకర్త నన్నెచోడ మహాకవి. తరువాత నిర్వచనోత్తర రామాయణమును, భారతమును వ్రాసిన తిక్కన, పిమ్మట ప్రబంధ పరమేశ్వర, సోమన, శ్రీనాథాదులును ననుట సముచితమైయుండును.

ప్రబంధ యుగము

ఇట్లాంధ్రమున తొలిప్రబంధము కుమారసంభవమైనను, తిక్కన, ఎఱ్ఱన, సోమన, శ్రీనాథాదులు తరువాతి ప్రబంధ కర్తలైనను, విశేషించి ఎఱ్ఱన ప్రబంధ పరమేశ్వరుఁడయినను, శ్రీకృష్ణదేవరాయల యుగమునకే ప్రబంధయుగమని పేరువచ్చినది. "నన్నయ తిక్కనాదుల రచనలు పురాణేతిహాసముల కనువాదములగుటను, కథావస్తువునుమాత్రము గైకొని స్వకపోలకల్పితములగు వర్ణనాదులతో కథలోమార్పులు చేర్పులుచేసి వ్రాసినకావ్యములు పూర్వము విశేషించిలేనందున కృష్ణరాయలకుపూర్వపు కాలము ప్రబంధయుగము కాలేద"ని కవిచరిత్రకారులు, నాంధ్రవిమర్శకులును వ్రాయుచున్నారు. వావిరిఁబుట్టురత్నములవంటి ఆద్యసత్కథలు సత్కవి కల్పనా విశేషావహములై సానలదీఁటిన జాతిరత్నములగుచున్నవని రామరాజభూషణుఁడు పల్కినాఁడు. ఈసానబెట్టుస్థితి పూర్తిగా కృష్ణరాయలయుగముననే జరిగినదనియు, నందు మొదటగా సానదీఁటిన జాతిరత్నము మనుచరిత్రమనియు తంజనగరము తేవప్పెరుమాళ్లయ్యగారి మతము. రచనా వైచిత్రిమెంతయుండినను, కల్పనానైపుణ్యములేని పూర్వవృత్తము ప్రబంధముకాదని మనవారుకొందఱు భావించినట్లగపడుచున్నది. వారి లక్షణముననుసరించి యట్టిది ప్రబంధము కాకపోయినను, మహాకావ్యమగుటలో నెట్టి విరోధమును లేదు. ఏకొంచెపాటి కల్పనమునో గైకొన్నమాత్రమున మనుచరిత్రము తొలిప్రబంధమనుటయు సరసముగాలేదు. పెద్దనార్యుఁడు రచనా వైచిత్రియుఁ, గల్పనానైపుణియు, వర్ణనవిశేషమును గలిగిన ప్రబంధమువ్రాసిన వ్రాయవచ్చును. అది యుత్తమ ప్రబంధమైనంగావచ్చును. కాని తొంటిప్రబంధయే ఆతఁడనుట యెంత యుక్తిసహము? సవిమర్శముగాఁ జదివిచూచినచో పై లక్షణములు కుమారసంభవములో నద్భుతముగానున్నవి. మహాకవులకు ననుసరణీయములైన కావ్యగుణములు, కవితావిశేషములు

నందెన్నియో కలవని మనవిచేసియుంటిని. కావున మొదటిప్రబంధకారుఁడనుగౌరవము నన్నెచోడదేవునిదే యనియును, ఆతని కుమారసంభవమే తెలుఁగున తొలిప్రబంధ మనియు నాకుఁ దోఁచుచున్నది.

ఇట్లు కృష్ణరాయల యుగమునకుఁ బూర్వమే ప్రబంధములు పుట్టినను, కృష్ణ రాయలకాలము ప్రబంధయుగమనుట తథ్యమే. ఆనాఁటికి పురాణాదులనూదితము లైనవి. సాహితీసమరాంగణ సార్వభౌముఁడగు నాతనికాలపు కృతులన్నియు నించు మించు కల్పనామహితములును, వర్ణనప్రధానములును, రసబంధురములునగు ప్రబంధ ములే. పురాణేతిహాసములనుండి యేకథనో గ్రహించి, దానిని కవిప్రతిభావశమున కావ్య గుణములాపాదించి సౌందర్యోజ్జ్వలము చేయుట అనుక్రియ ప్రచురముగా ప్రచార మునకు వచ్చినది రాయలకాలముననే. ఇట్లు నూతనప్రబంధముల రుచివిశేషమును గ్రహించి అనేక కావ్యములను వెలువరింప నవకాశము కల్పించిన ఆంధ్రభోజుఁడాంధ్రుల కాచంద్రార్కమారాధనీయుడు. ప్రబంధముల రసమహత్తను గుర్తించి, స్వయముగా నాముక్తమాల్యదవంటి సత్ప్రబంధమును వ్రాసియు, పెద్దనార్యునిచే లోకోత్తరమగు మనుచరిత్రమును రచింపఁజేసియు, ముక్కుతిమ్మనచే ముద్దుపలుకుల పారిజాతాపహరణ మును వెలయింపఁజేసియు, పెక్కుప్రబంధముల నంకితమందియు నానావిధముల నాంధ్ర సరస్వతి నర్చించి వన్నెకెక్కిన యిమ్మహనీయుఁడు ఆంధ్రప్రబంధ యుగాచార్యుఁడు కాఁడా? "మనుచరిత్రం బందుకొను వేళఁ బురమేఁగఁ బల్లకిఁ దనకేలఁ బట్టియెత్తి"న యిమ్మహాకవి స్రష్టప్రబంధకవితాప్రీతి యెంత దొడ్డదోగదా!

రాయలయుగమున వెలసిన రసవత్ప్రబంధములలో మనుచరిత్రము మొదటిదిగా నగపడుచున్నది. కాని యిందు మూఁడుతరములవారి కథలు ప్రస్తావింపఁబడి చిట్టచివ రకు మనుసంభవము కథాంశము ముగియుచున్నది. అయినను రసోత్తరమగు నుజ్జ్వల ఘట్టము వరూధినీ ప్రవరులదే. స్వారోచిషమను వెట్లుపుట్టినను వానికథాంశము పాఠకు లను బ్రధానముగా నాకట్టుటలేదు. పెద్దన "కుమారసంభవము" ననుసరించి తనగ్రంథ మునకు "స్వారోచిషమనుసంభవ" మని పేరిడినట్లున్నది. అయినను కుమారసంభవ ములో కుమారునికథవలె నిందు స్వారోచిషమనువుకథ విస్తరింపఁబడి పాఠకుల నాక ర్షించుటలేదు. ఆకర్షించునది వరూధినీ ప్రవరులవృత్తాంతమే. మూఁడాశ్వాసముల వఱకునుకథ. వర్ణనాదులు, మహనీయముగా నడచిపోయినవి. తరువాత పఠనోత్కంఠ కలుగదయ్యెను. కవి కావ్యములోని ప్రధానకథ ననుసరించి కావ్యమునకుఁ బేరుపెట్ట వలయును. అట్టి సముచిత నామకరణ మీకావ్యమునకుఁ బొందుపడలేదు.

మనుచరిత్రము తరువాత కృష్ణరాయల ఆముక్తమాల్యద వెలసియుండును. ఇది యొక అసదృశ ప్రబంధము. ప్రౌఢపాకమున బడ్డప్పటికిని కావ్యగుణములు, విశిష్టా ద్వైతమహిమము నిందు ప్రముఖముగా బ్రస్తావింపఁబడినవి. కావ్యముపదేశ బహు

ముగా నున్నదిగూడను. అట్లే తిమ్మనాచార్యుఁడుగూడ పారిజాతాపహరణముచేఁ గృతకృత్యుఁడయినాఁడు. పెద్దన మనుచరిత్రమునవలెఁగాక తన కావ్యమునకుఁ దాను పెట్టుకొన్న పేరు సార్థకమగునట్లాతఁడు కృతిని సరసముగను, ఔచితీయుతముగను నిర్వహించుకొని ధన్యుఁడయినాఁడు. అట్లే రుద్రయ్య నిరంకుశోపాఖ్యానము, తెనాలికవి పాండురంగ మాహాత్మ్యము, నృసింహకవి, కవికర్ణ రసాయనము, రామరాజభూషణుని వసుచరిత్రము, పింగళిసూరన్న ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము, కళాపూర్ణోదయములుమున్నగు ప్రబంధములుగూడ రాయలయుగమున వన్నెకెక్కినవి వీనిలో కళాపూర్ణోదయ మాంధ్రమున నసదృశమగుకృతి. అద్భుతకల్పనలతోఁ గూడిన ప్రబంధము. వీని విమర్శకిది తావుగామి విరమించి ప్రకృతము ననుసరింతును.

కల్పనాకథలు నింద్యములుకావు

"కేవలకల్పనా కథలు కృత్రిమరత్నము" లను నీసడింపు సమంజసముకాదు. కథ కల్పితమైనంతమాత్రమున కృత్రిమ రత్నమా. ఇట్లనుట మనవారికి ప్రాచీనవస్తువులయెడ గల భక్తిని, నవీనములయెడలగల విరక్తిని సూచించుచున్నది. సంస్కృతములోని కల్పితములగు కాదంబరీ,— మాలతీమాధవాదుల కద్భుతమగు గౌరవమున్నది. అవి మహాకావ్యలక్షణ లక్షితములు. కవిలోకమునకు గురుస్థానముగదా కాదంబరి! పై మాటనుబట్టి ఇంకను తెలుఁగులోని నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయాదులును కృత్రిమరత్నములవలె నింద్యములు కావలసివచ్చునే. అట్లుకాక వానికి లోకమున సాటిలేని ప్రతిష్ఠయున్నదే! కథ ప్రఖ్యాతముగాని, కల్పితముగాని, మిశ్రముగాని కవి ప్రతిభాశాలి యగునేని దానిని తన కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి. సహృదయులకుపాదేయముచేసి కావ్యప్రయోజనమును సంపాదింపఁగలఁడు. ప్రతిభలేనివాఁడు ప్రఖ్యాతవస్తువునుగూడ పాడొనర్చి భంగపాటునందును. కావున కావ్యవస్తువు కల్పితమైనను, ప్రఖ్యాతమైనను కవి కవితాకల్పనా శిల్పములను బట్టియే తత్కావ్యముపాదేయముకాని, అనుపాదేయముగాని కాఁగలదు. ఇట్టి కల్పితవస్తువుగల కావ్యములలో నగ్రేసరము కాఁదగిన కృతులలో నిరంకుశోపాఖ్యాన మొకటి.

నిరంకుశోపాఖ్యానము

ఇందలికథ పూర్తిగా కల్పితమే యనవలయును. ఇట్టి కథలు పురాణేతిహాసములందు కొన్ని యగపడుచున్నవి. శ్రీనాథుని కాశీఖండములోని "గుణనిధి" కథయు, రామకృష్ణుని పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని 'నిగమశర్మ' కథయునిట్టివే. శ్రీనాథుని గుణనిధి జూదగాఁడై, డబ్బుకొల్లపెట్టి దురాచారపరాయణుఁడాయెను. రామకృష్ణుని నిగమశర్మ వ్యభిచారియై కులముచెడి భ్రష్టుఁడగును. శివమహిమను బ్రకటించుటకు

గుణనిధికథ చెప్పఁబడినది. అతఁడు శివరాత్రినాఁడు శివాలయములో పక్వాన్నమును దొంగిలించి తలారులచేఁ జంపఁబడును. శివరాత్రినాఁడన్నము దొరకకైనను ఉపవసించి దొంగతనముకొఱకైనను శివదర్శనము చేసికొన్నాఁడు. గావున వానికి సద్గతికలిగినది.

నిగమశర్మ నృసింహతీర్థమున మరణించుటవలన తన్మహిమచేత వైకుంఠమున కేగినాఁడు. కావున ఆ కథలకు శివ కేశవుల మహిమను బ్రకటించుటతో సఫలత చిక్కినది. మన నిరంకుశుని కథకును, నిగమశర్మ కథకును మూలభూతము గుణనిధి కథ యనవచ్చును. నిగమశర్మ కథకు సంస్కృత స్కాందపురాణములోఁగూడ కథ యుండియుండును. దేవతాతీర్థముల మహిమలఁ బ్రకటించుటతో పై రెండు కథలును ముగియుచున్నవి. అందు కథానాయకుల శక్తిగాని, ప్రతిభాచాతుర్యముగాని వ్యక్తమగుటలేదు. అట్టి కథలను మూలముగా, గైకొన్న మనకవి నిరంకుశోపాఖ్యానమును లోకోత్తరముగాఁ జిత్రించినాఁడు. వేశ్యమాతచే వెడలఁగొట్టఁబడిన నిరంకుశునకింకను వెలయాండ్రమీఁద వ్యామోహము తగ్గలేదు. అందుకాతఁడొక ఘోరారణ్యములో శివునితో జూదమాడి గెలిచి రంభను తనకిమ్మని కోరినాఁడు. రంభనుబొంది దానితో దివ్యసౌఖ్యములననుభవించి కృతకృత్యుఁడైనాఁడు. ఇంతియేకాని నిగమశర్మవలె త్రాగుబోతై ప్లవకన్యనుగూడి కులముచెడఁగొట్టుకొనలేదు. పైపెచ్చు రంభకు శాపమోక్షమును గూర్చుటలో తన తెలివితేటల నగపఱచి, ఇంద్రుని మెప్పునంది వాని యనుగ్రహముచేత అరిందమునికిఁ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసునిగూడ వదలించి రాజసన్మానమునొంది ప్రకాశించెను. ఈ విధముగ నిరంకుశుని కథ భూలోకమునుండి స్వర్గలోకమువఱకు బ్రాకినది.

ఆంధ్ర ప్రబంధములు పెక్కులు కథావైచిత్రిలేనివనియు, నొక్కటి చదివినచో తక్కినవి చదువవలసిన యక్కఱలేదనియు నొకయపప్రథయున్నది. ఈమాట నన్యథాకరించు గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయము లగ్రేసరములు. కవి యీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును "సమస్త రససిస్తంద్రంబు" గా రచింపఁబూనినాఁడు అనేకరసములు కథలోసిద్ధినందవలయునన్న ఆకథయెంతయో పెద్దదైనట్లు యెన్నియో సన్నివేశములతో నలరారవలయును. ఆయా సన్నివేశములఁ గల్పించుకొని కథ నటునిటుమలిచి కవికృతకృత్యత నందెనాయనుటకుఁ దొలుత కథాసంవిధానాదికమును బరిశీలింతము.

కథాసంవిధానము.

ఈ కావ్యకథకు నాయకుఁడు వేదాది విద్యలలో నిరంకుశుఁడగు నిరంకుశుఁడు. వైదికశేఖరుఁడగు సురశర్మకును-ఉత్తమగృహిణియగు నాదర్శమాతకు లేకలేక కలిగిన యల్లారుముద్దుఁగొమరుఁడు. వేదములు, శాస్త్రములు చదివినవాఁడు. కవిత్వము వ్రాయఁగలవాఁడు. సంగీతము పాడగలవాఁడు. ఇఁక చక్కదనములోనో చక్కెరవింటివాని నెకసక్కములాడగలవాఁడన్న నొక్కమాటలో సరిపోవును. ఇట్టి నిరంకుశునకు ఆకారసంపదుపేతయగు కన్య భార్యయైనది. ఈతని విద్యా విశేషమును గాంచిన యానాటి పండితులీతఁడు సాక్షాత్తు బ్రహ్మయేకాని బ్రాహ్మణమాత్రుఁడు కాఁడని భావించినారు.

అసలే చక్కనివాఁడు. దానికిదోడు నవయౌవనము. ఇఁక నాతని యందచందము లెంతగా నాకర్షణీయములైయుండునో యూహింపుఁడు. సర్వానర్థములకు మూలమగు నాయౌవనములో నిరంకుశుఁడు వైదికాచారముఁ గట్టిపెట్టి, శాస్త్రపురాణపరిశ్రమము నిస్సారమని తలంచి విటచర్యకుఁ జిత్తము చేర్చినాఁడు. ఏమి! పడుచుఁదనపుమహిమ!! ఆతని వేషమంతయు మారిపోయినది. నీర్కావి ధోవతులు గట్టుటమాని సన్నని చల్వధోవతులు మరగినాఁడు. గోపిచందనము దట్టముగా మొగమున మెత్తుటమాని కొనగోటితో తిరుమణి దిద్దమూనినాఁడు. పచ్చడము పైనవేసుకొనుటమాని దుప్పట్లు, ఖండువాలు తాల్చబూనినాఁడు. ప్రతిదినమును బంచాంగమును బఠించుటమాని కోకోక్కకమును జదువసాగినాఁడు. బ్రాహ్మణస్నేహముమాని కాముకులతోడి నేస్తమునకు దిగినాడు. సమిధలకటనట నరుగుటమాని లంజమందులకుఁ దిరుగబూనినాఁడు. నిన్నటివరకును సదాచారసంపన్నుడు. యౌవనభూతమావేశించి యా యాచారమును గూలఁద్రోసి క్రొత్తపిచ్చి రేకెత్తించినది. అయినను చూచువారేమనుకొందురు? అందుకే విటవృత్తిలోఁ దనచాతుర్యమును జూపుచు కొంతకాలమొదిగియొదిగి చాటుమాటుగఁ దిరిగినాఁడు. ఈ చాటుమాటు లెంతకాలముచెల్లును? ప్రజలు గుర్తింపరాయేమి? గుర్తించిననేమి? కాముని ప్రభావమట్టిది. కాముకవృత్తి తనకు రాచబాటకాగా నిరంకుశుఁడు నానాఁటికి చవివిడిచి తిరుగఁజొచ్చినాఁడు.

ప్రతిసాయంకాలము నాతఁడు బాగుగా నలంకరించుకొని, చెరకువింటిని దాఁచి శరీరముతో మారుఁడు విహరించుచున్నాఁడా యనునట్లు వారవనితల గబ్బిగుబ్బలమీఁద చూపులు వొలయించుచు వీథికి వచ్చుచుండును రాత్రులయందు వేశ్యావీథుల జరించు నిరంకుశుని వేషమెంత సుందరమో! చూడుఁడు.

సీ॥ చల్లడమామీఁదఁ జలువఁబట్టిన దట్టి, జలిమంపుమున్నటి దానిమీఁద
మొలజముదాళి చాయల పిడియంబుచేఁ, బడగ సూరియుఁ జిల్లబటువుచేతఁ
దనువున మంచిగందము దానిపై గంద, వొడియంపు మీఁద గప్పురపురజము
వలకారి సిగతాయెతులు వానిపై జాజి, విరులంపుపై నొంటిపొర రుమాలు

గీ॥ మీఁర ఘనసార తాంబూల సౌరభ్య, వాహవహగంధ వాహప్రదోహ మోహ
వశవిశాలేక్షణా జనస్వాంతుడగుచు, రాత్రుల జరించుచుండునా బ్రాహ్మణుండు.

తెల్లవారు వఱకును వేశ్యాంగనలతో వివిధ సంభోగములదేలి ప్రభాతమున వీథికివచ్చు నీ విటశేఖరుని సొంపు బరికింతము.

సీ॥ జాతిన వెంట్రుకల్ సవరించికట్టిన, పసిడిజ్రావంతరుమాలు దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాంద్య మొదవజూచెడు కన్ను, లరవిరికెందమ్మి విధులఁదాల్ప
వాఁడు జూపిన లేఁత వాతెరపలు దాఁకి, జిలుకుటొండల జిమచిమ యనంగ
వలిపెదుప్పటి వల్లెవాటుఁజాటియొయ్యారి, చిటులుగంధపుఁబూత చెలువమమర.

గీ॥ మారశాస్త్రాధికార దుర్వారవార, వారిజాస్యాతి సారస్యవచనరచన
కృతపరీరంభ సంభోగకేళి దేలి, వీధికే తెంచు ఱేపటివేళనతఁడు.

ఇట్లు కామపరతంత్రుఁడైన నిరంకుశునికి పగలేమి, రాత్రియేమి తీఱనిపని. వెలయాండ్రతో పాచికలాడుచుండును. ఒక తరుణికి కస్తూరితిలకము దిద్దును. ఇంకొకతెకు క్రొమ్ముడిలో పన్నీరు పూలు తుఱుముచుండును. వేఱొకతెకు జక్కవలవంటి చన్నులమీద హారములచిక్కులు సవరించును. మఱొకతెకు శరీరమున గప్పురగంధమలఁదుచుండును. ఒకర్తకు చెక్కులమీద మకరికలు వ్రాయుచుండును. ఒకతెకు జడబందులు చిక్కులుతీయును. అది యిది యననేల? ఆతఁడెప్పుడును మోవదరము గాని కార్యభారముతోఁ గ్రుంగుచుండును.

ఇట్టివానికి కులాచారముపై మనసు నిలుచునా? వేదములు చెప్పిన గుణవగపడిన కోపము, తీర్థయాత్రల కేగువారింగాంచిన మదిలోమంట, వైదికాచారపరాయణునిగాంచిన నేవగింపు, శమాన్వితుఁడగు సన్న్యాసింగాంచిన ఎన్నడునులేని కసరు, సంధ్యయన్న తలనొప్పి, విభూతిధారణమన్న తీవరము. దేవపూజయన నేబ్రము. ఆహా! ఎంతటిమార్పు!

తన విటవ్యాపారము సాగుటకు చక్కదనము, ప్రాయము, మాటలుమాత్రము చాలవుగదా? అదియు వేశ్యలతోడి పొత్తుగావున విత్తముకావలయును. తలిదండ్రులకు నచ్చజెప్పి అతిథి సత్కారమునకని కొంతధనమును గైకొనును. పొరుగూళ్ళలోని మాన్యములందు వచ్చు ధాన్యములమ్మి కొంత సొమ్ము పడయును. ఇంటివారు పరాకుగానున్నప్పుడు ఆయాయివస్తువులు తీసికొనిపోయి యమ్ముచుండును. అక్కసెల్లెండ్రను లాలించి వారిచ్చిన ధనము గైకొనుచుండును. ఇన్నిమాటలేల? బలపమును గత్తినిబట్టి వాఁడు ప్రజలయిండ్లకు గన్నములు వేయలేదన్నమాటేకాని తక్కిన దుర్వృత్తులన్నియు నేర్చి డబ్బు కొల్లవెట్టెను.

నిరంకుశుఁడు సంగీతసాహితీ విశారదుఁడు. కేవలము సౌందర్యమునకే- విలాసవిభ్రమములకే దాసుఁడగునట్టివాఁడు కాఁడు. గుణములయందుగూడఁ బ్రేమమీతనికగ్గలము. కావుననే అఖిలవారాంగనా మనోహర విహార నిరతుఁడైనను గాన విద్యలో సాటిలేనిదగు చంపక గంధికీతఁడు మేటివాఁడయినాఁడు. చంపకగంధిమాత్రము సామాన్యురాలనుకొన్నారా? పురుషుల ధైర్యసారమును డిందుపఱచుట కామెకు మన్మథుఁడుగాని, చంద్రుఁడుగాని, చల్లగాలిగాని ఇంకేయుద్దీపకములు నక్కరలేదఁట. ఆమెకడకంటిచూపులలోనే యన్నింటి ప్రభావమున్నది.

క॥ మరుఁడేల చంద్రుఁడేటికి, మరుదంకురమేమి పనికి మనుజేశ్వరయా
తరుణి కడకంటఁగాదె. పురుషులధైర్యంబులేదు పొమ్మనిపింపన్.

గాన విద్యావిశారదయగు నామె అమృతరసము లుట్టిపడునట్లు వీణవాయించుచు గీతముఁబాడుచో నెవ్వరికిఁగాని దమకము పుట్టకుండదు. ఎవనికేనిపుట్టదో! వాని హృదయముఱాయన్నమాట! ఇన్నిమాటలెందుకు? అదిగనుక దేవవేశ్యలయిండ్లలో నున్నచో మునుల తలంపులు గుదిగుంపులుచేసి మధింపఁజాలును. ఇట్టి చంపకగంధి:-

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత వలలఁబెట్టుటె కాక, యభ్యసించినదొక్క యదలుఁజూపు
ముఖచంద్రరుచులచే ముళ్ళువెట్టుటె కాక, సంతరించినదొక్క వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బలచేత బ్రమలఁబెట్టుటె కాక, సంఘటించినదొక్క జారుఁబైట
వెలిద్రొక్కు సిగ్గుచే వెతలఁబెట్టుటె కాకఁ యలవరించినదొక్క కులుకుఁబలుకు.

గీ॥ గాఢయౌవనమున గాసివెట్టుటె కాక, నేర్చుకొన్నదొక్క నెఱతనంబు
తరుణి విభ్రమంబుఁ దలపోయశక్యమే, ధాతకైన వాని తాతకైన.

నాయికావర్ణనము సేయు పట్టుల నిటీవలి కవులుకొందఱు ముక్కునకొకటి మోమునకొకటిగాఁ బద్యములుచెప్పి తమ కావ్యముల నౌచిత్యమును జెఱచుకొన్నారు. ఔచితీధర్మ మర్మజ్ఞుడగు రుద్రకవి యా తెఱువు ద్రొక్కక యొకటిరెండు పద్యములలోనే రసవంతముగాఁ దనపాత్రల గుణసౌందర్యములు తల మున్కలగునట్లు వర్ణించును. ఈచంపకగంధి వర్ణనము అట్టిది. ఆ తరుణి విభ్రమము తలపోయుటకు ధాతకు మఱి వాని తాతకుఁగూడ సాధ్యము గాదనుటలో దాని విలాసమహిమ మిన్నులకంటిపోయినది. ఇట్టి చంపకగంధికి విటులనెలయించుట కనేకమార్గములున్నవి. సంగీతము, సాహిత్యము, వీణపాట, సొగటాలాట, వింతమాటలు. ఓ! ఒక్కటేమి? ఇన్నింట నావెలఁది రసికురాలు. ఎంతగొప్పది! ఇంతయే కాదు. తగవరి, మాటకారి, కంతుకేళిలో గడిదేఱినజాణ రసజ్ఞుల మెప్పులనందినదిట్ట. ఇట్టి సకల విద్యావిశారద మనవానికి నచ్చుటలో వింతయేమి? ఈతఁడును సంగీతసాహితీ ధర్మమర్మజ్ఞుడును, రతి కళాపండితుఁడునుగదా! పూర్తిగా చంపకగంధి కీతఁడమ్ముడుపోయినాడు. కాని చంపకగంధి తల్లిమాత్ర మొకబ్రహ్మరాక్షసి. ధనముమీఁదికోరికచేత నది యిప్పటికొక లక్షకాఁపురములు జెఱిచి యుండును. కుబేరకుమారుఁడైనను కాంచనభూషణాంబర నికాయములిచ్చి యా లంజతల్లిని మెప్పింపలేఁడు. దాని యాశయట్టిది. ఇట్టితల్లియును, చంపకగంధియు నిరంకుశుని సర్వస్వము దోఁచినారు. వారడుగుటయేతడ వీతనికీయరాని వస్తువేలేదు. అయినను చంపకగంధి చాలమంచిది. అడుగఁడుగాని పాపము ప్రాణమైన నొసంగునట యీబాపఁడు.

ఇట్లు పెక్కువత్సరములు నిరంకుశుని దుర్వ్యాపారము సాగిపోయినది. పాపమాతని భార్య ధైర్యము వహించి యోపికపట్టినది. మగని నడవడిలో మార్పులేదు: తానేమి కుంటిదియా? కురూపియా? త్రిభువనాశ్చర్యకర సౌందర్యగదా! తన సౌందర్య విలాసములు బుగ్గిపాలు కావలసినదేనా ? పతివ్రతాధర్మమునకుఁ గట్టువడి తాను మిన్నకుండుటేటిపాడి? అయినను అది పతివ్రతాలక్షణముగూడ కాదు. మగనిని మందలింపఁ దలచిన యీ పతిదేవత స్వయముగాఁగాక అత్తగారిచే నాపనిచేయింప దొరకున్నది. ఈ యత్తయోగ్యత పాఠకులెఱుంగుదురు. ఒకనాడీ కోడలు కన్నుల నశ్రువులుగ్రమ్మ కరుణాయత్తయగు నత్తగారింగాంచి కొడుకు నడవడిమార్ప ప్రార్థించినది. కోడలిమాటల నేర్పుసందర్భమునకుఁ దగిన పలుకుల పొందికయందంతయో సహజముగను, సముచితముగను గవి వర్ణించినాడు.
" అత్తా నీకొడుకు మూర్ఖతమాన్పవమ్మా! ఆతడు రోతొత్తులమారియై యొకొకదానిని గుత్తగా నుంచుకొని కోకలు, రూకలు నిచ్చుచున్నాఁడు. ఇట్టివానిని బరిభవింప కూరక చూచివిడుచుట మీకు న్యాయముకాదు "

ఉ॥ కోరికమీఱఁగాఁ గుడిచి, కుంకుమ సంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నలందుకొని, యాకులుఁ బోఁకలుఁజాలునట్లు దు
ర్వారత రేచ్చ బుచ్చుకొని, వారలతాంగుల యిండ్లకేగఁగా
నూరకచూచుచుండెదర, యో యదలింపక మీరు మామయున్.

మగఁ డన్యనాయికాసక్తుఁడగుటయే యిల్లాండ్రకుఁ దలనొప్పి. అట్టిస్థితిలో నిరంకుశుని యీ చేత నామెయెట్లు సహించును? అందును దనకనుభోగ్యముకావలసిన వస్తువాయెను. ఆ భోగానుభవము లన్యాక్రాంతమగుటనే పైపద్యము సూచించుచున్నది. అతఁడింటిలో పైకీతిగా "ముస్తాబై" తత్ఫలము నన్యలకందించుట కులసతికెంత విచారము. తనభోగముమాట యటుంచినను "ధరణిసుర కులాచారధర్మము చూఱపుచ్చుచుని దుశ్చేష్టలుకాక చూచుచున్న పదువురిలోటుతో నగుబాటు రాదా?" యని యామె భయపడుచున్నది. ఈమె వంశాచారపరాయణత మెచ్చఁదగినది. "మామగారైనను మీరైనను, వదినెమ్మైనను కడకుఁ జుట్టములైనను సుందరి! చుట్టాల నాతఁడింత శిష్టేతరాచారమునకుఁ బాలువడఁడు. అత్తా! నన్ను నేను పొగడుకొనుటకాదు. మఱఁది సంసారమునుజ్జగించి యిట్లు తిరిగినచో నేనుగనాలు సహించియుండుదునా?" అని అత్తతనపై నెఱపుపెత్తనమునుగూడ "అత్తవు సర్వలక్షణసమగ్రగుణాఢ్యవు నన్నుదిట్టుచున్నా తనెకాని నీకొడుకు మూర్ఖతమానుపవేల" నని మెత్తగానెత్తి పొడిచినది. ఇట్లు హృదయములోని పరితాపమును వెడలఁగ్రక్కి మనసులోని దుఃఖమాపలేక కన్నుల నీరు జలజలప్రవహింప వలవల యేడ్చినది.

ఆయుత్తమాంగన యాడిన పలుకులకు, ఆమెయేడ్పునకు అత్తమామలేకాదు, ఎవరు కరఁగిపోరు? అత్తగారును "అమ్మా! ఎందుకేడ్చెదవు? నీమనోవ్యథ నేనెఱుగుదును. వానికర్మమెట్లున్నదోకాని ఆణిముత్యము మసిబొగ్గయినది." అని కొడుకు గుణమును, నేటి ప్రవర్తనను సూచించినది. ఆతనిదగు రీతి మందలింతునన్నది.

నిరంకుశుఁ డర్ధరాత్రమగుదాఁక వేశ్యలయిండ్ల విహరించి చంపకగంధియింటికిఁ బడుకకేగఁ దలంచి భోజనముకొరకై యింటికివచ్చినాఁడు. ఆతఁడెంత దుష్టుఁడైనను మాతృప్రేమ తొల్గునెకదా! ఆతల్లి కొడుకాఁకలిగొనెనని మిడుకుచు మెత్తనిమాటలఁ బలుకుచుండ సిగ్గరియై దగ్గరకువచ్చినతనయున కన్నపానాదులొసఁగి పీఠముపైఁ గూర్చుండఁజేసి వైదికధర్మ సమన్వితుఁజేయఁ దలఁచి తగురీతి మందలించినది. "ఇంటనెన్నఁడులేనియీహీనవిద్య యెన్నఁడభ్యాసమాయెరా కన్నతండ్రి!" అని ఒక్కమాటలో పూర్వగౌరవమును ఆతని చెడునడవడిని సూచించి—

శా॥ శేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో, లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకుల్ వివిధ సం, భోగార్థులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గ పథిక, ప్రావీణ్యముం జూపరా
యేరాతండ్రి పరిత్యజింతురటరా?, యీరీతి సత్కర్మముల్?

అన్నది. ఇంటవైదికధర్మమును నెఱపుచు వేశ్యావాటికలో గుట్టుగా విటధర్మమును జఱుపుమనుట యిచ్చట తల్లియుద్దేశ్యముకాదు. అమె సామాన్యముగానన్నది. "నాయనా యెందఱు భోగాసక్తులు లేరు? వారుగుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకేగివచ్చి ధర్మము ననుసరించుటలేదా? ఇట్లు సత్కర్మములు వీటి పుత్తురా?" అని. ఈమందలింపుచేత ఆతనిలోఁగొంత మార్పువచ్చినచోఁ దరువాత ఒండు రెండుపన్యాసములలో వానిఁ జక్కఁజేయవచ్చునని యామె తలంపు. లేకపూర్తిగా నిప్పుడే వేశ్యాసంగము మానుమన్న కామాంధుఁడు తనమాట నాలకింపడని యాతల్లి యీమార్గము త్రొక్కినది, ఇదియెంతయు నుచితము. ఈరహస్యమును గ్రహింపక ఆతల్లికొడుకును గుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకు బొమ్మనదని భావించుట సహృదయధర్మముగాదు.

ఆమెయెన్నిమాటలు చెప్పినను కోడలిపై ననురక్తి గలిగించుట ప్రధాన ప్రయోజనముకావున ఆమె గుణశీల సౌందర్యములనుగూర్చి—

క॥ చక్కనిది కాదొ, మదిపెం పెక్కినయది కాదొ, కులసమీహితకాదో,
యక్కట యిన్నిగుణంబులఁ, జొక్కటమగుసతిని విడువఁజూతురె తండ్రీ!

క॥ రతిగదయాకృతి, మతిభారతిగద, హైమవతిగద నిరంతరసమ సం
భృతి, పతియందు నరుంధతిగద యిన్నియునుగలవు తావకసతికిన్

తనకతిఁ బొగడినది. "ఇకమొదలు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింత చాలించి సంసారస్థితి వదలక నైతికమతివై చరియింపుము"ని చెప్పి తనమంత్రము ఫలించెననుకొన్నదా పిచ్చితల్లి. మొదట గట్టిగా వేశ్యలయింటను బోయి తారా యన్నయామె యిపుడు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింతయే చాలించుమన్నది. ఆమె హృదయము నిష్కల్మషమని మనము గ్రహింపవచ్చును. మాతృబోధనాలించిన నిరంకుశుఁడు ఆమెమాటల నంగీకరించిన వాఁడువోలె మనస్సులో చంపకగంధిని ధ్యానించుచు మౌనమువూనెను. ఆతల్లి యాతని నలంకరించి కోడలి పడుకటింటికిఁ దీసికొనిపోయి సంసారము జరుపుకొనుము నాయనా యనినది. నిరంకుశుఁడానాఁడు ప్రొద్దుపోవుటం జేసి తలారులకు వెఱచి యెట్లో యింట నేయుండఁ దలంచినాఁడు.

కామోపవాసములచే కాఁగి కాఁగియున్న యాతని తరుణియు "జలకంబాడి మడుంగుగట్టి వరభూషాసంఘముల్ దాల్చి చెంగలువల్ గొప్పున గీలుకొల్పి" రతికాంతితోఁ బాన్పుఁజేరవచ్చినది. వచ్చిననేమి? మాటా? పలుకా? పాపమాయిల్లాలు లజ్జాభయాభిమానములు ముప్పిరిగొనఁ దాంబూలమీయఁబోఁగా నాతఁడు దయావిహీనుఁడై యొకనిట్టూర్పుపుచ్చి యవ్వలిమోమయినాఁడు. అవును, వారాంగనాసక్తుల కులసతులు రుచింతురా మతి? ఇక నీగృహిణి యేమిచేయును? శోకాగ్ని గుబ్బతిలఁగా కామకేళివాంఛ చాలించి, చంపకగంధిని మెచ్చుకొనుచు విధిని దూఱుచు పాన్పునకు దగ్గఱగానున్న నేలపై వికలచిత్తయై పండుకొన్నది. అంతఁ దెల్లవారుజామున నిరంకుశుఁడు మేల్కాంచి భార్యవద్దకేఁగి మునుఁగుఁదీసి నల్లపూసాదిగా నామెనగలొలుచుకొని వేశ్యావాటికేగినాఁడు. చంపకగంధికి రాత్రినడచిన తెఱంగెఱింగించెను. నిరంకుశుఁడిట్లు చంపకగంధికి దాసుఁడై ధనమంతయుఁ గోలుపోయెను. చంపకగంధి చుట్టపక్కములుగూడ నీతని సర్వస్వమును దులిపివేసిరి.

సీ॥ అత్తవారిచ్చిన యపరంజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ గుదువఁబెట్టి
తండ్రిచేయించిన దర్భాంగుళీయకం, బావృత్తిగాఁగఁ దానమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబుతో నొసంగినపైఁ, మొలత్రాడు ప్రాఁతయప్పులకుఁ గట్టె
జననిచేయించిన జాళువాతాయెతుల్, వడ్డీలెక్కకుఁ జిందువందుచేసె

గీ॥ తులసిపోఁగులు మొదలుగాఁ గలుగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదప నిశ్శేషపఱచె
ప్రతిదినము దాని సంసారబాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగ నడపె దుర్వృత్తి సతఁడు.

ఇప్పద్యమెంతయు హృద్యము. దీనినీనాఁటి కవులు కొందఱు పూర్తిగా ననుకరించిరి. ఇట్లు చేతికాసెల్లఁ దుల్లఁజేసికొన్న నిరంకుశుని నింక వేశ్యమాత చేరనిచ్చునా? ఆమె వానిని "జేపరమేశా" అనిపింపనెంచి తనయౌద్ధత్యము జూపినది. ఈసందర్భమున నిరంకుశుని కనేక కపటనీతులు బోధించినది. విటవ్యాపారమువాఁడు ఎందఱి నేడ్పింపవలయునో చూడుఁడు—

సీ॥ కడుఁ బిన్నప్రాయముప్పుడ తాళిగట్టిన, కులము నిల్లాలెంత కుందవలయు?
పుట్టినిల్లని పెట్టుపోతలాసించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత యడలవలయు?

తనయుండు మాకు ముప్పునకందుననియున్న, తలిదండ్రు లెంత చింతిలంగవలయు?
అందఱిండ్లకు నాసయైయుండు నితఁడని, నిక్కబందుగు లెంత పొక్కవలయు?

గీ॥ చల్లఁగాఁ జేతికాసెల్లఁదుల్లి లొల్లె, కాడవై యింకనైన నీకాఁపురంబు
బ్రదుకు పని విచారింపకీపనికిఁ జొరఁగ, బడిసవానికి నెక్కడి భాగ్యబుద్ధి.

విత్తముడివోయినందున నిట్లాయానీతులు బోధించి చివరకన్నది—

గీ॥ జపతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్క్రియావిధులుగావు
వైదికపు బాపలేడ భూవరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్యలగువార యువతులేడ?

ఇట్లాతని మనస్సు నొవ్వనాడి తుదకు తన యభిప్రాయము తెలియపఱచిరి—

గీ॥ చదువుకొన్నాఁడవటుమీఁద సరససుమ్ము, కొంతయామీఁద భూసుర కులవరుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవే యర్థమీక, యూరకే పిల్చునే లంజవారి పడుచు.

అని వేశ్యమాతయౌద్ధత్యమును నిరంకుశుఁడు సహింపలేక పోయినాఁడు. మీదుమిక్కిలియామె తన్ను కొట్టుననియు భయపడినాఁడు. అట్లు భయపడి పలాయనమంత్రము పఠించెను. ఇట్లు పర్వెత్తిన యాతఁడు నాలుగుకాసులు సంపాదించుకొని మఱల వేశ్యాంగనదరిఁ జేరునేమోయని మనము భావింతుము. కాని అట్లొనర్చినచో కథలో కల్పన లోపించినదగును. పాఠకులదృష్టిని కథ ఆకర్షింపలేనిదగును. కవి ప్రతిభగాని, కావ్యనాయకుని చాతుర్యముగాని వ్యక్తముకానిదగును. అందుకని కవి యీభూలోక వృత్తాంతమునకు స్వర్గసంబంధమును గల్పించి నిరంకుశుని కాముకతా ప్రౌఢిమను, లోకోత్తర ప్రతిభనుజాటుచు పాఠకుల నాశ్చర్యచకితులనొనర్చి తుట్టతుదవఱకుఁ గథ చదువకుండ వదలనట్లు చేయుచున్నాఁడు. ఈ ధలో నీకల్పన మద్భుతమైనది. కవి ప్రతిభకిది యొఱపిడిరాయి. నిరంకుశునకు భోగలాలసత తగ్గలేదు. మాణిక్యపురమునఁ దనయాటలు సాఁగనందున నాతఁడీశ్వర సంఘటనముగా నెట్టి సహాయసంపదలు వెంటఁదీసికొనక యొక ఘోరారణ్యమున కేగినాఁడు. అట నొక పాడుగుడి యగపడినది అందొక శివలింగముం జూచినాఁడు. మన కావ్యనాయకుఁడు జారత్వములోవలె జూదమునందును మేటియే. కావున శివునే నెత్తమాడఁ బిలిచినాఁడు. ఇరువురి పందెములును దానయొడ్డుచు ఓడినవారు గెలిచినవారికి లంజెనిచ్చు పన్నిదముతో ఆటకుఁబూనినాఁడు. దైవగతిచే గెలుపు నిరంకుశునిదేయైనది. ఇఁకనేమి? తానుజేసిన ప్రతిజ్ఞననుసరించి లంజెనిమ్మని పట్టుపట్టినాఁడు. అయినసెవ్వతెయో యీవిటి? లోగడతాననుభవించినవారవనితలలోనొకటియా? లేకచంపకగంధియా? ఇంకక్రొత్తపడుచా? భూలోకముననున్న విలాసవతుల శృంగారములు తనకుభుక్తప్రాయములే. అందును సకలవిద్యావిశారదయగుచంపకగంధిశృంగారమును జవిచూచిన తనకు పెఱవనితలునచ్చుదురా! అదియుంగాక తానిపుడు శివునంతవాని నోడించినాఁడు. మర్త్యాంగనలనిమ్మని యేల కోరవలయును? నాకవనితలతోడి సౌఖ్యమెట్లుండునో యీశరీరముతోన యనుభవింపవలయును. సముద్రమున మునిఁగి కాకిచిప్పలేరుకొనుట నీతియా? నవరత్నములను బొందుట లెస్సయా? అందుకని నలకూబరు నంతవాఁడేరికోరివరించినత్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యవతియగురంభనిమ్మని కోరినాఁడు. పెద్దనగారిప్రవరుఁడు చేజిక్కిన సశరీర స్వర్గమును గాలఁదన్నిన విరాగి. రుద్రయ్యగారి నిరంకుశుఁడు సశరీర స్వర్గసుఖమును జవిచూడ నిచ్చగించిన మహాభోగి. ఈ భోగవాంఛతో కథ స్వర్గమునకుఁ బ్రాకినది. నిజముగాఁ జెప్పవలయునన్న స్వర్గమునే భూతలమునకు దింపినదనవలయును. లేకున్న రంభాసంభోగమునకై నిరంకుశుఁ డేకామగమనమునో పొంది నాకమునకు నడువవలసివచ్చును. అట్లుచేసినచో రంభకు శాపమును, తద్విముక్తిని గల్పించి నాయకుని మహిమను విస్తరించుటకు వీలుండదు. కావున నీమహాకవి యీమార్గమును ద్రొక్కినాఁడు. సెబాస్ ! కల్పనయన్న నిట్లుండవలయును.

నిరంకుశుఁడెంత మొత్తుకొన్నను శివుఁడు పలుకలేదు. చివరికాతఁడు మోటుఁదనమునకు దిగి తనయుత్తరీయమును లింగమునకు వేసి లాగఁబూనినాఁడు. సత్యశీలుఁడగు శంకరుఁ డీతని తెగువకు మెచ్చి వృషారూఢుఁడై దర్శనమిచ్చెను. ఆయనవెంట బ్రహ్మవిష్ణ్వింద్రాదులును వచ్చిరి. ఈ దేవగణమునుగాంచి నిరంకుశుఁడు భయభ్రాంతుఁడై "శంకరా! లక్ష్మీపతిసేవ్యమానమగు నీరూపము గన్నంతే నాపాపము లోపమైనది. కావున నీపదపద్మములయందు నన్ను జేర్చుకొని రక్షింపు" మన్నాఁడు. శివుఁడందు కంగీకరింపలేదు. నేనొసఁగినదానినే యిత్తుఁగాని నొండీయననినాఁడు. నిరంకుశుఁ డందుకొప్పుకొనక తప్పెడిదేమి? అయినను యుక్తిగా "నిన్ను జూచినపిమ్మట మోక్షమున కనుమానమా?" యని పెక్కుభంగుల శివునిస్తుతించెను. అంత శివుఁడింద్రునితోఁ జెప్పి నిరంకుశునికి రంభనిప్పించెను. ఇంద్రుఁడొకసారి విప్రునకు కౌఁగిలిచ్చిరమ్మని రంభకాజ్ఞ యొసంగినాడు. దేవతాగణ మంతర్ధానమైనది.

రంభా నిరంకుశు లావనములలోనే విహరించుచుండిరి. నిరంకుశుని లోకోత్తర సంభోగకళాతిరేకమునకుఁ దనిసిన రంభ మనసుండఁబట్టలేక—

క॥ ఈతీరున సురతనయుల, చేతను దనియంగనేరఁ జెప్పెడిదేమీ
రాతిరి పగలై పగలే, రాతిరియై వెలయుచుండె రతిపరవశతన్.

క॥ మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు దలఁపఁగ నేలా
యనరాదుగాని దాసులు, వినుమీ నలకూబరాది విజయవిశాలుల్.

అని వానిం బొగడినది. ఆతఁడంత కామశాస్త్రపండితుఁడు గావుననే రంభను గోరినాఁడు. కోరి దాని మనస్సునాకర్షించి కరఁగించినాఁడు. ఇట్లు దేవతరుణీలలామచేత మానవుల సురతకళాపాండిత్యము నగ్గింపఁజేసి కవి మనుష్యజగత్తునకు విశిష్టతను సూచించినాఁడు. అసలు ఒకజాతికి మఱొకజాతిమీఁదనే మక్కువయెక్కువగానుండు నేమో! మానవస్త్రీయగు నహల్యగూడ దేవేంద్రుఁడు తన్నుఁ గలియవచ్చినపుడు దేవసంభోగప్రీతిచే లొంగిపోయినదని వాల్మీకి వ్రాసియున్నాడు. (మతించకార దుర్మేధా దేవరాజ కుతూహలాత్.) మనరుద్రయ్య వాల్మీకి యభిప్రాయమునకుఁ బ్రతికూలముగా మనుష్యభోగముగూడ లెస్సయినదేయని నిరూపించుటకీ వర్ణనము చేసినాఁడో! ఎట్లయినను నిది ప్రశంసనీయమే. కళాపూర్ణోదయములో మణికంధరుని గలసినరంభ ఆతనిమది చివుక్కుమనునట్లు "నలకూబర విడువిడురా యలసితినని" మన్మథవివశయై పలికినది. మణికంధరుని గలసికొన్నను నలకూబరుఁడే ఆమెచిత్తములో నున్నాఁడన్నమాట. అతని సంభోగమే ఆమెకు ప్రీతికరమైనదని కనుకనే సంభోగసమయమున దనకిష్టుఁడైన నాయకునే స్మరించినది. ఇక్కడనో, కవి నలకూబరాదులు దాసులని ఆ నాలుకచేతనే చెప్పించి మానవజగమునకు వాటిల్లిన లోటును దీర్చినాఁడు.

ఇఁక నాయరణ్యములోనే వారినుంచినచో రంభ కాఁకలిదప్పులు లేకున్నను నిరంకుశుని కున్నవి. కావున వారినొక నగరమునకుఁ జేర్చినాఁడు కవి. అది యుపమాశూన్యమగు నరిందమునిపురము. రంభమాత్రమపుడపుడు స్వర్గమునకుఁ బోవుచు వచ్చుచునే యున్నది. ఒకనాఁడు వీరిరువురు పురమునకు వెలుపలియుద్యానముకుఁ బోయినారు. యిష్టభోగములఁ దృప్తులయినారు. తమచేతలకుఁ దామె నవ్వుకొనుచున్నారు. అపుడు రంభ—

ఉ॥ జారిన కుంతలంబులు పొ, సంగఁగ దువ్వుచుఁ జల్లపయ్యెదన్
దోరపుఘర్మబిందువులు, దూలఁగ వీవుచు వీడియంబుక
ర్పూరపుపానకల్ దశలఁ, బొల్పడనించి మనోభవాహవో
దారకళా విశారదుఁడ, వౌదుపురా యని తన్ను మెచ్చుచో.

నభోమార్గమున నేగు నారదుడు చూచినాఁడు, కామకేళి పరతంత్రుడైయున్న నిరంకుశుని తెలివి కుంటువడ్డదిగాఁబోలు "రంభా! ఆకాశవీధి నేగునాతఁ డెవ్వఁడని" యడిగినాడు. ఆమాటచే నీవనిత రంభ యనియు వాఁడు నిరంకుశుఁడనియు వానికిఁ దెలియకుండు నాఁగి రంభ మాటాడవలదని నిరంకుశుని కన్నుగీటి నది. పైపెచ్చు నారదునికి నమస్కారములేదు, పురస్కారము లేదు. ఆతఁడలిగి కలహభోజనుఁడు గావున నీసంగతి నింద్రునితోఁ జెప్పి రంభ మదమడంప తంత్రముదొరకినదని నాకమున కేఁగినాఁడు. ఇక్కడ రంభయు నిరంకుశుని మందలించి యిది యింద్రుఁడువిన్న చేటుమూడునని యెంచి తానును దేవలోకమునకేగి లజ్జాభయభక్తులతో నింద్రునికి నమస్కరించి యొదిగినిలిచినది. ఇఁక ముందటికథ వినుటకుఁ బాఠకులెంతయుఁ దొందరించుచుందురు. శాపమువచ్చునని సామాన్యముగాఁ దెలిసియున్నను అదెట్టి శాపమో, తన్నివృత్తియెట్లో, అది ప్రధానకథతో నెట్లుకలియునో యని మనకు వేగిరపాటెక్కువగు చుండును. ఇంద్రుఁడును రంభను మందలించి—

ఆ॥ చంచలింపకిట్టి సాహసకృత్యంబు, చేసినావుగాన నోసి! పోయి
భయదరూపమైన పాషాణమైపుట్టు పల్లవుఁడు వసించు పట్టణమున.

అని శపించినాఁడు. శాపములు, వరములు, మహిమలు కథలు నడుచుటకును సంవిధానములు సృష్టించుకొనుటకును చక్కనియుపాయములు. వీనిసాయమున నెంతలేసి పనులయినను సాధ్యములగునుగదా! సరే! ఈ శాపమున కంతమేమి? అది తుమురై ధరణిఁబడుట. ఇట్టిశాపమున కంతముండదని రంభ తలఁచినది. తానొక పెనుగొండకావలయును. అది యెన్నటికిఁ బగులగొట్టఁబడి దుమ్మగును? రంభ దుఃఖమణచుకొనలేక పోయినది. నిరంకుశునివద్దకువచ్చి సొలవక యేడ్చినది. ఆతఁడును రంభకు ధైర్యముచెప్పి నీవు పోయివగుము. పైపని నేను చూచుకొందునన్నాడు. సరే. రంభ నూరుతాళ్ళ ప్రమాణమగు పాషాణమైనది. దానింజూడ పౌరులెల్లరు గుంపులుగూడి వచ్చిరి. ఇదియేదో కీడుమూడఁ జేయు దుర్నిమిత్తమని భావించిరి. కాకున్న, నిన్నటివరకేమియు లేదాయె, నేఁడిదియేమి వింత! ఆ వింతనుగాంచ మంత్రివర్గముతో రాజుగారుగూడ వచ్చినారు. పాపమా పిటికిరాజునకు పెనుశిలను జూడఁగనే జడుపుదయించినది. వెంటనే చేరువనున్న రావిచెట్టుమీఁది బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సందు చేసుకొని భూపతి నావేశించినాఁడు. శాపమోక్షమునకు మార్గమేర్పడుచున్నదో చూడుఁడు. మాంత్రికులు వచ్చిరి. మంత్రములు ప్రయోగించిరి. భూతముమాత్రము వదలలేదు. అందఱిని దిట్టియుఁ గొట్టియుఁ బంపుచున్నది బ్రహ్మరక్షస్సు. ఈ సంగతి నిరంకుశునికిఁ దెలిసినది. అతఁడు మంత్రుల వద్దకు వచ్చి తనకొక దైవలీలగలదని చెప్పి, నిట్టూర్పుపుచ్చి ఆవులించి దేవతయావేశించినట్లభినయించి—

గీ॥ ఇపుడుబుట్టిన పాషాణమెల్లఁగొట్టి, తుమురుగాఁజేసి ధరణిపైఁ దూరుపెత్త
రాజుఁబట్టిన యాబ్రహ్మరాక్షసుండు, విడుచుఁగాని మరేమిట విడువఁడని" నాడు.

ఆపన్నులకాగాములు తోఁచవుగదా! మంత్రులట్లే చేయించిరి. కొండపిండియగునప్పటి కందుండి—

సీ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంక, మాఁణిముత్తెపుసౌర్ల నఁటుకొనఁగ
జాళువాబంగారు జలపోతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి జడికొనంగ
కులుకుఁజెక్కులలోన గురివెందతాటంక, రోచులు దాఁగిలి ముచ్చులాడ
ఉడురాజుచెంగట నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపై ముంగర ముత్యమలర
గీ॥ కాలఘునకల్ప కైశికా కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కులఁ బుగులుకొనఁగ
వెలఁది పాషాణచూర్ణంబు వెడలి నాఁడు, కడలిలోపలఁ బుట్టినక్రమమున..".

రంభయుదయించినది. ఇందు కవివర్ణించిన రంభ పొలుపద్భుతము. రంభ శాపము తీఱినది. మఱి రొజ్జుగతియో! శాపముక్తిఁబొందిన రంభ నిరంకుశుని సంభావించి స్వర్గమున కేగినది. ఇంద్రుఁడామె శాపము ననుభవింపలేదని తలంచి యాగ్రహించినాఁడు. రంభ గడచినవృత్తాంతమును వినిపించెను. ఇంద్రుఁడాశ్చర్యచకితుఁడై సొగటాలాడి హరుంజయించిన వానికిగియొక లెక్కగాదని భావించి వానింజూడ నైరావతము నెక్కి ధాత్రికేతెంచినాఁడు. ఆయన వెంట దేవలోకమంతయుఁ గదలినది. ఇంద్రుఁడు నిరంకుశునిగాంచి మెచ్చుకొని వలసిన వరము వేడుకొమ్మన్నాఁడు. నిరంకుశుఁడు రాజును గ్రహనిర్ముక్తుఁజేయ వేఁడెను. అదెంతపనియని యట్లచేసి యింద్రుడింకొకవరము వేడుకొమ్మనెను. సందు దొరకినదని సంతసించిన నిరంకుశుఁడు తనకు రంభమీద కామముచల్లారనందున నాసారసగంధినే తనకిమ్మని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుడందుకు సమ్మతించి దివిజకాంతలు వసుధాస్థలి నుండరాదని సాకు చెప్పి వచ్చుచుఁ బోవుచుండుననియు, పూర్వపుకీతినే భోగముఁ జేకొనుమనియు ననుగ్రహించెను.

కవి యిట్లు రంభకుఁ దగినశాపమును గల్పించి ఆ శాపమునకు విముక్తి సంపాదింప బ్రహ్మరక్షస్సును సృష్టించియు, దానిని వదలింప యింద్రునే భూతలమునకు దింపియు నద్భుతమగు కల్పనాచాతురిం బ్రకటించినాఁడు. తుదకు నిరంకుశుని సుఖుల గృహధర్మమును నిర్వహింపఁజేసి సంతానవంతు నొనర్చి యాదర్శమునుగూడఁ జూపెను.

ఒక్క యసంగతి

ఇంత హృద్యమగుకథలో–రమణీయమగు కల్పనలోనొకయసంగతి కన్పట్టుచున్నది. తృతీయాశ్వాసముచివర రంభానిరంకుశులు ఉపవనమును బోలినయొక కానలో విహారపరవశులై యుండిరని వర్ణింపఁబడినది. ఆసమయముననే రంభ నిరంకుశుని సురతకళా పాండితికలరి "మనసిజకేళికి భూసురతనయా నీసాటిరారు." అని ప్రశంసించినది. ఆమాటలు నారదుఁడు వినలేదు. తరువాతవారు ఆవిపులారణ్యము చెంగటనుపమాశూన్యమగు నొక పురముగాంచిరి. అదియే అరిందమునిపట్టణము. అటనుండి యొకనాఁడు తనతోఁగ్రీడింప త్రిదివంబుననుండి వచ్చిన యనిమిషాంగనతోగూడి యాతఁడు పురమునకు వెలుపలనున్న యొకయుద్యానమునకు వచ్చెను. అప్పటి రంభానిరంకుశుల విహారములో రంభ "మనోభవాహవోదార కళావిశారదుఁడ"వౌదువని నిరంకుశుని మెచ్చుకొన్నది. ఈమెచ్చుకోలును మింటనేగు నారదుడు విన్నాఁడు. నారదుడు విన్నప్పుడు రంభ నలకూబరాదులు దాసులనియనలేదు. కాఁగా నారదుఁడు సురపురికేతెంచి యింద్రునితో– "సురతనయుల సురభోగము నిరసింపఁగవింటి దానినేమనఁగలమో సురనాథ" అనియు, "మననలకూబరాదు లవమానమునందదరించుఁ బల్కెనో యనిమిషలోకనాథ, యదియాధరణీసుర పుత్రుతోడనాడిన వచనంబులెల్లఁ బ్రకటింపను వానినిబైటఁబెట్టఁగా మునులకు మాకునేల" అనియు పలికినాఁడు. నారదుఁడీ మాటలెప్పుడు విన్నాఁడు?

నారదుఁడు విన్నప్పుడుగూడ రంభ మఱల పూర్వపాఠమునే యేకరువుపెట్టెనని సమాధానము చెప్పుకొనవలయునా? నారదుఁడువిన్నప్పుడు రంభయన్నమాటమన మెఱిగినంతలో "మనోభవాహవోదారకళావిశారదుఁడవౌదు"వనునదియే కావున నీయసంగతిమాత్రము వారింపరాకున్నది. వారంపవలెనన్న పూర్వవచనము లన్నియు నామె యిప్పుడుగూడ నన్నిట్లూహించుటకన్న గత్యంతరములేదు. ఇది యెంతవఱకు సమంజసము? అంతమాత్రముచేత కథాకల్పన లోపభూయిష్ఠమునఁగాదుగాని మహాకవుల విషయమున నట్టివుండుట యోగ్యముగాదు. దీనికి "ఏకోహిదోషోగుణ సన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంకః" అనుకొందము.

కవి యీకావ్యమును సమస్తరసనిస్తంద్రముచేయ నెంచినాఁడు. కాని అదియట్లు కాలేదు. ఇందుఁ బ్రధానరసము శృంగారము. అది చంపకగంధి నిరంకుశులయెడను, అంతకన్న రంభానిరంకుశుల

విషయమునను సముజ్జ్వలముగాఁ బరిపుష్టమయినది. ఈశృంగారమున కాలంబనములయిన యిరువురి నాయికలలో రంభ అగ్రేసర. ఈమెసంగతి తరువాత ముచ్చటింతము. రంభకుశాపము సంప్రాప్తమయి నప్పుడొకింత కరుణమును, తరువాత నొకింతయద్భుతరసమును నీకావ్యమునఁగలవు. నిరంకుశుని భార్యయు కొలది కరుణము నగపఱచినది. నిరంకుశుఁడు సొగటాలాడి శివునిగెలిచి తన మనోరథమును పండించు కొనుటయు నద్భుతమే. ఆతని శివస్తుతిశాంతము ఇట్లటనటఁ బ్రసక్తములైన కరుణాద్భుతములు రెండును నంగభూతములై ప్రధానమైన శృంగారమునకే పరిపుష్టినిచ్చినవనవలయును.

కవిత్వము

ఈకవి కృష్ణదేవరాయల యాస్థానములో నష్టదిగ్గజములలో నొక్కరుఁడుగా నుండఁదగిన యర్హత సంపూర్ణముగాఁ గలవాఁడని ఈకావ్యముచెప్పుచున్నది. దీర్ఘదీర్ఘసమాసములతోడను, అలఁతియలంతి పదములతోడను గూడ నీతఁడు కవిత్వమల్లి, సహృదయుల మెప్పింపఁగలడనుట కిందనేక దృష్టాంతములున్నవి. అఖండమగు వ్యాకరణశాస్త్ర పాండితి యీకవికిఁగలదు. వేదశాస్త్రాదులయం దీతని కపారమగు ప్రవేశమున్నట్లు పెక్కుఘట్టములు సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. శ్రీనాథునినాఁటి నుండియు తెలుఁగుకవిత్వము సంస్కృతభాషా ప్రచురమయినది. తిక్కయజ్వనాటి తెలుఁగు కులుకు తరువాతఁగానము. పోతన సోమనాదులు కొంత తెలుగుఁదనమును వెలయించిరి. కృష్ణరాయల ప్రబంధ యుగముగూడ మఱల సంస్కృతభూయిష్ఠ రచనకే పట్టాభిషేకమొనర్చెను. రాయలుమాత్రమాముక్త మాల్యదలోఁ దెలుఁగుఁదనమును నింప యత్నించినాఁడు. రుద్రయ్యయు సమకాలీనప్రభావమునకు లోఁగక దప్పదయ్యెను అయినను తెలుఁగుపలుకుల కులుకును ఆవసరమయినపట్టుల నీతఁడువెలయించె ననుట కనేకపద్యము లుదాహరింపవచ్చును. తెలుఁగుసొగసును గుర్తించి దానినింపుమెయి కావ్యమున నిముడ్చుకొనకున్న నాకావ్యమును తెలుగు గబ్బమనుట వింతగానుండును. తెలుఁగుఁదనములో హొయలుగులుకు రుద్రయ్యపద్యములు 2 వ యాశ్వాసములో 10, 21, 74, 116, 128, 129 నాల్గవ యాశ్వాసములో 39 మొదలగు సంఖ్యలవిచూడఁదగినవి. శృంగారరసమును వర్ణించుచున్నట్లున్న దిగువ పద్యముల నుదాహరింపకుండఁజాల—

సీ॥ జొటజొటఁ గురియునో జుంటితేనియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి కొదమ నుదుట
విసరునో శృంగార రసవృష్టికొప్పునఁ, దొలఁకునో యమృతంబు పలుకులందు
రాలునో కుసుమపత్త్రిములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విండ్లుబొమల
వెల్లఁబెట్టునో పూర్ణవిధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాఱునో పైఁడి తెలివి మేన
గీ॥ వెడలఁబొంగునో చెక్కులవిమలరత్న. దర్పణద్యోత నిగనిగల్ తఱచుగాఁగ
జోడుకూడి చెలంగునోచూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బలఁ గోడె జక్కవలకవలు.

ఇది శాపవిముక్తింగన్న రంభ చెలువమును వర్ణించుపద్యము. ఇందు తెలుగుసొగసు పిక్కటిల్లి రంభ సౌందర్యము చవులూరించుచున్నది. ఇట్టిదే మఱొక్కపద్యము.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి, సుమకోమలి, ముద్దులగుమ్మ, మల్లెపూ
గుత్తి, మెఱుంగుఁదీఁగె, లతకూన, మనోజురవాళి, జాళువా
ముత్తెపుఁగోల, చంద్రకళ, మోహనమంత్రము, కాంతిరాశి యీ
పుత్తడి బొమ్మయేకరణిఁ, బుట్టెనొకో యుపలంపుధూళిలో'

కాళిదాస మహాకవీంద్రుని "అనాఘ్రాతంపుష్పం" మనుపద్యమువలె నిదియు ధ్వనిప్రధానమై రుద్రయ్యకవితా సామర్థ్యమునకు నికషోపలమై యొప్పుచున్నది. ఎంతటి దీర్ఘసమాసములనుగాని సృష్టించి, పద్యమునకు నర్థమునకుఁ జెలువమును ఘటించి పఠితల నాకర్షించు నేర్పు కవికి వలసినంత యున్నది. ఇట్టి సంస్కృతభూయిష్ఠ రచనకు ప్రథమాశ్వాసములోని 29,44,62, తృతీయాశ్వాసములోని 5,52, చతుర్థాశ్వాసములోని 5,7,37 సంఖ్యలపద్యము లారయఁదగినవి. తెలుగున పెద్దన్నతోఁ బ్రారంభమయిన రతివర్ణనము నాయాకవీశ్వరులు ననుకరించి చేయుచునేవచ్చిరి. రుద్రయ్యయు రతివర్ణనమును "వదనచత్వర విసృత్వర" అనుపద్యములో సంప్రదాయము చెడకుండఁజేసినాఁడు. మొత్తముమీఁద నీకవి యద్భుతమగు కవితాప్రతిభ గలవాఁడు. ఔచిత్యమును గుర్తెఱింగిన యీకవి శబ్దార్థాలంకారాదుల నుపయోగించుటలో పిచ్చిపోకడపోఁడు. ఈతఁడుపయోగించిన యలంకారములు, ఉపమ, అతిశయోక్తి, అర్థాంతరన్యాసము, కావ్యలింగము, ఉత్ప్రేక్ష, దృష్టాంతము మున్నగుప్రసిద్ధములు కొన్ని మాత్రమే. తనకృతికన్య "సముజ్జ్వలాలంక్రియాభిరామ"మని చెప్పుకొన్నను ఈతఁడు మణుగులతరబడి సొమ్ములతో నాకన్నెను వికృతమొనర్పలేదు. "ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్యజీవితం" అన్న క్షేమేంద్రుని సూక్తిని జీర్ణింపజేసికొన్న యీకవి వర్ణనాదులలో చక్కగా నౌచితినిపాటించి ఆయా పాత్రములను బోషించినాఁడు. శృంగారానుగుణమైన కైశికీవృత్తిలో ద్రాక్షాపాక శోభితమైన కవనమునల్లి, రసానుగుణరచనమునుజేసి యీతఁడు కవులకు మార్గదర్శకుఁడాయెను. కావుననే తనకృతి "కోమలవర్ణధామయును గోవిదసంస్తవనీయ" అని యీతఁడు చెప్పుకొగలిగెను. రుద్రుని కవితలోని వర్ణనములు నిజముగా కోమలములే. ఆతని కృతియును గోవిదసంస్తవనీయయె.

పాత్రచిత్రణాదులు

ఈ కవి కథాసంవిధానమునను గల్పించుటయందువలెనే ఆయా పాత్రలను జిత్రించి వారిస్వభావాదులను దిద్దితీర్చుటలోను, ఆయా సందర్భములందు రసభావానుగుణమగు వర్ణనలు వర్ణించుటలోను సిద్ధహస్తుఁడు. వర్ణింపఁబోవు కథకు బీజభూతములగు విషయములనీతఁడు మున్ముందుగనే సూచించి పాఠకులకుత్కంఠఁ బెంచును. మాణిక్యపురమును వర్ణించునపు డీతఁడు వేశ్యలను వర్ణించినాఁడు. ఈ వేశ్యావర్ణనము కావ్యమాత్ర సాధారణమైనను తన కృతిలోని నాయకునకు వారు పరమాదర పాత్రములు గావున వారిని రెండుపద్యములలో నింపుమీఱ వర్ణించెను. "చెక్కుటద్దములపైఁ జిఱునవ్వుచినుకులు వాఱుమావిచలించు పాటపలుకు" నా వెల వెలందులు "కచభార కుచభార కటిభారములచేత కాయంబుత్రిభంగికంబుగాఁగ" నిలిచినారఁట. ఏమి యీ త్రిభంగికము సొంపు? వీరియందెంతగా నింపుసొంపులు పొంపిరివోవకున్న మన నిరంకుశుఁడు వీరిని వదలకుండును? కవి యీ యొక్కపద్యముతో వారిని విడువడయ్యెను.—

ఉ॥ ఒక్కొకవేళ దేవపతియొద్దకు నారదుఁ డేగుదెంచి యా
జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కఁదనంబును, నాట్యవిద్యయున్
మక్కువసేతలున్ విటులమర్మ మెఱుంగుటలున్ గణింపఁగా
గ్రక్కున దేవలోక గణికల్ తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్

దేవవేశ్యలకుగూడ సిగ్గుగలిగించు వారుగావుననే యీ వేశ్యలను మఱఁగి నిరంకుశుఁడు భార్యానురాగమునుగూడ వీడినాఁడు కాఁబోలును. ఈ వేశ్యల వర్ణనలో నారదుని ప్రసక్తియేలనో? రానున్న కథలోఁగూడ నారదుఁడు స్వర్గమునకేఁగి రంభవృత్తాంతమును వినుచునుగావున కవివాని నిక్కడనే పాఠకుల దృష్టిపథమునఁ బడవేయుచున్నాఁడు. అట్లే నిరంకుశుని తల్లినిగూడ కవి ముందు

గనే పాఠకులకుఁ బరిచయము చేయును. ఈమె ప్రవరుని భార్యవలెనే అతిథిసంతర్పణ పరాయణ. ప్రతివారమును భక్ష్యభోజ్యముల నమర్చి వచ్చువారికి వడ్డింప నలసటలేని యిల్లాలు. ఇంకను కుటుంబములోని కష్టసుఖములలో భర్తతోఁ బాలుపంచుకొను నుత్తమాంగన. కావుననే కోడలిప్రవేశనమునఁ గోడునను చక్కఁగా మందలించినది. ఆ మందలింపుగూడ నెంతసుకుమారముగ! ఎంతసహజముగ! ఈమె కల్పితగుణములులేని సామాన్యసంసారిణి. ఈయత్తకుఁ దగినకోడలే దొరికినది. నిగమశర్మభార్య వలెఁగాక యీమె యాచితియెఱింగి మగనిని సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పుకొని సంసారమును జక్కఁజేసికొనఁ బ్రయత్నించినది. అత్తగారిద్వారా కార్యము సాధింపఁజూచినది. కాని ఫలములేదు. ఈకోడలి పాత్రమును జిత్రించుటలో కవి కృతకృత్యుఁడయినాఁడనవలయును. పతివ్రతా ధర్మమని మగఁడెట్లు చేసినను మూగమొద్దువలెనుండి కర్తవ్యమును విస్మరింపక యీమె తగుకీతినాడుట యెంతయొప్పియున్నది! ఈమె అంతమూఁగగాని, అంతజాగగాని కాక నేటి యిల్లాండ్రకును నాదర్శభూతురాలయిన దనవచ్చును.

ఈకావ్యములో వేశ్యమాతసృష్టి అద్భుతము— అసదృశమును. పాఠకుల మనస్సులకు వేశ్యలపై రోఁతఁబుట్టించుటకును, తన కావ్యకథానాయకునికి గలిగిన విఘ్నమును నిరూపించుటకును కవి దీనిని లోకోత్తరముగాఁ సృష్టించినాఁడు. ఆమె నేడెనిమిది పద్యములలో వర్ణించి యామె దుష్టత్వమును బెక్కుతెఱంగులఁ బ్రకటించెను. ఈదిగువపద్యము నొక్కదానిని గమనించినచో వేశ్యామాతల క్రూరస్వభావము సుస్పష్టమగును.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁగల మేలువిసమెల్ల, రాలలోఁగల్గు కార్కశ్యమెల్లఁ
బైశాచసమితిలోపలి వికారంబెల్లఁ, గపికోటిలోనుండు కాంక్షలెల్ల
సెలయేళ్లలోన వర్తిలెడు వక్రతలెల్ల, మయశంబరులలోని మాయలెల్ల
ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ దనరు మత్సరమెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ బాపమెల్ల

గీ॥ దీసి విటదోషరాశిచే ద్విగుణిఁజేసి, యనృతపంకంబులోఁ గల్పి యశుచిభావ
రసముఁ జిల్కించి నిర్మించె బ్రహ్మకృపణ, తరుణహృద్భల్లియగు లంజతల్లిఁగాఁగ.

ఈమెను బ్రహ్మయెట్లు సృష్టించినను కవిబ్రహ్మమాత్రము దారుణముగనే సృష్టించినాఁడు. ఇది నిజముగా విటులప్రాణములుగొను రాక్షసియే. రంభనుదీర్చుటలోను, ఆమె యనురాగమును వ్యక్తపఱుచుటలోను గవికి ప్రత్యేకోద్దేశ్యమున్నట్లున్నది. నిరంకుశుని సురత చాతుర్యమునకు రంభలోఁబడిపోయినది. కావుననే యింద్రుఁడు ఒకసారి విప్రునికి కౌఁగిలిచ్చి రమ్మనిచెప్పినను చాటుగనో మాటుగనో "పదే పదే" యామె నిరంకుశునిగలయవచ్చి తుదకు భయంకర శాపమునకును గుఱియైనది. ఇట్లు చేయుటకామెకును నిరంకుశునకును శరీరములతోఁబాటు మనస్సులునుగలియుటయే కారణము. ఆసంగతి నామె-

"వనితకు నిన్నువంటి మగవాని కవుంగిలి గల్గుటల్ మనం
బునఁదలపోయఁ బూర్వకృతపుణ్య విపాకముగాక కొంచెమే."

క॥ తనువుందనువుంగూడుట, ఘనతర సంసర్గఫలముగాదు తలంపన్
మనమున్ మనముంగూడుట, యనుపమ సంసర్గమహిమ యవని సురేంద్రా!

క॥ అదిగాక మరకు మదియున్,
మఱియుం గలసినది యింక మఱపులుగలవే ?

క॥ అనిపలికి ధారణీసుర, తనయాగ్రణి! పూర్ణమైనదయం దప్పకుమీ
నిను మఱవ నేనెపత్తున్, గనియుం గనకుండగా నొకానొక వేళన్.

అని వ్యక్తముచేసెనది. రంభమనస్సు నింతగా కవి తనకావ్యనాయకునిపై ననురక్తముచేయుటం జూచ మనస్సులుగలసిన ప్రేమయే మహనీయమనియు, నట్టిది సర్వసాధారణము కాదనియుం దెలుప నెంచినట్లున్నది. నిరంకుశుండింతవఱ కనుభవించిన వేశ్యాసంగమసుఖము నిష్కళంకముగాదు. వారు స్వార్థముతో నీతనిం జేరంబట్టిరి. ఇప్పుడు రంభయో యీతనిలోని విశేషము నెఱింగి నిర్వ్యాజముగా వీనిని ప్రేమించుచున్నది. కనుకనే వారికి మనస్సులును గలసినవి. దేవతలకంట దుమ్ముచల్లియైనను అప్పుడప్పుడు తాను తన నాయకుని గలయవచ్చుననుట సామాన్యమామఱి ?

ఈకావ్యమునకు మనుచరిత్రముతోం గొన్ని పోలికలున్నవి. కథలోగాకపోయినను పెక్కువిషయముల దానిని మించవలయునని యీకవి తలంచినట్లున్నది. అట్టిప్రయత్న మీకావ్యరచనములో నున్నదని నిరూపింపవచ్చును. మనుచరిత్రములోని స్వరోచి మనోరమాదులగు మువ్వురు భార్యలతో విహరించునప్పుడు చక్రవాకదంపతులు వారిప్రేమనుగూర్చి చర్చించి తుట్టతుదకిట్లు తేల్చుకొన్నవి.

ఆ॥ తగులు నెవ్వఁడొక్కతరుణికి నొకనికి, మెలంతవలచు నదియ మేలసంగ
వచ్చుంగాని పెక్కువనితలపైంగూర్మి, గలుగుననుట బొంకుగాదె తరుణి !

మను ఆ ౬. ప ౭౪.

ఒక్కస్త్రీయందనురాగము గలవాఁడును, ఒక్కపురుషునియందు ప్రేమగలదియు నగువారే దివ్యసుఖమనుభవింతురని పైపద్యము తెలుపుచున్నది. కాని అట్టి నాయికానాయకులను సృష్టించునవకాశము మనుచరిత్రములో పెద్దన్నకుం జిక్కలేదు. ఆ కొఱంత నీకవి యీకావ్యమున నిట్లు తీర్చినట్లున్నాఁడు. మనసులు గలసిన యనన్యమగు నాయికానాయకులప్రేమ యిందిట్లు నిరూపింపంబడినది. కావున నిందలి రంభతీర్పు ప్రత్యేకత నందినదని నాతలంపు.

చంద్రకవి ఆయాసందర్భములను, పాత్రలను వర్ణించుటలోమేటి యనుకొంటిమి. రసమును భంగముసేయు ననుచితవర్ణనముల నీతఁడుసేయఁడు. ఇటీవలి ప్రాబంధికులవలె అవయవమునకొకటిగాం బద్యముల నల్లుటయు నీతనికిం గిట్టనిపని. నిరంకుశుని వర్ణించుటలో నీతఁడొకటిరెండు పద్యములను మాత్రమే వ్రాసినాఁడు. అందీపద్యము లోకోత్తరము.

ఉ॥ ఆతరుణావనీసురుఁడొకప్పుడు వీధికి రా విలాసినీ
వ్రాతకఠోర ధైర్యకుధరంబులు తుత్తుమురై చనం దయా
ర్ద్రేతర వృత్తినేయు నతఁడింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుఁడై
చేతులు తీయఁగా మరుఁడు సెజ్జపయింబడు భూవరోత్తమా.

నిరంకుశుఁడు వీధికివచ్చినప్పు డొడలుతెలియక విలాసినులనేసిన మన్మథుఁడు ఆతడింటికేగిన పిమ్మట తానుజేసినపనికి చేతులుతీయఁగా సిగ్గుపడుచున్నాఁడట! ఎంతయుదాత్తమయిన వర్ణనము! కావ్యనాయకుని సౌందర్యమెట్టిదో యీవర్ణనము తెలుపుచున్నది. అట్లే చంపకగంధిని వర్ణించునప్పుడును ఒక్కమాటలో నామె ప్రాభవమును జెప్పినాఁడు. రంభనుగూర్చి చెప్పునప్పుడును "త్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యరేఖ చంచ లాలతాంగులకే యింతి మేలుబంతి" అని గంభీరముగఁ బలికినాఁడు.

వీలున్నను లేకున్నను కావ్యములో నష్టాదశవర్ణనము లొనర్చి పాఠకులను విసిగించు పాపము నీతడు కట్టుకొనలేదు. అవసరమైన పట్టుల సూర్యోదయాద్రి వర్ణనములను చక్కగా సందర్భమును గుదుర్చుకొని చేసినాఁడు. నిరంకుశుఁడు వేశ్యావాటికలో సంచరించుట కనువునేర్పఱుచుటకు సాయం సంధ్యావర్ణనము చేయఁబడినది. ఆతని కాముకత్వోద్దీప్తికి కాముదీవర్ణనము, ఆతఁడారాత్రి నిద్రించి, తెల్లవారుజామున వేశ్యయింటికేగు నవసరమున సూర్యోదయవర్ణనము, అట్లే కాననోద్యానవర్ణనాదులును సందర్భశుద్ధిని బొసఁగించుకొన్నవి. లక్షణతాసిద్ధికొఱకు మాత్రమే వర్ణనమునుగాని చేసి యౌచిత్యమును జెడఁగొట్టలేదు.

వర్ణనీయమగు నేఘట్టమునుగాని రసోజ్జ్వలము సేయుట మహాకవిధర్మము. ఆఘట్టమున పాఠకుల నాసక్తులనొనర్చి దానితో సహానుభూతిని గలిగించిననే కాని కవి చరితార్థుఁడుగాఁడు. ఈ శక్తి రుద్రకవి కవ్యాహతముగాఁగలదని యీకావ్యమునందలి ప్రతిఘట్టమును, బద్యమును జాటుచునేయున్నవి. సంతానహీనుల దుఃఖము, పుత్రవంతుల సౌభాగ్యము ప్రథమాశ్వాసమున హృద్యముగా వర్ణితమయినది. "సుతహీనతవునిచింతిలు టెంతవారు మానరుసుమ్మీ!" "పురుషుండాత్మజహీనుఁడై సుగతికింబోనేరఁడుర్వీశ్వరా!" "పరసుఖకారణము తనూభవుఁడునువ్వో!" "కొడుకులుగల్గిన మనుజుఁడు బడుగైనను మేలు కుముద బంధుకులీనా!" పైపద్యపాదము లెంతమనోహరములు! వేశ్యాలాలసులకుఁ బాటిల్లు ననర్థములును వేశ్య మాతృముఖమునఁ గవిసుందరముగాఁ జెప్పించినాఁడు. అట్లే శివుఁడు ప్రత్యక్షమయినప్పుడు నిరంకుశుఁడొనర్చిన స్తోత్రఘటికి భక్తకోటికెల్లరకును ధ్యేయమై యొప్పుచున్నది. దిగువ పద్యములను జిత్తగింపుఁడు.

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కుచేసితి మహాహంకార కామక్రియా
విపులాంభోనిధిఁగ్రుంకువెట్టి జడతావేశంబునన్ మిమ్మువి
వ్యపథోద్వృత్తిని గొల్వనైతిని మనోవాక్కాయకర్మంబులన్
జపలాత్మున్ననుబ్రోవ మీదయయకా సాక్షాత్కటాక్షేక్షణాన్.

మ॥ నిలుపంజాలను నీశివాఖ్యమదిలో, నిక్కంబుగా నీకథల్
బలుకంజాలను వాక్కులన్, వెలయనీపాదాబ్జ సంసేవనల్
గెలువంజాలను దేహకర్మములు దుష్కృత్యాత్ముఁడన్ నా మన
శ్చలనంబుల్ దొలఁగించి ప్రోవవె శివా సద్భక్తరక్షాచణా!

సందర్భవశమున శతకఫక్కికంబోలిన యొండొక సుందరపద్యము నుదాహరింప కుండఁజాలను.

ఉ॥- ఆపదకైన బంధుజన, మక్కఱందీర్చు ధనంబు, రోగమున్
బాపఁగఁజాలు నౌషధము, పాపవిముక్తినిఁ జేయు పుత్రుఁడున్
గోపమడంచు తెల్వి, బుధకోటికి మెచ్చగువిద్య, దీన సం
తాపముఁ జూడలేని దయ దైవ వశంబునఁ గాక కల్గునే.

ఈకవి కవనమేమి, వర్ణనలేమి మిక్కిలియు స్వభావోక్తి సుందరములు. స్వభావసిద్ధస్థితిని వర్ణించుటలో నీతఁ డందెవేసినచేయి. ఈయంశము ప్రతిపాత్రము విషయమునను, ప్రతిసందర్భమునను దేటతెల్లమగును. శాపమునుగన్న రంభ దుఃఖఘట్టము, మాంత్రికులు బ్రహ్మరాక్షస్సును వదలించు నప్పుడు చేయుప్రయత్నములు, నిరంకుశుని మాతృబోధ మున్నగునవియును దృష్టాంతములు. ఈస్వభావ వర్ణనములలో నీతఁడు ముద్దుముచ్చటలు గూర్చు లోకోక్తులను, జాతీయములను జక్కఁగా నిమిడ్చి సుందరతరము చేయును.

"కాదు లాటిపిటకూల రోకండ్లఁగాని" "ఆణిముత్తెము మసిబొగ్గు నయ్యెనేఁడు" "పచ్చ పయికంబు గుఱ్ఱము చచ్చినదాఁక నెయటన్న సామెతవినవే." 'నాలుకపయి న్నువుగింజయు నాననట్టి,' "జగబిరుదుమండ మొఱ్ఱయు, అఱచేతంబండ్లువచ్చినప్పుడు మమ్ముంగఱచెదవుగాక, గుల్లగుట్టగదిను" "గుదిగుంపులుచేయు" అవశ్యంపితురాచారం, ఆశాపరమందుఃఖం, పృష్ఠతాడనాద్దంతపతనం, మన సశ్శునాంఘ్రుత మరోచకం" ఇట్టినీతని కవనమునకొక సొంపుగూర్చినవి. అదనెఱింగి వానినీకవి వాడినాడు. 'దుచింతురే కులసతుల్ వారాంగనా భోక్తకున్' 'చపలాత్మ్ముంగనిపెట్టి యుండుఁగదయస్వా పంబులై యాపదల్' ఇట్టి యర్థాంతరన్యాసముల నీతఁడు పొందికగానదికి మనము సంభాషణలో వాడుకొనుటకు నుపయోగించుచున్నట్లు చేసెను.

ప్రబంధాంతర సాదృశ్యములు

ఒకరి రచనమునకు మఱొకరి రచనముతోఁ గొన్నికొన్ని విషయములందు సాదృశ్యములుండుట సాహిత్యసాధారణమైన ధర్మము. పూర్వపూర్వకవుల రచనముల నుత్తరోత్తర కవులు చదువుచుండుట సామాన్యము కావున నాపూర్వకవుల రచనావిధానము లుత్తరకవులకృతులలో బొందువడుచుండును. మఱియు నాయాసమానఘట్టములను, సమానాంశములను వర్ణించుచున్నచో పూర్వరచనల పరిచితి లేకున్నను విషయ సాదృశ్యమునుబట్టి యట్టి రచనారీతులు దొరలుచుండును. ఈధర్మము వేదకాలము నుండి వెలువడిన గ్రంథములయందునుగలదు. మొట్టమొదటిదగు ఋగ్వేదములోని రచనావిధానములు, వర్ణనాదులు తరువాతివగు యజుస్సామాథర్వములలో పూర్వరూపములతోడను, క్రొత్తపరిణామముల తోడను నిరవుకొన్నవి. వేదవాఙ్మయమునందలి కొన్నివర్ణనలు బ్రాహ్మణారణ్యకములందు, నుప నిషత్తులయందును సదృశములైయున్నవి. ఆ ప్రాచీనవాఙ్మయములోని రచనారీతులు రామాయణ, భారతాదీతిహాసములయందును, బురాణములయందును వ్యాసవాల్మీకాది కవులచే ననుసృతములై యొక క్రొత్త చెలువమును సేకరించుకొన్నవి. తరువాత భాస, సౌమిల్లక, కాళిదాసాది సంస్కృతకవులు, ఆర్షవాఙ్మయములోని సొగసులను బుణికిపుచ్చుకొని కొన్నికొన్ని ఘట్టముల బూర్తిగా వ్యాసవాల్మీకాదుల ననుకరించియు కావ్యసాహిత్యమును సృష్టించియున్నారు. అట్లే తెలుఁగులో నాదికవులని

చెప్పఁదగిన నన్నయ, నన్నెచోడకవుల రచనములను తరువాతి తిక్కన, సోమన, పోతన, శ్రీనాథాదు లనుసరించినారు. ఎవరేయేసందర్భముల నెట్లనుకరించినదియు, ఏయేపద్యముల కెట్టిపద్యములను దమ కృతులలో తీర్చుకొన్నదియు నిక్కడ వివరింపఁజాలను. సమ్యగ్దృష్టితో సాహిత్యమును బరిశీలించిన వారికిది తెల్లముకాఁగలదు. పెద్దనార్యుఁడు శ్రీనాథుని కవితామార్గములను బెక్కింటి ననుసరించి తన మనుచరిత్రమును సుందరతరమొనర్చుకొన్నాఁడనుట మన మెఱుఁగనిదికాదు. పెద్దన మనుచరిత్రములోని పద్యములను, వర్ణనములను దరువాతివారగు రామరాజభూషణ, రామకృష్ణాదికవులు పెక్కురనుస రించిరి. ఇంతమాత్రముచేత నీకవులను గ్రంథచౌర్యదోషమంటఁగట్టఁ బూనుట సాహసము. ఎంత ప్రతిభాశాలియైనను పూర్వమార్గములపై నవ్యసృష్టిసేయఁజాలునే కాని సమస్తమును నూతనముగా సృష్టించి కృతార్థుఁడుకాలేఁడు. కావున పూర్వగ్రంథముల రచనావిధానాదుల ననుసరించినంతమాత్ర మున నది కవులకపకర్ష కాఁజాలదు. అట్లే యైనఁగాళిదాసాదులే గణ్యతను రాకపోవలసివచ్చును. ఈ రహస్యము నెఱింగియే పూర్వకవుల గౌరవమును గుర్తించిన కవికులశిరోమణి కాళిదాసుఁడు తనరఘు వంశములో వినయసూచకముగను, కృతజ్ఞతాబుద్ధితోడను— "అథవాకృత వాగ్ద్వారే వంశేఽస్మిన్ పూర్వసూరిభిః మణౌవజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తిమేగతిః" అని పూర్వుల కంజలించినాఁడు, నిరంకుశోపాఖ్యానములో మనుచరిత్రను దలపించునంశము లలంతిగానున్నవని పూర్వమేచెప్పియుంటిని. సురశర్మ వైదికప్రీతి, అతిథి సంతర్పణ పరాయణత, ఆతని గృహిణీ లలామము యోగ్యత, భక్ష్యభోజ్య ములు వండిపెట్టు శీలము, ప్రవరదంపతులను దలపించుచున్నవి. సురతవర్ణనములో మనుచరిత్రమునకును దీనికిని సాదృశ్యమున్నదని యంటిని.

నిరంకుని కథతోఁ గొంతవఱకెక్కువ సాదృశ్యముగలది రామకృష్ణుని నిగమశర్మకథ. ఈ యిరువురి కథలలోను నాయకులు వేశ్యాలంపటులే. ధనమును కొల్లబెట్టువారే. అందుచేఁ బెక్కింట సాదృశ్య మనివార్యము. నిగమశర్మకు ఆతనియక్క హితబోధ చేసినది. నిరంకుశునికిఁ దల్లి హితము చెప్పినది. నిగమశర్మ భార్య మాటపలుకాదని యమాయిక. నిరంకుశుని చెలువ నలుపులేని శీలముగలిగి, యుక్తిశక్తులతో వాచాప్రాగల్భ్యమును జూపి, యత్తగారిచేనైనను జెప్పించి మగనిని తనమార్గమునకుఁ ద్రిప్పుకొనఁజూచిన నేర్పరి. ఈమె మనయింటికోడండ్రను బోలిన వధువు. ఇంతవరకే కథలో నాయకు లకు సాదృశ్యము. ఈ యిరువురి బోధలైనపిమ్మట కథాంశములు భేదించుచున్నవి. వర్ణనాదులలోను. ఇతివృత్త నిర్ణయములోను ఎవరెవ్వరి ననుకరించిరోయని సిద్ధాంతీకరింపవలెనన్న నీకవుల పౌర్వాపర్య మును మొదట గుర్తింపవలయును. ఏతద్గ్రంథవ్యాఖ్యాతలు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు, రుద్రకవి శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కాలమువాఁడని నిర్ణయించుచున్నారు. అనఁగా కృష్ణదేవరాయల కాలము నాటికీతఁడు పిన్నవాఁడయి యుండవలయును. ఈ కృతిని తాను "బాల్యచాపలము పెంపున స్వామికివిన్నవించితి" ననుచున్నాఁడుగదా కవి ఈ కృతివ్రాసినపిమ్మట కృష్ణదేవరాయల యాస్థాన మున కేగెనో, లేక యటకేగినపిమ్మట నీకృతిని రచించెనో ఎట్లయినను మనుచరిత్ర రచింపఁబడి ప్రసిద్ధి నందినతరువాతనే యిది రచితమైనదని నా యభిప్రాయము. ఈతఁడు కృష్ణరాయల యాస్థానముననే యున్నవో రామకృష్ణునికించుక పూర్వుఁడు కావలయును. అప్పుడు పాండురంగకవియే యీతని ననుసరించినాఁడనవలసి వచ్చును. లేదా ఉభయులును సమకాలమువారైన నొకరిరచనము నొకరు చూచుకొనక యథేచ్ఛముగా వ్రాసికొన్నారన వలయును. దేశకాలముల భిన్నులైన కవులు సదృశ రచనముల నొనర్చుట వింతకాదనియు నేఁదలంతును. నిగమశర్మకథా సాదృశ్యము నటుంచి చూచి

నచో రంభావృత్తాంతమునుబట్టి కళాపూర్ణోదయము పోలికయు నిందుకొంచెముగపడుచున్నది. అందును నీకవిని సూరనే యనుసరించెనో, లేక సూరన్ననే యీతఁడనుసరించెనో తేల్చవలయునన్న నిర్బాధముగా కాలనిర్ణయము గావలసి యున్నది. కీ॥ శే॥ వడ్డెపాటి నిరంజనశాస్త్రిగారు బళ్ళారి జిల్లాలోని 'గినిగెర' యను గ్రామములో శ్రీ సాంబమూర్తి స్వాములవారియొద్ద నొక తామ్రశాసనమును గాంచితి మనియు, నందు నలుగురు మంత్రులతో రుద్రకవి కృష్ణరాయల సంతకములున్నవనియు వ్రాసినారు. ఆ శాసనము లభించినచో మన సందేహములన్నియును దీఱును. అంతవఱకును ఎవ్వరెవ్వరి ననుకరించిరో సిద్ధాంతీకరించుట సాహసమేమో. ఏదియెట్లయిననుఁగాక. రుద్రకవి, పాండురంగకవుల రచనల సాదృశ్యములను దిగువ నుదాహరింతును.

"............................ మీ బావయుఁ
నీరాకల్ మడఁగోరు చంద్రుపోడు పున్నీరాకరంబుంబలెన్."

—పాండు.

క॥ నందను నిన్నుఁగనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు నకట సముద్రం
బిందునకుఁబోలె జనకుఁ,డిందునకా నీ మహాత్వమేమన నేర్తున్."

—నిరం.

"కలదు లేదను వాదములకోర్చి మీను మీ
నమువంటి యొంటి జందెము మెఱవఁగ" —పాండు.

"జాఱినవెండ్రుకల్ సవరించికట్టిన, పసిడిగ్రొవాతరుమాలు దుసికిలంగ" —నిరం

"తలిదండ్రులకు సమ్మతంబుగా నతిథి స,
త్క్రియయటంచు నొకింత గిలుబుసేయు" —నిరం

"దినవెచ్చమునకునై తన మేసఁగలసొమ్ము
కొదుకకబచ్చింటఁ గుదువపైచు" —పాండు

"వృద్ధానుసారంబు విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులుగైకొంటివే తనూజ" —నిరం

"పరమేష్ఠినుండి నీతరముదాఁక విశుద్ధ, తరమైన వంశంబుదలఁచనైతి" —పాండు

"లేరాభోగపరాయణుల్ జగతిలో లీలావినోదంబుగా" —నిరం

"కామవికార మాత్మనవగాఢతఁ దాల్చినయేని" —పాండు

"కఠినకాకోలూకికావి లోకనసాధ్య, సాకీర్ణకోకిలాకోకిలంబు" —నిరం.

"కఠినకంఠీరవాక్షత నఖక్షతజర, త్కరశ్శిరశ్ముక్తి శార్కరిలతలము" —పాండు

పై పద్యములెంతయు సాదృశ్యముగలవై యొప్పుచున్నవి. పాండురంగ మాహాత్మ్యములోఁగూడ మనుచరిత్రలోని పద్యములం బోలినవి కొన్నిగలవు. కావున నీరెండు కృతులును మనుచరిత్రకుఁ బిమ్మటివనుటలో సందేహములేదు,

కావ్యగౌరవము

ఆంధ్రమునఁగల యుత్తమోత్తమ కావ్యములలో నొక్కటగు నిరంకుశోపాఖ్యానము వేశ్యాసంగమముచేఁ గలుగు ననర్థములను గంటగొట్టి చెప్పుచున్నది. దీనిని బఠించిన వాఁడెట్టి కామియైనను తప్పక వెలయాండ్రుర సేవగించుకొని గృహస్థధర్మపరాయణుఁ డగుననుట నిజము. ఈ కావ్యమున నుపదేశము కంటెను కావ్యశిల్పము, కథాకల్పనాపటిమ, రచనావైచిత్రి ఒకదానినొకటి మించియున్నవి ఇంత చిన్నకావ్యము నింత సహృదయ మనోరంజకముగా వ్రాసి సాహిత్యసేవచేసిన కవి తెలుఁగువారికిఁ జిరస్మరణీయుఁడు.

ఈ కవి చక్కని శీలముగలవాఁడుగను, వేదాది వివిధవిద్యావినోదిగను నగపడుచున్నాఁడు. ఈతడు శివభక్తి పారాయణుఁడు. పెక్కు ప్రబంధకారులవలెఁ దనకావ్యము నేరాజునకో, రంగప్పకో యంకితమీయలేదు. దీనింబట్టిచూడ నీగ్రంథమును రచించునప్పటి కీతనికిఁదగిన యార్థికపుష్టియు నుండి యుండునని యూహింపవచ్చును. తన యిష్టదైవమగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామికిఁ దన కావ్యకన్య నిచ్చి ధన్యుఁడాయెను. బాల్యకాలముననే యింతటి శివభక్తితత్పరుఁడగు నీతని తత్త్వదృష్టి యెంతగాఢమైనదో. ఆ శివుఁడైనను దనకృతి కన్యం బరిగ్రహింప నర్హుఁడౌనా, కాదాయని యీ కవి శంకించినాఁడు. "శూలినామ ధన్యుఁడర్హుండుకాఁడె మత్కావ్యమునకు" అనుట యెంతవింత! ఆతనికైనను స్వప్నములో నడిగించుకొని పుటియిచ్చినాఁడు. కావున నితనికి తన కృతిపై పవిత్రభావమగ్గలము.

గ్రంథపాతమా?

ఈ కావ్యము కవి వ్రాసినదున్నదున్నట్లు తోఁచుటలేదు. దిగువ పద్యములో—

క॥ అని యిట్లు దేవతా ప్రార్థన మాపాదించి, గురులఁ బ్రణుతించి పురా
తన కవులనెంచి దుష్కవి జనపశువుల నోసరించి సమ్మద మొదవన్.

అని దేవతాప్రార్థనము, గురుప్రణుతి, పూర్వకవిస్తుతి, దుష్కవినిఁద చేసినట్లు కవి కతోక్తిగాఁ జెప్పినాఁడు. కాని గ్రంథములో దేవతాప్రార్థనానంతరము కవి ప్రస్తావనమాత్రమే యున్నది. గురుప్రణుతిగాని, పురాకవిస్తుతిగాని లేదు. ఆపద్యములు అచ్చుప్రతులందుగాని, వ్రాతప్రతులందుగాని యగుపడుటలేదు. దీనింబట్టి గ్రంథపాతమున్నదేమోయని నాయూహ. లేకున్న తానుజేయని గురు, పూర్వకవిస్తుతులనేల కవి యీపద్యములలోఁ జేర్కొనును? తాళపత్రలేఖకులప్రమాదము వల్లనో, ఒకటిరెండు పత్రములు జారిపోయి నశించినందుననో ఆ స్తుతులుగల పద్యములు నశించియుండవచ్చును. లేఖకులు విమర్శదృష్టిలేక ఉన్నవానినున్నట్లే వ్రాసికొనియుండవచ్చును. అట్లే లోఁగడ నేనుచూపిన "నారదుఁడు వినవిమాటలింద్రునితో జెప్పినాఁడన్న" యసంగతిగూడ గ్రంథపాతమునకు సంబంధించియో లేఖకుల తారుమారు వ్రాఁతలనుబట్టి గలిగినట్టిదై యుండునని నా యుద్దేశ్యము. లేకున్న కవియే యెఱిఁగి యెఱిఁగియు యిట్టి యసంగతినేల దొరలనిచ్చును? ఈ విధముగా నిరంకుశోపాఖ్యానము లేఖకప్రమాదభూయిష్ఠమై పెక్కుఅపపాఠములతో నిండియున్నది. సమర్థులగు పండితులద్దానిని జక్కఁగా బరిష్కరించి పరిశుద్ధమొనర్ప మొనమొన్నటివఱకును గృషిచేయలేదు. ఈసంగతి

నెఱింగి, విమర్శకాచార్య బిరుదాంకితులగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు బహుకాల పరిశ్రమచే పెక్కు సంస్కరణములు చేసి, సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యానమును వ్రాసి ముద్రించి యాంధ్ర సారస్వత సేవచే ధన్యులయినారు. ఆంధ్రశిల్పకళా పరిషత్సభ్యుఁడగు నీపండిత ప్రకాండుని సేవ నాంధ్రులు కొనియాడుదురని నమ్ముచున్నాను. ఈ కవిగారు శిల్ప సారస్వత శాఖలలో బహుళకృషి చేసి యున్నారు. అనేకగ్రంథములను కంఠస్థముచేసినబహుశ్రుతులు. ఇట్టివీరు నాయందలి సదభిప్రాయముచే నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు విమర్శయు, గథాసంగ్రహమును వ్రాయవలసినదని కోరియున్నారు. పెద్దలయాజ్ఞమీఁది గౌరవముచేత నే నీ కావ్యమును యథామతిఁ బరిశీలించి, నాకుఁదోఁచిన యభిప్రాయముల వెలువరించితిని ఈ కావ్యమునుగూర్చి సూత్రప్రాయముగా నేను కొంతవ్రాసితిని. ఇంకను బహుళముగా వ్రాయవలసిన విమర్శాంశములు లేకపోలేదు. అయినను గ్రంథము పెరిగిపోవునని విరమించినాఁడను. ఆంధ్రకావ్యములమీఁద సమగ్రమగు విమర్శలులేని లోపము చాలపెద్దదని నాయభిప్రాయము. ఒక్కొక్క కావ్యముపై నించుమించు ఆకావ్యములంత విరివిగల సద్విమర్శలు వ్రాసి ప్రకటింప వీలున్నది. ఇట్టి విమర్శలు పాఠకులకత్యంతోపకారు లగుటయేకాక, సాహిత్యలక్ష్మి యొక్క సర్వాంగసుందరతకును గారణభూతములగును. ఈ విధమగు నాయుద్దేశ్యము నెఱింగి నన్నే యీపనికిఁ బ్రోత్సహించిన ఈ గ్రంథ వ్యాఖ్యాతలకు హృదయపూర్వక ధన్యవాదముల నర్పించుచున్నాను. సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యాసమలంకృతమగు నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును శిల్పకళాపరిషత్పక్షమున నాంధ్రలోకమునకు సమర్పించుకొనుచున్నందుల కెంతయు సంతోషము.

సత్తెనపల్లి
ఖర, ఆశ్వయుజ విజయదశమి.
10—10—51

కొండూరు రాఘవాచార్యులు
కార్యదర్శి
ఆంధ్ర శిల్పకళా పరిషత్తు.

నిరంకుశోపాఖ్యాన

విషయసూచిక

2

తృతీయాశ్వాసము

చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీరస్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

ప్రథమాశ్వాసము

—॥ ఇష్టదేవతాస్తుతి ॥—

శ్రీభాషారమణీవిమృష్టపదరా♦జీవోత్తమాంగార్చ్యుఁ డా
ర్యాభామాపరిణేత సర్వజగదా♦రాధ్యుండు మూర్తిత్రయీ
శోభాకందము కందుకూరినగరీ♦సోమేశ్వరస్వామి లో
కాభీష్టంబులొసంగుఁగాతఁ గరుణా♦యత్తైకచిత్తంబునన్. 1

రుద్రకవి యీ కావ్యమును బరమేశ్వరున కంకితముగా రచించువాఁడై "మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే," అను ప్రమాణము ననుసరించియు, శిష్టపరంపరాగతమయిన యాచారముంబట్టియు, నంతరాయములు దొలఁగి యీ కావ్య మభివృద్ధినొందుటకును, నాదియందు మంగళ మాచరింపఁబూని యదియు "ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్" కావ్యారంభమున నాశీర్వాదమైనను, నమస్కారమైనను, వస్తునిర్దేశమైనను గావచ్చును, అని మూఁడువిధములగుటం జేసి యందాశీర్వాదరూపమంగళము నిందుఁ గల్పించెను.

అర్థము: శ్రీభాషారమణీ........గార్చ్యుఁడు. శ్రీ–లక్ష్మిదేవిచేతను, భాషారమణీ–సరస్వతిచేతను, విమృష్ట–పరిశుద్ధిచేయబడిన, పదరాజీవ–కమలములవంటి పాదములును, ఉత్తమాంగ–శీర్షమును – అనఁగా ముఖమును, శరీరమునఁగల యవయవములన్నింటిలో నుత్తమమైన దనిభావము. ని. 'ఉత్తమాంగః శిరః శీర్షం' అమ. ఇచట లక్ష్మి రాజీవములయం దుండునది కావునఁ బదరాజీవ మనియు సరస్వతి ముఖమం దుండునది కావున నుత్తమాంగ మనియుఁ జెప్పఁబడినది. అర్చ్యుడు–పూజింపఁ దగినవాఁడును, ఆర్యాభామాపరిణేత. ఆర్యాభామా–పార్వతియొక్క, పరిణేత–నాథుఁడును, 'వ్యు. అరణీయా విలాసిభి రభిగమ్యే త్యార్యా. ని. ఆర్యా షోడశవర్షాతు' అమ. అయియుండుటవలనఁ బదియాఱువత్సరముల ప్రాయముగల జవ్వనికి మనోహరుఁడనియు భావము. సర్వజగదారాధ్యుండు. సర్వజగత్–సమస్తప్రపంచముచేత, అనఁగా నఖిలజగజ్జనులచేత ననుట. ఆరాధ్యుండు–సేవింపఁబడుచున్నవాఁడును, మూర్తిత్రయీశోభాకందము. మూర్తిత్రయీ–బ్రహ్మ, విష్ణువు, ఈశ్వరుఁడు, అను

మూఁడుర్గూపములయొక్క, శోభా-కాంతికి, కందము-దుంపయును, అనఁగా మూలస్థానమనుట.
అగు కందు.........స్వామి. కందుకూరినగరీ-కందుకూరనుపట్టణమునఁగల, సోమేశ్వరస్వామి-
సోమేశ్వరుఁడను పేరుగలదేవుఁడు, కరుణా.........చిత్తఁబునన్. కరుణా-దయచే, ఆయత్త-అధీన
మయిన, అనఁగా దయతోఁగూడినయనుట. ఏక-ముఖ్యమైన, చిత్తంబునన్-మనస్సుతో, లోకా
.........గాతన్. లోక-జనసమూహముయొక్క, 'ని. లోకస్తు భువనే జనే' అను. అభీష్టంబులు-
కోరికలు, ని. అభీష్టేఽభీప్సితం హృద్యం దయితం వల్లభం ప్రియమ్' అను. ఒసంగున్ గాతన్-ఇచ్చును
గాక, ఇందు 'లోకాభీష్టంబు లొసంగుఁగాక.' అనుట నిరపేక్షత్వము. 'సర్వకర్మాణ్యపి సదా
కుర్వాణో మద్వ్యపాశ్రయః. మత్ప్రసాదా దవాప్నోతి. శాశ్వతం పద మవ్యయమ్, భగ. సమస్త
కార్యములను నిష్కామముగా నెల్లప్పుడు నొనరించువాఁడు నాయందు నియమింపఁబడిన మనస్సుగల
వాఁడై నాయనుగ్రహమువలన నిత్యమైనదియు, శాశ్వతమైనదియు నగు నాయొక్క ప్రాప్యస్థాన
మును బొందుచున్నాఁడు. కాఁబట్టి 'విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్, విశ్వమునకు శ్రేయస్సు నొఁడఁగూర్చెడి
సత్ప్రబంధములు మాత్రమే కావ్యార్హములై చిరంజీవిత్వమునకుఁ దగియుండు ననియుఁ, బరమేశ్వ
రుఁడు భాషాప్రపంచమును గూడ నభివృద్ధి యొనర్చుఁగాక యనియుఁగవిభావము. 'కందుకూరినగరీ
సోమేశ్వరస్వామి' అనుటకు 'సూ. భవేద్విరుదశబ్దేషు యథేచ్ఛం వర్ణకల్పనా గ్రామమానుష్యబిరుద
శబ్దానా మపి సో మతః'' 'సూ. గ్రామనామ్న స్సమాసేషు. వికారో ఽపి క్వచి ద్ధితః'' ''క్వచి
త్స్యా దుత ఈదిచ్చ యణ్వాన్యస్మి న్నయణ్మతః'' స్వరూపత స్సమానస్యా ద్వికారస్య శ్రుతావపి,
అథ. ఉదా'యాగంటిపట్టణమహేశ మహం భజామి, 'యాగంటిపట్టణంబున। నేఁగంటి నశేషదైవ
తేశు మహేశున్, ఇంకను 'విరూరిపట్టణపతిన్-విరూరిమందిరు జగద్విఖ్యాతకీర్తీశ్వరున్, పాం.
మా. ప్రథమపాదమున శ్రీ భాషా.........ర్చ్యుఁడు, అనుటలో సరసయతి సెప్పఁబడినది. 'ఆ.
నణలు సెల్లుఁగమల*నాభ యొండొంటికి, నయహ లొనరఁ జెల్లు*హస్తివరద, శషస లొందు నంద్రు
చఛజఝుంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగ * జలధిశయన, అనం. చతుర్థపాదమున 'లో కాభీ...
......యత్తైక, అనుటచే స్వరప్రధానయతియు, ఉదా'తే. అతులగుణధామ భానువంశాబ్ధిసోమ'
అప్ప. పద్యాదియందు మగణము శ్రీప్రదము. ''మోభూమి స్త్రిగురు శ్శ్రియం వితనుతే'' ''సర్వ
మూలంతుమగణం ప్రాప్యసర్వేగణాశ్శుభాః'' అని లక్షణము. మగణసగణములపొందిక యింకను
శ్రేయోదాయకము, క'రసలుం జెప్పిన మేలగు. మసలుం జెప్పనను గర్త*మండల మేలున్, సుల.
కనుకనే మగణసగణములపొందిక గలది యగు శార్దూలవిక్రీడితవృత్తమును జెప్పినాఁడు. ''సారాచార
విశారదా యినయతిర్*శార్దూలవిక్రీడితా। కారం బైమసజమ్మలిష్మగసతా*గప్రాప్తమై చెల్వగుఁ''
సుల. కావ్యారంభమున శ్రీకారము సంపత్కరము 'క. శ్రీకారము కృత్యాదిని, బ్రాకటముగ నున్నఁ
జాలు * బహుదోషములం। బోకార్చి శుభములొసఁగును, సుల. శ్రీకారము విధి యనియుఁ జెప్పఁబడు
చున్నది. 'తే. వేదముల కెల్ల నోంకార*మాదియైన' కరణిఁ గృతులకు నెల్ల శ్రీ*కారమాది! గానఁ గవి
వరులెల్లను * దానిఁ దక్క। నితరవర్ణంబు లిడరు స*త్కృతుల మొదల, అప్ప. సోమేశ్వరస్వామి
యొక్క పాదపద్మములను లక్ష్మియు, ముఖమును సరస్వతియును, బరిశుద్ధి యొనర్చుచున్నా రని
చెప్పుటలో వాణి సితాంభోజనివిష్టయై. చిరస్థాయిగను, లక్ష్మి పద్మాసనాసీనయై చిరస్థాయిగను
నుందు రనుభావప్రకటితముచే నీశ్వరునియొక్క సర్వోత్కర్షవర్ణనమున నుదాత్తాలంకారము. 'క.

విశ్వోన్నత మై చెలఁగెడు। నైశ్వర్యము గలుగువస్తు॥వభినుతి సేయన్। శాశ్వతమగుచునుదాత్తము' కా. సం. 'ఉదాత్తమృద్ధిశ్చరితంశ్లాఘ్యం చాన్యోపలక్షణం' ప్రతా. మఱియుఁ బద్యమునందలివిశేషణవిములవలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః' ప్రతా. ఇంకను 'క. సాకూతము లై సఫలత।చేకొన్న విశేషణములు॥చెలఁగఁ బరికరం।బై కృతుల వెలయుచుండు మ।హాకవిసంస్తుత్య మగుచు' కా. సం.

ఇందు శంకరునకు గంగాపార్వతుల నిరువురినే చెప్పక త్రిమూర్త్యాత్మకునిగా వర్ణించి, యార్యానాథుండనియు, లక్ష్మీసరస్వతులచేత మిక్కిలినిర్మలముగాఁ జేయఁబడినచరణములును, ముఖమును, గలవాఁడనియుఁ, జెప్పుటచేత నిమ్మహాకావ్యము శృంగారరసప్రధానము గలది యగుటయేకాక కథానాయకుఁడు సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణుఁడును, విశేషశృంగారలోలుఁడును, సర్వజ్ఞుండును, నగుచు ముఖ్యనాయిక పాణిగృహీత కులశీలాదులు గలదియు, నొకనాయిక విద్యాకౌశలము గలదియు, నింకొకనాయిక సమస్తసంపదలకు నిధియు, నైయుండుననియు, మఱియు నార్యాసమేతుండనక నాథుఁ డనుటచే ముఖ్యనాయికకు నాయికాప్రకాశత్వ మల్పమయ్యుఁ, గడమయిరువురు వారి నేర్పరితనమును వెల్లడింపఁజేయుచుందురనియు, నీతీరున కావ్యము ప్రకాశించగల దని యిందు ధ్వనించుచున్నది. "మహాకావ్యమునకు ధ్వని ప్రాణమువంటిది. ఓజోమాధుర్యాదిగుణములు శౌర్యాదికములవంటివి. అలంకారములు హారములవంటివి. శబ్దార్థము లంగములు. రసము అంగి. మాధుర్యాదిగుణము లెప్పుడును రసమును విడువవు. రసముండినచోటనే యవియుండు, అవియుండినచోటనే రసమును, బుట్టును. అలంకారము లట్లుగాక యంగద్వారమునమాత్ర మొకానొకప్పుడు రసము నభివృద్ధిచేయును. గుణములు రసముయొక్కధర్మములు కాకున్నను రసములేనిచోవున నవియుండవు. అలంకారములు రసము నుత్పత్తి చేయకున్నను గుణములుమాత్రము రసమును బుట్టించును రస మనునది కావ్యమున కాత్మయగును. ఉత్తమకావ్యమునకు ధ్వనిప్రధానము. ఎందువాచ్యార్థమునకంటె వ్యంగ్యార్థమెక్కువ రమణీయముగనుండునో యదియే యుత్తమకావ్యము. దీనినే గుణీభూతవ్యంగమందురు. ఇట్లులేనిది యధమకావ్యము. ఉపమాద్యలంకారము లన్నియు వాచ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. వ్యంగ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. మొదటిది యలంకారము. రెండవది ధ్వని." అం. వి. స. 'శబ్దార్థౌ మూర్తిరాఖ్యాతౌ. జీవితంవ్యంగ్యవైభవమ్‌, ప్రతా. 'క. తను వగుశబ్దార్థంబులు। ధ్వని జీవ మలంక్రియావి॥ తానముసొమ్ముల్। దనరుగుణంబులు గుణములు। ఘనవృత్తులు వృత్తు లౌర॥ కావ్యందిరకున్, కా. సం.

తా॥ లక్ష్మీదేవిచేత నిర్మలముగాఁ జేయఁబడినపాదములు గలవాఁడును, సరస్వతీదేవిచేత స్వచ్ఛముగాఁ జేయఁబడినముఖముగలవాఁడును. ఆర్యాదేవిని వివాహము చేసికొనినవాఁడును, పదునాలుగు లోకములచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నవాఁడును, బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులను మూఁడురూపములకు మూలమైనవాఁడును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామి దయతో జనులకోరికలు నెఱవేర్చునుగాక.

—: విష్ణుస్తవము :—

సీ॥ పక్కిరాతేజిపై ♦ నెక్కెడునభ్యాసి, చాణూరుఁ ద్రుంచిన ♦ సత్త్వరాశి
సిరిమనోధనము మ్రు ♦ చ్చిలినకన్నపుదొంగ, గొల్లచేడెలతోడు ♦ కోడెకాఁడు

గావ్యమును రచించునట్టి సామర్థ్యముకొఱకు, తలంతున్-స్మరించెదను, 'శతకోటి కల్పవాటీశత కోటి-చతురాస్య నఖిలవిద్యాచతురాస్యున్, ఇవి పదయమకాలంకారము. 'యమకం పౌనరుక్త్యేతు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః' ప్రతా॥ 'అర్థేసత్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునః శ్రుతిః' కా॥ ప్ర॥ 'శత......ద్యుతులన్ నవ్వుసతి, అనుటచే నుపమాలంకారము "స్పర్ధతే జయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతి గర్జతి ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి, తస్యచానుకరోతీతి। శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః॥ ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద. మఱియు 'అఖిలవిద్యాచతురాస్యుఁ దలంతుఁ గావ్యసర్గంబునకున్' అను వాక్యార్థమువలనఁ బరికరాలంకారము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః। సుధాంశుకలితోత్తంసస్తాపం హరతు వశ్శివః' కువ॥ 'విశేషణై ర్యత్సాకూతై। రుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర. కావ్యనిర్మాణమునకుఁ జాతుర్య మవసరము కనుక నఖిల విద్యాచతురాస్యుని స్మరించుచున్నా నని కవి వచించినాఁడు. ఆనందవర్ధనాచార్యుఁడు నిట్లే స్తుతించినాఁడు. 'సరస్వతి ప్రసాదం మే స్థితించిత్తసరస్వతి, సరస్వతికురుక్షేత్రకురుక్షేత్రసరస్వతి' దేవీ (ఓవాగ్దేవీ! నీయొక్క-యనుగ్రహము బాగుగానుండనిమ్ము. క్షేత్ర మగుకురుక్షేత్రమున సరస్వతీనది ప్రవహించినట్లు నాయొక్క-శరీర మనుకురుక్షేత్రమునుండిహృదయసముద్రమునకు బ్రవహించి నిలువుము నదులు సముద్రమునకుఁజేరుట యుక్తమేకదా : అనిభావము)

తా॥ అనేక వజ్రాయుధములయొక్క-కాంతులను, గల్పవృక్షములయొక్క-కాంతులను, బరిహసించునట్టిస్వచ్ఛమైనశరీర కాంతిగల సరస్వతితోఁగూడినవాఁడును, సమస్తవిద్యలయందు సమర్థత గల వాక్కులు గలవాఁడును నగు నలుమోములవేల్పును మత్కావ్యనిర్మాణముకొఱకుఁ బ్రశంసించుచున్నాను.

—: కాళికా ప్రార్థనము :—

సీ॥ చంద్రరేఖానమా◆సంగరంగన్మౌళి, శోభితహారవ◆క్షోజపాళి
శమదమాన్వితమన◆స్సుమధూళిసమదాళి, లసమాననానాక◆ళాప్రతోళి
ప్రతిపక్షరాక్షస ◆ ప్రాణానిలవ్యాళి, దీప్రానుకంపార◆సప్రణాళి
రాజీవగేహస◆రస్వతీముఖ్యాళి, నతజనవ్రాతమా◆నసమరాళి

తే॥ రాజశేఖరచేతఃప◆యోజహేళి, సకలనిగమార్థ కుసుమభా◆స్వన్మధూళిఁ
జిరకృపాలోకపోషిత◆సేవకాళిఁ, గాళిఁ బ్రణుతింతు సుపదరిం◆ఛోళికొఱకు. 4.

అ. చంద్రరేఖా......మౌళిన్. చంద్రరేఖా - చంద్రునికళయొక్క-, అనఁగా సన్ననిగీర వంటి చంద్రశకలముతో ననుట. 'ని. రేఖాస్యాదల్పకే ఛద్మన్యాభోగోల్లేఖయోరపి' విశ్వ. సమాసంగ - మిక్కి-లి కలయికతో, రంగత్ - ఒప్పుచున్న, మౌళిన్ - కిరీటముగలదానిని. 'ని. చూడా కిరీట కేశాశ్చ సంయతా మౌళయః కచాః, అ. మౌళిః కిరీటేధమ్మిల్లే, విశ్వ. శోభి............ పాళిన్. శోభిత - ప్రకాశించబడిన, ప్రకాశించుచున్నయనుట, సూ,, కర్తరిక్తః. హార-పేరులతోఁ గూడిన, వక్షోజపాళిన్ - స్తనప్రదేశముగల్గినదానిని. శమద........దాళిన్. శమ- ఓర్పుతోను, దమ - ఇంద్రియ నిగ్రహముతోను, అన్విత - కూడుకొనియున్న మనః-|-సుమధూళి=మనస్సనెడి

మకరందమునకు, సమదాళిన్ – సంతోషముతోఁగూడుకొనిన తుమ్మెదయైన దానిని, అనగా శమదమాన్వితులగు మహర్షులయొక్క హృదయమందుండుదానిని యనుట. ఇచట సంతోషార్థమున మదశబ్దప్రయోగమును. గూర్చి ।ని. మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః, విశ్వ. మఱియు ।ని. గజదానం గర్వ హర్ష దేవో మృగమదా మదాః నానా. అళిశబ్దమునుగూర్చి ।ని. అళిర్భృంగ శ్శిలీముఖః భ్రమర షట్పదో జ్ఞేయో ద్విరేఫశ్చ మధువ్రతః, ధనం. అసమా............ తోళిన్. అసమాన– ప్రకాశించుచున్న, నానాకళా – పలువిధము లగువిద్యలకు, ।ని. కలా స్యాన్మూలరైవృద్ధౌ, శిల్పాదావంశమాత్రకే. షోడశాంశే చచంద్రస్యకలనా కాలభేదయోః॥ విశ్వ. ప్రతోళిన్– రాజవీధియైనదానిని, ।ని. రథ్యాప్రతోళీవిశిఖా, అ. ప్రతి.....వ్యాళిన్. ప్రతిపక్షరాక్షస– శత్రులగు నసురులయొక్క, ప్రాణానిల– అసువు లనెడు వాయువులకు, వ్యాళిన్– సర్పమైనదానిని, దీప్రా.....గాళిన్– దీప్ర– ప్రకాశించుచున్న, అనుకంపారస– దయారసమునకు, ప్రణాళిన్ – ద్రవమార్గమగు కాలువయైనట్టిదానిని, రాజీవ........ఖ్యాళిన్ – రాజీవగేహా– కమలమే యిల్లుగాఁ గలలక్ష్మియును, సరస్వతీ– వాగ్దేవియును, ముఖ్య – ప్రధానమయిన, అళిన్– చెలికత్తెలు గలదానిని, నత........రాళిన్ – నతజనవ్రాత– నమస్కరించుచున్న జన సమూహముయొక్క, ।ని. స్తోమౌఘనికరవ్రాత వారసంఘాతసంచయాః, అ. మానస – మనస్సనెడి సరోవరమునకు, మరాళిన్– రాజహంస యైనదానిని, మానసము మానసరోవరము. హంసకు మానస సరోవర మునివాసమగుట సుప్రసిద్ధము, రాజ...హేళిన్– రాజశేఖర– చంద్రుఁడే సిగయందుఁ గట్టఁబడిన పూలదండగాఁ గలశివునియొక్క, ।ని. రాజా నృపే లతాభేదే. పతౌ క్షత్రియచంద్రయోః, నానా. చేతఃపయోజ– చిత్తమనెడి కమలమునకు, హేళిన్– సూర్యుఁడైనదానిని, సకల.....ధూళిన్, సకల– సమస్తమైన, నిగమార్థ కుసుమ– వేదములయొక్క యర్థములనెడి పుష్పములయందు, భాస్వత్ మధూళిన్ – ప్రకాశించుచున్న మకరందమైనదానిని, చిర...కాళిన్. చిరకృపాలోక – ఎల్లప్పుడునుదయతోఁగూడిన చూపులచేత,చిర–|–కృపా–|–ఆలోక. అనిపదచ్ఛేదము ని. ।।ఆలోకౌదర్శనద్యోతౌ,అ. పోషిత–రక్షింపఁబడిన, సేవకాళిన్ – ఊడిగముచేయువారియొక్క వరుసగల్గినదానిని ।ని. ఆళి స్సేతు స్సఖీ పంక్తిః, నానా. కాళిన్– పార్వతీదేవిని, ఇచట దీర్ఘము హ్రస్వమగుటకు ।సూ. ఈదన్తా ఇద్వదేవ కృతహ్రస్వాః,, నన్న. సుపదరింఛోళికౌఘన్– మంచిశబ్దములయొక్క సముదాయమునిమిత్తము. ప్రణుతింతున్– స్తోత్రము చేయుదును. ఇందుఁ గవి సుపదరింఛోళికౌఘముఁ గాళిఁ బ్రణుతింతు నని చెప్పుట యుక్తమే. ।క. పలుకునది భాగవతమట. పలికించెడువాఁడు రామభద్రుండట నేఁ, బలికిన భవహరమగునట, అనిన బమ్మెర పోతనామాత్యుఁడు సయితము ।।ఉ. అమ్మలగన్నయమ్మ ముగురమ్మలమూలపుటమ్మ చాలపెద్దమ్మ సురారులమ్మ కడుపారడిపుచ్చిన యమ్మమిమ్ములో, నమ్మినవేల్పుటమ్మలమనమ్ములనుండెడి యమ్మ దుర్గ మా,యమ్మ కృపాబ్ధియీవుతమహత్త్వకవిత్వ పటుత్వసంపదల్, అనిప్రార్థించియున్నాఁడు.

ఈపద్య మంత్యానుప్రాసాలంకారముతోఁ జెప్పబడినది. 'ప్రతిపక్షరాక్షసప్రాణానిలవ్యాళి, ఇత్యాదులు రూపకాలంకారము. 'తద్రూపక మభేదో య ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాత్ (అనపహ్నుతభేదయోః) అభేదః, కా॥ ప్ర॥ 'రాజీవగేహాసరస్వతీముఖ్యాళి, అనుటచే నుదాత్తాలంకారము.

తా॥ బాలచంద్రుని గిరీటమున ధరించినదియును, స్తనములపై దివ్యమణిహారములు గలదియును, శమదమాన్వితులహృదయమున నుండునదియును, సమస్తవిద్యలకు విశాలమార్గ మైనదియును, శత్రుదానవులప్రాణముల హరించునదియును, దయారసము గలదియును, లక్ష్మీసరస్వతులే ముఖ్యస్నేహితురాండ్రుగాఁ గలదియును, నమస్కరించునట్టిభక్తులయొక్క హృదయములం దుండునదియును, ఈశ్వరునియొక్క మనస్సును వికాసము గలుగఁజేయునదియును, సమస్తవేదములయందుఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, సేవించువారి నెల్లప్పుడును గాపాడునదియును, అయిన పార్వతీదేవిని నాకుఁ బరిశుద్ధమైనవాక్కుల నిచ్చుటకై ప్రస్తుతించెదను.

ఉ॥ ఏలికసానియై యనిమి ♦ షేందునిభాస్యల కాదరంబుతో
వాలికచూపులం బనుల ♦ వైపులు దెల్పుసమస్తదేవతా
పాలికఁ జంద్రజూటకుల ♦ పాలిక రాజదురోజపాళికం
గాళికఁ బాదసేవకశి ♦ ఖావళికాళికఁ బ్రస్తుతించెదన్. 5.

అ॥ ఏలికసానియై-దొరసానియై. అనిమిషేందునిభాస్యలకున్ - ఱెప్పపాటులేనివారయిన దేవతాస్త్రీలకు, 'ని॥ సురమత్స్యావనిమిషౌ, అ॥ ఆదరంబుతోన్-గౌరవయుక్తమగుస్వభావముతో. వాలికచూపులన్-వాలుచూపులతో, సొగయయినవీక్షణములతో, ఉదా 'చ॥ వనజదళాయతాక్షినిడువాలికచూపు' వసు॥ 'చ॥ అవ్వనరుహనేత్ర కన్నుఁగవ* వాలిక ఱెప్పలఁగప్పి' విష్ణుపు. వ్రాతప్రతియందు "వ్రాలికచూపులన్, అనియున్నది. పనులవైపులు కార్యములయొక్క యుపాయములను, తెల్పుసమస్తదేవతాపాలికన్-తెలియజేయునట్టి దేవతలందఱిని బాలించునట్టిదానిని, చంద్రజూటకులపాలికన్-శివునియొక్క భార్యయయినదానిని, 'ని॥ కులస్త్రీ కులపాలికా, అమ॥ రాజదురోజపాళికన్-ఒప్పుచున్నస్తనప్రదేశము గలదానిని, పాదసేవకశిఖావళికాళికన్ పాదసేవక-తనయొక్క చరణములనుగొలుచుచున్న, శిఖావళిక-నెమిళ్ళయొక్క, ఆళికన్-చాలుగలిగినదానిని, అనగా గమననైపుణ్యమును గాంచి నెమిళ్ళు పదసాన్నిధ్యమునకుఁ జేరినవనుట. కాళికన్-పార్వతిని, ప్రస్తుతించెదన్-స్తోత్రముచేసెదను, ఇందు "వాలికచూపులంబనుల, అనుచోటబిందువువచ్చుటకు 'క॥ నాంతములైనపదంబుల, పొంతంబై యున్నశబ్ద* ములఁ గచటతపల్,దొంతి గజడదబ లగున,య్యంతన కారంబుసున్న* యభినవదండీ" అని శాస్త్రము. ప్రథమపాదమున స్వరయతి చెప్పఁబడినది. "గీ॥ ప్రాదినిత్యసమాస శ*బ్దములుగాక, పెరపదంబులపై నచ్చ* పెనసినప్పు, డన్నియును స్వరయతు లగు*సాంబగురుఁడ,ఇంద్రుఁ డమరాన్వయాబ్ధిపూ*ర్ణేందుఁ డనఁగ' అనం॥'పనుల వైపులు దెల్పు,అనుచోటద్వితీయకుఁ బ్రథముచెప్పబడుటకు 'సూ॥ ఇతరత్ర చద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాంస్యాత్' నన్న ఈపద్యమున ద్విప్రాసమును, పాలికన్-పాలికన్, పాళికన్-కాళికన్-కాళికన్ ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారమును జెప్పఁబడినవి.

తా॥ దివ్యలోకప్రభుత్వాధికారిణియై దేవతాస్త్రీలకు గార్యముల నియమించి పనుల నేర్పుచు సన్మానముగ గటాక్షదృష్టియుంచి పాలించుచుండునదియును, ప్రకాశించుచున్న వక్షస్స్థలముగలదియును, పరమేశ్వరునకు, బత్నియును, పాదముల నాశ్రయించియున్నమయూరసముదాయము గలదియును, అగు పార్వతిని స్తుతించుచున్నాను.

—॥ లక్ష్మీ స్తోత్రము ॥—

సీ॥ కొమ్ముపై సవతిఁ ♦ గైకొని నిల్చె నని నాథు, రొమ్ముపై నిల్చెనా ♦ రూఢిమహిమ
నఖిలలోకాధీశుఁ ♦ డగునాయకునిఁ దెచ్చి, యిల్లటం బిచ్చిపు ♦ ట్టింట నిలిపెఁ
దనపేరు మున్నుగా ♦ ననిమిషాదులచేతఁ, బ్రణుతింపఁగాఁ జేసెఁ ♦ బ్రాణవిభుని
వినమజ్జనులఁ బ్రోవ ♦ నొనరించెఁ బతివాలుఁ, గన్నుదామరలందుఁ ♦ గాఁపురంబుఁ

తే॥ జక్కఁదనమున నీరేడు ♦ జగములందు, సవతుగాంచనిసుతుఁ గాంచె ♦ ధవునికరుణఁ
దలఁపఁ జెల్లదె గుణధన్యఁ ♦ గలుషశూన్య, సాధుమాన్యఁ గృపానన్య ♦ జలధికన్య. 6.

అ. కొమ్ముపైన్ - భర్త తనయొక్క కొమ్ముమీఁద, సవతిన్ - తనసవతి యైనభూదేవిని, కైకొనినిల్చెన్ - గ్రహించి నిలుచుండెను, అని - ఇట్లుదలంచి, యజ్ఞవరాహరూపమున విష్ణువు భూదేవిని గొమ్ముపై నిల్పినాఁ డనిభావము. ఆరూఢిమహిమన్ - నిశ్చయమైనమాహాత్మ్యముచేత, నాథురొమ్ముపైన్ - పెనిమిటియొక్క యురస్స్థలముమీఁద, నిల్చెన్ - ఉండెను, అఖిలలోకాధీశుఁడు. అఖిల - సమస్తమైన, లోక - జగములకు, అధీశుఁడు - ప్రభువు. అగునాయకునిన్ - అయినట్టి తనయొక్క భర్తను, తెచ్చి - రప్పించి, ఇల్లటంబు - వరునికి శ్వశురగృహవాసము, అల్లుఁడు తనభార్యతో నత్తవారియింటనే కాఁపురముండుట. ఇచ్చి - నిర్ణయించి, ఇచట ఇల్లు+అట - ఇల్లటము. పుట్టింటన్ - తానుజన్మించిన గృహమునందు, నిలిపెన్ - నిలుకడయగునట్లు చేసెను, అనఁగా నెల్లప్పుడును పాలకడలియం దుండునట్లుచేసె ననుట. 'ఇల్లటం బుగఁ బుట్టి ♦ నింట నిలిపె' అని వ్రాఁతప్రతి. ఉదా. 'గీ. ఆర్యుఁడైఁ బ్రేమ యెట్టిదో ♦ యద్రియింట, నిల్లటంబుండెఁ ద్రిభువనాధీశ్వరుండు'' హర. అనిమిషాదులచేతన్ - దేవతలు మొదలగువారిచేత, తనపేరు - తనయొక్క నామధేయము, మున్నుగాన్ - ముందువచ్చునట్లుగా, ప్రాణవిభునిన్ - తనయొక్క పతిని, ప్రణుతింపన్ గాన్ - స్తుతించునట్లుగా, చేసెన్ - చేసెను, అనఁగా లక్ష్మీనారాయణ యనునట్లు చేసిన దనుట తా నెల్లప్పుడును విడువక యుండుట చేతనే లక్ష్మీనారాయణుఁ డనఁ దగియుండె ననియూహ్యము. వినమజ్జనులన్ - నమస్కరించుచున్నవారలను, ప్రోవన్ - రక్షించుటకొఱకు, పతివాలుఁగన్నుదామరలందున్ - పెనిమిటియొక్క వాలుచూపులు గలకన్నులనెడు పద్మములయందు, కాఁపురంబున్ - నివాసమును, ఒనరించెన్ - చేసెను, ధవునికరుణన్ - పతియనుగ్రహముచేత, చక్కఁదనమునన్ - సౌందర్యమునందు, ఇచట 'చక్కఁదనము' అనుటకు "సూ. తనేచకుత్రచిదతో వికారాచ్చాపికేచన, అమిత్రే శ్రీ సమాత్కేచిత్ ప్రయోగశ్శరణంకవేః'' అథ. ఈరేడుజగములందున్ - పదునాలుగు భువనములయందును, సవతుగాంచనిసుతున్ - సామ్యములేనికుమారుని, 'ని. గీ. సవతు నాఁగ సమానము సామ్య మొను' అం. వ. ని. ఉదా 'వ. సవతు లేని యభినవాకారంబుతోడ' భోజ. కాంచెన్ - కనెను, అట్టి గుణధన్యన్ - పుణ్యవంత మగుగుణములుగలదానిని, 'ని. ధన్యం పుణ్యవతి త్రిషు' మే. కలుషశూన్యన్ - పాపరహితయైనదానిని, సాధుమాన్యన్ - సజ్జనులచేతఁ గొనియాడఁ దగినదానిని, కృపానన్యన్ - దయచేత అధికురాలగుదానిని, 'ని. అనోఽన్యో భిన్నసమానయోః' విశ్వ. జలధికన్యన్ - కడలిపట్టి యగులక్ష్మీదేవిని, తలఁపన్+చెల్లదె - స్మరించుట యొప్పదా.

ఇందు 'గుణధన్య - కలుషశూన్య - సాధుమాన్య - కృపానన్య' అను శబ్దములను నాలుగుపాదములకుఁ గ్రమముగా నన్వయింపఁబడి యుండుటచే యథాసంఖ్యాలంకారము. "యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ క్రమికాణాం సమన్వయః" కా. ప్ర. లక్ష్మీదేవియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనముచేత నుదాత్తాలంకారమును. 'ధన్య - శూన్య - మాన్య - నన్య - కన్య' ఇవియనుప్రాసాలంకారమును 'అఖిలలో......నిలిపె' అనుటచే లక్ష్మీదేవిని స్వాధీనపతికగా వర్ణించినాఁడు. "వరుఁడు కైవసమైన•వనిత స్వాధీనభర్తృక" కా. సం. ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్' అనియుండుటచే విష్ణువునను కూలనాయకునిగను వర్ణించినాఁడు. 'కొమ్మపై.....మహిమ' అనుటచే దక్షిణ నాయకత్వము కూడవిశదమగుచున్నది. 'తుల్యోఽనేకత్రదక్షిణః' ప్ర. తా. అయినను కవిసమర్థనమే ముఖ్యమైనది.

తా॥ తనసవతి యగుభూదేవిని విష్ణుమూర్తి యాదివరాహరూపముతోఁ దనకోఱమీఁద నిలిపె, నని తానును గుణగరిష్ఠయగుటచేఁ బతియక్కుననే వసించినదియును, జగన్నాథుఁ డగుయజమానునిఁ దనపుట్టింటికి రప్పించి కాఁపుర ముండున ట్లొనరించిన నిష్కళంకయును, దేవతలు మున్నగువారిచేఁ దనపేరు ముందుగా వచ్చునట్లు పతిని బిలువఁ జేసిన సజ్జనగణనీయయును, నాయకుని నేత్రకమలముల యందుండి భక్తులను గాపాడుచున్న దయామయయును, పదునాలుగులోకములయందు సాటి లేని యందగాఁడగు కొడుకునుగనినదియును, అగు కడలిపట్టిని స్తుతించెదను.

—: సరస్వతీ ప్రార్థనము :—

శా॥ భూషామౌక్తికకాంతి దేహరుచితోఁ ♦ బోరాటమాడన్ మరు
ద్యోషారత్నకిరీటఝాటసుషమా ♦ యోయుజ్యమానాంఘ్రి ని
శ్శేషశ్రీ విరిదమ్మిగద్దియ సమా ♦ శ్లేషింపఁ గొల్వుండు నా
భాషాదేవిఁ దలంచెదన్ రసలస ♦ ద్భాషావిశేషార్థినై. 7.

అ॥ భూషామౌక్తికకాంతి. భూషా - ఆభరణములయందలి, మౌక్తిక - ముత్యములయొక్క, కాంతి - శోభ, దేహరుచితోన్ - తనయొక్కశరీర కాంతితో, పోరాటమాడన్ - సాటిరావలయు నని ప్రయత్నించఁగా, (పాఠాం. పోరామిఁజూపన్ - స్నేహమును దెలియఁజేయఁగా) మరుద్యో......షశ్రీ. మరుత్ + యోషా - దేవతాస్త్రీలయొక్క, రత్నకిరీట - మణిమయము లగుమకుటములయొక్క, ఝాట - సమూహముయొక్క, 'ని. ఝాటము - స. సమూహము' శ. చం. సుషమా - అధికమైన కాంతిని, 'ని. సుషమాపరమాశోభా' అమ. యోయుజ్యమాన - మిక్కిలి కూడుచున్న, అంఘ్రి - పాదములయొక్క, నిశ్శేషశ్రీ - సంపూర్ణమైనసంపద 'ని. విశ్వమశేషం కృత్స్నం సమస్తనిఖిలాఖిలాని నిశ్శేషం' అ. విరిదమ్మిగద్దియన్ - వికసించిన సితపద్మపీఠమును పుండరీకపీఠమును, సమాశ్లేషింపన్ - మిక్కిలి కలియఁగా 'సూ. శ్లిషఆలింగనే' ఉదా 'పతిం సమాశ్లిక్షదుపాంతికస్థమ్' రామ. కొల్వుండునాభాషాదేవిన్ - కొలువుదీరియున్న సరస్వతీదేవిని, రసలసద్భాషావిశేషార్థినై. రస - శృంగారాది నవరసములచేత, లసత్ - ఒప్పుచున్న, భాషా - పలుకులయొక్క, విశేష - రమ్యమును, 'ని. విశేష స్త్రిలకే ఽవ్యక్తౌ ప్రతీకేఽత్యంతభేదకే' విశ్వ. అర్థిన్ + ఐ - కోరువాఁడనై, తలంచెదన్ - స్మరించెదను, ఇందు "భూషా.....పోరాటమాడన్" అనుటచే

నుపమాలంకారము, "స్పర్థతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధి సౌఖ్యదాః" అనిదండి. 'విరిదమ్మి గద్దియ' రూపకాలంకారము.

తా॥ ఆభరణములయందలి ముత్యముల కాంతి శరీరచ్ఛాయతో సాటిరాఁ దలఁచుచుండఁగాను, దేవతాస్త్రీలయొక్క మకుటములయందుఁగూర్పఁబడిన వివిధమణులయొక్క కాంతులతోఁ గూడినదై పాదములసంపద పుండరీకాసనమునఁ గలియఁగాను, గొలువుదీరియున్న వాగ్దేవతను నవరసపూరితములై మనోహరము లగు వాక్కుల నొసంగుటకొఱకుఁ బ్రణుతించెదను.

ఉ॥ చెక్కిటఁ బత్త్రవల్లరి సృ ♦ జింపఁగఁబూని మనోజకేళి నా
యక్కఱ దీర్పవే యనుచు ♦ నక్షరపంక్తి లిఖింపఁగాఁ దద
న్యక్కృతకైతవంబు హృద ♦ యంబున నారసి ప్రాణనాథుతో
నొక్కపిసాళినవ్వు నన ♦ లొత్తఁగనవ్వెడువాణిఁ గొల్చెదన్. 8.

అ॥ బ్రహ్మ అధ్యాహారము. చెక్కిటన్-చెక్కిలియందు, పత్త్రవల్లరి-(కస్తూరితో) మకరికాపత్త్రములయొక్కతీఁగలను, 'ని॥ పత్త్రావళిః పత్త్రలతా పత్త్రభంగశ్చ పత్త్రకమ్' అమ॥ శే॥ ని, వ్రతతీ వల్లరీ లతా। వల్లీ నామాని యోజ్యాని. ధనం. సృజింపఁగన్-లిఖించుటకు వ్రాయుటకు, పూని-కడంగి, మనోజకేళిన్-మన్మథక్రీడయందు, నాయక్కఱదీర్పవే-నాపనిసవరించుము, అనుచున్-ఇట్లు తెలియఁజేయుచు, అక్షరపంక్తిన్-అక్కరములచాలును, లిఖింపఁగాన్-వ్రాయఁగా, తదన్యక్కృతకైతవంబు తత్ - ఆయొక్క, అన్యక్కృత-తిరస్కారముగాని- ఇష్టమైనయనుట, కైతవంబు-మర్మమును, 'నికటో౽స్త్రీ వ్యాజదంభోపధయశ్ఛద్మకైతవే,' అ॥ హృదయంబునన్-తనమనస్సున, అరసి-పరిశీలించి, ప్రాణనాథుతోన్-తనవల్లభునితో. భర్తవంకఁజూచియనుట. ఒక్కపిసాళినవ్వు - ఒకనెపముతో గూడిననవ్వును, ననలొత్తఁగన్-ఆచెక్కిలిపై వ్రాయఁబడిన చిగురుటాకులను ద్రోచునట్లు, నవ్వెడువాణిన్-హాసముచేయుచున్న సరస్వతిని, కొల్చెదన్-సేవించెదను, ఇందు 'నవ్వుననలొత్తఁగనవ్వెడు వాణి' అనుటకు "సూ॥ ప్రసిద్ధాస్వా ద్విశేషస్య పునరుక్తిర్నదోషకృత్' అథ॥ గీర్వాణభాషయందును. "వాచ మాచేసు ఘాథారాం మధురాం మధుసూదనః, ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఇచట 'చెక్కిట...దీర్పవే, అని యక్షరములను లిఖించుటచే బ్రహ్మయనుకూలనాయకుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాఁడు. "ఒక్క కాంతకే, వలచి గుణాభిరాముఁ డగువాఁ డనుకూలుఁడు, కా॥ సం॥ ఉదా "లోలయన్నలకాన్ ప్రోష్ఠాన్ రచయన్ పత్త్రమంజరీః, ఏకాంవినోదయన్ కాంతాం ఛాయావదనువర్తతే. సరస్వతియు "అన్యక్కృత...వాణిన్, అనుటచేఁ బ్రియునిచేలాలింపఁబడుటవలన స్వాధీనపతికగా వర్ణింపఁబడినది. 'ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా, ప్రతా. ఈభావముచే సరస్వతి స్వీయగా వర్ణింపఁబడినది. పత్త్రవల్లరివ్రాయుట నక్షరములఁ బిఖించుటచేత నిచట బ్రహ్మకువిభ్రమమను చేష్టాభావముచెప్పఁబడినది. 'త్వరయాహర్షరాగాదేర్దయితాగమనాదిషు, అస్థానభూషణాదీనాం విన్యాసో విభ్రమో మతః' సా॥ ద॥ "క॥ త్రపా। సాధ్వసశీలార్జవ। కోమలకమనీయ స్వీయగుణములఁ జెలఁగున్, సరస. సరస్వతిని శృంగారప్రసంగావస్థలో నున్నట్లు వర్ణించుటచేతఁ దనకావ్యము శృంగారరస భూయిష్ఠమై ప్రకాశింపఁగల దనిభావము. ఈ కవియే మఱొకచోట "కల్యాణి వాణి కరవాణి తవాపి కామ్య

దుర్వారజాడ్యహరణం చరణప్రణామం, ఏషానవీనరచనా మమ యేన విద్వ, శ్చేతశ్చమత్కృతికరీ ప్రసరీ సరీతి, అని ప్రార్థించినాఁడు.

తా॥ బ్రహ్మ తనచెక్కిలియందు మకరికాపత్త్రములను వ్రాయుచు రతికేళియందు నాకోరిక దీర్పు మను నక్షరములను వ్రాయఁగా నది కనుఁగొని యందులకు సమ్మతించినభావముతో నేదియో యొకనెపమునఁ దనచెక్కిటఁగల మకరికాపత్త్రములు మాడుచుకొనునట్లు నవ్వుచున్న సరస్వతీదేవిని సేవించెదను.

—♦ కుకవిదూషణము ♦—

ఉ॥ శుష్కవచశ్శిలాతతుల ♦ నూటిగఁ జూచి మహాకవిశ్రవ
శ్శష్కులికావిదారణము ♦ సల్పఁగ నేర్చినజాణలార మీ
ముష్కరతాసమున్నతికి ♦ మ్రొక్కెద నాయెడఁ జూపరాకుఁడీ
దుష్కవులార సాధుజన ♦ దూషణభూషణ భూషితాత్ములై. 9.

అ॥ శుష్కవచశ్శిలాతతులన్. శుష్కవచః - శిలాతతులన్-వ్యర్థమైనవాక్కులనెడు రాలయొక్క సముదాయముతో, నూటిగన్-గుఱిగా, చూచి - కనిపెట్టి, మహా..............ణము. మహాకవి-గొప్పకశ్వరులయొక్క, శ్రవశ్శష్కులికా-కర్ణరంధ్రములను, విదారణము-బ్రద్దలుచేయుట, సల్పఁగన్-ఆచరించుటను, నేర్చినజాణలార-అభ్యసించిన చాతుర్యముగల పురుషులారా, 'సూ॥ ఆమన్త్రణసుజనో స్తః క్రమేణచాదారదాగమావన్తే' శబ్ద చి.॥ మీముష్కరతాసమున్నతికిన్-మీమూఢత్వముయొక్క యధికమునకు, ఇచట ముష్కరశబ్దమునుగూర్చి 'సూ-ఊషసుషిముష్కమధోరః, సిద్ధాం॥ 'ఊషరః-సుషిరః-ముష్కో-ఽణ్డః ముష్కరః మధు-మాధుర్యంమధురః, ఉన్నతిశబ్దమునుగూర్చి. 'ని॥ఉన్నతి స్త్వార్యదారేషు. సమృద్ధావుదయేఽపిచ, విశ్వ. మ్రొక్కెదన్-సమస్కరించెదను, దుష్కవులార-దుష్టత్వముగలకవులారా, దుష్కవులనఁగా నిషేధింపఁ దగినకవులు 'ని॥ దుర్నిషేధే చ కష్టేచ, మేది. సాధు..........లై. సాధుజన-మంచివారియొక్క - సజ్జనులయొక్క, దూషణ-నిందలే, భూషణ-ఆభరణముగా భూషణములుగా, భూషిత- అలంకరింపబడిన, ఆత్ములై-దేహములుగలవారై, నాయెడన్-నాయందు, చూపరాకుఁడీ-కనఁబఱచుటకుఁ బ్రయత్నింపకుఁడు, ఇందు 'శుష్కవచశ్శిలాతతు, లనుటచే రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదోయ. ఉపమానోపమేయయోః అతిసామ్యాద భేదః. కా॥ ప్ర॥ 'మీకఠోరవాక్కులచే మాశ్రవణరంధ్రముల బ్రద్దలుసేయకుఁడు మీసంపూర్ణమూఢత్వమునకు మ్రొక్కెద, ననుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. 'క॥ సతతంబు నిందచేతను। స్తుతియున్ స్తుతిచేత నిందఁజొప్పడ వ్యాజ। స్తుతి యై చెలు వగు, నరస. కువలయానందమునను 'ఉక్తి ర్వ్యాజస్తుతిర్నిందా. స్తుతిభ్యాంస్తుతినిందయోః, అని వచింపఁబడియున్నది. ఉదా 'సీ॥ ఏమహాత్ములు గల్గఁ భూమీశసభలలోఁ। గవులకు మిగులవిఖ్యాతిగల్గె, ఇది పైకిస్తుతిగా నున్నను నిజముగ నిందయే. దుష్కవులు పుట్టుటవలననే కవులకు సుకవు లనుప్రసిద్ధి కలిగినదనిభావము. ఇమ్మహాకవియే వేఱొకచోట యెట్లుచెప్పెనో తిలకింపుఁడు 'సంత స్సమస్తనిగమాగమతత్త్వనిష్ఠాః। శ్రీ మత్ప్రిణామవిధయే కర పుటోఽసౌ। ఏనం మమాభినవనిర్మిత మాదరేణ। నిర్మత్సరేణ మనసా పరిశీలయంతు, రాష్ట్రా.

పింగళిసూరనార్యుఁడు శ్లేషకావ్యమును వ్రాయఁగలిగియు దుష్కవుల నింత మృదువుగాఁ దిట్టనేరక రాఘవపాండవీయమున 'క॥ ఈవిధి నభీష్టసిద్ధికి, దైవతకవి నుతియొనర్చి♦తప్పొప్పమరన్, భావించి దిద్దకుండను, దేవానాంప్రియులమొక్క♦తెలతుఁ గుకవులన్' "అనినాఁడు-బట్టుమూర్తిమాత్రము.

సీ॥ ఏమహాత్ములుఁగల్గ ♦ భూమీశసభలలోఁ, గవులకు నధికవి ♦ ఖ్యాతిగల్గె
నేకృతార్థులుఁగల్గ ♦ నెల్లపామరులకు, గణనమీరుప్రబంధ ♦ కములుగల్గె
నేవాఙ్నిధులుగల్గ ♦ నిరనొందురసికుల. కమితలీలావినో ♦ దములుఁగల్గె
నేప్రవీణులుగల్గ ♦ నిలనలంకృతికృతో, ద్యములకుదోషల ♦ క్ష్యములుఁగల్గె
తే॥ నేదయాళులుఁబుధవచో ♦ హేతిచకిత, విసరదపశబ్దభరణలా ♦ లసముఖాబ్జు
లట్టినిఖిలోపకారధీ ♦ రాత్ములయిన, సకల కవిభూర్వ్యహులకునం ♦ జలియొకర్తు" అనినాఁడు.

తా. మహాకవులచెవి సోఁకినంతనే కఠోరములుగాఁ దోఁచునపశబ్దముల నచ్చటచ్చట నేర్పుగాఁ గూర్చుచు సత్కవులచే నెల్లప్పుడు నిందింపఁబడుచుండుటయే యలంకారముగాఁ గల యో చెడ్డకవులారా! మీయొక్క యవివేకాతిశయమునకుఁ గేలుమోడ్చుచున్నాను. మీచతురతను మాత్రము నాపాత్తమునఁ జూపకుఁడు.

క॥ అని యిష్టదేవతాప్రార్థన మాపాదించి గురులఁ♦బ్రణుతించి పురా
తనకవుల నెంచి దుష్కవి, జనపశువుల కోఁఅడించి♦సమ్మదమొదవన్. 10

అ॥ అని=ఈప్రకారంబుగా, ఇష్టదేవతాప్రార్థనము-ఇష్టదేవతలను వేఁడుకొనుట, ఇచట'అని+ఇష్టదేవత, ఈపదములకు సంధిలేదు 'సూ॥ సంధిర్నాచోచ్యనుతః" నన్న. ఆపాదించి-చేసి, వైసూత్రము చేత నేయిచ్చుట సంధినిత్యము, 'సూ॥ ఉఃజ్మహత్పదానాంవా, నన్న। గురులన్-గురువులను, ప్రణుతించి-స్తోత్రముచేసి, పురాతనకవులన్-మునుపటికవీశ్వరులను-తొల్లిఁటికవులను, ఎంచి-తలంచి, దుష్కవిజనపశువులన్, దుష్కవిజనపశువులన్-చెడ్డకవులయొక్క సమూహమనెడి పశువులను, అనఁగాఁ బశువులవంటి దుష్కవిసముదాయము ననుట. కోఁఅడించి - అపహసించి, 'కోరసించి, అనివాఁత పరితి, ఈపద్యమున, క్త్వార్థకపదప్రయోగములనుగూర్చి 'సూ॥ క్రియయా ఉపచారస్యాత్ ప్రథమాపదసంగతః, అకర్మకత్వం ప్రాయస్స్యాత్పరతోఽభయ సమ్మతిః" అథ, సమ్మదము - సంతోషము, ఒదవన్ - కలుగఁగా. ఇందు'దుష్కవిజనపశువులు, రూపకాలంకారము 'దించి-తించి-నెంచి-డించి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈప్రకారముగా నిష్టదేవతల నర్థించి గురువులను స్తుతించి పూర్వకవులఁ దలంచి దుష్కవుల నపహసించి సంతసముతో.

వ॥ ఏ నొక్కమహాప్రబంధంబు సేయ నూహించియున్న సమయంబున. 11

అ. ఏను, ఒక్కమహాప్రబంధంబు - ఒకమహాకావ్యమును, చేయన్- రచించుటకు, ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది. 'సూ॥ ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్" శబ్దచిం. ఊహించి+ఉన్నసమయంబునన్ - భావించియుండినకాలమునందు,

—♦ కృతిప్రశంస ♦—

సీ॥ శార్దూలచర్మమో ♦ జాళువాచేలయో, కాని నిద్దపుమేనఁ ♦ గట్టినాఁడు
కమనీయ భస్మమో ♦ గంధచూర్ణము కాని, వాసనల్ వెదఁజల్లఁ♦బూసినాఁడు
ధవళ భుజంగమో ♦ తారహారము కాని, మృదుతరగ్రీవ ధ ♦ రించినాఁడు
తతజటాజూటమో ♦ ధమ్మిల్లమో కాని, పొలుపార నౌదలఁ♦బూనినాఁడు

తే॥ చంద్రఖండంబొ పుష్పగు ♦ చ్ఛంబొ కాని, మూర్ధసీమ నతిప్రేమ♦ముడిచినాఁడు
జంగమొక్కండు నిర్జితా ♦ నంగమూర్తి, నిదురవోవంగ వచ్చి నా♦యెదురనిల్చె 12.

అ॥ శార్దూల చర్మమో – (పసుపు యెఱుపు నలుపు గూడిన మూఁడువన్నెలు గలదియైన) పెద్దపులియొక్క యజినమో' 'ని॥ 'అజినంచర్మకృత్తిః స్త్రీ' అ॥ జాళువాచేలయో – అపరంజివస్త్రమో, కాని – ఇదిసందేహార్థకము. 'ని॥ గీ॥ కాని కానీ యనంగ వికల్పమునకు, నెమటివాగ్విరుద్ధమునకు, ఆం. ప. ని. అంతటనిల్లెగ్రహించునది. నిద్దపుమేనన్ — నున్ననిశరీరమున, కట్టినాఁడు – ధరించినాఁడు, కమనీయభస్మమో – మనోహరమైనభూతియో, గంధచూర్ణము – పరిమళముగల గంధపుఁబొడియో, కాని, వాసనల్ – పరిమళములు, వెదఁజల్లన్ – చెల్లాచెదరుకాఁగా, అంతట నిండఁగాననుట, పూసినాఁడు – రాచినాఁడు, ధవళభుజంగమో – తెల్లనిదైనపామో, తారహారము – ముత్తెములయొక్కసరమో, కాని, మృదుతరగ్రీవన్ – కోమలమైనకంఠమున, ధరించినాఁడు – తాల్చినాఁడు, తతజటాజూటమో – విస్తారముగాఁ జుట్టిన జడలయొక్క ముడియో, ధమ్మిల్లమో – పూవులు మొదలగునవి చుట్టినముడియో, కాని, పొలుపారన్ – ఒప్పునట్లుగా, ఔదలన్ – తలమీఁద – నడితలను, పూనినాఁడు – తాల్చినాఁడు, చంద్రఖండంబొ – చంద్రునియొక్కకళయో, పుష్పగుచ్ఛంబొ – పువ్వులయొక్కగుత్తియో, కాని, మూర్ధసీమన్ – తలయందు, అతిప్రేమన్ — మిక్కిలి పేరిమితో, ముడిచినాఁడు – అకుంచనము చేసినాఁడు, నిర్జితానంగమూర్తి – ఓడిపోఁగొట్టఁబడిన మన్మథుఁడు గలశరీరముతోఁ గూడినవాఁడు, జంగమొక్కండు – ఒకజంగముదేవర, ఇచట 'ఒక్కండు, అనుశబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ విశేషణానాంమహతో డుఞ్ స్యాదుభయథాఽపిచ, క్వచిడ్డుఞ్మాత్రకే స్వార్థవిశేషణ మిహోచ్యతే'' అథ. నిదుర + పోవంగన్ – నేను నిద్రించుచుండఁగా' వచ్చి – అగతుఁడై, నాయెదురనిల్చెన్ – నాప్రోలనిలఁబడెను, అనఁగా స్వప్నమునఁబ్రత్యక్షమయ్యె ననుట. ఇందు 'నిదురవోవంగన్', అనుటకు 'సూ॥ గసడదవా స్స్యుః ప్రథమమాత్రా దాత్మాస్మదోర్ద్వయా వేతే, నన్న: 'ఏదురనిల్చె', అనుటకు 'సూ॥ ప్రకృత్యుక్తప్రకారేణ. రచనా రసరంజనీ, అథ. ఉదా. 'క॥ అమ్మునియెదుర నిలువ భయపడి, విష్ణు పు. ఇందు 'జంగమొక్కండు నిర్జితానంగమూర్తి అనుటచే నిశ్చయాంతసందేహాలంకారము. 'విషయే విషయీ యత్ర' సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతాత్ సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా, ప్రతా ''ససందేహస్తుభేదోక్తౌ. తదనుక్తౌచ సంశయః, ఉదా 'ఇందుఃకింక్వకలంకః సరసిజమేతత్ కి మంబు కుత్రగతం. లలితవిలాసవచనై ర్ముఖమితి హరిణాక్షి నిశ్చితం పరతః,, కా॥ ప్ర॥ 'క్రిముస్థి కాలాకిముకౌస్తుభం వా, పరిష్క్రియాయాంబహుమన్యసేత్వం, కింకాలకూటః కిము వా యశోదా స్తన్యం తవ స్వాదువద ప్రభో మే,

తా॥ పులితోలువలువయో పసిఁడిదోవతియో కాని తననునుపైన మేరఁ గట్టికొనినాఁడు. ఇం పైనబూడిదయో మంచిగంధపుపంకమో కాని తావు లెల్లెడ నిండున ట్లలఁదుకొనినాఁడు. సర్పహారమో ముత్తియములసరమో కాని కోమల మగుకంఠమున ధరించినాఁడు. జడలను జుట్టియుండెనో పువ్వులు కట్టి ముడిపైచికొనెనో కాని శిరోమధ్యమున నొప్పుచున్నది. బాలచంద్రుఁడో పూగుత్తియో కాని తలయందు ముడిచినాఁడు. ఇట్టి సోయగముతో మన్మథునిఁ గెలిచినయొకజంగముదేవర నేను నిద్రించుచున్నతఱి స్వప్నమున సాక్షాత్కరించెను.

క॥ నిలిచినఁ దచ్చరణాంబుజ, ములకు ననేకప్రణామ ♦ ములు సేసి కృతాం
జలినైన నన్నుఁ గని కో, మలవిరళగభీరధీర ♦ మధురోక్తులచేన్. 13

అ॥ నిలిచినన్ – అట్లునిలువఁబడఁగా, తచ్చరణాంబుజములకున్ – ఆయనయొక్క కమలముల వంటి పాదములకు, 'ని॥ పదంఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియామ్. అ. అనేకప్రణామములు – అనేకములగు నమస్కారములు, చేసి – ఒనరించి, కృతాంజలిన్ అందలిబద్ధుఁడను, ఐననన్నున్ – అయినట్టి నన్ను, కని – చూచి, కోమ.........లచేన్. కోమల – మృదువైనట్టియు, విరళ – ఎడమైనట్టియు – నిలుపుదలగలిగినట్టియు, గభీర – గంభీరమైనట్టియు–అనఁగా విశేషభావముకలిగినట్టియు ననుట, 'ని॥ నిమ్నం గభీరగంభీరం, అ. ధీర – ధైర్యముతోఁగూడినట్టియు, మధురోక్తులచేన్ — తీయనిమాటలతో, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లన్వయించుటకు ''సూ॥ పద్యంబులకుఁగులకం బగు'' ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఇందుఁ బద్యాంతమున 'మధురోక్తులచేన్, అని ద్రుతముతో నుండుటకు 'సూ॥ పద్యభేదావసానేతు శ్లిష్టతా నస్య కథ్యతే, అథ. ఉదా॥ 'క. ఏతాదృశగుణమహిమ, ఖ్యాతాసమస మరవిధికిఁ♦గరుణాంబుధికిన్, గీతపద్యాదులయందుమాత్రము నకారములోపించును. 'కోమల...... మధురోక్తులు,ఉపమాలంకారము 'సాధర్మ్యముపమాభేదే, కా॥ ప్ర॥ ధీరధీర, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అట్టియెడ నాయెదుటనున్న యాశంకరునకు సాష్టాంగనమస్కారములొనర్చి దోసిలొగ్గి యున్న నన్నుఁ జూచి మృదువైనతీయనిమాటలతో గంభీరభావమును జూపుచుఁ దిన్నఁగా.

వ॥ కవీంద్రా! సమస్తరసనిస్తంద్రంబుగా నీవు సృజింపంబూనిన కావ్యకన్యాలలా మంబున కుంకువగా నాయురారోగ్య మహాభాగ్యంబు లొసంగెద నన్నుం బరిణేతం జేయు మనియానతిచ్చెఁ దదనంతరంబ. 14.

అ॥ కవీంద్రా–కవులలోశ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, సమస్తరసనిస్తంద్రంబుగాన్. సమస్తరస–సమస్త మయిన రసములచేత, నిస్తంద్రంబుగాన్–ఏమఱుపాటులేకుండునట్లు – జాగ్రతతప్పకుండునట్లు, నీవు, సృజింపఁబూనిన–నిర్మించుటకుయత్నించిన, కావ్యకన్యాలలామంబునకున్ – ప్రబంధమనెడి శ్రేష్ఠమగు కన్యకు, 'ని॥ లలామోఽస్త్రీలలామాపి ప్రభావేపురుషేధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుండ్ర శృంగపుచ్ఛచిహ్నేశ్వ లింగిషు, యా॥ ఉంకువగాన్–కన్యాశుల్కధనముగా. అనఁగా వధువునకు వరుఁడిచ్చు ధనముగాననుట. ఉదా 'ఉ॥భవదీయశౌర్యమే. యుంకువచేసి కృష్ణపురుషోత్తముచేకొనిపొమ్ము, భాగ॥ ఆయురారోగ్య మహాభాగ్యంబులన్ – ఆయుష్యమును, ఆరోగ్యమును, గొప్పయైశ్వర్యమును, ఇది బహుపదేతరేతర యోగద్వంద్వసమాసము. ఒసంగెదన్ – ఇచట భాగ్యము అనుశబ్దమును 'భాగ్యంబు, అనుటకు సూ॥ స్యాదమహాతాంవిభక్తౌసోక్ష్మన్ము, తదుపరి పునర్మ్నబూప్రాచాం''నన్ను. ఇచ్చెదను, నన్ను, పరి

కేల్ + చేయుము - భర్తగానొనరించుము. అని యానతిచ్చెన్-ఇట్లాజ్ఞయొసంగెను, తదనంతరంబ- అటుపిమ్మట, ఇచట 'కావ్య..........లొసంగెద, అనుటచే రూపకాలంకారము.

తా॥ ఓకవిశ్రేష్ఠుఁడా శృంగారరసప్రధానముగా నీవు సృష్టింపయత్నించిన కావ్యమను శ్రేష్ఠమైనకన్యకు శుల్కముగా నాయురారోగ్యైశ్వర్యముల నిచ్చెద నాకొసంగు మనిసెలవిచ్చె.

క॥ తలతల మనుచీఁకటితోఁ, దెలతెలవాఱంగ లేచి ♦ తెలియఁగ నపుడా
కలచందము నామనమునఁ, గలచందము నొక్కటైనఁ ♦ గడువేడుకతోన్. 15

అ॥ తలతలమనుచీఁకటితోన్ - తళుకుతళుకుమను కాంతిగలతిమిరముతో, ఇది. తళతళమనుటకు రూపాంతరము. ద్విరుక్తినిగూర్చి 'సూ॥ క్వచిదర్థవిశేషేతు. పునరర్థసమాగమః, అథ॥ ఉదా 'క॥ ధళధళమని జలములలో, బలరిపువజ్రాయుధంబు♦ప్రతిబింబింపన్' శృం॥ నై॥ తెలతెలవాఱఁగన్-తెల్లఁగాఁదెల్లవాఱఁగానే, ఉదా 'క॥ తొలివేల్పులమొగములు తెల, తెలవాఱఁగఁ దెల్లవాఱె♦దెఱవలమోముల్, అచ్చ॥ తె॥ రా॥ లేచి-మేల్కాంచి, తెలియఁగన్-తెలిసికొనఁగా, అపుడు-ఆసమయమున. వచ్చినదైన, ఆకలచందమున్-ఆయొక్క స్వప్నము తెఱఁగును, నామనమునన్-నాయొక్క హృదయమునందు, కలచందమున్-ఉన్నవిధమును, ఒక్కటైనన్-ఏకము కాఁగా, కడువేడుకతోన్-మిక్కిలికుతూహలముతో, ముందరిపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'ఆకలచందము నామనమునఁ గల చందము, ఇది పదయమకాలంకారము. యమకం పౌనరుక్త్యేతు. స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః; ప్రతా॥ 'తలతల మనుచీఁకటితోఁ, దెలతెలవాఱంగ, అనుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః, కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఆచీఁకటియంతయుఁ బోయి తెల్లవాఱఁగానే యాకలతెఱంగును, నాహృదయమునఁగల తెఱంగును, ఏక మైనందున మిగులఁ గోరికతో.

ఉ॥ ముంగలనిల్చి సర్వజన ♦ మోహన దేహన వీనకాంతి మీ
ఱం గరుణానిరీక్షణప ♦ రంబుగ నీగతిఁ బల్కినట్టియా
జంగమసార్వభౌముని భు ♦ జంగమభూషణుఁ గా నెఱింగి యు
ప్పొంగి తరంగితప్రమద ♦ పూరితమానసపంకజుండ నై. 16

అ॥ ముంగలనిల్చి-నాప్రోలనిలువఁబడి, సాక్షాత్కరించియనుట, ముందు + కలను ముంగల. ఇది ముంగడయొక్క రూపాంతరము. ఉదా 'ఉ॥ మోదమునం దనూభవుని ♦ ముంగలిగా నడపించుచుఁ దాను, నిర్వ॥ సర్వ..............కాంతి. సర్వజన - సమస్తమైనమానవులకు, మోహన-భ్రాంతినిగలిగించునట్టి, దేహ-తనువుయొక్క, నవీన-నూతనమైన, క్రొత్తదియైనయనుట, కాంతి-శోభ, మీఱన్-అతిశయించఁగా, కరుణానిరీక్షణపరంబుగన్, కరుణా - కృపతోఁగూడిన, నిరీక్షణ - చూపులయొక్క, పరంబుగన్-ప్రధానముగా, 'ని॥ పర స్స్యా దుత్తమానాత్మవైరిదూరేషు కేవలే, విశ్వ. 'పరందూరాన్యముఖ్యేషు. యా॥ ఈగతిన్-ఈరీతిన, పల్కినట్టియాజంగమసార్వభౌమునిన్ - సంభాషించినటువంటి యాయొక్క జంగములలో మిగులశ్రేష్ఠుఁ డయినవానిని, భుజంగమభూషణుఁగాన్ - పాములే సొమ్ములుగాఁ గలశివునిగా, ఎఱింగి-తెలిసికొనినవాఁడనై, ఉప్పొంగి - మిక్కిలి సంతోషించి

ఉబ్బి+పొంగు-ఉప్పొంగు. తర........డనై-తరంగిత – అలలుగాఁజేయఁబడిన, ప్రమద – సంతోషముచేత, పూరిత – నిండింపఁబడిన, మానసపంకజుండనై – పద్మమువంటి హృదయముగలవాఁడనై, 'ని॥ స్వాంతంహృన్మానసంమనః, ఆ॥ ఇందు 'ముఁగల, అనుప్రయోగమునకు 'సూ॥ ఆచ్ఛికసమాసంబులం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి, ప్రౌ॥వ్యా. 'మానసపంకజుండను, ఇది యుపమాలంకారము. 'మోహనదేహ,అను ప్రాసాలంకారము, జంగమసార్వభౌముని భుజంగమభూషణు, యమకాలంకారము, 'ఎత్తెంగి-ఉప్పొంగి-తరంగిత ,వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః. ఛేక వృత్తి గతోద్విధా, సోఽనేకస్య సకృత్పూర్వః. ఏకస్యాప్యసకృత్పరః, మాధుర్యవ్యంజకై ర్వర్ణై రుపనాగరికేష్యతే, ఓజఃప్రకాశకైస్తైశ్చపరుషా, కోమలాపరైః, కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'తతోఽరుణపరిస్పంద మందీకృతవపుః శశీ, దధ్రే కామపరిక్షామ కామినీగండపాండుతామ్, మ॥ భార॥

తా॥ ప్రత్యక్షమై సమస్తజనులకు నాశ్చర్యమునుగలిగించునటువంటి యందముతోఁగూడిన శరీరముయొక్క ప్రకాశముగలిగి దయాదృష్టితో ని ట్లాజ్ఞయొసంగిన యాజంగమశ్రేష్ఠుని శివుఁడైన పరమేశ్వరుఁ డనితెలిసికొని సంతోషాతిశయ మనునలలతోఁ గూడిన హృదయకమలము గలవాఁడనై.

ఉ॥ నామది నెప్పుడుం బ్రమథ ♦ నాయకు నిష్టసుఖప్రదాయకున్
సోమశరీరు దానవస ♦ మూహశరారుఁ గృతీశుఁ జేయఁగాఁ
బ్రేమజనించు నాదరణ ♦ పేశలుఁ డమ్మహనీయమూర్తియే
మామకభాగ్యసంపద ను ♦ మాసముదంచితవామభాగుఁ డై. 17.

అ॥ నామదిన్ – నాయొక్కమనస్సునందు, ఎప్పుడున్–ఎల్లప్పుడును, ప్రమథనాయకున్–పారిషదులకు యజమానుఁడైనవానిని, 'ని॥ ప్రమథాస్స్యుః పారిషదాః, అమ. ఇష్టసుఖప్రదాయకున్. ఇష్ట – కోరఁబడిన, సుఖ – సంతోషములను, ప్రదాయకున్ – ఇచ్చునట్టివానిని, సోమశరీరున్ – పార్వతితోఁ గూడినమేను గలవానిని, 'వ్యు॥ ఉమయా సహ వర్తత ఇతి సోమః, దానవసమూహశరారున్ – రాక్షసులను జంపువానిని, "ని॥ 'శరారు ర్ఘాతుకో హింస్రః, అమ. ఇచట దైత్యులను, దానవులను, దితి పుత్త్రులను గలిపి యొకరాక్షసశబ్దముతోనే సమన్వయముచేయుట ప్రసిద్ధియైయున్నది. "కమలాసంపదోః, కామ ధ్వజే మకరమత్స్యయోః, దానవాసురదైత్యానా. మైక్యమేవాభిసమ్మతమ్" కా. క. ల. మఱియు. దానవసమూహః – శరఇవ – దానవసమూహశరః, దానవసమూహశరారున్ – అనఁగా బెల్లువంటి దైత్యులసముదాయమున కంగారకుఁడైనవానిననియుఁ జెప్పవచ్చును, ఇది యుపమానోత్తరపద కర్మధారయ సమాసము. ఆరున్ – అంగారకుఁడైనవానిని 'ని॥ ఆరః క్షితిసుతే ఽర్కజే, విశ్వ. ఇచట షష్ఠీతత్పురుషసమాసము. అనఁగా రాక్షసుల సంహరించువాని ననుట, కృతీశున్ – నాప్రబంధమునకధిపతిని; అనఁగా నంకితమును బొందినవానినిగా, చేయఁగాన్ – ఒనరించుటకు, ప్రేమజనించున్ – ఇష్టముకలుగుచుండును, ఆదరణపేశలుఁడు. ఆదరణ – భక్తులు మొదలయినవారియందు దయగలిగియుండుటయందు, పేశలుఁడు – నేర్పుగలవాఁడు, అమ్మహనీయమూర్తియే – (అయినట్టి) గొప్పవాఁడయిన యాయీశ్వరుఁడే, మామకభాగ్యసంపదన్. మామక – నాయొక్క; భాగ్యసంపదన్ – పుణ్యముయొక్క యధికమువలన, ఉమాసము

దంచిత వామభాగుఁడై. ఉమా – హైమవతితో, సముదంచిత – ఒప్పుచున్న, వామభాగుఁడై – ఎడమవైపుగలవాఁడై, పైపద్యముతో నన్వయము.

ఇందు ద్వితీయపాదమున 'సోమశరీరు దానవస♦మూహశరారు, అని నిత్యసమాసయతి సెప్పం బడినది. సోమశబ్దమునందలి. 'ఉ, కారమునకును, సమూహశబ్దగతమైన 'ఊ. కారమునకును యతియొ ప్పుచున్నది. "వ్యు॥ సమ్యక్ + ఊహ్యతే + ఏకత్ర + ఇతి – సమూహః" 'సీ॥ ఒక్కసమసనమున శబ్ద♦యుగము గూడి. పదము లేర్పాటుగాఁ గాన♦ బడనిప్రాణ, సంధులను నిత్యసమస♦ శ్రౌతు లును న♦ఖండవిశ్రమములు నన♦ రెండుఁ జెల్లు, అప్ప. 'నాయకుఁ, దాయకుఁ, ఇత్యాదు లను ప్రాసాలంకారమును 'దానవ........శరారుఁ, అనుచోట నుపమాలంకారమును.

సా॥ నామనస్సున నెల్లప్పుడును గామితార్థప్రదుఁడును, త్రిపురధ్వంసకుండును, పార్వతీ సహితుఁడును, అగు శంకరుని కంకితమీయఁ గోరిక గలుగుచుండఁగా నింతలో నాయదృష్టమువలన, దయామయుఁ డగు నామహానుభావుఁడే పార్వతీసహితుఁడై,

తే॥ వచ్చి కృతికన్యకాసము♦ద్వాహమునకు, శుల్కముగ నాయురారోగ్య ♦ సుప్రసిద్ధు
లిత్తు నని యల్లుఁ డగుటకు ♦ నిచ్చగించె, నింతకంటెను సౌభాగ్య♦ మెందుఁగలదె? 18

అ॥ వచ్చి – నాసమీపమున కాగతుఁడై, కృతికన్యకా సముద్వాహమునకుఁ. కృతికన్యకా – కావ్యమనెడు కన్యయొక్క, సముద్వాహమునకుఁ – కల్యాణమునకు. శుల్కముగఁ – వధువున కొసంగునట్టి ధనముగా – పెండ్లికూఁతురి కిచ్చునట్టి సొమ్మునకు బదులుగా ననుట. ఆయురారోగ్య సుప్రసిద్ధులు – ఆయుష్యమును, ఆరోగ్యమును, అత్యంతప్రఖ్యాతియును, ఇత్తునని – ఒసంగెదనని, అల్లుఁడగుటకుఁ – నాకుజామాతయగుటకును, 'సి॥ జామాతాదు హితుఃపతిః, అమ. ఇచ్చగించెఁ – సమ్మతించెను, ఇంతకంటెను – ఇంతకు మించినట్టి, సౌభాగ్యము – గొప్ప యదృష్టము, ఎందుఁ – ఎచ్చటనైనను, కలదె – ఉన్నదా – లేదనుట.

తా॥ సాక్షాత్కరించి నా యీ కావ్యకన్యకు పాణిగ్రహణ మొనర్చుకొనియుంకువగా నాయు రారోగ్య సత్కీర్తుల నిత్తు నని ప్రేమపూర్వకముగా నిష్టపడెను. ఇంతకన్న గొప్పయదృష్ట మెంద యినఁ గలదా?

ఉ॥ కోమల వర్ణధామయును ♦ గోవిదసంస్తవనీయ లక్షణ
స్తోమఫలాభిరామయును ♦ శుంభదలంకరణ ప్రసాధన
స్థేమయు నప్రతర్క్యగుణ ♦ సీమయు నైన మదీయకావ్యక
న్యామణి నిచ్చి మంచుమల ♦ యల్లుని నల్లుని గానొనర్చెదన్. 19

ఈపద్యమునఁ గావ్యమునకుఁ గన్యాత్వ మారోపించి యర్థద్వయమునకు నభేదాధ్యవసాయ ముగాఁ జెప్పినాఁడు.

అ॥ (కా) కోమల వర్ణధామయును. కోమల – మృదువైన, 'ని॥ సుకుమారంతు, కోమలం మృదులంమృదు, అ. వర్ణ – అక్షరములకు – శబ్దములకుననుట, ధామయును – ఉనికిపట్టయి నట్టి యును, (క) కోమల – సుకుమారమైన, 'వ్యు॥ కామ్యతే జనై రితి కోమలమ్, వర్ణ – కాంతమున,

ధామయును – పుట్టుక, గలదియును, 'ని॥ ధామ జన్మ ప్రభా స్థాన ప్రభావ సుఖసద్మసు,' నానా, (కా) కోవిద.........యును. కోవిద – విద్వాంసులచేత, సంస్తవనీయ – పొగడఁదగిన. లక్షణ– కవిత్వ లక్షణములయొక్క, స్తోమ — సమూహముయొక్క, ఫల – ప్రయోజనముతో, అభిరామ యును – రమ్యమైనట్టి యును. (క) కోవిద – తెలిసినవారి చేత, సంస్తనీయ – నుతింపఁదగిన, లక్షణ– శుభలక్షణములయొక్క, స్తోమ – సమూహముతోను, ఫల – భోగములతోను, 'ని॥ ఫల మిష్వగ్రే సస్యే ఫలకే జాతఫలే ధనే ఫాలే. భోగబీజే లాభహేతూత్పన్నే ఫలీతు ఫలినీ స్యాత్, నానా, అభి రామయుఁ – మనోహరమైనట్టిదియును, (కా) శుంభద..............మయుఁ, శుంభత్ – ఒప్పు చున్న, అలంకరణ – ఉపమాద్యలంకారములయొక్క, ప్రసాధన – ఉపాయములందు, స్థేమయుఁ– సామర్థ్యయుతమైనట్టియు, (క) శుంభత్ – ప్రకాశించుచున్న, అలంకరణ – ఆభరణాదులుధరించుట యందును, ప్రసాధన–వస్త్రమాల్యాదుల నలంకరించుకొనుటవలని యొప్పిదమునందును–అనఁగా వేష మును ధరించిన కాంతియందును, 'ని॥ ఆకల్పవేషౌ నైపథ్యం ప్రతికర్మ ప్రసాధనమ్, అమ॥ 'నేపథ్యంతు ప్రసాధనే రంగభూమావేషభేదే, హై॥ స్థేమయుఁ–శక్తిగలదియును, (కా) అప్రత...మయుఁ. అప్రతర్క్య–ఊహింపనలవిగాని, గుణ – కావ్యప్రసిద్ధమైనశ్లేషప్రసాదాదిగుణములకు 'శ్లేషప్రసాద స్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా అర్థవ్యక్తి రుదారత్వం తథాకాంతి రుదాత్తతా 'ఓజః సుశబ్దతా ప్రేయా, నౌర్జిత్య మథవిస్తరః సమాధి స్సౌక్ష్మ గాంభీర్యే సంక్షేపో భావికంతథా' సమ్మితత్వం తథా ప్రౌఢీ రీతి రుక్తి ర్గతి స్తథా చతుర్వింశతి రేతే స్యు ర్గుణాః కావ్యప్రకాశకాః' ప్రతా॥ సీమయుఁ–ప్రదేశమైనట్టియును, (క) అప్రతర్క్య–ఊహింపఁదగని, గుణ–సద్గుణములకు, సీమయున్– ప్రదేశమైననదియును, ఐనమదీయ కావ్యకన్యామణిఁ – అయినట్టినాయొక్క–ప్రబంధమనెడి కన్యారత్న మును, ఇచ్చి–దానముచేసి, కన్యాదానమొనర్చియనుట. మంచుమలయల్లునిఁ – హిమవంతునికిజామాత యయినశివుని,ఇచట 'మంచుమలయల్లుఁడు, అనుటకు 'సూ॥ షష్ఠీభవేద్ద్వితీయా తుల్యాతత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్' నన్న. అల్లునిగాఁ–నాయొక్క–యల్లునిగా, ఒనర్చెదఁ–చేసుకొనెదను, శ్లేషాలంకారము 'క॥ ప్రకృతములప్రకృతంబులు, ప్రకృతాప్రకృతములుశబ్ద♦పాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁజెందిన, సకలంకతశ్లేషమయ్యె, కా॥ సఁ॥ 'శ్లేషః పవాక్యేఏకస్మిఁ యత్రానేకార్థతాభవేత్, కా॥ ప్ర॥

తా॥ పృథుపదభూయిష్ఠమైనదియును, పండితులచేఁ బ్రశంసింపఁదగినలక్షణములతోఁ గూడి యింపొలయునదియును, శబ్దార్థాలంకారములకు నిధియైనదియును, ఊహింపనలవిగాని యోజో మాధుర్యాదిగుణములచే నలరారుచున్నదియును, అయిన నాయొక్క–శ్రేష్ఠమైనకావ్యకన్యను బర మేశ్వరున కంకితముగా నొసంగి యంతటివాని నల్లునిగాఁజేసికొని యానందించెదను.

సీ॥ తలపై వియద్గంగ ♦ గలుగునిత్యస్నాత, కైలాసగిరిదుర్గ ♦ మేలు నేత
త్రిపురంబు లోకకోలఁ ♦ ద్రెళ్లనేసినవాఁడు, కందర్పు గెల్చిన ♦ యందకాఁడు
పాఁపరాఁ దాల్చిన ♦ పసుఁడువిక్రమరంహుఁ, గరిదైత్యుఁబొరిగొన్న♦పురుషసింహుఁ
డంబుజాక్షికి దేహ ♦ మర్ధ మిచ్చినదాత, కలితసారుఁ గుమారుఁ గన్నతాత
తే॥ మదవదరిదరిద్రాణదో ♦ ర్మండలాగ్ర, జాగ్రదసురాగ్రచరనిహిం ♦ సనవిశాల
శూలరాజపరిష్కార్య ♦ శూలినామ, ధన్యుఁడ ష్షండు కాఁడెమ ♦ తాఁ కావ్యమునకు 20

శా॥ తలపైన్—నెత్తిమీఁద, వియద్గంగ—మిన్నువాఁక, కలుగునిత్యస్నాత — ఉండినయెడతెగని మజ్జనము కలవాఁడును, అనఁగా నిత్యస్నానముచేయువారలలో నెవ్వరును శివునివలె నాకాశగంగా జలములతో నెడతెగక చేయువారులే రనిభావము. కైలాసగిరిదుర్గమున్ — వెండికొండమీఁదికోటను, ఏలునేత— కాపాడునట్టిప్రభువును, అనఁగా నొరుల కెవ్వరికి శక్యముగాని రజతాచల శిఖరమున దుర్గమునిర్మించుకొని యచ్చటఁ బరిపాలన మొనర్చుచుండె నని భావము. త్రిపురంబులు—దానవులవైన మూఁడునగరములు, 'సూ॥ తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ, ఇతిసమాహారసమాసః. పాత్రాదిత్వాన్న పుంసకమ్. 'త్రయాణాంపురాణాంసమాహారః త్రిపురం, సిద్ధం. ఒకకోలన్—ఒక్క—బాణముతో, త్రెళ్ళ జేసినవాఁడు—పడునట్లుగాఁ గొట్టినయతఁడును అనఁగాఁ బూర్వ మొకప్పుడు దేవతలను నోడి యసురులు మయునిశరణుజొచ్చిరి. దయామయుఁ డగునమ్మయుఁడు వారికి గగనమున వెండితో నొకపట్టణమును, బంగారుతో నొకపట్టణమును, ఇనుముతో నొకపట్టణమును, నిర్మించి యవియదృశ్యముగా సంచరించునట్లొనర్చియిచ్చెను. అసురు లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవాదులను బాధించుచుండఁగా బ్రహ్మయును విష్ణువును మాకుశక్యముకా దనిరి. అప్పుడు దేవతలందఱును శివునిఁబ్రార్థింప నతఁడు భూమి రథముగను, మహామేరువు విల్లుగను, విష్ణువు సాయకముగను, సూర్యచంద్రులు రథచక్రములుగను, బ్రహ్మ సారథిగను శేషుఁడు వింటినారిగను, వేదములను గుఱ్ఱములుగను, అమర్చికొని వారితో యుద్ధముచేసిచంపినట్లును, ఆపట్టణముల మూఁడింటిని దనయగ్నినేత్రముచే నిర్మూలమొనర్చినట్లును, పురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. కనుక నట్టిజయశీలుఁడనిభావము. కందర్పున్—మన్మథుని, గెల్చినయందకాఁడు — జయించినట్టి సౌందర్యవంతుఁడును, అనఁగా నీ మూఁడులోకములయందును లోకోత్తరసుందరుఁడు మన్మథుఁడుగనుక నట్టివానినిజయించినవాఁ డగుటచే నిట్లువర్ణించినాఁడు, పాఁపరాన్—పాములకురాజయినశేషుని, తాల్చిన ఘనుఁడు — ఆభరణముగాధరించిన పరమాత్ముఁడును, ప్రపంచమున సహజముగా సర్పమును జూచి భయపడుచుందురు గదా. అట్టిసర్పములకురా జగు శేషునిజూచి యెంతభయపడవలయును ? ఆశేషునిసొమ్ముగాధరించినవాఁ డెంతటిమహనీయుఁడో వర్ణింపఁదరముగాదుగదా ! అనిభావము. విక్రమరంహున్—శౌర్యముయొక్క యధికము గలవానిని, కరిదైత్యున్—గజాసురుని, పొరిగొన్న పురుషసింహుఁడు—నాశముచేసినట్టి పురుషశ్రేష్ఠుఁడును, ఇచట శౌర్యసమృద్ధిగలగజాసురుని సంహరించినసింహవిక్రముఁడనిభావము, అంబుజాక్షికిన్—పార్వతీదేవికి, దేహమున్—తనయొక్క—శరీరమును, అర్ధము—సగపాలు, ఇచ్చినదాత — ఒసఁగినయుదారస్వభావము గలవాఁడును, లోకమున దాతలు ధనమో ధాన్యమో యేవో యిచ్చుచుందురు. వారివలెఁగాక తనదేహములో సగ మిచ్చినవాఁ డగుటచే నింతటిమహాదాతలేఁ డనిభావము. కలితసారున్—పొందఁబడినబలముగలవానిని, కుమారున్—షణ్ముఖుని, కన్నతాత—కనినతండ్రియును, అనఁగా శివుఁడు పంచముఖుఁ డగుటచేఁ దనకంటె నెక్కువశక్తి గలషణ్ముఖునిఁ గనినతండ్రి యనిభావము, మదవ........ధన్యుఁడు. మదవత్—అహంకారముతోఁగూడిన, అరి—శత్రువులయొక్క, దరిద్రాణ—అల్పముగాఁజేయబడిన, దోర్మండల—భుజప్రదేశముగలవారిలో. అగ్ర—ముందర, జాగ్రత్—తెలివి గలిగిపదిలపడుచున్న, అసుర—రాక్షసులలో — అగ్రచర—ముఖ్యులైనవారిని, ఉదా 'గీ॥ జాగ్రదుగ్రప్రతాపుఁడీజనవిభుండు. శృం నై॥ సిహింసన — చంపునట్టి. విశాల—విరివియైన. 'ని॥ విశాలః పృథులేఽన్యవత్, విశ్వ. శూలరాజ—శ్రేష్ఠమైనశూలముతో, పరిష్కార్య—అలంకరింపఁబడిన, శూలినామ — శూలముధరించువాఁడనుప్రసిద్ధిగల, 'ని॥ నామ ప్రాకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచ,

విశ్వ. ఉదా 'హిమాలయో నామ నగాధిరాజః, కుమా. ధన్యుఁడు-పుణ్యవంతుఁడు, మత్కావ్యము నకున్-నాయొక్క ప్రబంధమునకు, అర్హుండు కాఁడె - తగినవాఁడు కాఁడా. ఇంతకంటె నెవ్వరుకల రనుట, ఈపద్యమున అందకాఁడు, అనుప్రయోగమునకు 'సూ॥ కాఁడుర్గాఁడుభవేదిఁడు. రస్త్రీ త్యాత్యర్థబోధకాః. ఏకత్వవాచకాత్పుంసి. స్యాదాఁడుస్త్వన్యథామతః అథ॥ ఇందుఁ గృతిపతియొక్క శీల, సౌందర్య, పరాక్రమ, దాతృత్వాది సర్వోత్కర్ష వర్ణిఁపబడినందున నుదాత్తాలంకారము. పద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము. 'కరిదైత్య........సింహుఁడు, ఇచట నుపమాలంకారము. మఱియుఁ గృతినాయకుని లక్షణములు వర్ణింపఁబడినవి. 'క॥ కులము మహాభాగ్యము ను, జ్వలత యుదారత మహోవిశాలత ధర్మా, కలనయు వైదగ్ధియు నన, నిలనాయకగుణము లమరు, నరస.

తా॥ శిరమున నాకాశగంగను. ధరిఁచి యెడతెగనిస్నాన మాచరించుచున్న పవిత్రుండును, వెండికొండపైఁ బట్టణమును గట్టుకొని యందుఁ గాఁపురముసేయుచుఁ ద్రిజగముల నెల్లప్పుడు నేలుచున్న ప్రభువును, దానవులయొక్క మూఁడుపురముల నొక్కయమ్మునసే కూల్చిన పరాక్రమవంతుఁడును, మన్మథుని జయించిన సౌందర్యవంతుఁడును, సర్పరాజగు శేషుని భూషణములుగా ధరించిన పరమాత్ముఁడును, గొప్పశౌర్యవంతుఁ డగు గజాసురుని సంహరించిన మహాబలశాలియును, హిమవత్పుత్రికకు సగముమేను నొసంగిన దాతయును, మిగులసమర్థుఁ డయిన కుమారస్వామిని గనినతండ్రియును, శత్రుబాహుబలమును దృణప్రాయముగాఁ జేయఁగల దానవులలో ముఖ్యులను జంపునట్టి త్రిశూలముతోఁ బ్రకాశించుచున్నశూలి యను ప్రసిద్ధనామముగలవాఁడును, అగుశంకరుఁడు నాకావ్యము గ్రహింపఁదగినవాఁడు కాక యింకెవ్వండగును?

వ॥ అని యుద్దేశించి. 21

అ॥ అని. ఈప్రకారముగా, ఉద్దేశించి - నామనస్సులో నిశ్చయించినవాఁడనై,

—షష్ఠ్యంతములు—

క॥ దుస్సాధు ప్రథమసుధా, భిస్సారిబలాతిరేక ♦ భీదానునకున్
నిస్సీమకామదోహిప, యస్సురధేనునకు నాశ్రి ♦ తాధీనునకున్. 22

అ॥ దుస్సా........నకున్. దుస్సాధు. భరింపనలవిగానిదయిన. మహాభయంకరమైనదయి నయనుట. ప్రథమసుధాభిస్సా - మొదటి యమృతాన్నముచేత, ప్రథమసుధయనఁగా సముద్రమున ముందుపుట్టినది. ఉదా "నిర్మథ్యమానా దుదధేరభూ ద్విషం, మహోల్బణం హాలహాలాహ్వ మగ్రతః; తదుగ్రవేగం దిశిదిశ్యుపర్యధో. విసర్పదుస్సర్పదసహ్యమప్రతి, భీతాః ప్రజా దుద్రువురంజ సేశ్వరాః, అరక్ష్యమాణాః శరణం సదాశివమ్" తతఃకరతలీకృత్య, వ్యాపిహాలాహాలంవిషం, అభక్షయ న్మహాదేవః. కృపయా భూతభావనః, భాగ. సం. కనుకహాల హాలాన్నముచేతననుట, "ని॥ భిస్సా స్త్రీ భక్తమంధోఽన్న మోదనోఽ స్త్రీసదీదివిః, ఆ॥ఉదా"క. పరమాన్నభైక్ష్యభిస్సా, పరిపూర్ణతరంబులయిన ♦ పాత్రములయ్యె, పురు నిత్యంబు నివేదింతురు దల్లికిఁ గరముభక్తి ♦ తో వినయమునన్, భార. అరిబల - శత్రువులయొక్క సైన్యమునకు, అనఁగా రాక్షససమూహమునకనుట. అతి

రేక—అత్యధికమయిన, 'ని॥ అతిరిక్తః, సమధికః, అను॥ భీ–భయమును, దానునకున్ – కలిగించిన వానికిని, నిస్సీ........నకున్. నిస్సీమ – మేరలేని, కామ – కోరికలను, దోహి – పిదుకుచున్న, పయః – పాలుగల, సురధేనునకున్ – వేల్పులయొక్క – లేఁగటియావునకును, ఇచట దోహిశబ్దమును గూర్చి 'సూ॥ అచః కర్మకర్తరి, 'దుహశ్చ,సిద్ధాం. ఉదా 'అకారియత్రాతిథిపూజ సంఘనం మనోరమశ్చ స్వయమాలయోఽకృశః, అదుగ్ధ ధేనుః స్వయమాగతాంగనం. మృగీయథాఽదోహినిరీక్ష్యశాబకమ్'' రాఘ అ. కామదోహిపయస్సురధేనునకున్, అనుప్రయోగమునకు 'సూ॥ లింగభేదోభ వేదిష్ట అరో పేయదివారుచిః'' అథ. ఆశ్రితాధీనునకున్ – ఆశ్రిత – ప్రాపుచేరినవారికి, అధీనునకున్ – వశమైనవానికిని, ఇందు 'నిస్సీమకామదోహిపయస్సురధేనునకున్, అనుచోటనుపమాలంకారము.

క॥ ధూపాయిత గోపాయిత, పాపాయిత తనుజ సుకృత ♦ భాసిత దనుజా
టోపున కగజాపున కగ, చాపున కాసక్తభక్త ♦ సల్లాపునకున్. 23

అ॥ ధూపా........ పునకున్. ధూపాయిత – తపింపఁజేయఁబడినట్టియు, గోపాయిత— రక్షింపఁబడినట్టియు. పాపాయిత – పతనముగాఁజేయఁబడినట్టియు, ఇచట ధూపాయితాది శబ్దము లనుగూర్చి 'సూ॥ గుపూధూపవిచ్ఛి పణిపనిభ్య ఆయః, సిద్ధాం. ఉదా. ధూపాయతితేజ సా విపక్షం, గోపాయిత సారరత్న భాండం, రాఘ. తనుజ – మన్మథుఁడును, సుకృతభాసిత – పుణ్యముచేతఁ బ్రకాశింపఁబడినవారును, దనుజాటోపునకున్ – అసురులయొక్క గర్వమును, గలవానికిని, అగజాపునన్ – పార్వతికి నాథుఁడైనవానికిని, ఇచట 'అగజా + పః—అగజాపః, తెలుఁగునదుప్రత్యయముగాఁగానగజాపుఁడగును. అగజాపునకున్ – కొండయే విల్లుగాఁగల వానికిని, ఆసక్తభక్త – అధికమైన యాశతోఁగూడినభక్తులయొక్క, సల్లాపునకున్ – విహితమైన సంభాషణములు గలవానికిని, ఇందు మొదటిశబ్దములు మూఁడింటికిఁ గ్రమముగ నన్వయము వచ్చునట్లు మూఁడుశబ్దములను గూర్చుటచే యథాసంఖ్యాలంకారము 'క॥ సమముగ నేవురుసఁ బదా, ర్థము లుద్దిష్టంబులయ్యెఁ ♦ దగ నా పర్యా, యమున ననూద్దిష్టములై, యమర యథాసంఖ్య మయ్యె, కా. సం: మఱియు 'యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ. క్రమికాణాం సమన్వయః, శత్రుం మిత్రుం విపత్తించ, జయ రంజయ భంజయ, చంద్రా. 'ధూపాయిత గోపాయిత పాపాయిత, ఇచట నను ప్రాసాలంకారము॥ 'టోపున – జాపున. చాపున. లాపున, అంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

క॥ రంగత్కరుణారసహృద, యంగమ భృంగారునకు ల ♦ తాంతాయుధఘూ
సాంగారున కాశ్రితగిరి, శృంగారున కపరిమేయ ♦ శృంగారునకున్. 24

అ॥ రంగత్క........నకున్. రఁగత్ – ఒప్పుచున్న, కరుణారస – దయారసమనెడి రసమునకు, వృ్య – కుర్వంత్యాత్మాన మధీనమనేనేతికరుణా, రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని॥ శృంగారముఖ్య మధురాది సువర్ణరేతో, నిర్యాసరాగ గరళద్రవపారదేషు, ఆస్వాదనధ్వని సుధాఁబుర సాఖ్యధాతు, ష్విష్టోరసోఽథరసనాధరణీ రసాస్యాత్, నానా। హృదయంగమ – మనోహరమైన, భృంగారునకున్ – సువర్ణ కలశమైన వానికిని, 'ని॥ భృంగారః కనకాలుకే, విశ్వ. ఇచట దయకు సువర్ణకలశ కలశమును బోల్చినాఁడు. ''ఉదా. ''సాగరే మథ్యమానేతు. పీయూషార్థం సురాసురైః. పీయూషధారణార్థాయ. నిర్మితా విశ్వకర్మణా'' కలాకలాస్తుదేవానా, మసితాసాః పృథక్ పృథక్.

యత్ర కృతాస్తు కలశా స్తత్రస్తే పరికీర్తితాః’’ కాళి పు. అమహచ్ఛబ్దమగు. ‘భృంగార, మునకు ‘భృంగారుఁడు, అని డుప్రత్యయమునుజేయుటకు ‘‘సూ॥ తత్రానురంజనాత్తుఎంసాం. డుజ ప్యమ హతో భవేత్’’ అథ, లతాం.........నకుఁ. లతాంత – పుష్పములే, ఆయుధ – బాణములుగాగల మన్మథుఁడనెడి, ఘాస – లేఁతపచ్చికకు, అంగారునకుఁ – అంగారకగ్రహమైనవానికిని. ఆశ్రితగిరి శృంగారునకుఁ. ఆశ్రిత – ఆశ్రయింపఁబడిన వారలకు, గిరిశృంగారునకుఁ – పర్వతశిఖరము వలె భయరహితుఁడైన వానికిని, ‘గిరిశృంగ + అ + రః, అని పదచ్ఛేదము. దరిజేరిన వారలకుఁ కొండవలె నండయై భయమును బోఁగొట్టువాఁడని భావము. అపరిమేయ శృంగారునకుఁ. అపరిమేయ — మితి చెప్పశక్యముగాని, శృంగారునకుఁ – నాట్యరస ప్రధానమైన వానికిని, ‘ని॥శృంగారః సురతే నాట్యరసేచ, మే. అనఁగా మహానటుఁడ నిభావము – ఇందు ‘కరుణా.........భృంగారునకుఁ, రూపకాలంకారము, లతాంతాయుధ ఘాసాంగారునకుఁ, ఉపమాలంకారమును ‘సాధర్మ్యముపమా, కా. ప్ర.

క॥ కటకాయితఫణికి శిఖా, ఘటితామృతఘృణికి నర్ధ ♦ కాంతామణికిఁ
కుటిలాఖిల దనుజగజ, స్ఫుటనకళాసృణికి దేవ ♦ చూడామణికిన్. 25

అ॥ కటకాయిత ఫణికిఁ. కటకాయిత – కంకణముగాఁజేయఁబడిన, ఫణికిఁ – సర్పము గల వానికి, శిఖా.........ణికిఁ. శిఖా – సిగయందు, ఘటిత – కూర్చఁబడిన. పొందింపఁబడిన యనుట, అమృతఘృణికిఁ – సుధాకిరణములుగల వాఁడయిన చంద్రుఁడు గలవానికిని, అర్ధకాంతామణికిఁ – సగము పార్వతిగలవానికిని – అనఁగా పార్వతితోఁగూడిన మేనుగలవానికిని, ‘శిఖా, తటశీతల ఘృణికి భృతన తగ్రామణికిన్, అని పాఠాం. కుటిలా.........ణికిఁ కుటిల– కృత్రిమముగల, అఖిలదనుజ – రాక్షసులందఱిలో, గజ – గజాసురుని, స్ఫుటనకళా — భేదించునట్టి విద్యయనెడు, సృణికిఁ – అంకుశముగలవానికిని, దేవచూడామణికిఁ – దేవతలందఱు శిరమున దాల్చు రత్నమైన వానికిని, అనఁగా దేవతలలో శ్రేష్ఠుఁడైనవానికినసుట, ఇందు ‘దనుజ.........సృణికిఁ. దేవచూడామణికిఁ, ఉపమాలంకారము.

క॥ ప్రేయస్స్మితగల్లునకుఁ, సాయకముఖ దళితరాత్రి ♦ చరమల్లునకుఁ
గాయజగురు భల్లునకుఁ, మాయాభిల్లునకు మంచు ♦ మలయల్లునకుఁ. 26

అ॥ ప్రేయస్స్మిత గల్లునకుఁ – ప్రియతమమైన చెక్కిళ్ళుగలవానికిని, ని॥ ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం, దండిగల శబ్దప్రయోగమునుగూర్చి ‘సూ॥ అతి ప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్, హాలా శబ్దము దేశ్యమయినను గాళిదాస ప్రయోగమువలన సాధువైనట్లేగల్ల శబ్దమును మహాకవి ప్రయోగములచే సాధువుగా గ్రహింపఁదగినది. ఉదా ‘సీ॥ అతివేలమణికయాచ్ఛార్ధగల్లచపేటము, స్వా. మ, ‘గల్లపాళీల సత్కామముద్రాంకురా, శృం. నై. ‘మశకీ మంగళగీతైః, మక్షికలలనారదక్షతై శ్చాపి. మూషీగల్లచపేటైః, నిద్రాం నాప్నోతి కుంభకర్ణోఽపి, ప్రాస్తావికశ్లోకము. సాయక.........నకుఁ. సాయకముఖ – బాణములయొక్క అగ్రములచేత, దళిత – చీల్చివేయఁబడిన, రాత్రిచర మల్లునకుఁ – రాక్షసులయొక్క జెట్టీలుగల వానికిని, రాక్షసశ్రేష్ఠులుగలవానికి ననుట, ‘సాయకముఖదళిత. అని వ్రాఁతప్రతి, కాయజగురు భల్లునకుఁ, కాయజగురు – విష్ణువే, భల్లునకుఁ – బాణము

గాఁగలి వానికిని, 'ని॥ భల్లోభల్లీచ బాణేస్యాత్, విశ్వ, మాయాభిల్లునకున్ - మాయచే బోయ వానివేషము ధరించిన శివునకును, మంచుమల యల్లునకున్ -- హిమవంతున కల్లుఁడైన వానికిని. ఇందు నాలుగు పాదములను. 'గల్లునకున్ - మల్లునకున్ - భల్లునకున్ - యల్లునకున్, అనుటచే, త్ర్యక్షరాంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

క॥ కాశీపట్టణముఖ్యని, వేశున కవనీశసౌధ ♦ వేశునకు వియ
త్కేశునకుఁ గందపురసో, మేశునకుఁ బ్రభానిరస్త ♦ హిమకాశునకున్. 27.

అ॥ కాశీపట్టణముఖ్యనివేశునకున్. కాశీపట్టణ-కాశియను పేరుగలనగరమే, ముఖ్యనివేశునకున్-ప్రధానమైనవసతిగలవానికిని 'ని॥ కాశీర్వారాణసీవారణాసీశివపురీతిసా, హేమ. ఇచటఁగాశినిగూర్చి 'అయోధ్యామథురామయా కాశీకాంచ్యవ్యవంతికా, పురీద్వారవతీచైవ సప్తైతామోక్షదాయికాః, సాం॥అ॥ అవనీశసౌధవేశునకున్. అవనీశ-రాజులయొక్క-సౌధ-మేడలయందు, వేశునకున్-నివాసముగల వానికిని, వియత్కేశునకున్-ఆకాశమే సిగగాఁగలవానికిని, శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డగుటప్రసిద్ధము. ప్రభానిరస్తహిమకాశునకున్. ప్రభా-తనయొక్క-కాంతిచేత, నిరస్త-తిరస్కరింపఁబడిన, హిమ కాశునకున్-మంచును, పూచినరెల్లును, గ ల వా ని కి ని, 'విభానిరస్త, అని పాఠాంతరము కందపురసోమేశునకున్ - కందుకూరనుగ్రామమునం దుండిన సోమేశ్వరుఁ డను దేవునకును, ఇందుషష్ఠీవిభక్త్యంతముగలపద్యముల నాఱింటిని జెప్పుటను 'సూ॥ ద్వికం చతుష్కం షట్కం వా, ష్యష్టకం వాఽత్ర విన్యసేత్, ఆవృత్తానా మధికతా త్వైచ్ఛికీ సమతా మతా, నైషాం విషమ విన్యాసః, కర్తృనాయకయోర్హితః, అథ॥ 'వేశునకున్-వేశునకున్-కేశునకున్-మేశునకున్-కాశునకున్, అనుటచే, త్ర్యక్షరాంత్యానుప్రాసాలంకారము.

వ॥ సముజ్జ్వలాలంక్రియాభిరామంబుగా నాసమర్పింపంబూనిన నిరంకుశో పాఖ్యానం బను కృతికన్యాలలామంబున కాజన్మకథ యెట్టిదనిన. 28

అ॥ సము.........బుగాన్. సముజ్జ్వల-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, అలంక్రియా-ఉపమాద్యలంకారములతో, భూషణాద్యలంకారములతోనని భావము. అభిరామంబుగాన్ - రమణీయమగునట్లు, నాసమర్పింపంబూనిన-నేనుభక్తితో నీయఁగడఁగినటువంటి, నిరంకుశోపాఖ్యానంబు అను కృతికన్యాలలామంబునకున్-నిరంకుశోపాఖ్యాన మను పేరుగల శ్రేష్ఠ మయినకావ్య మనెడుకన్యకకు, ఇచట లలామము, అను శబ్దమునుగూర్చి సూ॥ త్రిషులింగేషురమ్యస్స్యాన్ముఖ్యసామర్థ్యలక్షసు, అథ. ఈసూత్రము లలామశబ్దమునకే కాని 'లలామము' అనుశబ్దమునకన్వయింపఁబడలేదు. ఉదా॥ రాముఁడు దేవలలాముండు-భూమిజకాంతాలలామ - పక్షిలలామంబు నెమ్మి బలియునిదలఁతున్, కనుక లలామము, అనుశబ్దమునుగూర్చి. 'ని॥ లలామంచలలామచ, అమ. ఉదా 'అక్కాంతాలలామఁబు - రాజహంసియుఁబోలెరమణీలలామంబు, శృం॥ నై॥ఉదా 'శా-పాతివ్రత్యగుణాభిరామయగు నాభామాలలామంబు, పాం॥ మా॥ఆజన్మకథ-పుట్టుకమొదలుగాఁగలవృత్తాంతము, ఎట్టిదనినన్ - ఎటువంటిదనఁగా-చెప్పఁబోవుచున్నాను వినుమనుట, ఇచటఁ గవి సాలంకృతకన్యాదాన మొనర్చుచున్నా ననివచింపుచున్నాఁడు. రూపకాలంకారము.

-: ధర్మశీలుఁడు కొలువుండుట :-

మ॥ అసహాయాపరిమేయదుర్జయబలా ♦ హంకారదుర్వారవై
రి సహస్రప్రతిఘప్రమారణచణో ♦ ద్రేకాసివిద్యుత్సము
ల్లసనానంతర జాయమానమహిత ♦ ద్రాఘిష్ఠగర్జాఘనుం
డసమానాకృతి ధర్మశీలుఁడనురా ♦ జత్యంతసంతుష్టుఁ డై. 29

ఈ పద్యమున రాజునకును, మేఘమునకును, అభేదాధ్యవసాయముచేసి చెప్పినాఁడు.

అ॥ అస........నుండు. అసహాయ-సహాయరహితమైన, అపరిమేయ - మితిచెప్పనలవిగానట్టియు, దుర్జయ-గెలువనశక్యమైనట్టియు, బల-శరీరపాటవముచేతను, అహంకార - మదముచేతను, దుర్వార-నివారింపనలవిగాని, వైరిసహస్ర - అనేకశత్రువులయొక్క, ప్రతిఘప్రమారణచణ - నిత్యమును జంపుటయందు నేర్పుతోఁగూడిన, ని॥ ఘస్రోదివాహనీవాతుక్లీబే నిపసవాసరౌ, అ॥ ఉద్రేక-దుడుకుతనముగల, అసివిద్యుత్ - మెఱుపువంటి ఖడ్గముయొక్క, సముల్లసన - ప్రకాశముయొక్క, అనంతర-పిమ్మట, జాయమాన-కలుగుచున్న, మహిత-గొప్పదియైన, ద్రాఘిష్ఠ-అతిదీర్ఘమైన, 'ని॥ అతిశయేనదీర్ఘః ద్రాఘిష్ఠః, గురు. 'సూ॥ ప్రియస్థిరస్ఫిరోరు బహులగురువృద్ధతృప్రదీర్ఘబృందారకాణాం ప్రస్థస్ఫవర్బంహిగర్వర్షిత్రబ్ద్రాఘివృన్దాః, అష్టాసిద్ధాం. (వ్యా॥ ప్రియాదీనాం క్రమాత్ప్రాదయస్స్యురిష్ఠాదిషు. ప్రేష్ఠః. స్థేష్ఠః. స్ఫేష్ఠః వరిష్ఠః. బంహిష్ఠః గరిష్ఠః. వర్షిష్ఠః త్రపిష్ఠః ద్రాఘిష్ఠః. వృందిష్ఠ. ఏవమీయసుః ప్రియోరుబహులగురుదీర్ఘాణాం పృథ్వాదిత్వాత్ ప్రేమా ఇత్యాది) గర్జాఘనుండు-గర్జకుఘనుఁడయినవాఁడు, 'ని॥ గర్జితంబృంహితే మేఘధ్వనౌ నాతు మదద్విపే, నానా. ఇచట సింహనాదముచేత రాజును, గర్జచేత మేఘమును, అని తెలియవలెను. ధర్మశీలుఁడు-ధర్మముగాఁ బ్రవర్తించుటయే స్వభావముగాఁ గలవాఁడగుటచే ధర్మశీలుఁ డను సార్థకనామమును వహించినయారాజు, అసమానాకృతిఁ- సమానములేని చక్కఁదనముచేత, అత్యంతసంతుష్టుఁడై - అధికమైనసంతోషముగలవాఁడై, మీఁది కన్వయము. ఇందుఁ బ్రథమపాదమున సరసయతి చెప్పఁబడినది. 'క॥ హయ లత్వమునకు శషసలు. నయవర్తన-చఛజఝలకు ♦ నలి మధ్యమున, గ్గయు తాను నాసికము ని, శ్చయముగ బ్రుతమునకుఁజెల్లు ♦ సరసవళులనన్, అప్ప. మఱియుఁ జతుర్థపాదమున 'సము, ల్లసనా...................మహిత ♦ ద్రాఘిష్ఠ, అనుచోట వికల్పయతి 'గీ॥ వ్యాకరణసూత్రములసంధు ♦ లతుకునపుడు, రెండువిధముల రూపంబు ♦ లుండెనేని, వసుధ నయ్యక్కరములక ♦ వ్వలవికల్ప, సంధి విరమణ మన రెండు ♦ సాగుచుండు, అప్ప. 'ఉదా 'గీ నందసుకుమార గూఢపా ♦ న్మథవిహార, దళితశిశుపాల గోత్రభి ♦ న్మణివినీల, నాగపర్యంకశాయి స ♦ న్మార్గయాయి, ధాతృనుతనామ యోగిహృ ♦ న్మధ్యధామ, మఱియు 'మ. ఒకనాఁ డిందుధరుండుఁ బార్వతియు లీ ♦ లోద్యానకేళీసరి, న్నికటానేకవనప్రదేశముల వై ♦ తేయేంద్రకన్యాప్సరో, నికురంబంబులు, ఆదిపు. ఇందు అశ్లిష్టకేవలపరంపరితరూపకాలంకారమును 'క॥ కాతరతర విమతధ్వజి, నీ తత కాంతారతతికి ♦ నీచేతిమహో, హేతివవజ్వలనోజ్జ్వల, హేతిసుమీయోబ ధారుణీశ్వరనరసా, నరస. శ్లిష్టకేవలపరంపరితరూపకాలంకారమును. 'క॥ ఇల సంధిగూడిపదములు నెలకొని యొకపదమురీతి ♦ నిలిచినశ్లేషం, బలరు, నరస. 'నియతారోపణోపాయః. స్యాదారోపపరస్యయః, తత్పరంపరితం శ్లిష్టే ♦ వాచకేభేదభాజివా, కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'విద్వన్మానసహంస వైరి,

కమలా సంకోచదీప్తద్యుతే, దుర్గామారణనీలలోహితసమిత్ స్వీకారవైశ్వానర, సత్యప్రీతివిధానదక్ష విజయప్రాగ్భావభీమప్రభో, సామ్రాజ్యంవరవీరవత్సరశతం వైరించము చైచ్ఛఃక్రియాః' అనఁగా అశ్లిష్ట శ్లిష్ట కేవలపరంపరిత రూపకాలంకారమిశ్రమని తెలియవలెను.

తా॥ గెలువశక్యముగాని యసహాయశూరులగు శత్రురాజులయొక్క సమూహము నెల్లప్పుడును దునుమాడుటయందు నేర్పరితనమును దుడుకుతనమును గల చంద్రహాసముయొక్క మెఱుపును వెంటనే యుఱుమువలె సింహనాదమును గలవాఁడును, మిగులసుందరుఁడును, ధర్మమార్గము నించుకయైననుదప్పక ప్రవర్తించువాఁడును, అగు ధర్మశీలుఁడను రాజు మిక్కిలి సంతోషముతోఁ గూడినవాఁడై.

—: ధర్మశీలునిసభకుఁ బులహమహర్షి వచ్చుట :—

క॥ కొలువున్నయెడకుఁ దనని, ర్మలతేజము సూర్యుతోడ ♦ మార్మలయంగాఁ
బులహుఁ డనుమాని నిర్గత, కలహుఁడు చనుదెంచె శిష్య ♦ గణసంవృతుఁడై. 30

అ॥ కొలువున్నయెడకున్—ఆరాజు సభచేసియున్నచోటికి, తన నిర్మలతేజము—తనయొక్క స్వచ్ఛమైనప్రకాశము, సూర్యుతోడన్—సూర్యుని కాంతితో, మార్మలయంగాన్ — ఎదురించివ్యాపించఁగా— అనఁగా సూర్యుని కాంతిని ప్రతిఘటించునట్టి కాంతితోననుట. మాఱు+మలయు — మార్మలయు, అగును. నిర్గతకలహుఁడు—పోఁగొట్టఁబడినజగడములుగలవాఁడు. అయిన పులహుఁడనుపేరుగలమహర్షి శిష్యగణసంవృతుఁడై—తనయొక్క శిష్యులతోఁ జుట్టుకొనఁబడినవాఁడై, చనుదెంచెన్—వచ్చెను, ఇందు 'తన నిర్మలతేజము సూర్యుతోడమార్మలయన్, అనుటచే నుపమాలంకారము 'సాధర్మ్యముపమా భేదే, కా॥ ప్ర॥ 'తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలంతన్నిషేధతి తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్య వాచకాః ఉపమాయా మిమేప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః' కావ్యాద.

తా॥ కొలువుదీరియుండఁగా నచటికి శమదమాన్వితమనస్కుఁడును, సూర్యునితో సమానమగు కాంతిగలవాఁడును, అయిన పులహమహర్షి తన శిష్యులతోఁగూడి వచ్చెను.

క॥ చనుదేర నెదురుగాఁ జని, మునిసింహుని నర్ఘ్యపాద్య ♦ ముల సంతుష్టా
త్మునిఁ, జేసి రత్నసింహా, సనమునఁ గూర్చుండనునిచి ♦ సవిధక్షోణిన్ 31

అ॥ చనుదేరన్ — వచ్చినతోడనే. ఎదురుగాఁజని, ఆధర్మశీల నృపాలుఁ డభిముఖముగాఁ బోయి, మునిసింహునిన్ — మునులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుని, 'ని॥ స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభ కుంజరాః, సింహ శార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః; అమ॥ అర్ఘ్యపాద్యములన్ — పూజార్థమయిన జలముతోను, పాదప్రక్షాళనార్థమయిన జలముతోను, 'ని॥ అర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయ వారిణి, అమ॥ 'అర్ఘార్ఘేజలే, అని రామాశ్రమి. సంతుష్టాత్మునిన్ — సంతోషించఁబడిన మనస్సు గలవానినిగా, చేసి, రత్నసింహాసనమునన్—బంగారముతో సింహముఖముగాఁ జేయఁబడి మణులు పొదువఁబడిన రాజపీఠమున, కూర్చుండనునిచి, — ఆసీనుఁ డగునట్లుచేసి, సవిధక్షోణిన్ — దాని సమీపభూమియందు. ముందరి వచనముతో నన్వయము — ఇచట రాజుమ్ముని

శ్రేష్ఠ నర్ఘ్య పాద్యాదులతోఁ బూజించుటకుఁ గారణ మిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. 'సాధూనాం దర్శనంపుణ్యం, తీర్థభూతాహిసా ధవః, కాలేన ఫలతే తీర్థం, సద్యః సాధుసమాగమః, చాణ.

తా॥ ఇట్లేతెంచిన ఋషీశ్వరున కెదురేగి పాదములఁ గడిగి పూజించి మణిమయ మగుసువర్ణ సింహాసనమునఁ గూర్చుండఁజేసి యాసమీపమున.

వ॥ తాను నొక్కసముచితాసనంబునం గూర్చుండి ప్రసంగవశంబుననిట్లనియె. 32

అ॥ తానును - అధర్మశీల భూపాలుఁడును. ఒక్కసముచితాసనంబునన్ - మిక్కిలి యోగ్యమయిన యొకపీఠముమీఁద, కూర్చుండి - కూర్చుండినవాఁడై, ప్రసంగ వశంబునన్ - మాట లయొక్క యధీనమున, అనఁగా వివిధవిషయములనుగూర్చి ప్రస్తావించుచు ననుట, ఇట్లనియెన్ - ఈ చెప్పఁబోవుప్రకారముగాఁ బలికెను, ఇచటఁ బూర్వ వాక్యాంతమున భావ్యర్థ కథన ప్రారంభ మున కర్థమగుచున్నది. 'సూ॥ ఇట్లనియె. అనిన భావ్యర్థకథనప్రారంభ పరిసమాప్తులం గ్రమంబుగ నగు.'' ప్రౌ. వ్యా. 'ప్రసంగవశమున, అనుటకు 'సూతాఃపౌరాణికాః ప్రోక్తా మాగధావంశ శంసకాః, వందినస్త్వ మలప్రజ్ఞాః, ప్రస్తావసదృశోక్తయః. అని శాస్త్రముకనుక బ్రస్తావవశమున నిట్లు వచించెనని యూహింపవలయును.

సీ॥ ఆఱుశాస్త్రములందు ♦ నడిగినతా వెల్ల, నిదమిత్థ మనితెల్ప ♦ నెవ్వఁడోపుఁ
దెలిసిధర్మాధర్మ ♦ ములు పాలునీరు నే, ర్పఱచిన జ్ఞెవ్వఁ డే ♦ ర్పఱపనేర్చు
నమరాది కమనీయ ♦ మగుతపస్సామ్రాజ్య, పట్టంబు నెవ్వాఁడు ♦ కట్టికొనియె
లోకంబునకు దురా ♦ లోకంబు బ్రహ్మవ, లోక మెవ్వఁడు సేయు ♦ లోకమందు

తే॥ మీరు దక్కంగ నోత్రిలో ♦ కీరహస్య, కర్మమర్మ వివేక జం ♦ ఘాలదృష్టి
ఫాలలోచనపరభక్తి ♦ పారవశ్య, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహా! పులహా? 33

అ॥ ఓత్రిలో.........కలహ. ఓ - సంబోధనము, త్రిలోకీ - మూఁడులోకములయొక్క. 'ఇచట 'త్రిలోకీ, అనునది ద్విగుసమాసము. 'త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః= త్రిలోకీ, రహస్యకర్మ—దాఁచఁబడిన పనులయొక్క, ''ని॥ రహశ్చోపాంశుచాలింగే. రహస్యం తద్భవే త్రిషు'' అ॥ మర్మవివేక - కపటమును దెలియునట్టి, జంఘాలదృష్టి - మిక్కిలివడిగానడచునటువంటి చూపుగల - అనఁగా ప్రసరించునటువంటియనుట, 'ని॥ జంఘాలోఽతిజవస్తుల్యౌ, అమ॥ 'దృగ్దృష్టినేత్రలోచన చక్షుర్నయ నాంబకేక్షణాక్షీణి, హలా॥ ఫాలలోచన-నొసటకన్నుగలశివునియొక్క, పరభక్తి - శ్రేష్ఠమైన భక్తియొక్క, పారవశ్య - పరవశత్వముచేత, అనందాతిశయముచే మైమఱచుటచేత, దళిత - భేదించఁబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామము క్రోధము మొదలగు నరిషడ్వర్గముయొక్క, కలహ - జగడములుగలవాఁడా, పులహ - ఓపులహుఁడా లోకమందున్ - ఈ ప్రపంచమునందు, మీరుదక్కంగన్= మీరుగాక, మీకుఁదప్ప నెవరైన ననుట, ఆఱుశాస్త్రములందున్ - షడ్శాస్త్రములయందును, అడిగినతావు+ఎల్లన్-ప్రశ్నించినచోటు అంతయును, ఇదమిత్థము-ఇదియిట్లు, అని తెల్పన్-అని తెలియఁజేయుటకు,ఎవ్వఁడోపున్-ఎవ్వండు సమర్థుఁడగును, తెలిసి - ఎఱిఁగియుండినను, ధర్మాధర్మములు - న్యాయాన్యాయములు.

పాలునీరున్ - పాలనునీటిని, ఏర్పఱచినట్లు - విభజనచేసినవిధముగా, ఎవ్వఁడు - ఏపురుషుఁడు, ఏర్పఱప నేర్చున్ - వేఱుచేయుటకుఁదగియుండెను, అమరాదికమనీయము - దేవతలు మొదలగువారికిమనోహరము, అగుతపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు - అయినట్టితపస్సనెడి సమస్తమైనప్రదేశమునకు దొరతనము, (పట్ట మనఁగా రాజ్యాభిషేకసమయమున నొసటఁ గట్టెడుపట్టె) ఎవ్వఁడుకట్టుకొనియెన్ - ఎవ్వఁడు కట్టుకొనియుండెను, అనఁగాఁ దపస్సుచేయువారలలో శ్రేష్ఠుఁడవనుట, లోకంబునకున్ - ఈప్రపంచ మునగలజనులందఱికిని, దురాలోకంబు - చూడ నశక్యమైనది, బ్రహ్మవలోకము - బ్రహ్మనుజూచుట, ఎవ్వఁడు సేయున్ - ఎవఁడుచేయఁగలిగెను, ఇందు 'మీరు, అనుబహువచనప్రయోగమునకు 'సూ॥ స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం. మహతాం బహుతా మతా'', అథ॥ మీరుదక్కంగన్ - అనుటను 'సూ॥ అవ్యయస్యాపిగమ్యత్వం. రూఢశబ్దేషు కుత్రచిత్, అథ॥ ఉదా 'శా॥ ఈపాండిత్యము నీకుఁదక్క మఱి యెందేఁ గంటిమే'' స్వా. మ. సంబోధనమేకవచనమున నుండుటకు 'సూ॥ పూజ్యతయందొక్కచో నామతదేతద్యుష్మదస్మచ్ఛబ్దంబుల యేకవచనంబునకు బహువచనంబగు, అగుచో సంబోధ్య వాచకంబునకు బహువచనాంతరంబు కాదు.'' ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఉదా ''క॥ అతఁడు, మీకుఁ బ్రియశిష్యుఁ డటయ ♦ మిథ్యావచనా,, భార. ''సీ॥ మహితాత్మ మీరలి ♦ మ్మహినుఁడ''కళా' ఇందు ధర్మ ధర్మములను పాలునీరువిభజించినట్లనుటచే ననుపాత్తవాచకధర్మోపాదాన లుప్తోపమాలంకారము 'ధర్మోపమానయో ర్లోపే, వృత్తౌ వాక్యేచదృశ్యతే, కా॥ ప్ర॥ పులహ - కలహ, అనుప్రాసాలంకారము. 'తపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు, రూపకాలంకారము. 'లోకంబునకు దురాలోకంబు బ్రహ్మవలోకము, అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ఇందుఁ బులహునియొక్క మహోత్కర్ష వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ ముల్లోకరహస్యములఁ జూచునొసటికన్ను గలశివునియందలిభక్తిచే నరిషడ్వర్గమును జయించినయోపులహమహర్షీ! మీరుగాక యీప్రపంచమున షడ్శాస్త్రములలో నెచ్చోట నేయంశమునుగూర్చి ప్రశ్నించిన నిదియి ట్లనిచెప్పువాఁడును, శాస్త్రములఁ జదివిన నదెల్ల న్యాయాన్యాయముల క్షీరనీరముల వేఱుపఱచురాజహంసతెఱంగున విభజించి చెప్పఁగలవాఁడును, దేవతలుమున్నగువారి క్లిష్టమైనతపస్సు నొనరించినవాఁడును. జగజ్జనులచేఁ గన్గొననలవిగాని పరమాత్మ దర్శనము జేసిన వాఁడును, లేఁడుగదా!

క॥ ఒకవేదమె యొకశాస్త్రమె, యొకధర్మమె యొక్కనయమె ♦ యొకవినయంబే
యొకశమమె యొక్కదమమే, సకలము నీయందకలవు ♦ చాతుర్యనిధీ. 34.

అ॥ చాతుర్యనిధీ - నేర్పునకుగనియైనవాఁడా, ఒకవేదమె - ఒకవేదార్థవివరణమునందు మాత్రమా, కాదనుట. ఒకశాస్త్రమె - ఒకశాస్త్రపరిశీలమునందా, ఒకధర్మమె - ఒకధర్మవిచక్షణయందే యనుకొందుమా, ఒక్కనయమె - ఒకనీతియందువిమర్శింపఁగలమా, ఒక వినయంబే - ఒకనమ్రత్వము నందూహింతుమా, ఒకశమమె - ఒక్కసహనమునందుఁజెప్పఁగలమా, ఒక్కదమమే - ఒక్క యింద్రియ నిగ్రహమునందాలోచింపఁగలమా, సకలమున్ - అన్నియును, నీయందకలవు - నీయందేయున్నవి. ఇంకొకరియందిన్నిగుణంబులులేవనుట. 'అంగానివేదాశ్చత్వారోమీమాంసాన్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మ స్త్రంచ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశః, ఇట్లు చతుర్దశవిద్యలని చెప్పఁబడుచున్నవి.

తా॥ ఓమహర్షీ! శ్రుతులయర్థమును వివరించుటయందును, శాస్త్రములఁ జర్చించుటయందును, వేదోక్తవిధి నిర్ణయమునందును, న్యాయప్రవర్తనమునందును, నమ్రతయందును, సహనమునందును, జితేంద్రియత్వమునందును, నీవుదప్ప సమర్థు లెవ్వరును లేరు.

ఉ॥ ఓమునిసార్వభౌమ సుజ ♦ నోత్పలశీతలధామవాక్ఫణి
స్వామి తలంక కేను మది ♦ సందియమొక్కటి విన్నవించెదన్
దామరసాక్షుకీర్తనమొ ♦ తత్త్వరహస్యమొ యిస్సిరో యితం
డేమి తలంచె నిప్పుడని ♦ యెన్నకుఁడీ మిముఁ జాల వేఁడెదన్. 35

అ॥ ఓమునిసార్వభౌమ-ఋషులలోఁజక్రవర్తివైన యోపులహుఁడా, సుజనోత్పల శీతలధామ. సుజనోత్పల-సజ్జనుల నెడు కలువపూవులకు, శీతలధామ-చంద్రుఁడవైనవాఁడా, వాక్ఫణిస్వామి-వాక్కులయందు సర్పములకురాజయిన శేషునివంటివాఁడా అనఁగా శేషుఁడు వేయినోళ్ళుగలవాఁ డగుటచే సంభాషణమునం దధికుఁడని భావము. ఏను-నేను, ఇచట 'ఏను, అనుటకు 'సూ॥ నీమీనేమే హల్లులకు లోపంబు విభాషనగు' ప్రౌ॥ వ్యా॥ 'సూ॥ క్వచిదన్య స్యచాన్యస్యాల్లోపోదీర్ఘశ్చక్వచిత్, అథ. తలంకక-భయపడక, తమవంటిగొప్పవారితో నిట్టియల్పవిషయమునుగూర్చి నిర్భయముగాఁ బ్రసంగించుటకు సందేహింపక యనుట, మదిన్-నామనస్సున, సందియము-సంశయము, ఒక్కటికలదు-ఒకటియున్నది. విన్నవించెదన్-అది యిప్పుడు తమతో మనవిచేసుకొనుచున్నాను, తామరసాక్షుకీర్తనమొ - నారాయణునియొక్క స్తుతియా, కాదనుట, తత్త్వరహస్యమొ - పరమాత్మయొక్క యేకాంతమా, ఇస్సిరో-విసికి దేవునిఁదలఁచునప్పుడనునది. ఇప్పుడు-ఈసమయమున, ఇతండు-ఈ రాజు, ఏమితలంచెన్-ఎందుకిట్లు విచారించుచున్నాఁడు, అనియెన్నకుఁడీ-అని మీమనస్సులోఁ దలంపకుఁడు, అన్యథా తలంపకుఁ డనిమనవిచేసికొనుట, మిమ్మున్-మిమ్ము, చాలవేఁడెదన్-అత్యంతముగాఁ బ్రార్థించుచున్నాను. ఈపద్యమున, మిమ్మున్, అనుటకుబదులు మిమున్ అని ప్రయోగించుటకు 'సూ॥ అన్యతరలుక్చయుక్తస్య, నన్న. 'సూ॥ నిన్ను నన్నుఁదన్ను వీనియందలి ద్విత్వమునకేని ద్విత్వయుక్తనువర్ణంబునకేనియు, మిమ్ముమమ్ముఁదమ్ము వీనియందలి ద్విత్వమునకును లోపంబువైకల్పికంబు. ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఇందు 'భౌమ-ధామ-స్వామి, ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము, 'సుజనోత్పలశీతలధామ, వాక్ఫణిస్వామి, అనుచోట్లనుపమాలంకారము.

తా॥ సజ్జనులమనంబును రంజిల్లఁజేయువాఁడవును, ప్రసంగమునందు శేషునివంటివాఁడవును, అగు నోయతీశ్వరుఁడా! పెద్దలైనతమతో నొకసందేహమును విన్నవించుకొనఁ దలఁచి జంకులేక ప్రశ్నించుచున్నాను. ఇదియొక బ్రహ్మజ్ఞానమా? భగవద్ధ్యానమా? అని తాము విసుగుఁజెందకుందురని ప్రార్థించుచున్నాను.

—: ధర్మశీలుని ప్రశ్నము :—

క॥ వ్యసనములలోన బ్రథమ, వ్యసనము సంభోగకాంక్ష ♦ యది దోషమలీ
మస మనఁగ విందు నందుం, బ్రసరించినవాఁడు పాప ♦ బావ్యుఁడుకలఁడే? 36

అ॥ వ్యసనములలోనన్ — అత్యాసక్తిగల స్త్రీ ద్యూత: పాన మృగయా వాగ్దోష దండదోష నిరర్థకవ్యయము అను నేడింటిలో, ప్రథమవ్యసనము — మొదటిది యగువిచారము, సంభోగకాంక్ష — స్త్రీసంగమవాంఛ, అది — అకోరిక, దోసమలీమసము — పాపముతో మాసినది. అనఁగా బాపమనెడు మలినముతో నిండినదగుటచే, నపకీర్తియని తెలియవలెను. 'ని॥ మలీమసంతు మలినం. కచ్చరం మల దూషితం, అమ॥ అనఁగన్ — ఇట్లు తమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగా, విందున్ వినియున్నాను. ఇచట దద్ధర్మార్థకమున భూతార్థము స్ఫురించినది. 'సూ॥ తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం త్రికాలవాచి యగు.' ప్రౌ॥ వ్యా॥ అందున్ — అట్టివ్యసనమునందు. ప్రసరించినవాఁడు — తనయొక్క మనస్సును వ్యాపింపఁజేసినవాఁడు, ప్రవర్తించినవాఁడనుట, పాపబాహ్యుఁడు — కలుషమునుండి బహిర్గతుఁడైనవాఁడు, పాపవిముక్తుఁడైనవాఁడనుట, కలఁడే — లోకమునందెచ్చటనయిననున్నాఁడా ? ఈపద్యమున 'విందున్. అందున్' అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ స్త్రీలఁగోరుట, జూదమాడుట, కల్లుద్రాగుట' వేఁటాడుట, పరులనిందించుటయుఁ, గొట్టుటయు, నిష్ప్రయోజనముగువ్యయము, అగు నీయేడింటిలో మొదటిది యగు స్త్రీవాంఛ పాపపూరితమయినదని తమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగావినియున్నాను, అట్టి వ్యసనమునఁ బ్రవర్తించి పాపవిముక్తినొందినవాఁడెచ్చటనయినను గలఁడా ?

—: పులహుని ప్రత్యుత్తరము :—

క॥ నా విని మునిశేఖరుఁడో, భూవల్లభ వెఱవనేల ♦ బుధసంస్తుత్యం
బీవాక్య మేమి యల్పమె, నీ వడిగినయంత మోహ ♦ నిర్నిద్రుఁడవే ? 37

అ॥ నాన్ — అనఁగా ఇట్లుపలుకఁగా, విని — ఆకర్ణించినవాఁడై, మునిశేఖరుఁడు — ఋషులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుఁడు, ఓభూవల్లభ — ఓరాజా 'ని॥ వల్లభోదయితేఽధ్యక్షే సల్లక్షణతురంగమే, మే. వెఱవన్ + ఏల — భయమును జెందుట యెందులకు, భయపడనక్కఱలే దనుట, బుధసంస్తుత్యంబు — పండితులచేత నెక్కుడుగా గణింపఁదగినది, అయిన, ఈవాక్యము — ఈమాట, ఏమి + అల్పమె — స్వల్పమైనదా యేమి, తృణీకరింపఁదగినది కా దనుట, నీవు, అడిగినయంతన్ — ప్రశ్నించినమాత్రముననే, మోహనిర్నిద్రుఁడవే — వలపునందు జాగరూకతగలవాఁడవా, అడిగినంతమాత్రముననే నీ వట్టిభ్రాంతిగలవాఁడవని నేను దలంప ననుట.

తా॥ ఇట్లడుగఁగా విని యాయతీంద్రుఁ డో రాజా! భయపడనవసరములేదు. పండితులచే మన్నింపఁదగిన యీప్రశ్న యల్పమైనది కాదు. నీ విట్లుప్రశ్నించిన మాత్రముననే కామాతురుఁడ వగుదువా ?

చ॥ అడిగిననేమి దోసమె స ♦ మస్తధరాతలనాథ ! కోరిక
ల్నుడువులనున్న వే మనసు ♦ లోపలఁ గాక రతిప్రసంగము
ల్దడవనియంతమాత్రనె వి ♦ దారితమోహుఁడె యీ విచారముల్
విడువుము వాగ్విశేషమును ♦ విశ్రుతవేషము మోక్షహేతువే ? 38

అ॥ సమస్తధరాతలనాథ - ఈపుడమియంతటికినధిపతివైనవాఁడా, అడిగిననేమి-నీవు ప్రశ్నించిన మాత్రముననే యేమయినది, దోసమె - ఇదియొకనేరమా, కాదనుట, కోరికల్-మనుజులకుఁ గల యపేక్షలు, మనసులోపలఁగాక-చిత్తమునందుఁగాకుండఁ నుడువులన్-మనము ప్రసంగించెడుమాటల లోనే, ఉన్నవే-ఉన్నవాయేమి, అనఁగా నన్నియు మనస్సునం దుండును గాని వాక్కులలో నేమిలే దనుట, రతిప్రసంగముల్-సురతసంబంధమైనవాక్యములు, తడవనియంతమాత్రనె-విచారించక యుండినంతలోనే, విదారితమోహుఁడె-భేదింపఁబడినమోహము గలవాఁడా, అనఁగా మోహరహిత మైనవాఁడా యనుట, ఈవిచారముల్-ఈయాలోచనలు, విడువుము-వదలిపెట్టుము, వాగ్విశేషమును-మాటలయొక్క-యధికమును-వాగాడంబరమును, విశ్రుతవేషమున్-ప్రసిద్ధిగల వస్త్రభూషణాద్యలంకారమును, మోక్షహేతువే-ముక్తికిఁగారణమా-కాదనుట, ఇందుఁబ్రథమపాదమున 'అడిగిన...... సమస్త ధరాతలనాథ, అనుచోట 'అ, కారమునకు మకారముతలపైఁగల 'అ, కారముతో విశ్రమము సెప్పఁబడినందుకు 'ఆ॥ నాస్తియనక మహిఁ ♦ నంతసంపదలు నా, రాయణుండొసంగు ♦ రమ్య మగుర, సాయనంబు బుధులకితఁ డన నిక్కువ, మాసయకులు రెంటి ♦ నంటియుండు, అనం॥ ఇందు 'విశేషము-వేషము, అంత్యానుప్రాసాలంకారము. కోరికలు మనస్సున నుండును గాని వాక్కుల యందుండునా ? మాటలాడనియంతమాత్రమున మోహబంధవిముక్తుఁడగునా ? వాచాడంబరమును, వేషధారిత్వమును, మోక్షహేతువులా ? అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము 'సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః. సాధర్మ్యేణేతరేణ వా, కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా ! ఈయంశమునుగూర్చి నీవు ప్రశ్నించినంతనే నేరముగాదు. మానవులకుఁ గోరిక లన్నియు మనస్సులోనుండును గాని మాటలలోనుండవు. సంభోగసంబంధమయిన ప్రసంగములు బయటికిఁ గనుపఱచనంతమాత్రముననే స్త్రీవాంఛారహితుఁ డగునా? ఈయాలోచనల మానుము. అధిక ప్రసంగాడంబరమును, డాంబికవేషమును; మోక్షసాధనములు కావు.

క॥ కావున విచారమేటికి, భూవర విను సకలదోష ♦ ములకు నిరాఘా
టావాసమానె శివకరు, ణావేశధురీణచిత్తుఁ ♦ డైన ధరిత్రిన్. 39.

అ॥ కావునన్-అటులగుటంజేసి, కాఁబట్టియనుట, విచారము-ఆలోచన, ఏటికిన్-ఎందుకు, భూవర-ఓరాటా, విను-ఆలకించుము, ధరిత్రిన్-భూమియందు, శివకరుణావేశధురీణచిత్తుఁడు. శివకరుణా-అపరమేశ్వరునియొక్క దయతోఁగూడిన, ఆవేశ-ఒడలెఱుఁగమియొక్క, ధురీణ-భారమును వహించిన, చిత్తుఁడు-మనస్సుగలవాఁడు: ఐనన్-అయినయెడల, సకలదోషములకున్-సమస్త మయినపాపములకు, నిరాఘాట+ఆవాసమానె-అడ్డములేని నివాసముగునా, 'ని॥ ఆఘాటస్తుఘటోఽవధిః. అంతేఽవసానసీమాచ మర్యాదాపిచసీమని; హేమ॥ ఈపద్యమున 'విను, అనుచోట. మధ్యమపురుషైకవచనమయినందున ముపర్ణము రావలసియున్నను 'సూ॥ పార్థనార్థే ము రేకత్వే కధ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం వపం త్యేకే, న ప్రాణేషు కదాచన, అను నథర్వణవచనము వలన హల్లుపర మగుచుండఁగా వైకల్పిక ముపర్ణము రాదయ్యె. 'ఏటికిన్, అనుప్రయోగమునకుదా 'వ॥ నీవితరులఁగొలువనేటికి, భార. మఱియు "ఉ 'నీ, కింతభయంబులేకడుగ ♦ నెల్లిదమైతిమి మాకేటికిన్, స్వా॥ మ॥

తా॥ కనుక దీనినిగుఱించి యాలోచింపవలసినపని లేదు. ధర్మశీలా! వినుము లోకమునఁ బరమేశ్వరానుగ్రహసమృద్ధిగల హృదయముతోఁగూడినవానికి నేలాటి కలుషములు నంటవుగదా!

చ॥ కలరుసుమీ మనోజశర ♦ కంపితధైర్యశరవ్యులై తలం
పుల వచనంబులం గ్రియల ♦ భోగవతీజనమంద యిచ్ఛ ని
చ్చలముగఁ బూని తక్కినవి ♦ చారము దూరము చేసినట్టిమొ
క్కలపుమనుష్యులుం బుధులు ♦ గాననిసద్గతిఁ గన్నవారిలన్. 40

అ॥ ఇలన్-భూమియందు, మనోజశరకంపితధైర్యశరవ్యులై. మనోజశర - మన్మథునియొక్క-బాణములచేత, కంపిత-చలింపఁబడిన, ధైర్యశరవ్యులై-ధైర్యమనెడిలక్ష్యముగలవారై, కామోద్రేకులై యనుట, 'ని॥ లక్షం లక్ష్యంశరవ్యంచ, అ॥ వేధ్యంలక్ష్యంశరవ్యంచ, మాలా, ఉదా 'వ॥ కుసుమబాణపరంపరా శరవ్యంబైనతనహృదయంబు, శృ॥ నై॥ తలంపులన్ - కోరికలయందును, వచనంబులన్-పలుకులయందును, క్రియలన్-పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కాయకర్మంబు లను మూఁడింటియందు ననుట, భోగవతీజనమంద - భోగముగాంఢ్రయందే, ఇచ్ఛ - కాంక్షను, నిచ్చలముగ-స్థిరముగా, ఉదా 'ఉ॥ నిచ్చలమున్మహామహిని ♦ నేత్రములజ్జను లౌట, కవిక. పూని-వహించి, 'భోగవతీజనసంగమేచ్ఛ, అని పాఠా॥ తక్కినవిచారమున్ - శేషించినచింతను, దూరముచేసినట్టిమొక్కలపుమనుష్యులున్ - ఎడముచేసినటువంటిమూఢమానవులు సైతము, బుధులుగాననిసద్గతిన్-పండితులుగూడఁ గనుఁగొనలేని స్వర్గలోకసౌఖ్యమును, మంచిజ్ఞానము నని యుఁ జెప్పవచ్చును, కన్నవారు-కనుఁగొనినవారు, కలరుసుమీ-ఉన్నారుచూడుమా, ఇందు 'మొక్కలపుమనుష్యులుం బుధులఁ గానని, అనుటలో సరళమునకు వెనుక నున్ననకారము బిందు వగుటకు 'సూ॥ ఆద్యే తృతీయే చకపౌ స్తృతీయాః స్యుః కపేతరే, అద్యే తృతీయే తుర్యే చ. ప్రాప్నువంతి నిమిత్తతామ్, అథ॥ ఉదా 'ఉ॥ ఎక్కడివాఁడొ యక్షతన ♦ యోంము జయంతవసంత కంతులం, జక్కదనంబునం గెలువఁజాలెడువాఁడు, స్వా॥ మ॥ ఇంకను 'చ॥ మెలఁతలు శైలరాడ్తనయ ♦ మేనడిమొత్తఁగఁ గూర్చ నిండు వె, న్నెలపారవంటిమువ్వలువ♦ నిద్దపుగుబ్బలవ్రాలుము గళం, బలముదు, వసు. ఇందు 'ఇచ్ఛ నిచ్చల-చారముదూరము, అనుప్రాసాలంకారము. బుధులనఁగా దేవతలు. వారికినివాసము నక్షత్రగమనము గలస్వర్గము. (ఆకాశము) కనుక దివ్యులకు సయితము లభించనిశాశ్వతపరమపదమును బొందినవారనిభావము.

తా॥ ఈ పుడమియందుఁ గామవశులై నిరంతరము మనోవాక్కాయకర్మంబులం దేవుడుక కాముకీజనమునందే నిక్కముగుకోరికతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గడమయాలోచనలను గడఁద్రోచినమోటువాండ్రు సైతము విద్వాంసులకు లభించని మోక్షమును బొందిన వారున్నారు చూచితివా!

మ॥ అది యీజన్మమునందుఁ జేసినవివే ♦ కాయత్తసద్వృత్తసం
పదకో దోనరపాల పూర్వకృత మా ♦ మాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి యెం
తేదురాచారధురీణుఁ డైన నఘుపం ♦ తాపంబు రాదేని య
మ్మదనారాతికృపావిపాక మని సం ♦ భావ్యంబు వాఁడేరికిన్. 41

అ॥ ఓనరపాల-ఓ రాజా, ఆది-ఆట్టిపుణ్యఫలప్రాప్తి, ఈజన్మమునందుఁ-ఇప్పటిపుట్టుకయందు చేసినవివేక+ఆయత్త+సద్వృత్త+సంపద కాదు, ఆచరించినటువంటి జ్ఞానమునకధీనమయిన మంచి నడతయొక్క-యతిశయము కానేరదు, ఆమాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి - ఆ గొప్పతనముయొక్క సమృద్ధి, పూర్వకృతము - క్రిందటి జన్మమునఁజేయఁబడినది, ఎంత + దురాచార+ధురీణుఁడు+ఐనఁ - ఏలాటిచెడ్డనడతగలవాఁడయినప్పటికిని, అఘసంతాపంబురాదేని - పాపమువలని దుఃఖమురాకుండినట్లయిన, అది-ఆట్టిగొప్పయదృష్టము, అమ్మదనారాతికృపావిపాకము-ఆపరమేశ్వరునియొక్క-దయవలన లభించినభాగ్యము, 'అఘసంతాపంబునుం జెందఁడ ♦ మ్మదనారాతి, అని పాఠాం. వాఁడు-ఆట్టిపురుషుఁడు, ఏరికిఁ-ఎవ్వరికైనను, సంభావ్యుండు-మిక్కిలి కొనియాడఁదగిన వాఁడు, ఈపద్యమున ద్వితీయ చతుర్థ పాదములయందు బిందుయతి సెప్పఁబడినది. లక్షణము 'క॥ పనిఁబూని నిలుచుఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందు ♦ యతులను వెనుకఁ, గనుపట్టు నాల్గు లిపులను, బెనుసున్నలు డాసితముఁ ♦ బిలుఁదఁ గదియుఁ బోన్, అప్ప॥ ఉదా 'గీ॥ మనసిజాతాయ గోపడిం♦భా యనంగ, దేనినే సులక్షణసారమున ననుస్వరయతి యని చెప్పఁబడియున్నది 'క॥ పంచమ వర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి ♦ పరఁగ నటించుఁ, వంచింపక పెరనాలుగు, నంచితముగఁ బిలుఁదసున్న ♦ లంటినచోటఁ, ఉదా 'గీ॥ మాను వడిసెల్లువిజితశం ♦ బరుఁడనంగ, ఇందు 'ఆయత్త సద్వృత్త-దురాచారధురీ-కృపావిపాక, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ప్రసమిత్రుఁడా, అట్టి మహాభాగ్య మీజన్మమునఁ జేయఁబడినదాన యజ్ఞ తపోనియమాదులవలన లభించునదిగాదు. పూర్వపుణ్యసాఫల్యము. ఏలాటిదుష్ప్రవర్తనము కలవాఁ డయినను నతనికిఁ బాపభార మంటనియెడల నది పరమేశ్వరానుగ్రహోత్కర్షము. అతఁ డెవ్వరిచేత నయినను స్తుతింపఁ దగినవాఁడుసుమా !

వ॥ దీని కొక్క-యితిహాసంబు కలదు. చెప్పెద సావధానంతరంగుఁడవై విను మని యిట్లు చెప్పందొడంగె. 42

అ॥ దీనికిఁ-ఈవిషయమునకు, ఒక్క-యితిహాసంబు - ఒకపురాతనకథ, కలదు - ఉన్నది, చెప్పెదఁ - దానిని వచింపఁబోవుచున్నాను, సావధాన+అంతరంగుఁడవై - ఎచ్చరికతోఁగూడిన మనస్సుగలవాఁడవై-శ్రద్ధతోఁగూడినహృదయము గలవాఁడవై యనుట, వినుము- ఆకర్ణింపుము, అని యిట్లు-అనియీప్రకారముగా-చెప్పఁబోవురీతిగా ననుట, చెప్పందొడంగెఁ-చెప్పుటకు నారంభించెను.

—:♦ మాణిక్యపురవర్ణనము ♦:—

సీ॥ కమలాకరము లోట ♦ కమలాకరము లోటు, జలజాతవిస్ఫూర్తిఁ ♦ దెలియఁబడక
రాజమండల మాట ♦ రాజమండల మాటు, కువలయప్రియవృత్తి ♦ వివరపడక
మాణిక్యచయ మాట ♦ మాణిక్యచయ మాటు, క్రొత్తడాలుల సెలంగ ♦ గుఱుతుపడక
యమరదీర్ఘిక లోట ♦ యమరదీర్ఘిక లోటు, ఘనసువర్ణాబ్జతఁ ♦ గానఁబడక

తే॥ గోపురము లౌటమణిమయ ♦ గోపురంబు, లౌట గురుసమున్నతిమెయిం ♦ దేటపడక
ద్వాపరంబున విలసిల్లు ♦ ద్వాపరంబు, గరిమఁదనరారుమాణిక్య ♦ పురమనంగ. 43

ఇందు మాణిక్యపురమునకును, స్వర్గమునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పినాఁడు

అ॥ జలజాతవిస్ఫూర్తిన్—జలమునందుఁ బుట్టఁబడినపద్మములయొక్క, ప్రకాశముచేత, 'ని॥ వార్వారిజలమంభోఽంబు. కమర్ణస్సలిలంపయః. శరంవనఁకుశంతోయం. నీరంజీవనమబ్విషమ్, తత్ప్రార్యా యోద్భవం పద్మం, ధనం. కమలాకరముతౌట—లక్ష్మీనివాసములగుటయును, 'ని॥ లక్ష్మీపద్మాలయా పద్మాకమలాశ్రీర్హరిప్రియా, అమ॥ జలజాతవిస్ఫూర్తిన్ — జలసమూహముయొక్క పరిపూర్ణతచేత, 'ని॥ జాతంజనిసమూహయోః, శాశ్వ. కమలాకరముతౌట—తఱుఁగనిజలము గలవి యగుటయును 'ని॥ సలిలంకమలంజలమ్, అమ॥ తెలియఁబడక—బోధపడక, ఇచటఁ గమలములయొక్క శోభచేతఁ గమలా కరసార్థకనామమును బొందినదియునెఱుకపడక యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని॥ సహస్రపత్త్రం కమలం శతపత్త్రం కుశేశయమ్, అమ॥ కువలయప్రియవృత్తిన్—కలువలకు నిష్టమైనప్రవర్తనముచేత, 'ని॥ స్యాదుత్పలంకువలయం, అమ॥ రాజమండలపటౌట — చంద్రునియొక్కబింబ మగుటయును, కువలయ ప్రియవృత్తిన్—భూవలయమునందుఁ గలజనులకు సమ్మత మైనవ్యాపారముచేత 'ని॥ గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ, అమ॥ రాజమండల పటౌట—రాజులయొక్కసమూహము గలది యగుటయును, 'స్యా న్మండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచ బింబేచ కదంబకేచ, విశ్వ. వివరపడక—విభజనము కాక, క్రొత్త డాలుసెలంగన్—నూతనమైనకాంతులతోఁ బ్రకాశించుచుండఁగా, మాణిక్యచయపటౌట—మాణిక్యముల యొక్కసముదాయమైయుండుటయును, ఇచట మాణిక్యములు దేవలోకములోనివిగ వర్ణింపఁబడు టకు 'క॥ ధరఁ బద్మరాగ మెందును, దొరకదు కలియుగమునందు, అని వచించఁబడియుండుటను బట్టి దివ్యలోకముననే యుండు ననిగ్రహింపవలయును. క్రొత్తడాలుసెలంగన్—నవీనమైన కోటబురుజు లతో నొప్పుచుండఁగా, మాణిక్యచయపటౌట — మాణిక్యపురజనమై యుండుటయును, అని చెప్ప వచ్చును, గుఱుతుపడక—ప్రత్యేకము కాక, ఘనసువర్ణాబ్జతన్—అధికమయిన యపరంజితామరపూవుల చేత 'ని॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకమ్, అమ అమరదీర్ఘికతౌట — ఆకాశగంగా ప్రవాహములగుటయును, 'ని॥ స్వర్ణదీ సురదీర్ఘికా, అమ॥ ఘనసువర్ణాబ్జతన్ — గొప్పవైనమంచివన్నెలుగల పద్మములచేత, 'ని॥ వర్ణో ద్విజాదిశుక్లాది. యశోగుణకథాసుచ, మే. అమరదీర్ఘికతౌట—ఎన్నఁటికి నాశములేకుండునట్టి గొప్పనడబావు లగుటయును. వ్యు॥ అమ్రియం తీత్యమరః, 'ని॥ వాపీతు దీర్ఘికా, అమ॥ దేవతలచేఁ ద్రవ్వఁబడిన లోతయిన నడబావులగుటయు ననిచెప్పనొప్పును. కానఁబడక—ఆనవాలు తెలియక, గురుస మున్నతిమెయిన్—బృహస్పతియొక్క యతిశయముచేత 'ని॥ గురుస్త్రిలింగ్యాం మహతి దుర్జరాల ఘునోరపి, పుమాన్నిషేకాదికరే. పిత్రాదౌ సురమంత్రిణి, మే. 'గురుస్తుగీష్పతౌ శ్రేష్ఠేగురౌపితరి దుర్భరః, శబ్దా॥ గోపురముతౌట—స్వర్గపట్టణము లైయుండుటయును, 'ని॥ గౌః స్వర్గే వృషే రశ్మౌ, విశ్వ॥ గురుసమున్నతిమెయిన్—అధికమైన యౌన్నత్యముచేత, మణిమయగోపురంబుతౌట—రత్నములతోఁ గూడినపట్టణద్వారములు గలిగియుండుటయు, 'ని॥ పురద్వారంతు గోపురమ్, అమ॥ తేటపడక—స్పష్టము కాక, ద్వాపరంబునన్—ద్వాపరయుగమునందు, విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమన్ — ఒప్పుచున్నసంశ యముయొక్క గొప్పతనముచేత, 'ని॥ ద్వాపరౌ యుగసంశయౌ, అమ॥ మాణిక్యపుర మనంగన్—

మాణిక్యపుర మనునట్టిపేరుగల పట్టణము, తనరారుచున్ - ప్రకాశించుచుండెను, ఇందు 'జొంట.' అను ప్రయోగమునకు 'సూ॥ వాయి రవు ర్వక్రతమా, నన్న॥ పద్యమంతయును శ్లేషాలంకారము 'శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్, కా॥ ప్ర॥' నానార్థసంశ్రయశ్లేషో.వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రితః, సర్వదోమాధవః పాయా త్సయోగంగామదీధరత్, కువ. 'విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమ' ననుటచే శుద్ధసందేహమును 'ససందేహస్తుభేదోక్తౌ తదనుక్తౌచసంశయః కా॥ ప్ర॥ 'తే॥ విషయి విషయంబుఁ గవిమతి♦ విహితసామ్య, దీప్తసందేహమొంద సం♦దేహ మదియు, గరిమశుద్ధంబు నిశ్చయ♦గర్భితంబు, నిశ్చయాంతంబునగు, నరస. ఉదా 'పంకజం వా సుధాంశు ర్వే త్యస్మాకంతు ననిర్ణయః, చంద్రా.

తా॥ ద్వాపరయుగమునందు సంపూర్ణజలముతోను వివిధపద్మసమృద్ధితోను లక్ష్మీనివాసములో యనున ట్లొప్పుచున్న కోనేళ్ళును, భూజముశక్తిస్థమైనవ్యాపారముచేతఁ గువలయానందకరు లన వెలయుచున్న రాజులును, నూతనము లగుకోటబురుజులతో మాణిక్యములవలె నలలారుచున్న పురజనులును, కర్బురవర్ణము లయినపద్మములతోఁ బ్రకాశించుచు నెపతెగని జలసమృద్ధిచేత నాకాశగంగ వలె నొప్పుచున్నలోతయిన నడబావులును, మిక్కిలియెత్తుగలిగి బృహస్పతినివాస మయినదివ్యపురమో యనునట్లు దీపించుచున్నరత్నమయ మగుగోపురములును, గలిగి దేవమానవలోకములం దేదియో తెలియని తెలుంగునఁ బ్రకాశించుచున్న మాణిక్యపుర మనునొకపట్టణము కలదు.

శా॥ మాణిక్యక్రియమాణ సౌధసుషమా ♦ మాయాసరిత్తర్తుకా
మైణాక్షీసహభీతి సంభ్రమభర ♦ వ్యాలోకమానాభ్రగా
క్షీణానర్గళ హాసభా విదళిత ♦ స్ఫీతాంధకారశ్రియా
మాణాభూతసితాన్య పక్షతతికం ♦ బాపట్టణం బల్పమే. 44

అ॥ మాణి.........కంబు. మాణిక్య-మానికములచేత, క్రియమాణ-కల్పింపఁబడుచున్న, సౌధ—రాజభవనములయొక్క 'ని॥ సౌధోఽ స్త్రీ రాజసదనం, అమ॥ 'వ్యు॥ సుధాయోగాత్సౌధః, సుధయనఁగాసున్నము. అదిగలది. సుషమా-ఎక్కువయిన కాంతియును, 'ని॥ సుషమాపరమాశోభా, అమ॥ వ్యు॥ సుష్ఠుసమంసర్వమస్యాస్సుషమా, అంతటనుబాగుగా సమమైయుండునది, మాయాసరిత్-ఇంద్రజాలపునదిని, కృత్రిమప్రవాహమనుట, ని॥ స్యాన్మాయాశాంబరీ. అ॥ (ఇచట సూర్యనికాంతివలన నెండమావు లేర్పడుచున్నవో యటులే మాణిక్యకాంతులకు మాయాప్రవాహము లేర్పడుచున్న వని తెలియవలయును. తర్తుకామ-దాఁటనిచ్ఛగించువారయిన. ఏణాక్షీ-లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగల స్త్రీలయొక్క, సహ-శాంతముయొక్కయు, భీతి-భయముయొక్కయు, సంభ్రమ తొట్రుపాటుయొక్కయు, 'ని॥ సంభ్రమస్త్వరా, అ॥ భర-అతిశయమును, వ్యాలోకమాన-ఎక్కువగాఁజూచుచున్న, అభ్రగ-ఖేచరులయొక్క, ఆకాశమునఁదిరిగెడువా రయినదేవతలయొక్క, అక్షీణ-అల్పముగాని, అనర్గళ-అటంకములేని, హాస=నవ్వుయొక్క, భా-కాంతిచేత, విదళిత-పగులఁగొట్టఁబడినదయిన, స్ఫీతాంధకార-అధికమైనచీఁకటికల, ఇచట హాసముచేతఁ జీఁకటి పోవు ననుటకు హాసము స్వచ్ఛమైనది కనుక నిట్లుచెప్పఁబడినది. 'శుక్లత్వంకీర్తిహాసాదౌ కార్ష్ణ్యం దుష్కీర్త్యఘాదిషు, ప్రతాపే రక్తతోష్ణత్వే రక్తత్వం క్రోధరాగయోః, కా॥ క॥ ల॥ 'ని॥

‘ద్వ్యామప్రహాశేసహా, అ. సూ|| అదంతయోరర్ధయామయో ర్దినవ్యవహారాత్త్రియామా; అనిక్షీరస్వామి. త్రియామా–రాత్రులచేత, వ్యు|| త్రయోయామాః యస్యాంసా త్రియామా, యామమనఁగా జాము. మూఁడుజాములగలది. రాత్రియందుఁ బ్రథమయామము చేష్టాకాలముగనుకను, అంత్యయామము విబోధకాలము గనుకను. ఈరెండుయామములందు సగము దివససమానము గావున త్రియామ, అనంబడును. ఉదా. ‘క్వచిదసమేత పరిచ్ఛదస్త్రియామాం. అని కాళిదాసోక్తి. అణూభూత–లేశముగాఁగాఁబడిన–అల్పములుగా నయిన యనుట. సితాన్యపక్ష–శుక్లపక్షేతరముయొక్క, అనఁగాఁగృష్ణపక్షముయొక్క తతికంబు–సమూహముగలది, ఆపట్టణంబు–అపురము, అల్పమే–సామాన్యమైనదా, ఈపద్యముయొక్క ద్వితీయపాదమున సమాసవశమున వచ్చినయైత్వమునందుఁ గలయేత్వమునకును, సమాసగతదీర్ఘమునకును, యతిసెప్పఁబడినది. ఇది వృద్ధియతి ‘క|| తలకట్టులపై సంస్కృత, ములఁగదియుపదాదివక్ర♦ ములకు వరుసతో, నెలకొను వక్రతమఁబుల, కిలనుభయముఁ జెల్లుచుండు♦ వృద్ధివశులనన్, అప్ప. ఉదా ‘ఉ|| అకమలాక్షిరూపమహి♦ మాతిశయంబు మనోహరంబు భో, గైకపరాయణుల్ ; పురుషు♦ లంగజుఁ డప్రతిమానచేష్టిత, స్వీకృతలోకుఁ డట్లగుటఁ ♦జేటుపురంబున వారికెమ్మెయిన్, గాకెటులుండు నిట్టియవ♦ గాఢపుఁబొత్తు ఘనంగవచ్చునే, భార. తృతీయపాదమున సంయుక్తయతి చెప్పఁబడినది. ‘క|| వెలయఁగ సంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినైన♦ మునుకొని వడిగా, నిలుపందగుఁ బాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడ శే:♦ యసదృశదానా, సుల. చతుర్థపాదమున స్వరయతి ‘గీ|| ప్రాదినిత్య సమాసశ♦బ్దములు గాక, పెరపదంబులపై నచ్చు♦ బెరసినప్పు, డన్నియును స్వరయతులగు♦ సాంబగురుఁడ, యింద్రుఁ డమరాన్వయాబ్ధిపూ♦ ర్ణేందుఁ డనఁగ, సుల|| ఇందు మాణిక్యకాంతులచే మాయాప్రవాహ మేర్పడిన దనుట వే విశేషాలంకారము ‘ఆధారరహితాధేయ, మేకంచానేకగోచరం, అశక్యవస్తుకరణం. విశేషాలంకృతి స్త్రిధా, ప్రతా. ఆమాయాప్రవాహమును దాఁటుటకు స్త్రీలు భయపడుచున్నారనుటచే భ్రాంతిమదలంకారము. ‘క|| అలయుపమేయము చన్నత, నలరఁగనారోప్యమాణ♦ మగునుపమానం, బిల నెఱుకపడఁగ భ్రాఁతిమ, దలంకరణ మయ్యె. కా|| సం|| ప్రతాపరుద్రీయమునను ‘కవిసమ్మతసాదృశ్య విషమే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో, యత్రసభ్రాంతిమాన్మతః, అని చెప్పినాఁడు. ఉదా ‘కపాలేమార్జారః పయఇతికరాన్ లేఢి శశిన, స్తరుచ్ఛిద్రప్రోతాన్ బిసమితి కరీ సంకలయతి, రతాంతేతల్పస్థాన్ హరతి వనితాఽప్యంశుకమితి, ప్రభామత్తశ్చంద్రో జగదిదమహో విభ్రమయతి, శార్ఙ్గ. మఱియు “అత్తే సీమంతచిహ్నేమరకతినికృహే హేమతాటంకపత్రే, లుప్తాయాం మేఖలాయాం ఝటితి మణితులాకోటియుగ్మే గృహీతే, శోణంబింబోష్ఠకాంత్యా త్వదరిమృగదృశా మిత్వరీణామరణ్యే, రాజన్ గుంజాఫలానాం స్రజఇతి శబరా నైవహారం హరంతి, ఖండ. గగనచరులహాసము చీఁకటినిఁ బోఁగొట్టుచున్న దనుటలో హాసము తెలుపు గనుక కవిసమయము. ఇచట నధికాలంకారము ‘ఆధారాధేయయో రాను రూప్యాభావో ఽధికో మతః, ప్రతా. కూఁచిమంచి తిమ్మకవియు నిట్లు వర్ణించినాఁడు. ‘మ|| శశికాంతోపలజాలనిర్మితమహా♦ సౌధాగ్రభాగోల్లస, ద్విశదాబ్జారిముఖీజనాంచితముఖా♦ విర్భూతమందస్మితా, తిశయప్రస్ఫుటకౌముదీముదితమా♦ ద్దేశానిశోద్యచ్ఛకో, రశమంతావళియై తనర్చుఁ జెలువా♦ రందత్పురం బెంతయున్, భల్లా. రుద్రకవి సంస్కృతమున మయూరాచలమునున్నతమైనదానినిగా నిట్లువర్ణించెను. ‘యత్తుంగశృంగస్ఖలనప్రసంగ, ప్రకామసంభావితభఁగభీత్యా. దినేశ్వర ప్రార్థితవిశ్వకర్మా, చక్రే నిజస్యందన మేకచక్రమ్, రాష్ట్రౌ.

తా॥ అందుఁ గలస్వచ్ఛమైనసౌధములయందు మాణిక్యములయొక్క కాంతులు సమృద్ధిగాఁ బ్రసరించుటచే నేర్పడినమాయాప్రవాహము నప్పురాంగన లిది నిజమైనయొకనది యని దాఁటనిచ్చగించి వెంటనే భయమును, తొట్రుపాటును, నిదానమును గలిగి వెనుకకుఁ దగ్గుటనుఁజూచి, యీపాటి మాయను దెలిసికొనఁజాలక యిన్నియవస్థలకు లోనైతి రని పకపకనవ్వుచున్న వియచ్చరుల నవ్వుల యొక్క తెల్లనికాంతులచేతఁ బోఁగొట్టఁబడిన కృష్ణపక్షము గలదియగు నాపురి సామాన్యమయిన దని వచింపఁగలమా.

సీ॥ వైడూర్య కల్పిత ♦ ద్వారదీప్తులు పుష్య, రాగకవాటజ ♦ ప్రభలఁ బెనుప
మరకత కుడ్య సం ♦ పాతదీధితి మహా, నీలవేదిశ్రీకి ♦ నెనరుఁ జూపఁ
బద్మరాగోజ్జ్వల ♦ ప్రాసాదరుచి విద్రు, మస్తంభకాంతుల ♦ మమతఁ బ్రోవ
వజ్రకుట్టిమశోభ ♦ వర్తమాక్తికస్యంద, నచ్ఛాయ కేప్రొద్దు ♦ నట్టుసేయ
తే॥ దీప్రగోపురగోమేధి ♦ కప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దో ♦ డభిలషించు
నిఖిలమణిసంపదలు నందు ♦ నెరయుకతన, మణిపురంబగ్రదు దానినా ♦ మమునృపాల 45

ఆ॥ నృపాల. ఓరాజా, వైడూర్యకల్పితద్వారదీప్తులు–వైడూర్యములచేతఁ జేయఁబడిన ద్వారములయొక్క కాంతులు, పుష్యరాగకవాటజప్రభలన్ – పుష్యరాగములయొక్క తలుపులయందుఁ బుట్టినప్రకాశమును. పెనుపన్–వృద్ధిచేయఁగా, అనఁగాఁబుష్యరాగము చకచకాయమాన మగు చిత్రకాంతిగలది వైడూర్యము తెరబారునది కనుక ప్రకాశమధికమైనదనుట, 'క॥ మకరందబిందుసమ రుచిఁ, బ్రకటంబగుఁ బుష్యరాగరత్నము, అనియును 'అ॥ పగలు గొండిఁ గానఁ ♦ బడెడుబిడాలంబు, కన్నుఁబోలె వెల్గు ♦ గల్గినూలు, దిరుగునట్లుమీఁదఁ ♦ దెరబారు వైడూర్య, రత్నమనకు దీప్ర ♦ యత్నమనకు, అనియును. రత్నప. మరకతకుడ్యసంపాతదీధితి – మరకతపుగోడలమీఁదనుండి చక్కఁగాఁబడిన కిరణ ప్రసారము, ని॥సంపాతఃపతనేవేగే ప్రవేశే భేదనంవిదోః శబ్దా॥ మహానీలవేదిశ్రీకిన్–మహానీలపుటరుఁగు నందలిసంపదకు, నెనరుఁజూపన్–ప్రేమను గనుపఱచఁగా, అనఁగా మహానీలమునలుపు మరకతము పసరుచాయగలది. కనుక నీరెంటికిని జతకూర్చఁబడినది. 'క॥ కప్పెసఁగు జెన్నుపెదిరికిఁ, బుప్పొరవన్నియకు సవతుఁ ♦ బోలుననంగా, ముప్పాతికరంగులతో, నొప్పు మహానీలము, అనియును. 'క॥ దినకరున కెదురుబెట్టిన, ఘనముగ నిరుదెసలనిగుడు ♦ కాంతుల నిచ్చున్, గనకమణిఘుటపటాములఁ, దనవన్నెకుఁ దెచ్చు మరక ♦ తము శుద్ధ మిలన్, అనియును. రత్నప, మరకతము విషహారమనియుఁ జెప్పియున్నది. 'విషరోగోపశమనే, కర్మస్వాథర్వణేషుచ, శంస్యతేమునిభిర్యస్మా, దయం మరకతో మణిః, రత్న, పద్మరాగోజ్జ్వలప్రాసాదరుచి. పద్మరాగ + ఉజ్జ్వల + ప్రాసాదరుచి–పద్మరాగములచేతఁ బ్రకాశించుచున్న రాజగృహములయొక్క శోభ, 'ని॥ హర్మ్యాదిర్ధనినాంవాసః ప్రాసాదోదేవభూభుజాం, అ॥ విద్రుమస్తంభకాంతులన్–పగడపుస్తంభములయొక్క ప్రకాశమును, మమతఁబ్రోవన్–ప్రేమాతిశయములతోఁ గాపాడుచుండఁగా, అనఁగాఁ బ్రవాళము లెఱ్ఱనివియైనను వానికంటెఁ బద్మరాగము లకుఁ గాంతియధికము. 'సీ॥ ఉదయార్కబింబస ♦ ముజ్జ్వలప్రభ గల్గి, కరమొప్పుఁ బద్మరా ♦ గంబు, అని రత్నప. వజ్రకుట్టిమశోభ–రవలతో నిర్మింపఁబడిన కట్టడపునేలయొక్క వెలుఁగు, 'ని॥ కుట్టిమోఽస్త్రీనిబద్ధాభూః. అ॥ వరమౌక్తికస్యందనచ్ఛాయకున్–శ్రేష్ఠమయిన ముత్యములతోఁ గల్పిం

చఁబడిన రథములయొక్క ప్రకాశమునకు, ఏప్రొద్దున్-ఎల్లప్పుడును, నట్టుసేయన్-నిలుకడయగునట్లు సేయఁగా, అనఁగా ముత్యములు వజ్రములు తెల్లనివైనను రవలకే తేజమధికము. 'క॥ ఒప్పెసఁగుఁ బలుదెఱంగులఁ, జిప్పలలోఁ స్వాతివానచినుకులఁ ముత్యాల్, చొప్పునఁబడునప్పరుసున, నొప్పావదవును మౌక్తికంబు లోకోత్కభంగిన్" "క॥ రూపాదవి చులుకనై మెఱు, గేపారఁగ వానిధారఁ లెని మిదియగుచున్, దాపోల్చు మూల లాగై, చూపట్టుట వజ్రమణికి, శుద్ధగుణంబుల్, అనిరత్నప. దీప్ర గోపురగోమేధిక ప్రకాశము-రాజద్వారమునందలి గోమేధికములయొక్క తేజస్సు, అనుదినంబున్-ప్రతిదినమును, తనకున్-తనకు, తోడఁభిలషించున్-సహాయము నపేక్షించుచుండును, అనఁగా గడమ రత్నములన్నియు జతలయ్యెను. నాకుఁ దోడులేకుండెను గదా యనుట, గోమేధికము గోమూత్రచ్ఛాయగలది 'క॥ గోమేధిక మణినిర్మల, గోమూత్రచ్ఛాయఁజాలఁగొమరై, అనిరత్నప, నిఖిలమణిసంపదలు-సమస్తమైనరత్నములయొక్క-సమృద్ధులు, అందున్-ఆనగరమున, నెరయుకతనన్-వ్యాపించుటచేత, దానినామమున్-దానియొక్క-పేరును, మణిపురంబండ్రు-మణిపురమనిచెప్పుదురు, 'పురంబు, అనుటకు 'సూ॥ స్యాదమహాతాం విభక్తౌ సోఽచ్చ ము తదుపరి పునర్మ్రబూ ప్రాచామ్, అని నన్న. 'అండ్రు, అనుటకు సూ॥ నాత్పరస్య భవే ద్దస్య డాదేశో వారువర్ణకే, అథ. ఇందు వైడూర్య ....బెనుప, ఇట్లునాలుగుపాదములయందుఁ జెప్పఁబడియుండుటచేతనిది తద్గుణాలంకారము "సముత్సృజ్య గుణం యోగా. దత్యుజ్జ్వలగుణస్య యత్, వస్తు తద్గుణతా మేతి, భణ్యతే సతు తద్గుణః" కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'విభిన్నవర్ణాగరుడాగ్రజేన, సూర్యస్య రథ్యాః పరితః స్ఫురంత్యా, రత్నైః పునర్యత్రరుచారుచంస్వా, మానిన్యిరేవంశకరీరనీలైః, మాఘ. మఱియు ఉ॥ కానలకేగి నీవిమతకాతరలోచన ప్రాణనాథుఁడుం, దాను భుజింపఁగా ఫలవితానముఁ గోసెద నంచుఁ బోయి నా, నానిరవద్యకోకనద నర్మసఖాంగుళిపాటలాంశురే, ఖానిబిడంబులైనకసు కాయలె కోయు నృసింహభూవరా, కా॥ సం॥ దీనినే యనుగుణాలంకార మనికొందఱు 'ప్రాక్సిద్ధస్వగుణోత్కర్షో, ఽనుగుణః పరసన్నిధేః. నీలోత్పలాని దధతే, కటాక్షై రతినీలతాం. చంద్రా 'క॥ స్వగుణము విడిచి యొకటియ, న్యగుణంబుం గొనినఁ దద్గుణాలంకృతియౌ, మగువకు ముంగఱ యధరపు, జిగిచేతం బడసెఁ గెంపుసింగారంబున్. అని. అల॥ సా॥ సం॥ ఇట్లుండుటంబట్టి తద్గుణాలంకారమనుటయేసమంజసము. ఆపట్టణ మమూల్యరత్నమయ మైనదని వర్ణించుటచేత నుదాత్తాలంకారము. 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా॥ ప్ర॥ ఇట'దీప్రగోపురగోమేధికప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దోడభిలషించు, అనుటచే నీకావ్యమునఁగలప్రధాననాయిక నిరంతరముఁ దనపతికై యభిలషించుచుండు ననియు సూచించుచున్నది. వైడూర్యము సువర్ణచ్ఛాయకు దాదావుగ నుండును. తదితరరత్నములకు దోషము లుద్దేశింపఁబడినవి'రత్నానా మిమాసర్వేషాం దోషాః సామాన్యతో నవ, రేఖా బిందుః కలంకశ్చ. కాకాంఘ్రి క్షతధూళయః. తుషార త్రాస రంధ్రాణి. యత్నా ద్రత్నేషు వర్జయేత్, రేఖా బిందుః కలంకంచ, త్రాసః కాకపదం క్షతం, ఖద్యోతో మక్షికాఛాయా, భేదాః సంధి తుషారకే, నిమ్నమస్తకతా చేతి దోషా రత్నభవా స్తథా, శ॥ ర॥ గోమేధికమున కీచెప్పఁబడినదోషము లేవియు నుండ వని రత్నములఁ బరీక్షించువారు చెప్పుచుండుటయే కాక రత్నపరీక్షయందు గోమేధికమునకు దోషములు వివరించియుండలేదు. కనుకనే కవి ద్వి 58. 'తే॥ నలుపు నాకేయొడలనైనఁ, దెలుపఁగలరె, అనువాక్యముతో సమన్వయ మగున ట్లొనర్చినాఁడు.

కవిసార్వభౌముఁడును జాలవఱకుశ్రమపడి వర్ణించెను గాని యింతటిమనోజ్ఞత్వము రాదయ్యె.

సీ॥ రమణీయమౌక్తిక ♦ రచితసౌధంబులు, మేలైనహరినీల ♦ జాలకములు
విమలచంద్రోపల ♦ వేదికాస్థలములు, గురుతరాంబుజరాగ ♦ కుడ్యములును
సురుచిరవైడూర్య ♦ సోపానవితతులుఁ, బాటింపవజ్రక ♦ వాటములును
బటుపుష్యరాగసం ♦ ఘటితార్గళంబులు, భూరిగారుత్మత ♦ ద్వారములును
తే॥ శుంభదున్నతవిద్రుమ ♦ స్తంభములును, గలిగిసంతతశృంగార ♦ గరిమతోడఁ
బొలుపుమీఱెడుభళ్ళాణ ♦ పురవరంబుఁ, దగఁ బ్రవేశించె నగ్గజ ♦ దైత్యహరుఁడు, రాజ.

ఇంకను

సీ॥ చాలుచాలునఁజాల ♦ నీలంపుఁబగడంపుఁ, గంబముల్ మితిలేని ♦ కాంతిదనర
గారుత్మతపుమణుల్ ♦ గదియించినట్టిమే, ల్మెడగోడలుసొంపు ♦ మీఱి యలర
నిండుకాంతములఁ బొ ♦ ల్పొంద నొనర్చిన, సోపానములు వింత ♦ శోభలెసఁగ
వెలలేనివజ్రంపు ♦ వేదికల్ చెలువార, గోమేధికపుగవా ♦ క్షులు చెలంగ
తే॥ నతులవైడూర్య పుష్యరా ♦ గాదినీల, రత్నవస్తువు లెంతయు ♦ రమణమెఱయఁ
గొత్తముత్తెపుఁబొత్తులు ♦ కొమరుమిగులఁ, గొలువుకూటమునందునఁ ♦ గూర్మితోడ, రాజ.

శ్రీనాథుఁడును మాణిక్యముతోఁ దాంపూలపుఁబెట్టెను జేయించినట్లు వర్ణించినాఁడు 'తే॥ మలఁచి యేకాండముగనొక్క ♦ మానికమున, వేడ్కనెద్దానినిర్మించె ♦ విశ్వకర్మ, యట్టి దేవేంద్రదత్త మ ♦ హార్ఘ్యనూత్న ♦ వీటికాపేటి మామ భూ ♦ విభున కొసఁగె' శృం॥ నై॥

తా॥ నవరత్నమయ: మైనయాపట్టణమునఁ గల మేడలయొక్క-ద్వారబంధములు వైడూర్యములతోఁ జేయఁబడిప్రకాశించుచుఁ బుష్యరాగములచే నిర్మించఁబడినతలుపులయొక్క-కాంతులను వృద్ధి చేయుచున్నవి. గరుడపచ్చలతోఁ జిత్రించినగోడలయొక్క-శోభ యింద్రనీలములతో నమర్చఁబడిన యరుఁగులతేజమును బెంపొందించుచున్నది. పద్మరాగములతో సృజించఁబడినరాజభవనములయొక్క- దీప్తి యచటఁగల పగడపుస్తంభములయొక్క- కాంతులనభివృద్ధియొనర్చుచున్నది. వజ్రములతో రచించఁబడిన శిరోగృహముయొక్క-ప్రకాశ మచ్చటఁగలముత్తెపుఁదేరులయొక్క-తేజస్సు నతిశయింపఁజేయుచున్నది. పట్టణద్వారమున నున్నగోమేధికములు తమ కీడయినరత్నములు దొరకనందున నిజగుణముతో నేవిరాజిల్లుచున్నవి. ఇట్లు నవరత్నములచేత నొప్పుచుండుటం గని దానినిమణిపురమనిపిలువసాగిరి.

—♦బ్రాహ్మణవర్ణనము♦—

క॥ గురుతరము తత్పురాంతర, ధరణీసురశాస్త్రకోవి ♦ దత్వం బాహా
గురుతరముగాదు నారద, గురుతరముంగాదు వారి ♦ గూడివచింపన్. 46.

అ॥ తత్పు........త్వంబు. తత్పురాంతర-ఆపట్టణములోనున్న, ధరణీసుర-బ్రాహ్మణులయొక్క, శాస్త్రకోవిదత్వంబు-శాస్త్రములన్నింటియందుఁ గలపాండిత్యము, గురుతరము-అధికమయినది, ఆహా-ఔరా. ఇదిప్రశంసార్థకము. వారిన్-ఆవిద్వాంసులను, కూడివచింపన్-కలసిప్రసంగించుటకు, గురుతరముగాదు-బృహస్పతికిని శక్యముగాదు, అనఁగాబృహస్పతికి గీష్పతి యనుప్రసిద్ధి

యుండినను అతనికంటె మించినప్రాజ్ఞు లనుట. నారదగురుతరముంగాదు - నారదునకుఁ దండ్రియగు బ్రహ్మదేవునకు నలవిగాదు, అనఁగా బ్రహ్మదేవుఁడు చతురాస్యుఁ డయినను అతనినిగూడ లెక్క సేయనిపాండితీధురంధరు లనుట, ఇందు 'గురుతరము - గురుతరము, యను కాలంకారము. భేదాతిశయోక్తి. 'క॥ సాధారణమగుదానిక, సాధారణతోక్తిభేద ♦ కాతిశయోక్తిః, అలం॥ సా॥ సం॥ 'గురుతర మగువారిశాస్త్రకోవిదత్వము గురుతరముగాదు; అనుటచేవిరోధము. బృహస్పతితరముగా దనునర్థాంతరములచేఁ బరిహారము. కావునవిరోధాలంకారము. 'క॥ అమరవిరోధం బాభా, సముగాఁగ విరోధమయ్యె ♦ జగతి నదియునుం, గ్రమమున జాత్యాదివిభే, దముల బహుత్వంబుఁజెందె ♦ తగు నెట్లన్నః. సరస. 'విరోధః సోఽవిరోధేఽపి విరుద్ధత్వేన యద్వచః, జాతి శ్చతుర్భిర్జాత్యాద్యై ర్విరుద్ధా స్యాద్గుణస్త్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యా మథద్రవ్యం. ద్రవ్యేణై వేతి తే దశ, ఉదా 'గిరయోఽప్యనున్నతియుజో, మరుదప్యచలోఽబ్ధయోఽప్యగంభీరాః. విశ్వంభరాఽప్యతిలఘుః ర్నరనాథతవాంతికేనియతమ్. కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఆపురియందుఁ గలభూసురులయొక్క పాండిత్యముచేఁ జూడ సురగురు వగుబృహస్పతిని, చతురాస్యుఁ డగుబ్రహ్మను, గెలుతు రనుటలో సంశయము లేదు.

——♦క్షత్రియవర్ణనము♦——

సీ॥ అత్యంతబాల్యంబు ♦ నందవిశ్వామిత్రు, లాశ్చర్యమొందు శౌ ♦ ర్యంబుఁ జూపి
యుజ్జ్వలకాంతిచే ♦ నుగ్రధర్మమడంచి, మహిజనాశ్రయసత్త్వ ♦ మహిమఁబొంది
యాజనమానిత ♦ మగుమహావని నెల, ర్పుచు సమున్నతమాని ♦ రూఢిఁ జెలఁగి
యతులగంభీరత ♦ నంభోధి లంఘించి, గరిమ నలంకార ♦ కలితులగుచు

తే॥ స్వపరిగల్భతఁ బాల స్త్య ♦ జయముఁ గాంచి, కుజనవారణలీలఁ గై ♦ కొని యయోధ్య
బలసమగ్రతచేఁ బట్టు ♦ భద్రులైరి, రామవిభు లౌర యప్పురి ♦ రాజవరులు. 47.

ఈ పద్యమున నాపట్టణమునఁ గలరాజకుమారులకును, రామునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పుచున్నాఁడు.

అ॥ అప్పురిరాజవరులు - ఆనగరమునఁగలరాజశ్రేష్ఠులు, అత్యంతబాల్యంబునంద - మిక్కిలిపిన్నవయస్సుననే, విశ్వామిత్రులు - సమస్తమైనశత్రువులు. ఇచట 'విశ్వ + అమిత్రులు - విశ్వామిత్రులు, అని పదచ్ఛేదము (రామా) విశ్వామిత్రులవారు, ఋషివాచకమునందు మిత్రశబ్దపరమయిన విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమువచ్చును. 'సూ॥ మిత్రేచర్షౌ, సిద్ధా. వ్యా. మిత్రశబ్దేపరేవిశ్వస్యదీర్ఘఃస్యాత్, ఋషౌవాచ్యేఇత్యర్థః, ఉదా సూ॥ "విశ్వస్యవసురాటోః - మిత్రేచర్షౌ" సిద్ధాం 'విశ్వామిత్రాదివిప్రయుక్తే, రావ. ఆశ్చర్యముఁ - అద్భుతమును, ఒందుశౌర్యంబుఁ - పొందునట్టిశూరత్వమును, చూపి - కనఁబఱచి, ఉజ్జ్వలకాంతిచేఁ - శృంగారప్రకాశముచేత, 'ని॥ శృంగారశ్శుచిరుజ్జ్వలః, అమ॥ 'ని॥ కాంతిశ్శోభాభిలాషయోః, విశ్వ. (రామా) ప్రకాశించుచున్నయభిలాషచేత, ఉగ్రధర్మముఁ - భయమును గలుగఁజేయునట్టిస్వభావమును (రామా) శివునియొక్క విల్లును, అడంచి - శాంతింపఁజేసి, మహిజనాశ్రయసత్త్వ

(రామా) నశింపఁజేసి, మహిజనాశ్రయసత్త్వమహిమన్. మహిజన–భూజనులయొక్క, ఆశ్రయ–ఆశ్ర యించుటకు, సత్త్వమహిమన్–శ్రేష్ఠమైనస్వభావమును, 'ని॥ సత్త్వం గుణే పిశాచాదౌ, బలేద్రవ్యస్వభా వయోః, మే. పొంది–కలిగినవారై, (రామా) మహిజనా–సీతయొక్క, ఆశ్రయ–దాపుచేరుటగల, సత్త్వమహి మన్–బలముయొక్క–సమృద్ధిని, పొంది–కలిగినవాఁడై, యాజనమానితము – యజ్ఞములనుజేయించుటచేత గౌరవింపఁబడినది. ఆజనమానితము – అచటయును వారిచే మన్నింపఁబడినది, అనియుఁజెప్పవచ్చును. అగుమహా + అవనిన్–అయినట్టి గొప్పదయిన భూమియందు, (రామా) యాజనమానితము–యజింపఁ జేయుటచే మన్నింపఁబడినది, అగుమహా + వనిన్–అయినట్టిమహారణ్యమునందు, ఎలర్పుచున్–సంతోషిం చుచు, సమున్నతము–అతిశయము, ఔనిరూఢిన్–అగునట్టిప్రసిద్ధిచేత, చెలఁగి–ప్రకాశించి (రామా) సమున్నతమౌనిరూఢిన్–అధికమయినఋషిత్వముచేత, చెలఁగి–ఒప్పి, అతులగంభీరతన్–అసమానము యినగంభీరస్వభావముచేత, 'గాంభీర్యంహర్షమర్షాదివ్యంజకవికారశూన్యత్వం. సా॥ ర॥ అంభోధిలం ఘించి–సముద్రమునతిక్రమించి, (రామా) అతులగంభీరతన్–సమానరహితమైన యుదారస్వభావముచేత అంభోధిలంఘించి–సాగరమునుదాఁటి, గరిమన్–గొప్పతనముచేత, అలంకారకలితులు–వస్త్రభూష ణాద్యలంకారములుగలవారు, (రామా) గరిమనన్–గొప్పనముఅనఁగా, 'గరిమ + అనన్, అనిపద చ్ఛేదము. లంకారకలితులు. లంకా–లంకయొక్క, రః–నాశనముతో, 'ని॥ రః పుమాన్ పావకే కామే. క్షయే ఖద్రే శయే బుతౌ, నానా. కలితులు–కూడినవారు, అగుచున్–అయి, స్వప్రగల్భ తన్–స్వకీయ మగు మంచిబుద్ధిచేత, (రామా) తనయొక్క–ప్రౌఢత్వముచేత, పౌలస్త్యజయమున్–కుబే రునియొక్క–గెల్పును–అనఁగా కుబేరునిజయించుటను, (రామా) రావణునియొక్క–జయించుటను, కాంచి–పొంది, కుజనవారణలీలన్. కుజన–కుత్సితజనులను, 'ని॥ కుః స్త్రీభువికుపాపేఽల్పే, కుత్సా యాంవారణేఽవ్యయం, నానా. వారణ–వారించుట, లీలన్–విలాసముగా, కైకొని–పొంది, (రామా) కుజన్–సీతను, అవారణలీలన్–అడ్డులేని విలాసముచేత, కైకొని–గ్రహించి, అయోధ్యబలసమగ్ర తన్–జయింప నలవిగాని సామర్థ్యముయొక్క సమృద్ధిచేత, 'ని॥ బలంశక్తౌ బలేసైన్యః, యా. (రామా) అయోధ్యన్–అయోధ్యానగరమునందు, బలసమగ్రతచేన్ – చతురంగబలముయొక్క సమృద్ధిచేత, పట్టభద్రులైరి–పట్టముగట్టికొనినవారైరి, రాఘవిభులు–మనోహరమైనరాజులు, (రామా) రాముఁ డనుపేరుగలరాజులు, ఔర–ఇదియాశ్చర్యమునుదెలుపును. ఇందు రామపక్షార్థమున విశ్వామిత్రుఁ డనుటకు బహువచనమైనది. సూ॥ క్వచి త్స్య భవేత్స్వేష్టా రుచిస్యాద్యది మానసే, అథ॥ ఉదా 'ఉ॥ నాకులదైవతంబు లల నాకులభూషణ మీలతాంగి మే, నాకులభూధరేంద్రులయు నాకుల నిర్మలభాగ్యరాశి మై, నాకులముద్దుగూఁతురు పి నాకులకోడ లటంచుఁ దెల్పి నా, నాకులపాలిక ల్వాగడ నాకుల క్రమొక్కెదఁ బాపెఁ గన్నియన్, వసు॥ 'మహిజనాశ్రయ. అనుచోట హ్రస్వ మగుటకు 'సూ॥ హ్రస్వో దీర్ఘసమాసేపి. క్వచి ద్దీప ప్రయోగతః, అథ. ఉదా 'చ॥ నదిసుతగురు కర్ణశల్య నాగపురీశుల్, ఇంకను 'చ॥ నలినసరస్సుగంధి యము నానది తుంగతరంగ సంగతా, నిల శిశిరస్థలాంతరవి నిర్మిత నిర్మల హర్మ్యరేఖలన్, ఈపద్యమునఁ బ్రకృతా ప్రకృత శ్లేషాలంకారము. 'ప్రకృతా ప్రకృతోభయ ముక్తంచే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషో ఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్య ద్వయే నాస్త్యే, ప్రతా॥ "ఉదా. ఉదయమయతే దిజ్మాలిన్యంనిరాకురు తేతరాం, నయతినిధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయతి క్రియాః, రచయతితరాం స్వైరచార ప్రవర్తనకర్తనం. బతబతలసత్తేజః పుంజో విభాతి విభాకరః" కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఆపట్టణమున నున్నరాజకుమారు లందఱు మిక్కిలిచిన్నతనమునందే శత్రురాజులు విభ్రాంతినొందునట్టి పరాక్రమముగలవారును, యౌవనారంభమున శృంగారాతిరేకముచే భయంకరస్వభావమును మఱుఁగుపఱచి భూజనులందఱు దాపుచేరునట్టి బలసంపన్ను లై ప్రపంచమునఁ గల యెల్ల వారలచే సన్మానింపఁబడిన ప్రదేశమున నుండి యత్యున్నతు లనుప్రఖ్యాతివహించి సముద్రునికంటె గంభీరత్వమును బొంది ఘనతగలరాజచిహ్నముల ధరించి ప్రతిభావిశేషమునఁ గుబేరునిమించినవా రై దుష్టుల నరికట్టుచు నత్యంతబలసమృద్ధిచే రాజ్యాభిషేకమునుబొంది పూర్వపురామునివలెఁ జరిత్రాత్మక ప్రసిద్ధపురుషు లనున ట్లొప్పుచుండిరి.

—♦వైశ్య వర్ణనము♦—

క॥ ఇచ్చెద నని సురశైలముఁ, దెచ్చియుశోధించి విలువఁ ♦ దీర్పఁగ నడుగన్
బుచ్చుకొనఁ దిరుగ నమ్మఁగ, నచ్చటఁగలవైశ్యులందు ♦ నధముఁడె చాలున్. 48.

అ॥ ఇచ్చెదనని–అమ్మచున్నానని, సురశైలమున్–దేవతలకు నివాస మయిన బంగారపుకొండను సైతము, తెచ్చియున్–తీసికొనివచ్చి, శోధించి–పరీక్షించి, విలువఁదీర్పఁగన్–వెలను జక్కపఱచుటకును, అడుగన్–ఇంకొకరు తెచ్చిరేని కొనుటకై యడుగుటకును, పుచ్చుకొనన్–తీసికొనుటకును, తిరుగన్–మరల, అమ్మఁగన్ –విక్రయించుటకును, అచ్చటన్–అపురమునందు, కలవైశ్యులందున్–ఉండిన వణిగ్వ్యాపారులలో, అధముఁడె–అల్పుఁడైనను, చాలున్–తగియుండును, గొప్పధనవంతు లవసరములేదనుట. 'క్రియవిక్రయములయందు సువర్ణపర్వతము నైన సరకుసేయనివారును నాపట్టణమున నల్పధనవంతులే, అనుటచే. అతిశయోక్త్యలంకారము. 'నిగీర్యాధ్యవసానంతు. ప్రకృతస్య సమేనయత్, ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం. యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యశ్చ, పౌర్వాపర్య విపర్యయః. విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా, కా. ప్ర.

తా॥ ఆనగరియందుఁ గలవైశ్యులలో నల్పుఁడైనను బంగారపుఁగొండను దెచ్చి దీని నమ్మెద నని సరిచూచి యింతవెల యనినిర్ణయించుటకును, మఱియొకరు తెచ్చినప్పుడు కొనుటకును, దాని నెవ్వరైన నడిగిరేని మరల విక్రయించుటకును దగియుండును.

—♦శూద్ర వర్ణనము♦—

క॥ అం దరుదారుజఘన్యజు, లందఱు దారుణబలాఢ్యు ♦ లగుదురు ధృతిచే
మందరములయ్యుఁ దెలియ న, మందరము ల్వింతగాదె ♦ మహిమండలిలోన్. 49.

అ॥ అందున్–ఆపురియందు, అరుదారుజఘన్యజులు–వింతగలశూద్రులు, వ్యు॥ బ్రహ్మణఃజఘన్యాంగే జాతాః జఘన్యజాః, బ్రహ్మయొక్క యల్పావయవమునఁ బుట్టినవారు. అందఱున్–ఎల్లరును, ఇదినిత్య బహువచనాంతము 'సూ॥ అందఱ్వాదులు నిత్యబహువచనాంతములు'' ప్రౌ॥ వ్యా. ఇచట శకట రేఫాదేశమునుగూర్చి 'సూ॥ అంతాదులకు వారుపరంబగుచో వాకులోపంబును, రురలకుఱు ఱలాదేశంబునగు'' 'వాలోపంబుతఱివాని తకారంబునకు దకారంబగు,'' ప్రౌ. వ్యా.

దారుణబలాఢ్యులు-భయంకర మయినశరీరపాటవముయొక్క సంపన్నతగలవారు, అగుదురు-అయియున్నారు, ధృతిచేన్-ధైర్యమునందు, మందరములయ్యున్-మందరపర్వతముతో సమానులైనప్పటికిని, తెలియన్-చూడఁగా, మనుష్యులయొక్క దృష్టికిమాత్రము, అమందరముల్-మందరగిరివంటి యాకృతి కలవారుకారు, ఇట్లు కనఁబడుట. మహీమండలిలోన్-భూమియందు, వింతగాదె-అచ్చెరువు గాదా, ఈపద్యమున 'అందరు........అందఱు, మందరము...మందరముల్, ఇవియమకాలంకారము. ద్విప్రాసమును జెప్పఁబడినది. భేదాభేదాతిశయోక్తియు. వ్యతిరేకాలంకారమును 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చే దుపమేయోపమానయోః, చంద్రా. 'ఉపమానా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవ సః, హేత్వో రుక్తా వనుక్తీనాం. త్రయే సామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యా మథాక్షిప్తే. శ్లిష్టే తద్వత్త్రిరష్టసః, కా. ప్ర. ఉదా "అఖండమండలః శ్రీమాన్. పశ్యైషపృథివీపతిః, ననిశాకరవజ్జాతు. కలావైశద్యమాగతః"

తా॥ ఆపట్టణమునఁ గలశూద్రులు బలమునందును ధైర్యమునందును మందరపర్వతమువలె నొప్పుచుందురు. ఆకృతియందు మాత్రము సామాన్యమానవులే.

—♦వేశ్యా సమూహ వర్ణనము♦—

సీ॥ చెక్కుటద్దములపైఁ ♦ జిఱునవ్వు చినుకులు, వాఱ మోవిచలించు ♦ పాటఁబలికి
కనుఱెప్ప లరవంచి ♦ కర్ణాంతములు దాఁట, నలుసాల నృత్యంబు ♦ దొలుకఁ జూచి
కొదమజక్కవవంటి ♦ గుబ్బచంటికెలంకు, గానరా జిలుఁగుచెం ♦ గావి గప్పి
కచభార కుచభార ♦ కటిభారములచేతఁ, గాయంబు త్రైభంగి ♦ కముగ నిలచి

తే॥ ప్రియవయస్యాభుజాసమ ♦ ర్పితకరాబ్జ, లగుచుఁ దమయిండ్ల ముంగిళ్ల ♦ నప్పురమున
విటులతో మాటలాడెదు ♦ వెలవెలందు, లన్యవేశ్యలకుఁ గొలందు ♦ లాజయింప. 50

అ॥ అప్పురమునన్-అపట్టణమున, చెక్కుటద్దములపైన్ - అద్దములవంటి చెక్కిళ్ళమీఁద,విఱునవ్వు-మందహాసము, చినుకులుపాఱన్-ధారలుగావ్యాపించగా, మోవిచలిఁచుపాటన్-పెదకదలునట్టిగానమును, పలికి-వీణాదిస్వరయుక్తముగాఁబలికి, కర్ణాంతములు దాఁటన్ - చెవులయొక్క తుదలు అతిక్రమించునట్లుగా, కనుఱెప్పలు+అరవంచి కంటిఱెప్పలు రెండును సగముమూసి, అనఁగా నేత్రము లర్ధనిమీలన మొనర్చి, 'సస్మితా చ భవే త్తారా, కించి దున్మిషితా పుటా, స్యాదర్ధముకుళాదృష్టిః, శ్చానందాహ్లాదగోచరా, అభి॥ ద॥ నలుసాలన్-చుట్టుకొల్లారుగా వేయఁబడిన చావడియందు, 'నాలుగు+సాల-నలుసాల, మఱియు 'నలువు+సాల-నలుసాల, ఈయర్థమువలన నొప్పిదమైనచవికయం దనియుఁ జెప్పవచ్చును. నృత్యంబు-శరీర హస్త నేత్రాభినయములచేతఁ బాడునట్టిపాటయొక్క భావమును దెలియఁజేయుఁచు నాడెడునాటను, తొలుకఁజూచి-వర్షించునట్లు చూచి, అనఁగా నాట్యమును దట్టముగాఁగనఁబఱచియనుట, 'రసభావవ్యంజకాదియుతం నృత్యమితీర్యతే, అభి॥ ద॥ రసము, భావము. అభినయము, ఈమూఁడును గూడినదియే నృత్యము. 'ఖడ్గకందుకవస్త్రాది దండికా చామరస్రజః, వీణాదిధ్వత్వాయత్కుర్యర్న ృత్యంతద్దైశికంభవేత్, నృ॥ స॥

శుభకార్యాదులయందు నృత్యమును జూడవలయు నని శాస్త్రప్రసిద్ధము. 'నృత్యం తత్ర నరేంద్రాణా, మాభిషేకమహోత్సవే, యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం, వివాహే ప్రియసంగమే, నగరాణా మగారాణాం, ప్రవేశే పుత్త్రజన్మని, శుభార్థిభిః ప్రయోక్తవ్యం, మాంగళ్యం సర్వకర్మసు, అని॥ ద॥ కోదమజక్కవవంటి గుబ్బచంటికెలంకు — చక్రవాకపక్షియొక్క పిల్లలవంటి వక్షఃస్తనములయొక్క పార్శ్వములు, కానరాన్ — అగపడునట్లు, జిలుఁగుచెంగావి — వివిధవర్ణములతోఁ జిత్తరువు వ్రాయఁబడిన కుంకుమవంటి యెఱ్ఱనివస్త్రమును, కప్పి — ఆచ్ఛాదనమొనర్చి, కచభార కుచభార కటిభారములచేతన్ — కొప్పుయొక్కయు, స్తనములయొక్కయు, పిఱుఁదులయొక్కయు, బరువులచేత, కాయంబు — మేను, త్రైభంగికముగన్ — మూఁడు వంకలుగా, నిలిచి — నిలువఁబడి, అనఁగాఁ గచకటిభారములొక వైపునకను, కుచభార మొకవైపునకును, వంచుచుండుటచేత శరీరము మూఁడు వంకలు గలదయ్యె ననుట, ఇట్టిసౌందర్యముల నెల్లోరాదిగుహాలయందుఁ జిత్రింపఁబడియున్న స్త్రీప్రతిమలను నాట్యాభినయములయందు నేర్పరులై యెయ్యారముగానిలచిన యందగత్తెలను జూచిననే తప్ప వినినమాత్రమున సంపూర్ణముగా విశదము కాదు. ఇచటఁ గచకుచ భారములనుగూర్చి 'పుష్పాక్షీ కేశహీనాచ, పీనోష్ఠీ లంబకస్తనీ, అతిస్థూలా ప్యతికృశా, ప్యత్యుచ్చా ప్యతివామనా, కుబ్జాచ స్వరహీనాచ, వేశ్యా నాట్యవివర్జితా, అని చెప్పఁబడియుండుటచే కేశహీన, అతికృశ, లంబకస్తని, మున్నగువారు నాట్యమున కుపయోగింప రని తెలియుటయే కాక 'తన్వీ రూపవతీ శ్యామా పీనోన్నతపయోధరా, ప్రగల్భా సరసా కాంతా, కుశలా గ్రహమోక్షయోః, చారుతాళలయాభిజ్ఞా మండలాస్థానపండితా, హస్తాంగస్థాననిపుణా, కరణేషు విలాసినీ విశాలలోచనా గీత, వాద్య తాళానువర్తినీ, పరార్థ్యభూషాసంపన్నా, ప్రసన్నముఖపంకజా నాతిస్థూలా నాతికృశా, నాత్యుచ్చా నాతివామనా, ఏవం విధగుణోపేతా, నర్తకీ సముదాహృతా' అని॥ ద॥ ఇట్లు సర్వాంగసుందరి యైనంగాని నాట్యస్త్రీగాఁ బరిగణింపఁబడ దని వచించియుండుటనుబట్టి శరీరసౌష్ఠవముతోఁ గూడిన త్రైభంగికత్వము వర్ణించినాఁడు. ప్రియవయస్యా భుజాసమర్పిత కరాబ్జలు. ప్రియవయస్యా — తమ నెయ్యపుఁజెలికత్తెలయొక్క, భుజా — బాహువులయందు, 'ని॥ దోర్దోషా బాహు బాహాచ, భుజాభుజ ఇతీరితః, ధనం. సమర్పిత — ఉంచఁబడిన, కరాబ్జలు — పద్మములవంటి హస్తములుగలవారు, అగుచున్ — అయి, ఇది వర్తమానార్థకము కనుక. చు, వచ్చును. సూ॥ చరితి క్రియాపదానాం సర్వేషాం వర్తమాన కాలే స్యాత్, నన్న॥ తమ యిండ్లముంగిళ్ళన్ — వారివారి గృహాంగణములయందు, విటులతోన్ — కాముకులతో, మాటలాడెడు వెలవెలందులు — సంభాషించుచున్నటువంటి గణికాంగనలు, అన్యవేశ్యలకున్ — ఇతరవారకాంతలకు, జయింపన్ — గెలుచుటకు, కొలందులా — శక్యమగుదురా, ఈపద్యమున 'చెక్కుటద్దము, అనుటకు 'సూ॥ సమానాధికరణ్యేషూ దంతానాం టుగాగమో విస్యాత్, శబ్ద చిం॥ 'ఇండ్లన్, అనుటకు 'సూ॥ సలలోర్ద్విందుయుతో డుర్వా యోలులః, అనియును 'సూ॥ ఉల్లగపి తయోః పరతః, అనియును, నన్న. 'ముంగిళ్ళన్, అనుటకు 'సూ॥ డలటా ముదితాం తస్యచ వాలుక్, శబ్ద చిం॥ ఈపద్యాంత గీతముయొక్క కడపటిపాదమున 'అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులా జయింప, అనుచోటఁ బ్లుతయతి సెప్పఁబడినది. 'క॥ పలుకులతలఁ గలవ్రాలకు, వలనగుచోఁ బ్లుతమునిలిపి వానికి రెండున్, వళులుగఁ జెప్పినఁగావ్యం, బుల నదికాకుస్వరంబు ప్లుతవళియు నగున్, అప్ప॥ ఉదా 'మ॥ అనుమానింపక తోడఁబుట్టులనె కా దా తున్మి తూటాడె, భార॥ 'వెలవెలందు లన్యవేశ్యలకుఁ

గొలందులా, అనుటచే. అంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'చెక్కుటద్దములు-కొదమజక్కవవంటి గుబ్బచంటికెలంకు, ఇత్యాదులుపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము, అన్యవేశ్యలకుఁ గొలంకులా, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము. 'క॥ ఉపమేయ మింతదడవక, యుపమానమె నుడు వనతిశ◆ యోక్తి'' కా. సం. "స్వభావోక్తిరసౌచారు. యథావద్వస్తువర్ణనమ్'' ప్ర. తా.

తా॥ ఆపురమునఁ గలవేశ్యలు తమనిద్దంపుచెక్కిళ్ళయొక్క ప్రకాశము నతిశయింపఁ జేయునట్టి లేనవ్వుతోఁ బెదవిగదల్చిపాడుచు మిగులగొప్పవైన నేత్రములు సగముమూసి చతుశ్శాలయం దధికముగా నాట్యముచేసి చక్రవాకపోతములవంటి వర్తులస్తనములయొక్క ప్రక్క లగపడునట్లు చిక్కలేఖనము గలచెంగావివలువను గప్పికొని కేశబంధము యొక్కయుఁ, జన్నులయొక్కయుఁ, బిఱుఁదుల యొక్కయు, భారములచేత నొడలు మూఁడువంకలుగాఁగ నిలిచి తమగృహాంగణము లయందలి చెలికత్తెలయొక్క భుజములమీఁదఁ బద్మములవంటిహస్తములను వైచి సోయగమునఁ గోడెగాండ్రతో ముచ్చటించు చున్న వెలయాండ్ర జయింప నితరవేశ్యలకుఁ దరమగునా?

ఉ॥ ఒక్కొకవేళ దేవపతి ◆ యొద్దకు నారదుఁ డేఁగుదెంచి యా
జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల ◆ చక్కఁదనంబును నాట్యవిద్యయున్
మక్కువసేఁతలున్ విటుల ◆ మర్మ మెఱుంగుటలుం గణింపఁగా
గ్రక్కున దేవలోకగణి ◆ కల్ తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్. 51.

అ॥ ఒక్కొకవేళన్ ఒక్కొకసమయమున, దేవపతియొద్దకున్ — ఇంద్రునిదగ్గఱకు, నారదుఁడు—నారదమహర్షి, ఏఁగుదెంచి—పోయి, ఆజక్కవ గబ్బిగుబ్బెతలచక్కఁదనంబును – చక్రవాకపక్షులవలె గుండ్రములై బిగువైన గుబ్బచనులు గల యావేశ్యలయొక్క సౌందర్యమును, గుబ్బ+ఎత–గుబ్బెత, గుబ్బలాడి, నాట్యవిద్యయున్ – నృత్యవిద్యయును, మక్కువసేఁతలున్ – ప్రేమను గనఁబఱచుచేష్టలును, విటులమర్మ మెఱుఁగుటలున్ – వ్యభిచారపురుషులయొక్క రహస్యములను దెలిసికొనుటయును, గణింపఁగాన్—పొగడుచుండఁగా, గ్రక్కునన్—వెంటనే, దేవలోకగణికల్—స్వర్గలోకమందుండెడురంభ మొదలుగాఁగలవేశ్యలు, సిగ్గుపెంపునన్—లజ్జయొక్క యధికముచేత, తలవంతురు—తలలువంచుకొనెదరు. ఇందు 'జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కదనఁబును, అనుచోటఁ గేవలాఁ ధ్రిపదములతోఁ గూడినసమాసము 'సూ॥ కేవలవికృతిపదై ర్య స్సమాసకం తం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః, నన్న॥ 'గణికల్ తలవంతురు, అనుచోట సమాసగతపూర్వపదం బగు బహువచనమున కుత్తరపద మగునేకవచనముతో నన్వయమగు చున్నది. 'సూ॥ ఒక్కొకచో సమాసగత పూర్వపదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి, ప్రౌ॥ వ్యా॥ ఉదా 'క॥ నాయింటం బడిగడపల, నేయిఁ బెరుఁగుఁ బాలుఁద్రావె, నీప్రియతనయుండు, హరివం॥ 'క॥ ఒక్కొక కన్నును జెవియును, జెక్కును జనుబొడ్డు మూఁపుఁ◆ జెలువగుచేయున్ ద్రుక్కయుఁ బిఱుఁదును గాలును, నక్కజముగ మనుజశకల ◆ మపు డుదయించెన్, భార॥ మర్మ మెఱుంగుటలుంగణింపఁగా, అనుచోట సరళాక్షరమును బొందినద్రుతము బిందువగుటకు 'సూ॥ లుగ్వాద్రుతప్రకృతికా త్పరత స్సరళే, స్థిరేచనస్య స్యాత్, అలుకిచసంశ్లేషస్స్యాత్ బిందుం ప్రవదన్తి తం క్వచి త్కేచిత్' శబ్దచిం॥ ఉదా॥ ఉ॥ ఇంతి ఝరిం గిరిం బొడము◆నే యనిపల్కిరి, వసు॥

ఈపద్యమున 'వేశ్యలగుణముల వర్ణించినంతనే దేవవేశ్యలు తలలువంతురనుటచే అసంబంధ సంబంధాతిశయోక్తి ఉదా॥ 'చ॥ చందనశైలసానువులఁ♦జాలఁజెలంగుభుజంగబాలికా, బృందము శ్రీ నృసింహవిభుఁ♦బేర్కొనిపాడఁదదీయగానని, ష్యందములాను వేడ్కఁ—బెర♦యంగఁగురంగతురంగమేగమిన్, మందగతిప్రసంగములఁ♦మానవు దక్షిణగంధవాహముల్॥ నరస.

తా॥ ఒకానొక్కసమయమున స్వర్గలోకమునఁ గలయింద్రసభకు నారదుం డరిగి యామణిపురమునం దుండినవేశ్యాంగనలయొక్క సొంపును, నాట్యవిద్యానిపుణత్వమును, వలపును గలుగఁజేయు వ్యాపారములును, కాముకులయొక్క రహస్యముల నెఱుంగుటయును, పొగడినతోడనే దేవలోకముననున్న రంభ మున్నగువేశ్యలు సిగ్గుతోఁ దలలువంచికొందురు. అట్టివెలయాండ్ర వర్ణింప నెవరితరము.

—: పుష్పలావికావర్ణనము :—

ఉ॥ దండకు నేఁగుదెంచి విరి ♦ దండకు విల్వయొసంగి పుష్పకో
దండనిశాతమార్గణ వి ♦ దారితభావముఁ జెందలే మయో
దండకు నీకు నోయబల ♦ దండము దండము దండ మంచు దో
ర్దండము లెత్తిమొక్కుదురు ♦ ద్రక్కరిఁ గన్గొని పౌరపల్లవుల్. 52

ఆ॥ పౌరపల్లవుల్—ఆనగరమునఁ గలవిటకాండ్రు, ద్రక్కరిన్—పూలదండ లమ్మెడుపడుచులను, కన్గొని—వీక్షించి, దండకున్—వారిసమీపమునకు, ఏఁగుదెంచి—పోయి, విరిదండకున్—పూలసరమునకు, విల్వయొసఁగి—వెలయిచ్చి, పుష్పకోదండ నిశాత మార్గణ విదారిత భావమున్, పుష్పకోదండ—మన్మథునియొక్క, నిశాతమార్గణ—వాఁడియైనబాణములచేత. విదారితభావమున్ — భేదింపఁబడినచిత్తమును, చెందలేము—పొందియుండఁజాలము, అయో—ఇది సంతాపమును దెలియఁజేయును. ఓయబల—ఓచిన్నదానా, దండకున్—ఈపుష్పహారమునకును, నీకున్—నీకును, దండము దండము దండమంచున్—మరలమరల నమస్కారములనుచు, దోర్దండములు—దండములవంటి తమబాహువులను, ఎత్తి—మీఁదికెత్తి, మ్రొక్కుదురు—నమస్కరించుచుందురు 'పౌరపల్లవుల్, అనుచోటఁ గడపటియుకారలోపమునకు 'సూ॥ పదాంతంబులై యసంయుక్తంబు లయిన సులురులయుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు' బా॥ వ్యా॥ ఇందు 'దండకు, అనిపలుమారుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. పుష్పలావికలను సమీపించి పూదండకు వెలయిచ్చి గ్రహించునంతలోనే విటులు కామోద్రేకులగుదు రనుభావముచే విభావనాలంకారము. 'విభావనా వినాఽపిస్యాత్కారణం కార్యజన్మచేత్, హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ సా మతా, కువ॥ 'క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తిర్విభావనా, కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'దివమప్యుపయాతానా మాకల్ప మనల్పగుణగణాయేషాం, రమయంతి జగంతిగిరః కథమివ కవయో నతే వంద్యాః, రుద్ర.

తా॥ అపురమునఁ గలజారులు పూవులమ్మెడుయువతులం గని వారినిసమీపించి యొకపూదండకు వెలయిచ్చి దానిం బట్టికొనయత్నింప వాఁడియైనమన్మథబాణములు విశేషముగా మేనఁసోకుటచేఁ గలిగినమనోవ్యాకులములను సైఁచుకొనలేక యో కాంతా ! నీవిరులదండకును నీకు ననేకవందనము లనికేల్మోడ్చి యూరకపోవుచుందురు.

—: గజవర్ణనము :—

తే॥ ప్రకటకటకంబుఁ బాదవి ♦ భ్రాజితంబు, నై నయగసంఘ మనిచూచి ♦ యచల
భావ, హైన్యమున నాగసంఘాత ♦ మంద్రు సుకవు, లచటిమదకుంజముల నే ♦
మనినుతింతు. 53

ఇందుఁ బర్వతములకును, గజసమూహమునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పినాఁడు.

అ॥ సుకవులు-గొప్పపండితులు, ప్రకటకటకంబుల్-స్ఫుటమైనదంతములయొక్క యలంకారమును 'ని॥ ప్రకాశంప్రకటంస్పష్టం. విశదంస్ఫుట ముల్బణమ్, యా॥ 'ని॥ కటకం వలయే సానౌ. రాజధానీ నితంబయోః, సాముద్రలవణే దంత. మండనే దంతినా మపి" విశ్వ. (పర్వ) ప్రకటకటకంబుల్-స్పష్టమైనపర్వతసానువులను-అనఁగా విభజింపఁబడిన కొండచరియల ననుట. 'ని॥ కటకో ఽ స్త్రీ నితంబో ఽద్రేః" అమ. పాదవిభ్రాజితంబుల్-పాదములయొక్క ప్రకాశమును, (పర్వ) కొండసమీపమునందుఁ జుట్టువాఱ నుండెడుచిన్నతిప్పలప్రకాశమును, 'ని॥ పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతాః, అమ. ఐన+అగసంఘము-అయినట్టి కదలకయుండు సముదాయము, (పర్వ) ఐన+అగసంఘము-అయినట్టి కొండలయొక్కగుంపు, 'వ్యు॥ నగచ్ఛంతీత్యగః, అని-అనుకొని, చూచి-బాగుగాఁబరిశీలించి, అచలభావహైన్యమునన్-చలింపనిస్వభావముయొక్కలేమిచేత, అనఁగాసంచరించుచుండుట చేతననుట, నాగసంఘాతము-ఏనుఁగులయొక్క సమూహము, (పర్వ) నాగసంఘాతము-అగముల యొక్కగుంపుగాదు, అనఁగాఁ బర్వతములయొక్కసముదాయము కాదనుట. అంద్రు-అనిచెప్పుదురు, అచటిమదకుంజరములన్-ఆపురియందుఁ గల మదపుటేనుఁగులను, ఇచట కుంజరశబ్దమును గూర్చి 'సూ॥ ర ప్రకరణే ఖ ముఖ కుఞ్జేభ్య ఉపసంఖ్యానమ్, (సిద్ధాం. వా) ఖరః, ముఖరః, కుఞ్జో హస్తిహనుః కుఞ్జరః, ఏమనినుతింతున్-ఏవిధముగా వర్ణింపఁగలను, ఇచటఁబాదములును, దంతములును, గనఁబడుటచేతను, నడచునట్టిస్వభావముచేతను, గుర్తించుటయే కాని లేకుండినఁ బర్వతములనియే చెప్పవచ్చుననుటచే నసంబంధ సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారమును, శ్లేషాలంకారమును, మరియుఁ బర్వతములకుఁ జలనముండినఁగాని కుంజరములనుబోల వనునర్థముచే. ప్రతీపాలంకారమును. "ఆక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీప ముపమేయతా, తస్యైవ యది వా కల్ప్యాతిరస్కారనిబంధనమ్, కా. ప్ర.

తా॥ ఆపురమునందలి గొప్పయేనుఁగులు దంతములతోఁ బ్రకాశించుచుఁ జక్కఁగా నడచుచుండఁ బాదములు గలపర్వతములవలె నుండెను. అదిచూచి తెలిసినవారు వానిని నాగము లనివ్యవహరింపసాగిరి. అట్టివానిని నే నేమనివర్ణింపఁగలను.

—♦అశ్వవర్ణనము♦—

క॥ మనస్సైన నీడుగుఱ్ఱముఁ, గనుఁగొనలే రచటిఘోట ♦ కములకు భువిలో
మనస్సైన నీడుగాదా, యనిశ నిరాఘాటజవస ♦ మగ్రతచేతన్. 54.

అ॥ అచటిఘోటకములకున్-ఆపురమునఁగల గుఱ్ఱములకు, అనిశనిరాఘాటజవసమగ్రతచేతన్. ఆ-ఆయొక్క, అనిశ-ఎడతెగని, నిరాఘాట-అనర్గళమైన, అడ్డములేని, జవసమగ్రతచేతన్-శీఘ్రిము

యొక్క-సమృద్ధిచేత, మనసైనన్-మనోవేగమయినను, ఈడుగాదు-సమానముకానేరదు, ఇచట 'ఈడు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'సూ॥ సమానార్థకములయిన యీడెనసరిసాటిలోనగు దేశ్య విశేషణ శబ్దములును" ప్రౌ, వ్యా. భువిలోన్-ఈపుడమియందు, మనసైనన్-మదిలోవాంఛగల్గినను, ఈడుగుజ్జములన్-ప్రాయపువారువమును, కనఁగొనలేరు-చూడఁజాలరు, ఇందు 'మనసైన-మనసైన, యమకాలంకారము. వానివేగమునకు మనోవేగముకూడఁ జాల దనుటచే భేదాతిశయోక్త్యలంకారము. "క॥ సాధారణ మగుదాని క, సాధారణతోక్తి భేద. కాతిశయోక్తిన్" అలం. సా. సం.

తా॥ ఆనగరియందలి యశ్వములయొక్క యధికమైనగమనవేగమునకు మనోవేగమయినను సమము గాదు, ఇఁకఁ బ్రాయపుగుజ్జములఁ జూడవలె నన్న నీప్రపంచమునం దెవ్వరికిని వలనుపడదు.

క॥ ఒకకొన్ని మదికిఁదోఁచినఁ, బ్రకటించితిఁ గాని యచటి ♦ బహువస్తుసమృ
ద్ధికత శతపత్త్రసంభవు, నకునైన గణింపరాదు ♦ నరనాథమణీ. 55.

అ॥ నరనాథమణీ-రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, మదికిన్-నామనమునకు, తోఁచినన్-స్ఫురించఁగా, ఒకకొన్ని-కొన్నిఁటినిమాత్రమే, ప్రకటించితిన్-వివరించితిని, కాని-ఇదిపర్యంతార్థకము, అచటిబహువస్తుసమృద్ధికత-అపురమునందలి యనేకము లగు వస్తువులయొక్క సంపూర్ణత్వము, శతపత్త్రసంభవునకున్-బ్రహ్మదేవునకైనను, గణింపరాదు-ఎంచనలవికాదు, ఇందు 'ఒకకొన్ని, అనుటకు 'సూ॥ ఒకశబ్దం బొక్కచో నల్పార్థకం బగు, పౌ॥ వ్యా॥ ఉదా "మ॥ ఒకముమ్మాఱు గదల్చి తెచ్చినలలా♦ టోగ్రాక్షుచాపంబు, భాగ♦ 'ఒకనూఁటేఁడుల్, మార్కం. 'కొన్ని, యనుటకు "సూ॥ జడతావాచకత్వేతు న్న్యంతతాత్రదృశ్యతే" అథ. అచటిబహువస్తుసమృద్ధికత శతపత్త్రసంభవునకునైన గణింపరాదు, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము:

తా॥ రాజా! నాకు జ్ఞాపకమున్నవఱకే కొన్నింటిని మాత్రము చెప్పితిని గాని యాపురమునఁ గల వివిధవస్తుసముదాయమును వర్ణింప బ్రహ్మదేవునకైన శక్యము కాదు.

—♦సురశర్మ వర్ణనము♦—

క॥ ఆపురమునందుఁ జేయుం, గాఁపురము సమస్తజనులు ♦ గణుతింప బుధ
క్ష్మాపతి మతిరెండవభా, షాపతి సురశర్మ కర్మ ♦ సౌష్ఠవగురుఁడై. 56.

అ॥ ఆపురమునందున్-ఆనగరమున, సమస్తజనులున్-మనుష్యులందఱును, గణుతింపన్-స్తుతింపఁగా బుధక్ష్మాపతి-పండితులలోరాజయినవాఁడును, అనఁగాఁ విద్వాంసులలో శ్రేష్ఠుఁడనుట. మతిన్-ప్రజ్ఞయందు, 'ని॥ ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిః, అమ॥ రెండవభాషాపతి-ద్వితీయుఁడైన చతుర్ముఖుఁడును, అగు సురశర్మ-సురశర్మ యనుపేరుగలబ్రాహ్మణుఁడు, కర్మసౌష్ఠవగురుఁడై-సత్కర్మములను జక్కఁగాఁజేయుటయందధికుఁడై, కాఁపురముచేయున్-నివాసముచేయుచుండెను.- ఇందు 'కాఁపురము, అనుపదమునుగూర్చి 'సూ॥ పురవర్ణకంబు కాఁచు♦ దాఁచు♦ దాయ్వాదులకగు, ప్రౌ. వ్యా. 'అపురమునందుఁ జేయుం గాఁపురము-బుధక్ష్మాపతి మతి రెండవభాషాపతి, ఇవియను ప్రాసాలంకారము. 'మతి రెండవభాషాపతి, అనుటచేత నుభయతాద్రూప్యరూపకాలంకారము.

తా॥ అమణిపురంబునందుఁ గల ప్రజలందఱిచే స్తుతింపఁబడుచుఁ బండితశ్రేష్ఠుఁడును, ప్రజ్ఞయందు బ్రహ్మదేవునిబోలినవాఁడును, సత్కర్మముల నొనర్చుచుండువాఁడును, అగుసురశర్మయను భూసురోత్తముఁడు నివసించుచుండెను.

శా॥ చాతుర్వైద్యపరాయణుండు బహుశా ♦ స్త్రగ్రంథనిర్ణేతవి
ఖ్యాతాచారధురంధరుండు హరిపా ♦ దాంభోజసేవాకళా
సాతత్యప్రథితుండు లక్షణవిరా ♦ జత్కావ్యసర్గక్రియా
ద్వైతీయీకసరోజసూతి యతఁడే ♦ తన్మాత్రుఁడే భూవరా. 57

అ॥ భూవరా—ఓరాజా, చాతుర్వైద్యపరాయణుండు—నాలుగువేదములనుజదివినవాఁడును 'చతురో వేదానధీతే చతుర్వేదః. స ఏవచాతుర్వైద్యః, "సూ॥ చతుర్వేదస్యోభయపదవృద్ధిశ్చ, గణసూత్రము. బహుశాస్త్రగ్రంథనిర్ణేత—అనేక మయినశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, నిర్ణయము చేయువాఁడును, విఖ్యాతాచారధురంధరుండు—ప్రసిద్ధిగల మంచినడవడికయొక్క భారము వహించినవాఁడును, అనఁగా సత్ప్రవర్తనము గలవాఁడనుట, హరిపాదాంభోజసేవాకళాసాతత్యప్రథితుండు. హరిపాదాంభోజ—శ్రీమహావిష్ణుమూర్తియొక్క పద్మములవంటి చరణములయొక్క, సేవాకళా—పూజించుట యనెడువిద్యయందు, సాతత్యప్రథితుండు—ఎడతెగకయుండెడు ప్రసిద్ధుఁ డైనవాఁడును, లక్షణ........సూతి. లక్షణ—కావ్యములకు వలయులక్షణములతో, విరాజత్—ప్రకాశించుచున్న, కావ్యసర్గక్రియా—ప్రబంధములను రచించునట్టి పనియందు, ద్వైతీయీకసరోజసూతి—ద్వితీయుఁడుగానయి నబ్రహ్మ గలవాఁడు, అనఁగా బ్రహ్మదేవునికంటె శ్రేష్ఠుఁడనుట, "వా॥ సూ॥ తీయాదీకక్స్వార్థేవావాచ్యః, ద్వైతీయీకః, ద్వితీయః, సిద్ధాం, అతఁడు—ఆబ్రాహ్మణుఁడు ఏతన్మాత్రుఁడే—ఈపాటి ఆపాటి వాఁడా, సామాన్యమానవులవంటివాఁడు కాఁడనుట, ఇందు 'లక్షణ......సూతి, అనుటచే నధికతాద్రూప్యరూపకాలంకారము, 'అతఁడేతన్మాత్రుఁడే, అనుటచే భేదకాతిశయోక్త్యలంకారము. సామాన్యుఁడు నేయుసామాన్యుఁడనుట భేదకాతిశయోక్తి యనిశాస్త్రప్రసిద్ధి,

తా॥ నాలుగువేదములఁ జదివినవాఁడును, వివిధశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, ధ్రువపఱచువాఁడును, సత్ప్రవర్తనమునం దధికుఁడును, శ్రీమహావిష్ణువుయొక్క పాదకమలములను నిరంతరము సేవించువాఁడును, లక్షణయుక్తముగాఁ గావ్యములసృజించుటయందు బ్రహ్మదేవునికంటె మిన్న యైనవాఁడును, అగు సురశర్మ మానవమాత్రుఁడని యెట్లు చెప్పఁగలము.

క॥ పరకాంతాముఖదోషా, కరకాంతిస్పర్శనమునఁ ♦ గడుమొగుడుచునా
ధరణీసురునేత్రంబులు, సరసీజము లన్నమాట ♦ సహజముగాదే. 58

అ॥ పర........నమునన్. పరకాంతా—ఇతరస్త్రీలయొక్క, ముఖదోషాకరకాంతి—వదనమనెడుచంద్రునికాంతియొక్క, స్పర్శనమునన్—తగులుటచేత, (శ్లేషార్థము) పరకాంతాముఖ—అన్యస్త్రీలముఖముయొక్క, 'ని॥ ముఖంతు వదనే ముఖ్యే ద్వారేతాంరాభ్యుపాయయోః, యా. దోషాకర—పాపములకునివాసమయిన, 'ని॥ దోషః స్యాద్దూషణే పాపే. దోషా రాత్రౌ భుకే ఽపివ, మే. దా. దోషాఽపిహూన మహిమానౌ రసాకలేతి. వ్యాకోచకోకనదతాం దధతే నళిన్యః" మాఘ

కాంతి-కోరికయొక్క 'ని॥ కాంతిశ్చేచ్ఛాభిలాషయోః. విశ్వ. స్పర్శనమునన్-సోఁకుటచేత, కడు మొగుడుచున్-అధికముగాముకుళించును, ఆధరణీసురునేత్రంబులు-ఆబ్రాహ్మణునియొక్క-కన్నులు, సరసీజములు-తామరపూవులు, అన్నమాట-అనునట్టివాక్యము, సహజము కాదే-న్యాయమేకదా, పరాంగనలను జూచుటతోనే యతనినేత్రములు నిమీలనము అగు ననుటలోఁ గమలములకుఁ జంద్రునిప్రకాశము విరుద్ధమైనందున ముకుళించుటయే కాక శ్లేషానుప్రాణితమై చంద్రునకు దోషాకరత్వము వివక్షితమైనందునఁ బరాంగనాముఖదర్శనము పాపములకు నివాసమైనకోరికలను బుట్టించునది కనుకఁ దద్దర్శన మెఱుఁగఁ డనునపుడు నిరుక్త్యలంకారము. 'క॥ యోగముచే నామములకు, బాగుగ నన్యార్థక్షిప్తి పరఁగునిరుక్తిన్. ఈగతి వేఁపురు వీవువి, యోగుల దోషాకరాఖ్య యొప్పెను నీకున్, అలం. సా. సం. సురశర్మ పరస్త్రీముఖమును జూడఁ డనుటను గూర్చి "మాతృవ త్పరదారాశ్చ, పరద్రవ్యాణి లోష్టవత్, ఆత్మవ త్సర్వభూతాని, యః పశ్యతి స పండితః, చాణ.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునియొక్క-కన్నులు చంద్రునివంటిముఖము గలపరస్త్రీలదర్శనముచేత మిక్కిలి మూఁతలుపడును. కనుక నతనినేత్రములు పద్మము లనిచెప్పుట యుక్తమే కదా.

శా॥ శిష్టత్వంబున వేదశాస్త్రపఠన ♦ శ్రీచేత నాధాతకుం
దృష్టింపంగ నశక్యుఁడైన ధరణీ ♦ దేవోత్తమున్ శ్రౌతని
ర్దిష్టాచారధురంధరత్వమున నా ♦ ర్త్విజ్యంబు సల్పంగ న
గ్నిష్టోమాదులు సేసె నాతఁడు భువిన్ ♦ గీర్వాణసంతుష్టిగన్. 59.

అ॥ శిష్టత్వంబునన్ - సదాచారసంపన్నత్వమునను, వేదశాస్త్రపఠన శ్రీచేతన్ - వేదములను, శాస్త్రములను, చదువుటయొక్క-సమృద్ధిచేతను, ధరణీదేవోత్తమున్-బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయిన యాసురశర్మను, దృష్టింపంగన్ - చూడఁగా, పరిశీలింపఁగాననుట, ఆధాతకున్ - ఆయొక్క-బ్రహ్మదేవునకు సైతము, ఇచట ధాతృశబ్దములనుగూర్చి 'సూ. డాబవిధాత్రా దేరః, 'తస్యచవా, 'తావుభౌరమేశసమా, అనుసూత్రములచేత ధాత, యగును. ఆశక్యుఁడైనన్ - సాధ్యము కానివాఁ డైనప్పటికిని, అతఁడు-ఆబ్రాహ్మణుఁడు, శ్రౌతనిర్దిష్టాచారధురంధరత్వమునన్ - శ్రౌతనిర్దిష్ట - శ్రుతులనుండి నిర్ధారణచేయఁబడిన, ఆచార-మంచినడవడికయొక్క-, ధురంధరత్వమునన్ - భారమును వహించుటచేత, ఆర్త్విజ్యంబు - యజ్ఞకర్మమునందుఁ గర్తచే ధనముపుచ్చుకొనియజ్ఞమును జేయుచునట్టిపనిని, సల్పంగన్-ఆచరించుటకుఁ గాను, ఇచట 'చలుపు - సలుపు, అను రెండురూపములు కలవు. భువిన్-భూమియందు, గీర్వాణసంతుష్టిగన్ - వేల్పులకు సంతోష మగునట్లు, అగ్నిష్టోమాదులు చేసెన్-అగ్న్యాధానము మున్నగాఁగలవి చేసెను. అనఁగా వసంతకాలమునం దైదుదినములలోఁ జేసి ముగించెడుయాగము మొదలగునవి యాచరించె ననుట. 'అగ్నిష్టోము, మనుటకు 'సూ. అగ్నేః స్తుత్స్తోమసోమాః. సిద్ధా. వ్యా। అగ్నేః పరేషా మేంషాసస్యషస్స్యాత్ సమాసే అగ్నిష్టుత్ - అగ్నిష్టోమః-అగ్నీషోమౌ-అగ్నీవరుణౌ, ఉదా 'అగ్నిషోమచ్ఛాయమూ త్వం పరీత, స్తాపఘ్నావా శత్రుమిత్రేతేషు కుర్వన్-అగ్నిష్టోమద్వేషినా, రావ. ఇందుఁ తృతీయపాదమున నిరువొల్లుఁ గలసంయుక్తములతో యతి సెప్పఁబడినది. 'అ॥ ఒకటి రెండు జడ్డులుండెనువర్ణంబు, విశ్రమస్థలమునఁ దెలసెనేని

యతని దాని కర్హుఁడైన నఁయుక్తవి, ప్రాపుగంజ్ఞచేఁ బొసంగుచుండు, అప్పు, 'అథాతకుఁడు దృష్టింపఁగ నశక్యుఁడు, అనుటచే. అసాధారణోపమాలంకారము.

తా॥ అతఁడు విధివిహితకర్మాచరణమునందును, వేదశాస్త్రపఠనమునందును, బ్రహ్మదేవునకు సైతము సాధ్యముకానివాఁడయినప్పటికిని, వేల్పులకుసంతోషమగునట్లగ్నిష్టోమాదియాగములనొనర్చెను.

మ॥ అతిభక్తిఁ గృహిణీశిరోమణిపద ♦ వ్యాసంగచంగాత్మయై
ప్రతివారంబును భక్ష్యభోజ్యములు సం ♦ పాదించి వడ్డింపఁగా
నతిథుల్ భోజనమాచరించి సుఖులై ♦ యాశీర్వదింపంగ నా
చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకుఁ ♦ సంతోష మెంతోయగున్. 60.

అ॥ గృహిణీశిరోమణి–గృహస్థురాండ్రలో శ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య, అతిభక్తిఁ–ఎక్కువ వినయముతో 'ని॥ భక్తిర్నిషేవణేభాగే–రచనాయాం, శబ్దా. పదవ్యాసంగచంగాత్మయై. పదవ్యాసంగ–అతనిపాదముల నాశ్రయించుటయందు, చంగ–నేర్పరితనముగల, ఆత్మయై–మనస్సుగలదియై, ప్రతివారంబును–నిత్యమును. భక్ష్యభోజ్యములు – పిండివంటలును, అన్నమును, సంపాదించి–సమకూర్చి, వడ్డింపఁగాఁ–అన్నము మొదలగువానిని భోక్తముందుంచఁగా, అతిథుల్–భోజనార్థమింటికి వచ్చివారు, అతిథి–అస్థితి–ఒకచో (స్థితి) నిలకడలేనివాఁడు. కావున అతిథి యని మనుస్మృతి. అత ధాతువునకు సతతగతియని యర్థము కావున (ఒకచో నిలువక) నిరంతరము దిరుగుచుండువాఁడు. అతిథి యని శబ్దశాస్త్రజ్ఞులు వ్యుత్పాదింతురు. 'ని॥ స్యాదావేశికఆగంతు రతిథిర్నాగృహాగతః, అ. అతిథి లక్షణము. 'యస్య నజ్ఞాయతే నామ, న చ గోత్రం న చ స్థితిః, అకస్మాద్గృహ మాయాతః, సోఽతిథిః ప్రోచ్యతే బుధైః.' మను॥ 'అజ్ఞాతకులనామాన మన్యతస్సముపస్థితం. పూజయేదతిథింసమ్యక్ నైక గ్రామనివాసినం, సం. విష్ణు. తనయొక్క–వంశము, నామధేయము, అధికారము, మున్నగునవి తెలియనీయక తటాలున గృహమునకు వచ్చినవాఁడే యతిథి యని చెపఁబడుచున్నాఁడు భోజనాపేక్షచేఁ దనకులనామప్రతిష్ఠాద్యుత్కర్షములను దెలియఁజేయఁగూడ దనికూడ మనుస్మృతియందే వచింపఁబడియున్నది. అతిథికి భోజనమును బెట్టవలయునా? అనుప్రశ్నకు 'దూరాగతం పథిశ్రాంతం, వృథా చ గృహమాగతః, అనర్చయిత్వా యో భుంక్తే,స వై చండాల ఉచ్యతే' చాణ. భోజనమాచరించి–అపదార్థములనుభుజించి, సుఖులై–ఆనందముగా నుండినవారై, ఆశీర్వదింపంగఁ– దీవించుచుండఁగా, ఆచతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకుఁ–బ్రహ్మవంశమనెడుసముద్రమునఁ జంద్రునివలెఁబుట్టినవానికి 'ని॥ అన్వవాయోఽన్వయోవంశో గోత్రంచాభిజనంకులమ్, హలా. 'ని॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్రః, అ॥ సంతోషము–ఆనందము, ఎంతోయగుఁ–ఎక్కువగాఁ గలుగుచుండును. ఇందు నాల్గవపాదమున సరసయతి సెప్పఁబడినది. 'గీ॥ నణలు సెల్లుఁ గములనాథయొండొంటికి, నయహ లొనరఁజెల్లు హస్తివరద, ; శషసలొందు నంద్రు చఛజఝంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగ జలధిశయన, సుల॥ 'చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రముఁడు, అనుటచే నుపమాలంకారము. 'గృహిణీశిరోమణి, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మిక్కిలిశ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య నిత్యము నతిథులకుఁ బిండివంటలును. భోజనమును, బరిశుద్ధముగాఁ దయారుచేసి వడ్డించినంత వారు భుజించి యానందముతో నాశీర్వాదము లొసంగుచుండఁగా నాబ్రాహ్మణున కెంతయో సంతోషము గలుగుచుండును.

ఉ॥ ఎంతకృపా విపాకభర ♦ మెంతనిరంతరధైర్య మాదరం
బెంత వివేకమెంత భయ ♦ మెంత సనమ్మదభావమెంత యా
శాంతమనస్కమాళికి ని ♦ శాంతమునన్ ధరణీసుపర్వుల
శ్రాంతము భోజనోత్సవము ♦ సల్పుతఱిన్ గణనాధికంబుగన్. 61.

అ॥ అశాంతమనస్కమాళికిన్-ఓర్పుగలవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యా బ్రాహ్మణునకు, నిశాంతమునన్-తనయింటియందు, ధరణీసుపర్వులు-పుడమికి వేలుపు లైనవారు. అనఁగా బ్రాహ్మణులు, అశ్రాంతమున్-ఎల్లప్పుడును, గణనాధికంబుగన్-లెక్కకుమించినవారై, భోజనోత్సవము-భుజించుటవలనిపండుగను. సల్పుతఱిన్-చేయునట్టిసమయమున. ఎంతకృపావిపాకభరము-ఎంతటిదయయనెడు భాగ్యముయొక్కభారము, ఎంత నిరంతరధైర్యము-ఎంతటి యెడతెగనిధీరత్వము, ఆదరంబెంత-ఎంతటిగౌరవము, ఎంతవివేకము-ఎటువంటిజ్ఞానము, భయమెంత-ఎంతటిభీతి, అనఁగా నతిథుల క్షేమ లోపమునజరుగునో యనుభయము, సనమ్మదభావమెంత-ఏలాటిసంతోషముతోఁగూడినభావము, ఈ చెప్పినగుణము లన్నియు నతనియం దధికముగ నున్న వనుటచే ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. ఇందు 'ఎంత-ఎంత, అని పలుమారుచ్చరింపఁబడుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'శాంతమనస్కమాళికి నిశాంతమునన్, అనుచోట యమకాలంకారము.

తా॥ మిక్కిలియోర్పుగలవాఁ డయినయాబ్రాహ్మణుఁడు దనయింట మితిమించినబ్రాహ్మణ సంఖ్య భుజించుచుండుసమయమున నానందమును దయయును గౌరవమును ధీరతను గనఁబఱచుచు. జ్ఞానసంపత్తితో మెలఁగుచుండును గాని యేపాటిగర్వమును జెందఁడు.

—♦సురశర్మ గృహవర్ణనము♦—

సీ॥ అభ్యాగతారాధ ♦ నాపాద్యమానార్ఘ్య, పాద్యపాథః పూర ♦ పంకిలంబు
భోజనానంతర ♦ భాజనస్రుతఘృత, స్వచ్ఛమధుద్రవ ♦ పిచ్ఛిలంబుఁ
బరిశీలితాగమో ♦ పన్యాసపరశిష్య, బృందవాక్సందర్భ ♦ తుందిలంబుఁ
గాంచనవేద్యలం ♦ కారచూర్ణాయిత, ప్రకటితకర్పూర ♦ సికతిలంబు
తే॥ దేవపూజావసరసము ♦ దీప్యమాన, చారుమణిరంగవల్లికా ♦ శర్కరిలము
మహిప!నుతిసేయఁజెల్ల దే♦యహరహంబు,నాతనిగృహంబుసకలభా♦గ్యావహంబు62

అ॥ మహిప-ఓరాజా, అభ్యా.........కిలంబున్. అభ్యాగత-అతిథులుగావచ్చినవారిని, ఆరాధన-పూజించుటకు, ఆపాద్యమాన-ఏర్పడుచున్న, అర్ఘ్య-పూజార్థమయినయుదకముయొక్కయు, పాద్యపాథః-పాదోదకముయొక్కయు, పూర-ప్రవాహముచేత, ఇచట 'అర్ఘ్యపాద్యశబ్దములకు 'సూ॥ పాదార్ఘాభ్యాంచ, సిద్ధాం. పాదార్థముదకం పాద్యం. అర్ఘ్యం. పంకిలంబున్-బురదగాఁ జేయఁబడినదానిని, 'అతిథింతత్రసంప్రాప్తం పూజయేత్ స్వాగతాదినా, అర్ఘ్యాసనప్రదానేన పాద ప్రక్షాళనేన చ శ్రద్ధయాచాన్నదానేన, ప్రియప్రశ్నోత్తరేణచ, గచ్ఛంతంచానుయానేన, ప్రీతి

ముత్పాదయేద్గృహీ" పరా. భోజ......చ్ఛిలంబుఁ, భోజన-భుజించుటయొక్క, అనంతర-తరువాత, భాజన-విస్తళ్ళవలన, 'ని॥ భాజనంయోగ్యపాత్రయోః, విశ్వ. స్రుత-కాఱఁబడిన, 'ని॥ స్యన్నం రీణంస్రుతంస్రుతే. అ॥ ఘృత-ఆజ్యముతోఁగూడిన, స్వచ్ఛ-నిర్మలమయిన, మధుద్రవ-తీపిపదార్థముల యొక్క-రసముచేత, ఇచట మధుశబ్దమునకు క్షీర మనియర్థమును జెప్పుట యుక్తము "ని॥ మధు షౌద్రే జలే క్షీరే. మద్యే పుష్పరసే మధుః" విశ్వ॥ పిచ్ఛిలంబుఁ-పేఱుడుగలదానిని, అనఁగా జిడ్డుతోఁ గూడినదాని ననుట, పరి.........దిలంబుఁ. పరిశీలిత-అంతటను వెదకఁబడిన, ఆగమ-శాస్త్రముల యొక్క, ఉపన్యాస-విస్తరించిచెప్పుటయందు, పర-ఉత్కృష్టులైన, శిష్యబృంద-ఛాత్ర సమూహముయొక్క, వాక్-పలుకులచేత, సందర్భ-అనుకూలమైన, 'ని॥ సందర్భము-అనుకూలము, ఆం. దీ. తుందిలంబుఁ-పెద్దబొజ్జలుగలవారు కలదానిని, ఇచట తుందిలశబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ తుందాదిభ్యఇలచ్చ, ఉదా. 'సాతుందిలంసిధ్మలమాత్మకాయం, రావ. కాంచ.....తిలంబుఁ! కాంచన వేది – బంగారపుటరుఁగునందు' అలంకార-శృంగారముగ, చూర్ణాయిత- పిండిగానయిన, ప్రకటిత-ప్రసిద్ధమయిన, కర్పూర-కప్పురముయొక్క, సికతిలంబుఁ-ఇసుకగలదానిని, దేవ.........రిలముఁ. దేవపూజా-దేవతార్చనయొక్క, అవసర-సమయమున, సముద్దీప్యమాన-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, చారుమణి-సుందరమయినరత్నములయొక్క, రంగవల్లికాశర్కరిలముఁ-ముగ్గులనెడుమొరము గలదానిని, మొరము, అనఁగా గండ్రయిసుక. ఇచట 'సికతిలము-శర్కరిలము, అనుశబ్దములనుగూర్చి 'సూ॥ సికతా శర్కరాభ్యాంచ, సిద్ధాం. సైకతో ఘటః శార్కరః. 'సూ॥ దేశేలుబిలచౌచ, సిద్ధాం. చాదణ్మతుప్చ సికతాః సంత్యస్మిన్దేశే సికతాః-సిలతిలః సైకతః,సికతావాఁ. ఏవం శర్కరేత్యాది. శబ్దరూపరహస్యాదర్శమున'శర్కరిలః-శార్కరిలః, అనిరూపద్వయముగపడుచున్నది. 'జప్యందేవార్చనం హోమం స్వాధ్యాయంచైవమభ్యసేత్, ఏకద్విత్రిచతుర్విప్రాఁ భోజయేత్స్నాతకాఁ ద్విజః, పరా। అహరహంబుఁ-ప్రతిదినమును, సకలభాగ్యావహంబుఁ-సకలభాగ్య-సమస్తమయినసంపదలను, ఆవహంబుఁ-కలిగించునట్టిదానిని, 'అతనిగృహంబుఁ-ఆవిప్రునియొక్క-నివాసమును, నుతిసేయఁ జెల్లదే-స్తోత్రముచేయుట యొప్పదా, అనఁగాఁ బ్రశంసింపఁ దగిన దనుట, ఈపద్యమంతయు నంత్యానుప్రాసముగఁ జెప్పఁబడినది. 'అతనిగృహంబు సకలభాగ్యావహంబు, అనుటకు. "స్వర్గస్థితానామిహ జీవలోకే,చత్వారి చిహ్నాని వసంతి గేహే,దానప్రసంగో మధురా చ వాణీ, దేవార్చనం బ్రాహ్మణతర్పణం చ, చాణ. ఏగృహమునందు దానము, మధురవాక్కులు, దేవతాపూజనము, బ్రాహ్మణులను తృప్తిపఱచుట, కలదో యది స్వర్గముతో సమానము. 'న విప్రపాదోదకకర్దమాని,న వేదశాస్త్రధ్వనిగర్జితాని,'స్వాహాస్వధాకారవివర్జితాని, శ్మశానతుల్యాని గృహాణితాని, చాణ. ఏగృహములయందు విప్రపాదమును గడుగకుండుట, వేదశాస్త్రములఁ బఠింపకుండుట, స్వాహాస్వధా, అనుశబ్దములు వినఁబడకుండుట, కలవో ఆగృహములు శ్మశానముతో సమానములు. 'యథామాతరమాశ్రిత్యసర్వేజీవంతిజంతవః, వర్తంతేగృహిణంతద్వ దాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమాః, మను. ఇందు 'కాంచనవేది-చారుమణిరంగవల్లికాశర్కరిలము, ఇత్యాదులచే నుదాత్తాలంకారము. 'ఉదాత్తఁవస్తునఃసంపత్, కా. ప్ర. ఉదా'ముక్తాఃకేలి విసూత్రహారగలితాఃసమ్మార్జనీభిర్హృతాః, ప్రాతఃప్రాంగణసీమ్ని మంథరచలద్బాలాంఘ్రిలాక్షారుణాః, దూరాద్దాడిమబీజశంకితధియః కర్షంతికేలీశుకాః, యద్విద్వద్భవనేషు భోజనృపతేస్తత్త్యాగలీలాయితమ్."

తా॥ అతిథులఁబూజించినపాదోదకము యొక్క ప్రవాహముచేత బురదయైనదియును, బ్రాహ్మణ సముదాయమంతయు భుజించిన వెనుక తీసివేయఁబడుచున్న విస్తళ్ళనుండి స్రవించుచున్న నేతితోఁ గూడిన మధురపదార్థములయొక్క జిడ్డుకలదియును, సమస్తశాస్త్రములఁ బరిశోధించి యుపన్యసించుచున్న శిష్యసమూహముయొక్క పలుకులు విని సమ్మతించిన పెద్దబొజ్జలుగలవారు కలదియును, పసిఁడియరుఁగునం దలంకారముగా నమరినకప్పురపుఁబిండి కలదియును, దేవతార్చనాసమయమున మిగులఁదేజరిల్లుచున్న చక్కనిరత్నములయొక్క ముగ్గులు గలదియును, నిరంతరము సమస్తసంపదలు గలదియును, ఆయినయా బ్రాహ్మణునియిల్లు పొగడ్తకుఁ దగినదిసుమా;

క॥ అలరెండువేలజిహ్వలు, గలవానికినైనఁ దరమె ♦ గణుతింపఁగఁ ద
జ్జలజాసనకులజార్పిత, కలమాన్నసమోదవేద ♦ గర్భశ్రేణిన్. 63.

అ॥ తజ్జల......శ్రేణిన్. తత్-ఆయొక్క, జలజాసన-బ్రహ్మదేవునియొక్క, కులజ-వంశమునం దుబుట్టినవాఁడయిన యాబ్రాహ్మణునిచేత, అర్పిత-సమర్పించఁబడిన, కలమాన్న - వరియన్నముచేత, ని॥ శాలయఃకలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమీ. అ॥ సమోద-సంతోషముతోఁగూడినవారయిన, వేదగర్భశ్రేణిన్ - గర్భమునందు వేదములుగలవారి సమూహమును. అనఁగా వేదములను జక్కఁగాఁజదివినవారి సముదాయముననుట. గణుతింపఁగన్-వర్ణించుటకు, అలరెండువేల జిహ్వలుగలవానికిన్-ఆయొక్క ద్విసహస్రసంఖ్యతోఁగూడిన నాలుకలుగలశేషునకు, ఐనన్ - ఆయినప్పటికిని, తరమే-శక్యమగునా : కాదనుట. అతిశయోక్త్యలంకారము. 'జలజాసనకులజార్పిత కలమాన్నసమోద వేద, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునియింటికి నిత్యము నతిథులుగా వచ్చి భుజించి సంతోషపడుచుండెడు వేదాధ్యయనపరులగు బ్రాహ్మణులసంఖ్యను వర్ణింప రెండువేలనాలుకలు గలవాఁడయిన శేషునకు సైతము సాధ్యముగాదు.

—ం: సురశర్మకు సంతానహీనత్వచింత :ం—

క॥ అది యెంతైననుగలదో, కదనజయాధార తజ్జ ♦ గన్నుతమహిమా
స్పదచరితుఁడు సుతహీనత, మదిఁ జింతిలు సెంతవారు ♦ మానరుసుమ్మా. 64.

అ॥ ఓకదనజయాధార-యుద్ధమునందు గెలుపునకు మూలమైనయోరాజా, అది - ఆప్రశంస, ఎంతైననుగలదు-చాలఁగలదు, తజ్జగన్నుతమహిమాస్పదచరితుఁడు. తత్ - ఆయొక్క, జగన్నుత-ప్రపంచమునఁ గలజనులందఱిచేఁ బొగడఁబడిన, మహిమా-మహాత్మ్యమునకు, ఆస్పద-నివాసమైన, చరితుఁడు-చరిత్రముకలవాఁడు, సుతహీనతన్-బిడ్డలులేకపోవుటచేత, మదిన్ - మనస్సునందు, చింతిలుట-విచారపడుట, ఎంతవారున్-ఎంతటిధైర్యముగలవారయినను, మానరుసుమ్మా - విడువరుసుమా, సంతానము లేనప్పు డెవ్వరయినను వ్యసనపడుదు రనుట, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా ! ఆ బ్రాహ్మణునియొక్క ప్రసిద్ధిగల వర్తనమునుగురించి యెంతయైనను జెప్పవలసియుండును. అట్టియట్లుంచి యతనికి సంతానములేనందున మనస్సులో విచారపడుచుండెను. ఆలాగున విచారపడుట లోకమునం దెవ్వరికైనను గలదుగదా ?

తే॥ విప్రుఁడింటికివచ్చిన ♦ విమలభక్తి, నన్నపానాదు లొసఁగి నె♦య్యమునఁ జేరి
యయ్య; పుత్త్రులుమీకెంద♦అనుటకాని, యితరమేమియునడుగఁడా♦క్షితిసురుండు 65

అ॥ ఆక్షితిసురుండు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, విప్రుడు - ఒకబ్రాహ్మణుఁడు, ఇంటికిన్ - తన యొక్క గృహమునకు, వచ్చినన్ - వచ్చినట్లయిన, రాఁగానేయనుట, విమలభక్తిన్ - పరిశుద్ధమైన భయముతోఁగూడిన స్నేహముతో. అన్నపానాదులు - భోజనమునిడుట మున్నగునవి, ఒసఁగి - సమర్పించి, నెయ్యమునన్ - ప్రేమతో, చేరి - అతనిని సమీపించి. అయ్య - అయ్యా. ఇది గౌరవమును దెలియఁజేయు సంబోధనము. మీకున్ - తమకు, పుత్త్రులు - కొడుకులు, ఎందఱు - ఎంతమంది కలరు, అనుటకాని - అనుటయేతప్ప, ఇతరము - ఇంకొకటి, ఏమియున్ - ఏమాటయును, అడుగఁడు - ప్రశ్నించఁబోఁడు,

తా॥ ఆవిప్రుఁడు తనయింటి కొకయతిథి వచ్చెనేని భక్తియుక్తముగా భోజనాదుల నిడి యతనిచెంతకుఁ జేరియయ్యా: మీకుసంతాన మెందఱని యడుగుటయేతప్పమఱియొకమాటయడుగఁడు.

సీ॥ నందనుం డాత్మాభి ♦ నందనుండై ముద్దు, మాటలఁ గరఁగింప ♦ మలయువారిఁ
దనయుండు సముదంచి ♦ తనయుఁడై చదువనా, గమపురాణాదులు ♦ గఱపువారి
సూనుండు వాక్యప్ర ♦ సూనుఁడై పెద్దలఁ, బూజింప వేడుకఁ ♦ బొందువారి
నాత్మజుం డధికరూ ♦ పాత్మజుండై భార్య, యును దాను మెలఁగఁగఁ ♦ దనరువారిఁ
తే॥ జూచి హాకృష్ణ! బ్రహ్మాది ♦ సుతులఁగాంచి, నట్టిత్రైలోక్యగురుని దే ♦ వాధినాథు
నిన్ను సేవించువారికి♦నిస్తనూజ, భావమా? యంచుఁ జింతించు♦బ్రాహ్మణుండు. 66.

అ॥ బ్రాహ్మణుండు - అసురశర్మ, నందనుండు - కుమారుఁడు, ఆత్మాభినందనుండై - మనస్సునకు సంతోషమును గూర్చువాఁడై, 'ని. నందనోహర్షకేసుతే, విశ్వ. ముద్దుమాటలన్ - ముచ్చటయిన పలుకులచేత, కరఁగింపన్ - హృదయమును ద్రవముగాఁజేయఁగా,-సంతోషపెట్టఁగా, మలయువారిన్ - సంచరించునట్టివారిని, తనయుండు, పుత్త్రుఁడు, సముదంచితనయుఁడై - అత్యంతముగాఁ బ్రకాశింపఁబడిననీతి గలవాఁడై, చదువన్ - పఠించునట్లు, ఆగమపురాణాదులు - శాస్త్రములను, పూర్వపు చరిత్రములును, మొదలగునవి, కఱపువారిన్ - బోధించువారిని, అధ్యాపింపఁ జేయువారిననుట. సూనుండు - కొమరుండు, వాక్యప్రసూనుఁడై - సద్వాక్యము లనెడుపుష్పములు కలవాఁడై, పెద్దలన్ - తెలిసినవారిని, పూజింపన్ - సేవచేయఁగా, అనఁగాఁ బెద్దవారియెడ వినయభాషణములతోఁ బ్రవర్తించువాఁడు కాఁగాననుట, వేడుకన్ - వినోదమును, పొందువారిన్ - కూడినట్టివారిని, ఆత్మజుండు - కొడుకు, అధికరూపాత్మజుండై - ఎక్కువయిన చక్కఁదనముతోఁ గూడిన మన్మథునివంటివాఁడై, భార్యయును - తయినల్లాలును, తానున్ - అతఁడును, మెలఁగఁగన్ - ప్రవర్తించుచుండఁగా, తనరువారిన్ - ఒప్పుచున్నవారిని, చూచి - వీక్షించినవాఁడై, హాకృష్ణ - ఓకృష్ణా, ఇది శోకమును దెలియఁజేయు సంబోధనము, 'ని. హా విషాదేచ శోకేచ, అమ. బ్రహ్మాదిసుతులన్ - బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగుబిడ్డలను, కాంచినట్టి త్రైలోక్యగురునిన్ -

కనినవాఁడవైనట్టువంటి మూఁడులోకములకుఁ దండ్రివైనవానిని. దేవాధినాథున్ - వేల్పులకుఁ బ్రభువైనవానిని, నిన్నున్ - నిన్ను, సేవించువారికిన్ - పూజించునట్టివారికి, నిస్తనూజభావమా - సంతానములేని మనోవికారమా, అంచున్ - ఇట్లుపలుకుచు, చింతించున్ - తనమనస్సులో విచారపడుచుండును, ఈపద్యమునఁ ముద్దుమాటలఁ గరఁగి పన్, అనుటకు దా "ఎ, గీ. ప్రథమ సురతంబు గంధర్వపతిఁ గరంచె'' స్వా. మ, 'నందనుం డాత్మాభినందనుండై' ఇట్లు నాలుగు పాదముల యందును యమకాలంకారము. "యమకం పౌనరుక్త్యేతు, స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః'' ప్రతా ఇట్టి చోట్ల వే. వెంకటరాయశాస్త్రిగారు శబ్దావృత్తి లాటానుప్రాసమనియు, వృత్త్యనుప్రాసమనియు వ్రాసిరి. '. వలయములవియోలవాలవలయములయ్యెన్' శృం. నై. 'బ్రహ్మని సుతులఁ గాంచిన త్రైలోక్యగురుని నిన్ను సేవించువారికి నిస్తనూజభావమా, అనుటచేఁ బరికరాలంకారము. "విశేషణైర్యత్సాకూతై రుక్తిః పరికరస్తు సః'' కా. ప్ర.

తా॥ ఆవిప్రుఁడు దనయూరివారిలోఁ గొడుకు తండ్రికి సంతోషమునుగలిగించు ముద్దుమాటలతోఁ దిరుగుచుండువారిని, బిడ్డఁడు మిగులనీతిపరుఁడై చదువున ట్లితిహాసాదులు బోధించువారిని, సుతుఁడు వినయభాషణములం దధికుఁడై కులకాంతతోఁ గాఁపురముసేయుచుండ నెలయువారిని, గాంచి హా శ్రీహరీ బ్రహ్మసులఁ గనిననీవంటి ముల్లోకజనకుని సురనేతను సేవించుచున్ననాకు సంతానములేకుండుటయా! అని తనమనస్సులో విచారపడుచుండును.

ఉ॥ ఏమిజపంబుఁ జేసిరొకొ ♦ యేమితపంబొనరించిరొక్కొ యే
మేమిసపర్య లార్యతతి ♦ కిచ్చిరొకో జగదేకపూజ్యులై
తాముఁ దనూజరత్నములుఁ ♦ దామరతంపరలై చెలంగువా
రీమహిఁ దొల్లి యంచు నుతి ♦ యించు మహీసురుఁ డాత్మలోపలన్ 67.

అ॥ మహీసురుఁడు-ఆబ్రాహ్మణుఁడు, ఆత్మలోపలన్ - తనమనస్సునందు, ఈమహిన్-ఈ భూమియందు. జగదేకపూజ్యులై-లోకమున ముఖ్యముగాఁ బూజింపఁదగినవారై, తామున్-వారును, తనూజరత్నములున్-వారియొక్క-శ్రేష్ఠులయినకుమారులును, తామరతంపరలై-అభివృద్ధితోఁ గూడినవారై, ఉదా 'వ॥ తామరతంపరలైనచెలులుఁ జుట్టలుఁ గలసి, భార. చెలంగుచున్నవారు - ఒప్పుచున్నవారందఱును, తొల్లి-పూర్వజన్మమున, గతకాలమున. ఏమిజపంబున్-ఎంతటియుత్కృష్టమైన మంత్రపఠనమును, చేసిరొకో-అనేకపర్యాయములుచ్చరించినారో కదా, ఏమితపంబున్ - ఏయొక్క-కష్టతరమైనతపస్సును, ఒనరించిరొక్కొ-ఆచరించినారో కదా, ఆర్యతతికిన్-పెద్దలయొక్క- సముదాయమునకు, ఏమేమిసపర్యలు-ఏయేఘనమైనపూజలు, ని॥ పూజానమస్యాపచితిః సపర్యార్చార్హణాః సమాః, అ॥ ఇచ్చిరొకో-అర్పించియుండిరో కదా, ఇచట 'ఏమిజపంబు, అనుటకు దా "క॥ ఏమితపంబొనరించితి, భూమీశ్వర' భార, అంచున్-ఇట్లు తలంచుచు, నుతియించున్-పొగడుచుండును. ఇచట 'నుతించు. ననుట కికారాదేశంబగుటనుగూర్చి 'సూ॥ లఘ్వేకాక్షరపూర్వక్రియాన్తిమస్యైన యోభవేదిద్వా' శబ్ద చిం॥ ఇందుఁ గవపతిపాదమున భిన్నయతి చెప్పఁబడినది. 'తే॥ గుఱుసుపైఁ గ్రియనడుమ నాగుఱుసువచ్చి, భిన్నయతి యగు రానివోఁ బెఱయతి యగు, నెనను అచ్చిని హరిధరియించె ననఁగ, రిపులనెల్లను బోరహరించెననఁగ' అప్ప॥ 'క॥ అంచితలకనుశౌరిధ, రించెననన్

జగణమధ్య•రేఫ విరతియే, యంచితతిలకము హరి ధరి, యించె ననఁ భిన్నవడికి•నిత్యము వచ్చుఁ' అనం॥ 'చేసిరొకో' ఇత్యాదులు ప్రయోగించుటను గూర్చి 'సూ॥ అన్యే ప్యర్థవిశేషే స్వరంతే శ్రుతి మనోహరాః' అథ॥ అతఁడు సత్సంతానయుతులఁ జూచి వీర లేమహాపుణ్యఫలప్రాప్తిచే నిట్లుసంతాన ముతోఁ దులఁదూఁగుచుండిరో ? అటులఁ గానిచో వీరి కీమహోన్నతదశ యెట్లులభించును ? అను టచేతఁ గావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' ఉదా॥ వపుః ప్రాదుర్భావా దను మిత మిదం జన్మని పురా, పురారే నప్రాయః క్షణమపి భవంతం ప్రణతవాన్, నమన్ముక్తః సంప్ర త్యహం మతనురగ్రేప్యనతి భాక్, మహేశ క్షంతవ్యం తదిద మపరాధద్వయ మపి' కా॥ప్ర॥

తా॥ అవిప్రుఁడు ప్రపంచమునఁ బుత్రపౌత్త్రాభివృద్ధిగ నున్న కుటుంబములఁ జూచి తనమనస్సులో వీరలు పూర్వజన్మమున నేలాటిగొప్పమంత్రమును జపించిరో, యేకఠినతర మైనతపము నాచరించిరో, యేవిధముగాఁ బెద్దల బూజించిరో' యని స్తుతించుచుండును.

ఉ॥ ఓరమణీమనోభవ స ♦ మున్నత దుష్కృత దావపావకా
సారము పుత్త్రుఁ డాప్తవన ♦ చైత్రుఁడు గల్గమి నంచలేనికా
సారముఁబోలె నాసరసి ♦ జప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్రసం
సార మసారమై మిగుల ♦ సన్నుతి కెక్కకపోయె దుస్థితిన్. 68.

అ॥ ఓరమణీమనోభవ–సుందరులైనస్త్రీలకుమన్మథునివంటివాఁడా, సమున్నతదుష్కృతదావ పావకాసారము. సమున్నత–అధికమయిన, దుష్కృతదావపావక–పాపమనెడుదవానలమునకు, దవా నలమనఁగానడవిగాల్చుకాఱుచిచ్చు. 'ని॥ దావస్తు, దవో వనహుతాశనః, అ॥ దావశబ్దమునకువనమని నను వనవహ్ని యేయగును 'ని॥ వనేచవనవహ్నౌచ దవోదావఇహేష్యత, యా. ఆసారము–ఎడ తెగనివర్షమైనవాఁడు, అనఁగా జడివాన యైనవాఁ డనుట. "॥ ధారాసంపాత ఆసారః" అమ. "వ్యు. ఆసమంతాత్ సరతీ త్యాసారః" అంతటను వ్యాపించునది. పుత్త్రుఁడు–కుమారుఁడు, ఆప్తవన చైత్రుఁడు–కోరిక యనునట్టియడవికి చైత్రమాస మయినవాఁడు, అనఁగా వసంతర్తు వైనవాఁ డనుట, "ని॥ ఆప్త స్సత్యే హితే లబ్ధే, విశ్వ. కల్గమిన్–పుట్టకుండుటచేత, ఆసరసిజప్రభవాన్వయవార్ధి చంద్ర సంసారము. ఆ–ఆయొక్క, సరసిజప్రభవాన్వయవార్ధి–బ్రహ్మవంశమనుసాగరమునకు, చంద్ర–చంద్రుఁ డైనవానియొక్క, సంసారము–కుటుంబము. అంచలేని కాసారముఁబోలెన్–హంసలేకుండినకొలనువలె, మిగులన్–ఎక్కువగా, అసారమై–సారములేనిదై, "వ్యు. నవిద్యతే సారో ఽస్యేత్యసారం" దుస్థి తిన్–నిషేధింపఁబడినయునికిచేత, ని॥ దు ర్నిషేధే చ కష్టేచ," మే. అనఁగా. "అపుత్త్రస్య గతి ర్నాస్తి" అని చెప్పఁబడియున్నది కనుక సంతానహీనునకుఁ బుణ్యలోకప్రాప్తి లేదు. కావుననే "వ్యు. పుంనామనరకా త్త్రాయతా త్పుత్త్రః" సన్నుతికిన్. సత్–శ్రేష్ఠులయొక్క "ని॥ సత్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు" నానా. నుతికిన్–పొగడ్తకు, చక్క–నిస్తోత్రమునకు ననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఎక్కకపోయెన్–ఇష్టము కాకపోయెను, ఇక్కడఁ జంద్రుఁ డనిచెప్పుటలో 'సంసా రము–నిందారినశక్తియగును. "ని॥ సార శ్శ్రేష్ఠే బలే విత్తే క్లేశే జలచరస్థితే" ధనం. అసారమై–హీ నమై, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షమునందుఁ జంద్రుఁడు క్షీణించుటచే ననుట. దుస్థితిన్–కూడనియునికి యందు, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షచంద్రుఁడు శుభకార్యములయందు నిషేధింపఁబడువాఁ డని జ్యోతి

శాస్త్రప్రమాణప్రసిద్ధము. సత్—నక్షత్రములయొక్క, "సి॥ సత్ క్లీబ మృక్షేచ" నానా. నుతికిన్—స్తోత్రమునకు. ఎక్కకపోయెన్—పనికిరాకపోయెను, ఇందు ద్విప్రాసము చెప్పఁబడినది. మఱియు. 'సార—సార, అని పెక్కుమాఱు లుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'దుష్కృతదావపావకాసారము—అంచలేని కాసారము, ఇవియుపమాలంకారము. 'చంద్రుఁ డనిచెప్పి సన్నుతి కెక్కకపోయె ననుటచే శ్లేషాలంకారము. పాగస్త కెక్కకపోయె ననుటకు "అపుత్రస్య గృహం శూన్యం దిశః శూన్యా స్త్వబాంధవాః, మూర్ఖస్య హృదయం శూన్యం సర్వశూన్యం దరిద్రతా, చాణ. మఱియు. "నతజ్జలంయన్న సుచారుపంకజం నపంకజంయద్వ్యలీనషట్పదం, నషట్పదోఽసౌకలగుంజితోనయః,నగుంజితంతన్న జహారయన్మనః" భట్టి. పుత్రుఁడులేనిసంసారము నిస్సారమైయంచలేని కాసారమువలె లెక్కకురాకపోయె ననుటచే అచారుతావినోక్త్యలంకారము. "వినోక్తిః సా వినా ఽన్యేన, యత్రాన్యః సన్న నేతరః" కా. ప్ర. ఉదా "అరుచి ర్నిశయావినాశశీ,శశినా సాఽపి వినా మహత్తమః, ఉభయేనవినా మనోభవ, స్ఫురితం నైవచకాస్తి కామినోః" మూర్తికవియునిట్లె, క. సంబంధి బాసి మఱియొక, సంబంధికిఁ జారుతయు నచారుతయుం బ్రా, స్తంబుగఁ బ్రజ్ఞాధికులకు, తంబున నదియగు వినోక్తి" అనినాఁడు. ఉదా. "క॥ కవిలేనిరాజుకీర్తియు, రవిలేనినభంబు రూపరసభావములం, జవిలేనిభామపొందును, రవలేనివిభూషణంబు రహి నరసింహా" కా. సం.

తా॥ చక్కనివాఁడ వైనయోరాజా ! దవానలమువంటి సంతానహీనదుఃఖమును నిర్మూలింపఁ దగినజడివానను బోలినవాఁడును, కోఁకలనెడువనమును జిగిరింపఁజేయుటకు వసంతర్తువంటివాఁడును, అగుసుతుఁడు జనింపకుండుటచే నతనిసంసారము సారములేనిదై లోకమునఁ బూజనీయుఁడైనను గణ్యతకెక్కకయుండెను,

మ॥ నరలోకంబునఁగల్లు తీర్థముల మా ♦ న్యప్రక్రియంగ్రుంకనీ
నరకక్లేశనివారకంబు లగు నా ♦ నాక్షేత్రముల్ మెట్టనీ
యురరీకారముతోడ యజ్ఞములు వే ♦ దోక్తంబుగాఁ జేయనీ
పురుషుం డాత్మజహీనుఁడై సుగతికిం ♦ బోనేరఁ డుర్వీశ్వరా. 69.

అ॥ ఉర్వీశ్వరా—ఓప్రభువుఁడా, పురుషుండు—మానవుఁడు, నరలోకంబునన్—భూలోకమున, కల్గుతీర్థములన్—ఉండినపుణ్యనదులను, మాన్యప్రక్రియన్—గౌరవింపఁదగిన శ్రేష్ఠమయిన కార్యములతో, గ్రుంకనీ—మునుంగనిమ్ము, నరకక్లేశనివారకంబులు. నరకక్లేశ—దుర్గతివలనిదుఃఖములను, నివారకంబులు—రానీయక యడ్డగించునవి, అగు నానాక్షేత్రముల్—అయినట్టి యనేకపుణ్యభూములను, మెట్టనీ—త్రొక్కనిమ్ము, సంచరించనిమ్ము, ఉరరీకారముతోడన్—జనాంగీకారముతో, మనుష్యు లందఱికి సమ్మతిగా ననుట. యజ్ఞములు—యాగములు, యజ్ఞము అనఁగా దేవతలకుఁ బ్రీతికొఱకుఁ జేయఁబడునవి, వేదోక్తంబుగాన్—వేదములందుఁ జెప్పఁబడినట్లుగా, చేయనీ—చేయనిమ్ము, ఆత్మజహీనుఁడై—కొడుకులులేనివాఁడై, సుగతికిన్—పుణ్యలోకమునకు, పోనేరఁడు—పోఁజాలఁడు, మానవుఁడు పుణ్యకార్యము లెన్ని చేసినను సంతానహీనుఁడైనన్ స్వర్గప్రాప్తిలే దనుటకుప్రమాణము. "దుర్గతిః కథితా పూర్వ, మపుత్రాణాం చ పాపినాం, పుత్రిణాం ధార్మికాణాంతు, న కదాచి త్తగేశ్వర" పుత్రజన్మావరోధస్స్యా, ద్యది కేనాపి కర్మణా. తదా కశ్చిదుపాయేన, పుత్రోత్పత్తిం

ప్రసాధయేత్” హరివంశకథాం శ్రుత్వా. శతచండీవిధానతః. భక్త్యాశ్రీశివమారాధ్య, పుత్త్రీ మాత్మా దయేత్సుధీః,, పున్నామ్నో నరకాద్యస్మా, త్పితరం త్రాయతే సుతః, తస్మా త్పుత్త్ర ఇతి ప్రోక్తః, స్వయమేవ స్వయంభువా,, ఏకో ఽపి పుత్త్రో ధర్మాత్మా, సర్వం తారయతే కులం, పుత్త్రేణ లోకాన్ జయతి, శ్రుతి రేషా సనాతనీ,, ఇతి దేవై రపి ప్రోక్తం, పుత్త్రమాహాత్మ్య ముత్తమం, తస్మాత్పుత్త్రముఖం దృష్ట్వా, ముచ్యతే పైతృకా దృణాత్,. పౌత్త్రస్య స్పర్శనా న్మర్త్యో, ముచ్యతే చ ఋణత్రయాత్, లోకానన్త్యం దివః ప్రాప్తిః, పుత్త్రపౌత్త్రప్రపౌత్త్రకైః,, గరు. పుత్త్రులు లేనివా రెన్ని సత్కర్మముల నాచరించినను స్వర్గప్రాప్తి లే దనుటచేత నప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. “అప్రస్తుతప్రశంసా యా, సా సైవ ప్రస్తుతాశ్రయా” కార్యేనిమిత్తే సామాన్యే, విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే, తుల్యస్యేతి పంచధా” కా॥ ప్ర॥ ఉదా “ఆదాయవారి పరితః సరితాం ముఖేభ్యః, కిం తావదార్జిత మనేన దురర్ణవేన, క్షారీకృతం చ బడబాదహనే హృతం చ, పాతాళకుక్షికుహరే వినివేశితం చ., భట్టేం.

తా॥ ఓధర్మశీలా ! మనుజుఁ డీలోకమునఁ గల పుణ్యనదు లన్నింటి లో మునిఁగినను, పాప రహితము లగు ననేకపుణ్యభూములఁ దిరిగినను. ఎల్లవారును మెచ్చునట్లు యజ్ఞములు వేదోక్తముగా నాచరించినను, సంతానరహితుఁ డైనవాఁడు పుణ్యలోకమునకుఁ బోఁజాలఁడు.

సీ॥ సిద్ధాంజనము వేఱె ♦ సిద్ధింపవలయునే, పుత్త్రుండు గలిగిన ♦ భూవరేణ్య
సురమహీజము వేఱె ♦ దొరకంగవలయునే, తనుజుండు గల్గిన ♦ మనుజనాథ
యమరరత్నము వేఱె ♦ సమకూరవలయునే, తనయుండుగల్గిన ♦ ధారుణీశ
దైవధేనువు వేఱె ♦ దక్కంగవలయునే, సూనుండు గల్గిన ♦ మానవేంద్ర

తే॥ సుతుఁడుగల్గినఁ బరలోక ♦ సుఖముఁగాంచు, నాత్మజుఁడుగల్గఁగులమెల్ల ♦ నతిశయిల్లుఁ
గొడుకుగల్గిన ఋణశుద్ధిఁ ♦ బడయవచ్చుఁ, బరమసుఖకారణముతనూ ♦ భవుఁడుసువ్వె.

అ॥ భూవరేణ్య—ఓ రాజా, పుత్త్రుండుగల్గినన్—కొడుకుపుట్టినట్లయిన, సిద్ధాంజనము—ఓషధుల యొక్క—శక్తితోను, మంత్రములయొక్క—సామర్థ్యముతోను, మహాయోగీశ్వరుల చేతఁ జేయఁబడిన కాటుక. ఇది నేత్రములకుసోఁకినమాత్రముననే స్వర్గమర్త్యపాతాళలోకములలోని నిధి (ద్రవ్యాదులు తఱుగ కుండునట్టిగని) నిక్షేపము (పాతిపెట్టఁబడినధనము) మున్నగు రహస్యములు వయిత మెలుకపడును. అది వేఱెసిద్ధింపవలయునే-విభజనగా దొరకవలెనా, దొరకినట్లేయనుట. మనుజనాథ—ఓనృపాలా, తను జుండుగల్గినన్—సుతుఁడుగలిగెనేని, “ని॥ స్త్రీయాంమూర్తిస్తనుస్తనూః” అమ॥ సురమహీజము—దేవ లోకమునందుండెడుకల్పవృక్షము, ఇది యెల్లపుడును అమృతఫలంబులొసంగుచుండును. ఈ ఫలముల భుజించినవారికే నాఁటికిని మృత్యువురాదు. అట్టిది వేఱె దొరకంగవలయునే—ఇంకొకవస్తువుగా లభించ వలయునా, లభించినట్లేయనుట ధారుణీశ—ఓ పుడమిఱేఁడా, తనయుండుగల్గినన్ — కొమరుఁడు జన్మించెనేని, అమరరత్నము—స్వర్గలోకమునందుండెడు చింతామణి, ఇది కోరినవానినెల్ల నెడతెగక యిచ్చునది. అలాటిది వేఱెసమకూరవలయునే — విడిగాప్రాప్తించవలెనా, ప్రాప్తించినట్లేయనుట. మానవేంద్ర—మనుజులకుఁ బతియైనవాఁడా, సూనుండుగల్గినన్ — బుడుతఁడుద్భవించినట్లయిన, దైవ

ధేనువు—దేవలోకమునందుండెడు పాఁడియావు (కామధేనువు) ఇది యెల్లప్పుడును క్షీరము నిచ్చుచుండును అటువంటిది వేఱె దక్కంగవలెయునే—ప్రత్యేకముగాఁ బ్రాప్తించి యనుభవయోగ్యమై యుండవలయునా, దొరకి యనుకూలమై యుండినట్లే యనట. సుతుఁడు గల్గినన్ — పుత్త్రుండు సంభవించినయెడల, పరలోకసుఖము గాంచున్ — పుణ్యలోకమునందుఁ గలయానందమును బొందును, ఆత్మజుండు గల్గినన్— కుమారుఁడు జనించినపక్షమున, కులమెల్లనిలయిల్లన్ — వంశమంతయును వృద్ధిఁబొందును, కొడుకు కుమారుఁడు, ఇచట డుప్రత్యయముతోఁ గూడకుండ టనగూర్చి "సూ॥ హితాః ప్రత్యయభేదేన, శబ్దా ఏకార్థవాచకాః" అర్థ॥ కల్గినన్—కలిగెనేని, ఋణశుద్ధిన్—పితౄణవిముక్తిని, పడయవచ్చు — పొందవచ్చును, పరమసుఖకారణము—ఉత్కృష్టమయినయానందమునకు మూలము, తనూభవుఁడు సువ్వె—కొడుకు సుమా, ఇందు 'చువ్వె, అను ప్రయోగమునకు "సూ॥ చ ద్దేశ్యోవధ్యమార్థేతు ప్రార్థనే సుమ్మదుజ్ స్థితః, ఏతి వాంతో హ్రస్వదీర్ఘోద్విత్వ మాదంతతా క్వచిత్" అర్థ॥ ఉదా 'ఉ॥ సంపదచేతఁగాని కొనసాగవు సువ్వె గృహస్థధర్మముల్" పాఁ॥ మ॥ "కోశః క్రీడనకైః శశ్మ కలాలాపైర పిశ్రుతిః, వపురంగరజోభిశ్చ న్యాకులం జగదాకులం" హరి. సు. ఇందు 'పరమసుఖకారణము తనూభవుఁడు సువ్వె, అనుటచే. అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "నచంద్రశ్చంద్రమాః పుత్త్రం, చంద్రమాహుర్మనీషిణః. దృష్టేస్పృష్టే శ్రుతే చోక్తే భూతేయత్తేంద్రియోత్సవః" హరి. సు.

తా॥ ఓధర్మశీలా గృహస్థునకుఁ గొడుకు జన్మించెనేని సిద్ధాంజనము, కల్పవృక్షము, చింతామణి, కామధేనువు, ఇవియన్నియు లభించినట్లే. స్వర్గలోక సౌఖ్యము నను, వంశాభివృద్ధికిని, పితౄణవిముక్తికిని, సుతుఁడే మూలముగదా! అటు లగుటచేతనే పుత్త్రుఁడు పరమానందమునకుఁ గారణభూతుఁడు సుమా.

ఆ॥ కొడుకులు లేనిమనుష్యుఁడు, విడిముడి గలఁడైనఁ గంటె ♦ విశ్వములోనఁ
గొడుకులు గల్గినమనుజుఁడు, బడుగైనను మేలు కుముద ♦ బంధుకులీనా. 71.

ఆ॥ కుముదబంధుకులీనా—తెల్లకలువలకు మిత్త్రుఁడయిన చంద్రునివంశమునఁ బుట్టిన యోరాజా. విశ్వములోనన్—ప్రపంచమునందు, కొడుకులు లేనిమనుష్యుఁడు—సంతానహీనుఁడయిన మానవుఁడు, విడిముడిగలఁడైనఁ గంటెన్—ధనముగలవాఁడయినదానికన్న, ఉదా 'క॥ కొడుకులు పుట్టనిమానిసి, తొడుకులు బల్మియును నిండ్లుఁ దొడవులు మావుల్, పుడమియు నెక్కుడు మెకములు, విడిముడియుం జుట్టములును, వితగాఁదలఁతున్" అచ్చ॥ తె॥ రా॥ కొడుకులుగల్గినమనుజుఁడు—సంతానయుతుఁడయిన మనుష్యుఁడు, బడుగైనను—అశక్తుఁడయినప్పటికిని, ఉదా 'మ॥ అడుగన్ నిన్ను వరంబు వేగమ సుహాల్యాజార విచ్చేయునా, కుడురాజార్థవిభూషణుండు వరమీను న్నాఁడుయు ష్మాదృశుల్, బహుగుల్ వాంఛితమీస మర్థతె" కాశీ॥ మేలు—యోగ్యము—ఇది ప్రశంసార్థకము. ఇందు "సంతానహీనుఁడగు ధనవంతునికంటె సంతానయుతుఁడగు దరిద్రుఁడే శ్రేష్ఠుఁడు. అనునర్థముచే, అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "అప్రస్తుతప్రశంసాయా సాసైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యేవేతి పంచధా" కా॥ ప్ర॥ ఉదా "సుహృద్వ్యధూబాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరప్రతియాతనేనయః, సఏవపూజ్యః స పుమాన్ స నీతిమాన్, సుజీవితంతస్య సభాజనం శ్రియః"

"పుంనామ్నో నరకాదేవపుత్రాన్ త్రాణకారిణః, విస్మారయంతి స్త్రీణాంచ నరకక్లేశమప్యమీ"
"బాలైఃపరివృతంవేశ్మ నశ్మశానాద్విశిష్యతే,యత్రస్థా దేహినో నిత్యందహ్యంతేగతచేతసః" హారి. సు.

తా॥ సంతానహీనుఁ డగుమానవుఁడు సంపద్యుక్తుఁడయినను వానికంటె సంతుగలిగినమనుష్యుఁడు బీదవాఁ డయినను శ్రేష్ఠమే.

క॥ కావునఁ దనయావాప్తికి, భావంబున నమ్మహాను ♦ భావుఁడు ధరణీ
దేవుఁడు నతగతి శ్రీయో, షావల్లభు దూఱ నతని ♦ స్వప్నమునందున్. 72.

అ॥ కావునన్-కాఁబట్టి, అమ్మహానుభావుఁడు-ఆయొక్క గొప్పసామర్థ్యముగలవాఁడు, ధరణీదేవుఁడు-పుడమికివేలు పయినసురశర్మ, తనయావాప్తికిన్ - పుత్త్రిలను గాంచుటకు, భావమ్మునన్-తన మనస్సునందు, శ్రీయోషావల్లభున్-లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడగువిష్ణుమూర్తిని, నతగతిన్-నమస్కారరీతిని, దూఱన్-నిందించఁగా, అతనిస్వప్నమునందున్-తనయొక్కకలలో, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. "సూ॥ పద్యంబులకుఁ గులకం బగు" ప్రౌ॥ వ్యా॥ కులకం బనఁగాఁ బద్యమునకుఁ బద్యాంతరముతో నన్వయము. ఇందు 'భావమ్మున నమ్మహాను-భావుఁడు ధరణీదేవుఁడు - నతగతి, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ కనుక నామహానీయుఁడు తనకు సంతు లేమికి మనస్సున భగవంతుని దీనత్వముతో నిందింప నారంభించఁగా నొకనాఁటిరేయిఁ దనకలలో.

—: సురశర్మకు స్వప్నమున భగవంతుఁడు సంతానఫలమొసఁగుట :—

ఉ॥ ఓనియమానుషంగ భవ ♦ నోన్నత భాగ్యతరంగ దీనర
క్షానిపుణాంతరంగ సుతుఁ ♦ గాంచెదు చంచదుపాయశాలి భా
షానతసర్వమౌళి హిత ♦ సారసహేళి నటంచు నిందిరా
ప్రాణసఖుం డొసంగె ఫల ♦ రాజము నద్భుతదివ్యతేజమున్. 73.

అ॥ ఇందిరా ప్రాణసఖుండు-లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడగు విష్ణువు. ఓనియమానుషంగ-ఓ వ్రతనిష్ఠలతోఁగూడినవాఁడా; భవనోన్నతభాగ్యతరంగ, భవన-గృహమునందు, ఉన్నత-అతిశయమైన, భాగ్యతరంగ-పుణ్యములనెడు తరంగములుగలవాఁడా, అనఁగానలలవలె నెడతెగని పుణ్యములయొక్క పరంపరలుగలవాఁడా యనుట. దీనరక్షానిపుణాంతరంగ. దీనరక్షా-దిక్కు లేనివారిని గాపాడుటయందు, నిపుణ-నేర్పరితనముతోఁగూడిన, అంతరంగ-మనస్సుగలవాఁడా, చంచదుపాయశాలిన్-ప్రకాశించుచున్న చాతుర్యముతో నొప్పుచున్నవానిని, భాషానతసర్వమౌళిన్. భాషా-వాక్కులయందు, నత-వంగిన, సర్వమౌళిన్-సమస్తజనులకు శిరోభూషణమైనవానిని, హితసారసహేళిన్-మంచిచారనెడుపద్మములకు సూర్యుఁడైనవానిని, సుతున్-ఒక కుమారుని, కాంచెదు-కనియెదవు, అటంచున్-ఇట్లుపలుకుచు, అద్భుతదివ్యతేజమున్-ఆశ్చర్యకరమైనట్టిమనోహరమైన కాంతిగలదానిని, ఇందుఁదేజశ్శబ్దమునకు సకారములోపించుటనుగూర్చి "సూ॥ సాన్తా దపయః ప్రభృతే స్లోపః" నన్న. ఫలరాజమున్ - శ్రేష్ఠ

మయినపదీసను, ఒసంగెన్-ఇచ్చెను, ఈపద్యమున 'సుతుఁ గాంచెదు, అని ప్రయోగించుటకు 'సూ॥ భావిక్రియాసు యస్య స్యా దేత్వమేవ ప్రయోగతః, డుడ్వాదివర్ణే భూతార్థే చాపి తద్వద్భవేత్సదా'' అథ॥కడపటిపాదమున నణలకుమైత్రిఁగూర్చినందులకు 'సూ॥ ఆంధ్రపద్యావళౌ ప్రాసం. ద్వైతీయీకం తథా ఉఉదిమం, వళిం తన్నియమస్థానే తద్ధితన్నియతః విదుః'' అథ॥ ఉదా. ''క.పోనుద్యోగము చేసిన, ప్రాణంబా యింకనీకు' మధుసే. 'క॥ విను మతిగుహ్యము నారా, యణకవచకము' శ్రం॥ ష॥ ఇందు 'అనుషంగ-తరంగ-అంతరంగ, ''శాలి-మాళి-హేళి, 'రాజమున్ – తేజమున్, ఇవి యంత్యాను ప్రాసాలంకారము. 'కాంచెదు-చంచగు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ శ్రీవనోహరుఁడు వ్రతనిష్ఠలతోఁ గూడినవాఁడవును, గృహమునం గాడతెగని సుకృతములు గలవాఁడవును, బీదల రక్షించువాఁడవును, అగు నో బ్రాహ్మణుఁడా! మిక్కిలి యుక్తి గలవాఁడును, సమస్తజనులచే నెన్నఁదగినమాటలు గలవాఁడును, సజ్జనులకు సంతోషమును గూర్చువాఁడును, అగు పుత్త్రినిఁ గనియెదవని యొక్కవప్రకాశముగల యొకశ్రేష్ఠమైన ఫలమునొసంగెను. 74

వ॥ ఇట్లిచ్చిన.

అ॥ ఇట్లు – ఈప్రకారము, ఇచ్చినఁ – ఇయ్యఁగా.

—: సురశర్మ స్వప్నవృత్తాంతము తనభార్యతోఁజెప్పుట :—

మత్తకోకిల॥ లేచి యంతకుమున్నె మేల్కని ♦ లీల నాస్యపదద్వయీ
సేచనాదులు దీర్చి ధౌతపుఁ ♦ జీరఁ గట్టి రయంబ కా
లోచితం బగుగేహకృత్యము ♦ లోలిఁ జేయుసతీమణిన్
జూచి యిట్లను వింటివే యొక ♦ చోద్యపుంగల యంగనా. 76.

అ॥ లేచి – నిద్రనుండి మేలుకొనినవాఁడై. అంతకుమున్నె – అంతకుఁబూర్వమే, మేల్కని–మేలుకాంచి, లీలఁ – విలాసముగ, ఆస్యపదద్వయీసేచనాదులు. ఆస్య – ముఖమును, పదద్వయీ – రెండుపాదములును, సేచనాదులు – కడుగుట మొదలయినవి, తీర్చి – చక్కఁబఱచుకొని, ధౌతపుఁజీరఁ – ఉతికిన పరిశుద్ధమైనకోకను, 'ని. ధౌతముద్ధమనీయంస్యాత్' హలా' కట్టి – ధరించినదై, రయంబ – శీఘ్రముగా, కాలోచితంబు – సమయమున కనుకూలము, అగుగేహకృత్యములు – అయినట్టి యింటియొక్కపనులు, 'ని. కృత్యాక్రియాదేవతయోః కార్యేస్త్రీకుపితే త్రిషు, యా. ఓలిఁ–వరుసగా, చేయుసతీమణిఁ–చేయుచున్నట్టిశ్రేష్ఠురాలయినతనభార్యను, చూచి–వీక్షించి, ఇట్లనుఁ–ఈవిధముగాఁబలికెను, అంగనా–ఓచక్కనిదానా, ఒకచోద్యపుంగల–ఆశ్చర్యమైనయొకస్వప్నమును, వింటివే–విన్నావా, ప్రభావతీప్రద్యుమ్నమునందుఁగూడనిట్లె 'చ. కమలదళాక్షిరో వినవు♦గా:కలయొక్కటి గంటి వేకువఁ'' అనియున్నాఁడు. ఇందు 'తీర్చి, అనుటకు ''సూ॥ చారే రుపధాత్మనశ్చ లుగ్వా స్యాత్'' నన్న. స్వభావోక్త్యలంకారము. ''స్వభావోక్తిరసౌచారు యథావద్వస్తు వర్ణనమ్'' ప్రతా.

తా॥ అతనికంటె మునుపే మేలుకాంచి కాలుసేతులుమొగము గడిగికొని యుదికినచీరను దాల్చి యాపమయమున కనుకూల మగునింటిపనులను జక్కబెట్టుకొనుచుండిన తనభార్యనుజూచి యోకాంతా: నా కొకచోద్యమయినకల వచ్చినదిగదా యనెను.

ఉ॥ ఓకలకంఠకంఠి జల ♦ జోదరుఁ డాదరపూర్ణచిత్తుఁడై
నాకలలోన వచ్చి నలి ♦ నప్రభవాన్వయ చింతయేటికిన్
నీ కొకపుత్త్రుఁ డార్యమహ ♦ నీయచరిత్రుఁడు గల్గు నంచు ల
క్ష్మీస్తనకుచగంధలిప్త మగు ♦ చేత ఫలం బొకటిచ్చె నావుడున్. 77.

అ॥ ఓకలకంఠకంఠి - కోవెలవంటి కంఠస్వరముగలదానా, జలజోదరుఁడు - కమలనాభుఁడయినవిష్ణువు, నాభియుదరమునఁగలదియే కనుకనిట్లు ప్రయోగించినాఁడు. ఉదా 'ఎ. గీ. అంబుజోదర దివ్యపాదారవింద" భాగ. మఱియునుదా "ఉ.........దీనతబొందుదురంబుజోదరా" భార.ఉద్యో. ఆదరపూర్ణచిత్తుఁడై-దయతోనిండినమనస్సుగలవాఁడై. నాకలలోనన్ -నాయొక్క స్వప్నమునందు, వచ్చి-ప్రత్యక్షమై, నలినప్రభవాన్వయ-బ్రహ్మయొక్క వంశమునందుఁబుట్టినవాఁడా, చింతయేటికిన్-నీకువిచారమెందులకు, వలదనుట. నీకున్-నీకు, ఆర్యమహనీయచరిత్రుఁడు-పూజింపఁదగినగొప్పచరిత్రముకలవాఁడు, ఒకపుత్త్రుఁడు-ఒక్కకొడుకు, కల్గునంచున్-పుట్టునని చెప్పుచు, లక్ష్మీకుచగంధలిప్తము-లక్ష్మీదేవియొక్క స్తనములయందలి పరిమళద్రవ్యముతోఁబూయఁబడినది, అగుచేతన్-అయినట్టి తనహస్తముతో, ఫలంబొకటిచ్చెన్-ఒక్కపండును దానముచేసెను, నావుడున్-ఇట్లు చెప్పఁగా, స్వప్నమునందలివృత్తాంతమునంతయుఁ జెప్పఁగాననుట. ఇందు "లక్ష్మీకుచగంధలిప్త మగు చేత ఫలం బొకటిచ్చె" ననుటచేత సూచ్యమగుచున్న నిరంకుశునియొక్క శృంగారప్రధాననాయకత్వము ధ్వనించుచున్నది. 'జలజోదరుఁ డాదర, అనుప్రాసాలంకారము 'పుత్త్రుఁడు-చరిత్రుఁడు, అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓకాంతా! శ్రీపతి దయాపమ్పూర్ణుఁడై నాయొక్క స్వప్నమున సాక్షాత్కరించి యోబ్రహ్మవంశజా! నీవు విచారపడవలదు. నీకుఁ బెద్దలచే స్తుతింపఁదగిన గొప్పచరిత్రము గలయొకపుత్త్రుఁడుదయింపనున్నాఁ డనిపల్కుచు లక్ష్మీవక్షస్థ్సలమునందలి సుగంధముతోఁ గూడినయొకఫలము నొసంగె నని చెప్పఁగా.

—♦ భార్యసంతానముకలుగునని నిర్ణయించుట ♦—

క॥ మనపాలిటనున్నాఁ డా, వనరుహాలోచనుఁడు లోక ♦ వంద్యుఁడు లేకుం
డిన వచ్చునె దయ నిట్లి, చ్చునె పక్వంబైనఫలము ♦ సుతఫల మనుచున్. 78.

అ॥ లోకవంద్యుఁడు-ప్రజలందఱిచేనమస్కరింపఁదగినవాఁడు, 'ని॥లోకస్తుభువనేజనే, అమ॥ ఆవనరుహాలోచనుఁడు-పద్మములవంటికన్నులుగల యావిష్ణువు, మనపాలిటన్-మనపక్షమున, ఉన్నాఁడు-కలఁడు, లేకుండినన్-అటులఁగానియెడల, వచ్చునె-సాక్షాత్కరించునా, దయన్-కరుణతో, సుతఫలమున్-పుత్త్రులయొక్కలాభమునుగలిగించుదానిని, 'ని॥ ఫలంజాతీఫలేసస్యే హేతూత్థేవ్యుష్టిలాభ

యో:" మే. పక్వంబైనఫలమున్-బాగుగాఁబండినపండును, ఇట్లిచ్చునె-ఈవిధముగానొసంగునా, అనుచున్-ఇట్లునుడువుచు, ఇందు 'వచ్చునె-యిచ్చునె, ఫలము-సుతఫలము, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'వనరుహాలోచనుఁడు, ఉపమాలంకారము,

తా॥ ఈలోకమునఁ గలజనులందఱిచే స్తుతింపఁబడుచున్న శ్రీమన్నారాయణుఁడు మనపాలిటఁ గలఁడు. అటులఁగానిచో స్వప్నమునఁ బ్రత్యక్షమగుటయు, సంతానప్రాప్తికర మగుఫలము నొసంగుటయుఁ, గలుగునా? అనిపలుకుచు.

ఉ॥ ఓసరసీరుహాసనకు ♦ లోదధికల్పమహీజ భక్తర
క్షాసముదగ్రమానసుఁడు ♦ శౌరి దయాగుణహారి మీనిధి
ధ్యాసకుఁ జాలమెచ్చి వర ♦ దానమొసంగె నొసంగఁజెల్లదే
దాసులఁబ్రోచుచింత ముర ♦ దానవహంతకు నేఁడు వింతయే. 79.

అ॥ ఓసర.........హీజ. సరసీరుహాసన - కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కులోదధి - వంశమనెడి సముద్రమునకు, కల్పమహీజ - దేవతావృక్షమైనవాఁడా, అనఁగా బ్రహ్మవంశమనెడు పాలసంద్రమునందుఁగల్పవృక్షమువలెఁ బుట్టినవాఁడాయనుట. భక్తరక్షాసముదగ్రమానసుఁడున్. భక్తరక్షా - తనయొక్క సేవచేయువారిని రక్షించుటయందు, సముదగ్ర మానసుఁడున్ - మిగులశ్రేష్ఠమైన మనస్సుగలవాఁడును, ''సం ÷ ఉత్ ÷ అగ్ర - సముదగ్ర' అని తెలియవలెను. దయాగుణహారి-కారుణ్యముయొక్క యధికముచేత రమ్యమైనవాఁడును, అగుశౌరి-అయినట్టి విష్ణువు, మీనిధిధ్యాసకున్ - మీయొక్క తఱుఁగనిధ్యానమునకు, చాలమెచ్చి - ఎక్కువగాఁ బ్రశంసించి, వరదానమొసంగెన్ - వరమనెడు దానమునిచ్చెను, ఒసంగఁజెల్లదే - ఆప్రకారమొసంగుటయొప్పదా, దాసులన్ - నమ్మి సేవించెడువారిని, ప్రోచుచింత - కాపాడునట్టి యాలోచన, మురదానవహంతకున్ - మురాసురునిఁజంపినట్టి యావిష్ణువునకు, నేఁడువింతయే - ఈదినమున నిట్లు వరమిచ్చుటయాశ్చర్యమా, అనఁగా భక్తులఁ బాలించుయోచనయెల్లప్పుడుండునదియేకదా యనుట. ఇందు 'శౌరి హారి, 'ఒసంగె, నొసంగ' చింత - హంత - వింత' ఇవి వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'కులోదధికల్పమహీజ' ఉపమాలంకారము.

తా॥ బ్రహ్మవంశ మనుపాలకడలియందుఁ గల్పతరువువలె జనించినవాఁడా! నిరంతరము భక్తులఁ గాపాడునట్టియాలోచన గలవిష్ణువు యెడతెగని మీయచంచల స్మరణమునకు మిగులసమ్మతించి యీవర మొసంగెను. సేవించువారలఁ బ్రోచునట్టి యాలోచన యాభగవానునికి నేఁడు క్రొత్తగాఁగలిగినది కాదుగదా! ఇం దాశ్చర్య మేమియున్నది.

సీ॥ అన్నచేఁ బరిభూతుఁ ♦ డగుదైత్యుఁ గాచిన, శరణాగతత్రాణ ♦ పరిచయంబు
మకరపీడితమైన ♦ మదదంతిఁ బ్రోచిన, యార్తరక్షాసము ♦ ద్యమనిరూఢి
తండ్రినిర్బంధింపఁ ♦ దనయు రక్షించిన, భక్తలోకాధీన ♦ భావరేఖ
రారాజువలన ధ ♦ ర్మజు నుద్ధరించిన, యాశ్రితపక్షపా ♦ తానువృత్తి
తే॥ మఱచెఁగాఁబోలు ననుచుమ♦న్వారె సమస్త, జనులు ననపత్యదురితదు♦స్సహాసమీర
సముదయోద్ధూతచేతోంబు♦జాతుఁబుణ్య,నీతుమిముఁగావకున్ననో♦నిర్మలాత్మ. 80.

అ॥ ఓనిర్మలాత్మ - ఓపరిశుద్ధమైన మనస్సుగలవాఁడా, అనప.........జాతున్. అనపత్య-సంతానములేమియొక్క, దురితమస్సహసమీర - పాపములనెడు ఓర్చుకొనఁదరముగాని వాయువులయొక్క, సముదయ - సమూహముచేత, ఉద్ధూత - బాగుగాఁ గదలింపఁబడిన, చేతోంబుజాతున్ - చిత్తమనెడు కమలముగలవానిని, బుధవినీతున్ - విద్వాంసులలో వినయముగలవానిని, మిమున్ - మిమ్ము, కావకున్నన్ - రక్షించనిపక్షమున, సమస్తజనులు - మనుష్యులందఱును, అన్నచేఁబరిభూతుఁడు - అగ్రజునిచేతఁ దిరస్కరింపఁబడినవాఁడు, అగుదైత్యున్ - అయిన దానవుని, అనఁగా విభీషణుని, కాచిన శరణాగతత్రాణపరిచయంబు - రక్షించినట్టి శరణుజొచ్చిన వారిని గాచినటువంటి స్నేహపూర్వకవిశ్వాసమును, మకరపీడితము - మొసలిచేత బాధింపఁబడినది, ఐనమదదంతిన్ - అయినట్టి మదపుటేనుఁగును, ప్రోచినయార్తరక్షాసముద్యమనిరూఢి - కాపాడినట్టి దుఃఖమునొందినవారిని రక్షించుటయొక్క యత్నమునందలి నిశ్చయమును, "ని॥గురణముద్యమే, అ. తండ్రినిర్బంధింపన్-జనకుఁడు బలవంతపెట్టఁగా, తనయున్-కొడుకును, రక్షించిన భక్తలోకాధీనభావరేఖ-పాలించినట్టి భక్తులయొక్క సమూహమున కధీనమయిన యభిప్రాయముయొక్క సౌష్ఠవమును, రారాజువలనన్-దుర్యోధనునుండి, ధర్మజున్-యమునికిఁ గొడుకైనధర్మరాజును, 'ని॥ ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ పరేతరాట్, అమ. ఉద్ధరించినయాశ్రితపక్షపాతానువృత్తి-పైకిలేవదీసినట్టి దాపుచేరినవారియొక్క ప్రక్కనుండివారి ననుసరించి నడచెడువ్యాపారమును, 'ని॥ పక్షపార్శ్వగరుత్సాధ్య సహాయబలభిత్తిషు, కేశవ. 'పక్షఃసహాయేఽపి, అ. మఱచెఁ గాఁబోలున్-విస్మృతిఁ జెందియుండెనేమో, అనుచు నిర్వరె-అని హేళనముచేయురా, ఈపద్యమునమిము, అను బహువచనప్రయోగమునకు "సూ॥ స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా" అథ. ఎత్తుగీతియొక్క ప్రథమపాదమున రేఫద్వయమైత్రిఁగల్పించుటకు "సూ॥ కశ్చిద్వదతిసాంగత్యం. యతౌశ్వానయో స్తథా, అవదచ్చాత్రసాంగత్యం, ప్రాసేష్వపిచకశ్చన" అథ. ఉదా "క. పురసతులవిలోకనములు, సరసాలాపములు నర్మ ♦ సంభోగంబుల్, మఱిగి హరిమనల నొల్లఁడు, నరవరు లోయమ్మనూత♦నప్రియులు గదే" భాగ. పెద్దనామాత్యుఁడును "ఉ॥ సురపొన్నక్రొన్ననల్♦సొచ్చి నలుగడ వెదకు, తఱుఁగదండులతావి♦ తండంబుక్రొవ్వెదకు" స్వా. మ. బట్టుమూర్తియు "గీ॥ వేఱ వివరింప నేల బంగారమునకు" అనియును, "శా, శ్రీరంగప్రభుతిమ్మశౌరిభుజకా ♦ క్షేయంబుచే నాజులన్, వీరారాతులఁ ద్రుంపనాక్షితిపతుల్ వేవేగమార్తాండునిం, దూఱిందూఱి" అనియును. నరస. కూచిమంచి తిమ్మకవియు "చ. సురచిరవల్లవప్రకట ♦ చూతలతాస్థిత కోకిలావళుల్, ల్వరుసఁజెలంగ మాధవుఁడు ♦ వావిరినవ్వనలక్ష్మికెంతయున్, గుఱుతుగఁ బ్రేమతోడుతను ♦ గూర్చియొసంగిన శోణనీరజ, స్ఫురదసితోత్పలౌఘములు ♦ పొల్పగుమాలికలో యనంగడున్" చ. పురములు వాహనంబులును♦భూషణముల్ ధనధాన్యముల్ నవాంబరములుఁ బాఁడిధేనువులుఁ బ్రార్థనసేయకజంగమయ్యయే, తెఱఁగునవేశ్యఁ గోరె" రాజ. కూడదనిన యప్పకవియును దప్పింపుకొనలేక "సీ. అట్టిడికాకనూరి పెద ♦ రంగయ" అని యప్పకవీయమునను బ్రయోగించియుండిరి. ఇందు 'అనపత్య... జాత, అనుటచే సావయవరూపకాలంకారము. 'జాతున్ - నీతున్ - వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. నీకు సంతాన మీయకున్నచో నార్తరక్షణపరాయణత్వ - మతనియందు లేదనిలోకులు నవ్వెద రనుటచే, నీకువరమిచ్చినాఁడు. ఆర్తరక్షణపరాయణత్వ మాయనయం దున్నది. అనుభావ ముత్పన్నమైనది. వాక్యార్థహేతుకకావ్యలింగము. "కావ్యలింగం. హేతో ర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర.

తా॥ ఓపరిశుద్ధమైనమనస్సుగలవాఁడా సంతానహీనత్వమువలని పాపముచే వికలమనస్కుఁడ వైననిన్నుఁ గావనిచోఁ బ్రపంచమునఁ గలజనులెల్లరును, అన్నదూషింపఁగావచ్చినవిభీషణుని రక్షించుటయును, మొసలిబాధింపఁగాఁ బ్రార్థించినయేనుఁగును గాపాడుటయును, తండ్రియగుహిరణ్యకశిపుఁడు కష్టపెట్టఁగాఁ గొడుకగుప్రహ్లాదునిఁ బాలించుటయును, దుర్యోధనునిబారినుండి ధర్మరాజు నుద్ధరించుటయును, మఱచియుండెనేమో యని యెగతాళిచేయరా ?

క॥ అక్కమలాక్షుం డాద్యుఁడు, దక్కఁగఁ బోషకులు గలరె ♦ తలపోయంగా
నిక్కల నిక్కల సందియ ♦ మొక్కింతయు లేదు కోర్కె ♦ లొనఁగూర్చుఁజుడీ. 80.

అ॥ తలపోయంగాన్ – ఆలోచింపఁగా, ఆద్యుఁడు – మొదటివాఁడు, ఈప్రపంచమునకు మూలమయినవాఁడనుట. అక్కమలాక్షుండు – పద్మములవంటి కన్నులుగలవాఁడగు విష్ణువు, తక్కఁగన్ – కాకుండ, ఇదివినార్థకము. పోషకులుగలరె – రక్షించువారులేరు, కనుక. ఇక్కల – ఈస్వప్నము, నిక్కల – కన్నదియనుభవమునకుఁదెచ్చెడుకల. నిక్కము + కల–నిక్కల. ఉదా. "క. నాకలనిక్కలమయ్యెడు ♦ శోకింపకుమమ్మ" భార. సందియము – సంశయము, ఒక్కింతయు లేదు – కొంచమైననులేదు, కోర్కెలు – మనకుఁగలవాంఛలు, ఒనఁగూర్చుఁజుఁడీ–లభింపఁజేయును సుమా, ఇందు 'నిక్కల' అనుటకు 'సూ. నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యంబులు, బా. వ్యా. 'నిక్కలనిక్కల' ఇది యమకాలంకారము.

తా॥ మనోహరా ! ఈచతుర్దశభువనములకుఁ గారణభూతుఁ డయినపుండరీకాక్షుఁడు గాక మనల రక్షించువా రింకొకరున్నారా ? కనుక నీస్వప్నము నిశ్చయముగ ఫలము నొసంగునదియేకాని వేఱుకాదు. ఇందేమాత్రము సంశయింపఁ బనిలేదు.

చ॥ అని యనిరోధబోధమహి ♦ మాన్వితమానస యైనయాదళ
ద్వనజదళాక్షి భర్తఁ గల ♦ వాక్కలనంబునఁ దేర్చి మించి య
త్యనుపమితాన్నదానవిభ ♦ వాతిశయంబున విప్రకోటులన్
దనుపుచు నెప్పటట్ల సము ♦ దగ్రత నుండఁగఁ గొన్నినాళ్ళకున్. 81.

అ॥ అని – ఇట్లుచెప్పి, ఆనిరోధబోధమహిమాన్వితమానస. అనిరోధ – అటంకములేని, బోధమహిమా – తెలియఁజెప్పునటువంటి మాహాత్మ్యముతో, అన్విత–కూడుకొనియున్న, మానస–మనస్సుగలిగినటువంటిది, ఐనయాదళద్వనజదళాక్షి – అయినట్టి వికసించుచున్న తమ్మిరేకులవంటి కనులు గలదైనయాతనిభార్య, భర్తన్ – తనయొక్క పెనిమిటిని, కలవాక్కలనంబునన్ – మధుర భాషణంబుల పొందికచేత, తీయనిమాటలయొక్క పొంకములచేత ననుట. తేర్చి – స్వస్థపఱచి. నిలుకడ కలవానినిగాఁ జేసి యనుట. మించి – అతిశయించి, అత్యనుపమితాన్నదాన విభవాతిశయంబునన్. అత్యనుపమిత – బొత్తిగాసమానములేని – ఏమాత్రము సాటిరానియనుట, అన్న...బునన్. అన్నదానవిభవ – అన్నదానమనెడుసంపదయొక్క, అతిశయంబునన్ – ఎక్కువచేత, విప్రకోటులన్ – మితిలేనిబ్రాహ్మణులగుంపులను, తనుపుచున్ – తృప్తిపఱచుచు. ఎప్పటట్లన్–ఎప్పటివలెనే, యథాప్రకారముగానే యనుట. సముదగ్రతన్ – ఒప్పిదముగా, ఉండఁగన్ – ఇట్లుం

డఁగా, కొన్నిసాళ్ళకున్ — కొంతకాలమునకు, పైపద్యముతో నన్వయము. ఇందుఁగడపటిపాదమున నిత్యసమాసయతి చెప్పఁబడినది. 'తే॥ ఒక్క సమసనమున శబ్ద ♦ యుగము గూడి, పదము తేర్పాటుగాఁ గానఁ ♦ బడని ప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసన ♦ క్రాంతులును న, ఖండవిశ్రమములు నన ♦ రెండుఁ జెల్లు'' అప్ప. ఉదా. ఉ. మానుగ విశ్రమాక్షరస ♦ మంచితమై స్వరమూదినం దదీ, యానుగుణాక్షరంబుఁ గొని ♦ యైనను జెప్పఁగనొప్పు నీక్రియన్, భానుసహస్రభాసి వృష ♦ భాధిపుఁడన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినచో నఖండయతి ♦ పొల్పగు నాదికవిప్రణీతమై'' కవిజ. ఇందు 'దళద్వనజదళాక్షి' ఉపమాలంకారము. ఇందు 'అదళద్వనజదళాక్షి భర్తఁగలవాక్కులనఁబునఁదేర్చి' యనుటకు గృహిణినిగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. ''తపత్త్యుపరిసంసార దుఃఖసంభారభాస్వతి, పూర్వపుణ్యతరుచ్ఛాయా సాధ్వీజాయా సుజన్మనః'' హారిసు. సంసారభారదుఃఖమునుండి తపించు సజ్జనునకు సాధ్వియగుభార్య పూర్వపుణ్యమను వృక్షముయొక్క నీడయని భావము. ''సుకృతేనసతీ భార్యా'' హారి. సు.

తా॥ హితవాక్యములను ధారాళముగాఁ దెలియఁజెప్పునట్టి నేర్పుకలది యైనయతనిభార్య మృదుమధురభాషణంబులతోఁ బూర్వోక్తప్రకారంబుగా నాథునకుఁ జెప్పి యతనిని మనశ్శాంతిగల వానినిగా నొనర్చి తా నెప్పటివలెనే యధికమైనయన్నదానముతో బ్రాహ్మణసముదాయములను దృప్తిపఱుచుచు నుండఁగాఁ గొన్నిదినంబులకు.

— : బ్రాహ్మణపత్ని గర్భమునుధరించుట : —

క. శరణాయిత భరణాయత ♦ కరుణారతుఁ డైనదనుజ ♦ ఘస్మరుకృపచేఁ
దరణి భరియించు ప్రాగ్దిశ ♦ కరణిన్ భూసురునితరుణి ♦ గర్భముదాల్చెన్. 82.

అ॥ శరణా......తుఁడు. శరణాయిత — రక్షణముకొఱకు సిద్ధముగానున్నవారిని, భరణ — భరించుటకు, అనఁగా భారమునువహించుటకనుట. ఆయత — విస్తారమయిన, కరుణారతుఁడు — దయతోఁ గూడినవాఁడు, ఐనదనుజఘస్మరుకృపచేన్ — అయినట్టి అసురుల సంహరించువాఁడయిన విష్ణువు యొక్కయనుగ్రహముచేత, 'ని. భక్షకో ఘస్మరో ఽద్మరః' అ. తరణిన్ — సూర్యుని, 'వ్యు. తరంత్యనేనతమ ఇతి తరణిః' అంధకారము నితనిచేఁ దరింతురు. ''ధాత్వ॥ తౄ ప్లవనతరణయోః''. భరియించు ప్రాగ్దిశకరణిన్ — గర్భమునునుంచుకొని మోయుచున్నట్టి తూర్పుదిక్కువలె, భూసురుని తరుణి — ఆబ్రాహ్మణునియొక్కభార్య. గర్భముఁదాల్చెన్ — గర్భమునుధరించెను, ఇందు 'శరణాయిత భరణాయతకరుణారతుఁడు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. ''ఏకద్విప్రభృతీనాంతు వ్యంజకానాం యథాభవేత్, పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే'' ప్రతా. 'తరణి భరియించుప్రాగ్దిశకరణిన్ భూసురునితరుణిగర్భము దాల్చెన్' అనుటచే నుపమాలంకారము. 'సాధర్మ్య ముపమా' కా. ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థియని తెలియవలయును.

తా॥ దాపుచేరినవారిని గాపాడునట్టిదయామయుఁ డయిననారాయణునియొక్క యనుగ్రహముచే నాబ్రాహ్మణునిభార్య సూర్యుని గర్భమునందుఁ దాల్చిన తూర్పుదిశవలె గర్భమునుధరించెను

క॥ నలుపెక్కెం జనుముక్కులు ♦ తెలుపెక్కెన్ జెక్కు లారు ♦ తీరు వహించెన్
బలిసె నునుగౌను శశికళ ♦ గెలసెన్ నెమ్మేన గమన ♦ ఖేలన మొలసెన్. 83.

అ॥ చనుముక్కులు - స్తనములయొక్క చివరలు, నలుపెక్కెన్ - నల్లనయ్యెను, "ఆశ్లేష్ట తా స్తనాపీనా సుందరాకృష్ణచూచుకా" బా. చెక్కులు-గండస్థలములు,- చెక్కిళ్ళు తెలుపెక్కెన్ - తెల్లనయ్యెను, అరు - నూగారు, తీరు — చక్కఁదనుట, వహించెన్ - పూనెను, నునుగౌను - సున్ననినడుము, బలిసెన్ - అధికవయ్యెను, నెమ్మేనన్ - రమ్యమైనయొడలియందు, నెఱి + మేను నెమ్మేను. శశికళ - చంద్రునియొక్క కాంతివంటిప్రకాశము, కెలసెన్ - విజృంభించెను, గమన ఖేలనము - నడకయొక్క క్షీణత్వము, అనఁగామాంద్యము. ఒలసెన్ - ఒప్పెను, గర్భలక్షణము 'క్షామతాగరిమాకుక్షేర్మూర్ఛాచ్ఛర్దిరరోచకం, జృంభా ప్రసేకః సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమ్' బా. ఇది స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తి రసౌ చారు, యథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. 'బలిసె-గెలసెన్-మొలసెన్ అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ గర్భవతి యైనయాబ్రాహ్మణునిభార్యకుఁ గుచాగ్రములు నల్లఁబడెను, చెక్కిళ్ళు తెల్లనయ్యెను. కన్నులు విశాలములై నూగారు చక్కఁబడెను. నడుము పెంపొందెను. మేనుదెల్లగాఁ జంద్రకాంతివలె నొప్పెను. నడకమందగించెను.

తే॥ వామలోచనమధ్యంబు ♦ లేమిచేతఁ, జాలకృశమై రమామన ♦ స్స్వామికరుణ
గలిగినప్పుడెయభివృద్ధిఁ ♦ గనియెనౌర, హరికటాక్షేక్షదారిద్ర్య ♦ హరణదీక్ష. 84.

అ॥ వామలోచనమధ్యంబు - మంచికనులుగలదయిన యాస్త్రీయొక్క నడుము, లేమిచేతన్ - బీదతనముచేత, చాలకృశమై-విస్తారముగాఁజిక్కినదై, సన్నగిలినదైయనుట. రమామనస్స్వామికరుణ-లక్ష్మీదేవికి హృదయేశ్వరుఁడగువిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహము, కలిగినప్పుడె - ప్రాప్తించినంతనే, అభివృద్ధిఁగనియెన్ - సంపద్వృద్ధినిబొందెను, అనఁగాఁ బెంపుగల దయ్యెననుట. కనుక దారిద్ర్య హరణదీక్ష — పేదతనమును బోగొట్టునటువంటి నియమముగల, హరికటాక్షేక్ష - నారాయణుని యొక్క క్రేగంటిచూపు, ఔర - ఔరా, ఇదియాశ్చర్యమును మెచ్చుటను తెలియఁజేయును. ఇందు 'కటాక్షేక్ష - దీక్ష' అంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'ఆ స్త్రీయొక్క కృశించిననడుము హరి కటాక్షవీక్షణమున నైశ్వర్య ముపొందెనోయనున ట్లప్పుడే యభివృద్ధియయ్యెను, స్వరూపోత్ప్రేక్షాలంకారము. "యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్ప్రాజ్ఞా స్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే" ప్రతా. "సంభావన మథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేన యత్" కా. ప్ర. హరికటాక్షవీక్షణము లేమిని బోఁగొట్టునది గనుకనే కృశించినమధ్యము వెంటనే యభివృద్ధినొందినది. కావ్యలింగము "క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతవిస్ఫూర్తితోఁ బ ♦ దార్థంబును నై, ఖ్యాతిఁ గనఁ గావ్యలింగం, బై తగు" నరస. "కావ్యలింగంహేతో ర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర.

తా॥ ఆస్త్రీయొక్క నడుము బీదతనముచేఁ జిక్కి లక్ష్మీపతియొక్క దయగలిగిన వెంటనేసంపదలు పొంగిపెంపొందెను. ఔరా విష్ణువుయొక్క యనుగ్రహదృష్టియందలి లేమినిబోఁగొట్టునియమసంపన్నత.

ఆ॥ పొలఁతులెల్లఁ మెచ్చ ♦ భూమిభృత్సారంబు, సంగ్రహించె విప్ర ♦ సారసాక్షి
యద్దిరయ్యవింత ♦ యాఁడురాజర్కంబు, నిర్వహించె సతుల ♦ ఖర్వమతులు. 85.

అ॥ విప్రసారసాక్షి - ఆబ్రాహ్మణునియొక్కపత్ని, పొలఁతులెల్లమెచ్చన్ - స్త్రీలందఱును శ్లాఘించునట్లు, భూమిభృత్సారంబున్ - భూమివలనభరింపఁబడుచున్న సత్త్వమను, సంగ్రహించెన్ - సంపాదించెను, భూమిభృత్సారమనఁగా రాజులయొక్కన్యాయమని భావము. "ని. సారోబలేస్థిరాంశేచన్యాయ్యేక్లీబేత్రిషూత్తమే" అమ. సంగ్రహించెన్ - స్వీకరించెను, ఆఁడురాజర్కంబున్ - స్త్రీ ప్రభుత్వమును, నిర్వహించెన్ - సమర్థించెను, అద్దిరయ్య - ఔరా, వింత - ఆశ్చర్యము, ఇచట 'అద్దిరయ్య' అనుప్రయోగమునకు "సూ. హ్రస్వవ్యస్త త్రికంబుమీఁది రేఫులకు ద్విత్వంబునగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అద్దిరావగలు" శశాం. సతులు - ఆఁడువారు, అఖర్వమతులు - విస్తారమైనబుద్ధిగలవారు, ఇందు 'భూమిభృత్సారఁబుసంగ్రహించె, అనుటచే శ్లేషాలంకారము. "నానార్థసంశ్రయశ్శ్లేషో వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రితః" చంద్రా.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునిభార్య వంటిపెళ్ళలను దినసారంభించెను. అదిచూచువారలకు భూమిభృత్సారమును గ్రహించి స్త్రీప్రభుత్వమును నిర్వహించు నేమో యనునట్లుండెను. ఇదియేచోద్యము. కనుక స్త్రీలు విస్తారమైన బుద్ధిగలవారు సుమా!

మ॥ హృదయేశప్రమదంబుతోఁ గుచయుగీ ♦ హేరాళనీలత్వసం
పదతో నాననపద్మపాండిమముతోఁ ♦ బ్రస్తూయమానాంగరా
గదుకూలాదిజుగుప్సతో జడిమతోఁ ♦ గార్శ్యంబుతోఁ బ్రావృడం
బుదకల్పాలక గర్భ ముద్ధురధురా ♦ పూర్ణత్వముం జెందఁగన్. 86.

అ॥ ప్రావృడంబుదకల్పాలకగర్భము. ప్రావృడంబుద - వర్షర్తువునందలి మేఘముతో, కల్ప - సమానమయిన, ఇచటఁ గల్పశబ్దమునకు "ని. కల్పస్తు ప్రళయే న్యాయే శాస్త్రే బ్రహ్మదినే విధౌ, సురద్రుమే వికల్పే చ ప్రత్యయశ్చేత్సమార్థకః" నానా. ఈశబ్దము వ్యాకరణశాస్త్రమున విధింపబడినకల్పప్రత్యయ మాయెనేని సమానార్థకము. అనఁగా "ప్రభాతకల్పా రాత్రిః-అగ్నికల్పశ్శత్రుః" ఇత్యాదిస్థలములయందుఁ బ్రాతఃకాలసమానము రాత్రియనియును, అగ్నితుల్యుఁడు శత్రువనియును, తెలిసికొనునది. ఉదా. 'చ. అలజడిఁబొందఁగాఁదగని♦యట్టిది ద్రౌపది మేరుకల్పులం గొడుకుల" భార. అలక - ముంగురులుగలదయిన యావిప్రునిభార్యయొక్క, గర్భము - చూలు, కడుపులోనిపిండము, 'ని. గర్భఃకుక్షిస్థజంతుః' 'గర్భోఽపవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పవనసంకటే, కుక్షౌకుక్షిస్థజంతౌచ,యా. హృదయేశప్రమదంబుతోన్ - తనభర్తయొక్క సంతోషముతోను, 'ని. హృదయంజీవితేచిత్తే వక్షస్యాకూత వృక్కయోః' శబ్దా. కుచయుగీ హేరాళనీలత్వసంపదతోన్. కుచయుగీ - స్తనములజంటయొక్క, హేరాళ - అధికమైన, నీలత్వసంపదతోన్ - నలుపుయొక్కసమృద్ధితోను, ఆననపద్మపాండిమముతోన్ - ఆననపద్మ - తామరపూవువంటిముఖము యొక్క, పాండిమముతోన్ - తెలుపుతోను, ప్రస్తూ.....ప్సతోన్. ప్రస్తూయమాన-స్తోత్రము చేయఁబడుచున్న, అంగరాగ - మేననలందికొనునట్టి సుగంధద్రవ్యములయందును, దుకూలాది

వెలిపట్టువస్త్రము మొదలగువానియందును - సన్ననివస్త్రములు మొదలగువానియందును, జుగుప్స తోఁ - అసహ్యముతోను, అనాదరముతోను, జడిమతోఁ - మాంద్యముతోను, కార్శ్యంబు తోన్ - చిక్కుటతోను; కృశత్వముతోను, ఉద్ధురధురాపూర్ణత్వముఁ. ఉద్ధుర - భరింపశక్యము గాని, ధుర - భారముయొక్క, ఆపూర్ణత్వముఁ - మిక్కిలినిండారుటను, చెందఁగఁ - పొందఁగా, నవమాసములు పూర్తికాఁగాననుట. ఇందు 'ఆననపద్మపాండిమముతో' ఉపమాలంకారము. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్'' ప్రతా. "ప్రమదఁబుతో - సంపదతో'' ఇత్యాదు లంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆ బ్రాహ్మణునిభార్య గర్భమునుధరించి యది తనపతికానందము కలిగించుచును మిక్కిలినల్ల నగుచున్నచనుదోయితోను, ముఖపద్మముయొక్క తెలుపుతోను, స్రక్చందనాది పరిమళవస్తువులయందును, సన్ననిపట్టుచీరలు మొదలగువానియందు ననాదరముతోను, మాంద్యముతోను, కృశించుటతోను, మోయలేనిబరువుగలదియై వృద్ధినొందెను. తరువాత.

—: బ్రాహ్మణుని భార్యకుఁబుత్త్రుఁడుదయించుట :—

క॥ అమృతపయోధిలలామం, బమృతకరుం గాంచినట్లు ♦ హరికృపవలనఁ
సుముహూర్తంబున భూసుర, రమణీరత్నంబు పుత్త్రి ♦ రత్నముఁ గాంచెఁ 87

అ॥ భూసురతరుణీరత్నంబు - శ్రేష్ఠురాలయిన యాబ్రాహ్మణునిభార్య, 'ని. రత్నంశ్రేష్ఠే మణావపి' అమ. హరికృపవలనఁ - పాపములను బోఁగొట్టువాఁడయిన భగవానునియొక్క దయ వలన, సుముహూర్తంబునఁ - శుభకరమయిన యొకలగ్నమున, 'ని. ముహూర్తమల్పకాలేస్యా ద్ఘటికాద్వితయేఽపిచ' శబ్దా. అనఁగాఁ బదియవమాసమున 'శ్రు. దశమే మాసి సూతవే' అమృతపయోధిలలామంబు - శ్రేష్ఠమయిన పాలకడలి, అమృతకరుఁ - సుధాకిరణములుఁగలచంద్రుని, కాంచినట్లు - కనినవిధముగా, పుత్త్రిరత్నముఁ - శ్రేష్ఠుఁడయినకొడుకును, కాంచెఁ - కనెను, ప్రసూతియయ్యెను. ఇందుఁ రమణీరత్నంబు పుత్త్రిరత్నముఁ గాంచెఁ - అనుటలో మహాత్మి మహచ్ఛబ్దములపైఁ గలరత్నశబ్దమునుగూర్చి "సూ. క్వచిదర్థ విశేషేతు ♦ క్లీబేతూభయరూపతా" అథ ఉదా. "క. నీమాఱుదల్లి త్రిభువన ♦ భామారత్నంబు" హరివం. "వ. అదియట్లుండె వినుము గృహస్థరత్నంబ" స్వా. మ. ఇచట క్షీరసముద్రము చంద్రునిఁ గనినవిధమున నాబ్రాహ్మణపత్ని కళానిధియగు నిరంకుశునిఁ గనెననుటచే నుభయత్ర సమానధర్మము గనుక నుపమాలంకారము. "సాధర్మ్య ముపమా" కా.ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థి.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణునిభార్య భగవానునిదయవలన శుభప్రదమైనయొకవేళయందుఁ బాల కడలి చంద్రునిగనినవిధమున శ్రేష్ఠుఁడయినయొకకొడుకును గనెను.

క॥ వైదికశేఖరునకుఁ బు ♦ త్త్రోదయకాలమ్మునందు ♦ నుద్భూతము లా
మేదురపులకాంకురములు ♦ మోదారంభంబునకును ♦ మొలకలువోలెన్. 88

అ॥ వైదికశేఖరునకున్ — వేదమునభ్యసించినవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయినయాసురశర్మకు. పుత్త్రోదయకాలమ్మునందున్ — కొడుకుపుట్టినట్టిసమయమున, ఉద్భూతములు — పుట్టినవి, జౌ—ఆయినట్టి, మేదురపులకాంకురములు — దట్టమయినగగుర్పాటు యొక్క—మొలకలు, ఉదా. 'వ. మేనంబులకలిప్పొడుంబొడమెడు'' స్వా. మ. మోదారంభంబునకును — సంతోషముయొక్క— మొదలికి, మొలకలు వోలెన్ — అంకురములోయనునట్లుండెను. ఈపద్యమున 'కాలమ్మున' అనుప్రయోగమునకు ''సూ. స్యాదమహతాం విభక్తౌసోళ్ళచ. తదుపరి పునర్ద్విబ్రూప్రాచాం''నన్న. ''సూ. మర్వనాదికశబ్దేభ్యోముబూస్యాతాంచతత్పరం, బొపరేమస్యబిందుస్స్యాన్మపరేమేళనంభవేత్'' అధ. 'మొలకలు వోలెన్' అనుప్రయోగమునకు ''సూ. క్వచిత్స్యాదృశ్యశబ్దస్య తదుత్కర్షేవ్యవస్థితిః'' అధ. ఉదా. ''ఎ. గీ. కమలషండంబు నాగలో ♦ కంబుదలిరుఁ, బొన్నకల్పాంతమునజము ♦ బొనసంబు, నింటిలోపలవోలె'' నిర్వ. ''ధవుఁగూర్మిఁ గొసరుచున్నవివోలె'' స్వా.మ. 'జౌ' అనుటకు ''సూ. వాయి రవు ర్వక్రతమా'' శబ్దచిం. ఇందు 'పులకాంకురములు మోదారంభమునకును మొలకలు వోలెన్'' అనుటచేనుత్ప్రేక్షాలంకారము. ''సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేనయత్'', కా.ప్ర.

తా॥ వేదాధ్యయనపరులలో శ్రేష్ఠుఁ డయినయాసురశర్మకు సుతుఁడు జన్మించినకాలమునఁ బుట్టినగగుర్పాటు దనయానందమున కంకురమువలె నుండెను.

—: సురశర్మ సుతునకు జాతకర్మంబు సేయుట :—

వ॥ ఇట్లపరిమితసంతోష సంతర్పితాంతఃకరణుండును, సంభృతసమయసమానేయ సముపరతకరణుండును, దనయోత్సవ సమాలోకనోత్సాహ సాహచర్యసమాయాత సమీపగ్రామ సకలగోత్రామరసన్నిధి సంకల్పితహరిప్రసాద ప్రసంగుండును, గలిత కర్పూర తాంబూలదాన సంతోషస్వాంతసీరధ్రపురంధ్రీ జనపరంపరా నిరాఘాట కోలాహల శ్రీప్రసాదిత గృహాంగణరంగుండును, భూరిదానచంగుండును, నైపెన్నిధానంబుఁ గన్నపేదచందబున మేఘోదయంబుఁ గాంచినమయూరంబుకరణిఁ, గోమలవలాహకంబుం గనుంగొన్నచాతకంబుకై వడి, హరిప్రసాదవిధంబు నాలోకించు యోగీశ్వరునిపోలిక, నభినవభానుబింబంబు వీక్షించుకమలాకరంబు విధంబునఁ, బూర్ణచంద్రుని దర్శించుకలశాంబుధి తెఱంగున, సరోవరంబు నిర్వర్ణించు తర్షకునిమాడ్కి, ఫలితసహకారంబు నిధ్యానించు రాజకీరంబువడువునఁ, బ్రియనందన సందర్శనానంద కందళితుందిల హృదయారవిందుండై, యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు జాతకర్మంబు యథాశాస్త్రంబుగా నిర్వర్తించి తదనంతరంబ. 89

అ॥ ఇట్లు—ఈప్రకారముగా, అపరి.........డును. అపరిమిత—అధికమైన, సంతోష—ఆనందముచేత, సంతర్పిత—మిక్కిలితృప్తిఁజెందబడిన, అంతఃకరణుండును—మనస్సు గలవాఁడును, సంభృ...డును. సంభృతసమయ—చక్కగాభరింపఁబడిన కాలమును, సమానేయ, సరిచూడఁగలిగి, సముపరతకరణుండును — నిలుపుదల చేయుటగలవాఁడును, తన..........డును. తనయ — కుమారునియొక్క, ఉత్సవ—జాతకర్మమహోత్సవమును, అనఁగా జాతకర్మమునువేడుకను, సమాలోకన — చూచుటను,

ఉత్సాహ-ఉద్రేకముతోను, సాహచర్య-కూడఁదిరిగెడుమైత్రితోను, సమాయాత-రాఁబడిన-వచ్చిన, సమీపగ్రామ-చెంతనుండిన యూళ్ళయొడుఁగల, సకలగోత్రామర-సమస్తమైన విప్రులయొక్క, సన్నిధి-దాపున, సంజల్పిత-విస్తారముగాఁజెప్పఁబడిన, హరిప్రసాద-నారాయణుని యనుగ్రహము యొక్క, ప్రసంగుండును-ప్రశంసకలవాఁడును, మాట్లాడుటగలవాఁడును, కలి........డును. కలిత-పొందఁబడిన, కర్పూరతాంబూల-కప్పురపు తమలముయొక్క, దాన-ఈవివలన, ఇచ్చుటవలన, సంతోషిత-ఆనందమునుజెందఁబడిన, స్వాంత-మనస్సుగల, నీరంధ్ర-ఎడములేని, పురంధ్రీజనపరంపరా-కుటుంబముగల ముత్తైదువలవరుసలయొక్క, నిరాఘాట-ఆటంకములేని, కోలాహల-కలకల ధ్వనియొక్క, బహుజనమువలనఁబుట్టిన గొప్పధ్వనియొక్క, 'ని॥ కోలాహలఃకలకలః'' అమ॥ శ్రీ-సంపత్తిచేత-అధికముచేత, ప్రసాదిత-సంతుష్టము కాఁబడిన, గృహాంగణరంగుండును — ఇంటి ముంగిలి ప్రదేశముగలవాఁడును, భూరిదానచంగుండును - విస్తారమైన యీవులయందు నేర్పుగల వాఁడును, ఇచట. ఈవులనుగూర్చి "దేవాశ్చ పితర శ్చైవ పుత్రే జాతే ద్విజన్మనాం, ఆయాంతి తదహ స్తస్మా త్పుణ్యం పూజ్యం చ సర్వదా'' తత్ర దద్యా త్సువర్ణం తు, భూమిం గాం తురగం రథం, ఛత్రం ఛాగం వస్త్రమాల్యే శయనం చాసనం గృహమ్'' ఖిలయజ్ఞే, వివాహేచ సంక్రాంతౌ గ్రహణే మృతౌ, పుత్రే జాతే వ్యతీపాతే. దత్తం భవతి చాక్షయమ్'' వాక్యమ్. యత్తు కుమార ప్రసవే నాభ్యా మచ్ఛిన్నాయాం గుడ, తిల, హిరణ్య, గో, ధాన్య, వాసః, ప్రతిగ్రహే ష్వదోష ఇతి'' శంఖ 'పుత్రజన్మనియజ్ఞేచ, తథాచాత్యయకర్మణి రాహోశ్చదర్శనేదానం ప్రశస్తంనాన్యథానిశి, పరా. ఐ-అయియుండి, పెన్నిధానంబుఁ-ధనముగల పేదపాఁతఱను, కన్నపేదచందంబునఁ — చూచినబీదవానివిధమునను, మేఘోదయంబుఁ-మొయిళ్ళయొక్క-పుట్టుకను, కాంచినమయూరంబు కరణిఁ-కనుఁగొనిన నెమిలితెఱంగునను, కోమలవలాహకంబుఁ-మృదువైనమబ్బును, కనుగొన్న చాతకంబుకైవడిఁ-వీక్షించిన వానకోయిలవలెను, హరిప్రసాదంబుఁ-భగవంతునియొక్క-కృపను, ఆలోకించుయోగీశ్వరునిపోలికఁ-నిరీక్షించుచున్నట్టి ఋషీశ్వరునిపగిదిని, అభినవభానుబింబంబుఁ- క్రొత్తదియైన సూర్యమండలమును, వీక్షించు కమలాకరంబువిధంబునఁ-దృష్టించునట్టి తామరపూవు లకు నివాసమయిన కొలనుపోలికను, పూర్ణచంద్రునిఁ-నిండుచందురుని, పున్నమనాఁటి చంద్రుని, దర్శించుకలశాంబుధితెఱంగునఁ-విలోకించునట్టి పాలకడలిరీతిగాను, ఇచట. కలశాంబుధినిగూర్చి 'సాగరే మథ్యమానేతు, పీయూషార్థం సురాసురైః, పీయూషధారణార్థాయ, నిర్మితా విశ్వకర్మణా'' కలాః కలాస్తు దేవానా మసితా స్తాఃపృథక్ పృథక్ యతః కృతాస్తుకలశా, స్తతస్తేపరికీర్తితాః'' కాశీ. పు. కలశము పాలకడలియొక్క యమృతమును బోసియుంచుటకై విశ్వకర్మచేసృజింపఁబడిన యమృతఘటము. దానికిసంబంధించినదిగానఁ గలశాంబుధియనుప్రసిద్ధినొందినది. సరోవరంబుఁ- సరస్సును, మడుఁగును. నిర్వర్ణించుతర్షకునిమాడ్కిఁ-వీక్షించునట్టి దాహముఁగొన్నవానిసరణిని, ఫలిత సహకారంబుఁ-పండినతియ్యమామిడిచెట్టును, నిధ్యానించురాజకీరంబు వడువునఁ-అవలోకించునట్టి శ్రేష్ఠమైన చిలుకవలెను, ప్రియ.........దుండై. ప్రియనందన-ఇష్టముగల తనకుమారుని, సందర్శన- వీక్షించుటవలని, ఆనందకందళీ - సంతోషముయొక్క-వికాసముతో, తుందిల-పెద్దదియైన, హృదయారవిందుండై-కమలమువంటి మనస్సుగలవాఁడై, ఆవిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు-శిల్పశాస్త్రాది జ్ఞానము నందు స్వతంత్రుఁడగునాసురశర్మ, "ని॥ విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః'' అమ॥ జాతకర్మంబుఁ - జాత

కర్మమనెడు సంస్కారమును, అనఁగా బిడ్డపుట్టినప్పుడు చేయునట్టి వేదవిహితక్రియయనుట., యథా శాస్త్రంబుగాన్ - శాస్త్రమునందుఁజెప్పఁబడిన ప్రకారముగా, 'ని॥ యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వవీప్సా స్వర్థానతిక్రమః, యా॥ నిర్వర్తించి - నెఱవేర్చి, తదనంతరంబ - ఆటుతరువాత, ఇందు 'భూరిదాన చంగుండునునై, ఇత్యాదులద్రుతముమీఁదద్రుతము చెప్పఁబడుటకు "సూ॥ ద్రుతాద్ద్రుతః క్వచిచ్చాత్ర దృశ్యతేకవిభాషితే" అర్థ॥ 'సూ॥ కొన్నియెడలద్రుతంబుమీఁద నకారంబుగానంబడియెడి' బా॥వ్యా. ఇందు 'సంతోష - సంతర్పిత, నీరంధ్రపురంధ్రీ - సంతోషితస్వాంత' ఇవిఛేకానుప్రాసాలంకారము 'అంతఃకరణుండును, కరణుండును - ప్రసంగుండును-రంగుండును-చంగుండును, ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము "సందర్శనానంద కందళితుందిలహృదయారవిందుండై యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు" ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "పెన్నిధానంబుఁగన్న పేదచందంబున" ఇత్యాదిబహూపమానముల చేతనభిన్నధర్మమాలోపమాలంకారము. "సాధర్మ్యముపమా" కా॥ ప్ర॥ తత్రతత్రోపమాయత్ర ఇవ శబ్దస్యదర్శనమ్, నిరు.

తా॥ ఈవిధముగా మితిలేనియానందముతో నిండినమనస్సుగలవాఁడును, ప్రసవవేదనాసమయమును జక్కఁగా బరిశీలించి యున్న వాఁడును, కొడుకుపుట్టినకాలమున జరుపువేడుకను జూచుటకు సంతోషముతో స్నేహమువలనఁ జెంతగ్రామమునుండి వచ్చినబ్రాహ్మణులందఱియెదుట భగవానునియొక్కయనుగ్రహమునుగూర్చివిశేషముగా స్తుతించుచున్న వాఁడును, కుటుంబినీసమూహమునకుఁ గప్పురపుఁదాంబూలముల నొసంగ సంతోషించి ముంగిటనిలిచి యొకరితోనొకరు పెద్దధ్వనిగాఁ బ్రసంగించుచుండుట గలవాఁడును, విస్తారముగా దానములనొసఁగినవాడుఁను, అగునాబ్రాహ్మణుఁడు ద్రవ్యముతలుగనియొక పెద్దపాఁతఱను గనినపేదవానివలెను, మొయిళ్ళపుట్టుకను గనిన నెమిలివలెను. మృదువైన మబ్బునుజూచిన వానకోయిలవలెను, భగవదనుగ్రహము నిరీక్షించు యతీశ్వరునివలెను, నూతనసూర్యబింబమును గాంచుపద్మాకరమువలెను, నిండుచందురుని జూచుపాలవెల్లివలెను, మడుఁగును గనుఁగొన్న దాహాతురునివలెను, పండినతియ్యమామిడిని గనినచిలుకవలెను, తన యింపయిన కుమారుని గనినసంతోషముతో వికసించినమనస్సుగలవాఁడై శిల్పశాస్త్రాదులయందధికుఁడైన యతఁడు శాస్త్రము నతిక్రమింపక జాతకర్మ మహోత్సవ మొనర్చినతరువాత.

—: సురశర్మ సుతునకు నామకరణము సేయుట :—

తే॥ పదిదినంబులు సూతక ♦ ప్రాప్తిఁగడపి, పదునొకండవనాఁడఘా ♦ పహాజలాభి
షేక మొనరించి బాంధవ♦నైకపరివృ, తాత్ముఁడై యుండునతనితో ♦నవనిసురులు. 90.

అ॥ పదిదినంబులు - పదిరాత్రులు, సూతకప్రాప్తిన్ - జాతాశౌచమునుబొందియుండుటను, కడపి - పోఁగొట్టి, అనఁగాఁ బురిటిమైలనుబోఁగొట్టియనుట. "ఆశౌచేతువ్యతిక్రాంతే నామకర్మ విధీయత" శం॥ పదునొకండవనాఁడు - ఏకాదశదినమున, అఘాపహాజలాభిషేకమున్ - పాపము అను బోఁగొట్టునదయిన మంత్రపూర్వకముగా జలమునుప్రోక్షించుకర్మమును; అనఁగా దైవాదికర్మప్రారంభమున మంగళార్థముగాఁ పుణ్యాహమను శబ్దమును ముమ్మారుచ్చరించునది కనుక నద్దానిసేయనుట, ఒనరించి - ఆచరించి, బాంధవనైకపరివృతాత్ముఁడు. బాంధవ - చుట్టములయిన, నైక-

అనేకులతో, 'ని. ఏకోముఖ్యాన్యకేవలాః' అ. "ఏకోఽన్యార్థే ప్రధానేచ ప్రథమేకేవలేతథా సాధారణేసమానేఽల్పే సంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యతే" విశ్వ. ఇట నఞ్కును 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా అప్రశస్తిర్విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ప్రకీర్తితాః' అనిశాస్త్రము. పరివృతాత్ముఁడు - చుట్టుకొనఁబడినవాఁడు, ఐయుంకునతనితోన్ - అయినట్టి యాసురశర్మకు, అవనిసురులు - బ్రాహ్మణులు, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లు పైపద్యముతో నర్థమును జెప్పుటకు "సూ. క్వచిత్కాలకసంబంధోఽప్యత్ర నాహితకృద్భవేత్, అధ్యాహారస్య సంయోగ స్త్వత్ర నైవ సుఖావహః" అథ. ఇందు 'ఆత్మన్' శబ్దమునకు డుప్రత్యయము కల్పించుటకు "సూ. ఆత్మన ఇను నస్తానాం డా వా" నన్న. 'సూ. ఆత్మేమనిజంతంబులకు నాంతము లగు మనుజసంజ్ఞలకు స్త్రీత్వంబు బహుళంబుగా నగు" బా.వ్యా.

తా॥ పదిరాత్రులు జాతాశౌచమును వెళ్ళఁబుచ్చి పదునొకండవదినంబునఁ బుణ్యాహవాచనమును జేయఁగా నతనిబరివేష్టించియున్న బంధువులందఱు నాసురశర్మతో నిట్లు చెప్పిరి.

మ॥ అశనప్రగ్రహదానధర్మ సురశ ♦ ర్మా కర్మసంపన్న పం
చశరాకారుఁడు నీకుమారుఁడు వచ ♦ స్సంభారదుర్వారుఁడై
విశదానర్గళశేముషీమహిమచే ♦ వేదాదివిద్యానిరం
కుశుఁ డౌనన్న నిరంకుశుండె యనియెన్ ♦ క్షోణీసురుం డాఖ్యయున్. 91.

అ॥ అశనప్రగ్రహదానధర్మ - అన్నార్థులైవచ్చినవారలకు ఈవులనిచ్చుటయు సత్కార్యము లనుజేయుటయుఁగలవాఁడా, కర్మసంపన్న-సత్కర్మములయొక్క సమృద్ధిగలవాఁడా, సురశర్మా-సురశర్మయను పేరుగలవాఁడా, పంచశరాకారుఁడు - మన్మథునివంటి చక్కనివాఁడు, నీకుమారుఁడు - నీయొక్కపుత్త్రుఁడు, వచస్సంభారదుర్వారుఁడై. వచః - వాక్కులయొక్క, సంభార-సమృద్ధియందు, దుర్వారుఁడై - నివారింపనలవిగానివాఁడై, విశదానర్గళశేముషీమహిమచేన్. విశద-స్వచ్ఛమైన, అనర్గళ - అడ్డములేని, శేముషీమహిమచేన్ - ప్రజ్ఞయొక్క యతిశయముచేత, వేదాదివిద్యానిరంకుశుఁడు - శ్రుతులుమున్నగాఁగల విద్యలయందసాధ్యమయినవాఁడు, ఔనన్నన్ - కాఁగలఁడనిచెప్పఁగా, క్షోణీసురుండు - అబ్రాహ్మణుఁడు, ఆఖ్యయున్ - అపిల్లవానికిఁ బేరును, అనఁగా నామకరణసమయమునఁ బెద్దలుచెప్పఁగా విని యాప్రకారముగా నేయనుట. నిరంకుశుండెయనియెన్ - నిరంకుశుండెయని నామకరణమొనర్చెను. "ప్రజాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మవిధీయత" మను. ఇందుఅనియెన్, అనుటకు "సూ. యస్యాద్దేశ్యక్రియాంతే తు భూతఏకత్వవాచకే, ఇత ఏవ పరస్స స్వాత్య దిద్భవే స్నాంతకా త్పరే" అథ. 'పంచశరాకారుఁడు' ఉపమాలంకారము. 'ధర్మ; శర్మ 'కారుఁడు-మారుఁడు' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అన్నార్థులైవచ్చినవారలకు దానములొసంగుచు సత్కార్యములఁజేయుచున్న వాఁడవును, విధ్యుక్తకర్మంబులనన్నింటిని విడువక యాచరించుచున్నవాఁడవును. అయినయోసురశర్మా! నీసుతుఁడు మన్మథునివంటి సుందరుఁడును, ఆటంకపఱుపనలవిగాని వాక్సమృద్ధితోను, ప్రకటమైనప్రజ్ఞతోను, వేదములు మొదలగువిద్యలయందు నిరంకుశుఁ డగుననఁగా నాతండును నిరంకుశుఁడే యనిపేరిడెను.

క. ఈరీతి నమ్మహీసురు ♦ డారూఢచరిత్రపాత్రు ♦ డగుపుత్త్రునకున్
పేరొసఁగె నాణిముత్తెపుఁ ♦ బేరొసఁగినకీర్తి బుధులు ♦ పేరుకొనంగన్. 92.

అ॥ అమ్మహీసురుఁడు - ఆవిప్రుఁడు, ఆరూఢచరిత్రపాత్రుఁడు. ఆరూఢ - ప్రసిద్ధమైన, చరిత్ర - మంచినడతను దెలియఁజేయు గ్రంథమునకు, పాత్రుఁడు - అర్హుఁడు; తగినవాఁడు, అగుపుత్త్రునకున్ - అయినట్టితనకుమారునకు, ఆణిముత్తెపుఁబేరొసఁగినకీర్తిన్ - గుండ్రని ముత్యములయొక్క-హారమును మెడలోవైచినంతటిసొంపుగా, బుధులు - తెలిసినవారు, పేరుకొనంగన్ - స్తుతించఁగా ఈరీతిన్ - ఈవిధముగా, పేరొసఁగెన్ - నామకరణమొనర్చెను, ఇందు 'చరిత్రపాత్రుఁడగు పుత్త్రుఁడు' అనుప్రాసాలంకారము 'పేరొసఁగెనాణిముత్తెపుఁబేరొసఁగినరీతి' యమకాలంకారము. పునరుక్తవదాభాసాలంకారము.

తా॥ ఆబ్రాహ్మణుఁడు ప్రఖ్యాతిగలచరిత్రార్హుఁడయినతనకుమారునకు మంచిముత్తెములపేరును మెడలోవైచినంతటి యలంకారముగా నుండెనని పెద్దలుశ్లాఘించుచున్నట్లు తగినపేరును బెట్టెను.

—: అన్నప్రాశన చౌలోపనయములు చేయుట :—

క॥ అన్నప్రాశనచౌలము, లున్నతిగావించెఁ జేసె ♦ నుపనయనము వి
ద్వన్నుతులెసఁగఁ దనూజున, కన్నలినాసనకులీనుఁ ♦ డాగమసరణిన్. 93.

అ॥ అన్నలినాసనకులీనుఁడు - కమలమే యాసనముగాఁగల బ్రహ్మవంశమునఁబుట్టిన యాసురశర్మ, తనూజునకున్ - తనకుమారునకు, విద్వన్నుతులు - పండితులయొక్క-పొగడ్తలు, ఎసఁగన్ - ఒప్పునట్లు. ఆగమసరణిన్ - శాస్త్రోక్తప్రకారముగా, ఉన్నతిన్ - అధికతరముగా, అన్నప్రాశనచౌలములు - అన్నమునుదినిపించుటయును, పుట్టిననాఁటివెంట్రుకలు దీయుటయును, కావించెను- చేయించెను, "చూడాకార్యాద్విజాతీనాం సర్వేషామేవధర్మతః ప్రథమేఽబ్దేతృతీయేవా కర్తవ్యాశ్రుతిచోదనాత్" మను. ఉపనయనమున్ - వడుగును, చేసెను. "గర్భాష్టమేప్రకుర్వీతబ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్" మను. ఈపద్యమున 'అన్నలినాసనకులీనుఁడు' అనుటలో దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చుటనుగూర్చి "సూ. ఇదమదసేతద్యతచ్ఛబ్దాశ్శబ్దాంతరాన్వయే బహుళం హ్రస్వం ప్రపద్యదీర్ఘాద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" శబ్దచిం. "సూ. ఊష్మరేఫాన్వినాద్విత్వమయుక్తస్యహలోమతమ్" అథ.

తా॥ ఆవిప్రుఁడు బుధజనులు మెచ్చునంతటి శాస్త్రోక్తముగాఁ దనసుతున కన్నప్రాశనమును, కేశఖండనమును, ఉపనయనమును చేసెను.

—: సమస్తశాస్త్రములు నేర్పుట :—

మ॥ చదివించెంద్రయివాక్యముల్ గఱపెశా ♦ స్త్రంబుల్ పఠింపించె సా
మ్యదవిష్ఠప్రతిభం గవిత్వము రచిం ♦ పంజేసె గానక్రియా
విదుగుం గా నొనరించె వైదికకులా ♦ విఖ్యాత నాకారసం
పదుపేతన్ గుణాధన్యఁ గన్యఁ గరమొ ♦ ప్పంజేసె నుద్వాహమున్. 94.

టీ॥ త్రయివాక్యముల్ - ఋగ్యజుస్సామవేదముల మూఁడింటియొక్క మంత్రములను, "వ్యు. త్రయోవేదా అవయవాః అస్యా ఇతి త్రయీ" మూఁడు వేదముల యొక్క యవయవములు గలది, చది వించెన్ - పఠింపఁజేసెను, "వేదానధీత్య వేదౌ వా. వేదం వాఽపి యథాక్రమం. అవిప్లుత బ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమాశ్రయేత్" మను. శాస్త్రంబుల్ - వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమీమాంసాది సమస్తమయినశాస్త్రములను కఱపెన్ - బోధించెను, సామ్యదవిష్ఠప్రతి భన్. సామ్యత్ - సమానముగాఁజేయఁబడుచున్న, అవిష్ఠప్రతిభన్ - స్వేచ్ఛమయినబుద్ధివిశేషమ్మును గూర్చి, పఠింపించెన్ - కొన్నిగ్రంథములను చదువునట్లుగాఁజేసెను, కవిత్వము రచింపన్ జేసెన్ - ప్రబంధములు వ్రాయునట్లొనరించెను, గానక్రియావిదురున్ గాన్ - సంగీతమును బాడుటయందుఁ దెలి సినవానినిగా, ఒనరించెన్ - చేసెను, వైదికకులావిర్భూతన్ - వేదములనుజదివినవారివంశము నందుఁ బుట్టినదానిని, ఆకారసంపదుపేతన్ - చక్కఁదనముయొక్కసమృద్ధితోఁ గూడినదానిని, గుణ ధన్యన్ - సద్గుణములయందు సంపన్నురాలయినదానిని, కన్యన్ - ఒకచిన్నదానినిగూర్చి, కర మొప్పన్ - యోగ్యముగునట్లు, ఉద్వాహమున్ - వివాహమును, చేసెన్ - చేసెను, 'గురుణా నుమతస్స్నాత్వా సమావృత్తో యథావిధి ఉద్వహేత ద్విజో భార్యాం సవర్ణాం లక్షణాన్వితాం" మను. ఇందుద్వితీయపాదమున ననుస్వారయతి సెప్పఁబడినది. 'పంచమవర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి ♦ పరఁగనటించున్, వంచింపక పెఱనాలుగు, నంచితముగఁబిఱుఁదనున్న ♦ లంటినచోటన్" ఉదా. "గీ. మాకువడిసెల్లు విజితశం ♦ బరుఁడనంగ" సుల. 'పఠింపించె' అనుటకు "సూ. క్త్వాభూతయోః క్రియాంతస్యైత్" శబ్దచిం. "ఆవిర్భూతన్-ఉపేతన్-గుణధన్యన్-కన్యన్' ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ తదుపరి మూఁడువేదములయొక్క మంత్రములను, సమస్తశాస్త్రములును నేర్పి కావ్య ములనువ్రాయునంతటి ప్రజ్ఞావంతునిగను, సంగీతమును బాడుటయందు నిపుణునిగను, చేసి వేదములఁ బఠించువారియొక్కకుటుంబమునఁ బుట్టినదియును, అందకత్తెయును, గుణవంతురాలును అగు కన్యను దెచ్చి యోగ్యముగాఁ గళ్యాణమొనరించెను.

—: ధర్మశీలునిప్రశ్నము :—

తే॥ అనినవిని ధర్మశీలుఁ డో ♦ మునివరేణ్య, విప్రతనయుండు వేదాది ♦ విద్యలందుఁ
జతురుఁడై మించె నట్టిశై ♦ శవమునంద, యద్భుతంబందెఁ దద్వార్త ♦ లానతీవె. 95.

అ॥ అనినన్ - ఇట్లువచింపఁగా, విని - ఆకర్ణించినవాఁడై, ధర్మశీలుఁడు - ధర్మశీలుఁడను రాజు, ఓమునివరేణ్య - ఓమహర్షులలోశ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, 'ని. ముఖ్యవర్యవరేణ్యాశ్చ' అ. విప్ర తనయుండు — ఆబ్రాహ్మణునియొక్కకుమారుఁడు, అట్టిశైశవమునంద-అంతటి బాల్యప్రాయము ననే, 'ని. శిశుత్వంశైశవంబాల్యం' అ. 'సూ. ప్రాణభృజ్జాతివయోవచనోద్గాత్రాదిభ్యోఽఞ్ శిశో ర్భావశ్శైశవమ్" సిద్ధాం. వేదాదివిద్యలందున్ - వేదములుమున్నుగాఁగల విద్యలలో, చతురుఁడై మించెన్ - నేర్పుగలవాఁడైయతిశయించెను, అద్భుతంబందెన్ - నామనస్సున కచ్చెరువయ్యెను, తద్వార్తలు - ఆటుతరువాతి సమాచారములు, ఆనతీవె - సెలవిమ్ము, ఇందు 'ఆనతీవె' అనుటకు "సూ. ఏదోతౌ వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తః" నన్న.

తా॥ ఇట్లు చెప్పఁగా విని యాధర్మశీలనృపాలుఁ డోవత్సా! ఆబ్రాహ్మణసుతుఁ డెంతటి చిన్నవయస్సునందే వేదములను, శాస్త్రములను, మొదలగునన్నివిద్యలయందు నిపుణుఁడైయుండుట నాకు మిగుల నాశ్చర్యమయ్యెను. తదనంతరమున జరిగినకథ యంతయు సవిస్తరముగా సెలవిమ్మనెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

శా॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ శశిరే ♦ ఖానద్ధకేశా నువ
ద్గంధర్వీకయశోవిపాక కరుణా ♦ ధన్యావలోకా లస
త్కంధిస్థాపితకాలకూట వినమ ♦ ద్దైత్యారిఘాట ప్రమా
దాంధంభావుకసింధురామరరిపు ♦ ప్రాణోపహారాస్పదా. 96.

అ॥ గంధర్వీకృతశృంగిణీశ - వాహనముగాఁజేయఁబడిన ఆఁబోతుగలవాఁడా, ఇచట శృంగిణీ + ఈశ-శృంగిణీశ యగును. 'ని. వజివహార్వగంధర్వ వయస్సైంధవసప్తయః' అను. "ని. మాహేయీసౌరభేయీగౌరుస్రామాతా చ శృంగిణీ అర్జున్యఘ్న్యారోహిణీ" అను. 'ని. ఈశః ప్రభా మహాదేవే'' మే. కొందఱు 'శృంగిరాజ' అనిద్దరికాని వ్రాఁతప్రతియందిట్లే యున్నది. శశిరేఖానద్ధకేశా. శశిరేఖా - చంద్రకళచేత, నద్ధ - కట్టబడిన, అనఁగా అలంకరింపఁబడిన యనుట, కేశా - తలవెండ్రుకలు గలవాఁడా, 'ని. నద్ధోబద్ధేశథోద్వృత్తే బంధస్యాదౌచబంధనే' మే. 'సుగంగానద్ధకేశా' అనిపాఠాంతరము. నువద్గంధర్వీకయశోవిపాక. నువత్ - స్తోత్రముచేయుచున్న, గంధర్వీక - గంధర్వస్త్రీలుగలిగినట్టి, యశః - కీర్తియొక్క, 'ని. యశః కీర్తిస్సమజ్ఞాచ' అను. విపాక - పరిణామముగలవాఁడా, కరుణాధన్యావలోకా - అనుగ్రహమునందు సమృద్ధియైన దృష్టిగలవాఁడా, లసత్కంధిస్థాపితకాలకూట లసత్ - ప్రకాశించుచున్న, కంధి - కంఠమునందు, 'ని. కంశిరోమ్బుసుఖేక్లీబం తత్త్రివచకమవ్యయమ్' నానా. తత్పర్యాయనామములతోఁగూడిన 'ధి' శబ్దము కంఠమునకు నామమగుచున్నది. 'కంధి - శిరోధి' స్థాపిత - ఉంచబడిన, కాలకూట - కాలకూటమను విషముగలవాఁడా, విషము తొమ్మిదివిధములు. 'ని. కాకోల, కాలకూటహాలాహలాః, సౌరాష్ట్రికశ్శౌక్లికేయో బ్రహ్మపుత్త్రః ప్రదీపనః దారదో వత్సనాభశ్చ, విషభేదా అమీనవ'' అను. 'వ్యు. కాలస్యవర్ణకూటః - కాలకూటః నలుపురంగుయొక్క ప్రోగు. వినమద్దైత్యారిఘాట. వినమత్ - నమస్కరించుచున్న, దైత్యారి - విష్ణువుయొక్క, ఘాట - పెడతలగలవాఁడా, అనఁగా సాష్టాంగనమస్కారమొనర్చునప్పుడు తల వెనుకభాగమే కనఁబడుచుండును. కనుక విష్ణువుయొక్క దండప్రణామముల నందుచున్నవాఁడా యనుట, ప్రమాదాంధంభావుకసింధురామరరిపు ప్రాణోపహారాస్పదా. ప్రమాద - హెచ్చరిక తప్పుటచేత, అంధంభావుక - చీఁకటినిగలిగించుచున్న, సింధురామరరిపు - గజాసురునియొక్క, ప్రాణోపహార - ఆయుష్యమునెడుకానుకకు. ఆస్పదా - స్థానమైనవాఁడా, ఇందుఁజతుర్థచరణమున సమాసగతస్వరములకు యతిసెప్పఁబడినది, 'వ్యు. ప్రకర్షణేన, అనంత్యనేనేతి ప్రాణః' ఇచట ప్ర + అర్థించి. ఉపసర్గయతిస్వాగము వచ్చినది. ప్ర + అన. అనువిభాగముచే నుపసర్గముపై స్వరయతివికల్పముగా రావచ్చును. ఉదా "గీ అడిగినప్పుడయిత్తునేఁ బ్రాణమైన' 'సీ. హరికల్పవృక్షంబుఁ ♦ బ్రార్థించినినుగోరి'' శృం. నై. ఈయాశ్వాసాంతపద్యము కృతికర్తకు సంబోధనములతోఁ జెప్పఁబడినది.

"సూ. అవాంతరకథాస్థాన విశ్రాంత్యాశ్వాసఉచ్యతే, ప్రత్యంతపూరణం భిన్న వృత్తై ర్గజదుదీరితైః" అధ. ఇట్లంతట నెఱుంగవలయును. ఇందు 'ఈశ-కేశ' 'యశోవిపాక - ధనాప్యవలోక' 'కాలకూట - దైత్యారిఘూట' ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

శా॥ కార్ష్ణిబంధురకంఠ మన్మథదిధ ♦ క్షాదక్షువీక్షా శిఖా
తార్ష వ్యజ్వాలదంబకజ్వలనసి ♦ ధ్యత్పాదసేవా కళా
తార్ష్ణాద్య స్తవగమ్య వాంఛితనితాం ♦ తస్వాంతమందారకా
పార్ష్ణిస్థానవిభాసమాన మధుహ ♦ బ్రహ్మాదిబృందారకా. 97.

అ॥ కార్ష్ణిబంధురకంఠ - నలుపుచేతరమ్యమైనకంఠముగలవాఁడా, మన్మథదిధక్షాదక్షువీక్షా - మన్మథునిదహింప నిచ్ఛగలనేర్పుతోఁగూడిన, దృష్టిగలవాఁడా, శిఖా...సేవా. శిఖా - అగ్నిజ్వాలలయందు, తార్ష - ఇచ్ఛచేత, వ్యజ్వాలత్ - అధికముగాఁ బ్రకాశించుచున్న, అంబక - నేత్రమునందలి, జ్వలన - అగ్నిహోత్రునిచేత, సిద్ధ్యత్ - లభించుచున్న. పాదసేవా - పాదములనుబూజించుటగలవాఁడా, అనఁగా నగ్నినేత్రముచేత జపలయందున్న గంగయుప్పొంగి యాయుష్ణోదకము పదముల పైఁబడుచున్నదనిభావము. కళాతార్ష్ణాద్య - విద్యలయందలి కోరికలను మొదటివాఁడా, స్తవగమ్య - స్తోత్రములను నివాసమయినవాఁడా, వాంఛితనితాంతస్వాంత మందారకా. వాంఛిత - కోరఁబడిన, నితాంతస్వాంత - అతిశయమయినచిత్తముగలవారలకు మందారకా - కల్పవృక్షమయినవాఁడా, పార్ష్ణి.........రకా. పార్ష్ణిస్థాన - కాలియొక్క చీలమండను దిగువభాగమున, అనఁగాఁబాదములయొక్క సమీపమున, విభాసమాన - ప్రకాశించుచున్న, మధుహ- విష్ణువును, బ్రహ్మ - బ్రహ్మయును. ఆది - మొదలుగాఁగల, బృందారకా - దేవతలుఁగలవాఁడా ఇందు 'దిధక్షాదక్షువీక్షా' ఛేకానుప్రాసాలంకారము. 'నితాంతస్వాంత' అనుప్రాసాలంకారము.

క॥ కవిత్వముఖకేళివన సం, భవిత్వవచఃకుసుమపూజ్య ♦ పదయుగ దమున
స్సవితృహరిణాంకలోచన, భవతృష్ణాహరణచణ కృ ♦ పాపరిపూర్ణా. 98.

అ॥ కవిత్వ.............యుగ. కవిత్వ-కవిత్వముతోఁగూడిన, ముఖ-వదనమనెడు, కేళివన- ఉద్యానవనమునందు, సంభవిత్వ-కలుగునట్టి, వచఃకుసుమ-వాక్కులనెడు పువ్వులతో, ని॥ స్త్రియః సుమనసఃపుష్పం ప్రసూనం కుసుమంసుమమ్, అ॥ పూజ్య-పూజింపఁదగిన, పదయుగ-చరణద్వంద్వము గలవాఁడా, దమునస్సవితృహరిణాంకలోచన, దమునః-అగ్నిహోత్రుఁడును, 'ని॥ సప్తార్చిర్దమునా శుక్రః, అమ॥ "వ్యు. దామ్యతిగ్లాపయతీతిదమునాః, సవితృ-సూర్యుఁడును, హరిణాంక-చంద్రుఁ డును, లోచన-కన్నులుగాఁగలవాఁడా, అనఁగా శివునకుఁ జంద్రసూర్యాగ్నులు మూఁడునేత్రము లనుట, భవతృష్ణాహరణచణ, భవతృష్ణా-సంసారబంధమనెడు దప్పిని, హరణచణ-నాశమొనర్చుట యందు నేర్పరితనముగల, కృపా-దయారసముయొక్క, పరిపూర్ణా-సమృద్ధిగలవాఁడా, ఈపద్యము తోద్విప్రాసముఁజెప్పఁబడినది. ఇందు 'కవిత్వముఖకేళివనసంభవిత్వవచః కుసుమపూజ్యపదయుగ, అనుటచేత, ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకాలంకారమును. పార్ష్ణిస్థానవిభాస.........బృందారకా, అనుటచే నుదాత్తాలంకారమును 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, మహతాంచోపలక్షణమ్, కా॥ ప్ర॥

పంచచామరము॥ చరాచరాదరానుషక్త ♦ సాధులోకవజ్రపం
జరా జరానిరాసిదేహ ♦ సత్యనిత్యవాక్ప్రియం
కరా కరాళరాక్షసాప ♦ కారకాహవక్రియా
పరా పరాశరాదిమౌని ♦ భక్తియుక్తితత్పరా. 99.

అ॥ చరాచరాదరానుషక్త. చర-తిరిగెడుమనుష్యపశుపక్ష్యాదులయందును, అచర-కదలని వృక్షపర్వతాదులయందును, ఆదర-దయతో, అనుషక్త-సంగతమైనవాఁడా, సాధులోకవజ్రపంజరా. సాధులోక-సజ్జనులయొక్క సమూహమునకు, వజ్రపంజరా-వజ్రముతో నిర్మింపఁబడినకులాయమైనవాఁడా-జరానిరాసిదేహ. జరా-ముదిమియొక్క, నిరాసి-నిరసనముగల, దేహ-శరీరముగలవాఁడా, అనఁగా నిరంతరము యౌవనముతోనే యుండువాఁడాయనుట, దేవతలకు సహజముగా (త్రిదశులు) ముప్పదివత్సరముల వయస్సుగలవారనిప్రసిద్ధి. సత్యనిత్యవాక్ప్రియంకరా. సత్య-నిజమైనట్టియు, నిత్య-శాశ్వతమైనట్టియు, వాక్-మాటలచేత, ప్రియంకరా-ఇష్టమునుగలిగించువాఁడా, కరాళరాక్షసాపకారకాహవక్రియాపరా. కరాళరాక్షస-భయంకరులైన యసురులయొక్క, అపకారక-కీడుచేయునటువంటి, ఆహవక్రియా-యుద్ధకార్యమునందు, పరా-ఉత్కృష్టుఁడైనవాఁడా, పరాశరాదిమౌని భక్తియుక్తితత్పరా. పరాశరాదిమౌని-పరాశరుఁడు మొదలగు ఋషులయొక్క, భక్తి-వినయముతోఁగూడినసేవతో, యుక్తి-కూడుటయందు, 'ని॥ యుక్తిర్న్యాయేచయోజనే, విశ్వ. తత్పరా-ఆసక్తిగలవాఁడా, ఇందు 'చరాచరాదరానుషక్త-సత్యనిత్య-భక్తియుక్తి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'సాధులోకవజ్రపంజరా, ఉపమాలంకారము. ఈపద్యము ముక్తపదగ్రస్తముగాఁ జెప్పఁబడినది.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యేతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయప్రణీతంబయిననిరంకుశోపాఖ్యానంబనుమహాప్రబంధంబునందుఁబ్రథమాశ్వాసము.

అ॥ ఇది. శ్రీమ........లబ్ధ. శ్రీమత్ - సంపద్యుక్తమైన, కాళీవరప్రసాద - కాళికాదేవియొక్క-యిష్టముతోఁగూడిన యనుగ్రహముచేత, 'ని॥ దేవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠేత్రిషుక్లీబే మనాక్ప్రియే. అ, ప్రసాదోఽనుగ్రహే కావ్యః ప్రాణస్వాస్థ్యప్రసక్తిషుమే. లబ్ధ-పొందఁబడినట్టియు, లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ-లబ్ధవర్ణ-పండితులచేత, వర్ణనీయ - గుణలక్షణాదులను ప్రశంసింపఁదగినట్టియు, కవిత్వతత్త్వధౌరేయ - కవనముయొక్క-స్వరూపమనెడు భారమునువహించినవాఁడును, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ. పెదలింగనార్య - పూజ్యుఁడయినపెదలింగనయొక్క, గర్భార్ణవ - గర్భమనెడుసముద్రమునకు, పూర్ణిమాత్రేయ - పున్నమనాఁటిచంద్రుఁడును, గురువరాచార్య...విధేయ. గురువరాచార్య - విద్యనుపదేశించినట్టి వేదమంత్రాద్యుపదేశకునియొక్క, పదారవింద - తామరపూవులవంటిపాదములకు, మిళిందాయమానమానస - తుమ్మెదగాఁజేయఁబడుచున్న మనస్సుచేత, ఆశ్రేయ - ఆశ్రయింపఁదగినవాఁడును, పండితమ్మన్యేతర - నేనేపండితుఁడనని పొగడికొననట్టి విద్వాంసులకు, అజేయ - గెలువనశక్యమైనవాఁడును, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ - సమస్తమయినపండితులయొక్క సమూహమునందు, వినయముగలిగినవాఁడును, రుద్రయనామధేయ - రుద్రయ్యయను పేరుగలవాఁడును, అయినకవిచేత. ప్రణీతంబు - రచింపఁబడినది, అయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబు- అయినట్టి నిరంకుశోపాఖ్యానము, 'అనుమహాప్రబంధంబునందుఁ - అనునట్టి మహాకావ్యమునందు, ప్రథమాశ్వాసము - మొదటిదయినపరిచ్ఛేదము. ఇందు 'పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, అనుటను. ఈకవియేసుగ్రీవవిజయమున 'న్న.........కాళికాంబాప్రసాద, సంకలితకవిత్వచాతుర్య

ధుర్య, తావన్య పెదలింగనార్యతనూజ, కోవిదస్తవనీయగుణసుద్రధీర, అనినాఁడు. కవిధర్మశాస్త్రములయందుఁగలనియమములే పాటింపవలయునుగాని యన్యథా ప్రవర్తింపఁగూడదను సిద్ధాంతము కలవాఁడగుటచే నిట్లువ్రాసియుండె. పూజ్యతయందుఁ దల్లియధికురాలు కనుకనే 'మాతృదేవోభవ పితృదేవోభవ, అనవలసివచ్చుచున్నది. వ్యావహారికమునందుఁ దండ్రియే కాని తల్లియవసరములేదు. కనుకనే బమ్మెరపోతన, అల్లసానిపెద్దన, కూచిమంచితిమ్మయ, వెన్నెలకంటిసూరన, మున్నగువారందఱు పితృనామమునే వ్యవహరించిరి కాని మాతృనామమును వ్యవహరించియుండలేదు. కొందఱు పితామహునిగూడఁ జెప్పుచువచ్చిరి. మీఁదుమిక్కిలి గర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, అనినాఁడు అయినను.

"క॥ పుత్త్రోత్సాహముతండ్రికిఁ, బుత్త్రుఁడుజన్మించినపుడె ♦ పుట్టదుజనులా
పుత్త్రునిగుణములఁబొగడఁగఁ, బుత్త్రోత్సాహంబునాడె ♦ పుట్టురసుమతీ."

మఱియు

"క॥ కొఱగానికొడుకుపుట్టినఁ గొఱగామియెగాదుతండ్రి ♦ గుణములఁజెఱుచున్
జెఱకుతుదవెన్నుపుట్టినఁ, జెఱకునఁదీపెల్లఁజెఱుచు ♦ సిద్ధముసుమతీ."

అనియును దండ్రికిప్రాధాన్యత్వమీయఁబడినదిగదా! తండ్రిని జెఱకుగను బుత్రుని వెన్నుగను బోల్చుటకును దీనికిగలభేదమును వర్ణింపుఁడు. తండ్రిగర్భమునుండి తల్లిగర్భమునకువచ్చి వృద్ధియై తదుపరి భూపతనప్రాప్తియగుచున్నది. "అంగాదంగాత్సంభవసిహృదయాదధిజాయతే,ఆత్మావైపుత్త్రనామాసి, షోడశకళాన్వితుఁడగు చంద్రునియుదయముననే సముద్రునకు సంతోషమతిశయించుచున్నది. ఇతఁడును సర్వవిద్యాసంపూర్ణుఁడై తండ్రిహృదయమునానందమును గలిగించినాఁడు. తన విద్యావిశేషమును తెలియఁజేయుటకై 'పూర్ణిమాత్రేయ, అని ప్రయోగించినాఁడు. దీనింబట్టిచూడఁదనతండ్రికిఁ దానొక్కఁడేపుత్త్రుఁడనికూడ ధ్వనించుచున్నది. "ఏకోఽపిగుణవాన్ పుత్త్రోనిర్గుణేనశతైరపి, ఏకచంద్రప్రకాశేనవక్షత్రైః కింప్రయోజనమ్" చాణ. చంద్రుఁడు అబ్జుఁడు" జలమునందుఁబుట్టినవాఁడు అయినను సముద్రమునఁబుట్టెననియే ప్రసిద్ధిగదా! గతము ద్రిశఫీఠికయందు "తొల్లిటికవులెల్లరుమాతృగర్భమునర్ణవమునకుఁబోల్చి తాముచంద్రులమని చెప్పియుండిరే కాని యీలాగునఁజెప్పలేదు" అని యున్నది. వీరువ్రాసినగ్రంథచ్చటనో యొకచోటనున్నను "వంశపయఃపారావారరాకాసుధాకర" అని విశేషముగా జెప్పుచుందురు. కొందఱు 'మాతృనామమును జెప్పి 'గర్భశుక్తిముక్తాయమాన, అనుచు వచ్చిరి. మాతృనామమునే చెప్పుకొనవలసిన భీమకవిసైతము "మ. ఘనుఁడన్ వేములవాడవంశజుఁడ ద్రాక్షారామభీమేశనా, దనుఁడన్" అనియే వచించియున్నాఁడు. తుదకు మొల్లకూడ తల్లిపేరు, చెప్పుకుంటే బాగుండదని తలంచియే కాఁబోలు తండ్రినే వ్యవహారములోనికిదెచ్చినది. ఇచ్చటఁ బెదలింగనార్యునకు సముద్రమునకు నుపమానోపమేయములు సరిగానుండి నందున నలంకారశాస్త్రజ్ఞులకు సమ్మతమై యలరారుచున్నది. అయ్యలభాస్కరకవులు నిట్లే ప్రయోగించిరి.

ఉదా. భుజం॥ 'మరాటాంగవంగాంధ్ర♦మత్స్యత్రిగర్తాధిరాట్పీఠసంస్తుత్య♦తేజోయశస్స,ధ్సైశ్వర్యకొండ్రాజు♦తిమ్మక్షమాభృ, ద్వరేణ్యస్ఫుగర్భ♦ వారాశిచంద్రా" ఎ.గీ "అతఁడుకొండ్రాజు తిమ్మభూ♦పతివరేణ్య, తనయపెద తిమ్మరాజవ♦తంసగర్భ, వార్ధిచంద్రుఁడు సత్కుల♦వర్ధనుండు, సతత విభవుండు వేంకట♦ తిమ్మవిభుండు" రె. శా. 'పెద.................త్రేయ, రూపకాలంకారము. వర్ణనీయ,ధారేయ,ఆత్రేయ, ఆశ్రేయ, అజేయ'విధేయ,నామధేయ, ఇవియంత్యానుప్రాసాలంకారము,

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహంభూన సగోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వెంకటశివార్యపౌత్త్ర, లక్ష్మాంబా కోటీశ్వర సుధీమణిపుత్త్ర, శిల్ప వాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విశ్వకర్మకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన, విరచితంబైననిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానమునఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

ద్వితీయాశ్వాసము

క. శ్రీపతిసాయక సుమన, శ్శ్రీపద నిర్ఘాతశమన ♦ సింధురవరదై
త్యాపహ హిమవద్భూభృ, ద్భూపాల మహేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1.

అ॥ శ్రీపతిసాయక. శ్రీపతి — లక్ష్మీదేవికి నాథుఁడైన విష్ణువే, సాయక — బాణముగాఁగల వాఁడా, సంపదల కధిపతియగువానిని జేపట్టినవాఁడాయని భావము. సుమనశ్శ్రీపద. సుమనః — దేవతలయొక్క, మంచిమనస్సుగలవారియొక్క, శ్రీ - సంపదను, పద — రక్షించుటగలవాఁడా, 'ని. పదంశబ్దేచవాక్యేచవ్యవసాయాపదేశయో, పాదపచ్ఛిహ్నయోస్థాన త్రాణయో రంకవస్తునోః, విశ్వ. నిర్ఘాతశమన. నిర్ఘాత — దృఢముగాభయపెట్టఁబడిన, శమన — యముఁడుగలవాఁడా, 'ని. నిర్నిశ్చయనిషేధయోః' అ. 'ఘాతంతుకంపితేభర్త్సితేత్రిషు' మే. ఇచట చంపఁబడిన యముఁడుగల వాఁడా అనియుఁజెప్పవచ్చును. సింధురవరదైత్యాపహ. సింధురవరదైత్య — శ్రేష్ఠుఁడయిన గజా సురుని, అపహ — త్రోలఁగించినవాఁడా, అనఁగా యుద్ధమునసంహరించినవాఁడా, యనుట. హిమవ ద్భూభృద్భూపాల. హిమవత్ — మంచుతోఁగూడియున్న, భూభృత్ — పర్వతముయొక్క, భూ— ప్రదేశమును, 'ని భూఃపృథివ్యాఁస్థానమాత్రే' విశ్వ. పాల — కాపాడుచున్నవాఁడా, మహేశ— మహాప్రభువైనవాఁడా, ని ఈశఃప్రభౌశంకరేస్యాత్' విశ్వ. కందపురసోమేశా — కందుకూరిపట్ట ణమునఁగల యోసోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసారంభమునఁగృతిపతికి సంబోధనము. ఇచట 'సోమేశా' అనిదీర్ఘమువచ్చుటకు 'సూ. సంబోధనేవాదీర్ఘస్స్యాత్ప్రయోగస్యతభాగతేః. భవే దత్రాదితామేవ దీర్ఘత్వంప్రకృతేశ్శుచేః' అథ. 'శ్రీపతిసాయక' అనుటచేఁ బరికరాలంకారము, 'విశేషణై ర్యత్సాకూతై రుక్తిఃపరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ విష్ణువే బాణముగాఁగలవాఁడవు, మంచిమనస్సుగలవారికి సిరులిచ్చి కాపాడునట్టి వాఁడవు, యముని దండించినవాఁడవు, గజాసురుని రూపుమాపినవాఁడవు, హిమవత్పర్వత ప్రదేశ మును బాలించుచున్న ప్రభుఁడవు, నగు కందుకూరి శ్రీ సోమేశ్వరస్వామీ !

గీ॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహుఁడైన
పులహుఁడిట్లనిపలికెనా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడవచనమై ♦ చిత్రిమెఱయ. 2.

అ॥ అవధరింపుము – వినుము, తత్త్వ......కలహుఁడు. తత్త్వవిద్యా – వేదాంతశాస్త్రము నందలి, వివేక – జ్ఞానముచేత, దళిత – భేదింపఁబడిన, కామాదిరిపువర్గ – కామక్రోధాదులగు నరి షడ్వర్గముయొక్క, అనఁగాఁగామము క్రోధము లోభము మోహము మదము మత్సరము అను నీయాఱనుట. కలహుఁడు – పరస్పరవివాదముగలవాఁడు, అనఁగా వీనిని జయించినవాఁడనుట. ఐనపులహుఁడు – అయినట్టిపులహుఁడను నామధేయముగలబ్రహ్మ, ఆభూవరేణ్యశేఖరునితోడన్ – రాజులలోశ్రేష్ఠుఁడయిన యాధర్మశీలునితో, వచనవైచిత్రి – వాక్యములయొక్కయద్భుతము, మెఱయన్ – ప్రకాశింపఁగా, ఇట్లని – ఈవిధముగానని, పల్కెన్ – చెప్పెను, అనఁగా వక్ష్యమాణ ప్రకారముగావచించెననుట. ఇట్లుభవిష్యదర్థకముగఁజెప్పుటనుగూర్చి 'సూ. ఇట్లనియె, అనిననవిభావ్య ర్థకథన ప్రారంభపరిసమాప్తులు క్రమంబుగనగు' ప్రౌ. వ్యా. ఇందు 'కలహుఁడు, పులహుఁడు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ వేదాంతవిద్యయందలి జ్ఞానపరిపూర్ణముచేతఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మద మత్సరములను జయించిన యాపులహమహర్షి ధర్మశీలప్రభువున కిట్లు సెప్ప నుపక్రమించెను.

—: నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు :—

క. వినుభూపాల ధరామర, తనయునిమహిమంబు లెన్నఁ ♦ దరమా విద్యా
వననిధి హరివరలబ్ధుం, డనఘాత్ముఁడు తొల్లిజన్మ ♦ మం దని తెలియున్. 3.

అ॥ భూపాల – ఓరాజా, విను – ఆకర్ణింపుము, ఇచట ము కారములోపించుటకు 'సూ. ప్రార్థనార్థేమురేకత్వే కథ్యతేమధ్యమార్థకః విభాషాంతపదం త్వేకే నప్రాణోకుకదాచన" అథ. ధరామరతనయునిమహిమంబులు – ఆబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క మాహాత్మ్యములు, ఎన్నన్ – గణించుటకు, తరమా – నాకుశక్యమా, కాదనుట. విద్యావననిధి – విద్యలయందు సముద్రునివంటివాఁడు, హరివరలబ్ధుండు. హరి – విష్ణుమూర్తియొక్క, వర – ప్రసాదమువలన, లబ్ధుండు – లభింపఁబడిన వాఁడు, అనఁగా విష్ణువుయొక్క వరమువలనఁబుట్టినవాఁడనుట. ఇచట విద్యాసముద్రమును హరివరమువలనఁ బొందినవాఁడనియు నర్థమగుచున్నది. (అతఁడు – అట్టివాఁడు,) తొల్లిజన్మమందున్ – పూర్వపు పుట్టుకయందు, అనఘాత్ముఁడు – పాపములేనివాఁడు, పుణ్యపురుషుఁడు. 'ని. అఘందురితదుఃఖయోః' విశ్వ. అని తెలియున్ – అనివిశదమగును, ఇందు 'ధరామరతనయుని మహిమంబు లెన్నఁ దరమా' అనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును, 'విద్యావననిధి' ఉపమాలంకారమును.

తా॥ ఓరాజా వినుము: ఆబ్రాహ్మణకుమారుని గొప్పతనములను వర్ణింప నాతరముగాదు. సమస్తవిద్యలయందు సముద్రునివంటివాఁడు. అతనిఁజూచినచో గతజన్మమున గొప్పపుణ్యాత్ముఁడగుటవలననే యిట్లు జన్మించియుండె నని తెల్లమగును.

సీ॥ వేదముల్ ద్రుహిణాన♦నోదయం బగునాఁటి, కొదువఁదీర్చుకొనుట ♦ కొఱకువచ్చె
శాస్త్రములు వాని♦వెనువెంట నంటుచు, సందియంబులు దీర్చు♦కొందుమనుచు

వచ్చెనో యనఁగను♦వానివీఁకనె పురా, ణములును సంశయాం♦శములు వీడ
వచ్చెనోరా యన♦వరగుణప్రౌఢిమ, తావచ్చి ప్రౌఢగాఁ♦దలఁచె ననఁగఁ
తే॥ జదువఁ జూడఁగ విన మది♦కొదువునంత, వేదశాస్త్రపురాణాది♦విద్యలెల్లఁ
దనరె హరిలబ్ధ మగునట్టి♦జననమహిమ, వానికేమిటఁ గొదువెన్న♦వశమె భూప. 4.

అ॥ భూప - ఓ పుడమిఱేఁడా, హరిలబ్ధము - నారాయణునివలనఁ బొందఁబడినది, అగునట్టి జననమహిమన్ - అయినటువంటి పుట్టువుయొక్క గొప్పతనముచేత, ద్రుహిణాననోదయంబు - బ్రహ్మదేవునియొక్క ముఖములవలననుత్పన్నము, అగునాఁటికొదువన్ - అయినట్టి యప్పటిలోతక్కువను, తీర్చుకొనుటకో అనన్ - చక్కఁబఱచుకొనుటకు, వచ్చెననన్ - వచ్చెనేమో యనునట్లు, వేదముల్ - ఋగ్యజుస్సామాథర్వణములను వేదములున్, ఇచట 'కొదువలైతీరుటకో అనువచ్చె' నని వ్రాఁతప్రతి. వానివెనువెంటన్ - ఆవేదములకుమిక్కిలి వెంబడిగా, అంటుమన్ తాఁకుము సందియంబులు - సంశయములను, తీర్చుకొందుము - సరిచేసికొనియెదము, అంచున్ - అనుకొనుచు, వచ్చెనో - వచ్చినవేమో, అనఁగను - అనునట్లుగా, శాస్త్రములును - తర్కవ్యాకరణాది శాస్త్రములును, వానివీఁకనె - ఆశాస్త్రములవలెనే, సంశయాంశములు - సందేహములుగలభాగములు, వీడన్ - విడిపోవుటకు, వచ్చెనోరా - వచ్చినవిసుమా, అనన్ - అనుకొనునట్లు, పురాణములును, మత్స్యకూర్మవరాహాద్యష్టాదశ పురాణములును, అనఁగాఁ బూర్వపుకథలును, పురాణమున కైదు లక్షణములు. 'పురాణంపంచలక్షణమ్' అవియేవియనఁగా 'సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వంతరాణి చ, వంశానుచరితం చేతి లక్షణానాం తు పంచకమ్' అ. వరగుణప్రౌఢిమ. వరగుణ - శ్రేష్ఠమయిన యభ్యాసముతోఁగూడిన, ప్రౌఢిమ - నేర్పు, ఇచట ఇమనిచ్ప్రత్యయము మృగ్యమనునామనోక్తి ననుసరించి శ్రీ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు తమ శృంగారనైషధవ్యాఖ్యానమున దీనిని ప్రయోగానర్హముగా భావించియుండిరి. 'ని. ప్రౌఢిమ' సం. వి న్. నేర్పు. (రూ. ప్రౌఢిమము) శ. ర. మఱియు 'ని. ప్రౌఢి. సం. వి అ. స్త్రీ' ప్రౌఢిమ. సం. వి. న్. పుం. ప్రౌఢిమము. సం. వి. అ. పుం. సామర్థ్యము. అం. వాచ. శబ్దార్థచంద్రికయందును శబ్దరత్నాకరమున నున్నట్లేయున్నది. సంస్కృత ప్రయోగములును గలవు. ఉదా. "ఇంధానే భవవీతిహోత్రనివహే కర్మౌఘచండానిల, ప్రౌఢిమ్నా బహులీకృతే నిపతితం సంతాపచింతాకులం, మాతర్మాం పరిషించ కించిదమలైః పీయూషవర్షైరివ, శ్రీకామాక్షి తవ స్మితద్యుతికణైశ్శైశిర్యలీలాకరైః" మూక. ఇట్లుండుటచేతనే కవిసార్వభౌముఁడు 'శా. సత్కారంబొప్పఁగ గారవించి పలికెన్ ♦ గంభీరవాక్ప్రౌఢిమన్' అని శృంగారనైషధమునందును 'మ. దరహాసంబుల భ్రూలతానటనచే ♦ తన్ విభ్రమప్రౌఢిమన్" అని హరవిలాసమునను బ్రయోగించియుండెను. రామరాజభూషణుఁడును "శా. నిర్వక్రప్రౌఢిమ విన్నవింతు నని వా♦గ్వైచిత్రితో నిట్లనున్" వసు పెద్దనామాత్యుఁడును "మ. నాళీకపత్త్రేక్షులు;త్సవకొప్పన్ విహరించుచున్ సరసవా ♦ చాప్రౌఢిమల్ మీఱఁగన్" మను. ప్రయోగించియున్నారు. తత్ప్రబంధవ్యాఖ్యాతలును వానినంగీకరించియేయుండిరి. తావచ్చి - తానువచ్చి, ప్రౌఢగాఁదలఁచెన్ - యౌవనముగలదియగుట కాలోచించెనేమో, అనఁగన్ - అనునట్లు, చదువన్ - పఠించుటకును, చూడన్ - చూచుటకును, వినన్ - వినుటకును, మదికొదువునంత - మనస్సునకుసమృద్ధియగునంతటి, వేద శాస్త్ర పురాణాదివిద్యలు. వేద - చతుర్వేదములును, శాస్త్ర - షడ్శాస్త్రములును, పురాణ - అష్టాదశపురాణములును, ఆదిన్

మున్నగాఁగల, విద్యలెల్లన్ - సమస్తమయిన విద్యలును, తనరెన్ - ప్రకాశించెను, వానికిన్ - అనిరంకుశునకు, ఏమిటన్ - ఎందుననను, ఇది దేశ్యము. 'సూ. అంద్వాదీనాఁ శక్తిమన్మాత్రతాఽపి క్వచిదిష్యతే" అథ. కొదువ - తఱుగు, వెలితి, ఎన్నవశమె - ఎంచుటకుఁదరమగునా, 'వానికే మిటఁగొదువెన్నవశమె' అనుటకు 'సూ. అపృష్టార్థోఽపి సాధు స్స్యాద్యదిచేతస్సుఖావహః' అథ. ఆనిరంకుశునకు విద్యలన్నియు నప్రయత్నముగనే లభించె ననుటకు "జలే తైలం ఖలే గుహ్యంపాత్రదానం మనాగపి, ప్రాజ్ఞే శాస్త్రం స్వయం యాతి విస్తారే వస్తుశక్తితః" చాణ. 'వేదముల్..... వచ్చె' ఇచట సాపేక్షాలంకారమును, 'వానికేమిటఁ గొదు వెన్నవశమె?' అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా॥ ఓరాజా: అతఁడు విష్ణువరము వలన జన్మించినవాఁ డగుటచేతనే బ్రహ్మదేవుని ముఖమునఁ బుట్టినలోకశక్కువలను జక్కఁబఱచుకొనుటకు వచ్చినవేమో? యనునట్లు వేదములును, వానిని వెంబడించుచు సంశయములను దీర్చుకొనవచ్చినవేమో? యనునట్లు శాస్త్రములును, వానివలెనే సందేహములను దొలఁగించుకొనఁదలఁచి పురాణములును వచ్చినవి. వానికిఁ దగినట్లు విద్యాభ్యాసముయొక్క నేర్పుకూడ వచ్చి యుక్తవయస్సు కలదయ్యెనేమో? యనునట్లు చదువుటకును, జూచుటకును, వినుటకును, మనస్సున కానందము కలుగునట్లు సమస్తవిద్య లతనియం దుండెను.

క॥ అదిగనుక నన్నివిద్యలు, పదఁపడి చతురత్వ మొందె ♦ బాల్యముననె దే
మొదల హరిమహిమ వానికిఁ, బిదపన్ హరిజన్మబలము ♦ పెనఁగొనెనటులన్. 5

అ॥ అదిగనుకన్ - అటులయియుండుటవలన, బాల్యముననందే - చిన్నతనముననే, అన్నివిద్యలు - సమస్తములయిన విద్యలును, పదఁపడి - తరువాత - చతురత్వము - నిపుణతయును - నేర్పరితనమును, ఒందెన్ - పొందెను, కలిగెను, వానికిన్ - అనిరంకుశునకు. అటులన్ - అప్రకారముగా, మొదలన్ - ప్రథమమున, హరిమహిమ - విష్ణుమూర్తియొక్క మాహాత్మ్యమును, పిదపన్ - అటుపిమ్మట, హరిజన్మబలము - గతజన్మఫలమును, వ్యు. హరతీతిహరిః. అనఁగా హరింపబడిన జన్మమనుట. పెనఁగొనెన్ - చుట్టుకొనెను, విద్యలభించుటకు మార్గములు. "గురుశుశ్రూషయా విద్యా పుష్కలేన ధనేన వా, అథవా విద్యయా విద్యా చతుర్థే నోపలభ్యతే" అని చెప్పఁబడియుండుటచేత నతనికి గతజన్మసంస్కార మనియేనిశ్చయాభిప్రాయము. "జన్మజన్మ య దభ్యస్తం" అని వృత్తికారుని వాక్యము.

తా॥ అతఁడు విష్ణువరమువలనఁ బుట్టుటచేతనే చిన్నతనమునందే సమస్తవిద్యలును చాతుర్యమును, లభించినవి. వానికి మొదట విష్ణుమహిమయును, వెనుక గతజన్మఫలమును బెనవైచికొనినవి.

చ॥ ఉడుపతిజూట జూట సరి♦దుద్యదభంగతరంగనిస్వనా
జడిమ పరాభవిష్ణుతర♦శబ్దసమగ్రత నాటుశాస్త్రముల్
తడయక పన్యసింప విబు♦ధప్రకరంబులు వచ్చి సందియం
బడుగనిపోకు ధీకృతికి♦నబ్బురమై యేరు ధరాతలంబునన్. 6.

అ॥ ఉడుపతి........సమగ్రతన్. ఉడుపతి—నక్షత్రములకు రాజయినచంద్రుఁడు; జూట-జడగలవాఁడయిన శివునియొక్క, జూట-జడముడియందుఁగల, సరిత్-ఆకాశగంగా ప్రవాహము యొక్క, ఉద్యత్-ఒప్పుచున్న, అభంగ-నాశనములేని ఎడతెగని, తరంగ-అలలయొక్క, నిస్వన-ధ్వనితోఁగూడిన, అజడిమ-వేగమును, ఇచట 'అజడిమ-గట్టితనమును, అనియుఁజెప్ప వచ్చును. 'జడిమ, శబ్దమునుగూర్చి 'సూ॥ వర్ణదృఢాదిభ్యఃష్యఞ్చ', సిద్ధాం, పరాభవిష్ణుతర-తిరస్కారము చేయుచున్నదియైన, శబ్ద= శాస్త్రశిక్షితమైన వాక్కులయొక్క, సమగ్రతన్-సంపూర్ణము చేత, అఖిలశాస్త్రములన్—షడ్శాస్త్రములను, తడయక-ఆలస్యముచేయక, ఉపన్యసింపన్ - విస్తరించి చెప్పుచుండఁగా,ఇచటసంధినిగూర్చియుదా "చ. అపరిమితానురాగసుమనోలసయై చిగురాకుచేతులం, దపసిని గౌఁగిలించు టుచితంబెకదాయననవ్వె రంభయున్" స్వా.చ. విబుధప్రకరంబులు-తెలిసినవారి యొక్క-సమూహములు, 'ని॥ప్రకరఃకీర్ణపుష్పాదౌసంహతౌ,' హేమ. వచ్చి-ఏతెంచి, సందియంబున్-ఒక సంశయమును, అడుగనలేరు-ప్రశ్నింపఁజాలరు, ధీకృతికిన్-అతనితోఁ దర్కించుటకు, ధరాతలంబునన్-ఈభూమియందు, ఏరున్-ఎవ్వరైనను, అర్హులె=తగుదురా. అనఁగానెవ్వరును లేరనుట. ఇచట 'అర్హులె, యనుటకు "సూ.ఏదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌభవతః" నన్న. ఇందుసంశయములనే యడుగువారు లేరుతర్కింప నెవరుసమర్థులనుటచేతఁ గావ్యార్థాపత్త్యలంకారము. "ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్త్వన్య దాపతేత్, కైముత్యన్యాయతః సా స్యా దర్థాపత్తి రలంక్రియా" ప్రతా. 'క॥ వసుస నొకానొకవస్తువు, గిరికొన వస్త్వంతరంబు కైముతన్యాయము, స్ఫురితంబై చనుదేఱఁగ, ధర నర్థాపత్తి యయ్యె" నరస. 'జూటజూట - అభ గతరంగ, అనుప్రాసాలంకారమును. 'గంగానదీ వేగమును ధ్వనిని బరాభవించునంతటి శీఘ్రముగను శబ్దజాలముతోను, ఉపన్యసించెను, అనుటచేత నుపమాలంకారమును. "స్పర్థతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి, తస్య చానుకరో తీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః. కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి.

తా॥ శివునితలనుండి ప్రవహించుచున్న యాకాశగంగయొక్క యెడనితెగని యలలతోఁ గూడినవేగమువలె షడ్శాస్త్రముల నుపన్యసించుచుండఁగాఁ బెద్ద లనేకులు వచ్చి వినుచుందురే కాని యిచ్చట నొకసందియంబు కల దనిప్రశ్నించువా రొక్కరును లేరు. ఇఁక నీపుడమియం దతనితోఁ దర్కింపఁ దగినసమర్థులెవరు గలరు.

క॥ ఈరీతి నతఁడు విద్యా, పారీణత సంగ్రహించి ♦ బాల్యమునందున్
జారుతరకీర్తి దిక్కుల, నారూఢిగఁ బర్వఁజేయ ♦ నాసమయమునన్. 7.

అ॥ అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, బాల్యమునందున్-చిన్నతనమునందే, ఈరీతిన్-ఈవిధమున, విద్యాపారీణత-విద్యలయొక్క పారంగతత్వము. ఆవలిదరివఱకు ననుట. సంగ్రహించి-తెలిసికొన్నవాఁడై, చారుతరకీర్తి-ప్రశంసింపఁదగినకీర్తిని, ఇచట కీర్తినిగుఱించి 'దానాదిప్రభవా కీర్తిఃశౌర్యాది ప్రభవం యశః, మాధవి. (రాధాకాంతధృతము) దిక్కులన్-దిశలయందు, ఆరూఢిగన్—నిశ్చయముగ, పర్వఁజేయన్-వ్యాపించునట్లు చేయఁగా, ఆసమయమునన్- అట్టికాలమున,

తా॥ ఆనిరంకుశుం డిట్లు చిన్నతనమునందే సంపూర్ణమయినవిద్యను సంపాదించి తనకీర్తి దిశలెల్ల నిండింపఁజేయ నయ్యెడ.

ఉ॥ భూవలయంబునం గలుగు ♦ భూసురసంఘము లేగుదెంచి వి
ద్యావిభవంబుఁ జూచి యితఁ ♦ డంబురుహాసనమూర్తి గాక భూ
దేవకుమారుఁడే యని మ ♦ దిం దలపోయఁగ నంతలోపలన్
యౌవన మంకురించె వసు ♦ ధాధిప విప్రకుమారమౌళికిన్. 8.

అ॥ వసుధాధిప - ఓప్రడమిఱేఁడా, భూవలయంబునన్ - ఈయవనీచక్రమునందు, కలుగు భూసురసంఘములు - ఉన్నట్టి బ్రాహ్మణులయొక్క సమూహములు, ఏగుదెంచి - వచ్చి, విద్యావిభవంబున్ - అతనికిఁగల చదువుయొక్క సమృద్ధిని. చూచి - వీక్షించి, కనుగొని, ఇతఁడు - ఈ నిరంకుశుఁడు, అంబురుహాసనమూర్తిగాక - బ్రహ్మదేవుఁడుగాక. భూదేవకుమారుఁడే - బ్రాహ్మణునికొడుకా, అని - ఈప్రకారముగా, మదిం దలపోయఁగన్ - వారివారి మనస్సులలో నాలోచించుకొనుచుండఁగా, అంతలోపలన్ - ఆకాలమునకులోఁగా, విప్రకుమారమౌళికిన్ - శ్రేష్ఠుఁడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునకు. 'ని॥ చూడాకిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయస్త్రియః" అ. 'సూ. లింగభేదోభవేదిష్ట ఆశ్లేషేయదివారుచిః" అధ. యౌవనము - పదియాఱేండ్లవయస్సు, మంచిప్రాయము. అంకురించెన్ - పొడచూపెను. ఇందు 'ఇతఁ డంబురుహాసనమూర్తి గాక భూదేవకుమారుఁడే, ఇట్లుపమేయ మసత్యము చేసి యుపమానము సత్యముగా నిలుపఁబడుటచేత నపహ్నవాలంకారము. "ప్రకృతం య న్నిషిద్ధ్యాన్యత్, సాధ్యతే సా త్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర. "క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమానమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా" కా. సం.

తా॥ ఈప్రపంచమున నున్నబ్రాహ్మణు లందఱును వచ్చి యతనివిద్యాసంపత్తినిఁ జూచి కేవలము బ్రహ్మదేవుఁ డిట్లవతరించియుండును గాని యితఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁ డెంతమాత్రము గాఁ డనుకొనుచుండ నింతలో నావిప్రసుతునకు యౌవన మంకురించెను.

—: నిరంకుశుని యౌవనారంభము :—

గీ॥ బాల్యసంపూర్ణభావంబు ♦ పాయఁబోయఁ, దరుణయౌవనలక్ష్మి న ♦ ర్తనముసూపె
నధికతర మైన తెర దీసి ♦ యంతలోనె, చిత్తరముఁ జూపుపాతర ♦ కత్తె వోలె. 9.

అ॥ బాల్యసంపూర్ణభావంబు. బాల్య-చిన్నతనముయొక్క, సంపూర్ణ-నిండారిన, భావంబు-నిజమైనగుణము, "ని॥ భావఃసత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు" అ. పాయన్ పాయన్-తొలఁగుచుఁదొలఁగుచునుండఁగా, అధికతరము-అతిశయము, ఐనతెరన్-ఆయినట్టి అడ్డముకట్టినపరదాను, తీసినంతలోనె-ఒకప్రక్కకుఁ దొలఁగించుచుండఁగనే, చిత్తరమున్ - శృంగారచేష్టలతోఁ గూడినవటనావిశేషమును, చూపుపాతరకత్తెవోలెన్ - కనఁబఱచునట్టి నాట్యస్త్రీయో యనునట్లు, ఇచట 'పాతరకత్తెవోలె, అనుటకు 'సూ॥ క్వచిత్సాదృశ్యశబ్దస్యతదుత్కర్షే వ్యవస్థితిః, అధ. తరుణయౌవనలక్ష్మి-క్రొత్తదియైనయౌవన మనెడిసంపద, 'ని. తరుణ స్స్యాద్యువాపి యూని [illegible]

పుష్పేరుబూకయోః, విశ్వ. నర్తనమునూపెన్ - నాట్యమును గనఁబఱచెను, ఇందు 'చిత్తరము, అను టకుదా 'వ॥ వెన్నెలపులుఁగులమొత్తంబు చిత్తరంపుంబనులకు మెత్తవడి' నీలా, ప. ఈపద్యమునఁ బాయఁబాయన్, అనుటకు 'సూ. అద్రుతానామజాదీనాం ద్విరుక్తావంత్యలోపితా, అన్యేషాంచ ద్విరుక్తాస్యుర్బహులోపాగమాసతా'' అథ. 'తరుణయౌవనలక్ష్మి. రూపకాలంకారము, 'చిత్తరముఁ జూపుపాతరకత్తెవోలె, అను వాక్యమును గూర్పఁగా నర్తనమున కుపమానము సిద్ధించినదికనుక నుపమాలంకారము. వాక్యగతశ్రౌతి. కవి వర్ణించిన యీనాట్యమును వీథినాటకములందుఁ గననగును.

తా॥ బాల్యముయొక్క నైసర్గికస్వభావము తొలఁగుచుఁ దొలఁగుచు నుండఁగాఁ జెరఁదీయఁగనే నాట్యముచేయు నటియో యనునట్లు యౌవనలక్ష్మియొక్క సంపద పొడసూపెను.

—() నిరంకుశుని సౌందర్యవర్ణనము ()—

సీ॥ తొలుతఁ దుమ్మెలతోఁ ♦ దులఁదూఁగుఁనెఱికురు, లేరీతి నుండుఁ గౌ ♦ మారవేళ
మునుపు తామరలకు ♦ మొనఁజూపు తెలికన్ను, లేవిధంబున నుండు ♦ యౌవనమున
మొదలఁజందురునందుఁ♦గొదువలెన్నెడునాస్య, పద్మమేగతినుండుఁ♦బ్రాయమునను
మున్ను బంగారుపెం ♦ పుహసించుదేహ మే, వైఖరి నుండు మే ♦ ల్వాయసునందు

తే॥ నీవె తలపోసిచూచుకొ ♦ మ్మావివేక, శీలు నే వర్ణనముసేయఁ ♦ జాల వాని
మహితసౌందర్యలీలల ♦ మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండుజ ♦ యంతుఁడందు. 10.

॥ తొలుతన్ - మొదట. తుమ్మెదలతోన్ - తేంట్లసమూహముతో, తులఁదూఁగునెఱికురులు - సమానమగుచున్న తలవెండ్రుకలు, కౌమారవేళన్ - వయస్సువచ్చినప్పుడు, ఏరీతినుండున్ - ఏవిధముగా నుండును, ఇది ప్రశ్నార్థకము. నాలుగు పాదములనునిట్లే. మునుపు - పూర్వము, తామరలకున్ - తెల్లదామరపువ్వులకు, మొనఁజూపు తెలికన్నులు - కొననుగనిపింపఁజేయునట్టి స్వచ్ఛమైననేత్రములు, యౌవనమునన్ - ప్రాయమువచ్చినప్పుడు, ఏవిధంబునన్ + ఉండున్ - ఏతీరుగానుండును, మొదలన్ - ఆదియందు, చందురునందున్ - పూర్ణచంద్రునియందు, కొదువలు - లోపములను, ఎన్నెడు + ఆస్యపద్మము - ఎంచుచున్న కమలమువంటిముఖము, 'సూ॥ తద్ధర్మప్రథమేస్యాతాం డుడివర్ణౌచనాంతకౌ దోస్తుఖేదకతాపిస్యాదితికేపాంచిదీరితమ్'' అథ. ప్రాయమునను - ఈడువచ్చినసమయమున, ఏగతి నుండున్ - ఏలాగుననుండును. మున్ను - క్రిందటికాలమున, బంగారుపెంపున్ - శ్రేష్ఠమైన సువర్ణముయొక్క గౌరవమును, ఇచట 'బంగారు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'సూ॥ లోహవాచకశబ్దములును, ప్రౌ. వ్యా. హసించుదేహము - గేలిచేయునట్టియొడలు, మేల్వాయసునందున్ - మంచి తరుణావస్థయందు, ఏవైఖరినుండున్ - ఏక్రమముననుండును, నీవె - ఒకరుచెప్పకుండ నీయంతటనీవే, తలపోసిచూచుకొమ్ము - ఆలోచించి పరిశోధించుకొనుము, అవివేకశీలున్ - తెలివితోఁ గూడినస్వభావముగలవాఁడైన యీనిరంకుశుని, ఏన్ - నేను, వర్ణనముచేయఁజాలన్ - గుణలక్షణాదులను వివరించిచెప్పుటకు శక్యముగాదు, మహితసౌందర్యలీలలన్. మహిత - ఎక్కువైన, సౌందర్య - చక్కఁదనముయొక్క, లీలలన్ - రీతులచేత, వానిన్ - అతనిని, మన్మథుండు - విష్ణుపుత్రుఁడగు మన్మథుఁడనియును, యక్షరాజాత్మజుండు - కుబేరునియొక్క సుతుఁడగు నలకూబరుఁడనియును, జయంతుఁడు - ఇంద్రునికుమారుఁ

రుఁడగు జయంతుఁడనియును, అందుఁ జెప్పుదును, ఇందు 'అవివేకశీలు నేవర్ణనము సేయఁజాల, ననుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును 'మహితసౌందర్యలీలల మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండు, జయంతు, 'డందు' అనుటచేత నపహ్నవాలంకారమును. 'క॥ ఉపమేయము గాదనియిది, యుపమానమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా' కా. సం. ఇచట సౌందర్యమునఁ బ్రసిద్ధి నొందినవారలలో శ్రేష్ఠులను విచారించుట ముఖ్యమైయున్నది. "ఉ॥ ఇందునిభాస్య వాఁ పసఁగ నింద్రుఁడో, చంద్రుఁడో, యాయుపేంద్రుఁడో, స్వా. మ. ఇందు ఇంద్రుఁడు చంద్రుఁడు విష్ణువు యీమువ్వురు వర్ణింపఁబడినారు. మఱియు 'వ॥ చంద్రుడో యుపేంద్రుఁడో కంతుఁడో జయంతుఁడో యని సంశయం బందుచు, శృం॥ నై॥ ఇచట నిరంకుశుఁడు తరుణవయస్వి కావున వయోధికులగు నింద్రచంద్రోపేంద్రుల మాని సమానవయస్కులగు మన్మథజయంతనలకూబరాదులను బోల్చుటయుక్తమని కవిభావము.

తా॥ బాల్యముననే తుమ్మెదలతో సమానమైన కురులును, తెల్లతామరపువ్వులను వట్రువలే దని చూపించునట్టి స్వచ్ఛమైన నేత్రములును. చంద్రునియందుఁ గళంకము గల దని నిందించునట్టి పద్మమువంటి ముఖమును, సువర్ణముయొక్క కాంతిని బరిహసించునట్టి దేహమును, గల యీనిరంకుశుఁడు యౌవనదశయం దెట్లుండునో వర్ణింప నాతరము గాదు. నీవే యాలోచించుకొనుము. అతనిని జక్కఁదనమున మన్మథుఁడనియు, నలకూబరుఁడనియు, జయంతుఁడనియుఁ, జెప్పుదును.

ఉ॥ ఆతరుణావనీసురుఁ డొ ♦ కప్పుడు వీధికిరా విలాసినీ
వ్రాతకఠోరధైర్యకుధ ♦ రంబులు తుత్తుమురై చనం దయా
ర్ద్రేతరవృత్తి నేయు నతఁ ♦ డింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుఁడై
చేతులు తీయఁగా మరుఁడు ♦ సెజ్జపయిం బడు భూవరోత్తమా. 11.

అ॥ భూవరోత్తమా - రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, ఆతరుణావనీసురుఁడు - యౌవనవంతుఁడయిన యాబ్రాహ్మణుఁడు, ఒకప్పుడు - ఒక్కసమయమున, వీధికిరాన్ - బజారునకు రాఁగా. మరుఁడు — మన్మథుఁడు, విలాసినీవ్రాతకఠోరధైర్యకుధరంబులు. విలాసినీవ్రాత - శృంగారచేష్టలుఁగల స్త్రీలసమూహముయొక్క, కఠినమైన - గట్టియైన, ధైర్యకుధరంబులు - ధీరత్వమనెడి పర్వతములు, 'ని. గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ' అ. భూపర్యాయశబ్దములతో '(ధః. భృతో ధర' ఈశబ్దములు చేరినపుడు పర్వతమున కర్థమగును, తుత్తుమురై చనన్ - పిండిపిండియైపోవునట్లు, దయార్ద్రేతరవృత్తిన్. దయార్ద్ర - దయారసమునకును, ఇతర - వేఱయిన, వృత్తిన్ - వ్యాపారముతో. అనఁగా నిష్కారుణ్యముతో ననుట. 'ని. ఆర్ద్రం సార్ద్రం క్లిన్నం తిమితం స్తిమితం సమున్న ముత్తం చ' అ. ఏయున్ - ప్రయోగించును, అతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఇంటికిన్ - తనగృహమునకు, పోవన్ - పోయినతోడనే, నిరస్తచాపుఁడు - తీసివేయఁబడిన ధనువుగలవాఁడు, ఐ - అయి, 'ని. ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తస్స్యాత్ ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః' అ. చేతులుతీయఁగాన్ - చేతులునొప్పిపుట్టఁగా, సెజ్జపయిన్ పడున్ - అలసటనొందినవాఁడై తనశయ్యమీఁదఁ బడియుండును, ఈపద్యమున 'ఇంటికిన్' అనుటకు 'సూ. ఔపవిభక్తికసంజ్ఞా వర్ణాష్టింట్యాదయో భవన్తీహ యల్వాదే ర్నామ్నాం స్యుస్తే హి విభక్తౌ సమాసే చ' నన్న. 'చనందయార్ద్రేతర' అనుచోట ద్రుతము పూర్ణబిందువగుటకు 'సూ. అలుకి చ సంశ్లేషస్స్యాత్ బిందుం ప్రవదంతి తం క్వచిత్క్వచిత్" శబ్దచిం. "సూ. ఆద్యే తృతీయే చక

పా స్తృతీయాస్స్యు। కపేతరే, అద్యేత్తృతీయేతుర్యేచ ప్రాప్నువంతినిమిత్తతామ్" అధ. 'ఇందు నాయకునియొక్క లోకోత్తరసౌందర్యాతిశయము వ్యక్తీకరింపఁబడినది. 'నిరంకుశుఁడు వీథికి రాఁగానే మన్మథుఁడు కామినీసమూహమును బుష్పబాణములతోఁ గొట్టును' అనుటచే విభావనాలంకారము. 'క. కారణము లేక కార్యము ప్రారూఢం బైన నదివి♦భావన" కా. సం. "హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తి శ్చ సా మతా" కువ.

తా॥ ఓరాజా! యౌవనవంతుఁడైనయాబ్రాహ్మణుఁ డొకప్పుడు వీథికి రాఁగానే మన్మథుఁడు శృంగారచేష్టలుగలస్త్రీలను నిర్దయుఁడై తనపూవుటులుఁగులతోఁ గొట్టి యతఁడింటికిఁ బోయిన తోడనే తానును వెళ్ళి యంబులను విల్లును నొకచోటఁ బాఱవైచి యలసి శయ్యపైఁ బడియుండును.

ఉ॥ చక్కనివాఁడు నై మిగుల ♦ సన్నుతికెక్కిన యౌవనంబు నై
దిక్కులఁ బిక్కటిల్లుజగ ♦ తీసుర తేజము నై తలంప నే
యక్కఱ లేనికాఁపురము ♦ నైనధరామరసూనుఁ డెంచఁగాఁ
జక్కెరవింటివాని నెక ♦ సక్కెము లాడఁడె భూవరాగ్రణీ. 12.

అ॥ భూవరాగ్రణీ – రాజులలోశ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, చక్కనివాఁడునై – సౌందర్యముకలవాఁడై, మిగులన్ – అత్యంతముగా–ఎక్కువగా, సన్నుతికిన్ + ఎక్కిన + యౌవనంబున్ + ఐ– పొగడ్తకువచ్చిన యెలజవ్వనముకలవాఁడై, దిక్కులన్ – అన్నిదిశలయందును, పిక్కటిల్లు – నిండునట్టి, జగతీసురతేజమున్ + ఐ – ఆబ్రాహ్మణునియొక్క ప్రకాశముకలిగి, తలంపన్ – కోరుటకు, ఏయక్కఱ – ఏమియవసరమును, లేనికాఁపురము + లేనట్టి సంసారస్థితికలిగి, అనఁగా సమస్తము కలిగియనుట, ఐనధరామరసూనుఁడు – అయినట్టి బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, 'ఐన విలాసవిభాసమానతన్, అనియొకపాఠము. చక్కెరవింటివానిన్ – తియ్యవిల్కాఁడయినయామన్మథుని, ఎకసక్కెములు + ఆడఁడె – అపహాస్యములుపలుకఁడా, అనఁగా సొగసు, తేజ్రాయము ప్రఖ్యాతి, సంపద, మన్నగునన్నిటియందు లేశ మైనను గొఱఁత లేనియయ్యెడ మన్మథునిసైతము వెకాకోళము లాడఁడాయనుట. ఇచట 'దిక్కులఁ బిక్కటిల్లు జగతీసురతేజము, అని తెలుఁగును సంస్కృతమును కలిపి సమాసముచేయుటను 'సూ॥ స్వ స్వ విభక్తి వికారై శ్చ బహవశ్చ యథా తథమ్ సమస్యన్తే" శబ్దచిం. 'అమరసూనుఁ, డనుసాధర్మ్యముచేత సమాసగతపూర్ణార్థి. "శ్రౌ త్యర్థీ చ భవే ద్వాక్యే సమాసే తద్ధితే తథా" కా. ప్ర. 'మఱియు సుందరుఁడును, యౌవనవంతుఁడును, ఇత్యాదులచే సముచ్చయాలంకారము. 'క॥ పాయక ఖలేకపోత, న్యాయమున ననేక కార♦ణము లొకకార్యం, బేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యపరసముచ్చయాఖ్య ♦ మగు" కా. సం. 'తత్సిద్ధిహేతా వేకస్మిన్ యత్రాన్య త్తత్కరం భవేత్, సముచ్చయో ఽసౌ" కా. ప్ర. "కుల మమలినం భద్రా మూర్తి ర్మతిః శ్రుతిశాలినీ, భుజబల మలం స్ఫీతా లక్ష్మీః ప్రభుత్వ మఖండితం, ప్రకృతిసుభగా హ్యేతే భావా అమీభి రయం జనో, వ్రజతి సుతరాం దర్పం రాజం స్త ఏవ తవాంకుశాః" ర. గం.

తా॥ ఓరాజా! చక్కఁదనమును, ప్రసిద్ధిగల యౌవనమును, ప్రపంచమునం దంతట వ్యాపించిన ప్రభావమును, సంపదయును, గలిగి యెందును నేమాత్రమున కొఱఁతలేని యానిరంకుశుఁడు మన్మథునిఁ దిరస్కరించుటలో నతిశయోక్తి యుండదుగదా.

—♦ నిరంకుశుని విటచర్య ♦—

ఉ॥ ఆరమణీయయౌవన వ♦యఃపరిపాటి నతండు వైదికా
చారముఁ గట్టిపెట్టి బహు♦ శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబు ని
స్సారముగాఁ దలఁచి విట♦ చర్యకుఁ జిత్తముఁ జేర్చె దుష్క్రియా
శూరత కిట్టివార లెడ♦ సొచ్చుటఁ గంటిమొ వింటిమో నృపా. 13.

అ॥ నృపా - ఓరాజా, అతండు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆరమణీయ................పాటిన్. ఆ-ఆయొక్క, రమణీయ - మనోహరమైన, ; 'ని॥ వల్గు వామం హారి శాలి రమణీయఁ మనోరమమ్, అ. యౌవనవయః — ప్రాయపువయస్సుయొక్క, పరిపాటిన్ - ఋజుత్వమున, అనఁగాఁ బదియా రేండ్లు మిగిలినవయస్సుయొక్క చక్కఁదనము వలన ననుట. వైదికాచారమున్ - వేదసమ్మతమైన మంచిప్రవర్తనమును, కట్టిపెట్టి - మూటగట్టి యొకచోటనుంచి, అనఁగా నిశ్శేషముగాఁ ద్రోచివైచి యనుట. ఉదా. "చ. సు, వ్రతములు గట్టిపెట్టి గరు♦వంపుశపంబుల వీటిఁబుచ్చి" విష్ణుపు. బహు శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబున్. బహు - అనేకమయిన, శాస్త్ర - శాస్త్రములయొక్కయు, పురాణ- పురాణములయొక్కయు, పరిశ్రమంబున్ - అభ్యాసమును, అనఁగా ననేకశాస్త్రములను, పురాణము లను, బఠించునట్టి యలవాటుననుట. నిస్సారముగాన్ - సారములేనట్లు — నిరుపయోగములుగా, తలంచి - గణించి, విటచర్యకున్ - జారప్రవర్తనమునకు, చిత్తమున్ - తనయొక్క మనస్సును, చేర్చెన్ - పొందించెను, అనఁగా వ్యభిచారమునకలవడెననుట. దుష్క్రియాశూరతన్. దుష్క్రి యా - చెడ్డపనులయొక్క - పాపపుకార్యములయొక్క, శూరతకున్ - సాహసమునకు, ఇట్టి వారలు - ఇంతటిగొప్పవారు, ఎడసొచ్చుట - మధ్యప్రదేశమునఁబ్రవేశించుట, కంటిమొ - ఎన్నఁ డైనను జూచితిమా, వింటిమో-ఎప్పఁడైననువినియున్నామా, అనఁగా నెన్నఁడును గని వినియెఱుఁగ మనుట. ఇందు 'కంటిమొ వింటిమో, అనుటను "సూ. వర్ణాగమో విశేషః పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు" నన్న. "సూ. ఏదో తౌవ్యతిరేకాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాణాం స్తః" అథ. సమస్త శాస్త్రములను జదివినవా రిట్టిదుర్వృత్తికి లోనగుట యెన్నఁడైనను గని విని యుంటిమా! అనుటచేత నసంభవాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! ఆనిరంకుశుఁ డట్టియౌవనమున వైదికాచారము నంతయుఁ ద్రోసిపుచ్చినానా శాస్త్రపురాణపఠనము నిరుపయోగముగా నెంచి వ్యభిచారవృత్తికి నవలంబించెను. ఇంతటిప్రాజ్ఞు లిట్టిచెడుపనులకుఁ బాల్పడుట యిదివఱ కెచ్చటనైనను మనము కని విని యెఱుఁగుదుమా.

క॥ రాజా! యేమని చెప్పుదు, నాజగతీసురుని మొదలి ♦ యణఁకువకును ధా
త్రీజనులు రోయునప్పటి, యోజన కాశ్చర్యమయ్యె ♦ నొకపర్వతమై. 14.

అ॥ రాజా-ఓ రేఁడా, ఆజగతీసురుని మొదలియణఁకువకును. ఆజగతీసురుని-ప్రాయపువాఁడ యున యాబ్రాహ్మణునియొక్క, మొదలియణఁకువకును-మునుపటిదయినవినయమునకును, ఇట్లు సమా సముచేయుటకు "సూ. స్వ స్థ విభక్తివికారైశ్చ బహవశ్చ యథాతథం సమస్యన్తే" నన్నధ్యాత్రి

జనులు-పుడమియందుఁ గలమనుజులందఱును, రోయు+అప్పటియోజనకన్-నిందించుచున్నటువంటియా కాలమునందలి యాసంఘటనమునకు, అప్పుడు తానుండినస్థితికిని, "ని॥ యోజన. సం. వి. అ. స్త్రీ. రూ. యోజనము. కూర్పు. (చూ. సంధానము) ఆం. వా. ఒకపర్వతమై-ఒకపెద్దకొండవలె మిక్కిలిభారముగలదై, ఆశ్చర్యము+అయ్యెన్-ఆశ్చర్యము కలిగెను, ఇందు 'రోయునప్పటి' అను ప్రయోగమునకు దా "ఉ. క్రూరతఁ గోర్చి యిందుకయి రోయక" భార. అతఁడు పూర్వ మెంతటి యున్నతస్థితియం దుండెనో యిప్పు డంతనీచస్థితుఁ డయినాఁ డనుటచేఁ బర్యాయోక్త్యలంకారము. "ఏకస్మి న్య దనేకం వా పర్యాయ స్సో ఽపి సమ్మతః, అధునా పులినం తత్ర యత్ర స్రోతః పురా ఽజని" చంద్రా. "ఏకం క్రమేణా నేకస్మిన్ పర్యాయః అన్య స్తతో ఽన్యథా" కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా ! ఆబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క బాల్యదశయందలి వినయమును యుక్తవయస్సున లోను అసహ్యపడునట్టి దుష్ప్రవర్తనమును జూడఁగ నెంతో యాశ్చర్యముగా నుండెను.

చ॥ ధరణిసురాత్మజుండు గుణ ♦ ధన్యుఁడు వీఁ డని పెద్ద లెన్న నా
దరణముతో నుతింప సము ♦ దంచితకీర్తిసమృద్ధి నంతశే
ఖర మగు చెల్ల నంతఘున ♦ కల్మషవృత్తికిఁ దెచ్చెఁ జూడుమా
పురుషులభాగ్యమున్ జిగురుఁ ♦ బోణులచిత్తము నెట్లు మాఱునో. 15.

అ॥ ధరణిసురాత్మజుండు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, వీఁడు-ఈచిన్నవాఁడు, గుణధన్యుఁడు-మిక్కిలి బుద్ధిమంతుఁడు, అని పెద్దలు+ఎన్నన్-ఇట్లు తెలిసినవారు సంభాషించుకొనుచుండఁగా, ఆదరణముతోన్-గౌరవముతో, నుతింపన్-పొగడఁగా - సముదంచితకీర్తిసమృద్ధిన్, సముదంచిత - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, కీర్తి - యశస్సుయొక్క, సమృద్ధిన్-పరిపూర్ణత్వముతో, ఖ్యాతియొక్క యతిశయముతో, అంతశేఖరము - శిరోభూషణము:- ఆంతటిశ్రేష్ఠత్వము, అగుట+ఎల్లన్ - కలిగియుండుటయుఁ తయును, ఆ అంతఘునకల్మషవృత్తికిన్, ఆంత - అంతటి, ఘున - యెక్కువయైన, కల్మషవృత్తికిన్ - పాపపునడవడికకు, అనఁగాఁ బూర్వ మెంత యున్నతస్థితియం దుండెనో యంతనీచమైన యనుట. తెచ్చెన్ - తెచ్చిపెట్టెను-తీసికొనివచ్చెను, పురుషులభాగ్యమున్-మానవులయొక్క యదృష్టమును, అనఁగాఁ బ్రారబ్ధము ననుట, చిగురుఁబోణుల చిత్తమున్-స్త్రీలయొక్క మనస్సును, ఎట్లు మాఱునో-ఏవిధమైన విరుద్ధరూపమును దాల్చునో, చూడుమా-కనుఁగొనుము, ఇచట 'ఆ' వచ్చుటకు 'సూ. ఏదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః' నన్న. అనఁగాఁ బురుషులయొక్క ప్రారబ్ధమును యువతులయొక్క చిత్తమును బరిశీలించుట కసాధ్యమనుట. "అశ్వప్లుతం వాసవగర్జితం చ స్త్రీణాం చ చిత్తం పురుషస్య భాగ్యం, అవర్షణం చాప్యతివర్షణం చ దేవో నజానాతి కుతో మనుష్యః" నీతి. ఇందు 'చిగురుఁబోణి' అను ప్రయోగమునకుదా. 'ఎ.గీ. మేటిరతులకు సురవారాణిఁ మించుఁబోణి, శశాం. 'అగుచెల్లన్' అనుటకుదా 'చ. నావలు విడియేలకట్టుకొన ♦ వచ్చునె దానవి' భాగ. 'ఇండ్లిండ్లకు' కళా. 'ధరణిసురాత్మజుఁ' డనుటకు 'సూ. ఈవన్తా ఇద్వదేవకృత హ్రస్వాః, దీర్ఘాణాం హ్రస్వ స్స్యాత్' నన్న. "హ్రస్వో దీర్ఘసమాసేఽపి క్వచి త్క్షిప్తః ప్రయోగతః" అథ॥ ఉదా. 'చ. నదిసుతగురుకర్ణశల్య ♦ నాగపురీశుల్, భార. అథర్వణోక్తి

యండలి యనుశబ్దముచేత నజంతములకును హ్రస్వమే యగును "ఆ. చెలువపేరుగాని ♦ స్త్రీలింగములను విశేషణములుగా ర♦చించుపదము, లొక్కరూపయుక్తి ♦నుభయలింగత నెల్లు, నుష్ణయుల్క యుల్క ♦యుష్ణ మనఁగ" కవిచిం. ద్వితీయపాదమున నిత్యసమాసయతి చెప్పఁబడినది. 'కులకాంత సుందరియు, సుశీలయు, నైనను నిరంకుశుఁడు వ్యభిచారమునకుఁ గడంగె ననుటను "ఆ. అలు రంభ యైన♦నతిశీలవతి యైన, జారపురుషుఁ డేల♦జాడవిడుచుఁ, బాలు ద్రాగుకుక్క♦బడుగుకుఁ బోఁబడా" వేమ॥ 'అంతశేఖర వగుటెల్ల నంతఘనకల్మషవృత్తికిఁ దెచ్చె, అనుటచేత. పర్యాయోక్త్యలంకారము. "క. ప్రస్తుతకార్యస్తుతిచేఁ, బ్రస్తుతకారణము దోఁపఁ♦బర్యాయోక్తం, బస్తోకసుకవికావ్య, ప్రస్తుత మైచెలఁగుచుండు" నరస.

తా॥ ఆనిరంకుశునిఁ జూచిన పెద్దవా రందఱును వీఁడు చాలగుణవంతుఁ డని చెప్పుకొనునట్టి ప్రసిద్ధి యెంతె లోకమున వ్యాపించినదో యంతటి నీచవృత్తికి వచ్చెనుగదా! ప్రపంచమునఁ బురుషుని యదృష్టమును, స్త్రీచిత్తమును, ఎంతవిరుద్ధరూపమును ధరించునో చూచితివా !

సీ॥ వదులునీర్కావిదో ♦ వతులుగట్టుట మాని, వలిపెంపుఁజల్వదో ♦ వతులు మరగె
దళముగా గోపిచం ♦ దనము పెట్టుట మాని, తిరుమణి కొనగోర ♦ దిద్దఁ జొచ్చె
గడితంపుమేలుప ♦ చ్చడముగప్పుటమాని, దుప్పట్లు సోకాలుఁ ♦ గప్పఁ దొడఁగెఁ
బ్రతివారపంచాంగ ♦ పఠనసేయుట మాని, కొక్కోకశాస్త్రంబు ♦ గొణఁగఁదిపెరె
తే॥ బ్రహ్మకులవర్యసాహచ ♦ ర్యంబు మాని, చేరి కాముకసంసర్గ ♦ సేయఁ బూనె
సమిధలకు నేడ కేడ కేఁ ♦ జనుటమాని, తోడఁగె నేప్రొద్దులంజమం ♦ దులకుఁ దిరుగ. 16.

అ॥ వదులునీర్కావిదోవతులు. వదలు - గట్టిగాకుండఁగట్టికొనెడు, నీర్కావిదోవతుల - నీళ్ళలోనానబెట్టియుతుకుటచేతఁ గొంచెముబ్బుదాళులుగలిగి కట్టికొనెడివస్త్రములు, కట్టుటమాని - ధరింపకవిడిచి, వలిపెంపుఁజల్వదోవతులు - చలువఁజేసియుదికి మడతలుపెట్టఁబడిన సన్ననివస్త్రములను, మరగెన్ - కట్టుకొనుటకలవాటుపడెను, అసక్తుఁడయ్యెననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఉదా. 'క. ఎలమి మెయిన్ మరగె నొక్క♦యీడిగదానిన్', భద్మా. ఇచట. 'వలిపెము. వలిపె - వలిపము, అని మూఁడురూపములుగలవు. దళముగాన్ - మందముగా, గోపిచందనము - పసుపుకావిరాయిచాదినగంధమును, పెట్టుటమాని - మొగమునఁ బూసికొనక పరిత్యజించి, తిరుమణి - తిరుమణిచూర్ణమును, కొనగోరన్ - గోటియొక్క చివరతో, దిద్దన్ + చొచ్చెన్ - సన్నగా నవరించుటకు మొదలుపెట్టెను, గడితంపుమేలుపచ్చడము - మడుగుగలిగిన చిత్రలేఖనము గలదుప్పటి, ఇది పండితులు మున్నగువారు పైనవేసికొందురు, గడితమునకు ఉదా. "సీ. గడితంపు టెలుఁగుతోల్ ♦కప్పినవొప్పారు, బలుతేరు వేయిమా♦వులు వహింప" హరివం. పచ్చడము ప్రచ్ఛదశబ్దభవము. కప్పుటమాని - ఆచ్ఛాదనముచేసికొనకవిడిచి, దుప్పట్లు - ఉత్తరీయములును, ఇది ద్విపటీశబ్దభవము. చొకాలు - చిన్నకండువాలను, అనఁగాఁ జదరముగా నుండుతుండుగుడ్డలు. ఇచట 'చౌకములు' చొకాలనుటకు "సూ॥ అసంబుద్ధౌ భవేద్వా పురస్త్రియాం త్వాదివర్ణకే, ప్రాయశో వైకృతపదే లోపో దీర్ఘశ్చ మోరతః" అధ. కప్పన్ + తొడంగెన్ - ఒడలిపైఁ గప్పికొననారంభించెను, ప్రతివారపంచాంగపఠన. ప్రతివార - నిత్యమును, పంచాంగపఠన - పంచాంగ

మును జదువుట, చేయుటమాని-ఆచరింపకవిడిచి, కొక్కోకశాస్త్రంబుఁ - రతిరహస్యములను దెలియఁజేయునట్టి కామశాస్త్రమును, గొణఁగన్ + తివిరెన్-శృంగారవికార మగపడునట్లు చదువ నారంభించెను, 'గొణఁగనేర్చె' అనిపాఠాం. బ్రహ్మకులవర్యసాహచర్యంబుఁ. బ్రహ్మకులవర్య-బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠులైనవారియొక్క, సాహచర్యంబుఁ-కూడి తిరిగెడిమైత్రిని, మాని-వదలి, చేరి-సమీపించి, కాముకసంసర్గ-సంభోగేచ్ఛ గలపురుషులతోడి సంబంధమును. "ని. విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలంపటః" శబ్దా చేయన్ + పూనెన్ - చేయనుద్యుక్తుఁడయ్యెను, సమిధలకున్ - వేలిమికి వలయుపుల్లలకు, "ని. ఇంధనం త్వేధ ఇధ్మ మేధ స్సమిత్ స్త్రియాం" అ. ఏడకేడకేన్-ఎక్కడికెక్కడికైనను, 'ఏడ' యను శబ్దమునకుదా 'ఉ. ఎక్కడియజ్ఞకర్మ మిఁక ♦ నెక్కడియాస్వ నీ యేడజీవనం, బెక్కడికెక్కడంచు" విష్ణుపు. "ఏనేడ నింద్రాదులేడ" భార, చనుట-పోవుట, మాని-విడిచినవాఁడై, ఏప్రొద్దున్-ఎల్లప్పుడును, లంజపుఁదులకున్ - స్త్రీవశీకరణౌషధులకు, అనఁగా మందుచెట్లకనుట తిరుగన్-సంచరించుటకు, తొడఁగెన్-ప్రయత్నించెను, 'దోవతులుకట్టుట' ఇట్టిచోట్ల ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినందుకు "సూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్" నన్న. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయంగమ మై, మహి నున్నదియున్న యట్లు ♦ మాటల తేటల్, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియె జాతి యయ్యె" కా. సం.

తా. అతఁడునీరుకావిదోవతులుఁవములుగాఁగట్టుటమానిసన్ననిచలువదోవతులుగట్ట నారంభించెను. మందముగా గోపిచందనము పెట్టుటనిషేధించి సూక్ష్మముగాఁ గొనగోటితోఁ దిరుమణి పెట్ట మొదలిడెను. ముతకపచ్చడమును గప్పుటవిడిచి సన్ననియుత్తరీయములు కండువాలు వేయ నారంభించెను. నిత్యమును బంచాంగమును జదివి యొరులకుఁ జెప్పుట వదలి రతిరహస్యములను దెలియఁజేయు కామశాస్త్రములఁ జదువ నుద్యమించెను. బ్రాహ్మణులలో నుత్తములగువారితో సహవాసముచేయుట వీడి వ్యభిచారులతో సాంగత్యమున కుపక్రమించెను. నిత్యమును వేలిమికి వలయుచిదుగులకుఁ బోవుట పరిత్యజించి స్త్రీవశీకరణౌషధములకుఁ దిరుగుచుండెను.

సీ॥ అటువంటివాఁడు గాఁ ♦ డతఁ డంచుఁబరు లెంచ, నెఱుఁగరాకుండఁగఁ ♦ దిరిగితిరిగి
వినఁగలఁ డీమాట ♦ యనుచు సందేహింపఁ, గడల సంశయముగా ♦ నడచి నడచి
కాఁబోలు నని విన్న ♦ కన్నవా రెన్న నే, ర్పునఁ గని యానలు ♦ వోయి పోయి
తప్ప దాతఁడు విట ♦ ధర్మంబువాఁ డనఁ, జతురకామువృత్తి ♦ జరపి జరపి
తే॥ చలి విడిచినాఁడునాఁటికి ♦ జగమెఱుంగ, నతఁడుమెలఁగంగఁదొడఁగెనొ ♦ రాయనంగ
శాస్త్రపారీణతాసము ♦ జ్జ్వలభుజంగ, తత్వ మితనికి ఘంటాప ♦ థం బనంగ. 17.

అ॥ అతఁడు - ఆవిప్రుఁడు, అటువంటివాఁడు — అట్టి తుంటరివాఁడు, కాఁడు — కానేరఁడు, అని - ఈప్రకారముగా, పరులు - ఇతరులు, ఎంచన్ - తలంచునట్లు, ఎఱుఁగరాకుండఁగన్ - ఎవ్వరికిని తెలియనట్లు, తిరిగి తిరిగి - బహుకాలముసంచరించి, ఈమాట - ఈచెప్పికొన్న వాక్యమును, వినఁగలఁడు - వినియేమనుకొనునో, అనుచున్-ఇట్లూహించుకొనుచు, సందేహింపన్-సంశయముకలుగునట్లు, కడలన్ - ప్రక్కప్రక్కలుగా - దూరస్థలయములందు, సంశయ

ముగాన్ - అనుమానకరముగా, నడచినడచి - పెద్దకాలము ప్రవర్తించి, కాన్ + పోలున్ - అయియుండవచ్చును, అని - ఇట్లుతలంచి, విన్నకన్నవారు - వినినవారును చూచినవారును, ఎన్నన్ - గణింపఁగా, నేర్పునన్ - సమర్థతతో కని - వీక్షించి, అనలు + పోయిపోయి - శపథములఁజేయుచుఁ జాలకాలము గతింపఁజేసి, 'సూ॥ శబ్దపల్లవ క్రియలు కొన్నిద్విరుక్తంబులగుచో నుత్తరపదంబు పూర్వావయవంబునకు లోపంబు విభాషనగు.'' ప్రౌ. వ్యా. అన యనఁగా నొట్టుపెట్టుకొనుట. 'దేవునితోడు, మొదలగునవి. 'వివాహకాలే రతిసంప్రయోగే, ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్య చార్థే హ్యనృతం వదేత, పంచానృతా న్యాహు రపాతకాని'' మ. భార. ''ఆ. వారిజాక్షులందు వైవాహికములందుఁ, బ్రాణవిత్తమాన భంగమందుఁ. జకులగోకులాగ్ర జన్మరక్షణమందు, బొంకవచ్చు నఘము వొందదధిప'' భార, మానభంగము కనుక శపథమును పెట్టికొనినను దోషములేదని తెలియుచున్నది. అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, విటధర్మంబువాఁడు - జారప్రవర్తముగలవాఁడు, తప్పదు - ఈమాటతొలఁగదు, నిజమేయనుట. అనన్ - అనునట్లు, చతురకాముకవృత్తి - జాణతనముగల వ్యభిచారపునడవడికను, జరపిజరపి - కాలముగతించునట్లుచేసి, అనఁగాఁగాలమును వెళ్లఁబుచ్చియనుట. నాఁటికిన్ - ఆదినమునకు, జగమెఱుఁగన్ - లోకమంతటికిని తెలియునట్లు, శాస్త్రపారీణతా సముజ్జ్వలభుజంగతత్త్వము. శాస్త్రపారీణతా - శాస్త్రముల నన్నింటిని దుదముట్ట నేర్చిన, సముజ్జ్వల - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, భుజంగతత్త్వము - సర్పమువంటిస్వభావము, ''దుర్జనః పరిహర్తవ్యో విద్యయాలంకృతోఽపి సన్, మణినా భూషిత స్సర్పః కి మసౌ న భయంకరః''భర్తృ. ''గీ॥ విద్యచే భూషితుం డయి వెలయుచున్నఁ, దొడరివర్జింప నగుఁజుమీ దుర్జనుండు, చారుమాణిక్యభూషిత శస్తహస్త, కం బయినపన్నగము భయంకరము గాదె'' ఇతనికిన్ - ఈ నిరంకుశునకు, ఘంటాపథంబు - పదిబారలువెడల్పుగల రాజమార్గమో, ఘంటాపథము. ''దశధన్వాంతరో రాజమార్గో ఘంటాపథః స్మృతః'' కౌటి. ఉదా ''ఎ. సీ॥ తరుణీ నీయాన ఘంటాపథంబు మాకు'' శృం. నై. అనన్ + కన్ - అనునట్లు, చలి విడిచినాఁడు-లోను లేమనియెదరో యనుభయమును సిగ్గును వదలినాఁడు, 'సూ. శబ్దశక్త్యాపరిప్రాప్త సర్వత్రార్థోఽభిగృహ్యతే'' అథ. ''అర్థాతురాణాం నగురు ర్నబంధుః, విద్యాతురాణాం న సుఖం న నిద్రా, భోజ్యాతురాణాం నరుచి ర్నపక్వం, కామాతురాణాం న భయం న లజ్జా'' నీతి. అతఁడు - అవిప్రసుతుఁడు, ఔరా - మిక్కిలి యాశ్చర్యపడుట. అనన్ + కన్ - ఈతీరుననుకొనునట్లు, మెలఁగన్ కన్ + ప్రవర్తించుటకు, తొడఁగెన్ - ఉద్యుక్తుండయ్యెను. ఇందు 'విన్నకన్నవా'రనుటకు 'సూ. ద్వంద్వంబునంబూర్వపదాంత్యావయవంబునకు లోపంబొండెనగు'' ప్రౌ. వ్యా. 'సూ, క్వచిత్సమాసాంతగస్య శబ్దస్యాద్యావస్థితిః'' అథ. ఉదా ''విన్నకన్నది'' విష్ణుపు. ఇదివిశేషణోభయపద కర్మధారయము. ''సూ. అయిూత్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపద కర్మధారయంబులు.'' ప్రౌ. వ్యా. 'తిరిగితిరిగి' ఇత్యాది ద్విరుక్తములనుగూర్చి. 'సూ. క్వచి దర్థవిశేషేతుపున రర్థసమాగతః'' అథ. ఉదా 'మ్రానిమ్రానికి నరిగియరిగి'' భార. సంప్రశ్నకునకు ''సూ. నిత్యవీప్సయోః, ఇతినిత్యార్థే ద్విర్భావః''సిద్ధాం. ఉదా. ''ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖరిషు పదం న్యస్యగంతాసి యత్ర, క్షీణః క్షీణః పరి లఘుపయః స్రోతసాం చోపభుజ్య'' మేఘ. అటువంటివాఁడు గాఁ డతఁ డనుచోటసంధియందుఁ బూర్వస్వరమునకుఁ బరస్వరాదేశ మయినది. 'సూ. అద్యంతవర్ణయో రైక్యంసంధి రి త్యుచ్యతే బుధైః, పూర్వస్య పరరూపత్వమత్రైవ నియతం భవేత్'' అథ. స్వభావోక్త్యలంకారము. ''స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ

ద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. 'శాస్త్ర......బనఁగ' ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. ఇచట నిరంకుశుఁడు సంపూర్ణవిద్యగలవాఁడయ్యు జ్ఞానశూన్యుఁడయ్యె ననుటకు "పఠంతి చతురో వేదాన్ ధర్మశాస్త్రాణ్యనేకశః, ఆత్మానం నైవ జానంతి దర్వీ పాకరసం యథా" చాణ.

తా॥ లోకు లతనినిజూచి యతఁ డెటువంటివాఁడు కా దనునట్లు కొన్నినాళ్లును ఇప్పుడు మనము చెప్పికొనుచున్న యతనిసంబంధ మయినమాటలు వినునేమో కదా యని తలంచునట్లు ప్రజలకు సందేహము గలిగించుచుఁ గొంత కాలమును, ఇతనినడత వినినవారును, కనుఁగొనినవారును, అయిన నయియుండవచ్చు నేమో యనుచుండ నే నెఱుఁగ నని యొట్టుపెట్టుకొనుచుఁ గొన్నిదినములును, అతఁడు నిక్కముగా వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడే యనునట్లు కొండెకానిజాణతన మగపఱుచుచుఁ గొండొక కాలమును, గడపి తుదకుఁ బ్రపంచమంతటికిని దెలియునట్లు చలి విడిచి తిరుగ నారంభించెను. ఇది చూచినవా రందఱు నితఁడు శాస్త్రముల నన్నియుఁ జదివినగర్వముచేతనే సర్పము వలె మహాభయంకరముగ సంచరించుచుండె ననుచుండిరి.

చ॥ పరువడి మిత్రసంతతికిఁ ♦ బంచశరోపని షద్రహస్యముల్
నిరతముఁ దెల్పుచుండుఁ గమ ♦ నీయతరస్వరమాధురిన్ సవి
స్తరసురతాగమైకపథ ♦ చారి యనన్ విటుఁ డయ్యు మేలుగా
ధరణిసురాత్మజుండు నిజ ♦ ధర్మముఁ దప్పఁ డొకింత యేనియున్. 18.

అ॥ ధరణిసురాత్మజుండు-అబ్రాహ్మణునిపుత్త్రుఁడు, నిరతమున్-ఎల్లప్పుడును, మిత్రసంతతికిన్-స్నేహితులయొక్క-సమూహమునకు, చెలికాండ్రగుంపునకు, పరువడిన్-అత్యంతముగా, క్రమముగా, పరుపు+వడి-పరువడియగును. పంచశరోపనిషద్రహస్యముల్, పంచశరోపనిషత్-శ్రేష్ఠమయిన కామశాస్త్రమునందలి, రహస్యముల్-మర్మములను, సవిస్తరసురతాగమైకపథచారి, సవిస్తర-విస్తారముతో సహితమయిన, సురతాగమ+ఏక+పథ - సంభోగశాస్త్రము నెడి ముఖ్యమైనమార్గమునందు, 'ని॥ ఏకో ముఖ్యాన్యకేవలాః' అ. చారి-సంచారముగలవాఁడు, తిరుగుచున్నవాఁడు, అనన్-అనఁగా, కమనీయతరస్వరమాధురిన్ - కమనీయతర - శ్రవణానందమైన, వీనులకింపుఁగూర్చుచున్న, స్వరమాధురిన్ - కంఠస్వరముయొక్క- మధురస్వభావముతో, తెల్పుచుండున్ - బోధించుచుండును, అతఁడు, విటుఁడయ్యున్-వ్యభిచారవృత్తికలవాఁడయినను, మేలుగాన్-శ్రేష్ఠముగా, నిజధర్మమున్-తనకులధర్మమును, అనఁగా నితరులకుబోధించునట్టి బ్రాహ్మణధర్మముననుట. ఒకింతయేనియున్-కొంచెమైనను, తప్పఁడు-వదలినవాఁడు కాఁడుగదా నిజధర్మముదప్పఁడు లేశమేనియున్, పాఠాం. 'ధరణీసుర' శబ్దమునందలియీకారము హ్రస్వమగుటకు "సూ, హ్రస్వోదీర్ఘసమాసే౽పి క్వచిద్దృష్టః ప్రయోగతః" అథ. బ్రాహ్మణుఁడు స్వధర్మమును బరిత్యజించి తనచెలికాండ్రకు విటధర్మమునుపదేశించుట విరోధము. ఉపనిషద్రహస్యములను జెప్పవలసినవాఁడు పంచశరోపనిషద్రహస్యములను జెప్పుచున్నాఁ డనుటచే నిందలీయుపనిషచ్ఛబ్దమువలన విరోధ మాభాస మైనది. కావున విరోధాలంకారము. "ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతి ర్మతా" ప్రతా, 'క, అమర విరోధం బాభా, సముగాఁగ విరోధమయ్యె♦జగతి నదియును, గ్రమమునజాత్యాదివిభేదముల బహుత్వంబుఁ జెంది♦తగు నెట్లన్నన్' ఉదా. "సీ. ఘారాధకంబయ్యుఁ ♦ దనరునీకాంక్షేమ, మనతవాహినికజీ ♦ వనదమయ్యె" కా.సం.

మమ్మటాచార్యుఁడును విరోధాలంకారమే యనినాఁడు "విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః, జాతిశ్చతుర్భి ర్జాత్యాద్యై ర్విరుద్ధాస్యా ద్గుణస్త్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యామథ ద్రవ్యంద్రవ్యేణైవేతితేదశ" కా॥ప్ర॥

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు తనచెలికాండ్రకుఁదఱికిఁ గామశాస్త్రమునందలిమర్మములను విస్తారముగాఁ జెప్పుటలో సంభోగశాస్త్రమున నారితేరినవాఁడనునట్లు వీనులకింపుగలిగించునట్టిమధురస్వరముతోఁ జదివి బోధించుచుండెను. వ్యభిచారియైనను దనబ్రాహ్మణధర్మము నించుకయేనినతిక్రమింపఁడాయెనుగదా.

ఉ॥ చూపులు వారకామినుల ♦ చొక్కపుగుబ్బలపై దువాళపుం
గోపులు సూప రూపమునఁ ♦ గోయిలమూఁకలఁ బచ్చవిల్లుఁ బూఁ
దూపులు దాఁచి దేహలత ♦ తో విహరించెడుమారుఁడో యనన్
మాపులు గాఁగ భూసురకు ♦ మారుఁడు నిచ్చలు వచ్చు వీధికిన్. 19.

అ॥ భూసురకుమారుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, చూపులు-తనయొక్క వీక్షణములు, వారకామినులచొక్కపుగుబ్బలపైన్-కామముగలవేశ్యలయొక్క చక్కనిస్తనములమీఁద, 'ని॥ వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ, శబ్దా. దువాళపుంగోపులు-ప్రకాశించుచున్నట్టి యందమును, చూపన్-కనఁబఱచఁగా, కోయిలమూఁకలన్-కోవెలలయొక్కగుంపును, పచ్చవిల్లున్-పచ్చగానుండెడిచెఱకువిల్లును, పూఁదూపులున్-పుష్పబాణములును, దాఁచి-అదృశ్యముచేసి-అగపడకుండునట్లొనరించి, రూపమునన్-శరీరముతోఁగూడినవాఁడై, అనఁగా మన్మథుఁ డనంగుఁడు కావున నిప్పుడు రూపముధరించి యనుట. దేహలతతోన్-తీఁగెవంటితనువుతో, విహరించెడుమారుఁడో-తిరుగుచున్నమన్మథుఁడేమో, అనన్-అనునట్లు, నిచ్చలున్-ఎల్లప్పుడును, ఇదియవ్యయము. బహువచనసమానముగానుండుటకు "సూ. కొన్ని యవ్యయంబులు బహువచనాంతతుల్యంబులు నగు" ప్రౌ.వ్యా. "సూ. బహుత్వేక్వచిదేకత్వం బహుత్వప్రత్యయేక్వచిత్" అథ. మాపులుగాఁగన్ - సాయంకాలమగుటతోనే, వీధికిన్-బజారునకు, వచ్చు-ఏతెంచును, 'భూసురకుమారశిఖామణి వచ్చు వీధికిన్' పాఠాం. ఈపద్యమున ద్విప్రాసము చెప్పఁబడినది. 'దేహలతతో విహరించెడిమారుఁడో', అనునప్పుడధి కాభేదగుణస్వరూపోత్ప్రేక్షాలంకారము "సంభావన మథోత్ప్రేక్షా: ప్రకృతస్య సమేన యత్" కా. ప్ర. 'దేహలత, ఉపమాలంకారము. 'నిచ్చలువచ్చు', అను ప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అతఁడు నిత్యమును సాయంసమయమున నందకత్తెలయిన బోగముదాండ్రవంకఁ జూచుచు వీధి కేతెంచుచుండఁగాఁ గోయిలగుంపులను జెఱకువిల్లును దాఁచి యాకారముతో వచ్చిన మన్మథుండో యనునట్లుండెను.

సీ॥ చల్లడమామీఁదఁ ♦ జలువఁ బట్టినదట్టి, దలిమంపుదుప్పటి ♦ దానిమీఁద
మొలజముదాళి చే ♦ యలపిడియంబు చేఁ, బడగసూరియుఁజిల్ల ♦ బటువు చేతఁ
దనువున మంచిగం ♦ దము దానిపైగంద, వొడియందుమీఁదఁ గ ♦ ప్పురపురజము
వలకారి సిగతాయె ♦ తులు వానిపైజాజి, విరు లందుపై నొంటి ♦ పొరరుమాలు

తే॥ మీఱు ఘనసార తాంబూల ♦ సౌరభప్ర, వాహవహగంధవాహప్ర ♦ రోహమోహ
వశవిశాలేక్షణాజన♦స్వాంతుఁడగుచు, రాత్రులఁజరించుచుండు నా♦బ్రాహ్మణుండు 20.

ఆ॥ ఆబ్రాహ్మణుండు - ఆవిరఁకుశుఁడు, చల్లడము - సగముతొడవఱకుఁదొడిగెడు గుడిగి, అనఁగాఁగుఱుచలాగు ఆమీఁదన్-దానిపైన, ఇచట 'మీఁదు' శబ్దమునకు 'న' చేరి మీఁదన్, అయినది. "సూ. కేషాంచిదుదంతానాం నే విభక్తావునోలుక్ స్యాత్" నన్న. చలువఁబట్టినదట్టి-చలువఁజేసి యుదికినవడికట్టును. 'దట్టి-దట్టీ' అని రెండురూపములుగలవు. దానిమీఁదన్-ఆపైన, దలిమంపు దుప్పటి-సన్ననివస్త్రమును, ఇదివడిమముయొక్క రూపాంతరము. ఉదా. "క. ఎలనాగయోర్తుదలి మపు, వదలిపంబులుగట్టనిచ్చె" యయా, మొలన్-నడుమునందు, జముదాళి-ఆయుధవిశేషము. ఇది జముదాడిరూపాంతరము, ఉదా. "సీ॥ జముదాడి గెల్చునా♦జముదాడి" రామా, చాయలపిడి యంబు- కాంతులతోఁగూడినబాఁకును, అనఁగాఖడ్గముననుట. ఉదా. "చ. చ. ల్లడములుపూనిమీఁదఁ బది♦లంబుగఁగట్టినమట్టెకాసెలన్, బిడియములంటఁదోఁపి" స్వా. మ. చేన్ - చేతియందు, పడగ సూరియున్ - పడగగలిగినచూరకత్తియును, ఇది చురకత్తియొక్క రూపాంతరము. పడగ + సూరి- పగడసూరి అగును. ఇచట 'సూరి-చూరి, ఈరెండురూపములుగలవు. "ని, సూరి త. కత్తి. ఛురిక శ. చం. చేతన్-హస్తమునందు, చిల్లబటువు-చిన్నయుంగరమును, అంగుళీయకమును, తనువునన్-. ఒడలియందు, సంచిగందమున్-చందనపుపంకమును, దానిపైన్-అందుమీఁద, గందవొడి = పరిమళముఁగూడినగందపుబుక్కాయును, ఇచట 'గందవొడి' యనుటకు 'సూ. ఆచ్ఛికసమాసంబులం దఱ చుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి, ప్రౌ.వ్యా. ఉదా. "పుడుకు మల్లనగంద♦వొడికి నీప్రేంకణము" స్వా. మ అందుమీఁదన్-అపొడిపైన, కప్పు రపురజము - కర్పూరపుపిండియును, వలకారిసిగతాయెతులు - మోహమునుగలిగించునట్టి జుట్టుముడి యందలితాయెతులును, ఇచట 'వలకారి' యనుటకు దా. 'సీ. పలుమాఱుఁ దనప్రోల♦కలికిసేఁతల కోడి, వలకారితనమున♦ వన్నెఁబెట్టు, పుష్ప, ఇచట 'తాయెతు' అనుటకు 'సూ. డోలా భూషోత్తరీయాణి విసైత్వంనాస్తిపద్యయూః' అధ. వానిపైన్-ఆతాయెతులమీఁద, జాజివిరులు - జాజి పువ్వులను, అందుపైన్-ఆపుష్పములమీఁద, ఒంటిపొరరుమాలు-ఒక్కపొరతోఁగప్పఁబడిన రేసు గుడ్డయును, మీఱన్-అతిశయించఁగా, ఘనసార........స్వాంతుఁడు. ఘనసార-కర్పూరముతోఁ గూడిన, తాంబూల - తమలముయొక్క, సౌరభ-సువాసనయొక్క, ప్రవాహ-పరంపరను, వహ- వహించుచున్న, గంధవాహ-వాయువుయొక్క, ప్రరోహ - మొలకలచేత-అంకురములచేత. మోహ వశ-వలపునకులోఁబడిన, విశాలేక్షణాజన - పెద్దకన్నులుగలకాముకీజనముయొక్క, స్వాంతుఁడు- మనస్సుగలవాఁడు, అగుచున్-అయి, రాత్రులన్-రాత్రులయందు, చరించుచుండున్-తిరుగుచుండును, ఇందు విటునియొక్క స్వాభావిక వేషమును వర్ణింపఁబడియుండుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము, "స్వభావోక్తిస్తు డింభాదేః స్వక్రియారూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర.

ఉదా. "పశ్చాదంఘ్రీప్రసార్య త్రికనతివితతం ద్రాఘయిత్వాఽంగముచ్చైః
ఆసజ్యాభుగ్నకంఠో ముఖమురసి సటాః ధూలిధూమ్రా విధూయ
ఘాసగ్రాసాభిలాషా దనవరతచలత్ప్రోథతుండాతురంగో
మందం శబ్దాయమానో విలిఖతిశయనా దుత్థితః క్ష్మాం ఖురేణ."

మఱియు విటవేషమునకు గందమొక్కటియే చాలు నని యిటీవల కొందఱు వచించియున్నారు. "క. కుందనపుసొమ్ము లేటికి, నెందుకుమఱి వెండిసొమ్ము ♦ లెందుల కతఁడే, యందము మనుజుని మేనికి, గందమురా కుందవరపు ♦ కవిచౌడప్పా" క. చౌ. ఇచట నాయకుఁడు ధీరలలితుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాడు. "వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః" ప్రతా.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు కుఱుచలాఁగును, దానిపైఁ జలువఁజేసిన నడికట్టును, అమీఁద సన్ననిదోవతియును, నడుమునఁ గత్తియును, తళతళలాడెడి పెద్దబాఁకును. కరమునఁ జూరకత్తియును, వ్రేలికి నుంగరమును, మేన గంధపుఁబూఁతయును, దానిపై సువాసనగలబుక్కయును, అపాడి మీఁదఁ గర్పూరపు చూర్ణమును, జుట్టుముడియందుఁ జక్కనితాయెతులును, వానిపై జాజిపూవులును, అమీఁద నోఁటిపొరరుమాలును ధరించి కర్పూరపుతాఁబూలముయొక్క పరిమళము సన్నగాలిమొలకలతోఁగూడిపోఁ కుటవలనఁగామినులు మోహపరవశులగుచుండఁగా రాత్రుయందుఁదిరుగుచుండును.

సీ॥ జాఱినవెండ్రుకల్ ♦ సవరించికట్టిన, పసిఁడివ్రాఁతరుమాలు ♦ దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాంద్య ♦ మొదవజూచెడుకన్ను, లరవిరికెందమ్మి ♦ విరులుదాల్ప
వాడుఁజూపినలేఁత ♦ వాతెఱపలుదాఁకి, జిలుగుటెండలఁజిమ ♦ చిమయనంగ
వలిపెదుప్పటివల్లె ♦ వాటుజాఱియొయ్యారి, చిటులుగందపుఁబూఁతే ♦ చెలువమమర
తే॥ మారశాస్త్రాధికారదు ♦ ర్వారవార, వారిజాస్యాతిసారస్యవచనరచన
కృతపరీరంభసంభోగ ♦ కేళిఁదేలి, వీధికేతెంచు జేపటి ♦ వేళనతఁడు. 21.

అ॥ అతఁడు — ఆనిరంకుశుఁడు, జాఱినవెండ్రుకల్, ముడివీడిపోయినశిరోజములు, సవరించి— చక్కఁగాఁజేసిముడివేసికొని, కట్టిన — తలకుఁజుట్టుకొనినట్టి, ఉదా. 'సీ పొగగాదనుచుఁ బాక ♦ పాలుఁడుగట్టెఁ, జెంగావిసరిగంచు ♦ జిగిరుమాలు' పాంచా. ప. పసిఁడివ్రాఁతరుమాలు — బంగారపుచిత్తరువువ్రాయఁబడిన రేసుగుడ్డ, దుసికిలంగన్ — జాఱుచుండఁగా, ఉదా. 'గీ అట్టివేసవిబెడిదంపు ♦ వెట్టకతన, హస్తముచెమర్చిసారెకు ♦ లస్తకంబు, దుసికిలఁగఁగాదె సవరింప ♦ వశముగాక, పుష్పబాణునిచెఱకువిల్ ♦ పుడమిఁబడియె" అను. నిదురచాలమిన్ — నిద్రతక్కువయగుటచే, మాంద్యమొదవన్ — ఆలస్యము కలుగునట్లు, చూచెడుకన్నులు — వీక్షించుచున్న నేత్రములు, 'సూ. ద్వోస్తు భేదకతాపిస్స్యా దితికేపాంచిదీరితమ్' అథ. అరవిరికెందమ్మివిరులు — సగమువికసించిన యెఱ్ఱదామరలయొక్క వికాసమును, తాల్పన్ — ధరించఁగా, వాడుజూపిన — కమలినట్టి, లేఁతవాతెఱ — కోమలమయినపెదవి, పలుదాఁకి — దంతములుతగిలి, ఇచట 'పల్లు' అనుటకు 'పలు' అనిప్రయోగింపఁబడినది, "సూ. అద్విత్వంచభవేద్ద్విత్వం దీర్ఘో హ్రస్వస్య కేషుచిత్" అథ. జిలుగుటెండలన్ — దట్టమైన యెండలవలన, జిలుగు + ఎండ — జిలుగుటెండ, అగును. 'సూ, సామానాధికరణ్యేషూదన్తానాంటుగాగమోఽపిస్యాత్' నన్న. చిమచిమ + అనంగన్ — చిమచిమయని మంటపుట్టుచుండఁగా, ఉదా. "సీ. మొనపంట మొనసినొక్కినొక్కుచేఁగెంపు, టధరంబుచిమచిమ ♦ యనిన యట్లు" అనిరు. వలిపెదుప్పటి — సన్ననితెల్లవస్త్రము, ఉదా. 'సీ. వలిపెంపుఁజెంగావి ♦ పలువగప్పొ చకోరి శృం. సై. వల్లెవాటు — మెడచుట్టును ద్రిప్పివేయఁబడిన, జాఱి—దిగఁజాఱి, ఒయ్యారిచిటుల

గందపుఁబూఁత-చక్కఁగాఁజిల్లుచున్న మేనఁబూసినగంధము, శరీరమునకు లేపనముచేసినచందనపుష్పం కము, చెలువము + అమరన్ - అంద మతిశయించుచుండఁగా, మార......కేళిన్. మారశాస్త్ర - కామశాస్త్రముయొక్క, అధికార - ప్రభుత్వమునందు, దుర్వార - వారింపనలవిగాని, వారవారి జాస్య - పద్మములవంటి మోములుగలవేశ్యలయొక్క, అతిసారస్య - మిక్కిలి రసయుక్తమయిన, వచనరచన - మాటలయొక్క పొందికచేత, కృత - చేయఁబడిన, పరీరంభ - ఆలింగనములవలన, సంభోగకేళిన్ - రతికేళియందు, తేలి - ఈఁదినవాఁడై, రేపటివేళన్ - ప్రాతఃకాలమున, ప్రొద్దుటిపూఁట, ఇచట 'రేపు-రేపు' అనిరెండురూపములుకలవు. 'రేపుచుక్కలఁజూచుచు•మాపుతిమిర, వైరిఁజూచుచుసంధ్యవా•ర్వంగవలయు' విష్ణుపు. వీథికిన్ - బజారునకు, ఏతెంచున్ - వచ్చుచుండును, 'నిదుర... .....కెందమ్మి విరులుదాల్చ' అనుటచే నుత్ప్రేక్షాలంకారమును, కడమపద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారమును, 'మారశాస్త్రాధికారదుర్వార వారవారిజాస్యాతిసారస్య' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారమును. 'వచనరచన' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అతఁడు కామశాస్త్రమునందు గడితేఱినబోగముఱాండ్రయొక్క రసయుక్తమైనపలుకులపొందికచేత సంభోగకేళిఁ దేలి సూర్యోదయకాలమున వీథికి వచ్చుచుండఁగా ముడివీడినవెండ్రుకలు చక్కఁగా ముడిచి తలకుఁ జుట్టినబంగారుజరీరుమాలు జాఱుచున్నది. నిదుర చాలకుండుటచేఁ గన్నులు మూఁతపడుచు సగముముడిచిన యెఱ్ఱదామరపువ్వులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి. దంతక్షతములవలనఁ గమలినపెదవి జిలుఁగుకెండలకుఁ జిమచిమ యనుచున్నది. సన్ననియుత్తరీయపు వల్లెవాటు జాఱి మేనఁ గలగందపుపగుళ్ళు కనుపించుచున్నవి.

ఉ॥ చూపరవుట్టు నప్రమిత • శోభిత మౌక్తిక పద్మరాగముల్
తాపనఁ జేసినట్టిజిగి • దంతపుమిద్దియలందు నక్షువి
ద్యాపటిమంబు సూపు వెల • యాండ్రును దాను వినోదలీల బా
రా పది దచ్చి యిత్తిగ దు • గా యని పన్నిద ముగ్గడించుచున్. 22.

అ॥ చూపర........రాగముల్. చూపర + పుట్టు - చక్కఁదనముగా నుండునటువంటి, అప్రమిత - మితములేని, శోభిత - ప్రకాశింపఁబడిన, మౌక్తిక - ముత్యములును, పద్మరాగముల్ - సూర్యుని కాంతివంటి కాంతిగల కెంపులును, తాపనన్ - స్థాపించుటను, చేసినట్టి జిగిదంతపు మిద్దియలందున్ - ఒనరించినటువంటి యేనుఁగుదంతములతో రచింపఁబడిన చంద్రశాలలయందు, వెలయాండ్రును - వేశ్యాంగనలును, ఇచట ఆలుశబ్దబహువచనము 'ఆండ్రు' అగుటకు 'సూ. నిత్యందారాదేశ్చస్యాల్లులయోరు రౌచతత్ర స్తః' శబ్దచిం. తానును - అనిరంకుశుఁడును, వినోదలీలన్ - కాలయాపనము కొఱకయిన విలాసముగా - ప్రొద్దుపుచ్చుకొనుటకై వేడుకగా, బారా - పదిరెండు, తదీ, దచ్చి - ఎనిమిది, దఁటి + చవుకము - దచ్చి, అగును. ఇత్తిగ - ఆఱు, ఇరు + తిగ - ఇత్తిగ ఉదా "మ. దచ్చొకచౌవంచయి, త్తిగబారాదుగయంచు" కళా. దుగా - రెండు, ఇచట 'దుగ' కు దీర్ఘము వచ్చుటకు 'సూ. ఒకచో హ్రస్వంబు దీర్ఘంబగు' ప్రౌ. వ్యా. అథర్వణాచార్యులును. "హ్రస్వః స్యాద్దీర్ఘ సంశ్రుతిః" అనియున్నాడు. అని - ఈవిధముగాఁ బలుకుచు, పన్ని

దమున్ - పందెమును, ఉగ్గడించుచున్ - పెద్దగాఁ జెప్పుచు, అక్షవిద్యాపటిమఁబున్ - జూదము నందుఁ దమకుఁ గల గట్టితనమును, చూపున్ - అగపఱచుచుఁడును, ఈపద్యమున నాలుగవపాదము నఁగాకుస్వర యతిద్వికముగాఁ జెప్పఁబడినది. అప్పకవి దీనినిబ్లుతయుగయతియని వర్ణించినాఁడు. ఉదా "ఉ॥ శ్రీగజగామినీమణిని ♦ సీతను గా నిరపాయిగాఁ బ్రిలో, కీగృహమేధిఁగా గరుడకేతనుఁగా భవరోగవైద్యుఁగా, నాగురువాన నిన్నె మఁది ♦ నమ్మితి వేఱొకవేల్పుఁ గొల్వనీ, వే గతి కావవే రఘుపతీ శరణాగత వజ్రపంజరా" వ్రజ. శ. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌ చారు. యథావద్వస్తు వర్ణనమ్." ప్రతా,

తా॥ ముత్యములు కెంపులు స్థాపించఁబడి ప్రకాశించుచున్న యందమైన దంతపుమేడలయందు వేశ్యలును దాసును వినోదముగా జూద మాడుచుందురు.

సీ॥ కొదమచందురువంటి ♦ నుదుటఁ గస్తురినామ, మొఱపుమించఁగ దిద్దు ♦ నొక్కరితకుఁ
జిమ్మచీఁకటిగ్రమ్ము ♦ క్రొమ్ముడి గొజ్జంగ, లొనరఁగాఁదుఱుము వే ♦ ఱొక్కరితకు
జక్కవకవవంటి ♦ చన్నులహారఁబు, లొయ్యఁగాఁ దీర్చునొం ♦ డొక్కరితకుఁ
మించుఁదీఁగెకు మిఁచు ♦ మేనఁ గప్పురగంద, మొప్పుగా నలఁదు మ ♦ ఱొక్కరితకు
తే॥ నొకతె చెక్కులపై మక ♦ రికలు వ్రాయు, నొక్కతెకు మెల్ల జడతీలు ♦ చిక్కఁదీయు
నొక్కపనియెప్పుడునుగల్గి యుండుఁగార్య, భరము లేదనఁగూడదా ♦ బ్రాహ్మణునకు 23.

ఆ॥ ఆబ్రాహ్మణునకున్ - ఆవిప్రునకు, కార్యభరము - పనియొక్క యధికము, లేదనన్ + కూడదు - లేదని చెప్పుటయొప్పదు, ఒక్కరితకున్ - ఒక కామినికి, ఇచట తకారమువచ్చుటకు 'సూ. తవర్ణకంబు స్త్ర్యర్థకంబగు, 'అయ్యది యేకత్వంబున సమాసగత షష్ఠ్యంతయత్క్వర్థకానైకార్థక శబ్దంబుల పయినగు" ప్రౌ. వ్యా. కొదమచందురువంటి నుదుటన్ - బాలచంద్రునిఁబోలిన నొసటియందు, కస్తురినామమున్ - కస్తూరితిలకమును, ఒఱపుమించఁగన్ - అందమతిశయించునట్లు, దిద్దున్ - సవరించును, వేఱొక్కరితకున్ - మఱియొక కాంతకు, చిమ్మచీఁకటి - వెదఁజల్లునట్టి స్వభావముగల గాఢాంధకారము, ఉదా. "ద్వి. వివరింపుమిదె పొద్దు ♦ వేగుజామయ్యెఁ, గవిసినచిమ్మ చీఁ ♦ కటి వెల్లఁ బాఱె" ద్వి. హ. క్రమ్ము - వ్యాపించునట్టి, క్రొమ్ముడిన్ - నూతనమయిన కేశబంధమునందు, ధమ్మిల్లమునందు, గొజ్జంగలు - పన్నీరుపూలు, ఒనరన్ గాన్ - ప్రకాశించునట్లు, తుఱుమున్ - గుచ్చును, ఒండొక్కరితకున్ - వేఱొకమదికకు, జక్కవకవవంటి చన్నులన్ - చక్రవాకపక్షుల యొక్క జంటనుబోలిన స్తనములయందు, హారంబులు - పేరులు, ఒయ్యఁగాన్ - మెల్లఁగా, తీర్చున్ - చక్కఁబఱచును - సరిచేయును, మఱొక్కరితకున్ - ఇంకొకయువతికి, మించుఁదీఁగెకున్ - విద్యుల్లతకు - మెఱపుఁదీఁగెకు, మించు - అతిశయించునట్టి, మేనన్ - ఒడలియందు, కప్పురగందము - కర్పూరపుబురదను, ఒప్పుగాన్ - అందముగా, అలఁదున్ - పూయును, ఒకతె చెక్కులపైన్ - ఒకసుందరియొక్క చెక్కిళ్ళమీఁద, ఇచట 'ఒకతె' అనుటకు "సూ. తవర్ణకంబు స్త్ర్యర్థకంబగు" 'దానియత్వంబున కిత్వైత్వంబులు పర్యాయఁబున నగు. ఆదేశాత్వంబుమీఁది దాని కెత్వంబు తాదు." ప్రౌ. వ్యా. మకరికలు - మకరికాపత్త్రములు, వ్రాయున్ - లిఖించును, ఒక్కతెకున్ - ఒకతన్వికి, మెల్లన్ - తిన్నఁగా, జడతీలు - జడయొక్క పాయలు, చిక్కన్ + తీయున్ -

చిక్కువడినవానిని విడఁదీయును, కరుక. ఎప్పుడును - ఎల్లకాలమును, ఏసమయమునందును, ఒక్కపని - ఏదోయొకపని, కల్గియుండున్ - ఉండనేయుండును, ఇందునిరంకుశుని దక్షిణనాయకునిగా వర్ణించినాఁడు. "చ॥ చెలఁగుబహుప్రియాసదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁడు" కా. సం. "ఏషుత్వనేకమహిళాసమరాగో దక్షిణః కథితః" సా. ద. 'కౌదమచందురువటిరుపుట - జక్కవకవవంటిచన్నులమించుఁదీగెమ మించుమేన, ఇత్యాదు లుపమాలంకారము 'ఒక్కపని యెప్పుడును గల్గియుండు' ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును. "కార్యభరములేదనఁగూడదా బ్రాహ్మణునకు" అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యాలోలతను దృష్టిఁజెందకుండుటను గూర్చి "దినేషు జీవితవ్యేషు, స్త్రీషుచాహారకర్మసు, అతృప్తాఃప్రాణినస్సర్వే, యాతా యాస్యంతి యాంతిచ" చాణ.

తా॥ అనిరంకుశుఁ డొకచంద్రముఖికి నొసటఁ గస్తూరితిలకమును బెట్టును. మఱియొక యలివేణికిఁ గొమ్మడియందు గొజ్జంగపువ్వులు దుఱుమును, ఒకచక్రవాకస్తనికిఁ జన్నులపయినున్నపేరులు చిక్కుఁదీయును. ఒకలతాంగికి మేనఁ గర్పూరపుపంక మలందును. ఒకకామినికిఁ జెక్కిళ్లపై మకరికాపత్త్రములను రచించును. ఒకయువతికిఁ జల్లఁగా జవపాయలు చిక్కుఁ దీయును. ఇట్లెల్లప్పుడు నేదోయొకపని చేయుచునే యుండునుగాని విసుకుఁ జెందఁడు.

క॥ వారాహము వారణగిరి, వారాన్నిధి వారణాసి ♦ వారణవరదున్
వారాంగనాజనస్మర, ణారూఢిన్మఱవఁ డాతఁ ♦ డనఘుఁడువోలెన్. 24.

అ॥ ఆతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, అనఘుఁడువోలెన్ - పుణ్యపురుషుఁడోయనునట్లు, వారాంగనాజనస్మరణారూఢిన్. వారాంగనాజన - అంగగత్తెలయిన వేశ్యలగుంపుయొక్క, స్మరణ - తలంపునందలి, అరూఢిన్ - నిశ్చయముచేత, వారాహమున్ - వారాహపురాణమును, వారాహమనఁగా నష్టాదశపురాణములలోనొకటి. "మద్వయం భద్వయం చైవ బ్రత్రయం వచతుష్టయం, అనాపలింగకూస్కాని పురాణానిపృథక్ పృథక్, అష్టాదశపురాణాని కృత్వా సత్యవతీసుతః, భారతాఖ్యానమతులం చక్రేతదుపబృంహితమ్" (స్కాం. మా. అ.) మద్వయం - మాత్స్యమార్కండేయములు, భద్వయం - భవిష్యభాగవతములు, బ్రత్రయం - బ్రహ్మాండ, బ్రహ్మ బ్రహ్మవైవర్తములు, వచతుష్టయం — వామన, వైవస్వత, వైష్ణవ, వారాహములు, అ. నా. ప. లిం గ. కూ. స్క-ములు - 'అగ్ని నారద. పద్మ. లింగ. గరుడ. కూర్మ. స్కాందములు' అని తెలియవలయును. వైవస్వతపురాణమధర్వణభారతమువలెఁ గనుపడకున్నను "వైవస్వతపురాణే ఉత్తరార్థే షణ్ణవతితమోఽధ్యాయే కృష్ణభీమసంవాదే" అనియొకయధ్యాయము కనఁబడుచున్నది. "ఇతి శ్రీమహాపురాణే వైవస్వతే ఉత్తరార్థే కృష్ణభీమసంవాదే మయకృతసప్తర్షి శాపవిమోక్షకథాయాం శ్రీవిశ్వకర్మస్తోత్రం నామ షణ్ణవతితమోఽధ్యాయః" ఇట్లుకొన్నిగ్రంథములందుఁజూచుచున్నాము. బ్ర వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు వైవస్వతపురాణస్థానమున వాయుపురాణమునుజేర్చినారు. 'వాయుపురాణము వారుణపురాణము' ఇవియుపపురాణములలోనివైయున్నవి. వారణగిరిన్ - కరిగిరిని - అనఁగాఁ గాంచీపురమునందలినే కంచియందురు. ఇచట వరదరాజస్వామి ప్రతిష్ఠింపఁబడియుండెను, వారాన్నిధిన్ - సముద్రమును, వారణాసిన్ - కాశీక్షేత్రమును, 'ని. వారణాసి-స. కాసి' శ. చం, "వారణాసి. స్త్రీ. ఇ. పుం. కాశి" 'వారణా + అసి' అను రెండుపనదులు కాశికి రెండుపైపులఁ బ్రవహించుచు

గంగలోఁగలియును ఆరెండునదులమధ్య నుండుటచే వారణాసి అయినది” ఆం. వా. ఉదా. “వ. ముక్తిక్షేత్రంబగు వారణాసి” శృం. నై. హేమచంద్రుఁడు ‘వరాణసీ వారాణసీ’ అని రూపద్వయమునే నిర్ణయించుటకుఁ గారణము తెలియదు. వ్రాఁతప్రతియందు ‘క. వారాహము వారాన్నిధి, వారాణసివారణాద్రి’ అనియున్నది. వారణవరదున్ – కరికివరమొసంగినవిష్ణువును. శ్రీకాళహస్తీశ్వరుననియుఁ జెప్పవచ్చును. మఱవఁడు – మఱపుఁజెందఁడు, వారాంగనాధ్యానమును నిరంతరమును మఱవకుండుటచే వారాహపురాణము మున్నగువాని నెన్నఁడునుమఱవఁడు. అనుటచే వేశ్యాలోలునికిఁ బురాణాదులయందు శ్రద్ధయుండుటవిరోధము. ‘వార’ శబ్దము మఱవకుండుటచే విస్మృతిఁజెందకుండె ననునర్థముచే నాభాసము. కావునవిరోధాలంకారము. “ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాలంకృతిర్మతా” ప్రతా. “విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః, జాతిశ్చతుర్భిర్జాత్యాద్యైర్విరుద్ధాస్యాద్గుణస్త్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యామథద్రవ్యం ద్రవ్యేణైవేతితేదశ” కా. ప్ర.

తా॥ అతఁడు నిరంతరము వారాంగనాధ్యానచిత్తుఁడగుటచే వారాహపురాణమును తిరుమలక్షేత్రమును, క్షీరసముద్రమును, కాశీక్షేత్రమును, భగవంతుని మఱవకుండెను. ఆలోచింప నతఁడొక పుణ్యపురుషునివలె నగపడుచున్నాఁడు.

—: నిరంకుశున కాచారాదులయందసూయ :—

సీ॥ నిగమశాస్త్రంబులు ♦ నేర్పినగురువుఁ గ, న్గొన నెన్నఁడును లేని ♦ కోప మెత్తుఁ
దీర్థయాత్రాపరా ♦ ధీనులఁ గనుఁగొన్న, మది నెన్నఁడును లేని ♦ మంట పుట్టు
వైదికాచారప్ర ♦ వర్తిష్ణు నీక్షింప, నిల నెన్నఁడును లేని ♦ యేవ గలుగు
శమదమాధికుఁడైన ♦ సన్న్యాసిఁగనుఁగొన్న, మునుపెన్నఁడునులేని ♦ కనరుదోఁచు
తే॥ సంధ్య యన్న శిరోవ్యథ ♦ సంభవించు, భస్మధారణ మన్నఁ దీ ♦ వరము వొడము
దేవపూజావిధానంబుఁ♦దీర్చుమన్న, నేబ్ర ముదయించు నాబ్రహ్మ♦ణబ్రువునకు 25.

అ॥ ఆబ్రాహ్మణ బ్రువునకున్ – జాతిమాత్ర బ్రాహ్మణుఁడై ద్యూతవ్యభిచారాది నింద్యప్రవర్తనుఁడైన యానిరంకుశునకు, నిగమశాస్త్రంబులు – వేదములును శాస్త్రములును, నేర్పిన గురువున్ – అభ్యసింపఁజేసినగురువును, కన్గొనన్ – చూచినట్లయిన, ఎన్నఁడును + లేనికోపము – ఇదివఱకెప్పుడును లేనట్టిక్రోధము, ఎత్తున్ – అధికమగును, తీర్థయాత్రాపరాధీనులన్ – పుణ్యక్షేత్రములనుజూచుటకై బయలుదేఱుటయందాసక్తులైనవారిని, కనుఁగొన్నన్ – వీక్షించినంతనే, మదిన్ మనస్సునందు, ఎన్నఁడును – ఇంతకుముందెప్పుడును, లేనిమంటపుట్టున్ – ఎట్టిఁగనిశరీరమువందలి యొకరీతిబాధకలుగును, అనఁగాఁగోపమధికమగుననుట. ఇది దేశ్యము. ఉదా. “తే. పావకుఁడును గపటంపు♦భూవరుండుఁ, దమ్ముఁగడుఁజేరిమందెమే♦లమ్ముతోడ, నున్నవారికిఁగీడుచే♦యుమరు వారి, కించితస్నేహమున మంట♦లధికమగును” విష్ణుపు. వైదికాచారప్రవర్తిష్ణున్ – వేదవిహితమైనసత్ప్రవర్తనమునందు మెలఁగుచున్నవానిని, ఈక్షింపన్ – కాంచినతోడనే, ఇలన్ – పుడమియందు, ఎన్నఁడును – అంతకుఁబూర్వమెప్పుడును, లేనియేవకలుగున్ – ఎట్టిఁగనియసహ్యమేర్పడును, శమదమాధికుఁడు – అంతరింద్రియబాహ్యేంద్రి

యనిగ్రహామునందుగొప్పవాఁడు. ఐనసన్యాసిక్ - అయినట్టియతీశ్వరుని, కనుఁగొన్నక్ - చూచినప్పుడే, మునుపు—గతించిన కాలమున, ఎన్నఁడును - ఏ కాలమునందయినను, లేనికనరుతోఁచున్ - లేనటువంటి యహితముకలుగును, సంధ్య - ప్రాతఃకాలమునను మధ్యాహ్నకాలమునను సాయంకాలముననుజేసెడి గాయత్రీయుపాసన, అన్నన్ - అప్రస్తావనవచ్చినవెంటనే, శిరోవ్యథసంభవించున్ - తలనొప్పి పుట్టును, భస్మధారణము + అన్నన్ - విభూతినిబూసికొనుటయనఁగానే, తీవరము + పొడమున్ - తొందరకలుగును, దేవపూజావిధానంబున్ - దేవతలనుబూజించునట్టి క్రమమును, తీర్చుమన్నన్ - చక్కఁజేయుమనఁగా, ఏబ్రము + ఉదయించున్ - రోఁతపుట్టును, ఇటదేవపూజనుగూర్చి "స్వయంయజతిచేద్దేవముత్తమాసోదరాత్మజైః, మధ్యమాయాజయేద్భృత్యైరధమాయజనక్రియా" శంభు. ఇందు 'కన్గొనన్' అనుచోటను కారములోపించుటనుగూర్చి "గీ. కాంతచన్గవచనుగవ♦ కార్మొఋపులు, కారుమెఋపులు" అప్ప. 'మంటపుట్టున్' అనుటలోఁబ్రథమమీఁదిపరుషమునకు సరళాదేశమునుగూర్చి "గీ సంధిగూర్పఁగఁ బ్రథమాంత♦శబ్దవితతి, పైఁ గచటపలకు వికల్పంబుసెల్లుఁ, గాకుసంబోధనావ్యయ♦కర్మధార, యంబుల నచేతనంబుల♦నబ్జనాభ" అని లక్షణము. "సూ. పరుషావాస్వరూపేణ ప్రథమాంతో పరిస్థితాః, కాకౌసంబోధనేచాపి హ్యవ్యయేకర్మధారయే, అచేతనార్థకేశబ్దఇతిశృంగారభూషణః" అథ. ఎత్తుగీతియందు ద్వితీయపాదమున నభేదయతి సెప్పఁబడినది. "క. వబయోరభేదమనియెడి, సెపమున పఫబభలు వాక♦నేర్పనవడిగా, నుపక్రమింపవచ్చుఁగృతులందుపనిషదుచితార్థసూక్తు♦లొనసిన చోటన్" సుల. ఉదా. 'చ. నుతజలపూరితంబులగు♦నూతులు నూటికంటెసూనృత, వ్రతయొకబావిమేలుమఱి♦బావులునూటికంటెనొక్క సత్క్రతువదిమేలు" భార. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌచారుయథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా.

తా॥ నామమాత్రబ్రాహ్మణుఁడుగా నుండి వ్యసనాసక్తుఁడయినయానిరంకుశునకు వేదశాస్త్రాదులు బోధించినగురువును జూచినతోడనే కోపమువచ్చును. తీర్థయాత్ర లాచరించువారిం గనినంతనే మితిలేనికొఱకొఱలు పుట్టును. వైదికాచారనిమగ్నులను జూచినంతలో నేరోఁతకలుగును. జితేంద్రియుఁడగుసన్యాసి పొడకట్టినవెంటనే వెగటుకలుగును. సంధ్యవార్చుటయనినఁ దలనొప్పిగా నుండును. భస్మముధరించుట యనిన వేగముగలుగును. దేవునిఁ బూజించుట యనఁగానే రోఁతగానుండును,

—♦ నిరంకుశుని గృహచౌర్యారంభము ♦—

సీ॥ తలిదండ్రులకు సమ్మ♦తంబుగా నతిథిస, త్క్రియ యటంచు నొకింత♦గిలుబుఁజేయుఁ
బొరుగూళ్లఁ గలమాన్య♦భూముల ధాన్యంబుఁ, గ్రయపెట్టి విడుచుఁబ♦రశ్శతంబుఁ
దనపైఁ బరామర్శ ♦ దప్పియుండు సెఱింగి, దొడ్డసొమ్మైన ♦ దొంగిలించు
నప్పచెల్లెండ్రపై ♦ నాదరంబులు సూపి, యరణముల్ గొనిపోయి ♦ యపహరించు.
తే॥ బలపమును గత్తియును బూని♦ప్రజలయిండ్లఁ, గన్నవెట్టని దొక్కఁటే♦కానికొదవ
కడమదుర్వృత్తు లన్నియుఁ♦గఱచె నతఁడు, లంజతల్లులచేతి మ♦ల్లటకుఁ గాఁగ 26.

అ॥ అతఁడు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, లంజతల్లులచేతిమల్లటకున్ + కాన్కన్ - శృంగారనాయికలయొక్క తల్లులవలనిబాధలకుఁగాను - వేశ్యమాతలయొక్క పోరునుబడలేకయుండుట. ఇచట

'లంజతల్లులచేతి మల్లట' అనుటకు 'సూ. సమాసయుగ్భవేరాద్య ఆత్మాదిగవిభక్తిగః'' అథ. 'మల్లట. మల్లాట, అని రెండురూపములుఁ గలవు. తలిదండ్రులకున్ - జననీజనకులకు, ఇది ద్వంద్వసమాసము. కనుక దకారాదేశమయినది. 'సూ. పరుషాణాంగసడదవాస్స్యుః పదాద్ద్వంద్వే'' శబ్దచిం. 'తల్లి' అనుశబ్దమునలకారద్విత్వము లేమికి 'సూ. ప్రథమలుగపి ద్విసులోప్యః'' నన్న. సమ్మతంబుగాన్ - అనుకూలముతోనే, అతిథిసత్క్రియ - ధర్మార్థమింటికి వచ్చిన యాచకులకు మర్యాదలనిమిత్తము, అటంచున్ - అనిపల్కుచు. ఒకింత - కొంచెము, గిలుబున్ + చేయున్ - అపహరించును, పొరుగూళ్లన్ - సమీపగ్రామములయందు, కలమాన్యభూముల ధాన్యంబున్ - ఉండినదానభూములలోని వడ్లు మున్నగు ధాన్యములను, క్రయపెట్టి - అమ్మి, పరశ్శతంబున్ - నూటికంటెనధిక సంఖ్యగల ధనమును, విడుచున్ - పోఁగొట్టును, తనపైన్ - దనమీఁద, పరామృశ్య - పరామరిక, తప్పియుండుట - లేకుండుట, ఎఱింగి - తెలిసికొని, అనఁగాఁ దననుగనిపెట్టియుండని యదనులోననుట. దొడ్డసొమ్మైనన్ - ఏదైననొక పెద్దయాభరణమును. దొంగిలించున్ - చౌర్యముఁ జేయును, అప్పచెల్లెండ్రపైన్ - తనతోఁబుట్టువులయందు, ఇది ద్వంద్వసమాసమయినను దకారాదేశము కాలేదు 'సూ. కొన్ని యెడలద్వంద్వంబునం బరఁబుమీఁది చతపలకుసదవలుగానంబడవు'' ప్రౌ. వ్యా. ఆదరంబులు + చూపి - గౌరవములు కనఁబఱచి, అరణముల్ - తనకుమర్యాదగా నిచ్చినధనమును వస్తువులను, కొనిపోయి - తీసికొనివెళ్ళి, అపహరించున్ - మోసపుచ్చి తీసికొనిపోవును, బలపమును - ఖటికశిలను - బలపమను పేరుగలయొక చోరసాధనమును, ఉదా ' క. బలపముఁగన్నపుఁగత్తియుఁ, దలముళ్ళును జోక్కనీలి ♦ దట్టియుసుముజీ, మలక్రోలుగద్దగోరును, ములుబంతియుఁగత్తెరయును ♦ మొదలగువానిన్'' పర. వి. కత్తియును - కన్నము వేయునట్టి కత్తియును, పూని - వహించి, ప్రజలయిండ్లన్ - లోకులయిండ్లకు, కన్నపెట్టనిది - గోడలకుఁ దూట్లు వేయకుండుట, కన్నము + పెట్టు - కన్నపెట్టు. అగును. 'సూ. ఆచ్ఛికసమాసంబులం దవుచుగ వర్ణలోప గమాదేశ వికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి'' ప్రౌ. వ్యా. 'కన్నపెట్టు' అనియును రూపము కలదు. ఉదా. ''ఉ. నా, నాధనసంపదాఢ్యసద ♦ నంబులు నిశ్చయుఁగన్న పెట్టఁగన్'' పర. వి. 'సూ. ప్రతిషేధవాచినాంనిః' నన్న. ఒక్కచే - ఒక్కటిమాత్రమే, కొదవ - తక్కువ, కాని - అయినప్పటికిని, అభ్యనుజ్ఞార్థకము. కడమదుర్వృత్తులు - మిగిలినచెడ్డపనులు - శేషించినదురభ్యాసములు, అన్నియున్ - సమస్తమును, కఱచెన్ - అభ్యసించెను, 'ప్రజలయిండ్లఁ గన్నపెట్టనిదొక్కచే కానికొదవ' అనుటచే న్యూనాభేదరూపకాలంకారము, ''తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాద భేదః'' కా. ప్ర.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతలపోరుఁ బడలేక తలిదండ్రులకు సమ్మతముగానే యతిథులకు సత్కారమునిమిత్తమని కొంతధన మపహరించును. ఇతరగ్రామములయందలి మాన్యపుభూములలోని ధాన్యము నమ్మి కర్చుపెట్టుకొనును. ఇంటిలోనివారు తననుగనిపెట్టక పరాకుగా నుండెడివేళ నేదైన నొకవస్తువును దొంగిలించును. తోఁబుట్టువులను మర్యాదగాఁ జూచి వారొసంగినధనమును వస్తువులను దీసికొనివెళ్లి వేశ్యల కిచ్చును. ఇన్నియేల పొరుగిండ్లగోడలు త్రవ్వుట యొక్కటితప్పఁ గడముచెడుపనులన్నియు నొక్కటితక్కుఁగ లేకుండ నభ్యసించెను.

వ॥ మఱియు నొక్కనిశేషంబుగల దాకర్ణింపుము. 27.

అ॥ మఱియున్-ఇంకను, ఒక్క-విశేషంబు-ఒక్క-యతిశయము, 'ని. విశేషోఽవయవే ద్రవ్యే ద్రష్టవ్యోత్తమవస్తుని, శబ్దా. కలదు-ఉన్నది, అకర్ణింపుము-వినుము,

—: నిరంకుశునకుఁ జంపకగంధియందనురాగము :—

గీ॥ అఖిలవారాంగనామనో ♦ హరవిహార, నిరతుఁడౌ నైన నందులో ♦ నిరుపమాన
గానపరిణత చంపక ♦ గంధి యనెడి, వాలుఁగంటికి మిక్కిలి ♦ మేలువాఁడు. ౨౮.

అ॥ అతఁడు. ఇదియధ్యాహారము. అఖిల.........నిరతుఁడు, అఖిల-సమస్తమైన, 'ని. విశ్వ మశేషంకృత్స్నంసమస్త నిఖిలాఖిలానినిశ్శేషమ్' అ. వారాంగనా-అందకత్తెలైనవెలయాండ్రకు 'ని. విశేషాః కామినీ కాంతాభీరుర్బింబాధరాంగనా, శబ్దా. మనోహర-మనస్సునకింపుగలుగునట్లు, విహార-సంచరించుటయందు, నిరతుఁడు-ఎడతెగని కాలముగలవాఁడు, ఔను-అగును, ఐనన్-అయినప్పటికిని, అనఁగాముందుచెప్పినదానికి వేఱొకయభిప్రాయమును దెలియఁజేయుట, ఉదా. 'గీ. నీవుచతురమతివి♦ నీకునిక్కన్నియ, నప్పగింపనేల♦యైననాదు, హృదయమలరుదీని♦యెడఁగడునార్ద్రివై, యుండుఁగానఁ జెప్ప♦కుండరాదు' భార. అందులోన్-ఆవేశ్యలయందు, ఇది దేశ్యము. 'సూ.వ్యతిరిక్తా స్సంప్రదాయతో వేద్యాః' నన్న. సాశ్రయా నాశ్రయాపిస్యాత్ త్రార్థగతసప్తమీ' అథ. సాశ్రయ సప్తమియగును. నిరుపమానగానపరిణతచంపకగంధి, నిరుపమాన-సమానరహితమయిన, గాన - సంగీతముయొక్క, పరిణత + చంపకగంధి - పరిపాకముగల సంపెంగపువ్వులవంటిపరిమళముగలది, అనెడివాలున్ + కంటికిన్ - అనునట్టిసార్థకనామముగల నిడుదలైనకన్నులుగలదానికి, మిక్కిలిమేలువాఁడు-అత్యంతమగు వలపుగలవాఁడు, చంపకగంధిశబ్దమునుగూర్చి. 'సూ. గంధస్యేదుత్పూతిసురభిభ్యః' సిద్ధాం. ఉదా. "ప్రియాసుపాదప్రద్యదదీసురూపా, సుగంధి ర్నీలోత్పలగంధివక్త్రా" రాఘ. ఇందునాయకుని వేశ్యాలోలతకంటె విద్యావైశద్యముద్యోతముచేయఁబడినది. సంగీతఫలితార్థమిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "త్రివర్గ ఫలదా స్సర్వేదానయజ్ఞజపాదయః, ఏకంసంగీతవిజ్ఞానం చతుర్వర్గఫలప్రదమ్" హరీశాదిస్తుతా ధర్మార్థ కామా నృపాదితః, నిష్కామ స్తదనుష్ఠానా న్మోక్షు మాప్నో త్యసంశయః," సం. వి. ర.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు వేశ్యలందఱియందు నిష్టముగనే తిరుగుచుండును గాని యందులో సంగీతమును బాగుగాఁ బాడనేర్చిన చంపకగంధి యనెడివేశ్యయందే మిక్కిలి మరులుగలిగియుండును.

—() చం ప క గం ధి వ ర్ణ న ము ()—

క॥ మరుఁడేల చంద్రుఁడేటికి, మరుదంకుర మేమిపనికి ♦ మనుజేశ్వర యా
తరుణికడగంటఁ గాదే, పురుషులధైర్యంబు లేదు ♦ పొమ్మనిపింపన్. 29.

అ॥ మనుజేశ్వర - ఓరాజా, పురుషులన్ - మగవారిని, ధైర్యమ్ములేదుపొమ్ము - మీకుధీరత్వములేదుగదా, అనిపింపన్-అనునట్లుచేయుటకు, మరుఁడేల-మన్మథుఁడెందులకు, చంద్రుఁడు + ఏటికిన్ - పార్వణచంద్రుఁడేమిచేయుటకు, మరుత్ + అంకురము - మందపవనము, సన్ననిగాలి, ఏమిపనికిన్ - ఏమిచేయుటకు, ఈముగ్గురు నవసరములేదనుట. ఆతరుణికడగంటన్ + కాదే -

ఆచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిచూపుతోఁగాదా యేమి, 'కాదే' అనుటకు 'సూ. ఏదాతౌ ప్రశ్నలక్షుణౌ భవతః' నన్న. ఇచట నావేశ్యయొక్క దృష్టి తగులుటతోడనే పురుషులు కామోద్రేకు లగుదురనుటకు "తావదేవకృతినామపిస్ఫురత్యేషనిర్మలవివేకదీపకం, యావదేవ న కురంగచక్షుషాం, తాడ్యతే చటులలోచనాంచలైః" భర్తృ. 'క. నీలోత్పలనయనాతర, ళాలోకనహతులు సోఁకు ♦ నంతకు వెలుఁగుఁ, ధీలలితసుజనవిమలో, ద్వేలాతిస్ఫుటవివేక ♦ దీపము నెమ్మిన్' బుద్ధిశాలురైనవారికిఁగూడ నిర్మలమయినజ్ఞానదీపము సుందరాంగుల ప్రణయంపుచూపులు తగులకుండునంతవఱకే ప్రకాశించును. కాని యవితగిలెనా ప్రకాశించనేరవు. కామినీనేత్రముల కిట్టిశక్తియుండు ననిపూర్వకవులుగూడ వర్ణించిరి. "దృశాదగ్ధం మనసిజం జీవయంతి దృశైవ యాః, విరూపాక్షస్యజయినీస్తాస్స్తుమో వామలోచనాః" విద్ధ. శివునిచూపువలన నశించినమన్మథుఁడు చంచలనేత్రలచూపువలన నవతరించుచున్నాఁడు. కనుక నట్టిస్త్రీలను స్తుతించుచున్నా నని భావము. కామినీవీక్షణమువలనఁ జలించినమనస్సును స్థిరపఱుప నేయాధమునకును శక్తి చాలదని యువచించిరి. "వ్యాదీర్ఘేణ చలేనవక్రగతినా తేజస్వినా భోగినా, నీలాబ్జద్యుతినాఽహినా వర మహం దష్టో న తచ్చక్షుషా, దష్టే సంతి చికిత్సకా దిశిదిశి ప్రాయేణ ధర్మార్థినో, ముగ్ధాక్షీక్షణవీక్షితస్య నహి మే వైద్యో న వా ప్యౌషధమ్" భర్తృ. ఇచటఁ గార్యసాధనమున నుపమానములయిన మన్మథాదులకు వృథాత్వముఁ జెప్పుటచేతఁ బ్రతీపాలంకారము. "ఆక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీపముపమేయతా, తస్యైవ యది వా కల్ప్యా తిరస్కారనిబంధనమ్" కా. ప్ర. ఉదా. "లావణ్యౌకసి సప్రతాపగరిమ ణ్యగ్రేసరే త్యాగినాం, దేవ త్వయ్యవనీభరక్షమభుజే నిష్పాదితే వేధసా, ఇందుః కిం ఘటితః కిమేషవిహితః పూషా కిముత్పాదితం, చింతారత్న మహో ముధైవ కిమమీ సృష్టాః కులక్ష్మాభృతః" ఖండ. "క. ఉపమేయమె చాలుఁ ధర, నుపమానం బేల యనఁగ ♦ నొనరుఁ బ్రతీపంబు" కా. సం. "ఆక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థక్యేన కథ్యతే, యద్యోపమేయభావస్స్యా త్తత్ప్రతీపముదాహృతమ్" ప్రతా. ఇందుఁ బురుషుల ధైర్యమును బోఁగొట్టఁదగినసాధనములు లేకుండనే కార్యము సఫలమగునను నర్థముచే విభావనాలంకారమును. "ఆధారరహితాధేయ మేకం చానేకగోచరం, అశక్యవస్తుకరణం విశేషాలంకృతిస్త్రిధా" ప్రతా. మమ్మటాచార్యుఁడును "క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తిర్విభావనా" అనినాఁడు. "క, కారణములేక కార్యము ప్రౌఢంబైనదివి ♦ భావన" కా. సం. కొందఱుకవు లీకడగంటిచూపుతోఁ గూడ నవసరములేదు ముఖావలోకనమాత్రముననే పురుషులు కామోద్రేకు లగుదురని వర్ణించిరి. "గీ. ఉత్పలాక్షులవదనచం ♦ ద్రోదయమున, నహహ పురుషావతంసులి ♦ యంతరంగ, చంద్రమఃకాంతపాషాణ ♦ సమితి గరుగు, దివిజగజయానలార సం ♦ దియములేదు" విష్ణుమి.

తా॥ ఓరాజా పురుషులకు ధీరత్వము లే దనిపించుటకు మన్మథుఁడును, చంద్రుఁడును, మంచానిలమును, అవసరములేదు. ఆచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిచూపు మాత్రమే చాలును.

చ॥ అమృతసరంబు లుట్టిపడ ♦ నాలతిఁ జేసిన వీణలోపలన్
దుమదుమగా వచోమహిమ ♦ దోఁపఁగ గీతముఁ బాడుచున్న న
క్కమలదళాయతేక్షణన ♦ ఖంబులఁ గిన్నర మ్రోయఁ జేసినన్
దమకము పుట్టకుండ జన ♦ తాహృదయంబులు దాఁతఁ జేసెనే. 30.

అ॥ అక్కమలదళాయతేక్షణ - తమ్మిరేకులవంటి విశాలమయినకన్నులుగలయావారకాంత, అమృతరసంబులు-మధురరసంబులు, 'ని. శృంగారాదౌ జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః రిక్తాదా వమృతే చైవ నిర్యాసే పారదే ధ్వనౌ, ఆస్వాదే చ రసం ప్రాహుః' శబ్దా. ఉట్టిపడఁగ - అకస్మాత్తుగా లభించునట్లు, ఆలతిఁ + చేసినఁ - రాగము నాలాపమొనర్చినను, వీణలోపలఁ - వల్లకియందు, 'ని. వీణా తు వల్లకీ విపంచీ సా తు తంత్రిభిః సప్తభిః పరివాదినీ" అ. ఇచట 'లోపలన్' అనుటకు 'సూ. లోపలనిర్గాగణోద్భవా షష్ఠీ,' శబ్దచిం. దుమదుమగాఁ - జనులహృదయము ద్రవించునట్లు, వచోమహిమ - పలుకులయొక్కయధికము, తోఁపఁగ - స్ఫురించఁగా, గీతముఁ + పాడుచున్నన్ - పాటనుపాడుచుండినను, నఖంబులఁ - గోళ్ళతో, కిన్నరఁ-తంత్రీవాద్యమును, మ్రోయఁ + చేసిఁ - మ్రోగించునప్పుడును, తమకము + పుట్టకుండఁ - వలపుజనించకుండునట్లు, జనతాహృదయంబులు - జనసమూహముయొక్క మనస్సులు, 'ని. హృదయం వక్షసి స్వాంతే' అ. ఱాతఁ + చేసెనే - ఱాతితో సృష్టించినాఁడాయేమి, అనఁగా మానవహృదయములు కరఁగయుండవనట. కనుకనే "వీణా వేణు మృదంగ తాళ సహితం కిం తేన కంఠం వినా" అని చెప్పినారు. కంఠస్వరము మధురముగా నుండనిచో నితరవాద్యము లన్నియు వ్యర్థములుగదా; ఆస్త్రీ కంఠస్వర మత్యంతమధురముగా నుండె నని భావము. ఈపద్యమున 'అక్కమలదళాయతేక్షణ' అనుచోట ద్విత్వము వచ్చినందుకు 'సూ. ఊష్మరేఫా న్వినా ద్విత్వ మయుక్తస్య హలోమతః, ఋకారం చా విముచ్య స్యాత్ప్రాణానాం ద్విత్వసంగతిః" అథ. 'దుమదుమగాఁ' అనుప్రయోగమున కుదా "క. తమపాటచినుకుచినుకుల, దుమదుమగాఁదడిసినట్టి ♦ దువ్వలువలతో" కళా. 'గీతముఁ బాడుచున్నఁదమకము పుట్టకుండ జనతాహృదయంబులు ఱాతఁ జేసెనే' అనునప్పుడు "శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఫణీ" అను శాస్త్రవచనము ననుసరించి శృంగారరసముచే జనులహృదయమును గరఁగించిన దనిభావము. "రౌద్రేఽద్భుతే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే, శృంగారహాస్యకరుణాః స్త్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః, భయానకే చ బీభత్సే శాంతే గేయో నపుంసకః" కోహళుఁడు. అతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్యాధ్యవసానం తు ప్రకృతస్య సమేన యత్' ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః. విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా" కా. ప్ర. కవిసామర్థ్యము ననుసరించి యతిశయోక్తు లనేకవిధములుగా నుండును. "హృదయ మధిష్ఠిత మాదౌ మాలత్యాః కుసుమచాపబాణేన, చరమం రమణీవల్లభలోచనవిషయం త్వయాభజతా" కుట్టి.

తా॥ ఆచంపకగంధి మధురముగా రాగాలాపమొనర్చుచుండినను, జనులహృదయములు కరఁగునట్లు వీణయందుఁ బలికించుచుఁ బాడుచున్నప్పుడును, తనగోళ్ళతోఁ గిన్నరమీటుచున్న సమయమునను మనుష్యులకుఁ వలపుజనించకుండుటకు బ్రహ్మదేవుఁడు వారిహృదయమును గఠినమయిన ఱాతితోఁ జేయలేదుగదా.

చ॥ పలుకక యుండె నేని సిత ♦ పంకజలోచన యాదరంబు పైఁ
జిలుకక యుండె నేని విట ♦ శేఖరులన్ గరుణావిదూరు డై
యలుగులపాలు సేయు విష ♦ మాస్త్రుఁడు తత్తరుణీలలామ లో
నలుగుట కాదు ప్రాణముల ♦ కల్గుట దేహవిసర్జనార్థమై. 1

అ॥ సితపంకజలోచన — తెలిదమ్మిపువ్వులవంటి కన్నులుగల యావేశ్య, విటశేఖరుల్ — ముఖ్యులైన వ్యభిచారపురుషులను గూర్చి, ఇచట 'శేఖర' శబ్దము నగూర్చి. సూ. లింగభేదోభవేదిష్ట ఆరోపేయదివారుచిః" అర్థ. పలుకకయుండెనేని — సంభాషించని సమయమునను, ఆదరంబు — మర్యాద, పైకొల్ చిలుకకయుండెనేని — తనమీఁద వ్యాపింపఁజేయకుండినప్పుడును, విషమాస్త్రుఁడు — బేసిసంఖ్యగలపంచబాణములను ధరించినమన్మథుఁడు, కరుణావిదూరుఁడై — దయను బొత్తిగాఁబరిత్యజించినవాఁడై — కేవలము దయలేనివాఁడై, ఆలుఁగులపాలుసేయుల్ — తనయొక్క శరములకు లోఁబడఁజేయును. ఆ తరుణీలలామ — యౌవనపువేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన యాచంపకగంధి, ఇచట 'లలామ' శబ్దమునుగూర్చి "సూ. త్రిషులింగేషు రవ్యపాన్య స్మాఖ్యసామర్థ్య లక్ష్మను" అర్థ. లోన్ — తనమనస్సులో, అలుగుటకాదు — కోపమువహించుటయేరాదు, దేహవిసర్జనార్థమై — విటకాండ్రయొక్క శరీరమును విడచిపెట్టుటకొఱకును ప్రాణములకున్ — వారియొక్క యసువులకొఱకును, అల్గుట — అలుగఁబూనుట, అనఁగా వేశ్య యలుకఁబూనఁ దనప్రాణములు పోక విటులప్రాణములు పోవు ననిచెప్పుటచేత, అసంగత్యలంకారము. "భిన్నదేశతయాఽత్యంతం కార్యకారణభూతయోః, యుగప ద్ధర్మయో ర్యత్ర ఖ్యాతిః సా స్యా దసంగతిః, కా. ప్ర. "క॥ వేరుపుతోఁ గార్యంబును, గారణమును భిన్నదేశగతములుగాని, ధ్ధారణిలోన నసంగతి, యై రంజిలు నంద్రుసుకవు లది యెట్లన్నన్" ఉదా. "క॥ అనిలోన నీభుజాగ్రం, బనుపమ తరవారిధారనందిన నేలా, యనయంబుఁ దాము వడఁకుదు, రసతారల శ్రీనృసింహ యతిబలసింహా" కా. సం. మఱియు నాయికాసామాన్యతయు వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ ఆవేశ్య తనవిటులతో నొకానొకప్పుడు పలుకకుండినను, గౌరవముఁ జూపకుండినను, మన్మథతాప మధికమగును. అది యలిగెనేని విటులప్రాణము లపహరించుటకే కాని వేఱుకాదు.

క॥ అది గనుక దివిజవేశ్యల, సదనంబుల నున్న మౌని ♦ సంతతితలపుల్
గుదిగుంపులు చేసి మథింపదె యవకాశంబు గలుగ ♦ స్వర్గమునందున్. 32.

అ॥ కనుకన్ — కాఁబట్టి, అవకాశంబుకలుగన్ — స్థానము దొరకినట్లయిన — వీలుగలిగినట్లయిన, అది — ఆచంపకగంధి, స్వర్గమునందున్ — దేవలోకమున, దివిజవేశ్యలసదనంబులన్ — దేవలోకమునఁబుట్టిన రంభాద్యప్సరసలయొక్క యిండ్లయందు, ఉన్నన్ — ఉండెనేని, మౌనిసంతతితలఁపుల్ — ఋషిమూఁకలయొక్క కోరికలు, గుదిగుంపులు — గుదిగా గ్రుచ్చినగుంపులుగా, దట్టమైన వరుసలుగా, 'ని. గుదిగుంపులు, గుదిగాగ్రుచ్చినగుంపులు, గుదిగుంపులుచేయు, గ్రుదిగుచ్చు, సూ. ఆం. ని. చేసి — కూర్చి, మథింపదె — అల్లకల్లోల మగునట్లుత్రచ్చదా, 'రంభాద్యప్సరోంగన లింతటివిలాసినులు కాకుండుటచే స్వర్గమున మహర్షు లుండఁగలిగిరి, గాని చంపకగంధికే స్వర్గమున స్థానము లభించునట్లయిన వారి హృదయముల నెప్పుడో మథించియుండెడిది సుమా! అనుభావముచేతఁ గార్యకారణరూపాతిశయోక్త్యలంకారము "క. ఉపమేయ మింత దడవక, యుపమానమె నొడువ నతిశయోక్తి కవిమహా, నిపుణోక్తిమూలమై తగు, నపరిమితప్రౌఢి నదియు నైదువిధములై" కా. సం.

తా॥ ఆవేశ్యకు దేవలోకమున వసతి లభించినట్లయిన నచటి మునిమూఁకలకోరికలనెల్లఁ బ్రోవుచేసి త్రచ్చునుసుమా!

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత ♦ వలలఁబెట్టుటె కాక, యభ్యసించిన దొక్క ♦ యదలుచూపు
ముఖచంద్రరుచులచే ♦ ముళ్ళుపెట్టుటె కాక, సంతరించిన దొక్క ♦ వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బలచేత ♦ బ్రమలఁబెట్టుటె కాక, సంఘటించిన దొక్క ♦ జాలుపైఁట
వెలిద్రొక్కుసిగ్గుచే ♦ వెతలఁబెట్టుటె కాక, యలవరించిన దొక్క ♦ కులుకుపలుకు

ఆ॥ గాఢయౌవనమున ♦ గాసిపెట్టుటె కాక, నేర్చుకొన్న దొక్క ♦ నెరతనంబు
తరుణివిభ్రమంబుఁ ♦ దలపోయ శక్యమే, ధాతకైన వాని ♦ తాతకైన. 33.

అ॥ అచంపకగంధిఅధ్యాహారము. వాలుఁగన్నులచేతన్ - విశాలమయిననేత్రములతో. వలలన్ + పెట్టుటె కాక-తనమాయలోఁ బడవేసికొనుటయే కాకుండ, ఒక్క-యదలుచూపున్ - ఒక బెదరుచూపును, అభ్యసించినది-అలవఱచుకొనినది, ముఖచంద్రరుచులచేన్ - చంద్రునివంటిముఖము యొక్క కాంతిచేత, ముళ్ళుపెట్టుటె కాక - బంధించుచుండుటయే కాకుండ, ఒక్క-వింతనవ్వు-ఒక యాశ్చర్యకరమైన పరిహాసమును, సంతరించినది-ధరించినది, ఉదా, 'సీ. లీలదుద్రాక్షమా ♦ లిక దక్షిణశ్రవ - శ్శష్కులీశిఖయందు, సంతరించి, కాశీ. బటువుగుబ్బలచేతన్ - బలిసినస్తనములతో, బ్రమలన్ + పెట్టుటె కాక-భ్రాంతులఁగలిగించుటయే కాకుండ, ఒక్క-జాలుపైఁటన్-కొంచెముక్రిందికి జాఱుచున్నపైఁటను, సంఘటించినది-సమకూర్చినది, వెలిద్రొక్కుసిగ్గుచేన్ - వెలుపలకునటించుచున్న లజ్జతో, వెతలన్ + పెట్టుటె కాక - మనోవ్యథలు కల్పించుటయే కాకుండ, ఒక్క-కులుకుపలుకున్-కొంచెముశృంగారవికార మగపఱచునట్టిమాటలను. అలవరించినది - అలవాటుచేసికొనినది, గాఢయౌవనమునన్-దృఢమైనవయస్సుచేత, గాసి పెట్టుటె కాక - బాధించుటయే కాకుండ, ఒక్క-నెరతనంబున్-ఒకచక్కదనమును, నేర్చుకొన్నది - అభ్యాసముచేసినది, తరుణివిభ్రమంబున్ - యౌవనవంతురాలైనయావేశ్యయొక్క విలాసమును, ఇచట విభ్రమమును, గూర్చి "స్త్రీణా మాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు" మేఘ. 'విభ్రమః. విలాసఏవ.....స్త్రీణా మేషస్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం నతు కంఠతః, మల్లి. వ్యా. "అత్రాంతరే కిమపి వాగ్విభవాతివృత్త, వైచిత్ర్య ముల్లసితవిభ్రమము ముత్పలాక్ష్యాః, తద్భూరిసాత్త్వికవికార మపాస్త ధైర్య, మాచార్యకం విజయి మాన్మథమావిరాసీత్" మాల. మా. పీనింబట్టిచూడ ననురాగముతోఁ గూడినచూడ్కి యని విశద మగుచున్నది. తలపోయన్-వర్ణించుటకు, ధాతకైనన్-మనలసృజించిన బ్రహ్మదేవునకయినను వానితాతకైనన్-అతనినిబుట్టించిన నారాయణునికైనను, శక్యమే-తరమా, కాదనుట. ఇచట వేశ్యయొక్క బెదరుచూపు, వింతనవ్వు, జాఱుపైఁట, కులుకుపలుకు, వర్ణింపఁబడుటచేతఁ గామినీలక్షణములు గోచరమగుచున్నవి.

"ఓష్ఠఃప్రస్ఫురతీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యవత్, ధమ్మిల్లః కుసుమాంచితో విగళిత ప్రాప్తోఽపి బంధం పునః, ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజితస్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్" రతి.

"చ॥ పెదవిగదల్చుఁ గన్నుఁగవ♦పెంపెసలారఁ బిఱుందుఁజూచుఁ బ, య్యెదవిదిలించుఁజన్నులుబ♦
యల్పడఁ గొప్పునను క్రొవ్విరుల్, చెదరినబల్మరుందుఱుముఁ ♦ జెక్కునఁజెమ్మటజీరనించుఁగ,

ట్టదరినఁజక్కఁగట్టుఁ జపలాక్షి మనోహరమూర్తిఁజూచినన్" కామ. 'ముఖచంద్రరుచులు, ఉపమాలంకారము. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. 'క. మిగుల గుణక్రియ లెయ్యెడ, యుగపత్ప్రాప్తంబులుగ సముచ్చయము కృతిం, బొగడఁ దగున్ ద్వివిధంబై, యగణితకవివినుత మగుచు నది యెట్లన్నన్" "క॥ పాయక ఖలేకపోత, న్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యం, బేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యపరసముచ్చయాఖ్య మగు" కా. సం 'తరుణివిభ్రమంబుఁ దలపోయశక్యమే, అతిశయోక్తి యును'ధాతకైన-తాతకైన, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఆవేశ్య విటులఁ దనమాయలోఁ బడవేసికొనుటకుఁ దనవిశాలమయినకన్నులు చాలక బెదరుచూపులు గూడ నేర్చినది. జారుల నాకర్షించుటకుఁ దనచంద్రునివంటిముఖము చాలక చోద్యమగుచిఱునవ్వును గూడ నభ్యసించినది. కాముకులకు భ్రాంతిగలిగించుటకుఁ దనబలిసిన స్థనములు చాలక జాఱుపయ్యెదను గూడ నలవఱచుకొన్నది. కోడెగాండ్రకు మనోవ్యథగల్పింప సిగ్గునుజూపుట చాలక ఛలోక్తులనుగూడ నేర్చుకొన్నది. జారులను వయస్సుచే గాసిఁజెందించుట చాలక యొకచక్కఁదనమును గూడఁ దెచ్చుకొన్నది, దానివిలాసమును వర్ణింప నెవ్వరికిని దగముగాదు.

—: చంపకగంధియొక్క విద్యాచాతుర్యము :—

సీ॥ సాహిత్యమార్గంబు ♦ చౌకచేసిననాఁడు, సంగీతమునఁ బ్రీతి ♦ నల్ప నేర్చు
సంగీతవైఖరి ♦ సమ్మతింపనివేళ, నింపుగా వీణవా ♦ యింప నేర్చు
వీణావిరావంబు ♦ వెగటుదోఁచినయప్డు, సొగటాలవేడుక ♦ చూప నేర్చు
సొగటాలపైఁగోర్కి ♦ సుదకువచ్చినయంత, వింతమాటల గార ♦ వింప నేర్చుఁ

తే॥ జదువఁ బాడంగ నింతంత ♦ చతుర గాదు, వీణవాయింప నింతంత ♦ జాణ గాదు
జూదమాడఁగ నింతంత ♦ జూట గాదు, ప్రతిభపల్కంగ నింతంత ♦ ప్రౌఢగాదు. 34.

అ॥ ఆభోగముది. అధ్యాహారము చదువన్ - చదువుటయందును, పాడంగన్ - పాడుటయందును, ఇంతంతచతుర గాదు - ఇంత, అంత, యనిపరిమితి చెప్పఁదగిన చాతుర్యముగలది కాదు, వీణవాయింపన్ - వీణను ప్రయోగించుటయందును, ఇంతంతజాణ గాదు - ఇంతయంతయని నిర్ణయించుటకుఁదగిన నేర్పుగలది కాదు, ఇచట 'జాణ' శబ్దము. మహతీవాచకమగుటకు 'సూ. కొన్నిమహత్ మహతీవాచకముల కేకరూపముల కానఁబడుచున్నది" ప్రౌ. వ్యా. జూదమాడంగన్ - పాచికలాడుటయందు, ఇంతంతజూటగాదు - ఇంత యంత యనుప్రమాణము నెన్నఁదగినమోసకత్తె గాదు, ప్రతిభపల్కంగన్ - నవనవోన్మేషశాలి ప్రజ్ఞతో సంభాషించుటయందు - అప్పటికప్పుడు వికసించెడు బుద్ధివిశేషముతో మాటాడుటయందు, 'ని॥ ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వం ప్రతిభా, తదుక్తం, "స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధిస్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాల్యగోచరా, ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేష శాలినీం ప్రతిభాం విదుః" ఇంతంతప్రౌఢగాదు - ఇంత యంత యని యెన్నఁదగిననిపుణతగలది గాదు, అనఁగా సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణమయినసామర్థ్యము గలది యనుట. నిఘంటువు, అధ్యాహారము. సాహిత్యమార్గంబు - పాండిత్యముయొక్క పద్ధతిని, చౌకచేసిననాఁడు -

పిలువఁజేయనిదినమున, సంగీతమునన్ — పాటచేత, ప్రీతిసల్పనేర్చున్ — ప్రేమను బుట్టించఁగలుగును, 'ని॥ గీతం గాన మిమే సమే' అ. 'సమ్యగ్గీతం తు సంగీతం. న్యాయారంభే ప్రసిద్ధకే, తౌర్యాణాం త్రితయే చాపి, శబ్దా. సంగీతవైఖరిన్ — గానముయొక్కక్రమమును, సమ్మతింపనివేళన్ — ఇష్ట పడనిసమయమున, ఇంపుగాన్ — ఆనందమగునట్లు, వీణవాయింపనేర్చున్ — వల్లకినిప్రయోగించఁగలు గును, ఇచట వాద్యభేదములు నాలుగువిధములు. 'ని॥ తతం వీణాదికం వాద్య మానద్ధం మురజాది కం, వంశాదికం తు సుషిరం, కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్, చతుర్విధ మిదం వాద్యం. వాదిత్రం తోద్యమానకమ్, అ, వీణావిరావంబు — వల్లకీనాదము, వెగటు + తోఁచినయప్డు — వెక్కసమయిన సమయమున, సొగటాలవేడుక — జూదమునందలివినోదమును, చూపనేర్చున్ — కనఁబఱచఁగల్గును, సొగటాలపైన్ — జూదపుఁగాయలమీఁద, కోర్కి — అభిలాష, సుదకువచ్చినయంతన్ — తీఱిన తోడనే, వింతమాటలన్ — చోద్యమును గలిగించునట్టి పలుకులచేత, గారవింపనేర్చున్ — ప్రేమను జూపుచుండును, ఇందు నాలుగుసీసపాదములకుఁ గ్రమముగా నాలుగుగీతపాదములయొక్క భావ ములు చెప్పఁబడినందున యథాసంఖ్యాలంకారము. "క॥ సముముగ నేవరుసఁ బదా, ర్థము లుద్దిష్టంబు లయ్యెడఁ దగ నాపర్యా, యమున ననూద్దిష్టములై, యమర యథాసంఖ్య మయ్యె" సరస.

తా॥ ఆచెలయాలు పాండిత్యమునందును, సంగీతమునందును, మితిమించిన చాతుర్యముగలది, వీణావాదనమునం దపరిమిత మగునేర్పుగలది. జూదమునం దసమానమయినజాణతనము గలది. సమయానుకూల సంభాషణములయందు మిగులనిపుణత గలది. ఒకటి యననేల యన్నిటియందును మెచ్చు కొనఁదగిన జాణతయే. కాముకుఁడు సాహిత్యమును జూలకఁగాఁజూచేనేని సంగీతమునం దిష్టమును బుట్టించును. గాన మింపుగలుగనియపుడు చక్కఁగా వీణవాయించును. వీణపాటయందు రుచి తగ్గినసమయమున జూదమాడి వినోదమును జూపును. పాచికలాటయం దిచ్చదీఱెనేని చోద్యప్రసంగములతోఁ బ్రియమ్మును గలిగించును.

చ॥ తగవరి మాటకారి నయ ♦ ధన్య పదార్థముపట్ల మిక్కిలిం
దెగువరి కంతుకేళి గడి ♦ దేఱినజాణ రసజ్ఞకోటిచేఁ
బొగడతఁగాంచినట్టిగుణ ♦ భూషణ ముద్దులగుమ్మ దానికిం
దగనిది చేసె నానలువ ♦ దారుణనిస్వనఝిల్లిఁ దల్లిగన్. 35.

అ॥ తగవరి — తీర్పరియును — అనఁగా వ్యవహారములను బరిష్కరించునది యనుట. తగవు + అరి — తగవరి. మాటకారి — పదుగురిలో నిర్భయముగాఁ బ్రసంగమును జేయునటువంటిదియును, నయధన్య — నీతియొక్కసమృద్ధికలదియును, పదార్థముపట్లన్ — వస్తువులయెడల, మిక్కిలిన్ — ఎంతయును, ఎక్కువగాననుట. తెగువరి — ఉదారబుద్ధికలదియును, కంతుకేళిన్ — సంభోగమునందు, గడిదేఱినజాణ — ఆరితేఱిననేర్పరియును, రసజ్ఞకోటిచేన్ — శృంగారరసానుభవముగలవారియొక్క సమూహముచేత, పొగడతన్ — స్తుతిని, కాంచినట్టిగుణభూషణ — పొందినదియైన సద్గుణములనియెడి సొమ్ములుగలదియును, ముద్దులగుమ్మ — ముద్దులుమూటగట్టుకట్టి యందగత్తెయును, ఇచట 'ముద్దుల గుమ్మ' అనునది లక్షణాసము. 'సూ. ప్రమాణస్య సర్వత్ర లక్షణాసేఘ' శబ్దచిం. అయిన. దాని

కిన్ — ఆచంపకగంధికి. నలువ — నాలుగుమోములుగలవాఁడయిన బ్రహ్మదేవుఁడు, ఇచట నలువ యనుటకు "సూ. క్వచి దంతిమవర్ణస్య సమాసాంతత్వమిష్యతే" అథ. తగనిది — కూడనిదానిని, దారుణనిస్వనఝిల్లిన్. దారుణ — భయంకరమైన, వ్యు. దారయతి చిత్త మితిదారుణం, నిస్వన — ధ్వనియందు, ఝిల్లిన్ — ఈలపురుగయినదానిని. తల్లిగన్ జననియగునట్లు, చేసెన్ — పుట్టించెను, ఇందు 'మిక్కిలిన్' అనుటకు "సూ. నామ సర్వనామంబులకును గళలగు నవ్యయంబులకును గడపల సముచ్చయార్థ విశేషపాదపూరణంబులయందు ను శబ్దంబుతఱచుగ నగు. కళలగు ననుదంతశబ్దంబుల మీఁద నయ్యది యువర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు మఱియు నది శేషషష్ఠియందు యొక్క లోపించి నపుడు లాగమాంత బహువచనంబు మీఁదను సముచ్చయమునంజూపట్టెడు. ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "చ॥ భాసిలుఁదత్పురికోట మిక్కిలిన్, మహిమను"కళా। "క॥ ఏనొకటి విన్నవించెద, దానవకుల మథన పెద్దతడవున నుండిం, బూని వినిపింపఁగలపని" ఉ. హవం. "మ........లాతిరాజులకు మెచ్చె యివ్విధం బిట్టిదిం, గలదే" భార. ఇచట నింతగాథ యనవసరము. "సూ. ద్రుతోపజీవిన శ్శబ్దావః. క్వచిత్సుకవిసమ్మతః" అథ. ఉదా ఏడ్తెఱన్-క్రమ్మఱన్-గ్రక్కునన్-అంతన్-మిక్కిలిన్-మిగులన్-చెచ్చెరన్-తద్దయున్-ఇంకన్-ఇత్యాదులు. ఇందు. ఆవేశ్యయొక్క సౌందర్యమునే కాక యనేకసుగుణములను వర్ణించియుండుటచే సముచ్చయాలంకారము "తత్సిద్ధిహేతా వేకస్మిన్ యత్రాన్య త్తత్కరం భవేత్, సముచ్చయోఽసౌ" కా. ప్ర. "క॥ పాయక ఖలే కపోత, న్యాయమున ననేక కారణము లొక కార్యం, చేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యపరసముచ్చయాఖ్య మగు నెట్లన్నన్" నరస. ఆబిడను సమస్తసుగుణసంపన్నురాలినిగ వర్ణింపఁబడియుండుటచేత నాయికాలక్షణములతో నొప్పుచున్నదని భావము. "రూప యౌవనలావణ్య లజ్జా మాధుర్యశాలినీ, సౌభాగ్యౌదార్యసంపన్నా నాయికా సా పునస్త్రిధా" సాహి. చిం. విత్తమాత్రోపాధే స్సకలపురుషాభిలాషిణి సామాన్యవనితా" ప్రతా.

తా॥ వ్యవహారములయందుఁ దీర్పుకర్త్రియును, పదుగురులో జంకులేకమాటలాడునదియును, ప్రశంసింపఁదగిననీతి గలదియును, ఈవియందు మిగులఁదెంపుగలదియును, రతులయం దారితేరినదియును, రసికులచే మెప్పువడసినసుగుణసంపత్తి కలదియును, మిక్కిలిచక్కనిదియును, అయినయాచంపకగంధికి బ్రహ్మదేవుఁ డొకపనికిమాలిదానిని దల్లిగాఁ బుట్టించెను.

—•♦• వేశ్యామాతవర్ణనము •♦•—

గీ॥ ఆవధూమణి కాశించి ♦ యరుగుదెంచు, విటులమర్దించుకాంక్షన ♦ వ్వేలఁదిమాత
వరనిధానగ్రహార్థులై ♦ వచ్చువారి, దుస్సహాటోపమున మొత్తు ♦ దుర్గవోలె. 36.

అ॥ అవ్వేలఁదిమాత-ఆచంపకగంధియొక్కతల్లి, ఆవధూమణికిన్-ఆయొఱజవ్వనికిన్, ఆశించి, అపేక్షపడి, అరుగుదెంచువిటులన్-చేరినజారులను, మర్దించు కాంక్షన్-నలిపివేయుటకోరికయందు-వరనిధానగ్రహార్థులు, వరనిధాన-శ్రేష్ఠమైధనముతయుఁగకుండనుండెడి పాతఱను, వరనిధానమనియుఁ జెప్పవచ్చును. నిధులలో వరనిధిగొప్పది. "మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శంఖో మకరకశ్చపౌ, ముకుంద, కుందనీలాశ్చ వరశ్చ నిధయో నవ" గ్రహార్థులు-ఐ-పట్టుకొనఁబ్రయత్నించినవారై-వచ్చువారిన్-

వచ్చినట్టివారలను, దుస్సహాటోపమునన్—దుస్సహ–కఠినమగు, ఆటోపమునన్—గర్వముతో, దుర్గ వోలె—కాళికాశక్తివలె, మొత్తున్—హింసించును, ఇచట గాళికాశక్తి మణిభద్ర యనురూపముతో నిధులను గాపాడునని శాస్త్రము. 'మొత్తున్, అనుట వదా. "ఉ. దేవకిన్, ముందలపట్టి వంచి తెగ•మొత్తగడంగినఁగంసు" భాగ. 'ఆవేశ్యకొలఁ కరుదెంచినవిటులను దానితల్లి నిధిసమీపమున నున్న కాళికాశక్తివలె బాధించును, అనుటచే గుణస్వరూపోత్ప్రేక్ష, "యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపకల్పితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞా స్తాముత్ప్రేక్షాంప్రచక్షతే" ప్రతా. "మన్యేశంకే ధ్రువంప్రాయోనూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపి| తాదృశః" కావ్యా.ద.

తా॥ ఆవేశ్యతల్లి తనకూఁతు రగుచంపకగంధిపైఁ గోరికతో నేతెంచుజారులను నిధిరక్షకురా లగు కాళికాశక్తి ధనముదొంగిలింపవచ్చినవారిని హింసించునట్లు బాధించును.

క॥ తుదినుండి మొదటిదనుకం, గోదవలె పచరించు సాధు ♦ గుణ మింతయు లే
దది చెఱచినకాఁపురములు, పదిలక్షలు గలవు సొమ్ము ♦ పైఁ గోరికచేన్. 37.

అ॥ అవృద్ధవేశ్య. తుదినుండి—చివరనుండి, మొదటిదనుకన్—మూలమువఱకును, కొదవలెపచరించున్—లోకుక్కవలెప్రకటించును, 'పచరించు, ననుటవదా. "ద్వి. హరివర్ధనడచిన•యవ్వార్త లెల్లఁ, బచరించి" విష్ణుపు. సాధుగుణము—మంచిబుద్ధి, ఇంతయులేదు—కొంచెమయినను లేదు, అది—అముదుసలిది, సొమ్ముపైన్ + కోరిక చేన్—ధనముమీఁదియాశచేత, చెఱచిన కాఁపురములు – చెడఁగొట్టినసంసారములు, పదిలక్షలు గలవు—వేలకు వేలున్నవి, అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆముదుసలిది యెల్లప్పుడును విటకాండ్రయందు నేరములారోపించుచుండునే కాని మంచి గుణము దానికి లేనేలేదు. అది ధనకాంక్షచే వేలకుటుంబములను బాడుచేసినది.

క॥ లక్షయొసంగిన నది నిర, పేక్షతవిహరింప దర్థ ♦ మిమ్మనక దయా
దాక్షిణ్యంబులు పూజ్యము, రాక్షసిపుట్టినది విటుల ♦ ప్రాణములు గొనన్. 38.

అ॥ అది—అవృద్ధవేశ్య, లక్షయొసంగినన్—లక్షరూపాయలనొసంగినను, అర్థమున్ + ఇమ్ము + అనక—ధనమును దెచ్చియిమ్మనియడుగక, నిరపేక్షతన్—ఆశపడకుండునట్టి యుద్దేశముతో, విహరింపదు—ప్రవర్తించదు, దయాదాక్షిణ్యంబులు—కనికరమును మొగమోటమియును, పూజ్యము—సున్న – లేవనుట, విటులప్రాణములు—మిండగాండ్రయొక్క యసువులు, కొనన్—అపహరించుటకు, రాక్షసిపుట్టినది—రక్కసియే మనుష్యజన్మమెత్తినది, లక్షయునిచ్చిన నది నిరపేక్షతవిహరింపదు, అనుటచే స్వభావోక్తియును, అతిశయోక్తియును. 'రాక్షసి పుట్టినది విటులప్రాణములు గొనన్, అనుటచే నపహ్నవాలంకారము, "ప్రకృతం య న్నిషిధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర.

తా॥ దానికిఁ గోడెగాండ్రెంతధనమొసంగినను మరల డబ్బుతెమ్మనక మానదు. కనికరమును మొగమోటమును దానియొద్ద లేవు. అది కేవలము జారులప్రాణముల నపహరింపభూమిపైఁ బుట్టిన ప్రత్యక్షరాక్షసి యనఁదగు.

క॥ ఆకంబుకంఠిఁ జూచిన, నేకొలఁదులవారికైన ♦ నించుక మోహో
ద్రేకంబు పుట్టుటరుదా, భీకరవర్తనులసుఖము ♦ పెడతలఁ బట్టున్. 39.

అ॥ ఆకంబుకంఠిన్ — శంఖమువంటి మెడగలదయిన యాచంపకగంధిని, చూచినన్ — కాంచినతోడనే, ఏకొలఁదులవారికిన్ + ఐనన్ — ఏపాటివారికైనను, ఎంతటిమనస్సునిబ్బరముగలవారికయినను, ఇంచుకమోహ + ఉద్రేకంబు — కొంచెము కామముయొక్కయుపొంగుట, పుట్టుట + అరుదా — కలుగుటయాశ్చర్యమా — కాదనుట. భీకరవర్తనులసుఖము — భయంకరమయిన ప్రవర్తనముగలవారియొక్కయభివృద్ధిసైతము — పెడతలన్ + పట్టున్ — తలవెనుకటిభాగమునంటును, అనఁగా ధీరోత్తములుసయితము కామోద్రేకము నగుదురనుట. ఉదా. "గీ. ఉవిదలకు బుద్ధి పెడతల నుండుఁగాదె" పాం. మా. సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము "సంబంధాతిశయోక్తి స్స్యాదయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తి రితీష్యతే" కువ.

తా॥ ఆవేశ్యను వీక్షించినతోడనే యెంతటినిశ్చలచిత్తులకయినను తగులము పుట్టకయుండదు. మహాధీరులు సయితము లొంగవలసినదే.

ఉ॥ కాంచనభూషణాంబరిని ♦ కాయము నిచ్చలు నిచ్చియైన మె
ప్పించుకొనంగలేఁడలకు ♦ బేరతనూభవుఁడైన నెల్లి చె
ల్లించెద నన్నఁబోవిడదు ♦ లేఖకులాధిపసూనుఁడైన న
త్యంచితశక్తి నేపగిది ♦ దానిజయింతురు కోడెకాండ్రొగిన్. 40.

అ॥ అముదుసలిదానికి. అధ్యాహారము అలకబేరతనూభవుఁడు + ఐనన్ — ధనపతియగు కుబేరుని కొడుకయినను, కాంచన భూషణాంబరిని కాయమున్, కాంచనభూషణ — బంగారపు సొమ్ముల యొక్కయు, అంబర — చీరలయొక్కయు, నికాయమున్ — సమూహమును, నిచ్చలు + ఇచ్చి + ఐనన్ — ఎల్లకాలమును సమర్పించుచున్నప్పటికిని, మెప్పించుకొనంగలేఁడు — దానికనుగ్రహముగలుగునట్లు చేసికొనఁజాలఁడు, అత్యంచితశక్తిన్ — మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నసమర్థతతో, లేఖకులాధిపసూనుఁడైనన్, లేఖకుల — దేవతులయొక్కసముదాయమునకు, "ని. గేహే దేహే జనపదే సజాతీయగణే ఽన్వయే కులమ్" నానా. అధిప — ప్రభువగునింద్రునియొక్క, సూనున్ + ఐనన్ — కుమారుఁడగు జయంతుని సైనను, ఎల్లి — రేపు, చెల్లించెదను + అన్నన్ — ఇచ్చెదనుఅనఁగానే, పోవిడదు — పోనీయదు, దానిన్ — ఆవృద్ధవేశ్యను, ఏపగిదిన్ — ఏవిధముగా, జయింతురు — గెలువఁగలరు, జయింపనశక్యమనుట. ఇందు నాలుగవపాదమున నఖండయతి చెప్పఁబడినది. "తే. ఒక్కసమసమున శబ్దయుగము గూడి, పదము తేర్పాటుగాఁ గానఁబడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసనశ్రాంతులును న,ఖండవిశ్రమములు ననరెండుఁజెల్లు" అప్ప. ఉదా. "చ. స్ఫురదురుపీతిహోత్రుని సముజ్జ్వలమేరుసమానగాత్రునిన్" శ్రీ. మా. దీనిని ప్రాద్రియతి యనిచెప్పుదురు. "క॥ ప్రపరాపసమనుప్ర, త్యపినిర్దురధిన్యుపాభ్యు దాఙ్న్యత్యవ, పర్యుపసర్గవింశతికివ, ళ్ళుపరస్పరయోగమైన ♦ నుభయముచెల్లున్" కవిగ.

ఉదా. "ఉ. ప్రాంతనిరంతరాన్వితస ♦ మస్తదురంతపరాక్రమంబు న
త్యంతనవాప్తశోభనమ ♦ పాయముపాయము వీక్షణంబు ప్ర

త్యంతమభీష్టమవ్యయము ♦ స్వాంతము నీతము నంచితంబు ప
ర్యంత మనంగ సంధులఁ ది ♦ రంబగు రెంటను బ్రాఁదు లచ్యుతా"

శో దెకాంద్రుఁడు, అనుటకు 'సూ. స్త్రియాం మాడి బహుత్వే స్యా త్పుంసి దీర్ఘా న్నిరుచ్యతే, ఉతో లోపశ్చ లలయోః స్తయోః పుంసి రుకా మతౌ" అథ. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. "సంబంధాతిశయోక్తి స్స్యా దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తిరితీష్యతే" చంద్రా.

తా॥ అజఅభికి దేవలోకమునుండి నలకూబరుఁడు వచ్చి బంగారునగలును జలతారుచీరలును నిత్యము నొసఁగినను మెప్పలేదు. జయంతుఁడయినను నాయొద్దపైకము లేదు ఊపు తెచ్చియిచ్చెద ననినఁబోనీయదు. అట్టిదానిని బదుమవాం డ్రెట్లుజయింపఁగలుగుదురు.

సీ॥ నిర్ణిద్రదారిద్ర్య ♦ నిరుపాధియుతషిద్గ, సంజాతహృద్భల్లి ♦ లంజతల్లి
కామితార్థవితీర్ణి ♦ కర్ణాయమానప, ల్లవలోకవటఝిల్లి ♦ లంజతల్లి
నిజశాసనోల్లంఘ ♦ నజిఘృత్సుకామిలో, లకురంగచయభిల్లి లంజతల్లి
శాంబరీచంగ భు ♦ జంగ కృత్యవివేక, పింజభూరుహవల్లి ♦ లంజతల్లి

తే॥ బహువిధోపాయచణపంచ ♦ భద్రభద్ర, కుంజరమృగాధిపమతల్లి ♦ లంజతల్లి
నిఖిలవిటజనారంభముల్ ♦ నేలఁ గలప, నంజ కరుదెంచుపెనువెల్లి ♦ లంజతల్లి. 41.

అ॥ నిర్ణిద్ర......ద్భల్లి. నిర్ణిద్ర – జాగరూకమయిన, దారిద్ర్య – బీదతనముచేత, నిరుపాధి–కుటుంబపోషణరహితముతో, యుత–కూడిన, షిద్గసంజాత – జారపురుషుల సముదాయముయొక్క, హృత్–మనస్సులకు, భల్లి–బాణమైనది, "ని. భల్లా భల్లీ చ సాయకే, నానా. ఉదా "తే. గీ. విపుల భుజగర్వదర్పితవిమతరాజ, రాజహృద్భల్లి" శృం. శా. లంజతల్లి–కామితా.........ఝిల్లి కామిత+అర్థ–కోరఁబడినధనమును, వితీర్ణి–ఇచ్చుటయందు, కర్ణాయమాన – కర్ణుఁడుగానగుచున్న, పల్లవలోక వట–విటసమూహమనెడు మఱ్ఱిచెట్టునకు, ఝిల్లి–కూఁకటివేళ్ళనువైకము నిర్మూలనముచేయునట్టి యాల పురుగయినట్టిది' "ని. భృంగారీచీరుకాచీరిఝిల్లికాచసమాఇమాః" అ. లంజతల్లి. నిజశా......భిల్లి. నిజశాసన–తనయొక్కయాజ్ఞను, ఉల్లంఘన–తిరస్కరించుటయందు, జిఘృత్సు – అపేక్షగల, కామిలోలకురంగచయ–విటులనెడి కదలుచున్న లేళ్ళగుంపునకు, భిల్లి–బోయదియైనట్టిది, లంజతల్లి. శాంబ...వల్లి, శాంబరీచంగ–మాయయందలినేర్పుచేత, భుజంగకృత్య–విటులయొక్కచేష్టలను, వివేక–తెలిసికొనునట్టి, పింజభూరుహవల్లి–బలమయిన యోషధీలతయైనట్టిది, లంజతల్లి, 'ని. పింజంతుబలే క్లీబం వధేపుమ్మాన్, హరిద్రాతూలయోః స్త్రీ స్యాదాకులే త్వభిధేయవత్" నానా. ఇచట భుజంగశబ్దము నకు సర్పమనియు విటుఁడనియు రెండర్థము లుండుటచే గారడివాండ్రు సర్పవశీకరణమునకుఁ దెల్ల యీసర నెట్లుపయోగింతురో యట్లే తనమాయ వారలపై నుపయోగించుచుండు నని భావము. 'ని. భుజంగః షిద్గసర్పయోః, విశ్వ. బహు.........తల్లి, బహువిధ–అనేకవిధములయిన, ఉపాయ–యుక్తులయందు, చణ–నేర్పుగల, పంచ–అయిదిఁటిచేత, అనఁగా మిత్రభేదము, సుహృల్లాభము, సంధివిగ్రహము, లబ్ధప్రణాశా, సంప్రేక్ష్యకారిత్వముఅనునైదుతంత్రములచేత ననుట. భద్ర–సుఖమును

బొందునట్టివారైన, భద్రకుంజర-పట్టపుటేనుఁగులకు, మృగాధిపమతల్లి-శ్రేష్ఠమగుసింహమైనట్టిది, బహువిధోపాయచణు లనెడిపంచవర్ణాశ్వభద్రకుంజరములకు సింహమైనట్టిది యనియుఁ జెప్పవచ్చును. లంజతల్లి. నిఖిలవిటజనారంభముల్-జారులందఱియొక్క ప్రయత్నము లను, నేలన్+కలపన్-భూమిపాలు చేయుటకు, రూపుమాపుటకు, నంజకున్ - నాటువేసినమాగానిమీఁదకు, అరుదెంచుపెనువెల్లి-వచ్చుచున్న ప్రళయకాలమందలి యేకార్ణవమయినట్టిది. పెనుపు+వెల్లి. ఉదా "వ. అప్పెనువెల్లియెల్ల నడంగిపోవఁదొడంగునెడ" భార. లంజతల్లి, కూచిమంచితిమ్మకవియునిట్లె వర్ణించినాఁడు.

సీ॥ పల్లవవ్రాతంబు ♦ పాలిజల్ రాకాసి, ప్రకటితోద్యన్మద్య ♦ పానవిరత
గురుతరానేకదు ♦ ర్గుణగణాలంకార, సకలమాయావాద ♦ జననసీమ
భూరికోపవికార ♦ పూరితనిజచిత్త, కఠినవాక్యక్రియా ♦ గ్రథితరసన
ధరనీతులకెల్ల ♦ గుఱుతుమీఱినతావు, దానధర్మదయావి ♦ ధానహీన
తే॥ శాకినీ భూతభేతాళ ♦ సమదదైత్య, భీకరాకారనిలయగం ♦ భీరనినద
సుమశరారావమార్గభా ♦ సురసమగ్ర, లగ్నకంటకయుతవల్లి ♦ లంజతల్లి. రాజ.

ఈపద్య మనుప్రాసాంత్యప్రాసములతోఁ జెప్పఁబడినది. మాలారూపాలంకారము.

"మ॥ అలసందేహము మాడ్కిఁ గాక సుపమే ♦ యంబెన్న నచ్ఛన్నమై
యలఘుప్రేక్షయు నా నభిన్నమతిజం ♦ బైయుండ కారోప విం
పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరిణా ♦ మాగోపతుల్యంబుగా
కలయారోపిత మిందు రంజనముసే ♦ యన్ రూపకంబై తగున్. నరస.

"ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణి, ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్" ప్రతా. "మాలా తు పూర్వవత్" కా. ప్ర.

తా॥ ఆముసలివేశ్య యెడతెగని దరిద్రముతో జీవయాత్రఁ గడపఁజాలని వ్యభిచారులమనస్సులను బాణమువలెఁ గలఁచును. అది కోరినవస్తువులన్నియుఁ గర్ణునివలె నొసఁగుచుండువిటులను మహావృక్షమునకు వేళ్ళనుగొట్టివైచునట్టియీలపురుగువలె దురాలోచన చేసి నాశము చేయును. తనయాన దాఁటినదుర్వఁబూనుమిండగాండ్రను తేళ్ళనుబోయదానివలెఁ బట్టును. కాముకులమాయలన్నియు నిమిషములోఁ గనిపెట్టి వారి నసియాడనీయకుండును. ఎన్నియుక్తులుగలవారినైన మిగులనేర్పుతోఁ బట్టును. వా రెన్నిప్రయత్నములుచేసినను అవియన్నియు నొప్పపాటులో విఘ్నము చేయును.

సీ॥ పిడుగుచందమ్మునఁ, బడిమోదు తెరువాటు, కానికైన నొకింత ♦ కరుణ పుట్టు
బహుధనాపేక్షచే ♦ బాధించునృపతికైన, నను జనించు నొకింత ♦ కనికరంబు
చేరికన్నడభూమిఁ ♦ జెఱవట్టుపాశ్చాత్య, నృపతికైన నొకింత ♦ కృప దలిర్చు
నతిపాతకులనొంచు ♦ యమకింకరులకైనఁ, గందళించు నొకింత ♦ కారుణికత
తే॥ యసమసాయకసమరక ♦ ర్మాంతరాయ, కరణపారీణవాక్క్రియా ♦ గౌరవమున
నఖిలవిటకోటిధనమెల్ల♦నపహరించు, లంజతల్లికి దయలేదు♦లక్షుమైన. 42:

అ॥ పిడుగుచందమ్మునన్ - ఇంద్రునిచేతనుండెడి వజ్రాయుధమువలె, పడి - పైనఁబడి, మోదు తెరువాటువానికైనన్ - కొట్టుచున్నదారులుగట్టి కొట్టెడు దొంగవానికైనను, ఒకింత కరుణ

పుట్టఁ - కొంచెమయినను దయఁగలుగును, బహుధనాపేక్షచేఁ - ధనమునందలి యధికమయిన యాశచేత, బాధించునృపతికైనను - కష్టపెట్టుచున్న రాజునకయినను, ఒకింతకనికరంబు - ఇంచుకయైననుకృప, జనించుఁ - పుట్టును. కన్నడభూమిఁ - కర్ణాటరాజ్యమునందు, చేరి - ప్రవేశించి, చెఱవట్టు పాశ్చాత్యనృపతికైనఁ - యుద్ధములోబలాత్కారముగాఁబట్టికొనివచ్చి నిర్బంధించునట్టి పడమటిదేశమువాఁడయిన తురుష్కప్రభువునకయినప్పటికిని, ఒకింతకృప - కొంచెయక్కటికము, తలిర్చుఁ - కలుగును. ఇతఁడు గర్భిణీస్త్రీలను బిడ్డతల్లులను సైతము పాపమునియెంచక ఘోరదర్పనముగా నఱికించినట్లు చరిత్రములు చెప్పుచున్నవి. కృష్ణరాయలకుఁ బూర్వము తురుష్కప్రభువులాంధ్రదేశముపైకి దండెత్తివచ్చినప్పుడు జరిగినదుర్నయ మిందు జ్ఞప్తిచేయఁబడినది. చాటుపద్యమణిమంజరిలో నీవాక్యమునకు సమన్వయముచేయఁబడక యీకవి కృష్ణరాయల యనంతరమువాఁ డయియుండనోపు నని వ్రాయఁబడియున్నది. "ఆనెగొందిపై తురుష్కులదండయాత్ర క్రీ, శ. 1334 సం॥ తుంగభద్రానదికి నుత్తరపుటొడ్డున గలయానెగొంది దుర్గమునందున్న జంబుకేశ్వరునిపైనిఁ దురుష్కచక్రవర్తి ఢిల్లీనుండి యసంఖ్యాకములైన సైన్యముతో దండెత్తి వచ్చుచుండ గవిలికోటసమీపమున జంబుకేశ్వరుఁ డెదురించుటయు మఱియొకమాఱు ఢిల్లీతురుష్కులకును, ఆంధ్రకర్ణాటులకును. ఘోరయుద్ధముజరిగెను. ఈయుద్ధము తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ బర్యవసితమగు ననియూహించి తురుష్కులవలన స్వకుటుంబమునకు మానభంగ మగునేమో యనుభయముతోఁ దన స్త్రీలనెల్లర నగ్నిప్రవేశముగునట్లు చేసి రాజు శత్రువును మార్కొని పౌరుషముతోఁ బ్రాణములున్నంతవఱకుఁ బెనఁగి తుదకు వీరస్వర్గమునే చూడఁగలిగెను. ఆనెగొందిదుర్గము తురుష్కులవశ మయ్యెను" ఆం. చరి. 3. భా 9. పు. "విజయనగరవైభవమును బలువురు పలువిధములఁ గొనియాడుచుండ మహమ్మదుషా చెవులకా పలుకులు ములుకులై నాటుచుండెను. క్రీ శ. 1366 సం॥ సైన్యముల సమకూర్చుకొని వీరబుక్కభూపాలునిపై దండయాత్ర వెడలివచ్చెను" ఆం. చరి. 3. భా. 358 పు. ఇతఁడు 1358 మొదలు, 1375 వఱకు రాజ్యపరిపాలన మొనర్చెను. మహమ్మదీయచరిత్రకారులలో ముఖ్యుఁ డగుఫెరిస్తా తనగ్రంథమున "తురుష్కులు చెలరేగి హింసించినయెల్లరను నఱికివైచుచుండిరి. గర్భిణీస్త్రీలను సైతము వదలిపెట్టక హతము చేయుచుండిరి. బిడ్డల అమ్మలమీఁదనుంచుకొని పెనఁగులాడుచున్న తల్లులనుండి బిడ్డలను లాగి బిడ్డలను తల్లులను గూడ నఱకుచుండిరి." అనియున్నది. కావున క్రీ. శ. 1478 లో అగ్రహారాదిసత్కారము లందినకవి క్రీ. శ. 1334, 1336 సం॥ నాఁటిచరిత్రమును వర్ణించుట సమంజసమే కదా. శ్రీనాథుఁడును "శా. కుల్లాయుంచితిఁ గోకజుట్టితిని నేఁగూర్పాసముఁ దొడ్గితిఁ, జల్లాయుంబలిఁ ద్రావితిఁ రుచులుఁ దోసంబంచుఁ బోనాడితిఁ. వెల్లుల్లిం దిలపిష్టమున్ మెసవితిన్ విశ్వస్త వడ్డింపఁగాఁ దల్లీ కన్నడరాజ్యలక్ష్మి దయలేదా నేను శ్రీనాథుఁడన్" అనియానాఁటికే తురుష్కవేషమును వర్ణించియున్నాఁడు. రామరాజభూషణుఁడును "సీ॥ జీర్ణకర్ణాటలక్ష్మీపునస్సృష్టిఁ వెన్నానిలోకేశ్వరత్వము పొసంగు" నని వర్ణించియున్నాఁడు. కనుక రాయలకుఁబూర్వమే కన్నడరాజ్యము తురకలవశమై మరలజయింపఁబడినట్లు విశదమగుచున్నది. అతిపాతకులన్ - అధికమైనపాపాత్ములను, నొంచుయమకింకరులకైనన్ - నొవ్వఁజేయుచుండిన యమునియొక్క దూతలకయినను; ఒకింతకారుణికత - కించిన్మాత్రముకనికరము, ఇసుమంతదయ, కందళించున్ - అంకురించును - "ని. కందళం తు నవాంకురే కలధ్వనౌ" హేమ. "కందళం త్రిషు కపాలే వ్యుపరాగే

నవాంకురే’’మే. “కఁజళిఁచు–ఉఁకరిఁచు–మొఁచు’’ బ్రౌణ్య. సూ. అం. ని. ఉదా“వ.కందళించుం గావుత’’ శృం. నై. ఇచట యమదూతలను గురించి పురాణములయందు యమలోక మిట్లు వర్ణింపఁబడినది. “చిత్రగుప్తాలయా దగ్రే యోజనానాం చ వింశతిః, పురమధ్యే మహాదివ్యం, ధర్మరాజస్య మందిరమ్ అస్తి రత్నమయం దివ్యం విద్యుజ్జ్వాలార్క వర్చసం, ద్విశతం యోజనానాం చ, విస్తారాయామతః స్ఫుటమ్’’ పంచాశ చ్ఛ ప్రమాణేన యోజనానాం సముచ్ఛ్రితం, ధృతం స్తంభసహస్రై శ్చ, వైడూర్యమణిమండితం’’ కాంచనాలఁకృతం నానాహర్మ్యప్రాసాదసంకులం, శారదాభ్ర నిభం రుక్మ కలశైస్సుమనోహరం’’ చిత్రస్ఫటికసోపానం వజ్రకుట్టిమశోభితం, ముక్తాజాలగవాక్షంచ పతాకాధ్వజభూషితం’’ ఘంటానేకనినాదాఢ్యం హేమతోరణమండితం, నానాశ్చర్యమయం స్వర్ణ కవాటశతసంకులం’’ నానాద్రుమలతాగుల్మై ర్నిష్కంపై స్సువిరాజితం, ఏవమాదిభి రన్యైశ్చ భూషణై ర్భూషితం సదా, ఆత్మయోగప్రభావై శ్చ నిర్మితం విశ్వకర్మణా’’......“తస్మిన్నస్తి సభా దివ్యా శతయోజన మాయతా, పుణ్యా శ్శబ్దాదయ స్తస్యాం. నిత్య కామఫలద్రుమాః, అసంబాధాచసాతాన్త్య రమ్యా కామగమా సభా, దీర్ఘకాలం తప స్తప్త్వానిర్మితా విశ్వకర్మణా’’ సం. గరు. నరకము యొక్క భేదములు– “చతురశీతిలక్షాణి నరకా స్సంతి ఖేచర, తేషాం మధ్యే ఘోరతమా, ధౌరేయా స్త్వేకవింశతిః’’ తామిస్రో లోహకుండశ్చ, మహారౌరవ శాల్మలీ, రౌరవం కుడ్మలః కాలసూత్రకంపూతిమృత్తికా’’ సంఘాతో లోహితోదశ్చ సవిష స్సంప్రతాపనః, మహానిరయ కాకోలా, సంజీవనమహాపథా’’ అవీచి రంధతామిస్రః, కుంభీపాక స్తథైవచ సంప్రతాపనవామైక, స్తపన స్త్వేకవింశతిః’’ గరు. యమదూతలు పాపులను శిక్షించుట. “క్షమాపరాధం కురుతే భగవాన్ హరి రీశ్వరః, వయం తు సాపరాధానాం, దండదా ఽపి తదాజ్ఞయా’’ ఏవ ముక్త్వా చ తే దూతానిర్దయా తాడయంతి తాన్, జ్వలదంగారసదృశాః పతితా స్తాడనా దధః’’ పతనా త్తస్య పత్రై శ్చ గాత్రచ్ఛేదో భవే త్తతః, తా నధఃపతితాన్ శ్వానో భక్షయంతి రుదంతి తే’’ రుదంత స్తేతతో దూతై ర్ముఖ మాపూర్య రేణుభిః, నిబధ్య వివిధైః పాశై ర్హన్యంతే కేఽపి ముద్గరైః’’ పాపినః కేఽపి ఛిద్యంతే, క్రకచైః కాష్ఠవ ద్ద్విధా। క్షిప్త్వా చాన్యేఽథవా పృష్ఠే కుఠారైః ఖండశః కృతాః’’ అర్ధం ఖాత్వా వటే కేచిత్, భిద్యంతే మూర్ధ్ని సాయకైః అపరే యంత్రమధ్యస్థాః పీడ్యంతే చేక్షుదండవత్’’ కేచి త్ప్రజ్వలమానైః స్తుసాంగారైః పరితో భృశమ్ ఉల్ముకై ర్వేష్టయిత్వా చ, ధ్మాయంతే లోహపిండవత్’’ కేచి ద్ఘృతమయే పాకే, తైలపాకే తథాఽపరే, కటాహక్షిప్తపటవత్, ప్రక్షిప్యంతే యత స్తతః’’ కేచి న్మత్తగజేంద్రాణాం క్షిప్యంతే పురతః పథి, బధ్వా హస్తౌ చ పాదౌ చ క్రియంతే కేఽప్యధోముఖాః’’ క్షిప్యంతే కేఽపి కూపేషు పాత్యంతే కేఽపి పర్వతాత్, నిమగ్నాః కేఽపి కుండేషు, తుద్యంతే క్రిమిభిః పరే’’ వజ్రతుండై ర్మహాకాకై ర్గృధ్రై రామిషగృధ్నుభిః, నిష్కృత్యంతే శిరోదేశే నేత్రే చాన్యే చ చుంచుభిః’’.......... పాపినాం నరకాలయే, ఛిత్వా సందంశకై ర్దూతా మాంసఖండాన్ దదంతి చ.’’ సం. గరు. మా తప్పిదములను ఈశ్వరుఁడుమాత్రమే క్షమింపఁగలఁడు. ఆతనియానతిచొప్పున మేము పాపులదండింతుము. యమదూత లిట్లుపలుకుచు మఱిమఱిఁ గొట్టుచుండఁగా నాపాపులు చెట్టునుండి క్రిందఁబడుచుందురు. ఆపడునపుడు దానియాకులచే శరీరము తెగి పోవుచుండును. అక్రిందఁబడిన పాపులను కుక్కలు కఱచుచుండును. ఆబాధ కోర్వలేక వారేడ్చుచుందురు. ఇట్లేడ్చెడి యాపాపులనోళ్ళలో

దుమ్ముగొట్టి, త్రాళ్లతోఁగట్టి యమకింకరులు ముద్గరములతోఁ గొట్టుచుందురు. ఆబాధలకుఁగూడ నోర్వఁజాలక వారేడ్చుచుందురు. యమభటులు కొందఱు పాపులను అంపములతోఁ గట్టెలుగోయు నట్లుగోయుచుందురు. కొందఱిని భూమిమీఁదఁబరుండఁజేసి గొడ్డళ్లతో ముక్కలుచేయుచుందురు. కొందఱిని మొలవఱకుభూమిలోఁ బాతిపెట్టి బాణములతో శిరములు ఛేదించుచుందురు. కొందఱిని చెఱకుగడవలె గానుగలోఁబెట్టి త్రిప్పుచుందురు. కొందఱిని నిప్పులలోనుంచి యినుముకాల్చికొట్టి నట్లు సమ్మెటలతో సాగగొట్టెదరు. సలసల కాగునేతిలోఁ గొందఱిని నూనెలోఁగొందఱిని బడవైచి వేఁపుచుందురు. కొందఱిని గాళ్లుచేతులుగట్టి బోరగిలఁబరుండఁబెట్టి యేనుఁగులచేఁ ద్రొక్కించుదురు. కొందఱిని నూతులలోఁ బడద్రోయుదురు. మఱికొందఱిని పర్వతాగ్రములనుండి క్రిందికిగెంటివేయుదురు. కొందఱిని బురుగులగుంటలోఁ బడగెంటుదురు. ఆపురుషులు పాపాత్ముల ననేకవిధములగా హింసించుచుందురు. వజ్రపుముక్కుగలబొంతకాకులు శిరస్సులమీఁదను కండ్లలోను నోళ్లయందును పొడిచి మాంసమును పీకుకొనితినుచుండును. యమభటులు పాపులశరీరములను ముక్కలుముక్కలుగా ఖండించివేయుదురు.” అసమ............వమునన్. అసమసాయక - సమానములేని సంఖ్యయగు బాణములుగలవాఁడయిన మన్మథునియొక్క, సమరకర్మ - యుద్ధకార్యమునకు - సంభోగమునకు, అంతరాయ - విఘ్నమును చెఱుపును, కరణ - చేయుటయందు, పారీణ - అవలిదరివఱకుఁగల- కడపటివఱకుఁగల, వాక్ + క్రియా + గౌరవమునన్ - మాటలయొక్కయు, చేష్టలయొక్కయు, అధికముచేత, అఖిల.........నమున్. అఖిల - సమస్తమైన, విటకోటి - జారులసమూహము యొక్క, ధనమున్ - ద్రవ్యమును, ఎల్లన్ — అంతయును, అపహరించు లంజతల్లికిన్ - అక్రమముగా స్వాధీనముచేసికొనునట్టి ఆవేశ్యయొక్కమాతకు, లక్షయైనన్ - ఒకనూఱువేలరూపాలనిచ్చి నప్పటికిని, దయలేదు - కనికరముండదు. “వేశ్యాయాశ్చ కుతః స్నేహః” నీతి. ఇందు ‘బాధించుట’ సాధర్మ్యము. బహూపమానములతో నతిశయోక్తి చెప్పఁబడినది. ఏకానేకగోచరాలంకారమునకు సమముగానున్నది. ఎన్నిబాధలయినఁ బడఁగలముగాని వృద్ధవేశ్యబాధ పడలే మనినచో నీయలంకారము సిద్ధించెడిదే.

“సీ॥ దారుణాఖండమా ♦ ర్తాండమండలము ను, ప్పొంగిగుటుక్కున ♦ మ్రింగవచ్చు
గంభీరఘుమఘుమా ♦ రంభసంరంభ దు, గ్ధపయోధి చంగున దాఁటవచ్చు
జండికాజానేయ ♦ గండప్రకాండము, ల్వీకజరాలున ♦ వ్రేయవచ్చుఁ
గుటిలోగ్రశతకోటి ♦ కోటిసంఘాటము, ల్క్కనిసి ఘణిల్లునఁ ♦ దునుమవచ్చుఁ
తే॥ గానిపళ్యదలీకభీ ♦ కరదృగగ్ర, జాగ్రదనలోజ్జ్వలజ్వాల ♦ జాలజటిల
గురుభుజాశౌర్యనిముఁజెన్కుఁ ♦ దరమె యముల, కౌబళేంద్రున నారసిం ♦ హక్షితీంద్ర. కా. సం

‘పిడుగుచందమ్మున’ ఉపమాలంకారము.

తా॥ పిడుగువలెఁ బైఁబడికొట్టు దారిదొంగకయినను కొంచెము దయయుండును, మితిమీంచినధనాపేక్షచేఁ గష్టపెట్టురాజునకైనను కొంచెము కృపయుండును, కర్ణాటకరాజ్యమునఁ జొచ్చి ప్రజలనిర్బంధించునట్టి పడమటిదేశపురాజునకైన నుంత కరుణయుండును, మహాపాపులను వేధించు యమదూతలకయిన నించుక కనికరముండును, కాని మిండగాండ్రసొమ్మెల్ల నపహరించు వృద్ధవేశ్యకు మాత్రము వేలకువేలిచ్చినను దయయుండదు.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁ ♦ గలమేలువిసమెల్ల, రాలలోఁ గల్లుకా ♦ ర్కశ్య మెల్లఁ
బైశాచసమితిలో ♦ పలివికారం బెల్లఁ, గపికోటిలో నుండు ♦ కాంక్ష లెల్ల
సెలయేళ్లలోన వ ♦ ర్తిలెడువక్రత లెల్ల, మయశంబరులలోని ♦ మాయ లెల్ల
ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ ♦ దనరుమచ్చర మెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ ♦ బాప మెల్లఁ
తే॥ దీసి విటదోషరాశిచే ♦ ద్విగుణిఁ జేసి, యనృతపంకంబులోఁ గల్పి ♦ యశుచిభావ
రసముఁ జిల్కించినిర్మించె ♦ బ్రహ్మకృపణతరుణహృద్భల్లి యగులంజ ♦ తల్లిగాఁగ 45.

అ॥ బ్రహ్మ-సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మదేవుఁడు, కాలకూటమునందుఁ-కాలకూటమనుపేరుగల మహావిషమునందు, ఇచట విషములు తొమ్మిదివిధములు 'ని. కాకోల-కాలకూట హలాహలాః, సౌరాష్ట్రిక శ్శౌక్లికేయో ♦ బ్రహ్మపుత్త్రః ప్రదీపనః, దారదో వత్సనాభశ్చ ♦ విషభేదా అమీనవ, రామాశ్ర ♦ కలమేలువిసమెల్లన్ - ఉండిన శ్రేష్ఠమయిన విషమునంతయును. నికరమైన గరళమునంతయును, రాలలోన్-రాళ్లయందు, కల్లుకార్కశ్యము+ఎల్లన్-పుట్టిన గట్టితనమంతయును, ఏర్పడిన కఠిన స్వభావమంతయును, పైశాచసమితిలోపలివికారంబు+ఎల్లన్-పిశాచములగుంపుయొక్క మనస్సులో నుండెడు నసహ్యపుఁజేష్టలన్నియును, కపికోటిలోన్ - కోతులగుంపునందు, ఉండు కాంక్ష లెల్లన్-ఉన్నట్టియాశలన్నియును, సెలయేళ్లలోనన్-పర్వతములవలనఁబుట్టిన ప్రవాహములయందు, వర్తిలెడువక్రత లెల్లన్ - ఉండునట్టి కుటిలప్రవర్తనములన్నియును, మయశంబరులలోని మాయలెల్లన్-మాయను సృష్టించినవారైన మయునియందును శంబరునియందును గల యింద్రజాలవిద్య లన్నియును. "యత్కించి దింద్రజాలాది ♦ మూఢదృష్ట్యైవ వర్తతే, తత్త్వతః సర్వథా నాస్తి ♦ సా మాయా మయనిర్మితా, న సత్యత్వం మానవవన్మృషా మయశిల్పవత్, క్షణే క్షణేచ యచ్చిత్రం ♦ నానారూపాకృతిక్రియం" సం. పద్మ. ధార్తరాష్ట్రులలోనన్ - దృతరాష్ట్రునియొక్క సంతతియందు, తనరుమచ్చరము+ఎల్లన్-ఒప్పుచున్న మాత్సర్యమంతయును, పరులమేలునోర్వలేక పోవుట యంతయును, పంచపాతకులలోన్-మహాపాపులయందుఁగల, పాపమెల్లన్-కలుషమునంతయును, తీసి-చేకొని, విటదోషరాశిచేన్- వ్యభిచారదోషమనెడిప్రోగుచేత, ద్విగుణిన్+చేసి - రెట్టింపుగా సమకూర్చి, అనృత పంకంబులోన్-అబద్ధమనెడిబురదలో, కల్పి-పాకముచేసి, అశుచిభావరసమున్-మలినస్వభావమనెడి ద్రవమును, చిల్కించి-ప్రోక్షించి-చిలుకరించి, కృపణతరుణహృద్భల్లి, కృపణ - కుత్సితబుద్ధిచేత, తరుణ-యౌవన పురుషులయొక్క, హృత్-మనస్సులకు, భల్లి-బాణమైనట్టిది, అగులంజతల్లి-అయినట్టి వేశ్యామాతయగునట్లు, నిర్మించెన్-పుట్టించెను, ఈపద్యమున 'రాలలోన్' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. కేషాంచి ద్యంతశ♦బ్దానాం లుతా స్యాత్తాం యథోచితం, క్వచిత్త్వాదేశ ఏవ స్యాత్క్వచి న్నైవ ప్రయోగతః" "వర్ణ స్యాంత్యస్య లోప స్స్యా ల్లులయోః ప్రాయశః క్వచిత్" - అథ. బ్రహ్మదేవుఁడు ప్రపంచమునఁ గలదుష్పదార్థముల నన్నింటిని గలిపి యావృద్ధవేశ్యగా నిర్మించె ననుటచే సందేహాలంకారము "స సందేహ స్తు భేదోక్తౌ తదనుక్తౌ చ సంశయః" కా. ప్ర. భేదానుక్తి. ఉదా. "అస్యాః సర్గవిధౌ ప్రజాపతి రభూ చ్చంద్రో ను కాంతిప్రదః, శృంగారైకరసః స్వయం ను మదనో మాసో ను పుష్పాకరః, వేదాభ్యాసజడః కథం ను విషయవ్యావృత్తకౌతూహలో, నిర్మాతుం ప్రభవే న్మనోహర మిదం రూపం పురాణో మునిః" సం. విక్రమో దండ్యాద్యుక్తాని

మతమున నిది యుత్ప్రేక్షాలంకారము. "మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మి త్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్య ద. వృద్ధవేశ్యకు మాయాశౌచనిర్దయాదు లను వర్ణించుటనుగూర్చి "అనృతం సాహసం మాయా, మూర్ఖత్వ మతిలోభతా, అశౌచం నిర్ద యాత్వం చ స్త్రీణాం దోషాః స్వభావజాః" చాణ.

తా॥ పరమేష్ఠి యాబోగముదానిని సృజింపఁదలఁచి కాలకూటములోని సత్తువను, జాల యందలి కఠినమును, పిశాచములలోని రోఁతచేష్టలను, కోతులలోని కోరికలను, సెలయేళ్ళయందలి కుటిలతను, మయశంబరులయందలి గారడివిద్యను, ధృతరాష్ట్రసంతతియందలి యోర్వలేనితనమును, పంచమహాపాతకులయందలి పాపమును, తీసికొని వ్యభిచారదోషమనురాశితో సమానముగాఁ గలిపి యబద్ధమనెడిబురదలోఁగలిపి మలినస్వభావ మనురసమును జిలుకరించి నీచబుద్ధిచేఁ గాముకుల మనస్సును వేధించుబాణముగా దానిని బుట్టించెను.

ఆ॥ వేము పండకున్న ♦ విషసమావిష్టంబు, పండె నేని మధుర ♦ ఫలయుతంబు
పండ్లు రాలునపుడు ♦ పణ్యవృద్ధ విషంబు, వేశ్యమాతవిషము ♦ వేమువిషము. 44.

అ॥ వేము—వేఁపచెట్టు, పండకున్నన్—కాయలుపరిపక్వమునకురానియెడల, విషసమావిష్టంబు—చేఁదుతోఁ గూడియుండును, అనఁగాఁ గేవలవిషమైయుండును. "శర్కరామధుమధ్యే చ నింబ బీజం ప్రతిష్ఠితం క్షీరై ర్వర్ష సహస్రాణాం నిఁబః కిం మధురాయతే" నీతి. పండెనేని—పరిపక్వమైన ట్లయిన, మధురఫలయుతంబు—తీయనిపండ్లతోఁగూడియుండును, అనఁగా వేఁపచెట్టు పండ్లురాలునపుడు తీపిగలది యగుననుట. పణ్యవృద్ధ—ముదుసలిలంజ, పండ్లురాలునపుడు—దంతము లూడిపోవునట్టి కాలమున, విషంబు—విషస్వభావముగలది, వేశ్యమాతవిషము—లంజతల్లియైనదానియొక్క విషస్వభావము, వేము విషము—వేఁపచెట్టువంటివిషము, 'వేము. వేశ్య, ఈశబ్దములయందలి ప్రథమాక్షరములను బట్టి యొకలే జాతిగవర్ణించుచు నుభయత్ర పండ్లురాలుకాలము సమానధర్మముగ నుపమించుచున్నాఁడు. వేఁపచెట్టు తీపిగలది యగుచుండఁగా వృద్ధవేశ్య మహావిషముగలది యగుచున్నది. కనుక వేఁపచెట్టుకంటె నధిక ముగావిషముగలదని భావము. వ్యతిరేకాలంకారము. "క. ధర నుపమానముకన్నను, అరుదగునుప మేయ మధికమగు నన సాధ్యం, బురుభేదకారణంబై, యిరవుగ వ్యతిరేకమయ్యె" కా. సం. "భేద ప్రధానసాధర్మ్య ముపమానోపమేయయోః, అధిక్యాల్పత్వకథనాత్ వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే" ప్రతా.

తా॥ వేఁపచెట్టు మిక్కిలిచేఁదుగలదియయ్యు ఫలప్రాయమునకు వచ్చినప్పుడైనఁ దీపికలది యగును. పండ్లూడిపోవునడు వేశ్యమాత మహావిషప్రాయముగా నుండును.

తే॥ లంజతల్లులరీతి యీ ♦ లాగు వింటె, తలప నది లంజతల్లిమా ♦ త్రంబ కాదు
కపటతరవృత్తిఁబ్రత్యక్ష ♦ కాలకూట, మాజలభికూఁతుఁ దగిలినా ♦ డాఘనుండు. 45.

అ॥ ఓరాజా. అధ్యాహారము. వింటె—ఆలకించుచున్నావా, లంజతల్లులరీతి—వేశ్యమాతలయొక్క విధము, ఈలాగు—ఇట్లుండును, తలఁపన్—విచారించఁగా, అది—ఆముసలిది, లంజతల్లిమాత్రంబకాదు—

వేశ్యమాత్రమే కాదుసుమా, కపటతరవృత్తిన్ - మోసముచేయునట్టి వ్యాపారమునందు, ప్రత్యక్ష కాలకూటము-ఎదుటఁబడియున్న కాలకూటమనుమహావిషభేదము. ఆజలభికూఁతున్ - ఆముసలిబోగము దానియొక్క కొమరితను, జలభిశబ్దమునకు దా. "ఉ|| ఒలపుగఁ దత్కళేబరము ♦ నొందిన యుగ్రపు భూత మప్పుడా, జలభికి శిక్ష సేయుగతిఁ ♦ జయ్యన ముక్కునసాముమోడుగాఁ, గలచిన" హో. ష. కు. చ. అఘునుండు - దుర్వృత్తియందు నిపుణుఁడైన యానిరంకుశుఁడు, ఇది నీచార్థమును స్ఫురింపఁ జేయుఘనవాక్యము, ఇంతకుము న్నీ తనిప్రవర్తన మంతయుఁ జెప్పఁబడియుండుటచే నిది గ్రాహ్యము. తగిలినాఁడు - పొందియున్నాఁడు, ఈపద్యమున 'కూఁతు, అనుప్రయోగమునకు "సూ. ఏకత్వే చ భవే ద్వారు స్తథా తా చ భవేత్ క్వచిత్" అధ. అది లంజతల్లిమాత్రము కాదు కపటవృత్తియందుఁ బ్రత్యక్షకాలకూట మనుటచేత నపహ్నవాలంకారము. క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమానమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమగు, నపుడది ప్రాకారోపము, నపహ్నవారోపమును ఛలాదియు నయ్యెన్" కా. సం, "ప్రకృతం య న్నిషిద్ధాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర. ఉదా. "అవాప్తః ప్రాగల్భ్యం పరిణతరుచః శైలతనయే, కలంకో నైవాయం విలసతి శశాంకస్య వపుషి, అముష్యేయం మన్యే విగల దమృతస్యందశిశిరే, రతిశ్రాంతా శేతే రజనిరమణీ గాఢమురసి" కా. ప్ర.

తా|| ధర్మపాలుఁడా! వేశ్యమాతలనడవడికల నెల్లను విశదీకరించితిని గదా. అదిమాత్రము సామాన్యవృద్ధవేశ్యలవంటిది గాదు. పుడమిపై స్త్రీరూపముతో జన్మించి మనకుఁగనుపడుచున్న కాలకూట మనుమహావిషము. అలాటిదానికూఁతును మనఘనుఁడు చేపట్టినాఁడు.

—♦ నిరంకుశుఁడు ధనవ్యయమొనర్చుట ♦—

సీ|| ఒలపాయెఁ జలువస ♦ న్నరుమాలు సొబగంచు, వివరింప నిదెపట్టు ♦ అవికకనును
జెలువాయెఁ గ్రొత్తసం ♦ దులవస్త్రమనియెంచి, కొననిదే పయ్యంట ♦ కోసమనును
సొగసాయె నునుఁజెంప ♦ సిగపట్టుబొం దంచుఁ, దలపింప నిదె జడ ♦ త్రాటి కనును
బాగాయెఁ గుసుమంపుఁ ♦ బసిమిదుప్పటియంచుఁ, గనుఁగొన్న నిదెకొమ్ము ♦ కాసెకనును
తే|| వజ్రవైడూర్యవరనీల ♦ వనజరాగ, వార మది వానికెంతొ ♦ త త్సార మంతె
ప్రాణమైన నొసంగు నే ♦ పాటిదైన, నడుగనిదె పాప మాధవ ♦ ళాయతాక్షి. 46.

అ|| ఆధవళాయతాక్షి-విశాలమయిన తెల్లనికన్నులు గలయావేశ్య, చలువసన్నరుమాలుసొబగు-ఉదికినసన్ననిరేసుగుడ్డయొక్క చక్కఁదనము, చలువఁజేసియుదుకుట యనఁగా వస్త్రమును శుభ్రపఱచుటలో గలభేదము. ఒలపాయెన్ - మనోహరముగానుండెను, అంచువివరింపన్ - అనివిమర్శించి తెలియఁజేసినంతనే, ఇదె-ఇదియే. పట్టుఅవికకు + అనును-పట్టుఅవికకుపయోగించు కొనుటకుఁదీసికొనుమని చెప్పును. క్రొత్తసందులవస్త్రము - జాలెలుగలనూతనమైనయుత్తరీయము, చెలువాయెన్-సొబగుగానుండెను, అనియెంచికొనన్-ఇట్లుదలంపగానే, ఇదె-ఇదిగో, పయ్యంటకోసము - నీయొక్క పైఁటనిమిత్తము, అనును-ఈప్రకారముగాఁబలుకును, 'కోసము' అనుటకుదా "ఉ, భూసుతకోసమేఁగనుక బొంకితి నేనియు" ఉ. రా. నునుఁజెంపసిగపట్టుబొందు - నున్ననైచెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టు

దారములయొక్క - మొత్తము, ఇందు నునుపుశబ్దము మీఁదివర్ణము లోపించినది. నునుపు + చెంప - నునుఁ జెంప, అగును. సొగసాయెన్ - సొంపుగా నుండెను, అంచున్ + తలపింపన్ - అని జ్ఞప్తికిఁ దేఁగానే, ఇదె జడత్రాటికి + అనును - ఇదియే నీజడయందు వేసికొనునట్టి బొందుగా నుపయోగించుకొనుమనును, కుసుమంపుఁబసిమి దుప్పటి - పువ్వులు వేసి కుట్టఁబడిన యెఱుపుగల పసుపువన్నె యుత్తరీయము, బాగాయెన్ - చక్కఁగా నుండెను, అంచున్ + కనుఁగొన్నన్ - అనిపలుకుచుఁ జూచినంతనే, ఇదె - ఇదియే, కాసెకున్ - వెనుకదోఁపుకొనెడు కోకచెఱఁగునకు, కొమ్ము - వేసికొనుము, అనును - ఇట్లు చెప్పును, వజ్ర......వారము. వజ్ర - రవలును, వైడూర్య - వైడూర్యములును, వరనీల - శ్రేష్ఠమయిననీలములును, వనజరాగ - పద్మరాగములును, అనువానియొక్క, వనజమనునది పద్మమునకుఁ బర్యాయనామము. వారము - సమూహము, అదివానికెఁతో - అతనికే పాటిగానుండునో, తత్సారము + అంతె - అతఁడనుభవించుఫలితమును ఆతీరున నేయుండును. అతఁడు యీవియం దెంతతెంపుగా నుండునో సౌఖ్యముగూడ దానిననుసరించియే యుండునని భావము. ఇచట 'విటకాని యీవి యెంతో లంజవలపుగూడ నంతే' అను లోకోక్తి యనుసరణీయము ఏపాటి + ఐనన్ - ఎంతమాత్రమయినను - కొంచెమైనను, అడుగనిదె పాపము - ఇమ్మని యడుగకుండుటయే లోపము, అనఁగా నది కోరినవస్తువు నిరభ్యంతరముగాఁ దత్క్షణమే యిచ్చుననుట. ప్రాణము + ఐనన్ - తనయసువును సైతము, ఒసంగున్ - ఇచ్చివేయును, 'ఇందుఁ గుసుమంపుఁబసిమి దుప్పటి, అనుటకు 'సూ. సామానాధికరణ్యే తు బహుత్వార్థే పరేఽపి చ, ముబ్వోగ్భవేతాం పుంప్వాఖ్యా వాదేశా వ్రత సర్వదా' అధ. స్వభావోక్త్యలంకారమును "స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ దస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. అంత్యానుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఆవెలయాలు నిరంకుశుఁడు ధరించిన వానినిఁ జూచి యీచలువఁ జేసినరేసుకఁడువా చాలా బాగుగానున్నది. అనిహెచ్చరించినంతనే యిది నీరవికకొఱకే తెచ్చితిని తీసికొనుమనును. జాలెలుంగల క్రొత్తయుత్తరీయమును గాంచి యిది సొగసుగానున్నదనినతోడనే యిది నీపైఁటనిమిత్తమే తెచ్చితి నని యిచ్చును. చెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టుదారపుగుత్తినిఁ జూచి యిది చాలా సింగారముగా నున్నదనినవెంటనే యిది నీజడబొందునకే సంపాదించితి ననియొసంగును. పూలువేసికుట్టిన యెఱుపు పసుపురంగుగలయుత్తరీయమును బరిశీలించి యిది మురువుగా నున్నదను చుండఁగనే యిదినీసరికికిఁపై వేసికొను కాసెగుడ్డకుఁ గొనుమనును. మఱియు వజ్రవైడూర్యాది నవరత్నములతో రచింపఁబడిన సువర్ణాభరణాదుల నెంతతెగువగా నిచ్చుచుండునో యంతసౌఖ్య మనుభవించుచుండును. ఆబిడ యేమాత్ర మయిన నడిగినఁ జాలును దనప్రాణమును సైతము నొసంగుననుటలో సందియము లేదు.

—: నిరంకుశునిభార్య యత్తతోఁ జెప్పి విలపించుట :—

క॥ ఈరీతి నతఁడు దుర్వ్యా, పారంబున సంచరింప ♦ బహువత్సరముల్
ధీరమతిఁ జూచిచూచి య, వారితదుఃఖాప్రసన్న ♦ వదనాంబుజయై. 47

అ॥ అతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఈరీతిన్ - ఈప్రకారముగా, దుర్వ్యాపారంబునన్ - దుష్ప్రవర్తనమునందు - చెడ్డనడతయందు, బహువత్సరముల్ - అనేకసంవత్సరములు, సంచరింపన్ - తిరుగుచుండఁగా, పైవచనమందలి యత్తనిభార్య యనువాక్యముతో నన్వయము. ధీరమతిన్ - ధైర్యముతోఁ

గూడినచిత్తముతో, చూచిచూచి-చాలకాలము నిరీక్షించి విసువుఁజెంది, అవారితదుఃఖాప్రసన్న వదనాంబుజయై. అవారిత-అడ్డగింపశక్యముగాని, అటంకపఱుపఁబడని. దుఃఖ-శోకముచేత, అప్రసన్న-సంతుష్టముగాని-వికసింపఁబడని, వదనాంబుజయై - ముఖపద్మము గలదియై, తనపతి వేశ్యాలోలుఁడై చరించుచుండ బహుకాలము చూచిచూచి దుఃఖించినదనుటచే నిందు విరహావస్థ వర్ణింపఁబడియున్నది. "కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యాద్వ్యాపారతంత్రతః, ఏకగ్రామ స్థయోర్యూనోర్విరహః సోఽభిధీయతే" సాహి. చిం. నాయిక ప్రోషితభర్తృక, "తే. అనుశయముఁ జెందుసతి కలహాంతరితని, జేశుఁడు విదేశగతుండైనఁ గృశతఁదాల్చె, సతివ ప్రోషితపతిక కాంతాభిసరణ, శీల యభిసారికాఖ్యయై చెలువు మెఱయు" కా. సం.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడీవిధముగాఁ జెడునడతఁ జిరకాలము మెలంగుచుండుటచే నాతని కులసతి కొంత కాలము నకైన నావగని కీదుర్భ్యాసము పోవుఁ నా యనుధైర్యముతోఁ జూచి చూచి యాటంకపరుపరాని దుఃఖముతోఁ గూడిన ముఖారవిందము గలదియై.

వ॥ ఒక్కనాఁడు త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్యయగు నతనిభార్య కరుణాయత్త చిత్తయగుచత్తముందఱనిలిచివాసరారంభసముజ్జృంభమాణ శతపత్త్రపత్త్రజైత్రంబు లగు నేత్రంబుల నశ్రువులుగ్రమ్మఁ గరుణంబుగా నిట్లనియె. 48.

అ॥ ఒక్కనాఁడు-ఒకదినమున, త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్య-త్రిభువన-స్వర్గమర్త్యపాతాళము లనెడిమూఁడులోకములయందుఁగలవారలకు, ఆశ్చర్యకర-చోద్యమునుగలిగించునట్టి, సౌందర్య-చక్కఁదనముతోఁగూడినది, అగు+అతనిభార్య-అయినట్టియా నిరంకుశునియిల్లాలు, కరుణాయత్తచిత్త-కరుణా-దయకు, ఆయత్త స్వాధీనమయిన, చిత్త-హృదయము గలది, అగు+అత్తముందఱన్ - అయినట్టి తన యత్తగారియెదుట, నిలిచి-నిలువఁబడి, వాసరా......త్రంబులు. వాసర+ఆరంభ-ప్రాతఃకాలమున, సముజ్జృంభమాణ-సమధికముగా వికసించుచున్న, శతపత్త్ర-తామరపూవులయొక్క, పత్త్ర - ఱేకు లను, జైత్రంబులు-జయించినట్టివి, అగునేత్రంబులన్-అయిన తనకన్నులయందు, అశ్రువులు-కన్నీరు, గ్రమ్మన్-వ్యాపింపఁగా, కరుణంబుగాన్-దయకలుగునట్లు, ఇట్లు+అనియెన్ - ఈప్రకారముగాఁ బలికెను. ఇందు 'అనియెన్' అనుప్రయోగమునకు "సూ. ఇతఏవపరస్యస్యాద్విద్భవేన్నాంత కాత్పరే" అథ. "సూ. అద్యఃక్రియానుభూతార్థద్యోతినమాద్యగంవినాసర్వః" నన్న. ఇందు ఆశ్చర్య దర్య-భార్య-ఆయత్తచిత్తఅత్త-పత్త్రపత్త్రజైత్రనేత్ర, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'ఆరంభ సముజ్జృంభ' అను ప్రాసాలంకారము. 'శతపత్త్రపత్త్రజైత్రంబులు, ఉపమాలంకారము. 'తమన్వేత్యనుబధ్నాతితచ్ఛీలంతన్నిషేధతి, తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః, కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద. ఇందు శోకమనుస్థాయిభావము కలదు. "క. హితజన విరహవ్యధచే, నతిశయమైజనులమానసాంభోజమునన్, బ్రబలినము వొదముదుఃఖం, బతిభూమి వహింపశోకమగు" నరస.

ఉ॥ అత్తవు సత్త్వలక్షణస ♦ మగ్రగుణాఢ్యవు నన్నుఁ దిట్టనన్
మొత్తనె కాని నీకొడుకు ♦ మూఢత మానుపవేల పాడురో

తోఁత్తేఁమారి వై గృహముఁ ♦ ద్రొక్కకయొక్కకదానిఁ బూనికన్
గుత్తకు నంచు నంచుకొని ♦ కోకలరూకలు జోక నీయఁగన్. 49.

అ॥ అత్తవు - నాభర్తకుఁదల్లివైనదానవు, సత్త్వలక్షణసమగ్రగుణాఢ్యవు, సత్త్వలక్షణ - సాత్త్వికస్వభావముతోఁగూడిన, సమగ్రగుణ - నిండారినసుగుణములుగలదానవు, ఆఢ్యవు - సంపన్నురాలవు, నన్నున్ - నన్నుమాత్రము, తిట్టినన్ - తిట్టుచుండుటకును, మొత్తనెకాని - కొట్టుటకేకాని, నీకొడుకు - నీకుమారుఁడు, మూఢతన్ - అవివేకముచేత-తెలివిలేమిచేత, గృహము త్రొక్కక - ఇంటిలోనడుగుపెట్టక, పాడు+తోత్తేమారి+ఐ - చెడబుద్ధిగలపడుపుఁగత్తెయింద్లకుఁబోవు స్వభావముగలవాఁడై, పూనికన్ - పట్టుదలతో, ఒక్కకదానిన్ - ఒక్కొక్కభోగముదానిని, గుత్తకున్ - మొత్తముగా, గుత్తయనఁగా నొకసొత్తునందలి ఫలమనుభవించుటకు నాసొత్తుగలవారికిఁ దత్ఫలార్థముగఁ దగినధనమిచ్చి తనయనుభవమునకుఁ జేకొనుట, అంచున్ - అనిచెప్పుచు, ఉంచుకొని - తానుంచుకొని, జోకన్ - బాగుగా, కోకలన్+రూకలన్ - చీరెలను రొక్కమును, ఈయఁగన్ - ఇచ్చుచుండఁగా, మానవు+ఏల - ఎందుకుఁబోఁగొట్టవు. నీచేఁతగాదాయనట. ఇందు 'గృహము ద్రొక్కక' యనచోట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది "సూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయాయాః ప్రథమా చ బహుళం స్యాత్" శబ్దచిం. 'పాడుతోత్తు' అనుటకుదా "గీ॥ పతులు వాలియుంట విన్నవై ♦ పాడువాటి, యున్నదాన" పాండవం. "వ. పాడుగా పువాగతి" కళా. అత్తగారూ: నీవుసమస్తమునెఱిఁగినదానవు. లోపముండిన లేకున్న నన్నుదిట్టుచుండుముకాని యింతటి దుష్ప్రవర్తనముగల నీకొడుకను మందలించుట నీకుచేఁతగానికార్యమా? వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ అత్తగారూ! నీవు సమస్తమును తెలిసినదానవు, ఓర్పుగలదానవు. ఇంటిలో నన్ను దిట్టుట కొట్టుటయే కాని నీసుతుఁడవివేకియై ఇంటికిఁగూడ నడుగుపెట్టక పనికిమాలిన భోగముదానిని మొత్తముగా జేరముచేసికొని యుంచుకొనుచు నింటఁగలడబ్బునంతయుఁ గర్చుపెట్టుచుండినను మానుపలేకుంటివి. ఇది నీకు చేతఁగాని కార్యమా?

ఉ॥ చిత్తములోనఁ బ్రేమవిల ♦ సిల్లఁ దనూభవులన్ సమస్తలో
కోత్తర రత్నభూషణస ♦ ముజ్జ్వలితాంగులఁ జేసి వారియ
త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁ బరి ♦ తోషముఁ గాంతురుగాక యిట్టి దు
ర్వృత్తిఁ జరింపఁగాఁ బరిభ ♦ వింపక చూతురె మీవిధంబునన్. 50.

అ॥ ఈప్రపంచమున నెవ్వరైనను, చిత్తములోనన్ - తమమనస్సునందు, ప్రేమవిలసిల్లన్ - అధికమైనయిష్టముతో, తనూభవులన్ - కొడుకులను, సమస్త.............తాంగులన్ - సమస్తలోక - జనులందఱిలో, ఉత్తర - శ్రేష్ఠమయిన, రత్నభూషణ - మణిమయములగు సొమ్ములతో, సముజ్జ్వలిత - ప్రకాశించఁబడిన, అంగుల్ - శరీరముగలవారినిగా, చేసి - ఒనరించి, వారియత్యుత్తమధర్మవృత్తిన్. వారి - వారియొక్క, అత్యుత్తమ - మిక్కిలిశ్రేష్ఠమయిన,- అత్యంతయోగ్యమయిన, ధర్మవృత్తిన్ - న్యాయప్రవర్తనముచేత - వేదవిహితమయిన వ్యాపారముచేత, పరితో

షమున్ - సంతోషమును, కాంతురుగాక - పొందెదరుగాని, ఇట్టిదుర్వృత్తిన్ - ఈలాటి చెడ్డ నడతయందు, చరింపఁగాన్ - తిరుగుచుండఁగా - ప్రవర్తించుచుండఁగా, పరిభవింపక - దూషించక-చీకొట్టక, మీవిధంబునన్ - మీవలెనే, చూతురె - చూచియూరకుందురా, ఇందు మూఁడవ పాదమున 'అ, త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁబరితోషము, అనుచోట సంయుక్తయతిసెప్పఁబడినది. "ఆ. ఒకటి రెండు జడ్డలుండెడువర్ణంబు, విశ్రమస్థలమున వెలసె నేని, యవల దాని కెద్దియైన సంయుక్త విశ్రామసంజ్ఞచేఁ బొసంగుచుండు" అప్ప. లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమపుత్త్రుని సత్ప్రవర్తనమునకు ముదమందుదురు గాని యిట్టిదుష్ప్రవర్తనముగలవానిని నిందింపక మీవలెనే యూరకుందురా, అనుటచే. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "తే|| మహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్ర, సక్తసామాన్యమునవిశేషము సమర్థి, తముగ నర్థాంతరన్యాస మమరుచుండు నెలమి రెండువిధంబులై" నరస.

తా|| లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమసుతులను విలువలేనిరతనాలు దాపినబంగారునగలతో నలంకరించి వారియొక్క సత్ప్రవర్తనమును జూచి సంతసించుచుందురు గాని యీలాటి చెడునడత గలకొడుకుం గని మందలింపక మీవలెనే యూరకుందురా.

ఉ|| కోరికి దీరఁగాఁ గుడిచి ♦ కుంకుమసంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నలందుకొని ♦ యాకులుఁ బోకలుఁ జాలునట్లు దు
ర్వారతరేచ్ఛఁ బుచ్చుకొని ♦ వారలతాంగులయిండ్ల కేఁగఁగా
నూరక చూచుచుండెద ర ♦ యో యదలింపక మీరు మామయున్. 51.

అ|| కోరికి+తీరఁగాన్ — ఇష్టమువచ్చినట్లు, కుడిచి - భోజనముచేసి, కుంకుమసంకుమదాంకగంధమున్. కుంకుమ - కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, సంకుమద - జవ్వాజియొక్కయు, అంక - చిహ్నములుగల - అనఁగా గుఱుతులను దెలియఁజేయునట్టియనుట గంధమున్ - పరిమళద్రవ్యమును, ఒయ్యారముగాన్ - అందముగా, ఉదా 'గీ|| రతివిధంబునఁ గడునొయారమునఁ బొదలి" చంద్రభా. అలందుకొని - పూసికొని, ఆకులున్ - తమలపాకులును, పోకలున్ - వక్కలును, చాలునట్లు - సమృద్ధిగా, దుర్వారతరేచ్ఛన్. దుర్వారతర - వారింపనలవిగాని, ఇచ్ఛన్ - కోరికతో, పుచ్చుకొని - తీసికొని, వారలతాంగులయిండ్లకున్ - వెలవెలందులయొక్క గృహములకు, ఏగఁగన్ - పోవుచుండఁగా, మీరున్ — మీరయినను, మామయున్-మామామగారయినను, అదలింపక - మందలించక, ఊరకచూచుచుండెదరు - వృథాగాఁజూచి యేమియు ననకుండెదరు, అయో - అయ్యయో - ఇది సంతాపమును దెలియజేయును. ఉదా "ఉ|| నన్నొల్లకవీడనాడెద వయోతగవా మగవారిచిత్తముల్" విష్ణుపు. ఇందు 'కోరికి' అనుప్రయోగమునకు "సూ. అజన్యజన్యభేదేన శబ్దాస్స్యుర్ద్వికృతా మతాః, జన్యాంతగతవర్ణానాం భూయసీ స్యాద్విచిత్రతా" అథ. ఉదా "క|| నీకోరికి యప్రతిహత, మేకార్యముఁ గోరి వచ్చి తెఱిఁగింపుము" భార. 'చ|| ఇత్తెఱంగు కోర్కికిఁగతమేమి పాండవులఁ గెల్చి ధరన్ సగమీఁదలంచితే" భార. మఱియు నత్తగారిని మీరు' అని బహువచనముతోఁ జెప్పుటకు "సూ. స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా" అథ. "మాసాన్ దశోదరస్థం యా ధృత్వా శూలైస్సమాకులా, వేదనా వివిధై ర్దుఃఖైః ప్రసూతా చ విమూర్ఛితా, ప్రాణై రపి ప్రియాన్ పుత్త్రాన్ మన్యతే సుతవత్సలా, కః స్తస్యా

నిష్కృతిం కర్తుంశక్యో వర్షశతైరపి” వ్యాస. “గర్భధారణపోషాభ్యాం పితుర్మాతా గరీయసీ” మఱియు “ఉపాధ్యాయాన్ దశాచార్యః. ఆచార్యాణాం శతంపితా, సహస్రం తు పితౄన్ మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే” మను. ఇత్యాదిస్మృతులవలనఁ దెలియఁబడుచుండుటచే నత్తగారనుట యుక్తము. కవిసార్వభౌముఁడును “ఉ॥ ఎట్టివిషాద మాత్మజని•యించెనొ మామకు నత్తగారికిన్” అనిశృంగారనైషధమున నుడివినాఁడు; ‘కుంకుమసంకుమదాంక’ వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము. ‘అకులన్ – పోకలున్, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఇంట సంతృప్తిగాభుజించి మేనఁబరిమళద్రవ్యముల సింగారముగాఁబూసికొని గుప్పెడు వక్కలాకులు బట్టికొని గడనకత్తెలచెంత కేగుచుండుటఁ జూచియును మీరును మామగారును నించుకయైన దండించియెఱుఁగరు గదా! అయ్యో: ఇట్టివింత యెచ్చటనైనను గలదా ?

సీ॥ మామగారైనను ♦ గామాంధవర్తనం, బోజగాదనిపల్క ♦ నుడుగకున్నె
వదినెయైనను వార ♦ వనితాప్రసంగంబు, లర్హమా యనిపల్క ♦ నడఁగకున్నె
బంధువులైనను ♦ బథముదప్పిచరించు, టేనీతి యనిపల్క ♦ మానకున్నె
మీరైన నీదురా ♦ చారపారీణత, వలదురా యనిపల్క ♦ వదలకున్నె

తే॥ కటకటా చూఱవిడిచి యీ ♦ కరణిధరణి,సురకులాచారధర్మంబుఁ ♦ జూఱపుచ్చు
సుతునిదుశ్చేష్టలూరక♦చూచుచున్న,బరువునకులోటుతోనగుఁ♦బాటురాదొ. 52.

అ॥ మామగారైనను – మాయొక్కమామగారయినప్పటికిని, కామాంధవర్తనంబు – సురతేచ్ఛచేతఁ గన్నుఁగాననినడత, ఓజ + కాదు + అనిపల్కన్ – క్రమముగాదనిచెప్పినట్లయిన. ఉడుగకున్నె – చాలించకుండునా, ఇచట ‘ఉన్నె’ అనుటకు ‘సూ. ఒకానొకచోఁ దద్ధర్మార్థకంబులగు నుండు చను చేయు కొనులుప్రశ్నార్థకైకారపరంబులగునపుడు వానికడ యచ్చులకు లోపంబు విభాషనగు. అగుచోనుండుడకారంబునకు నకారంబగు.’’ ప్రౌ. వ్యా. వదినెయైనను – మావదినెగారయినను, ఇదివధూనీశబ్దభవము. వారవనితాప్రసంగంబులు – భోగమురాండ్రతో సంభాషించుటలు – వెలయాండ్రతో మాట్లాడుటలు, అర్హమా + అనిపల్కన్ యోగ్యముగునా యనినట్లయిన, అడఁగకున్నె – ఈప్రవర్తనము తగ్గిపోకుండునా, బంధువులైనను – చుట్టములయినను, పథమున్ + తప్పిచరించుట–తప్పుదారినినడచుట. పద్ధతినిదప్పి వర్తించుట ఇచట పథమునుగూర్చి ‘ని. అయనంవర్త్మ మార్గాధ్వపంథానః పదవీసృతిః, సరణిః పద్ధతిః పద్యావర్తన్యేకపదీతిచ’ అ. ‘వర్త్మాధ్వాసరణిః పంథామార్గప్రసరసంచరాః’’మే. ‘సూ. అన్యేషాం చ వాలుగన్తస్య’’ శబ్దచిం. అను సూత్రముచేతఁ బథము అయినది.ఈపంథాశబ్దమునుండి పథశబ్దముకలినది. “ఇంద్రస్త్రి భువనైశ్వర్య మదోల్లంఘితసత్పథః” సం. భాగ. ‘తారాపథః, ఇత్యాదులు. ఏనీతి – ఎక్కడిన్యాయము. అనిపల్కన్ – ఇట్లుసంభాషించినయెడల, మానకున్నె – ఈయుద్యోగమును విడువకుండునా, మీరైనన్ – మీరయినను, ఈదురాచారపారీణత. ఈదురాచార – ఈచెడ్డనడతయొక్క, పారీణత – ఆవలిదరివఱకుఁజూచుట – అంతమునుదెలిసికొనుట, వలదురా + అనిపల్కన్ – వద్దురాయనిదండించినట్లయిన, వదలకున్నె – విడిచిపెట్టకుండునా, కటకటా – అయ్యయ్యో, ఇదిసంతాపమునుదెలియఁ

జేయును. ఈకరణిన్ - ఈవిధముగా, చూఱవిడిచి, బొత్తిగాఁబోఁగొట్టి, చెడఁగొట్టి, ఉదా. "గీ॥ చోరబాధాదికములచేఁ ♦ జూఱవోవు, ధనము ధనమౌనె యెన్నిచం ♦ దములఁ దలఁప" కాశీ, "ఉ. నాదగునట్టిధైర్యము మనంబును మిక్కిలిచూఱపుచ్చినన్" పద్మపు. ధరణిసురకులాచారధర్మంబున్ - ధరణిసుర - బ్రాహ్మణులయొక్క, కులాచార - వంశమునందుఁగల సదాచారముయొక్క, ధర్మంబున్ - వేదోక్తవిధిని, చూఱపుచ్చుసుతుని దుశ్చేష్టలు - కొల్లపెట్టునటువంటి కొడుకుయొక్క చెడుపనులు, ఊరకచూచుచున్నన్ - కనిపెట్టి వ్యర్థముగానుండినట్లయిన, పరువునకులోటుతోన్ - గౌరవముతక్కువయగుటయేకాకుండ దానితోఁగూడ, నగుబాటురాదో - లోకులపహసించు నటువంటిస్థితిరాకుండునా, ఉదా "వ. నీవులోకంబుచేత నగుఁబాటుపొందఁగలవాఁడవనికర్ణుండు సెప్పిన" భార. ఇందు నగుఁబాటువచ్చుననుటనుగూర్చి "దురాచారస్య విప్రస్య నిషిద్ధాచరణస్య చ, అన్నం భుక్త్వా ద్విజః కుర్యా ద్దిన మేక ముభోజనమ్" పరా. 'మామగారు' అనుపూజ్యత్వ శబ్దప్రయోగమును గూర్చి "సూ. పూజ్యత్వేన ప్రయుక్తః కారు. భేదకం తూభయాత్మకం, తచ్ఛబ్దస్యా ద్బహుత్వే స్యాత్తథా తత్ర ప్రయుక్తస్థితిః" అథ. 'కటకటాచూరవిడిచి' అనుచోట. 'కటకటా' దేశ్యము. కళ. "సూ. తిజ్మధ్య శేషషష్ఠీ సుప్కర్మ ప్రవచనీయజవిభక్తీః, కించిత్ప్రశంసనాద్భుత సన్తాపదాకదాకి మేవాంశ్చ త్వాకిలమాఞ్ఛీమాద్యానభిదధతి కలాప్రయోగనయేషాంస్యాత్" నన్న. ఇందు బృహత్పాదములు నాలుగు నంత్యానుప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినవి. మీసుతుని దుష్ప్రవర్తనములను జూచి యూరకున్నచో మీమను నగుఁబాటుకలుగు ననుటకు "ఏకేన శుష్కవృక్షేణ దహ్యమానేన వహ్నినా, దహ్యతే తద్వనం సర్వం కుపుత్రేణ కులం యథా" చాణ. "క॥ కొఱగానికొడుకు పుట్టినఁ, గొఱగామియె కాదు తండ్రి గుణములఁ జెఱుచున్, జెఱుకుతుద వెన్ను పుట్టినఁ, జెఱుకునఁదీపెల్లఁ జెఱుచు సిద్ధము" సు. "జాతమాత్రేణ పుత్రేణ కః ప్రమోదో మనీషిణామ్. యది నామ నవిద్యాది గుణైః సార్ధం నవర్ధతే" హరి. సు.

తా॥ ఇట్టిదురాచారమునఁ బ్రవర్తించుచున్నసుతునిఁ జూచి మామగారైన నీ కీవేశ్యాలోలత తగదనిన వినకుండునా? మాయాఁడుబిడ్డయైనను నీ కిట్టు వెఱ్ఱియాండ్రతోఁ జెలిమికూడునా? అన వినకుండునా? చుట్టములైనను నీ కీదుర్వృత్తి వలదనినఁ జాలింపకుండునా? మీరయినను భోగము కొంపలచుట్టు దిరుగుట చెల్లదనిన మానకుండునా? అయ్యో! ఇట్లు విచ్చలవిడిగా వదలిపెట్టి బ్రాహ్మణాచారవిధుల నన్నింటిని నేలపాలుచేసి నశమగుచుండుట గని యూరకుండినట్లయిన మనపరువు పోవుటయే కాక లోకులచే నవ్వించుకొనవలసి వచ్చునుగదా!

క॥ మీకతనఁ గాదె యీ యవి, వేకం బాయనకు నుద్భ ♦ విల్లుట మీయా
త్మీకరణ మింత యుడిగినఁ, జేకొనునే యాతఁ డింత ♦ శిష్టేతరతన్. 53.

అ॥ మీకతనన్ + కాదె - మీవలననేకదా, ఆయనకున్ - నీసుతునకు, ఈ + అవివేకంబు - ఇట్టితెలివిలేమితనము, ఉద్భవిల్లుట - ఏర్పడుట, మీయాత్మీకరణము - మీరాపక్షమువహించుటయు, అనఁగా నీయుద్యమమునకు మీరే సహాయులుగానుండుట. ఇంత + ఉడిగినన్ - కొంచెముతగ్గనేని, అతఁడు - ఆమానవుఁడు, ఇంతశిష్టేతరతన్ - ఇంతటిదురాచారమునందుఁ బ్రవర్తించుటను, చేకొనునే - అభ్యసించునా - అలవాటుపడునా,

తా॥ మీ రిట్లూరకుండినందుననే నీకొడుకున కిట్టి తెలివిమాలినపని యలవడినది. మీరే సహాయులుగా నుండనిపక్షమున నతఁ డింతటిదుష్కార్యమునకు సాహసించఁడు.

క॥ మీ కెఱుఁగరాదె తనయుని, పైకరుణఁదలంపరో య ♦ పారశ్రీచేఁ
గైకొనరో కాక దినమున్, గోకలు మొదలైన వెన్ని ♦ కొంపోఁ డింటన్. 54.

అ॥ మీకెఱుఁగరాదె - మీకుఁదెలియుటలేదా, తనయునిపైకరుణన్ - కొడుకుమీఁదిదయచేత, తలంపరో-యోచించరేమో, అపారశ్రీచేన్ - అంతములేని సంపదచేత, కైకొనరో-లక్ష్యపెట్టరేమో, కాక-అటులఁగానిపక్షమున, దినమున్-నిత్యమును, ఇంటన్ - మనగృహమునందు ఇచట 'ఇంటన్' అనుటకు "సూ. ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యాత్సప్తమీ తృతీయార్థే" శబ్దచిం. కోకలు మొదలైనవి-చీరలుమున్నగాఁగలవి, ఎన్నికొంపోఁడు - ఎన్నింటినిదీసికొని పోవుచుండుటలేదు, అనేకము సంగ్రహించుకొనిపోవుచున్నాఁడుగదా యనుట. 'కొంపోఁడు' అనుటకుదా. "క. చంపినఁజంపుమునన్నటు, కొంపోకుండినను జాలు" ప్రభా. ప్ర. ఇచట 'తద్ధర్మార్థకము త్రికాలవాచి యగుటకు "సూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయుతం త్రికాలవాచి యగు, ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అ. ద్రుపదువీటిలోన ♦ దొమ్మికయ్యము రేఁచెఁ, బసులఁబట్టె విరటు♦పట్టణమున, మఱియు నెన్ని లేవు♦ మార్తాండతనయుండు, తొడరిమనకుఁజేయు♦దుండగములు, జై. భా.

తా॥ ఇదియంతయు మీకుఁ దెలిసినదేకదా! అయినను గొడుకుమీఁది ప్రేమచేతనో, దరిలేని కలిమిచేతనో, మీకనుల కెంతమాత్రము గోచరింపదయ్యె. అటులఁగానిచో మనయింటఁగల వస్త్రాభరణాదుల నెన్నిటిని సంగ్రహించుటలేదు?

తే॥ అన్నియునుజూచుచుండెద♦నంతోయింతో, యంతచనుమానమునకురా♦నింతెకాని
నేనె పట్టెదనన్నచో♦నానెధనము, డులిచినప్పుడు తెలియు నా♦సులువులెల్ల. 55.

అ॥ అన్నియును సమస్తమును. అంతోయింతో-గొప్పగనో కొద్దిగనో, చూచుచుండెదన్-కనిపెట్టుచునేయున్నాను, అంతచనుమానమునకున్-అంతగారాబమునకు, రాన్-వచ్చినట్లయిన, ఇంతెకాని-ఈవిధముగా జరుగుటయేతప్ప, నేనెపట్టెదనన్నచోన్-నేనొక్కదాననే పోకుండఁబట్టుకొనెదమని తలంచినపక్షమున, ఔనె-నావల్లనేయగునా, ధనముడులిచినప్పుడు - ద్రవ్యమునుబొత్తిగాఁ బోఁగొట్టినపుడు, ఆసులువులెల్లన్-అటువంటిసులభములన్నియును, అచులకనలన్నియును, తెలియున్-ఎఱుకపడును, ఇందు 'అంతోయింతో' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. లోకోక్తీనాం భవే ద్యోగో యది స్యాచ్ఛ్రుతిరంజనమ్" అథ.

తా॥ ఈజరుగుచున్నపనులన్నియు గొప్పగనో కొలఁదిగనో చూచుచునేయున్నాను. అంత గారాబముగాఁ బెంచుచుండుటవలననే యీలాటి దురాచారము లలవడుచున్నవి. ఇంటిలో నెవ్వరికిఁ బట్టనిది నేనొక్కదాననే డబ్బుపోకుండ బట్టుకొనయత్నించినను నావలన నగునా? రొక్కమంతయు దులిపినప్పుడుగాని బాగుగాఁ దెలియును.

క॥ నాకేమి దేహసుఖము పు ♦ రాకృతమే కాక నేఁడు ♦ రాఁబోనే యీ
లోకమున నేనె యరుదా ♦ మాకోడలుగాదొ ♦ పొరుగుమంచముగాదో. 56.

అ॥ నాకేమి-నాకెందులకు, దేహసుఖము - శరీరసౌఖ్యము, 'ని. సుఖేహితౌసుఖేసుఖమ్'' శబ్దా. నాకేమిదేహసుఖము-నాకెక్కడిదేహసౌఖ్యము - అనియుఁజెప్పవచ్చును. పురాకృతమే కాక-పూర్వజన్మమునఁజేసికొనిన పాపఫలమేతప్ప, నేఁడురాఁబోనే-ఈదినమునవేఱొకటి రాఁగలుగునా. అనఁగా ఆగామి సంచితప్రారబ్ధములు అను మూడింటిలోఁ బ్రారబ్ధమునసుభవించితీఱవలయునుకనుక నిప్పుడుతొలగించుకొనవీలులేదు గదాయనుట. ఈలోకమునన్ - ఈప్రపంచమున, నేనె-నేనొక్కదాననే యిట్లున్నానా, అరుదె-ఇదియొక యాశ్చర్యమా, ప్రపంచమున నావంటివారెందఱో కలరు గనుక యిదియొక వింతకాదనుట. మాకోడలుగాదో పొరుగుమంచముగాదో - మాకోడలు నావలెనే కోటతికమునకువచ్చినదిగాదు, యెదుటివారిమంచము నామంచమువంటిదికాదు, అంతటియశ్రద్ధగా జూచుచుంటివనునిష్ఠురోక్తి, ఇందు మాకోడలుగాదొ, అనుప్రయోగమునకు ''సూ. అన్యేప్యర్థవిశేషేష్వు రంతే శ్రుతిమనోహరాః'' అథ. ఉదా ''మ. తొలి దేవేంద్రుఁడు మాకులంబుఁజొరతే♦ దో మేము నాకోమురా, యలయంకస్థితిఁ గాంచలేదొ స్వరవి♦ద్యల్ మున్ను మావారికి, త్కులచేఁ బాణిని నేర్వఁడో యనికుల♦స్థానప్రతిష్ఠల్ త్రిభం, గులఘోషించెను నాఁగఁ గొళ్ళ గలయం♦గూసెన్ ధరామండలిన్'' తా. శ. 'సూ. సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడలబహుత్వంబగు.'' ప్రౌ. వ్యా. లోకోక్త్యలంకారము. 'దేహసుఖముపురాకృతమే కాక నేఁడురాఁబోనే, అనుటనుగూర్చి ''పాత్రం నైవ యదా కరీరవిటపే దోషావసంతస్యకిం, నోలూకోఽప్యవలోకతే యది దివా సూర్యస్యకిందూషణం, వర్షానైవపతంతి చాతకముఖే మేఘస్యకిందూషణం, యత్పూర్వం విధినా లలాటలిఖితం తన్మార్జితుం కఃక్షమః'' చాణ. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. సామాన్యం వా విశేషో వాతదన్యేన సమర్థ్యతేయత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసఃసాధర్మ్యేణేతరేణ వా'' కా. ప్ర.

తా॥ నాకు శరీరసౌఖ్యమిపుడెక్కడనుండివచ్చును. పురాతనజన్మమునఁ జేసికొనినపాపఫలమనుభవించి తీఱవలయును. గదా! కానిమ్ము ఈలోకమున నావంటివా రెందఱులేరు. మాకోడలు నావలె సౌఖ్యమనుభవింపఁ గోటతికమునకు వచ్చినది కాదు. పొరుగుమంచము నామంచమువంటిదిగాదు.

క॥ ఆలోఁగని చేతోధృతి, చేలింపక మిమ్ముఁ గూడి ♦ చెప్పితినదియున్
జాలింపక కైశికజిత, రోలంబకదంబయే న ♦ రుంధతిఁ గానన్. 57.

అ॥ కైశిక......దంబ కైశికజిత-తలవెండ్రుకలసమూహముచేత జయించఁబడిన, రోలంబకదంబ-తుమ్మెదలయొక్క సమూహముగలదానా, ఏన్-నేను, అరుంధతిన్ + కానన్ - అరుంధతీనక్షత్రమునాకుఁగనఁబడుటలేదు, అనఁగా నాఱుమాసములకు మరణమురానున్నవారికరుంధతీనక్షత్రము కనుపించదుకనుక నేను గొలఁదిదినములలోనే చనిపోవుదునని సూచింపఁజేయుట. ఆలోన్-ఆమరణించుకాలమునకులోగడనే, కని-చూచి, చేతోధృతి-నామనస్సునఁగలధైర్యమును, 'ని. ధృతి ర్ధారణధైర్యయోః' అ. చేలింపకన్-తగ్గించుకొనక, అదియున్-ఆమాత్రపుమాటయును, చాలింపక-నిలుపుకొనక, మిమ్మున్‌కూడి-మీతోఁగలిసి, చెప్పితిన్-అంటిని, నేను భర్తృవియోగదుఃఖమునఁగృశించు

చుంటి నిఁక నాలుమాసములలో మరణమాసన్నమై యున్న దని తెలియఁజేయుటచే నిది మృతి యను సంచారిభావము. ఉ. "క. వలపెఱిఁగిరాఁడు కౌఁగిఁట, నలమఁడు నరసావనీంద్రుఁ ♦ డనివగఁ బజూమీ, చెలులును జిలుకయు నెవ్వత, వలనగునో యనుచుఁ గొంత ♦ వగచెద నాత్మన్" నరస. నాయిక ప్రోషితభర్తృక. "ప్రోషితే మలినా కృశా" ప్రతా. నేనరుంధతిఁగాన ననుటచే మరణహేత్వర్థకము గాన గావ్యలింగము "క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతఱిస్ఫూర్తితోఁ బ ♦ దార్థంబునునై, ఖ్యాతిఁగనఁగావ్యలింగం, బైతగుసత్కృతులయందు ♦ నదియెట్లన్నన్" నరస. "కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర.

తా॥ అత్తగారూ నా కరుంధతీనక్షత్ర మగపడుటలేదు. నేను మృతినొందనున్న యీయల్ప కాలములోనే నాకుఁగలప్రేమను విడువఁజాలక మీతోఁ జెప్పుచున్నాను.

తే॥ ఇంతనాఁడు కరగ్రహా ♦ వంతురాలి, జేసి తోడ్కొనివచ్చితి ♦ చెప్పినట్ల
చేయుచుంటిని గోట్రంబు ♦ మీయనుజ్ఞ, నలుపునాకేయెడలనైనఁ ♦ దెలుపఁగలరె. 58.

అ॥ ఇంతనాఁడు-బాల్యమునందే, హస్తసంజ్ఞాపూర్వకముగాఁ దనవయస్సును దెలుపుట. కరగ్రహావంతురాలిన్-పాణిగ్రహణమయినదానినిగా, చేసి-చేసికొని, తోడ్కొనివచ్చితి - వెంటఁబెట్టుకొనివచ్చియుంటివి. మీయనుజ్ఞన్-మీయొక్క సెలవుచొప్పున, కోట్రంబున్-కోటతికమును, ఉదా. "సీ॥ వైవాహికక్రియా ♦ వ్యసనంబు కొన్నేండ్లుఁ, గొన్నేండ్లు కోడండ్ర ♦ కోట్రములును" విష్ణుపు. చెప్పినట్ల-చెప్పినప్రకారముననే, చేయుచుంటిన్-ఆచరించుచున్నానుగదా, నాకున్ + నాకు, ఏయెడలనైనన్-ఎందునయినప్పటికిని, ఏవిధముగానైనను, నలుపు-మలినమును, అనఁగాఁగళంకమునుట, తెలుపఁగలరె-కనఁబఱచఁగలుగుదురా, ఇదిలోకోక్త్యలంకారము. ఇందు 'తోడ్కొనివచ్చితి' అను ప్రయోగమునకు "సూ. క్వచి ద్ద్వివర్ణకే చాపికేచి త్తస్య స్థితిం జగుః" అథ. ఉదా. "ఉ. చేసితి జన్నముల్ తపము" స్వా మ.

తా॥ చిన్నతనముననే పెండ్లిచేసి కోటతికమునకుఁ దీసికొనివచ్చితివి. నాఁటనుండి మీయానతి చొప్పున జవదాఁటక ప్రవర్తించుచుంటిని. నాయం దేమయిన నలుపుజూపఁగలరా !

క॥ ఒకతెవలె నాడియాడిం, చుకొనుట నేయిరుగుపొరుగు ♦ చూచెనొకో యు
ప్పుకుఁ జప్పుకుఁ గాననుఁజూ, చుక నడువఁగవలెఁ గులీన ♦ శుకసల్లాపల్. 59.

అ॥ ఒకతెవలెన్-ఒకదానిమాదిరిగా, ఇచట 'ఒకతె' అనుటకు. 'సూ. ఎవ్వరితాదులయందలి రివర్ణంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'క. నీ. వలెనాకిఁక నాప్తులైనవారుంగలరే, రుక్మి. ఆడి-ఒకరినొకమాటయని, ఆడించుకొనుటన్-మరలననిపించుకొనుటచేత, ఉప్పుకున్ చప్పుకున్ కాన్-ఉప్పచప్పనగా-అనఁగా నిష్టములేనిస్వభావముతో ననుట, ఏయిరుగు-ఏయొక్క మనయింటి ప్రక్కనున్నవారుగాని, ఉదా. "క. ఇరుచెవియెఱుఁగకయుండన్" ఉ. హరివం. పొరుగు-ఏయొక్క ఎదుటింటివారుగాని, ఉ. "గీ. కరుణనింపొరనిమ్ము నీ ♦ పొరుగునందు" కాశీ. చూచెనొకో - ఎవరైననుజూచియున్నారా, కులీనశుకసల్లాపల్. కులీన-మంచివంశమునందుఁబుట్టిన, 'ని. అభిజాతః కులీన

స్యాత్, ఆ. శుకసల్లాపల్-చిలుకపలుకువంటి యవ్యక్తమధురస్వరముతో విహితముగా సంభాషించుకొను స్త్రీలందఱును, ననున్‌చూచుక-నాప్రవర్తనమునే మార్గముగా లక్ష్యముంచి, ఉదా. "క. లోలెక్కక నీవు త్రుళ్ళుడు" "ఉ. దేకిన్, ఒట్టుకవచ్చి యీడ్చి సిగంబట్టివధిం పంగంబూను కంసు" భాగ. "సీ. కొంగవాల్నరకునంగగుబ్బలంబట్టుక జబ్బ. లంటంగుట్టిన వెజ్జునరయువారు" అము. నడువంగన్ + వలెన్-సంచరించవలయును. అనంగా నాకలెనే నడచుకొనవలెననుట.

తా. ఒకదానివలె నొకరొకమటయని యనిపించకొనటం జూచి యిరుగపొరుగువారెవ్వరైన నన్ను వెక్కసముగాఁ జూచియున్నారా? సత్కులప్రసూతలగు యువతులు నాయడుగుజాడల ననుసరించి నడువవలయును సుమా.

క॥ నను నేనె పొగడికొనఁగాఁ, జన దింతియకాని మగఁడు ♦ సంసారనివ
ర్తనఁ జేసి యిట్లు తిరిగిన, మనమునఁ గోపింప కెట్టి ♦ మగనా లుండున్. 60.

అ॥ ననునేనె-నాయంతటనేనేనన్ను. పొగడికొనఁగాన్ - స్తుతించుకొనుట, చనదు-చెల్లదు, ఇంతియకాని-ఇంతమాత్రమేకాని, అనఁగా నిజమునుజెప్పుకొనుట తప్పుగాదనుట. మగఁడు-భర్త, సంసారనివర్తనన్ + చేసి-కాఁపురమునువిడిచిపెట్టి, ఇచట 'నివర్తన' అనుటకు "సూ. చరిత్రాదులకు ముపర్ణలోపము విభాషనగు. బా. వ్యా. ఇట్లు-ఈవిధముగా, తిరిగినన్-సంచరించుచున్నట్లయిన, ఎట్టి మగనాలు-ఏలాటియిల్లాలయినను, మనమునన్-తనమనస్సులో, కోపింపక, ఉండున్ - ఉండఁగలుగును, లోకములో మగఁడు సంసారమును వదలి యిట్లు తిరుగుచున్నఁ గని యేయిల్లాలయినను కోపపడక యూరకుండఁగలదా? అనుటచే నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "తే. వహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్రసక్తసామాన్యమున విశేషము సమర్థింప నర్థాంతరన్యాసమవరుచుఁడు, నెలమి రెండువిధంబులైయొప్పుచున్న" కా. సం. ఉదా. "గుణానామేవ దౌరాత్మ్యాత్, ధురి ధుర్యో నియుజ్యతే, అసంజాతకిణస్కంధః, సుఖంస్వపితి గౌర్గళిః" కా. ప్ర.

తా॥ నన్ను నేనేస్తుతించుకొనుట యొప్పదనుకొందము. ఇంతేకాని లోకములో భర్త సంసారమును విడిచి యీతీరునసంచరించుచున్నపుఁ డెటువంటిగృహస్థురాలయినఁ గోపపడకుండునా?

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల విలపించి. 61.

అ॥ అని-ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్-పలువిధములుగా, విలపించి - తలఁచుకొనివిచారపడి,

క॥ కలకంఠకంఠి మదిలో,పలిదుఃఖం బాఁపలేక ♦ బాష్పజలంబుల్
జలజల జలప్రవహింపఁగ, వలవల నత్తెవెన నమ్ర ♦ వక్త్రాంబుజయై. 62.

అ॥ కలకంఠకంఠి-కోకిలవంటికంఠస్వరముగలదయిన యాకోడలు, ఉదా. "వ. ఒక్క కల కంఠకంఠి" శృం. నై. మదిలోపలిదుఃఖంబున్ - తనహృదయమునందుఁగలశోకమును, 'ని. దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘమ్" యా. ఆఁపలేక-అటకాయించనేరక, బాష్పజలంబుల్-కన్నీరు, జలజల-జలజలమని, జల-అశ్రువులయొక్క-ధార, ప్రవహింపన్ కన్-పాఱుచుండఁగా, ఉదా. ద్వి. కన్నుల జలజల

కాచెడునీరు'' హరి. అత్తదెసన్ - తనయత్తగారివైపునకు, నమ్రవక్త్రాంబుజయై. నమ్ర—వంచినట్టి వక్త్ర+అంబుజయై—ముఖకమలముగలదియై, అనఁగాఁబద్మమువంటి ముఖముగలదియైయనుట. వల వలన్—మిక్కిలిధ్వనియగునట్లుగా, ఇది దుఃఖమునకు విశేషణము. ఉదా. "సీ. తళుకునిద్దంపు టొద్ద పు మోము కళదప్పి, వలవల కన్నీరు వడుచకమ్మ'' అనిరు. పైవచనమునందలి 'యేడ్చుచున్న' నను క్రియతోనన్వయము. ఇందు జలజల—వలవల, అనుప్రయోగములకు 'సూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దా స్తుద్వి రుక్తా స్స్ఫూర్తి నైక కే, సాధారణా స్తదన్యే చ వైచిత్ర్యాం భూరి వర్తతే'' అధ. అకోడలు తన మనస్సులోనిదుఃఖము నాఁపఁజాలక యత్తగారిముందు మొగమువంచి వలవలయేడ్చెను. అనుటచే నిందుఁ గరుణాత్మకవియోగశృంగారము చెప్పఁబడినది. "క. వనిత పరోక్షంబునఁబౌ, యును బ్రియునిపరోక్షమునఁబ యోజాక్షియు రో, దనమొనరించుట వర్ణిం, చినఁ గరుణాత్మకవియోగ శృంగార మగున్'' నరస. "నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలంభ స్తథోచ్యతే'' అను శాస్త్రవచనమనను సరించి విప్రలబ్ధయని తెలియవలెను. శోకమనుసంచారిభావముకూడఁ గన్పట్టుచున్నది. "క. హితజన విరహవ్యథచే, నతిశయమై జనుమానసాంభోజమునన్, బ్రతిదిము వొడముదుఃఖం, బతిభూమి వహింప శోకమగు నెట్లన్నన్'' కా. సం.

తా॥ కోయిలకంటికంఠస్వరముగల దయినయాకోడలు తనమనోదుఃఖమును వారింపఁజాలక తనయత్తగారిమ్రోలఁ దలవంచి కన్నీటిధార వెల్లువయగునట్లు వలవల యేడ్వసాగెను.

—♦ అత్తకోడలి దుఃఖోపశమనమునకుఁ బ్రయత్నించుట ♦—

వ. జనమనోరంజన ఖంజన వరాంజనమిళద్బాష్పధారాప్రకల్పితానల్పసారంగ మదపత్త్రిభంగహృదయంగమ కపోలంబుగా నేడ్చుచున్న నవ్వధూరత్నంబుం గాంచి సముచిత చేలాంచలంబునఁ గన్నీరుదుడిచి సముదాత్త కృపాయత్తచిత్తయైన యత్తి యిట్లనియె. 63

అ॥ జనమ.........లంబుగాన్. జనమనోరంజన — ప్రజలమనస్సున కనురాగమునుగలిగించు నట్టి, ఖంజన - కాటుకపిట్టవలె, వరాంజన - శ్రేష్ఠమయినకాటుకతో, మిళత్ - కూడుచున్న, బాష్పధారా - కన్నీటివఱదలచేత, ప్రకల్పిత - కల్పించఁబడిన. అనల్ప - అధికమయిన, సారంగ మద - కస్తూరియొక్క, పత్త్రి - మకరికాపత్త్రిములు, 'ని. పత్త్రం పలాశంఛదనందళంపర్ణంచదః పుమాన్'' అ. భంగ - చెడునట్లు, హృదయంగమ - మదికింపును గలిగించునట్టి, కపోలంబు గాన్- చెక్కిళ్లు కాఁగా, ఏడ్చుచున్నన్ - దుఃఖించుచుండఁగా, ఆవ్వధూరత్నంబున్ - అశ్రేష్ఠురాలయిన కోడలిని, కాంచి - చూచి, సముచితచేలాంచలంబునన్. సముచిత - ఒప్పుచున్న, చేలాంచలంబు నన్ - కోకయొక్కపైఁటకొంగున - పైజాఱున, కన్నీరుదుడిచి - అశ్రువులనుదొలఁగించి, సము దాత్తకృపాయత్తచిత్త. సముదాత్త-ధారాళమయిన, కృపాయత్త-దయకుస్వాధీనమైయున్న, చిత్త- మనస్సుగలది, ఐనయత్త - అయినట్టి యామెయొక్కయత్త, ఇట్లు+అనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను — వక్ష్యమాణప్రకారముగా వచించెను, ఇచట 'అత్తయిట్లనియెన్' అనుటకు స్వా

ఒక్కచో విశేషణంబులును విశేష్యంబులగు." ప్రౌ. వ్యా. ఇందు 'అనియెన్' అనుటకు "సూ. ఇతఏవ పరస్మాస్య దిద్భవే న్నాంతకా త్పరే" అథ. "ఖంజన-ఖంజన. అంజన—కల్పితానల్ప-సారంగమదపత్త్రి భృంగహృదయంగమ - కాంచిసమంచితచేలాంచల - ఉదాత్తకృపాయత్తచిత్త యైనయత్త" ఇవియనుప్రాసాలంకారము. 'ఖంజనవరాంజనము' ఉపమాలంకారము.

తా॥ కాటుకపిట్టవలె నల్లనివర్ణముగల కాటుకకంటినీరు ప్రవహించుటచేఁ జెక్కులయందలి కస్తూరిమకరికాపత్త్రములు మాయుచుండ లోకులమనంబులకు జాలికలుగునట్లు దుఃఖించుకోడలిం జూచి యత్త మిగులదయగలది యై తనపైఁటచెఱంగుతో నశ్రువులఁదుడిచి యిట్లు చెప్పఁబూనెను.

క॥ ఓయమ్మ యేల యేడ్చెద, వో యుజ్జ్వలబాష్పధార ♦ లుట్టిపడఁగ శో
కాయత్తచిత్తనీరజ, యై యెఱుఁగుదు నీమనోవ్య ♦ థాగతి తల్లీ. 64.

అ॥ ఓయమ్మ - ఓయమ్మాయీ, ఇచట యడాగమంబగుటకు 'సూ. సంధిలేనిచోట స్వరంబు కంటెఁ బరంబైన స్వరంబునకు యడాగమంబగు" బా. వ్యా. ఉజ్జ్వలబాష్పధారలు - ప్రకాశించుచున్న కన్నీటివెల్లువలు, ఉట్టిపడన్ - అకస్మాత్తుగా సంభవించునట్లు, శోకాయత్తచిత్తనీరజవు. శోకాయత్త - దుఃఖమునకధీనమయిన, చిత్తనీరజవు - పద్మమువంటిమనస్సుగలదానవు, ఐ - అయి, ఏలయేడ్చెదవో - ఎందుకువిలపించుచున్నావు, నీమనోవ్యథా+ఆగతి - నీకువిచారముసంభవించిన తెఱఁగునంతయును, 'ని. పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖం" అ. ఎఱుఁగుదున్ - తెలిసికొనియే యున్నాను, తల్లీ - ఇది ప్రేమనుదెలియఁజేయు సంబోధనము, 'ఆయత్తచిత్త, అనుప్రాసాలంకారము 'చిత్తనీరజ' ఉపమాలంకారము.

తా॥ అమ్మాయీ! ఇట్లు మనోవ్యాకులముచేతఁ గన్నీరువెల్లువయగున ట్లేలయేడ్చెదవు? నీవిచారము నంతయు నేనెఱుఁగుదును.

తే॥ ఏమిసేయుదు మదిలోన ♦ నెన్నఁడైన, మఱచియుండెడిదాననా ♦ మగువ వాని
కర్మకౌశలమెట్లుకాఁ ♦ గలదొకాని, యాణిముత్యముమసిబొగ్గె ♦ యయ్యె నేఁడు 65.

అ॥ మగువ - ఓచిన్నదానా, మదిలోనన్ - నామనస్సునందు, ఎన్నఁడైనన్ - ఎప్పుడైనను, మఱచియుండెడిదాననా - వానినివిడిచి పరాకుతోనుండియెఱుఁగుదునా, ఏమిచేయుదున్ - ఇప్పుడు నేనేమిచేయఁగలదానను, వానికర్మకౌశలము - అతనిపూర్వజన్మముయొక్క ఫలపరిపాకము, అనఁగాఁ బ్రారబ్ధమును నిప్పుడనుభవించుచున్నాఁడు. ఆగామి సంచితము లెట్లున్నవో యనుట. ఆగామి యనఁగా రానున్నకర్మఫలపరిపాకము. సంచితమనఁగాఁ గూడఁబెట్టఁబడిన కర్మఫలరాశి. ఎట్లు కాఁగలదో - ఏవిధముగాఁ బరిణమించుటకు సిద్ధమైయుండెనో కాని - నాకుఁదెలియఁబడుటలేదుగాని, ఆణిముత్యము - స్వచ్ఛమైన గుండ్రనిముత్యము, నేఁడు - ఈదినమున, మసిబొగ్గె - కాలి నల్లఁబడిన బొగ్గుగానే, అయ్యెన్ - అయెను, ఉదా "సీ॥ మసిబొగ్గు బోనాన♦ నసలు గోల్పినకన్ను, కోడుపుచేఁ దాటించు♦నెవపవడపు" క్రీడా. 'కర్మకౌశలమెట్లు కాఁగలదో, అనుటకు శాస్త్రవిహితకర్మముల నాచరింపనివానికి మోక్షములేదని తెలియుచున్నది. "యశ్శాస్త్రవిధి ముత్సృజ్యవర్తతే కామ

కారతః' న స సిద్ధిమవాప్నోతి న సుఖం న పరాంగతిమ్" భగ. శాస్త్రవిధి నతిక్రమించి యిష్ట ప్రకారము వర్తించెడిపురుషుఁడు పరలోకహేతు వైనసిద్ధిని గాని, సుఖమును గాని, ఉత్తమగతిని గాని, పొందఁడు, ఉదా "ఉ॥ ఎవ్వఁడు మీఱెఉంగకయ ♦ తేచ్ఛను ఖైకరతింజరింపఁగా, నవ్వలవంశ హాని వ్రత ♦ హానియశోధనహానిపుట్టుఁదా, నవ్వెడగమ్మనుష్యపశు ♦ వయ్యవివేకిచెడున్ జగంబునన్, నవ్వఁగఁబాలు రౌరవము ♦ నంబహుఁజాలును నిందపాలునై" స్వా. మ. "అ. అకుమీఁదిప్రాఁత ♦ యం దట్కెఱుకయే, చేతిలోనిప్రాఁతఁ ♦ జెప్పవచ్చుఁ, దోలుక్రిందిప్రాఁత ♦ దొడ్డవాఁడెఱుఁగును, విశ్వ" వే.

"నేతా యస్య బృహస్పతిః ప్రహరణం వజ్రం సురా సైనికాః
స్వర్గో దుర్గ మనుగ్రహః ఖలు హరే రైరావణో వారణః
ఇత్యాశ్చర్యబలాన్వితోఽపి బలభి ద్భగ్నః పరైః స్సంగరే
తద్వ్యక్తం నను దైవమేవ శరణం ధిక్ ధిక్ వృథా పౌరుషమ్" భర్తృ.

'చ॥ గురుఁడుగురుండు వాలుశత ♦ కోటి సుపర్వులు వాహినీపతుల్
సురభవనంబుగోట మధు ♦ సూదనుఁడున్ సయిదోడు దంతిది
క్కరిపతి గాఁగ నొప్పుబల ♦ ఘాతియరాతులకోడె నాజిలో
శరణముదైవమే పురుష ♦ శక్తినిరర్థక మెన్నిభంగులన్."

ఇచటఅణిముత్యము మసిబొగ్గ యయ్యెననుటచేఁ బర్యాయోక్త్యలంకారము. "ఏకం క్రమేణానేకస్మిన్ పర్యాయః" కా. ప్ర. ఉదా "బింబోష్ఠి తవ రాగస్తే తన్వి పూర్వమదృశ్యత, అధునాహృదయేఽప్యేష మృగశాబాక్షిలక్ష్యతే" నవ సా. చ

తా॥ అమ్మాయీ! వాని నెన్నఁడునువిడిచియుండి యెఱుఁగను. వాని పురాకృతకర్మఫలపరిపాక మెటులఁబరిణమింపనున్నదో కాని యిదివఱకు సమస్తవిధముల నెన్నఁదగిన సుగుణసంపత్తి కలవాఁడే. నేఁటికిట్టిదుష్ప్రవర్తనమునకుఁ దలయొగ్గి మంచిముత్యము మసిబొగ్గయిన ట్లయినాఁడు నేనేమిసేయఁగలను.

క॥ ఓనాతి వారకాంతా, ధీనగుణాతురుని మగుడఁ ♦ ద్రిప్ప నవశ్యం
బైనం గానిమ్ము సమ, స్తానునయాలాపసరణి ♦ నాతనిఁ దేర్తున్. 66.

అ॥ ఓనాతి-ఓపొలఁతీ, వారకాంతాధీనగుణాతురునిన్. వారకాంతా-భోగముదానికి, అధీన-లోఁబడిన, "ని॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్తోఽస్వచ్ఛందోగృహ్యకోఽప్యసౌ" అ. గుణ-అభ్యాసముచేత, 'గుణఅభ్యాసే' ధాత్వర్థము. ఆతురున్-ఆశగలవానిని, మగుడన్-మరల, త్రిప్పన్-వెనుకకుమరల్చుటను, అవశ్యంబు తప్పకచేయవలసినపని, ఐనన్ - అయినప్పటికిని, కానిమ్ము - అటులనేయుండనిమ్ము, అతనిన్-నీయొక్కభర్తను, సమస్తానునయాలాపసరణిన్, సమస్త-అన్నివిధములయిన, అనునయ-మంచిమాటలయొక్క, ఆలాప-సమృద్ధియగు సంభాషణములతోఁగూడిన, సరణిన్-పద్ధతిచేత, తేర్తున్-స్వస్థతనొందించెదను-గృహమున నెమ్మదిగా నుండునట్లొనర్చెదను, వేశ్యాలోలుఁడుమున్నగు దుష్ప్రవర్తనముగలవారితోను, రాజు మొదలగు గొప్పవారితోను, సంభాషించుట చాల యుక్తియుక్తము గను, జాగరూకతగను, ఉండవలయును. "అ. హీనజనులతోడ ♦ నింతులతోడను, బడుచువాంద్రతో

తోడఁ(బ్రభుపుతోడఁ, ప్రాజ్ఞజనులతోడ(బ్రహ్మజ్ఞులతోడను, వైపుదెలిసిపలుక(వలయు వేమ'' వే. ఈపద్యమువ 'ఐనంగానిమ్ము, అనుప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. పునర్నిర్ధారణాద్యర్థాత్కృచి దిష్టో నవర్ణకాత్'' అధ. ఇచట నీతులుబోధించియు విఫలమేయగు నను సంశయమునకు "యావన్నయౌవన ప్రాప్తః శిక్ష్యతేతావదాత్మజః, వ్యతీత కాలేక్షేదారే కర్షణైః కింకరిష్యతే'' హారిసు.

తా॥ ఓయతివా! వెలవెలందులకు లోఁబడినచిత్తముగలవానిని మరల్చుట ముఖ్యకర్తవ్యము. ఆయిన నటుండనిమ్ము. తగినన్ని మంచిమాటలతో నాతనికి మదినిలుకడయగునట్లొనర్చెదను.

వ॥ అనియూరడించి పలుకుచున్నంత. 67.

అ॥ అని-ఇట్లువచించి, ఊఅడించి-శాంతిపఱచి, ఓదార్చి, పలుకుచున్నంతన్-మాటాడుచున్న సమయమున,

—: సూర్యాస్తమయవర్ణనము :—

ఉ॥ సంగతి నిష్ఠ నేతము ♦ సల్పఁగ నెన్నఁటికబ్బెనో నుతిం
చంగల దేవతాపదవి ♦ సాధునమస్కరణీయభావమున్
భంగురమైనయాతపము ♦ వాయఁ(దయీమయుఁ డయ్యయో దివా
సంగమజాతపాతకము ♦ చాలక వారుణికేగె భూవరా. 68.

అ॥ భూవరా - ఓరాజా, త్రయీమయుఁడు - మంచిబుద్ధిగల స్త్రీతోఁగూడినవాఁడు, 'ని. త్రయీత్రివేద్యాంత్రితయే, పురంధ్ర్యాంసుమతావపి, విశ్వ. మూడుస్వరూపములతోఁగూడిన సూర్యుఁడనిభావము, అనఁగా నుదయమున బ్రహ్మస్వరూపము, మధ్యాహ్నమువ మహేశ్వరస్వరూపము, సాయంకాలమునవిష్ణుస్వరూపము,కలవాఁడు. సంగతిన్-జ్ఞానముచేత, బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్క యనిభావము. "ని.గతిస్తుగమనే మార్గే దశాయాం బుద్ధ్యపాయయోః'' నానా. సం+గతిః''సంగతి యగును. "ని.ఉపస్థానంతుసంగతిః'' యా. నిష్ఠన్-నిశ్చలత్వముతో, ఏతపముసల్పఁగన్-ఎటువంటియు తీవ్రకృష్టమైనతపస్సునుజేయఁగా, తపోలోకమునుసృష్టించఁగా'ననిభావము. అనఁగా,నీలోకములన్నియు సూర్యునివలననే పుట్టుచుండు ననుశాస్త్రవచన మిచ్చట(గాహ్యము. 'ని తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మేలోకాంతరేఽపి;చ'విశ్వ. ప్రపంచమునఁ గలజీవకోటికిఁ దాపముగలిగించఁగా ననియుఁ జెప్ప వచ్చును. ఎన్నఁటికిన్-ఎంతకాలమునకు, నుతించంగలదేవతాపదవి - స్తోత్రముచేయఁదగినదేవత్వమని యెడి యున్నతస్థితియును, దేవతలలో నైశ్వర్యమనిభావము. ఇచట 'నుతించంగల, అనుప్రయోగమునకు "సూ. భవతి క్రియపదానాం త్రివిధానా మించుగాగమః'' అనుబంధప్రార్థనయో ర్ణౌవ్యతిరేకాదికే చ చోఽప స్స్యాత్, శబ్దచిం. అని సూత్రీకరించియు నిచటఁ గొందఱు వర్ణవ్యవధానముచేత నుస్నానుబంధకము పరమగునపు డించుగాగమ సంధియగు చువర్ణంబునకుఁ బాదేశంబులేదని వక్కాణింతురు. ఉదా. 'పోషించుచున్నాఁడు-నుతించుచున్నాఁడు- జయించుచున్నాఁడు' ఇత్యాదులు. "సూ. యథా ప్రసిద్ధి ధాతూనాం ప్రయోగ స్సమ్మతో భవేత్, ఏవోపపదభాజ స్స్యు, స్సాధవో భ్వాదయః క్రియాః'' అధ. ప్రౌఢవ్యాకరణమునను "సూ. కవిత్రయేతరప్రయోగంబులం - గొన్ని

యొడల నన్వృత్త్యయాదులు పరంబులగునపుడు పకారంబించుక్చకారంబునకేనిఁ గానఁబడదు" ఉదా. "క. ఎవ్వారినిబో, రించనిత్షణమొక్కటియుఁ దరింపఁగవశమే, కళా. 'క. ఊ, హించనొకనాల్గు గడియల, సంచారమువలయు, కళా. సాధుసమస్కరణీయభావముఁ – సజ్జనులచేత నమస్కరింపఁ దగినస్వభావమును, యోగ్యమయిన నమస్కారములను బొందుచుండువాఁడనిభావము. 'సాధుః సమర్థో నిపుణో వా, కాశ కా. ఆర్జైనో–లభించియుండెనో, భంగురము–నశించునట్టిస్వభావముగలది, వినయాతపము–అయినట్టి యాయొక్క తపస్సు, ఆతపమనఁగా నెండ అది నిత్యమును నశించునట్టి స్వభావముగలది కావున సాయంసమయమున నెండయేమియులేకుండు. పాయఁ – వదలిపోవునట్లు, ఆయ్యయో–ఇదిసంతాపమును దెలియఁజేయును, దివాసంగమజాతపాతకము దివాసంగమ–పగటియందు వ్యభిచరించినందువలన, 'దివాయాం సంగమం దివాసంగమం, పగటితోఁగూడియుండినందున నని భావము. జాత–సంభవించిన, పాతకము–పాపము. అధఃపతనమని భావము. చాలక–సరిపోయెనని తృప్తిపడక, ఇంకను బాపమును సంపాదించుకొనవలయునని యనుట. అపరయామద్వయముపూర్తికాక యనిభావము. వారుణికిఁ–కల్లుత్రాగుటకు–మద్యపానమునకు, పడమటిదిక్కున కనిభావము. 'ని. వారుణీగండదూర్వాయాం ప్రతీచి సురయోరపి" విశ్వ. ఇచట సురతాసక్తులు మద్యపానముచేయుచుండు రనుటకు "తాలక్షీరసితామృతామలగుడోన్మత్తాస్థికాలాహ్వయా, దార్వింద్రద్రుమమోరశేక్షుకదళీగుగ్గు ప్రసూనైర్యుతం, ఇత్థంచేన్మధుపుష్పభంగ్యుపచితం పుష్పద్రుమూలావృతం, క్వాథేన స్మరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదుశీతంమధుః" మని. మద్యమువలనఁబతితుఁడగుననుటకు "వేదత్రయమయోయఃస్యాత్ సోఽపిహీనఃక్షణాద్భవేత్ స్వస్యైవరుచ్యా పీతాయాం వారుణ్యాంసత్పథాచ్చ్యుతః, దేవాశ్చభూమిదేవాశ్చ నిత్యమప్యమృతాశనాః హీయంతేస్వాధికారాత్తే యేసేవంతేనవాసవం" సూ. సం. ఇందు 'వారుణికేగెన్' అనుప్రయోగమున ద్వితీయకు షష్ఠిచెప్పఁబడినది. "సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొక్కచో ద్వితీయాదివిభక్తులకు మాఱుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడిని" ప్రౌ. వ్యా. 'త్రయీనుయుఁడు' అను శబ్దముచేశ్లేషాలంకారమును, "శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్" కా, ప్ర. మఱియుఁబ్రస్తుతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేషసామర్థ్యముచేత నప్రస్తుతమయిన కావ్యకథ నిందుసూచింపఁజేయుటచేత సమాసోక్త్యలంకారము. "పరోక్తి ర్భేదకైః శ్లిష్టైః సమాసోక్తిః" కా. ప్ర. ముక్కుతిమ్మనార్యుఁడు నిట్లే వర్ణించినాఁడు "చ. ఇనుదెసఁజూడ నోడితల ♦ లెత్తక నీటఁదదీయబింబముం, గని వగ జక్కవల్ మొగమెం ♦ గంబులుసూచుచునుండి మూర్ఛఁజెం, దినదెసఁ జూడలేక జల ♦ దేవత హాయనికన్నుమోడ్చె నా, వనరుహముల్ ముడింగె సహ ♦ వాసులదుఃఖము నెయ్యురోర్తురే" పారి. ఇచట నిరంకుశునియొక్క వేశ్యాలంపటత్వమును దొలఁగింపనున్న తల్లిప్రయత్నము సైతము నిష్ఫలమై మరలనుదయముననే గణికాంగనయింటికిఁ జనఁ గుతూహలుఁడగుట యిందుధ్వనించుచున్నది. ఇంకను మంచిబుద్ధిగలస్త్రీతోఁగూడినవాఁ డయినయతఁడు జ్ఞానముచే దృఢబుద్ధితో నేలాటిశ్రేష్ఠమగు తపస్సుచేయఁగా గణింపఁదగినభూదేవత్వ మనునున్నతస్థితియు, సజ్జననమస్కారప్రాప్తార్హతయు, లభించియుండెనో యట్టిశాశ్వతమయిన తపస్సంతయు నశించునట్లుకటా పగటివ్యభిచారమున సంపాదించికొనినపాపము చాలక మద్యపానమున కరిగెనుగదా ! అనునర్థముచేత శబ్దశక్తి మూలాలంకారధ్వనియును.

తా॥ ఓరాజా! త్రిమూర్త్యాత్మకుఁడగు సూర్యుఁడు బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్క నిశ్చయత్వముతోఁ బ్రపంచమునఁ గలజీవకోటిని దపింపఁజేయుచు స్తోత్రార్హతగల దేవతాప్రభుత్వమును యోగ్యమయిననమస్కారములను స్వీకరింపఁదగిన స్వభావమును గలిగియుండెనో యట్టిక్షణభంగురమగు నెండయంతయుఁ బోవునట్లు పగటితోఁగూడుటవలని యథోగమనము పూర్తిగాక పశ్చిమదిక్కున కరిగెను.

—: సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

మ॥ అపు డంభోజహితుండు కృష్ణుఁ డనఁగా ♦ నాకాశపుంజీఁకుబం
డపయిన్ వేడుక నెక్కి జాఱుకొనుచుం ♦ డన్ సాంధ్యరాగంపుహే
మపుఁజేలల్ దిగజాఱ వక్త్రములకుం ♦ బైఁ జాటుగా నంధకా
రపునీలాంబరముల్ ధరించిరి సమ ♦ గ్రవ్రీడ దిగ్గోపికల్. 69.

అ॥ అపుడు - ఆసమయమున, అంభోజహితుండు - కమలములకుమిత్రుఁడయిన సూర్యుఁడు, కృష్ణుఁడు + అనఁగాన్ - కృష్ణుఁడనునట్లుగా, ఆకాశపుంజీఁకుబండపయిన్ - ఆకసమనెడి చివికినరాతిమీఁద, అనఁగా నానిజాఱుమన్నఱాతిమీఁద ననుట. వేడుకన్ - అభిలాషతో, ఎక్కి - ఆరోహించి, జాఱుకొనుచుండన్ - క్రిందికిదిగుచుండఁగా, సాంధ్యరాగంపుహేమపుఁజేలల్ - సంధ్యాకాలపుటరుణచ్ఛాయ యనుతమ బంగారపుఁజీరలు, దిగన్ + జాఱన్ - ఊడిక్రిందఁబడుచుండఁగా ఇచట 'చేల, చేలము' అను రెండురూపములుకలవు. "ని. చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛేదే త్రిషుత్వేషు మనిందయోః" అ, విశ్వకోశము, నానార్థరత్నమాల, మేదినీకోశము, ధనంజయనిఘంటువుకూడ నిట్లే చెప్పుచున్నవి. కాని 'ని. చేలా. ఆ. సీ. చేలం. అ. న. వస్త్రము. శ. రూ. ర. 'చేలము - చేల. వస్త్రము' శ. చం. 'చేల-అ. స్త్రీ. చేలము' సూ. ఆం. ని. దిగ్గోపికల్ - దిక్కులనెడి గొల్లజవరాండ్రు. సమగ్రవ్రీడన్ - నిండారినసిగ్గుతో, వక్త్రములకున్ - తమమొగములకు, పైన్ - మీఁద, చాటుగాన్ - మఱుగుపడునట్లు, అగోచరమగునట్లు, అంధకారపునీలాంబరముల్ - చీఁకటియనెడి నల్లనికోకలు, 'ని. అంబరం వ్యోమ్ని వాసః' అ. ధరించిరి - కట్టుకొనిరి, సూర్యుడుసాయంకాలము విష్ణుస్వరూపుఁడని ప్రసిద్ధికనుక నతనినిగృష్ణునిగను దిశలను గోపికలనుగా వర్ణించెను. పద్యమంతయు సావయవరూపకాలంకారము, "మ. అల సందేహముమాడ్కిఁగాక యుపమేయం బెన్న నచ్ఛిన్నమై, యలఘూత్ప్రేక్షయునా నభిన్నమతిజం ♦ బైయుండ కారోప మిం, పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరిణా ♦ మారోప్యతుల్యంబుఁగా, కలయారోపిత మింపు రంజనము సేయన్ రూపకంబై తగున్" కా. సం. 'అంభోజహితుండు కృష్ణుఁడనఁగా' ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేతనయత్' కా. ప్ర. "మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

తా॥ ఆసమయమున సూర్యుఁడనెడికృష్ణుఁ డాకసమనెడి జారుబండమీఁద వినోదముగా నెక్కి క్రిందికి జారుచుండఁగా సంజకాలపుకెంజాయ యనెడి తమపసిఁడిగోక లూడిపడమిపైఁ బడుచుం

డఁగా దిక్కులనెడి గోపికాంగనలు నిండారినసిగ్గుతోఁ దమమోము లగపడకుండునట్లు - చీఁకటి యనెడి నల్లచీరలను గట్టుకొనిరి.

—: చంద్రోదయవర్ణనము :—

చ॥ భిదురిదిశాయశోద దివి ♦ పేరిటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో
నుదరములో జగంబుల స ♦ మున్నతిఁ గాంచి పరిభ్రమించి చే
వదలిన జాఱిబోరగిల ♦ వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సా
ముదయముఁ జెంది యున్నశశి ♦ యొల్కినపాలును బోలె వెన్నెలల్. 70.

ఆ॥ భిదురిదిశాయశోద - ఇంద్రునిదిశయెనెడియశోదాదేవి, దివిపేరిటికృష్ణునకున్ - ఆకాశమనెడి కృష్ణునకు, ఉగ్గు+పెట్టుచోన్ - ఉగ్గుఁబాలుత్రాగించెడిసమయమున, ఉదరముతో జగంబులసమున్నతిన్. ఉదరములోన్ - తనగర్భమునందుఁగల, జగంబులసమున్నతిన్ - లోకముల యొక్క యతిశయమును, కాంచి - వీక్షించి, పరిభ్రమించి - మిక్కిలిభ్రాంతినొందినదై, చేవదలినన్ - తనచేతినుండిజాఱిపడఁగా, జాఱి - క్రిందఁబడి, బోరగిలన్ - బోర్లపడునట్లు, వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలెన్ - క్రిందికిదిగినశ్రేష్ఠమయిన గిన్నెయోయనునట్లు, సాముదయమున్+చెంది - సగమువెలువడి, సాము+ఉదయము - సాముదయము, చక్కనియుదయమనియుఁజెప్పవచ్చును గాని యర్థోదయమునకే వెన్నెలవెల్లివిరియునుగనుక సగమువెలువడియనుటయేయొప్పు. ఉన్నశశి-ఉండినట్టి చంద్రుఁడు, ఒల్కినపాలునుబోలెన్ - చిందునట్లుచేసినక్షీరమువలె, వెన్నెలల్ - చంద్రికలు, ఒప్పుచుండెను. అధ్యాహారము, 'భిదురిదిశాయశోదదివిపేరిటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో' రూపకాలంకారము. "తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, సమస్తవస్తువిషయం శ్రౌతాఆరోపితాయదా" ఉదా "జ్యోత్స్నాభస్మ చ్ఛురణధవలా బిభ్రతీతారకాస్థీ, న్యంతర్ధాన వ్యసనరసికా రాత్రికాపాలికీయం, ద్వీపద్వీపం భ్రమతి దధతీ చంద్రముద్రాకపాలే, న్యస్తం సిద్ధాంజనపరిమళం లాంఛనస్య ఛలేన" కా. ప్ర. శ్రీకృష్ణుఁడు తాను మన్నుతినలేదని నోరుతెఱచి తల్లికి విశ్వముంజూపినకథ "యద్యేవం తర్హి వ్యాదేహీ త్యుక్తః స భగవాన్ హరిః, వ్యాదత్తా వ్యాహతైశ్వర్యః క్రీడామనుజబాలకః, సా తత్ర దదృశే విశ్వం జగత్ స్థాస్నుచ ఖం దిశః. సాద్రిద్వీపాగ్నిభూగోళం సవాయ్వగ్నీందుతారకమ్" జ్యోతిశ్చక్రం జ్వలత్తేజో వివరాణి రసాతలం, వైకారికాణీంద్రియాణి మనోమాత్రా గుణాస్త్రయః" ఏతద్విచిత్రం సహజీవకాల, స్వభావకర్మాశయలింగభేదం,. సూనోస్తనా వీక్ష్య విదారితాస్యే, వ్రజంసహాత్మాన మవాప శంకామ్" సం. భాగ. 'బోరగిలవ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సాముదయముఁజెంది యున్నశశియొల్కినపాలునుబోలె' గుణస్వరూపోత్ప్రేక్షాలంకారము. "క. ఉపమేయమునకుఁ గలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది ♦ యోగముచే నా, యుపమానమె 'యనితలఁచిన, నపు డది యుత్ప్రేక్ష యయ్యె ♦ నదియును ధరణిన్' నరస. "సంభావన మథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్" కా. ప్ర.

తా॥ తూర్పుదిశయనెడియశోద యాకసమనెడి బాలకృష్ణున కుగ్గుఁబాలు త్రాగించునప్పు డతనికుక్షియందుఁ గలలోకములనెల్లను జూచి మిగులభ్రాంతిఁజెంది తనహస్తమునందుండిన యుగ్గుగిన్నెను జాఱవిడిచెనో యనునట్లు నగముదయించిన చంద్రుఁడును, ఆగిన్నెబోరగిలుటవలన నందుఁ గలపాలు భూమిపై విస్తరించెనో యనునట్లు వెన్నెలలును, ప్రకాశించుచుండెను.

తే॥ జారచోరప్రవర్తన ♦ జరగదయ్యె, మండలస్ఫూర్తి దిశలెల్ల ♦ నిండుకొనియెఁ
గానరాదయ్యెఁ బ్రతిపక్ష ♦ గౌరవంబు, రాజధర్మంబు తత్ప్రకా ♦ రంబకాదె. 71.

అ॥ జారచోరప్రవర్తన. జార - వ్యభిచారులయొక్కయు, చోర - దొంగలయొక్కయు. ప్రవర్తన - సంచారము, ఇచట 'ప్రవర్తన' అనుటకు 'సూ. చంద్రాదులకు ము వర్ణలోపము విభాష నగు" బా. వ్యా. జరగదయ్యెన్ - సాగకుండెను, మండలస్ఫూర్తి - దేశముయొక్క సమృద్ధి, బింబముయొక్క ప్రకాశమని భావము. "ని. స్యాన్మండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచబింబేచకదంబకేచ" విశ్వ. దిశలెల్లన్ - దిక్కులన్నియును, నిండుకొనియెన్ - పూర్ణీభవించెను, ప్రతిపక్షగౌరవంబు - శత్రువులయొక్క ఘనత, కృష్ణపక్షముయొక్క గొప్పతనమనిభావము. "ని. ప్రతిప్రతినిధావీప్సా లక్షణాద్యా ప్రయోగతః" విశ్వ. కానరాదయ్యెన్ - అగుపడకుండెను, అనఁగాఁ జంద్రుఁడొక పక్షమునమాత్రమే ఘనబింబముగా గనఁబడుననుట. రాజధర్మంబు - రాజులయొక్క న్యాయము, చంద్రునియొక్క స్వభావమనిభావము. 'ని. రాజాన్నృపేలతాభేదే పతౌక్షత్రియచంద్రయోః" "ధర్మోస్త్రీపుణ్యఆచారే స్వభావోపమయోఃక్రతౌ" నానా. తత్ప్రకారంబకాదె - అదియేవిధము గదా, ఇచట, జారచోరప్రవర్తనములు చీఁకటియందు జరుగుననుటకు "వాణిజ్యేనగతః సమేగృహపతిర్వార్తాపినశ్రూయతే, ప్రాతస్తజ్జననీప్రసూనతనయా జామాతృగేహంగతా, బాలాహంనవయౌవనా నిశికథం స్థాతవ్యమేకాకినీ, సాయంసంప్రతి వర్తతేపథిక హేస్థానాంతరం గమ్యతామ్" శృం. తి. నాపెనిమిటి వ్యాపారమునకై వెళ్ళినాఁడు. ఎప్పుడువచ్చునో వార్తయైన దెలియలేదు. ఈవేళయుదయమున నే మాయత్త తనకూతురుప్రసవించినదని యల్లునియింటికిబోయినది. నేనుచిన్నదాన నీయింటిలో నొంటరిగానుండలేను. ఇప్పుడేసూర్యాస్తమయమయినదికనుక నోబాటసారీ యీరాత్రి యిక్కడ శయనించుము. 'యామిన్యేషా బహులజలదైర్బద్ధభీమాంధకారా, నిద్రాంయాతో మమపతిర సౌక్లేశితః కర్మదుఃఖైః, బాలాచాహంఖలు ఖలభయాత్ప్రాప్తగాఢప్రకమ్పా, గ్రామశ్చోచ్చైరరయముపహతః పాంథనిద్రాంజహీతి" శృం. తి. ఈరాత్రి బాగుగామబ్బుపట్టి గాఢాంధకారమైయున్నది. ఈయనే నామగఁడు. కర్మవశమునవ్యాధిగ్రస్తుడై పడియుండినిద్రించుచున్నాఁడు, నేనుచిన్నదానను. ఈగ్రామమున దొంగలభయముకద్దు, నాకుఁజాల భయముగానున్నది. కనుక నీరేయి యిక్కడపండుకొనుము. 'వ్యభిచారులకును, దొంగలకును అడుగుసాగకుండెను. మండలసమృద్ధి యెల్లెడలనిండెను. విరోధులగౌరవ మగుపడుటలేదు. రాజధర్మమన నిదియేకదా' ఇందుఁచంద్రునకు రాజధర్మంబు నారోపించుటచే శ్లేషాలంకారము. "క. ప్రకృతము లప్రకృతంబులు, ప్రకృతాప్రకృతములు శబ్ద♦ పాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁ జెందిన, నకలంకత శ్లేషమయ్యె" నరస. "శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిన్ యత్రానేకార్థతా భవేత్" కా. ప్ర. ఉదా "ఉదయమయతే దిఙ్మాలిన్యం నిరాకురుతే

తరాం, నయతి నిధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయతి క్రియాః, రచయతితరాం స్వైరాచారప్రవర్తనకర్తనం, బత బత లసత్తేజఃపుంజో విభాతి విభాకరః" శిశు.

తా॥ వెన్నెలలు సమృద్ధిగానుండుటచే దొంగతనములు, అంకుతనములు సాగకుండెను. చంద్రబింబము సంపూర్ణముగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. చీఁకటియగుపడుటలేదు.

—: చంద్రికావర్ణనము :—

సీ॥ గగనసిద్ధుఁడు భస్మ ♦ కక్షపాలికఁ గ్రుమ్మ, రింప వెల్వడుభస్మ ♦ రేణు వనఁగ
రాజు విభావరీ ♦ రమణిపైఁ గరనాడి, కలఁ జిమ్మినతుషార ♦ జల మనంగ
యామినీగణికాంబు ♦ జాస్య దిగ్భిత్తులఁ, జల్లిననవచూర్ణ ♦ సలిల మనఁగఁ
గమనీయసితపక్ష ♦ ఘనసారతరునిశా, త్వగ్జాతకర్పూర ♦ వార మనఁగఁ

తే॥ గాసె నమృతాశనాశన ♦ కాశ కేశ, కాశలోకేశ వేల్లిత ♦ కేశపాశ
కాశ దేశబిలేశయా ♦ ధీశసుప్ర, కాశసంకాశకౌముది ♦ యాశలందు. 72.

అ॥ గగనసిద్ధుఁడు - ఆకాశమనెడియోగీశ్వరుఁడు, 'ని. నభోంతరిక్షంగగనం' అ. భస్మకక్షపాలికన్ - విభూతితోఁగూడినకక్షపాలను, సన్యాసులు చంకనుంచుకొనునట్టియొకవిధమయినసంచిని, గ్రుమ్మరింపన్ - బోరగిలునట్లువంచఁగా, వెల్వడుభస్మరేణువు-బయటఁబడిన బూడిదయొక్కసూక్ష్మరూపమో, అనఁగన్ - అనునట్లుగాను, రాజు - చంద్రుఁడు, విభావరీరమణిపైన్ - రాత్రియనెడి సుందరియైనస్త్రీమీఁద, 'ని. విభావరీతమస్విన్యౌ' అ. కరనాడికలన్ - కిరణములనెడి గొట్టములతో, చిమ్మినతుషారజలము - చిందునట్లుచేసినమంచునీరో,' ని. అవశ్యాయస్తునీహారస్తుషారస్తుహినం హిమం' అ. అనఁగన్-అనునట్లుగాను, యామినీగణికాంబుజాస్య-రాత్రియనెడివేశ్యాయువతి, 'ని. రజనీయామినీతమీ' అ. దిగ్భిత్తులన్ - దిశలనెడిగోడలయందు, చల్లిననవచూర్ణసలిలము - ప్రోక్షించిన నూతనమయినసున్నముతోఁగూడినజలమో, అనఁగన్ - అనునట్లుగాను, కమనీయ......,వారము. కమనీయ - ఇంపైన, సితపక్ష - శుక్లపక్షమనెడి, ఘనసార - కర్పూరముయొక్క, తరు - వృక్షమున, "ని. వృక్షోమహీరుహఃశాఖీ విటపీపాదపస్తరుః" అ. నిశా - రాత్రియనెడి, త్వక్ - పట్టవలన, "ని. త్వక్ స్త్రీ వల్కంవల్కమస్త్రియాం" అ. జాత - పుట్టఁబడిన. కర్పూర - కపురముయొక్క, వార - సముదాయమో, అనఁగన్ - అనుకొనునట్లుగాను, చెట్టుబంకయని యూహించునట్లును, అమృతా.......కౌముది. అమృతాశన - దేవతలకు, అశన - భోజనమయినటువంటి, కల్పవృక్షమునకుఁగల - కాశ - శోభయొక్కయును, ప్రకాశముయొక్కయును, కాశ్ - ధాతువునుండి యుత్పన్నమయినది, కః - సముద్రముయొక్కయును, అనఁగాఁ బాలకడలియొక్కయును. 'ని. కోబ్రహ్మాత్మానిలార్కాగ్ని చిత్తధీయమకేకిషు, విష్ణావాతశబ్దేఽబ్దే సీకచ్ఛేవసౌద్యతే" నానా. ఈశ - శివునిదైన, కం - శిరస్సనఁగను, 'ని. కంవారిణిచమూర్ధని' అ. అశ - స్వర్గమువఱకును, "ని. అథశంక్లీబే శాస్త్రే శ్రేయసిమంగళే, కీర్త్యాశ్రాయాధేస్వర్గే పరోక్షేచత్రిలింగకః శమవ్యయంచ సౌఖ్యార్థే" నానా. 'ని. ఆజ్ సీమాయామభివ్యాప్తౌ క్రియాయోగేషదర్థయోః' విశ్వ. ఇచట నీశ్వ

రుఁడన్నిలోకములయందుఁ దనశరీరమునుగనఁబఱచుచున్నాఁడను పురాణకథనూహింపవలెను. లోకేశ-దిక్పాలురచేత, వేల్లిత - చుట్టుకొనఁబడిన, కేశపాశ - తలవెండ్రుకలకొప్పుయొక్కయు, "ని. పాశః కచాంతే సంఘార్థః కర్ణాంతే శోభనార్థకః" విశ్వ. శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డనిపురాణ ప్రసిద్ధియే 'ని. వ్యోమకేశో భవో భీమః' అ. "శా. ఆకాశోజ్జ్వలకేశపాశుఁడు త్రిశూలాంకుఁడు" చం. వి. కాశదేశ - పూచినరెల్లుదీవియొక్కయు, కుశద్వీపముయొక్కయు, బిలేశయ - సర్పములకు, "సూ. తత్పురుషేకృతిబహులమ్, ఇతిబహులగ్రహణాత్ అలుక్ భవతి బిలేశయః బిలశయః" సిద్ధాం. అధీశ - ప్రభువయిన, శేషునియొక్కయు, సుప్రకాశ - లెస్సైనతేజమునకు, సంకాశ - సమానమయిన, ఇదివిశేష్యలింగము. ఇదియొకపదమున కుత్తరపదమయినపుడే సదృశార్థమునిచ్చును. గాని ప్రత్యేకముగా సమానార్థమీయదు. "ని. స్యు రుత్తరపదే త్వమీ నిభసంకాశ నీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయః" అ. ఉదా "చంద్రనిభః-లక్ష్మీసంకాశా-పద్మనీకాశం-సూర్యప్రతీకాశం-సూర్యప్రతీకాశః-విష్ణూపమః" ఇత్యాదులు. కౌముది - వెన్నెల, 'కుముదానా మియంకౌముదీ తద్వికాసహేతుత్వాత్' వ్యు. కలువలు పుష్పించుటకు హేతువైనది. "కౌమోదంతే జనాయస్మాత్ తేనాసా కౌముదీ మతా" భవి. అఖిలదిక్ - అన్నిదిక్కులయందు, కాసెన్ - ప్రకాశించెను, ఈపద్యముయొక్క పెద్దపాదములునాలుగు నంత్యానుప్రాసమును, ఎత్తుగీతియందు వృత్త్యనుప్రాసమును చెప్పఁబడినవి. "తే. ఒక్కవర్ణంబు కడదాఁక ♦ నుద్ధరింపఁ, బరగుజృంభణ వృత్త్యను ♦ ప్రాస మయ్యె" నరస. ఇందు రూపకాలంకారమునకు నుత్ప్రేక్షాలంకారమునకు నంగాంగీభావసంకరము. "క. అసిజిహ్వాభయదంబై, యాసవమహావిశేష ♦ మహీయుఁ డై యి, వసుధ భవద్భుజదండము, పోసఁగున్ ఫణిమాడ్కి నోఱ ♦ భూవరుసరసా" కా. సం. "అవిశ్రాంతిజుషా మాత్మ న్యంగాంగిత్వంతుసంకరః" కా. ప్ర.

తా॥ ఆకాశమనెడిసన్న్యాసి తనచంకనున్న బూడిదసంచిని గ్రుమ్మరింపఁగాఁ గ్రిందఁబడిన తెల్లని బూడిదయో యనునట్లును, చంద్రుఁడు రాత్రియనెడియందకత్తెమీఁదఁ గిరణములనెడి కరములతోఁ జిమ్మినమంచునీరో యనునట్లును, రాత్రియనెడిశయ్యే దిశలనెడిగోడలయందుఁ గొత్తసున్నముతోఁ గలిపి చల్లినతెల్లనిజలమో యనునట్లును, శుక్లపక్షమనెడి కర్పూరవృక్షమునకు రాత్రియనెడి పట్టువలనఁ బుట్టినకప్పురపురాసులో యనునట్లును, కల్పవృక్షము యొక్కయు, క్షీరసముద్రము యొక్కయు, దిక్పాలురనుసైతము మట్టడించియున్న శివునిజటాజూటముయొక్కయుఁ, గుశద్వీపము యొక్కయు, సర్పరాజగు శేషునియొక్కయుఁ, బ్రకాశముతో సమానమయినవెన్నెల సమస్త దిక్కులయందుఁ బ్రకాశించినది.

వ॥ ఆసమయంబున. 73.

అ॥ ఆసమయంబునన్ - అట్టికాలమున.

—: నిరంకుశుని వేశ్యావాటికాసంచారము :—

సీ॥ తుదిగోళ్ళ నున్నఁగా ♦ దువ్వికీలించిన, సిగజాజివిరులు వా♦ సిగధరించి
కమనీయనాసపైఁ ♦ గస్తూరినామంబుఁ, దీరుగాఁ గొనగోర ♦ గీఱి దిద్ది

చలువ దీర్చినసన్న ♦ వలిపెదోవతిమీఁద, నపరంజిమొలత్రాడు ♦ హావణుపఱచి
జంగాళముగ మేన ♦ జాళువాబంగారు, వ్రాఁతచందురకావి ♦ వలువ గప్పి

తే॥ కలితకర్పూరకాశ్మీర ♦ గంధసార, ఘుమఘుమామోదవిభవంబు ♦ గుబ్బతిలఁగ
గొడుగుపావాలుదొడిగిమ♦క్కువఁజరించు, విప్రతనయుండువెలయాండ్ర♦వీథులందు.

అ॥ విప్రతనయుండు – ఆబ్రాహ్మణకుమారుఁడు, తుదిగోళ్ళన్ – నఖాగ్రములతో, గోళ్ళయొక్క–చివరలతో. సన్నఁగాదువ్వి – నునుపుపడునట్లుగాఁ దనతలనుదువ్వుకొని, కీలించినసిగన్ – తగిలించినకేశబంధమునందు,– అమర్చినజుట్టుముడియందు, జాజివిరులు – జాజిపువ్వులు, వాసిగన్ – అధికముగా, ధరించి–తాల్చి, కమనీయనాసపైన్ – సుందరమయినముక్కుమీఁద, అనఁగా భ్రూమధ్యమున ననుట. కస్తూరినామంబున్ – కస్తూరితిలకమును, తీరుగాన్ – చక్కఁగా, కొనగోరన్–గోటియొక్క–చివరతో, గీఱిదిద్ది – గోఁకిసవరించి, చలువదీర్చిన+సన్న వలిపెదోవతిమీఁదన్ – పరిశుభ్రముగానుదికి మడతగాఁబెట్టిన నాణెమయినవస్త్రముపైన, అపరంజిమొలత్రాడు – చొక్కపుబంగారుతోఁజేయఁబడిన కటిసూత్రము, హావణుపఱచి – ప్రకాశముగానలంకరించి, ఉదా "సీ. ధవళంబువినిచొక్క ♦ హావణుదెల్పెడులీల" విజ. జంగాళముగన్ – నిడువాటుగా, ఉదా "వ. పాలసినపచ్చిరేనికతోలుపచ్చడంబు జంగాళంబుగాపైచుకొని" భీమే. మేనన్ – ఒడలియందు, జాళువాబంగారువ్రాఁతచందురకావివలువ. జాళువాబంగారు – అపరంజియొక్క, వ్రాఁత – లేఖనముగల,– చిత్తరువువ్రాయఁబడిన, చందురకావి – సిందూరవర్ణముగల, చందురము+కావి–చందురకావి, వలువగప్పి – ఉత్తరీయమును వేసికొని, కలిత......వంబు. కలిత – పొందఁబడిన, కర్పూర–కప్పురముయొక్కయు, కాశ్మీర – కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, గంధసార – చందనముయొక్కయు మంచిగంధముయొక్కయు, 'ని. గంధసారోమలయజోభద్రశ్రీచందనోఽస్త్రియాం" అ. ఘుమఘుమ – ఘుమఘుమయనెడి సువాసనతోఁగూడిన, ఆమోద – పరిమళముయొక్క, 'ని. విమర్దోత్థేపరిమళోగంధేజనమనోహరే, ఆమోదస్సోతినిర్హారీ' అ. విభవంబు – సంపద, గుబ్బతిలఁగన్ – అధికముకాఁగా, గొడుగు–ఛత్రమును, పావాలు – పాదుకలను, తొడిగి – తొడుగుకొని, మక్కువన్–ప్రేమతో, వెలయాండ్రవీథులందున్ – వేశ్యలయొక్కబజారులయందు, చరించున్–తిరుగుచుండును, పద్యమంతయుస్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ ద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. ఇందు నాయకునియొక్క శృంగారప్రాధాన్యత యుగ్గడించఁబడినది.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు దనశిరోజములను మునిగోళ్ళతో సన్నగాదువ్వి కీలుముడివేసి దానిపై జాజిపువ్వులుధరించి కనుబొమలసందునఁ జక్కఁగామృగమదపంకముతోఁ దిలకమును గొనగోటితోఁదీర్చిపెట్టి చలువచేసిన సన్నదోవతిమీఁద పసిఁడికటిసూత్రమును జక్కపఱచి, బంగారుజలతారుతోఁ జిత్తరువువ్రాయఁబడిన చందురకావిదుప్పటి బుజమున నొల్లెవాటుగావైచికొని మంచిగందమును గర్పూరమును గుంకుమపువ్వును గలిపి మేననెల్ల నలఁదికొని ఘుమఘుమయను పరిమళము వ్యాపించఁగా గొడుగుపట్టి పాదుకలుదొడిగి పడుపుఁజేడియల బజారులయం దనురాగముతోఁ దిరుగుచుండును.

మ॥ ఒకలీలావతిఁ గౌఁగిలించి యవురా ♦ యోరీ యటన్నన్ గికా
కికగా నవ్వును హారమేడదిలతాం ♦ గీ యటంచు వక్షోజపా
ళికపై వ్రాయు నఖాంక మొక్కతెకుఁ గే ♦ ళిం జూళికం బుష్పమా
లికఁ జుట్టం జనుఁ గానకుండ నొకప్రా ♦ లేయాంశు బింబాస్యకున్. 75.

ఆ॥ ఒకలీలావతిన్ – శృంగారచేష్టలుగల యొకకాముకురాలిని, కౌఁగిలించి – ఆలింగనము చేసి, ఇదికవుఁగిలించుననురూపాంతరము. ఆయువతి. ఇదియధ్యాహారము. అవురా యోరీ – తగుదువురా, మిక్కిలియాశ్చర్యపడుట, అటన్నన్ – ఇట్లుపలుకఁగా, కికాకికగానవ్వును – కిలకిలనవ్వును, ఇదికికకికయొక్కరూపాంతరము ఉదా॥ "వ. మిగులరొదగాఁ గికాకిక నగుచు" కళా. ఒక్కతెకున్ – ఇంకొకదానికి, లతాంగీ – ఓపువ్వుబోఁడీ, హారమేడది. ఈపుష్పమాల యెక్కడిది, అంచున్ – అనిపల్కుచు, వక్షోజపాళికపైన్ – స్తనములమీఁద, నఖాంకమున్ – గోటియొక్క గుఱుతును, వ్రాయున్ – లిఖించును, ఇచటనఖాంకమునుగూర్చి "స్తనే నఖక్షతం ప్రోక్తం జఘనేఽపి క్వచి ద్భవేత్" కామ. నఖక్షతార్హప్రదేశము లేవియనఁగా. "నఖాఘాతః ప్రదాతవ్యో యథాస్థానానికర్మను, పార్శ్వయోః స్తనయో శ్చైవ ఊరౌ చైవ నితంబకే" కక్షస్థలే చ కణ్ఠాంతే కపోలే బాహుమూలకే" కామ. ఒకప్రాలేయాంశుబింబాస్యకున్ – చంద్రబింబమువంటి మొగము గలయొకవిలాసినికి, కేళిన్ – విలాసముతో, కానకుండన్ –తానుండిచేసినట్లాజవ్వనికిఁదెలియకుండ, చూళికన్ – కొప్పున, పుష్పమాలికన్ – పూలసరమును, చుట్టన్ చనున్ – చుట్టఁబోవును, ఇందు నిరంకుశుని దక్షిణనాయకునిగ వర్ణింపఁబడియున్నది. "తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః" ప్రతా. పలువురు స్త్రీలయందు సమానముగానుండువాఁడు. "చ. చెలఁగు బహుప్రియాసదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁడు" నరస. ఇందు మానసిక మనుశృంగారచేష్ట చెప్పఁబడినది. "ఆకస్మికం తు మానసం యౌవనాదివికారజమ్" ప్రతా, ఇందు'ఒకలీలావతిఁగౌఁగిలించి, అని చెప్పఁబడియున్నందున నాలింగనమునుగూర్చి పరిశీలింప నది నాలుగువిధములని తెలియుచున్నది. ఒకరి కెదురుగాఁబోయి యన్యాపదేశముతో మేను మేను దాకించుట స్పృష్టకము. ఒకరు ప్రత్యేకముగాఁబోయి యొకరి నాలింగనమొనర్చుట విద్ధకము. ఉత్సవాదులయందును అంధకారమునందును ఒకరినొకరు తాకుట స్పృష్టకము. గోడ మొదలైన వానిని రాచుకొనుట పీడనము.

"యద్యోషిదసమ్ముఖ మాగతాయా, అన్యాపదేశా ద్వ్రజతో నరస్య
గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా, ఆలింగనం స్పృష్టక మేత దాహుః"
"యద్గృహ్ణాతి కించన వంచితాక్షం, స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం
నితంబినీ విధ్యతి తాం చ గాఢం, గృహ్ణాత్యసౌ విద్ధక ముచ్యతే తత్"
"యత్రోత్సవాదౌ తిమిరే ఘనే వా, యదిచ్ఛతో స్యా చ్చిర మంగసంగం
తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ కుడ్యే, నిపీడనా త్పీడనసంజ్ఞకా స్యాత్"
"భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యా, శ్చతుర్విధోక్తా పరిరంభలీలా"

మఱియు విటునియొక్కయుపాయములలో మొదటిదియగుసామ మనుపేరుగల మానాపనయనోపాయము వివరింపఁబడినది. "సామ్నా ఛేదేన దానేన నత్యుపేక్షా రసాంతరైః, మానాపనయనం

తాసా ముపాయై ష్షడ్భి రాచరేత్" సాహి. చిం. పెద్దనార్యుఁడును "ఉ. పక్కన వేసరంజవ దుఁపాయములం దగునిచ్చకంబులం, జిక్కఁగఁజేసి డాసి సఖీచిత్తముఁబట్టి సుఖింపఁగాఁ దగున్" అనినాఁడు. 'కేళింజాళికన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఒకశృంగారనాయిక నాలింగనమొనర్ప నది యౌరా యనినంతనే పకపకనవ్వెను. మఱియొక యెలజవ్వని కెమరేగి నీకీప్రాలదండయెక్కడి దని స్తనగ్రహణమొనర్చెను. వేఱొకయందగత్తెను జేరి యాబిసకుఁ దెలియరాకుండఁ గొప్పున విరిసరముఁ జుట్టనుంకించును.

మ॥ శుకవాణీ యొకరేకతం బనుచుఁ ద ♦ చ్ఛ్రోత్రంబులోఁ బంచసా
యకమంత్రంబు సముచ్చరింప నిటు తా ♦ ల్మించున్ సముద్దీపిత
భ్రుకుటీకంబుగ ఱొమ్మునట్టి తొలఁగం ♦ ద్రోయంగ నాయంగనల్
సఖులున్ నవ్విరి మోసపోయి తని హా ♦ సవ్యాస మేపారఁగన్. 76.

అ॥ శుకవాణీ – ఓచిలుకపలుకులవంటిపలుకులుగలదానా, ఒకరేకతంబు – ఒక్కరహస్యముగలదు, అనుచున్ – ఇట్లుచెప్పుచు, తత్ + శ్రోత్రంబులోన్ – ఆబిడయొక్క చెవిలో, పంచసాయకమంత్రంబున్ – సంభోగరహస్యమును, సముచ్చరింపన్ – ప్రసంగింపఁగా, ఇచట రతిలక్షణము వర్ణింపఁబడినది. "విభావైరనుభావైశ్చ, సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః, నీతాసదస్యరస్యత్వం, రతిః శృంగారఉచ్యతే" రతియనఁగా నిచ్ఛావిశేషము. "యూనో రన్యోన్యవిషయ, స్థాయినీచ్ఛా రతిస్స్మృతాః, భావం మనోగతం సాక్షాత్, స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే, తేఽనుభావా ఇతి ఖ్యాతాః, భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః, తే చతుర్ధాచిత్తగాత్ర, వాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవాః" రసా. సు. ఇటు తాల్మించున్ – ఇంతటవిడానించుమనుచు, సముద్దీపితభ్రుకుటీకంబుగన్, సముద్దీపిత – మిక్కిలిప్రకాశించఁబడిన, భ్రుకుటీకంబుగన్ – కనుబొమలుముడిచినదికాఁగా, 'ని. భ్రుకుటిర్భ్రుకుటిస్త్రియాం' అ. ఱొమ్మునపట్టి – పాలిండ్లనుబట్టికొని, తొలఁగన్ + త్రోయంగన్ – ఒకప్రక్కకుఁ దొలఁగునట్లునెట్టివేయఁగా, ఆయంగనల్ – అందగత్తెలయిన యావేశ్యలును, సఖులున్ – వారియొక్క స్నేహితురాండ్రును, మోసపోయితి – మోసపోయితివిగదా, ఇచట 'మోసపోతి' అనుటకు "సూ. క్వచి ద్ద్వివర్ణకే చాపి, కేచి త్తస్య స్థితిం జగుః" అథ. ఉదా. "క. ఏమిటికే కృష్ణుఁ జూడ నేగితి రాధా" భాగ. "ఉ. చేసితి జన్నముల్ తపము" స్వా. మ, అని – ఈప్రకారముగా, హాసవ్యాసము – నవ్వుయొక్క విస్తారము, ఏపారఁగన్ – అతిశయించఁగా, నవ్విరి – పరిహాసముచేసిరి, అనురాగయుక్తముగానవ్విరనుట. స్వభావోక్త్యలంకారమును. హసితమనుశృంగారచేష్టయును. ఉదా. "చ. కెరలి ప్రియుండు మోవిపయిఁ గెంపులు నింపుల పారవశ్యత, త్వరత నెఱుంగలేక పిదప న్నిలువద్దముచూచి సిగ్గునం, దరుణి చెలు ల్గనుంగొనినఁ దా రికనేమనియాడుకొందురో, యని నటించుఁ జిల్కకు నవారణముద్దులు వెట్టు సారెకున్" కా. స. "గీ॥ ఒకరహస్యము చెలిపెదను వినయనుచు, చేల నను దరిఁజేరిచి వీనులకడ, మోము గదియించి నామోము మూర్కొని వెసఁ, గొప్పుపట్టి పెదవి తేనెఁ గ్రోలినాఁడు" ఆం. అప. 'త్రోయంగనాయంగనల్' ఇత్యాదు లనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మంజువాణీ: ఒకరహస్యాలోచనకల దనుచు వావిటకత్తె చెవిలో రతివాంఛాప్రసంగముఁజేయు నది యింకఁదాళలేనని మొగమును జిట్లించఁగాఁ బాలిండ్లనంటి యొకదెసకునెట్టివైవ నాతలిరుఁబోఁడులును వారిహితురాండ్రును వంచింపఁబడితివిగదా యని పక్కున నవ్విరి.

క॥ ఈరీతి దుర్నివారవి, హారంబున నర్ధరాత్ర ♦ మగుదాఁకఁ బ్రమో
దారూఢిఁ దిరిగి నిజవే, శ్యారత్నముకడకు నిదుర ♦ కరిగెడు బుద్ధిన్. 77.

అ॥ ఈరీతిన్-ఈతీరుగా, దుర్నివారవిహారంబునన్, దుర్నివార -అడ్డుపఱుపనలవిగాని, విహారంబునన్-సంచారముతో, అర్ధరాత్రము+అగుదాఁకన్ - నడురేయియగువఱకు, 'అర్ధంరాత్రేరర్ధ రాత్రః, అర్ధంనపుంసకమ్, ఇత్యేకదేశసమాసః, సర్వైకదేశసంఖ్యాత పుణ్యాచ్చరాత్రేః ఇతిసమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః, రాత్రాహ్నాహాఃపుంసిఇతినియమాత్పుంస్త్వమ్ ప్రమోద+ఆరూఢి-సంతోష ముతోఁగూడిన నిశ్చయముతో, తిరిగి-సంచరించి, నిజవేశ్యారత్నముకడకున్ - శ్రేష్ఠురాలయిన తన సంబంధమయిన భోగముదాని దగ్గఱకు, రత్నశబ్దమునకు 'ని. జాతౌజాతౌయదుత్కృష్టం, తద్రత్నమితి కథ్యతే' యా.నిదురకున్-నిద్రించుటకు, అరిగెడుబుద్ధిన్ - పోఁదలంపుతో, 'ఈరీతి దుర్నివారవిహారము' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అతఁ డీతీరున యథేచ్ఛగా నిశీథమగువఱకు బ్రిమ్మరి తనయుంపుడుకత్తె యగు చంపక గంధియింట శయనింపఁదలఁచినవాఁడై.

—: నిరంకుశుఁడు భోజనార్థమింటికివచ్చుట :—

ఉ॥ రాజముఖీపయోధర వి ♦ రాజితకుంకుమగంధలేప వి
భ్రాజిత మైనదేహముఁ బ్ర ♦ భాసురకాంచన చిత్రితాంచల
భ్రాజితశాటిఁ గప్పుకొని ♦ పాదము లల్లన నేల మోపుచున్
భోజన మాచరించుటకు ♦ భూసురసూనుఁడు వచ్చె నింటికిన్. 78.

అ॥ భూసురసూనుఁడు-బ్రాహ్మణునికొమరుఁడయిన యానిరంకుశుఁడు, రాజము......జితము. రాజముఖీ-చంద్రునివంటి ముఖముగలదయిన యా వేశ్యయొక్క, ఇచట రాజముఖీ శబ్దమునకు. "సూ. స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్ ఇతిఙీష్" ఉపసర్జనాత్మకంశిఖాస్వాంగంత్రిధా. ఉదా. చంద్రముఖీ-చంద్రముఖా, ఇత్యాదులు సిద్ధాం. "అద్రేఃశృంగం హరతిపవనః కింస్విదిత్యున్ముఖీభిః" మేఘ. పయోధర-స్తనములయందు, విరాజిత-ప్రకాశించఁబడిన, కుంకుమగంధ-కుంకుమపువ్వుయొక్క పరిమళముతో. లేప-పూయఁబడి, విభ్రాజితము-ఒప్పుచున్నది, ఐనదేహమున్-అయినట్టి తనయొక్క శరీరమును, ఇచట 'సూ. విశేష్యమాత్రే స్త్రీ తా స్యాద్ధుమ్మా స్యాతాం తు భేదకే' అథ. ప్రభా.........శాటిన్, ప్రభాసుర-మిక్కిలిప్రకాశమయిన, కాంచన-బంగారముతో, చిత్రిత - చిత్తరువు వ్రాయఁబడిన, చిత్రలేఖనము రచింపఁబడిన, అంచల - కొంగులతో, భ్రాజిత - ప్రకాశింపఁబడిన, శాటిన్-ఉత్తరీయముతో, కప్పుకొని-ఒడలెల్లనుగప్పకుండునట్లాచ్ఛాదనముచేసికొని, పాదములు-అడుగులు, అల్లననేలమోపుచున్ - మెల్లఁగా భూమియందానునట్లు నడచుచు, భోజనము+ఆచరించుటకున్-అన్నముతినుటకు, ఇంటికిన్-తనగృహమునకు, వచ్చెన్-చేరెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయంగమమై, మహినున్నది యున్నయట్ల ♦ మాటలచేటల్, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియె జాతియయ్యె" సరస.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు వెలయాలియొక్క స్తనములయందలి కుంకుమపూఁదావియంటిన తనమే నొరులకగపడకుండునట్లు బంగారుజలతారుతోఁ జిత్తరువుల్వ్రాయఁబడిన దుప్పటిఁ గప్పుకొని యడుగులచప్పుడు కాకుండ మెల్లఁగానడచుచు నోగిరమారగింపనింటికేతెంచెను.

వ॥ అప్పుడు. 79.

అ॥ అప్పుడు—ఆసమయంబున,

క॥ తడవాయె నేమిసేయుదు, నెడవాయనిసఖులతోడ ♦ నెం దున్నాఁడో
కొడు కాకలిఁ గొనె నంచున్, మిడుకుదయోపేత మాత ♦ మృదువాగ్జాతన్. 80.

అ॥ తడవాయెన్—ఆలస్యమయ్యెను, ఏమిచేయుదున్—నేనేమిచేయఁగలదానను, ఎడ+పాయని సఖులతోడన్—ఎప్పుడును దనతోడువదలని స్నేహితులతోఁగూడి, ఎందున్నాడో—ఎక్కడనుండెనో కదా, కొడుకు – నాబిడ్డఁడు, ఆఁకలిఁగొనెన్ – ఆఁకొనియుండెను, క్షుత్పీడితుఁడైయుండెను, అంచున్—ఇట్లుపలుకుచు, మిడుకుదయోపేతన్ – పరితపించుచున్నటువంటి దయతోఁగూడినదానిని, ఇచట 'మిడుకు' అనుటకు ఉదా''క. నడుకుచు నపశబ్దంబులు, దొడుకుచుఁ బురుడునకుఁగవిత♦తుట్టెలు గట్టన్, వడుకుచుముందఱతోఁచక. మిడుకుచుగర్వించుకుకవి ♦ మెత్తురెసుకవుల్'' కవిస. మృదువాగ్జాతన్ – మెత్తనివయిన వాక్కులయొక్క సముదాయముగలదానిని, మాతన్ – తనయొక్కతల్లిని, 'చేరఁజనుదెంచి, యనుపైపద్యమునందలి వాక్యముతోనన్వయము. 'తడవాయె–నెడవాయని–కొడుకు మిడుకు–దయోపేతన్–మాతన్–మృదువాగ్జాతన్, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ నాబిడ్డఁడు చెలికాండ్రతోఁ గలిసి యెచ్చోటనుండెనో యింతదనుక రాఁడయ్యె నేనేమిసేతును. ఆఁకలిచే నెంతసోలియుండెనోకదా! అని వ్యాకులపడుచున్న తల్లిచెంతకు.

తే॥ చేరఁజనుదెంచిపరమల ♦ జ్జితుఁడు వోలె, నమ్రవాదనాబ్జుఁడై యున్న ♦ నందనునకు
నన్నపానాదు లొసఁగినె♦య్యమున నొక్క, యున్నమితపీఠమందుఁగూ♦ర్చుండఁజేసి 81

అ॥ చేరన్—సమీపించునట్లు, చనుదెంచి—వచ్చి, పరమలజ్జితుఁడువోలెన్—అధికమయిన సిగ్గుగలవానివలె, నమ్ర+వదన+అబ్జుఁడు–వంచినముఖపద్మముగలవాఁడు, ఐ+ఉన్ననందనునకున్—అయియుండిన తనకుమారునకు, అన్న+పాన+ఆదులు—భుజించునవియును ద్రాగునవియును మున్నగునవి, ఒసఁగి—ఇడి, నెయ్యమునన్—ప్రేముతో, ఒక్క+ఉన్నమితపీఠమందున్ – ఒకయెత్తయిన పీటమీఁద కూర్చుండన్+చేసి—ఆసీనుడగునట్లొర్చి, మీఁదిపద్యముతోనన్వయము. 'నమ్రవదనాబ్జుఁడు, ఉపమాలంకారము. 'పరమలజ్జితుఁడువోలెన్, ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

తా॥ వచ్చి మిగులసిగ్గుగలవానివలెఁ దలవంచికొని యున్న పుత్త్రునకు భోజనమిడి పేరిమితో నొకయెత్తయినపీటమీఁదఁ గూర్చుండఁబెట్టి,

క॥ సుతు వైదికధర్మసము, న్వితుఁ జేయం గోరి చేరి ♦ నిపుణతఁ బలికెన్
శతధృతి సతిగతినతియుత, మతి యైనతదీయజనని ♦ మనుజాధీశా. 82.

ఆ॥ మనుజాధీశా-ఓరాజా, శతధృతిసతిగతిన్ - బ్రహ్మయొక్క భార్యయగు సరస్వతివలె, అతియుతమతి-మిక్కిలిగూడిన బుద్ధిగలది, జననీయజనని - అయినట్టి యానిరంకుశునియొక్క తల్లి, సుతున్-తనకొడుకును, వైదికధర్మసమన్వితున్-వేదవిహితాచారముతోఁగూడినవానినిగా, చేయన్ కోరి-చేయుటకపేక్షించినదై, చేరి-అతనినిసమీపించి, నిపుణతన్-నేర్పుతో, పలికెన్-ఇట్లుచెప్పెను, ఇందు 'సుతున్-వైదికధర్మసమన్వితున్' అనుప్రాసాలంకారము. 'శతధృతిసతిగతినతియుతమతి' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! బ్రహ్మదేవునిభార్య యగుసరస్వతితో సమానమయిన బుద్ధిగల యతనితల్లి సుతుని వైదికాచారసంపన్నునిగాఁ జేయఁదలఁచి యతనినిసమీపించి నేర్పుగలమాటలతో నిట్లనియెను.

—: తల్లి కుమారునకు నీతులుబోధించుట :—

సీ॥ వృద్ధానుసారంబు ♦ విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులు చేకొంటి ♦ వే తనూజ
గ్రామణ్యవిభవంబుఁ ♦ గాదంచుఁ జూదంపుఁ, గాసుల కాశించి ♦ తే సుతుండ
విప్రధర్మంబెల్ల ♦ వీటిఁబుచ్చి విరాళి, పోకలఁ బోనేర్చి ♦ తే కుమార
కులముఁ గోదావరిఁ ♦ గలిపి వేశ్యాసంగ, మానసచేఁ గావించి ♦ తే సుపుత్త్ర

తే॥ వేదశాస్త్రప్రసంగంబు ♦ వీడుకొల్పి, పడుచుఁగూఁతలఁ గూయఁ బా ♦ ల్పడితె తనయ
యింట నెన్నఁడులేనియీ ♦ హీనవిద్య, యెన్నఁడభ్యాసమాయెరా ♦ కన్నతండ్రి. 83.

ఆ॥ తనూజ-ఓకొడుకా, వృద్ధానుసారంబున్-పెద్దవారననుసరించినడచుటను, విడిచి-వదలిపెట్టి, కొంచెపుఁగానినీతులు-అల్పులయొక్క నడవడికలు. చేకొంటివే-అభ్యసించితివా, సుతుండ-పుత్త్రా, గ్రామణ్యవిభవంబున్-గ్రామాధిపత్యముయొక్క సంపదను, కాదంచున్ - కూడదనుకొని, జూదంపుఁగాసులకున్-జూదమాడఁగావచ్చిన రాగిడబ్బులకు, ఆశించితే-కోరికపడితివా, కుమార-తనయుఁడా, విప్రధర్మంబెల్లన్-బ్రాహ్మణాచారమంతయును, వీటిఁబుచ్చి - వీటిఁబోవఁజేసి-అనఁగా బొత్తిగాఁబోఁగొట్టియనుట. విరాళిపోకలన్-వలపుతోఁగూడిన నడవడికతో, ఉదా "చ. మొలఁతు కరంగవల్లభుని ♦ మీఁదివిరాళిఁబ్రియంబుతోడనె, చ్చెలులకువవించు పల్కు చెవిఁ♦ జేర్పదు" పర వి. పోనేర్చితే-తిరుగుటనేర్చుకొంటివా, సుపుత్త్రి-కుమారా, కులమున్-మనవంశమును, గోదావరిఁ గలిపి-గోదావరిలోఁగలియునట్లుగాఁ జేసి, అనఁగా నిర్మూలముగాఁజేసియనుట. గృహమును నాశమొనర్చికొనియనియును జెప్పవచ్చును. "ని. కులంకుల్యాగతోదేహో, గేహోజనపదేఽన్వయే" హేమ. ఉదా. "వసన్ ఋషికులేషు సః" రఘు, వేశ్యాసంగము - భోగముదానిపొందు, ఆసచేన్-కోరికతో, కావించితే-చేసితివా, తనయ-కొమరుఁడా, వేదశాస్త్రప్రసంగంబున్-వేదములనుగూర్చియు శాస్త్రములనుగూర్చియు మాట్లాడుటను, వీడుకొల్పి-పోఁగొట్టి పడుచుఁగూఁతలు-జారస్త్రీపుంజెడ్డమాటలు, ఉదా. "ద్వి. పడుచుఁజేతలుమాని పార్వతీశ్వరుఁడ" రాజశే. కూయన్ - వాగుటకు, అక్కఱలేనిమాటలు మాటాడుటకు, పాల్పడితె - ఆలాయపడితివా, కన్నతండ్రి-నాయనా, ఇది ప్రేమనుదెలియఁజేయుపిలుపు. ఇంటన్-మనకుటుంబమున, అనఁగాఁబూర్వమునుండి మనవంశమున

ననుట. ఇచట 'ఇంటన్' అనుటకు 'సూ. ఔపవిభక్తికనామ్నా, మత్వంస్యాత్సప్తమ్యాతృతీయార్థే' నన్న. ఎన్నఁడున్ - ఇదివఱకెప్పుడును, లేనియాహీనవిద్య - లేనట్టియానీచమయిన తెలివి, ఎన్నఁడు + అభ్యాసము + అయెరా - ఎప్పుడుపట్టుపడెనురా, ఇచట సుతునివృత్తినీచముగా భావించుటనుగూర్చి "ఏకాహారేణసంతుష్టః, షట్కర్మనిరత స్సదా, ఋతుకాలే ఽభిగామీచ, సవిప్రో ద్విజ ఉచ్యతే" చాణ. కనుక బ్రాహ్మణధర్మ వ్యతిరేకమని తెలియవలయును.

తా॥ అబ్బాయీ! పెద్దలననుసరించి ప్రవర్తించుట మాని నీచధర్మముల గ్రహించితివి. గ్రామాధిపత్యమున లభించుసంపదనువదలి జూదపుఁగాసుల కిచ్చగించితివి. బ్రాహ్మణధర్మంబుల నన్నింటినిరూపుమాపి వ్యభిచారపునడత కలవడితివి. మనవంశమును నేలఁగలిపి పడుపుఁగత్తెలపొం దాశించితివి. వేదశాస్త్రపురాణాది ప్రసంగమును వదలి పలువకూఁతలుగూయ నేర్చుకొంటివి. మన యింట నేనాఁడు లేని యీనీచవృత్తి యెప్పుడుపట్టువడినదిరా.

శా॥ లేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో ♦ లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకున్ వివిధసం ♦ భోగార్థులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గపథిక ♦ ప్రావీణ్యముం జూపరా
యేరా తండ్రి పరిత్యజింతురఁటరా ♦ యీరీతి సత్కర్మముల్. 84.

అ॥ ఏరా తండ్రి - ఏమిరా నాయనా, ఇదిప్రియముతోఁబిలుచుటను దెలియఁజేయును, జగతిలోన్ - ఈప్రపంచమునందు, భోగపరాయణుల్ - సంభోగమునందాసక్తిగలవారు, లేరా - లేకపోలేదుగదా, ఉన్నారుగదాయనుట. వివిధసంభోగార్థులు. వివిధ - నానావిధములయిన, సంభోగ - సంయోగములను. అర్థులు - కోరినవారు, అపేక్షించినవారు. ఐ - అయి, అనఁగాఁ జౌశీతిబంధములయందపేక్షగలవారైయనుట. వేశ్యలయిండ్లకున్ - వెలయాండ్రనివాసములకు, లీలావినోదంబుగాన్ - శృంగారచేష్టలతోఁ గాలయాపనముసేయుటకు - స్త్రీపురుష పరిహాసములతోఁబ్రొద్దుపుచ్చుకొనుటకు, పోరా - వెళ్ళుచుండుటలేదా, పోవుచున్నారుకదాయనుట. గుట్టుతోన్ - ఇతరులకుఁదెలియనీయకుండునట్టి స్వభావముతో, రారా - వచ్చుచుండుటలేదా - వచ్చుచుందురుగదా, వైదికధర్మమార్గపథికప్రావీణ్యమున్. వైదికధర్మ - వేదసమ్మతమయినయాచారముయొక్క, మార్గ - పద్ధతియందు, పథిక - నడచుచున్నటువంటి, ప్రావీణ్యమున్ - నేర్పును, చూపరా - కనఁబఱచుటలేదా, ఈరీతిన్ - ఈతీరుగా, సత్కర్మముల్ - విధివిహితకార్యములను - మంచిపనులను, పరిత్యజింతురఁటరా - బొత్తిగావిడిచిపెట్టువారుందురా, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా" కా. ప్ర.

తా॥ బాబూ! ఈలోకమున వేశ్యలయందు వాంఛగలపురుషు లలేకులున్నారుగదా! వారందఱును గణికాంగనలతో నర్మసంభాషణలు మున్నగువానితోఁ బ్రొద్దుపుచ్చుకొని రహస్యముగాఁ దమయిండ్లకు వచ్చి తామువేదసమ్మతమయిన యాచారమును దప్పకప్రవర్తించుచున్న ట్లగపడుట లేదా? నీవలె వైదికధర్మముల ్ని వర్జించి ఎల్లప్పుడుభోగముబజారుల్లలోనే తిరుగుచున్నారా?

కొదలం బొంగసిబహుసం, పదలన్ నీకోడివాను ♦ బ్రతుకఁగ నయ్యో
మధనాతుసుంప వైతివి, చదివినదోషంబొ కాక ♦ జన్మఫలంబో. 85.

అ॥ నీతోడివారు - నీతోహితముగానుండువారు, కొదలన్ - లోతక్కువలను, పొందని బహుసంపదలన్ - చెందనిమిక్కిలియైశ్వర్యములతో, బ్రతుకఁగన్ - జీవించుచుండఁగా, మదనాతురుండవు - కామాతురుఁడవు-వ్యభిచారివి, ఐతివి - అయియుంటివి, అయ్యో - మిక్కిలి కనికరముతోఁబలుకుట, ఇది చదివినదోషంబో - సమస్తశాస్త్రముల సామాలాగ్రము గాఁజదివిన నేరమయియుండునా, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, జన్మఫలంబో - నీవుపుట్టిననాఁటి కాలదోషవిశేషమైయుండునా, ఇందు నీతోడివారు నీవలెఁజదువకుండియుఁ దఱుఁగనిసంపదలతోనుండ నీవు సంపూర్ణ పాండిత్యముఁగలవాఁడవయ్యు వేశ్యాలోలుఁడవగుట నీచదివినదోషమా? అనునప్పుడు లేశాలంకారము. "లేశ స్స్యాద్దోషగుణయో ర్గుణదోషత్వకల్పనమ్, అఖిలేషు విహంగేషు హన్త స్వచ్ఛందచారిషు, శుకపంజరబంధ స్తే మధురాణాం గిరాం ఫలమ్" కువ. 'మదనాతురుండవైతివి' అనుటచే నీచవృత్తిగలవాఁడవయితివని భావము. "ద్విపేంద్రోఽపికులాఢ్యోఽపి కామచారీభవేత్సదా, నిత్యం నిమజ్జన్నప్యబ్ధౌ నాన్తఃశుద్ధోభవత్యలం" సూ. సం.

తా॥ ఓరీ! నీచెలికాండ్రందఱు నధికైశ్వర్యములతోనుండి బ్రాహ్మణధర్మంబుల నిర్వర్తించుచుండ నీవిట్లు గణికాంగనాధీనుఁడవగుట నీయొక్క పాండిత్యాతిశయమువలని దోషమా? లేక జన్మకాలదోషమా?

క॥ నందను నిన్నుఁ గనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు ♦ నకట సముద్రుం
డిందునకుఁ బోలె జనకుం, డిందునకా నీమహత్త్వ ♦ మేమననేర్తున్. 86.

అ॥ జనకుండు-నీతండ్రి, నందనున్-సుతుఁడవైనవానిని, "ని. ఉద్వహస్తనయఃపోతోదారకో నందనోర్భకః" ధనం. నిన్ను-నిన్ను, కనుంగొనునందనుకన్-చూచునంతపర్యంతము, సముద్రుండు - సాగరుఁడు, ఇందునకున్ పోలెన్-చంద్రునకువలె, ఎదురు+చూచున్-నిరీక్షించుచుండును-నీరాకకెదురుచూచుచుండును. ఇందునకా-ఇట్లుప్రవర్తించుటకేనా, నిమహత్త్వమున్-నీయొక్క ప్రభావమును, ఏమి+అననేర్తున్ - ఏలాటిదని పొగడఁగలుగుదును, ఇందు సముద్రమును సముద్రుఁడనుటకు "సూ. భవేదమహతోఽర్థ విశేషేమహదాకృతిః" ఆథ. ఉదా. 'సీ. ఘనులఁగొండలపాలుగాఁజేసిన గొఱంత, విషమగోత్రులనంటువ్రజినమెల్ల" వసు. ఈపద్యమున ద్విప్రాసమును, 'నందను నిన్ను... నందనుక— ఇందునకు.........డిందునకా' ఇవియమకాలంకారమును, సముద్రుఁడు చంద్రునిరాకకెదురుచూచినట్లు నీరాకకెదురుచూచుచుండు ననుటచే నుపమాలంకారము వాక్యగతశ్రౌతి. ఉదా "స్వప్నేఽపి సమరేషు త్వాంవిజయశ్రీ ర్నముంచతి, ప్రభావప్రభవం కాంతం స్వాధీనపతికాయథా" కా. ప్ర.

తా॥ మీతండ్రి నీవింటికివచ్చునంతవఱకుఁ జంద్రోదయమున కెదురుచూచు సముద్రునివలె నీకై వేచియుండుట నీవిట్లుప్రవర్తించుటకేనా! నిన్నేమనవచ్చును.

చ॥ కొడుకులు సర్వవిద్యల న ♦ కుంఠితులై సభలందు శాస్త్రముల్
దడయ కుపన్యసించి వసు ♦ ధాతలనాథులచేత గుఱ్ఱముల్
గొడుగులు గాంచి సర్వగుణ ♦ కోవిదులై విహరింప సంపదన్
బొడ వగునట్టిగేహినులె ♦ పుణ్యశరీరులు గా కుమారకా. 87.

అ॥ కుమారకా - ఓరిపుత్త్రికా, ప్రపంచమున-కొడుకులు - సుతులు, సర్వవిద్యలన్-సమస్తమయినవిద్యలయందు, అవఁతితులై - మొక్కవోవనివారై, సభలందున్ - వేదశాస్త్రపురాణాదులు దెలిసినవారి సన్నిధానమున,- బహుసంఖ్యగలిగి ధర్మవిచక్షణతోఁగూడిన జనసమూహములో, 'ని. సమజ్యాపరిషద్గోష్ఠీ సభాసమితిసంసదః, ఆస్థానక్లీబమాస్థానం స్త్రీనపుంసకయోఃసదః''అ. ఇచట 'సభలందు' అనుటకు "సూ. వినాలువర్ణానోసంధిర్మిశ్రతత్సమయోర్లకి'' అథ. సభనుగూర్చి "సభాకల్పతరుం వందే వేదశాఖోపదీపితం శాస్త్రపుష్పసమాయుక్తం విద్వద్భ్రమరశోభితమ్'' అని చెప్పఁబడియున్నది. శాస్త్రముల్ - సమస్తశాస్త్రములను, తడయక - అలస్యముచేయక, ఉపన్యసించి - విస్తరించిచెప్పి, వసుధాతలనాథులచేతన్ - బుడమికిఁజతులైన రాజులచేత, గుఱ్ఱముల్ - అశ్వములను, గొడుగులు - ఛత్రములను, గాంచి - పొంది, సర్వగుణకోవిదులై - సమస్తసుగుణములయందు నగ్రగణ్యులై, విహరింపన్ సంచరించఁగా, సంపదన్ - ఐశ్వర్యముచేత, పొడవు - అతిశయము, అగునట్టిగేహినులె-అయినటువంటి గృహస్థురాండ్రే, పుణ్యశరీరలుగా-పుణ్యాంగనలుగదా, ఈపద్యమున 'వసుధాతలనాథులచేత గుఱ్ఱముల్గొడుగులుగాంచి' యనుచోట ద్వితీయకుఁ బ్రథమసెప్పఁబడుటకు "సూ. కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ కానంబడియెడి'' ప్రౌ.వ్యా. ఉదా, "చ. అనిలజవంబునం బఱచు నమ్మదనాగమెసిర్చి'' భార. లోకమునందుఁ దమసుతులు విద్యాపరిపూర్ణులై రాజసభలలో సన్మానములంది సంపద్యుక్తులై యుండఁగాఁ జూచి సంతోషించుచున్నట్టి తల్లులే పుణ్యస్త్రీలుగదా, అనుటచే నప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "అప్రస్తుతప్రశంసా స్యా త్సా యత్ర ప్రస్తుతాశ్రయా'' కువ. "అప్రస్తుతప్రశంసాయా సా సైవ ప్రస్తుతాశ్రయా, కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచ స్తుల్యే తుల్యస్యేవేతి పంచధా'' కా.ప్ర. ఉదా "సుహృద్వధూ బాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరప్రతియాతనేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీతిమాన్, సుజీవితం తస్య సభాజనం శ్రియః'' గాథా "వరం వంధ్యాత్వవాదోఽసి యోషితు పురుషయో స్త్రయో, యాభ్యాం లాలనలుబ్ధాభ్యాం నవినీతః స్వయం సుతః'' హరి. సు.

తా॥ తండ్రీ! ప్రపంచమునఁ గుమారులు విద్యాపరిపూర్ణులై రాజసభలలో విద్యాగోష్ఠినొనరించి వారలచే వస్తువాహనాది పారితోషికముల నంది బుద్ధివిశేషముతో నైశ్వర్యయుక్తులైయుండుటంజూచి మోదమందునట్టివారె పుణ్యస్త్రీలుగదా.

క॥ ధారుణి నేమియు నెఱుఁగని, వారల కొకరీతిగా "నవశ్యంపితురా
చార'' మని నీవె చదివి కు, మారా జనకానుచరణ ♦ మఱవం దగునే. 88.

అ॥ కుమారా - ఓరిబిడ్డా, ధారుణిన్ - ఈపుడమియందు, ఏమియున్ - కొంచెమైనను ఎఱుఁగనివారలకున్ - తెలియనివారికి, ఒకరీతిగాన్ - ఒకవిధముగా, నీవెచదివి - నీవుకొన్నిధర్మశాస్త్రములు మొదలయినవానినిజదివి, అవశ్యంపితురాచారం - తండ్రియొక్క యాచారము తప్పక యాచరించఁదగినది, అని - చెప్పి, అట్టినీవేమఱల ఇది యధ్యాహారము. జనకానుచరణ — తండ్రియొక్క నడతననుసరించినడచుట, 'జనకానుసరణ' పాఠాం. మఱవందగునే - మఱపుఁజెందుట యోగ్యమా, 'అవశ్యంపితురాచార' మనునది పద్యమధ్యమునఁబ్రయోగింపఁబడుటచే లోకోక్త్యలంకారము. ఏమియు నెఱుఁగనివారలకునైతము నీవు శాస్త్రములనుజదివి చెప్పుచున్నావుకదా. నీకే యీదుష్ప్రవర్తనముతగునా అనుట. ధర్మము.

"పశ్యన్నపి ప్రస్ఖలతి శృణ్వన్నపినబుధ్యతి, పఠన్నపి న జానాతి దేవమాయావిమోహితః"
"తస్మిన్నజ్జగదిదం గంభీరే కాలసాగరే, మృత్యురోగజరాగ్రాహై ర్నకశ్చిదపిబుధ్యతే"
"ప్రతిక్షణమయం కాలః క్షీయమాణోనలక్ష్యతే, ఆమకుంభ ఇవాంభస్థో విశీర్ణోనవిభావ్యతే" సం.గరు.
అట్టినీవే ధర్మవిరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించితివేని ప్రజలందఱు నిన్నుఁజూచి దుష్ప్రవర్తనులగుదురనుటకు "యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదే వేతరో జనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోక స్తదనువర్తతే" భగ. ఉత్తమపురుషుఁ డేకర్మ నాచరించునో యాకర్మమునే జ్ఞానహీనుఁ డాచరించును. అజ్ఞానవంతుఁ డేసని ప్రమాణముగానొప్పుకొనునో దానినే పామరులు ననుసరింతురు, ఇచట 'అవశ్యంపిమరాచార' మని యెల్లరకుఁజెప్పుచు నీవేయటులాచరింపలేకు టివి, అనుటచే విశేషోక్త్యలంకారము "క. పెక్కులౌ, కారణములయ్యుఁ గార్యము, చిరకయుండుట మహిన్వి ♦ శేషోక్తియగున్" నరస. "విశేషోక్తి రఖండేషు కారణేషు ఫలావచః" ఉదా "నిద్రానివృత్తా వుదితే ద్యురత్నే సఖీజనే ద్వారపదం పరాప్తే, శ్లథీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగనతోఽంగనా సా" కా.ప్ర,

తా॥ లోకమున విద్యాగంధమెఱుఁగని మూఢులునయితముతండ్రినడవడికచొప్పున నడువవలయునని నెడినీతిని నీవు చదివిబోధించుచు విద్యాధికుఁడ వయిననీ విట్లుప్రవర్తించుట యుక్తమా.

క॥ చక్కనిది కాదొ మది పెం, పెక్కినయదికాదొ కులస ♦ మిూహిత కాదో
యక్కట యిన్నిగుణంబులఁ, జొక్కట మగుసతిని విడువఁ ♦ జూతురెతండ్రీ. 89.

ఆ॥ తండ్రీ-నాయనా, చక్కనిదికాదొ-అందముగలదికాదా, మదిపెంపెక్కినయది కాదొ-బుద్ధివిశేషముగలదికాదా, కులసమిూహిత కాదో - వంశముచేతఁగోరఁబడునది కాదా - మంచివంశమునఁ బుట్టియుండలేదా, అక్కట-అయ్యో, ఇదిసంతాపమును తెలియఁజేయును ఇన్నిగుణంబులన్-ఇన్నిసద్గుణములచేత, చొక్కటము-పరిశుద్ధతగలది, ఉదా. "ఎ. గీ, పలుకుఁజెలిచొక్కటపుఁబాటు♦పట్టి" చంద్రా. అగుసతిని-అయినటువంటిభార్యను, ఇచట 'చొక్కటమగుసతిని' అనుటను 'సూ. క్వచిదేకత్వమిష్టం స్యాదప్రాణిస్త్రీవిశేషణే, సిద్ధమ్వంతస్త్రీసమయోస్తద్విశేష్యకయోస్తథా' అథ. విడువన్ చూతురె-వదలిపెట్టుటకుఁబ్రయత్నింతురా, ఈపద్యమున 'చక్కనిది కాదొ' అనుప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. ఏదోతౌ వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనప్రరౌ క్రియాణాంస్తః" నన్న. ఇందుఁగల యపిశబ్దమువలన సందేహప్రశ్నార్థకములయందు వర్తించును. ఇందు నాయికయొక్కకులసౌందర్యగుణశీలాద్యుత్కర్ష వర్ణింపఁబడినది. అకటా! ఇన్నిగుణములయందుఁ బరిశుద్ధమైన సతినివిడువయత్నింతురే, అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారమును, భార్యనువిడచుటనుగూర్చి ధర్మశాస్త్రములం దిట్లు చెప్పఁబడియున్నది "పతివ్రతాంసాధుశీలాం,కులీనాంవినయాన్వితాం, స్త్రియంత్యజంతియేద్వేషా, ద్వైతరణ్యాంపతంతితే" సం.గరు. మంచికులమునఁబుట్టినదియు, వినయముతోఁగూడినదియు, సత్ప్రవర్తనముగలదియు, నగుపతివ్రతను ద్వేషించి యెవ్వరువిడిచిపెట్టుదురో వారువైతరణియను నరకమునందుండెడి యేటిలోఁబడుదురు, మఱియు "ఋతుస్నాతాంతుయోభార్యాం. స్వస్థపన్నాభిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నపరాధేన, యుజ్యతేనాత్రసంశయః" పరా. "సత్కులం భూషణం పుంసః, సద్భార్యాకులభూషణం, సత్పుత్రిభూషణా-భార్యా.పుత్రోసన్మతిభూషణాః" హరి.సు.

తా॥ అబ్బాయీ! నీభార్య సౌందర్యవతి గాదా! ప్రజ్ఞావిశేషముకలది కాదా? సత్కులప్రసూత కాదా! అయ్యో! ఇట్టి భార్యను విడువనుద్యోగింతురా?

వ్రాతప్రతియందొకపద్యము కనపించుచున్నది.

క॥ పులకండముచవిగాదని, తెలిమిడిభుజియించునట్టి ♦ వీటేఁడికరణిఁ
కులకాంతాసుఖమొల్లక, వెలజవ్వని నెవ్వఁడనుభ ♦ వించుఁగుమారా.

క॥ రతి గద యాకృతి మతి భా, రతిగద హైమవతి గద ని ♦ రంతరసమసం
భృతిఁ బతియందు రతి నరుం, ధతి గద యిన్నియును గలవు ♦ తావకసతికిన్. 90.

అ॥ ఆకృతిఁ-రూపమునందు, రతిగద-రతీదేవివంటిదిగదా, మతిఁ-బుద్ధియందు, భారతిగద-సరస్వతీదేవితో సమానమయినదిగదా, నిరంతరసమసంభృతిఁ. నిరంతర-ఎల్లప్పుడును, సమసంభృతిఁ-ఓర్పునందు, హైమవతిగద-పార్వతీదేవికిసాటియైనదిగదా, పతియందుఁ-పెనిమిటియందు, రతిఁ-అనురాగమున, అరుంధతిగద-అరుంధతివలెనుండునదిగదా, తావకసతికిఁ-నీయొక్క కులాంగనకు, ఇన్నియును-ఈచెప్పినలక్షణములన్నియును, కలవు-ఉన్నవి, ఇందు. రతి, కృతి, ఇట్లు తకారము పలుమారుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము, రతిగదయాకృతిఁ, ఇత్యాదు లుపమాలంకారము. ఇచట నాయికయొక్క సర్వోత్కృష్టవర్ణింపఁబడినది. మఱియు నత్తయే తనకోడలిని తనకంటె నధికురాలినిగ వర్ణించినది.

తా॥ నీభార్య చక్కఁదనమున రతీదేవివలెను, బుద్ధియందు సరస్వతివలెను, ఓర్పునందుఁ బార్వతివలెను, అనురాగమున నరుంధతివలెను బ్రకాశించుచున్నది.

—: అతనిని వధూగృహంబున కనుపుట :—

వ॥ అనిపలికి నిజవచన రచనాంగీకారహృదయుండునుం బోలె నవ్వారాంగనాధ్యానపరాధీనమానసుం డై ప్రత్యుత్తరం బీకయున్న కుమారు నున్న తాకారు వేమాఱు గారవించుచు సమంచితకాంచనచిత్రితాంచలంబు లగుచేలంబులు గట్టుకొన నిచ్చి యమంధరగంధబంధురసౌగంధిక ధురంధరచికురబంధురుం జేసి గంధంబుపూసి వధూగృహంబునకుం దోడ్కొనిపోయి యిట్లనియె. 91.

అ॥ అనిపలికి-ఇట్లుచెప్పి, నిజ.........బోలెఁ నిజ-తనయొక్క,వచనరచన-మాటలయొక్క కూర్పును, అంగీకారహృదయుండునుఁ + పోలెఁ-సమ్మతించినమనస్సుగలవానివలె, ఇచట'హృదయుండునుంబోలెఁ' అనుటకు'సూ. ప్రథమాంతములమీఁదపోలెబలెపోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు'ప్రౌ.వ్యా. ఉదా. సమిద్ధవ్యవహుఁడుం బోలెఁ హరిశం. అవ్వారాం....సుండు. అవ్వారాంగనా-అందగత్తెయైన వయావేశ్యలయొక్క, ధ్యాన-స్మరణమునందు, అనఁగామనస్సునిల్పియాలోచించుట యందనుట,పరాధీన-పరతంత్రమయిన, 'సి.పరతంత్రఃపరాధీనఃపరవాన్నాథవానపి' అ. మానసుండు-మనస్సుగలవాఁడు ఐ-ఉయి,ప్రత్యుత్తరంబు-ప్రతివాక్యము, సమాధానము, ఈక-చెప్పక,ఉన్నకుమారుఁ-ఉండినట్టితనయొక్క సుతుని. ఉన్నతాకారుఁ - అతిశయించిన చక్కఁదనముగలవానిని, వేమాఱు-పలుమాఱు-మాటిమాటికిని, గారవించుచుఁ-ప్రేమనుజూపుచు, సమం.........బులు, సమంచిత-ఒప్పుచున్న, కాంచన-సువర్ణముచేత, చిత్రిత-చిత్తరువువ్రాయఁబడిన, అంచలంబులు-అంచులుగలవి, 'ని. చిత్రం లిఖితరూపం స్యా, దాలేఖ్యం తు ప్రయుక్తః, నిర్మితోత్తమచిత్రం'శబ్దా. అగుచేలంబులు-అయినట్టిదోవతులు, కట్టుకొనఁ-ధరించుటకు, ఇచ్చి-ఒసంగినవాడై, అమం.........ధురుఁ, అమం

ధర-శీఘ్రముగా వ్యాపించునటువంటి, గంధ-వాసనతో, బంధుర-రమ్యమైన, సౌగంధిక-కొంచె మెఱుపుగలిగి వాసనగల కలువపూవుయొక్క, ధురంధర-భారమునువహించిన, బరువునుమోయుచున్న, చికురబంధురున్-తలవెండ్రుకలయొక్క మనోహరమైనవానిని, 'ని. చికురం కుంతలో వాలః, కచః కేశ శ్శిరోరుహః, అ. చేసి-ఒనరించి, గందంబుపూసి - చందనమును లేపనముచేసి, వధూగృహంబునకున్ -తనకోడలియొక్క శయనగృహములోనికి, 'ని. వధూ స్నుషా నవోఢా స్త్రీ, విశ్వ. తోడ్కొనిపోయి-వెంటఁబెట్టుకొనివెళ్ళి, ఇట్లనియెన్, ఈప్రకారముగాఁబలికెను, 'వచనరచన-అంచిత కాంచన, అనుప్రాసాలంకారము. 'అంగనాధ్యానపరాధీనమానస - కుమారునున్నతాకారువేమాఱు-ఆమంథరగంధబంధురసౌగంధికధురంధరచికురబంధురుంజేసి. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈగతి బోధించుచున్నతల్లినీతులను సమ్మతించినవానివలె నుంపుడుకత్తెయగు చంపకగంధిపైఁగల యాసక్తితో మాఱుపల్కక యున్నకుమారుని మిక్కిలిగారవించి పసిఁడిసరిగంచువలువ ధరింపఁజేసి తావికొలుపుచున్న చెంగలువపువ్వుల నతనితలయందు ముడిచి తనకోడలి యొక్క శయన గృహమునకు వెంటనిడుకొనిపోయి యిట్లు వచింపనుద్యమించె.

క॥ ఇదిమొదలు వారకాంతా, సదనవ్యాపారచింతఁ ♦ జాలించి సస
మ్మదగతి సంసారస్థితి, వదలక చరియింపవయ్య ♦ వైదికమణివై. 92.

అ॥ ఇదిమొదలు - ఈదినముమొదలుకొని, వార........చింతన్, వారకాంతా - వేశ్యల యొక్క, సదన-ఇండ్లయందు, వ్యాపారచింతన్-ప్రవర్తించుటయను విచారమును, చాలించి-నిలుపుదలచేసి, ససమ్మదగతిన్-సంతోషముతోఁగూడిన పద్ధతితో, సంసారస్థితి-కుటుంబముయొక్క నిలకడను, ఆలుబిడ్డలతోఁగూడియుండుటను, వదలక - విడిచిపెట్టక, వైదికమణివై - వేదసమ్మతమైన ధర్మములనాచరించువారలలో శ్రేష్ఠుఁడవై, చరియింపవయ్యా-మెలఁగుము, ఇది ప్రార్థనార్థకము. "సూ. ఆర్యాదిశబ్దయుక్తస్వాస్య, దసంబంధ ర్థబోధనే" అధ.

తా॥ నేఁటినుండి రోవెలఁదులయిండ్లకేగుట మాని వైదికాచారముతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గాఁపురముసేయుచుండుము.

తే॥ అనుచు జనయిత్రి నీతివా ♦ క్యప్రసన్న, హృదయుఁ జేసితిసుతునంచు ♦ నేగెనతఁడు
ప్రొద్దుపోయినదనితలా♦రులకువెఱచి, యొకవిధంబున నారాత్రి♦యుండఁదలఁచె. 93.

అ॥ జనయిత్రి-తనయొక్కతల్లి, అనుచున్-ఇట్లువచించుచు, సుతున్-కొడుకయిననిరంకుశుని, నీతివాక్యప్రసన్నహృదయున్-నీతివాక్య-ధర్మవచనములచేత, ప్రసన్నహృదయున్ - సంతుష్టమైన మనస్సుగలవానినిగా, చేసితిన్-ఒనరించితిని, అంచున్-ఈప్రకారముగాననుకొనుచు, ఏగెన్-అవలికిఁబోయెను, అతఁడు-ఆనిరంకుశుఁడు, ప్రొద్దు+పోయినది-కాలముగడచినది, అని-ఇట్లుదలంచి, తలారులకున్ -రాత్రి కావలికాచుదొరతనపు బంటులకు, వెఱచి-భయపడి, ఒకవిధంబునన్ - ఏదోయొక రీతిగా-ఇష్టములేకయనుట, ఆరాత్రి-ఆరేయి, ఉండన్+తలఁచెన్ - ఆయింటిలోనేయుండుటకు నిశ్చయించెను. ఈపద్యమున 'అంచున్' అనుటకు "సూ. శత్రర్థతూతశ్చానోః" శబ్దచిం. 'జనయిత్రి, అనుశబ్దమునుగూర్చి "సూ. స్త్రీలింగంబులెల్లస్వస్వనియతంబులగు స్త్రీప్రత్యయంబులం గూడియుండఁబ్రవర్తిల్లు" బా. వ్యా.

తా॥ ఈవిధముగాఁ జెప్పి కొడుకును సంసారమునం దిచ్ఛగలవానినిగాఁ జేసితినిగదా యని సంతసించుచుఁ దనమందిరమున కరిగెను. నిరంకుశుఁడును దనమదిలో నిప్పటికర్ధరాత్రమయినది. వీధి కేగినచోఁ దలారివాండ్రు పట్టుకొందురేమో యనుభయముచే నారాత్రి యెట్లో కాలముగడుప నిశ్చ యించుకొనెను.

వ॥ అంత. 94.

అ॥ అంతన్-అంతట.

—♦ నిరంకుశునిభార్య శయ్యాదాపునకు వచ్చుట ♦—

మ॥ జలకం బాడి మణుంగు గట్టి వరభూ ♦ షాసంఘముల్ దాల్చి చెం
గలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్పి రతికాం ♦ క్షం జేర నేతెంచెఁ ద
త్కులకాంతామణి వారసారసముఖీ ♦ దుర్వార మారావహో
త్కలికాఘూర్ణిత మానసుం డయికడుం ♦ దాపించుప్రాణేశ్వరున్. 95.

అ॥ తత్కులకాంతామణి-శ్రేష్ఠురాలయిన యానిరంకుశునియొక్క-భార్య, జలకంబు+ఆడి-స్నానముచేసి, మణుంగుగట్టి-పరిశుభ్రముగానుదికి మడతపెట్టిన చీరధరించి, వరభూషాసంఘముల్-శ్రేష్ఠమైనయాభరణములయొక్క సముదాయమును, తాల్చి-ధరించినదై, చెంగలువల్ - ఎఱ్ఱకలువ పూలను, కొప్పునన్-కేశబంధమున, కీలుకొల్పి-తగిలించి-గ్రుచ్చి, రతికాంక్షన్-సంభోగమునందలి వాంఛతో, వార.........సుండు, వారసారసముఖీ-పద్మమువంటి ముఖముగల యావేశ్యకొఱకు, దుర్వార-వారింపనలవిగాని, మారావహ-మన్మథుఁడుప్రవేశించుటచేత, ఉత్కలికా-గొప్పతరంగ ములవలె, 'ని. తరంగే ఛఁగ వీచ్యూర్మ్యుత్కలికా మహాతిత్వవా, లహ ర్యుల్లోల కల్లోలాః' హేమ. ఘూర్ణిత-తిరుగుడుపడిన, మానసుఁడు-మనస్సుగలవాఁడు, ఉత్కలిక యనఁగా గోరినవస్తు వును బొందుటకుఁ గాలవిలంబనము నోర్వఁజాలక తహతహపడుట 'ని. ఉత్కఁఠోత్కలికే సమే, అ. "ని. కథితోత్కలికోత్కంఠా హేలా సలిలవీచిషు, మే. అయి-అగుచు, కడున్ - లెస్సగా, తాపించుప్రాణేశ్వరున్ —వ్యాకులపడుచున్న తనయొక్కభర్తను, చేరన్+ఏతెంచెను-సమీపమునకు వచ్చెను, ఇచట స్త్రీలకలంకారము నాలుగువిధము లనిచెప్పఁబడుచున్నది. "కచధార్యం దేహధార్యం, పరిధేయం విలేపనమ్, చతుర్ధా భూషణం ప్రాహుః, స్త్రీణా మన్య చ్చ దైశికమ్" రసాక, కచ ధార్యము కురులయందు ధరించుకొనునది, దేహధార్యము దేహమునందు ధరించుకొనునది. పరిధేయము ఆచ్ఛాదించుకొనునది వస్త్రము. విలేపనము పూసికొనునది. పతిరాకడకు సంతోషించి వస్త్రభూష ణాద్యలంకృతయై సంభోగ కాంక్షతో నేతెంచినదని చెప్పుటచే నిం గ వాసకసజ్జికా లక్షణ మగు పడుచున్నది. "ప్రియాగమన వేళాయాం. మండయంతీ ముహుర్ముహుః, కేళీగృహం తదాత్మానం, సా స్యాద్వాసకసజ్జికా" ప్రతా. ఇచట "జలకంబాడి మణుంగుగట్టి వరభూషాసంఘముల్ దాల్చి చెంగలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్పి రతికాంక్షంజేర నేతెంచె" నని బహుక్రియలతోఁ దత్కులకాంతా మణి యనునొక కర్త్రుకారమునకు నన్వయంబగుటచేత కారకదీపకాలంకారము. "క. కారకదీపక మగునొక, కారకముం జెందు పెక్కు క్రమికంబులచేన్" అలం సా. సం. శృంగారచేష్టలు నాలుగు అవియెవ్వియనభావ, హావని, విలాసవి, భ్రమములు అందు విలాసమనుశృంగారచేష్టయిందుఁగన్పట్టుచున్నది.

"క. బిట్టునిజప్రియు నఁగన, కట్టెదురం జూచియంగ ♦ కంబులమీఁదన్, బుట్టించినరోమోద్గారము, చిట్టాడుట యది విలాస ♦ చిహ్నం బరయన్" కావ్యా. చూ. 'రతికాంతుఁ జేరనే తెంచె, ననుటచేత నభిలాషయనుమన్మథావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. "క. కలయుటకు మున్ను గోరిక, యిలనభిలాషంబు" కా. సం. మమ్మటాచార్యుఁడును విప్రలబ్ధగా వివరించి అభిలాషవిరహము, ఈర్ష్య, ప్రవాసము, శాపము, అనునైదువిధములు విశదీకరించియుండెను. అభిలాషకీయుదాహరణముఁ జూపించియుండెను, "ప్రేమార్ద్రాః ప్రణయస్పృశః పరిచయాదుద్గాఢరాగోదయా, స్తాతా ముగ్ధదృశో నిసర్గమధురాశ్చేష్టా భవేయుర్మయి। యాస్వంతఃకరణస్య బాహ్యకరణవ్యాపారరోధీ క్షణా, దాశంసాపరికల్పితాస్వపి భవత్యానందసాంద్రోలయః" మాల. మా. వలెయ 'వరసరసవ శ్రీ..... ...ప్రవేశ్వరన్' అనుటచే నాయకునకుఁ జింతయను నవస్థ చెప్పఁబడినది. 'ఇష్టానధిగమాద్ధ్యానం చింతాశూన్యత్వతాపకృత్' ప్రతా. ఇందు నిరంకుశునిపత్ని పతియందుఁ గోరికతో సమీపించిన దనుటను గూర్చి 'నిమంత్రణోత్సవా విప్రా గావో నవతృణోత్సవాః। పత్యుత్సాహయుతా భార్యా, అహం కృష్ణ రణోత్సవః' చాణ. 'ఉత్కలికాఘూర్ణితమానసుఁడు, అనఁగా నుత్కలికకు సంచారిభావమని యన్వయము "శంకాసూయాభయగ్లాని, ర్వ్యాధిశ్చింతాస్మృతిర్ధృతిః, ఔత్సుక్యవిస్మయావేగా, క్రీడోన్మాదోన్మదాస్తథా, విషాదోజడతానిద్రావహిత్థాచాపలంమృతిః' ఇతిభావాః ప్రయోక్తవ్యా, శృంగారేవ్యభిచారిణః, ఈశంకాసూయాది సంచారిభావములను దరంగసదృశములై మనస్సును జలింపఁజేయుచుండును. 'వజ్జంతిశ్చనిమజ్జంతి కల్లోలాస్తైయథార్ణవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి, యాంతితద్రూపతామపి' తథాస్థాయినిర్మగ్నా, ఉన్మగ్నాశ్చాపిచారిణః। పుష్యంతిస్థాయినస్స్వాంశ్చ త్రయాంతిరసాత్మతామ్'

తా॥ అనిరంకుశునిభార్య స్నానమాచరించి శుభ్రిమైనవస్త్రములనుధరించి నవరత్నకలిత సువర్ణాభరణములఁ దాల్చి చెంగలువతోఁ గేశబంధమును బ్రకాశింపఁజేయుచు సంభోగాభిలాషతో ధనాంగనాస్వాధీనమానసుం డైకలగుఁడువఁ యున్న మగనిచెంతకుఁ జేరెను.

—: నిరంకుశుఁడనాదరముతో నుండుట :—

క॥ చనుదెంచి యతనిమోమునఁ, గనికర మొకకొంత యయినఁ ♦ గానక యపుడ
వ్వనజాతనయన సాధ్వస, మును సిగ్గును మానుషంబు ♦ ముప్పిరి గొనఁగన్. 96.

అ॥ అవ్వనజాతనయన - పద్మములవంటి కన్నులుంగలదయిన యానిరంకుశునిభార్య, చనుదెంచి — వచ్చి, అతనిమోమునన్ - తననాథునియొక్క ముఖమునందు, కనికరము - దయ, ఒకకొంతయయినన్ - ఇంచుకయైనను, కానక - కనఁబడకుండుటచే, అపుడు - ఆసమయమున, సాధ్వసమును-భయమును, సిగ్గును-లజ్జయును, మానుషంబున్ - మర్యాదయును,-తనకవమానమునుగల్గుటను గూర్చిన యాలోచనయును, ముప్పిరిగొనఁగన్ - మూఁడుపురులుగా జుట్టుకొనఁగా, అనఁగా నివి యన్నియు నేకీభావముఁ జెందఁగాననుట, ఇందుముప్పిరియనుటకు "సూ. ద్విగోరమిశ్రితాయాంతు ప్రాయ ఏకత్వమిష్యతే, మిశ్రతాయాంబహుత్వంస్యా తన్యత్రాపిక్వచిద్భవేత్" అథ. సంభోగాభిలాషతోవచ్చి యతనిమోమునఁ గనికరమును గానకవిచారగ్రస్తురాలయినదనుటచే విషాదాలంకారము. "ఇష్యమాణ విరుద్ధార్థ సంప్రాప్తిషువిషాదనమ్ దీపముద్యోతయద్యావన్నిర్వాణస్తావదేవహః" చంద్రా.

తా॥ అతనిసమీపించి కనికరము లేనివానినిగాఁ దెలిసికొని భయలజ్జావమానంబు లంతరంగంబున నిండఁగా.

—: భార్యతాంబూలమీయఁబోఁగా విముఖుఁడగుట :—

మ॥ అలివేణీమణి సిగ్గుచేత నతవ ♦ క్త్రాంభోజ యై రెండుచే
తుల బాగా లొసఁగంగఁ బోయినఁ గృపా ♦ దూరీకృతుం డై ఘన
జ్వలనజ్వాలకరాళ మైనయొకని ♦ శ్వాసంబుఁ గావించి య
వ్వలిమోమయ్యె రుచింతురే కులసతుల్ ♦ వారాంగనాభోక్తకున్. 97,

అ॥ అలివేణీమణి - తుమ్మెదలవలె నల్లనిజడగలిగిశ్రేష్ఠురాలయిన యతనిగృహిణి, సిగ్గుచేతన్ - లజ్జతో, నతవక్త్రాంభోజయై. నత - వంచుకొనఁబడిన, వక్త్ర - ముఖమనెడి, అంభోజయై - కమలముగలదియై, రెండుచేతులన్ - తనయొక్క రెండుహస్తములతో, బాగాలు - వక్కపొడిని. ఒసఁగంగన్ + పోయినన్ - ఇయ్యఁబోఁగా, కృపాదూరీకృతుండై, కృపా - దయను, దూరీకృతుండు + ఐ - దూరముగాఁజేయఁబడినవాఁడై, ఘన........సంబున్. ఘన - గొప్పదియగు, జ్వలన - అగ్నిహోత్రముయొక్క; జ్వాల - మంటవలె, ఈజ్వాలశబ్దము పుం స్త్రీ లింగములయందుఁగలదు. 'ని. వహ్నిర్ద్వయోర్జ్వాలకీలౌ' అ. కరాళ - భయంకరమయిన, ఒకనిశ్వాసంబున్ - ఒకనిట్టూర్పును, ఇదిమిక్కిలి విసుగుజెందినప్పుడు కనఁబడునది. కావించి - కలిగించి, అనఁగా నొకనిట్టూర్పును విడిచియనుట. అవ్వలిమోము + అయ్యెన్ - పెడమొగమునుబెట్టెను, ∴ వారాంగనాభోక్తకున్ - వెలయాండ్రతోఁగూడి సుఖించువానికి, కులసతుల్ - సంసారస్త్రీలు, కులస్త్రీలు, రుచింతురే - హితవుగానుందురా, ఇష్టము కారనుట. ఇందు 'బాగములు' అనుపదమును 'బాగాలు' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. అసంబుద్ధౌభవేద్వావు రస్త్రీయాంల్వాదికర్ణకే, ప్రాయశో వైకృతపదే లోపోదీర్ఘశ్చమోరతః" అథ ఉదా. 'క. కర్పూరంబుతోడిబాగా, లీరాదో యాకుమడిచియీరాదొ చెలీ' కళా. ఇందు 'రుచింతురేకులసతుల్ వారాంగనాభోక్తకున్, అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'క. భాషింపఁగసామాన్యవి, శేషములర్థాంతరాఖ్య ♦ చెన్నువహించున్, ఓషధిపతినహిఁ మింగున్, భాషాపతిత్రాలుదాఁట ♦ వశమెవ్వరికిన్' అలం. సా. సం. 'సామాన్యంవావిశేషో వా, తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః, సాధర్మ్యేణేతరేణవా' కా. ప్ర. 'అలివేణీమణిసిగ్గుచేత నతవక్త్రాంభోజయై, అనుటచేః 'చకిత' మనుశృంగారచేష్టవర్ణింపఁబడినది. 'క. అలుకుట చకితమనవ్వొచు, నలరుటహాసితంబురతుల ♦ నతిసమ్మర్దో, జ్జ్వలసౌఖ్యము కుట్టమితము, లలనకుఁ జపలతకుతూహ ♦ లంబెట్లన్నన్' కా. సం. మఱియు 'కృపాదూరీకృతుండై........యవ్వలిమోమయ్యె, ననుటచేత, బతికిగర్వాతిశయముచేత నిష్టవస్తువందయినను గలిగెడు ననాదరభావమును నాయకునియొక్క బిబ్బోకచేష్టగాఁ దెలియఁదగినది. 'మనాక్ ప్రియకథాలాపే, బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా' ప్రతా. ఇందు నాయకునియొక్క ఘనజ్వలనజ్వాలకరాళ మైన నిశ్వాసము తనహృద్గత పరితాపమును వెలిద్రొక్కుచున్నదికనుక నిచట శంకయనుసంచారిభావము 'అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షా, శంకారోపాదికారణమ్' "హర్షస్త్విష్టావాప్తేర్మనః ప్రసాదోఽశ్రుగద్గదాదికరః, ఉపాయాభావజన్మాతు విషాదః సత్త్వసంక్షయః, నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసహృత్తాప, సహాయాన్వేషణాదికృత్' సా.ద. నిరంకుశు

నకుఁ దల్లి యెన్నియో నీతులుబోధించినను దనదుర్గుణమును విడువఁజాలకుండుటనుగూర్చి "నదుర్జనః సాధుదశాముపైతి, బహుప్రకారైరపిశిక్ష్యమాణః, ఆమూలసిక్తః పయసాఘృతేన,ననింబవృక్షో మధురత్వమేతి" చాణ.

తా॥ అతనిభార్య సిగ్గుతోఁ దలవంచికొని దోయిటఁ దాంబూలమందీయఁబూనిన నతఁడు దయమాని యొకపెద్దనిట్టూర్పువిడిచి పెడమొగము పెట్టెనుగదా! తెలయాంధ్ర పొందుగోరువారి కిల్లాండ్రడిష్టమగుదురా ?

సీ॥ లేదుపో గృహిణిపై ♦ మోదంబు లోకాప, వాదంబునకు నైన ♦ వణఁకవలదె
కాదుపో సంసార ♦ కాంక్ష మేనికి దాని, వినయసంభృతి కైన ♦ వెఱవవలదె
యీదుపో దయ్య మా ♦ యిభకుంభకుచపొందు, జననియానతి కైన ♦ జడియవలదె
రాదుపో మనసు వా ♦ రవధూవిలగ్నమై, కులకాంత యని యైన ♦ గొంకవలదె
తే॥ కారుణికభావమాత్రవి ♦ దూరదుర్ని, వారహృదయాబ్జుఁ డైయాప ♦ యోరుహాక్షి
వీడెమీయఁగఁబోయిన ♦ విరసముద్ర,నవలిమోమయ్యెనతనినే ♦ మనఁగవచ్చు. 98.

అ॥ గృహిణిపైన్-గృహస్థురాలయిన భార్యమీఁద, మోదంబు-సంతోషము, లేదుపో-లేదుగదా, లోకాపవాదంబునకున్-జనులయొక్క యపనిందకు, ఐనన్ - అయినను, వణఁకవలదె-కంపమునొందవలదా, సంసారకాంక్ష-కాఁపురముమీఁదికోరిక, మేనికిన్-తనకు, కాదుపో-కూడదుగదా. దానివినయసంభృతికిన్-ఆబిడయొక్క నమ్రతతోఁగూడిన కలయికకు, ఐనన్-అయినను, వెఱవవలదె-భయపడవలదా, దయ్యము-దైవము, ఆయిభకుంభకుచపొందు - ఏనుఁగుకుంభస్థలములవంటి స్తనములుగలదయిన యాయిల్లాలియొక్క కూడికను, "ఉదా. చ. మదగజరాజకుంభముల ♦ మచ్చరించుచురోజకుంభముల్" శృం. నై. ఈదుపో-ఇయ్యలేదుగదా, జననియానతికిన్ - తనతల్లియొక్క యాజ్ఞకయినను, జడియవలదె-జంకవద్దా, మనస్సు-హృదయము, వారవధూవిలగ్నమై - వేశ్యాస్త్రీయందు మిక్కిలి తగుల్కొనినదై, 'ని. భుజిష్యా లంజికా రూపాజీవా వారవధూః పునః' హేమ. రాదుపో-రాదుగదా, కులకాంత-పాణిగ్రహణమొనర్చుకొనఁబడినది, అనియైనన్-అనునట్టికనికరముతోనయినను, కొంకవలదె-భీతిఁజెందవలదా, కారుణిక.........బ్జుఁడు, కారుణిక - దయతోఁగూడిన, భావమాత్ర-స్వభావమయినను, "ని. భావో లీలా క్రియాచేష్టా,భూత్యభిప్రాయజంతుషు" యా. "భావ స్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు" అ. విదూర-మిక్కిలిదూరముగాఁ జేయఁబడి, దుర్నివార-అడ్డగింపనలవిగాని, హృదయాబ్జుఁడు-పద్మమువంటి మనస్సుగలవాఁడు, ఐ-ఆయి, అపయోరుహాక్షి-కమలములవంటి నేత్రములుగలదయిన యతనిభార్య, వీడెము - తాంబూలమును, ఈయఁగన్ + పోయినన్ - ఇచ్చుటకు దగ్గఱకుఁబోఁగా, విరసముద్రన్ - వైషమ్యమనెడి వకాన ముద్రతో, అనఁగా విరుద్ధస్వభావముతోననుట. అవలిమోమయ్యెన్ - పరాఙ్ముఖుఁడయ్యెను-పెడమోముపెట్టెను, అతనిన్ - ఆయొక్క నిరంకుశుని, ఏమనఁగవచ్చున్ - ఇట్లు ప్రవర్తించుటనుగూర్చి యేమనిచెప్పవచ్చును, ఈపద్యమున 'లేదుపో' ఇట్లు నాలుగుపాదములయందుఁ జెప్పఁబడుటనుగూర్చి "సూ. అన్యేష్వర్థవిశేషేష్వ, రంతే శ్రుతిమనోహరాః, అథ. ఉదా. "ఉ. యీయుక్కుమనెందు సుంగలరె ♦ యొప్పరువో ధృతరాష్ట్రనందనుల్" భార. ఇచట ఫ కారమునకు వకారాదేశమయినందు

లఘు 'సూ. పరుషాణాంగసడదవాస్స్యుః, పదార్ద్వంద్వే' నన్న. వీడెము. ఇది వీడియముయొక్క రూపాంతరము. ఈ ప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. ఇయాంత్వే కుత్రచిత్ స్యా దెత్వం యశ్చాపి తద్భవే, లఘు స్సోఽపి చ సంయుక్త ఇతి కేషాంచి దీరణా" అధ. ఈ సీసపాదములు నాలుగును బాదాదియందుద్విప్రాసముగను, అంత్యానుప్రాసముగను జెప్పఁబడినవి. ప్రథమపాదమున నను ప్రాసముకలదు. ఇందుఁగారణములెన్ని యోయుండియును గార్యమభావమగుటచే విశేషోక్త్యలంకారము. "విశేషోక్తి రఖండేషు, కారణేషు ఫలావచః" కా. ప్ర. ఉదా. "నిద్రానివృత్తా వుదితే ద్యురత్నే, సఖీజనే ద్వారపదం పరాప్తే, శ్లథీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగనతోఽంగనా సా"

తా॥ ఇల్లాలిపైఁ బ్రేమలేకున్నను లోకులు నిందింతురనియైన భయపడవలయునుగదా! కాఁపురమునం దిచ్చలేకున్నను భార్యయొక్క నమ్రతకయినను జంకవలయునుగదా? పరమేష్ఠి యానతి పొందుఁ గూర్చకున్నను దనతల్లియొక్క యాజ్ఞ ననుసరించియైన మెలఁగవలయునుగదా! వెలయాలిపై నున్నచిత్తముమరలకున్నను అగ్నిసాక్షిగా వివాహమైనపత్ని యనియైనను వెలుపుఁజూపవలయును గదా! తనకులాంగన తాంబూలమీయఁబోఁగా నించుకయైన జాలిలేక మొగముత్రిప్పెను. అట్టి దుష్పథచారి నేమనవలయును.

క॥ తమకంబు లేక కారు, ణ్యముఁ జూప కతఁడు కులాంగ ♦ నాపరవీక్షా
విముఖత్వ మిట్లు చూపిన, గుమగుమమని శోకవహ్ని ♦ గుబ్బతిలంగన్. 99.

ఆ॥ అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, తమకంబులేక-తగులము లేక, కారుణ్యముఁ + చూపక-దయను గనఁబఱచక, కులాంగనాపరవీక్షావిముఖత్వము, కులాంగనా-కులస్త్రీయయిన తనభార్యకు, అపర-వ్యతిరేకమయిన, వేఱయిన, వీక్షా,-దృష్టిచేత, విముఖత్వము-పరాఙ్ముఖము - పెడమోము, ఇట్లు-ఈ ప్రకారముగా, చూపినన్-అగపఱచఁగా, గుమగుమమని-గుమగుమ యనెడిధ్వనితో, అనఁగా నగ్ని మండునప్పుడు గుమగుమమనిధ్వనికలిగినట్లనుట. 'ని, గుమగుమ, అగ్నిమండుటయందనుకరణము, సూ. అం. ని. శోకవహ్ని-అగ్నివంటిదుఃఖము, గుబ్బతిలంగన్-అతిశయించఁగా, ఇందు గుమగుమమనుశబ్దమున ముగాగమంబగుటకు 'సూ. ధ్వన్యనుకరణశబ్దముల కనుధాతువుపరంబగుచోఁ గొన్నియెడల ముగాగమంబగు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "కనకనమను" రామా. ఇందు 'శోకవహ్ని' ఉపమాలంకారము. ఇచట నాయికయొక్క శోకమను సంచారిభావము చెప్పఁబడినది. "ఇష్టజనవియోగాదినాఽఽత్మని దుఃఖాతిభూమిః శోకః" ప్రతా.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు భార్యయందలి వ్యతిరేకచిత్తముతోఁ బ్రేమను గనఁబఱచక పెడమొగము పెట్టియుండుటఁజూచి యాయిల్లాలు దనమనంబున దుఃఖానలమతిశయించఁగా.

—: భార్య విచారపడి వ్యాకులముతో నిద్రించుట :—

మ॥ అకటా! యింతకుఁదెచ్చెనే యనుచు న ♦ త్యాపన్నయై జాలవ
ల్లికలో వీడియ ముంచి పంచశరకే ♦ లీవాంఛ చాలించి చం-
పకగంధిన్ దనలోన మెచ్చు ననుచుం ♦ బద్మాసనుం దిట్టుచు
న్వికలం బైనమనంబుతో నిదురఁజెం ♦ దెం దత్సమీపస్థలిన్. 100.

అ॥ ఆకటా-అయ్యో, ఇంతకున్-ఇట్టిస్థితికి, తెచ్చెనే-తెచ్చిపెట్టెనుగదా, అనుచున్-ఇట్లు తలంచుచు, ఆర్త్యాపన్నయై - మిక్కిలికష్టము నొందినదై, జాలవల్లికలోన్ - చిత్రపుపనిచేసిన తమల పాకులపళ్లెములోపలనే, తాంబూలపాత్రములోనే, ఇచట, జాల+పల్లిక-జాలవల్లిక అగును. 'సూ. ఆచ్ఛికసమాసంబులందు అచుగవర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "సీ. జాలవల్లికలముత్యాలజాలీలుపెన్' వింజామరలువట్టి వేళ్ళసురటి" రసిక. వీడియమునుంచి-తాఁబూలమునుబడవైచి, పంచశరకేళీవాంఛ-సంభోగమునందలి కోరిక, "ని. ద్రవకేళిపరీహాసాః. క్రీడాఖేలాచనర్మచ" అ. చాలించి-మానుకొని, చంపకగంధిన్-చంపకగంధియనుపేరుగల భోగముదానిని, తనలోనన్-తనయొక్క మనస్సులో, మెచ్చుకొనుచున్-శ్లాఘించుచు, పద్మాసనున్-తామరపువ్వు పీటగాఁగల బ్రహ్మదేవుని, తిట్టుచున్-తూలనాడుచు, వికలంబు-విచ్ఛేదమునొందినది-కలఁతఁజెందినది, ఐనమనంబుతోన్-అయినట్టిహృదయముతో, తత్సమీపస్థలిన్-అతనియొక్క సమీపమున-అతనికిదగ్గఱగా, నిదురన్+చెందెన్-నిద్రించెను, ఈపద్యమున 'వీడియము' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. ఏదన్తాచనామ్నా మన్యతరస్యామియన్తానాం" శబ్దచి. ఉదా. "క. వీడియముక్రొత్తలైతగ" కవిక. ఇచట 'చంపకగంధిందనలోన మెచ్చుకొనుచున్' అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. "వ్యాజఃస్తుతిర్ముఖేనిందా, స్తుతిర్వారూఢిరన్యథా" కా. ప్ర.; 'పద్మాసనుం దిట్టుచున్, అనుటచేత బ్రహ్మనునిందించుటకు హేతువు కనఁబడుచున్నందునఁ గావ్యలింగము. "కావ్యలింగం. హేతోర్వాక్యపదార్థతా" కా. ప్ర. ఇందునాయిక యధీరగావర్ణింపఁబడినది. వ్యంగ్యముగాఁ గోపప్రకాశముచేయు నాయికయే యధీర. అమర్షణమను సంచారిభావమును జెప్పఁబడినది. "అమర్షః సాపరాధేషు చేతః ప్రజ్వలనం మతమ్" ప్రతా.

తా॥ అయ్యో! ఎంతటికష్టముసంభవించె ననిదుఃఖించుచుఁ బళ్ళెరమునఁ దాంబూలమునుంచి సంభోగాభిలాష మాని తనపతి నిట్లుసంసారవ్యతిరేకునిగాఁ జేసి తనకులోఁబఱచుకొనిన చంపకగంధి యొక్క చాతుర్యమును శ్లాఘించుచు సతిపతుల కిట్లువియోగమును గూర్చిన బ్రహ్మదేవుని దూషించుచుఁ గలఁతనొందినమనంబుతో నతనిదాపున నిదురించెను.

—:♦ నిరంకుశుఁడు పరితపించుట ♦:—

మ॥ తలఁకుం దల్లడమందుఁ దాల్మివదలుం ♦ దాపించుఁ గోపించు నీ
తులువల్లించినతల్లిమీఁద విధికిన్ ♦ దుర్వారు లెవ్వా రనున్
దలయూఁచుం దనబుద్ధిహీనతకు నా ♦ ధాత్రీసురుం డప్పు డా
వెలయాలిన్ వలయాలిమత్కరయుగన్ ♦ వీక్షింపఁగా లేమికిన్. 101.

అ॥ ఆధాత్రీసురుండు-ఆబ్రాహ్మణుఁడు, అప్పుడు-ఆకాలమున, వలయాలిమత్కరయుగన్, వలయ చుట్టుకొనుచున్న, అలిమత్-తుమ్మెదలుగల, కరయుగన్-హస్తములయొక్క జంటగల దానిని, ఆవెలయాలిన్-ఆభోగముదానిని, వీక్షింపన్+కాన్+లేమికిన్ - చూచుటలేనందులకు, చూడవీలుగాకున్నందున, తలఁకున్-చలించును, ఉదా "క. అప్పరుసునబాణాసురుఁ, డప్పటికప్పటికిఁ దలఁకె, నధికభయమునన్" ఉ. హరివం. తల్లడము+అందున్-వ్యాకులపడును, ఉదా. "ఉ. తామరపాకునీరువలెఁ దల్లడమందిరి పౌరులందఱున్" ఉ. హరివం. తాల్మివదలున్-తొందరపడును.

తాపించుచున్ - జ్వరముచేఁ గాఁగుచు, నీతులు - మంచిమాటలు, వల్లించినతల్లిమీఁదన్ - చెప్పినమాటలనే మరలమరలఁ జెప్పిన తనయొక్క జననిపై, ఉదా "మవల్లించు శ్రీరామునా, మసుధామాధురిసాధురీతి" పాం. మా. కోపించున్ - క్రోధము నవలంబించును, విధికిన్ - బ్రహ్మవ్రాఁతకు, దుర్వారులు - అలవిగానివారలు, ఎవ్వారు + అనున్ - ఎవ్వరుకలరనుకొనును, తనబుద్ధిహీనతకున్ - తనయొక్క మతిభ్రష్టత్వమునకు, తలయూఁచున్ - శిరఃకంపమొనరించును, కారకదీపకాలంకారము. "క్రమికైకగతానాం తు. గుమ్ఫః కారకదీపకమ్, గచ్ఛత్యాగచ్ఛతి పునః పాన్థః పశ్యతి పృచ్ఛతి" కువ. "సకృద్వృత్తిస్తు ధర్మస్య ప్రకృతాప్రకృతాత్మనాం, సైవ క్రియాసు బహ్వీషు కారకస్యేతి దీపకమ్" కా. ప్ర. ఉదా. "ఖిద్యతి కూజతి వేల్లతి, విచలతి నిమిషతి విలోకయతి తిర్యక్, అంతర్నందతి చుంబితుమిచ్ఛతి నవపరిణయావధూః శయనే" ధ్వన్యా. ఇందు నాయకునికిఁ జింతయనుచేష్ట చెప్పఁబడినది. "ఇష్టానభిగమాత్ ధ్యానం, చింతాశూన్యత్వతాపకృత్" ప్రతా. ఈకవి సీతకనుపించనిసమయమున రామునిచేతఁగూడఁ గుడియెడమగానిట్టిపనులే చేయించినాఁడు "కన్నులనశ్రులు♦గ్రమ్మఁగ వగచున్, దైవాధివశ♦మని తలయూఁచున్, ఏటికిఁ బ్రాణము♦లిఁకననితలఁచున్, క్రమ్మరసొమ్మలు ♦ రొమ్మునఁ నొత్తున్, ఏగతినో రుతు♦లిఁకననిపలుకున్, బాపురె విధియని♦ఫాలముముట్టున్" సుగ్రీ. వసుచరిత్రమునను, చ. ఉసురసుఁ గన్నుమోడ్చుఁ దల♦యూచుఁ దలంచునగుం జెమర్చు నెం♦డ్దాసలఁగనుంగొనుం బొరలు♦లేచు వడంకుఁ జలింపఁ గుందుహా, ప్రసవసుగంధియంచుఁ బువు♦పానుపువ్రాలు నృపాలపుంగవుం, డసమశరప్రవీరనిశి♦తాశుగదుర్దినధూయమానుఁడై" అనియున్నాఁడు. ఇచట నిరంకుశుఁడు నీతులుబోధించినతల్లిపైఁ గోపించు నటనుగూర్చి "లుబ్ధానాం యాచకశ్శత్రుర్మూర్ఖాణాం బోధకో రిపుః, జారస్త్రీణాం పతిశ్శత్రుః చోరాణాం చంద్రమా రిపుః" చాణ 'తాపించున్ - కోపించున్ - వెలయాలిన్ వలయాలి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు నిజవేశ్యను జూడవలయుననకపోవుటచేఁ దాపమునుజెందును, బుద్ధినిలుకడ లేకుండును, మిక్కిలి వ్యాకులపడును, హితవాక్యములుబోధించినతల్లిపై నాగ్రహముఁజూపును, బ్రహ్మవ్రాఁత కెదురులేదనుకొనును, పెందలకడనే యోగిరమారగించి పోఁజాలనయితిని గదా యనితనబుద్ధిలోపమునకు శిరఃకంప మొనరించును.

కం॥ వాఁడానాలుగుగడియలు, నేఁడాదిగఁ గడపిసూర్యుఁ ♦ డిఁకఁ దూర్పునకున్
రాఁడో యనితలఁపోయఁగ, మూఁడవజా మయ్యె నంత ♦ మోద మెలర్పన్. 102.

ఆ॥ వాఁడు - అనిరంకుశుఁడు, ఇది తచ్ఛబ్దముకనుక 'తదిదమోర్వట్', అను వైకృతచంద్రికాసూత్రముచే వకారాగమమును 'సూ. "భవేత్తదాదిశబ్దేభ్యో దుర్జ్నిరస్తుభవేన్నచాత్, జనస్థానేరయత్ర స్యాత్, క్వచిదత్వంభవేల్లుకే" అథ, ఆనాలుగుగడియలు - అకాలదికాలమును, ఏఁడాదిగన్ - ఒకసంవత్సరమైనట్లుగా, ఉదా. "క. ఏఁడాదిచటన్, నిలువుము" ఉ. రా. కడపి - కాలమును వెళ్ళఁబుచ్చి, సూర్యుఁడు - భాస్కరుఁడు, ఇఁకన్ - ఇఁకమీఁదట, తూర్పునకున్ - తూర్పుదిక్కునకు, రాఁడో - రాఁడు కాఁబోలును, అని - ఇట్లని, తలఁపోయఁగన్ - ఆలోచించుకొనుచుండఁగా, మూఁడవజాము - తృతీయయామము, ఇచట మూఁడుశబ్దము నిర్బిందుకమని శ్రీ. బ. సీతారామాచార్యులుగారు తమశబ్దరత్నాకరమునవచించియుండిరి. కాని "క. మూఁడవజాముహుళిమెఱ్ఱయి" అను భారతప్రయోగమును. "ఈ. మూ. మూఁడుకరంబులేవు" అను జైమినిభారతప్రయోగమును, జూచియుండరని తలంపవల

యెను. శ్రీ సూర్యారాయాంధ్రనిఘంటువునందుఁగూడ నీనిరంకుశోపాఖ్యాన పద్యమును భారత జైమినీ భారతపద్యములను జూపియున్నారు. అయ్యెన్-అయిపోయెను, కడచిపోయెను, అనఁగా వేకువజామయ్యెననుట. 'ని. నిశానిశీథినీరాత్రి స్త్రియామా క్షణదా క్షపా' అ. రాత్రియందలి ప్రథమయామము చేష్టాకాలమును, అంత్యయామము విబోధకాలమును, అగుటచే నీరెంటియామములందు సగము దివససమానము, కావున రాత్రికిఁ ద్రియామ అనుపేరువచ్చినది. ఇచట నిరంకుశుఁ డిఁక సూర్యుఁడుదయింపఁడని విలపించుచుండఁగ నింతలో వేకువజామయ్యెననుటచే సమాధ్యలంకారము 'సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణాంతరసన్నిధేః, ఉత్కంఠితా చ కులటా. జగామాస్తం చ భానుమాన్'' చంద్రా. ''సమాధిః సుకరం కార్యం, కారణాంతరయోగతః'' కా.ప్ర.ఉదా. మానమస్యా నిరాకర్తుం పాదయో ర్మే పతిష్యతః, ఉపకారాయ దిష్ట్యేద, ముదీర్ణం ఘనగర్జితం'' కావ్యాద. మఱియు వ్రాఁతప్రతియందు. ''మూఁడోజామయ్యె, ననియేయున్నది. దానిఁ జూచియే శ్రీ. అ. అదిభట్టనారాయణదాసుగారు తమగేయకవిత్వమున ''లేజవ్వనంపుపసందు- నా ల్గోజాము క్రొంప్రొద్దు వేగినసఁదు'' అని ప్రయోగించిరి.

తా॥ అతఁ డాకొలఁది కాలము నొకసంవత్సరముగాఁ దలఁచి యిఁక సూర్యోదయము కాదు సుమా! అని విచారపడుచుండఁగా వేకువజామయ్యెను.

శా॥ పాయంజొచ్చె విలాసినీసురతసౌ ♦ భాగ్యంబుచేఁ దారకల్
మేయంజొచ్చెఁ జకోరపంక్తులు గడుం ♦ బ్రేమన్ శరచ్చంద్రికల్
దూయంజొచ్చె మరుండు లేఁజిగురుగు ♦ త్తుల్ జంక నుంకింపుచున్
గూయంజొచ్చెఁ దృతీయయామకృకవా ♦ కుల్ కొక్కొరోకోధ్వనిన్. 103.

అ॥ విలాసినీసురతసౌభాగ్యంబుచేన్, విలాసినీ - కాముకులగు స్త్రీలయొక్క, సురత-సంభోగమువలని, సౌభాగ్యంబుచేన్-సమృద్ధిచేత, తారకల్-చుక్కలు, నక్షత్రములు, పాయన్ చొచ్చెన్-తొలఁగనారంభించెను; చకోరపంక్తులు-వెన్నెలపులుఁగులయొక్క వరుసలు, కడున్ - లెస్సయిన, ప్రేమన్-పేరిమితో. శరత్+చంద్రికల్-ప్రకాశించుచున్న వెన్నెలలను, మేయన్+చొచ్చెన్-భుజించుటకునారంభించెను, మరుండు-మన్మథుఁడు, లేఁజిగురుగుత్తుల్ - లేఁతచిగురుటాకులయొక్క గుచ్ఛములను, చంకన్-తనయొక్క బాహుమూలమున, ఉంకింపుచున్-లెస్సగాఁబూనుచు - అధికముగావహించుచు. తూయన్+చొచ్చెన్ తూపులుగాఁజేయఁబూనెను, బాణములుగా నొనర్చనారంభించెను, తృతీయయామకృకవాకుల్ - మూఁడవజామునఁగూయుకోళ్ళు, ''ని. కృకవాకుస్తామ్రచూడః, కుక్కుటశ్చరణాయుధః'' అ. కొక్కొరోకోధ్వనిన్ - కొక్కొరోకోయనెడుశబ్దములతో, కూయన్+చొచ్చెన్-కూయనారంభించెను, ఉదా. ''ఉ. కొక్కొరొకో, కోయనికూయఁడేయతఁడు'' శృం. నై. ''ఉ. మ్రోసెఁగొక్కొరొకో, కోయనికుక్కుటస్ఫురదకుంఠితకంఠకఠోరనాదముల్'' విక్ర. ఈ పద్యమునఁ ద్రిప్రాసము చెప్పఁబడినది. స్వభావోక్త్యలంకారము. ''స్వభావోక్తిరసౌ చారుయథావద్వస్తువర్ణనమ్'' ప్రతా.

తా॥ కామినీసమూహముయొక్క సంభోగాతిశయములచేత నక్షత్రము లెడఁబాయుచుండెను. చాతకములు చంద్రికవలన సంతృప్తినొందుచున్నవి. మన్మథుఁడు లేఁజిగురాకుటమ్ములను బాణ

మూలమున వహించి సంధించుచున్నాఁడు. తెల్లవారుజామునఁ గూయుకోళ్ళు కొక్కొరోకోయని ధ్వనిచేయుచున్నవి,

చ॥ వనరుహబాంధవుండు పగవాఁ ♦ డరుదేఁగలఁ డింకఁ బోద మా
వనమున కన్న సాధుజన ♦ వాక్యము లొక్కచకోర మార్తితో
విని తమిదీఱ వెక్కసము ♦ వెన్నెలముద్ద భుజింపఁబోయి గొం
తునఁ బడవేసికొన్న హిమ ♦ తోయ మొసంగిరి నెయ్యు లయ్యెడన్. 104.

అ॥ వనరుహబాంధవుండు-కమలములఁజుట్టమయిన సూర్యుఁడు, పగవాఁడు-మనకువిరోధి, అరుదేఁగలడు-అరుదెంచఁగలఁడు - రాఁబోవుచున్నాఁడు, ఇంకన్-ఇంతటితో, ఆవనమునకున్-ఆజలమునకు, ఆయరణ్యమునకనిభావము. 'ని. వనం కానన నీరయోః. నానా. పోదము-పోవుదము, "సూ. భాషేయమితాత్ర దేశ్యాచిత్రస్వభావయుక్, తచ్చిత్రతాతుద్రష్టవ్యా పూజ్యపాదనుభాషితైః" అని యథర్వణాచార్యులు. అన్న సాధుజనవాక్యములు-అనినట్టిసజ్జనులయొక్క-పలుకులు-అనినట్టిమంచివారియొక్క మాటలు, 'ని. జనస్సమూహేలోకేఽపి. నానా. ఒకచకోరము - ఒకచక్రవాకపక్షి, విని-ఆకర్ణించినదై. ఆలకించినదై, ఆర్తితోన్-దుఃఖముతో, తమిదీఱన్-కోరికదీరునట్లుగా, వెక్కసము-మిక్కుటమయిన, వెన్నెలముద్దన్-చంద్రికయను కబళమును, భుజింపఁబోయి-తినుటకుఁబూని, గొంతునన్ - గొంతులో, పడవేసికొన్నన్ - పడునట్లుచేసుకొనఁగా అయ్యెడన్ - ఆసమయమున, నెయ్యులు-స్నేహితులు, హిమతోయము-మంచుబిందువులనెడినీళ్ళను, ఒసంగిరి-ఇచ్చిరి. ఈపద్యమున 'నెయ్యుఁడు' అనుప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. కేచిత్తువైకృతాశ్శబ్దాః, పుంసిచాన్యత్రసంగతాః" అథ. పద్యమంతయును రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదో య ఉపమానోపమేయయోః అతిసామ్యాదభేదః, శ్రౌతాతిరోపతాయదా" కా. ప్ర. ఇచట చకోరములు వెన్నెలముద్దను దినుటకవిసమయసిద్ధము. 'జ్యోత్స్నాపేయాచకోరైర్జలధరసమయే మానసంయాతిహంసాః, ఇత్యుద్యన్నేయమన్యత్ కవిసమయగతం సత్కవీనాంప్రబంధే" సా. ద. 'వనరుహబాంధవుండు పగవాఁడరుదేఁగలఁ డింకఁబోదమా, వనమునకు. ఇది శ్లేషాలంకారము. 'నెయ్యులయ్యెడన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మనకు శత్రువగు కమలబాంధవుఁడు రానున్నాఁడు మనమిఁక వనమునకేగవలయునుసుమా! అను సద్వాక్యమును వేఁకచాతకము విని దుఃఖముతో నీవెన్నెలను గోరికదీఱఁ దినిపోవుదమని ఁమింగ నది కుత్తుకజాఱకుండిన యపాయస్థితిలోఁ దనహితులు మంచనెడిజలమును దెచ్చియిచ్చిరి.

ఉ॥ అప్పుడు విప్రసూనుఁడు ర ♦ యంబునఁ బానుపు డిగ్గి వేడ్కతోఁ
జెప్పకు మింక నొక్కదరిఁ ♦ జేరెద నంచుఁ దలంచువేళ లా
గొప్పఁగ ధాతచేలము స ♦ మున్నతలీల ముసుఁగువెట్టి నీ
ర్గప్పిననిప్పు చందమున ♦ రాజనిభానన నిద్రవోవఁగన్. 105.

అ॥ అప్పుడు-ఆయవసరమున, విప్రసూనుఁడు, ఆబ్రాహ్మణకుమారుఁడు, రయంబునన్-శీఘ్రముగా, పానుపుడిగ్గి-శయ్యనుండిదిగి, వేడ్కతో-కుతూహలముతో, ఇంకన్ + చెప్పకుము - ఇఁకఁ జెప్పఁబోకుము-ఇఁకవీలుచిక్కినదిలెమ్మనుట, ఒక్కదరిన్-ఏదోయొకవైపునకు, చేరెదన్-పోఁగలను, అంచున్-ఇట్లనుకొనుచు, ఇచట 'అనుచు' అనుటకుబదులు 'అంచు' అని ప్రయోగించుటకు "సూ.

శత్రర్థేతూతిశ్చానోః" 'తస్యస్యాచ్ఛపూర్ణబింబురపి'' నన్న. తలంచువేళన్ – ఆలోచించునట్టి సమయమున, రాజనిభాననన – చంద్రునితో సమానమయిన ముఖముగల యాగృహిణి, ఇచట నిశబ్దమునకు 'ని నిభో వ్యాజసదృశతోః' విశ్వ. 'ని. స్యురుత్తరపదేత్వమీ. నిభసంకాశనీకాశ, ప్రతీకాశోపమాదయః. అ. ఉదా. 'చంద్రనిభః, లక్ష్మీసంకాశా, పద్మినీకాశం, సూర్యప్రతీకాశః, విష్ణూపమః, ఇత్యాదులు. ధౌతచేలమునన్ – ఉదికినవస్త్రమును, లాగొప్పంగన్ – ఇచ్చవచ్చినట్లు – ఇష్టానుసారముగా, ముసుంగుపెట్టి – నిండారంగప్పుకొని, నీర్గప్పిననిప్పుచందమునన్ – బూడిదగప్పిన యగ్నిహోత్రము వలె, నీఱు + కప్పిన – నీర్గప్పిన – అగును. ఇది నిగుఱుయొక్క రూపాంతరము. ఉదా. "ఆ మఱుకొన్నవారి నీఱుచేయము, భార. ఇచట సంధినిగూర్చి "సూ. నలడాదేరంతరుతశ్చ" నన్న. నిద్రవోవంగన్ – నిదురించుచుండంగా, ఇచట 'నీర్గప్పిననిప్పుచందమున రాజనిభాననిద్రవోవంగన్, అనుటచేత నుపమాలంకారము. 'సాధర్మ్య ముపమా' కా. ప్ర. 'అంచుందలంచు – కప్పిననిప్పు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అయ్యెడ నిరంకుశుండు వేసవజావయ్యె నింక నెచ్చటికైనం బోవచ్చు నని యూహించి తన శయ్యనుండి దిగి చంద్రబింబమువంటి మోము గలకులసతి నసిగప్పిననిప్పువలె నిద్రించుచుండంగా.

—: నిరంకుశుండు సతియాభరణముల హరించి వేశ్యయింటికేగుట :—

శా॥ ఔరా దైవము దెచ్చిపెట్టె ననుచున్ ♦ సామోదచిత్తాబ్జుండై
చేరంబోయి ముసుంగుదీసె కడువై ♦ చిత్ర్యంబు మీఱన్ దురా
చారాగ్రేసరుం డాధరాసురుండు కాం ♦ తున్ నల్లపూసాదిగా
నారామామణిసొమ్ము నాంచుకొని వే ♦ శ్యావాటి కేగె న్నృపా. 106

అ॥ నృపా – ఓరాజా, దురాచార + అగ్రేసరుండు – చెడ్డనడతయందు వర్తించువారిలో మొదటివాండు, "ని. పురోగాగ్రేసర ప్రష్ఠాగ్రతః సరపురస్సరాః" అ. అయిన. ఆధరాసురుండు – ఆబ్రాహ్మణుండు, ఆభూమియందుండెడి రాక్షసుండని భావము, ఔరా – ప్రశంసార్థకము, ఉదా "శా....ఔ♦రాయెంతసౌఖ్యప్రదం, బైకన్పట్టిన దీక్షలంబు" ఉదా. దైవము – దేవుండు, తెచ్చిపెట్టెన్ – నాకుసంప్రాప్తించునట్లుచేసెను, అనుచున్ – ఇట్లుతలంచుచు, సామోదచిత్తాబ్జుండై – సామోద – సంతోషముతోంగూడిన, చిత్త + అబ్జుండు – పద్మమువంటి మనస్సుగలవాండు, ఐ – ఆయి, చేరన్ పోయి – తనయొక్క భార్యను సమీపించి. ముసుంగున్ + తీసి – ఆమెకప్పుకొనిన ముసుంగును తొలంగించి, కడువైచిత్ర్యంబు – లెస్సైన విచిత్రస్వభావము, మీఱన్ – అతిశయించంగా, కాంతున్ – ఆశతో, ఆరామామణిసొమ్మున్ – ఆభార్యయొక్క నగలను, నల్లపూస + ఆదిగా – నల్లపూసలుమొదలుగా – నల్లపూసలతో సహితముగా ననుట, ఇచట 'నల్లపూసాదిగా' ననుటకుఁదా "వ. నిజపురోహితుండయిన ధౌమ్యుండాదిగా ననేకవిద్వన్మహీసుర నివహంబుతో" భార. నాంచుకొని – అపహరించి, ఉదా. "ఉ. ఫల్గునుండొండెదలుమీఱిసైంధవ, ప్రాణమునాంచికోలు నర ♦ పాళి తలంపంగ మర్త్యకృత్యమే" భార. వేశ్యావాటికిన్ – బోగమురాండ్రుండెడి యిండ్లవరుసకు, ఏగెన్ – పోయెను, ఈపద్యమునం ప్రథమపాదమున స్వరప్రధానయతి సెప్పంబడినది. 'దురాచారాగ్రేసరుండాధరాసురుండు' అనుశబ్దమునందలి భూనిశాచరార్థమున శ్లేషాలంకా

రమును, 'చిత్తాబ్జుఁడు' ఉపమాలంకారమును, 'మిఁడెన్ దురాచార - అగ్రేసరుఁడాధరాసురుఁడు' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఓరాజా! దుష్పథచారి యగునానిరంకుశుఁడు తనలో నాహా భగవానుఁ డీదినమున నాకు ధనసహాయమొనర్చె ననిసంతసించుచుఁ దనభార్యచెంతకేగి యాయిందుముఖి కప్పుకొని యున్న వస్త్రమును తొలఁగించి మెడలోనున్న సొమ్ములను నల్లపూసలతోఁగూడ నపహరించి వెలయాండ్రయిండ్లవరుస కరిగెను.

—: ప్రాతస్సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

శా॥ నీడాంతంబులనుండి పక్షులు మెడల్ ♦ నిక్కించి నల్దిక్కులన్
జూడన్ దుమ్మెదగాణ పాడఁ దెలిమిం ♦ చుం గూడ నబ్జేక్షణల్
మేడన్ నిద్దురమంపు వీడఁ గమనుల్ ♦ మీనాంకుతోఁ గూడఁ గ్రీ
డాలంబమ్ములు వీడనాడఁ దమితో ♦ డం దెల్లవారెన్ నృపా. 107.

అ॥ నృపా - ఓరాజా, పక్షులు - పిట్టలు. నీడ+అంతంబులన్ - గూండ్లయొక్క చివరలను, "ని. కులాయోనీడమస్త్రియాం" అ.వ్య. ః నీయతేతృణాదికమత్రేతినీడం. తృణాదులు దీని యందుంచఁబడును. ఉండి మెడల్ నిక్కించి - అబ్జులనుజాచి, నల్దిక్కులన్ - నాలుగుదిశలను, చూడన్ - చూచుచుండఁగా. తుమ్మెదగాణ - తుమ్మెదయనుగానముచేసెడి స్త్రీ-తుమ్మెదయను పాటకత్తె. పాడన్ - సంగీతమునుబాడఁగా, తెలిమించున్ - తెలుపుయొక్క యధికమును, కూడన్ - కలియఁగా, అబ్జేక్షణల్ - కమలములవంటి కన్నులుంగల స్త్రీలు, మేడన్ - హర్మ్యమునందు, ఇచట 'మేడ' దేశ్యము "నూ వ్యతిరిక్తాస్సంప్రదాయతో వేద్యాః" నన్న. నిద్దురమంపు వీడన్ - నిద్రయొక్క మత్తు వదలిపోఁగానే, కమనుల్ - ఇచ్ఛగలవాండ్రు-అనఁగాఁగాముకులనుట. "ని. కమనః కాముకే కామే" విశ్వ. మీనాంకుతోన్ - మన్మథునితో, కూడన్ - కలియఁగా, అనఁగా వలపుకాండ్రు కనిపింపకపోఁగాననుట, క్రీడాలంబమ్ములు - రతికేళియొక్క పట్లు, వీడనాడన్ - విడిపోఁగొట్టఁగా, తమితోడన్ - మోహముతో, తెల్లవారెన్ - ప్రభాత కాలమయ్యెను, అనఁగా నుదయమయ్యెననుట. ఈపద్యముయొక్క నాలుగవపాదమున నభేదప్రాసము చెప్పఁబడినందులకు "గీ. పెద్దలాకుచు దనకు న ♦ భేద మగుట, ళళలకు నభేదమట్టుచు ♦ గలుగు కతన, క్షితిని మూఁడవసరళంబు ♦ యతులఁ బ్రాస, ములను లఘ్వలఘుల కార ♦ ములకు నిలుచు" అప్ప. "రలయో ర్లడయో స్తద్వ ల్లళయోశ్శసయోరపి, వబయో ర్నణయో శ్చాన్తే సవిసర్గా విసర్గయోః సబిందుకాబిందుకయోః స్యాదభేదేనకల్పనమ్" భోజ. ఉదా. "తోటకము. తాలిమిఁదూలిన ♦ తాపస పత్నుల్, ప్రీడవనంబున ♦ ఓడ్కొగి జాలన్" కూర్మపు. "చ. చిలుకలుగూయునో చెవులు ♦ సిల్లులువోవఁగ నంచు నెన్నఁడు, న్వైడలఁడు నందనోపవన ♦ వీథులకై" శృం. నై. 'చూడన్-పాడన్-వీడన్-కూడన్-ఆడన్-తోడన్' ఇట్లు చెప్పుటచేత నంత్యానుప్రాసాలంకారమును, స్వభావోక్త్యలంకారమును. 'తుమ్మెదగాణపాడ' ఇచట రూపకాలంకారమును, 'కమనుల్ మీనాంకుతోఁగూడ' ఉపమాలంకారము. "తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః" కావ్యాద. బిల్హణకవియు నిట్లె వర్ణించియున్నాఁడు. ఇది శైలికిమాత్రమే యుదహరింపఁబడుచున్నది.

"స్వైరం కైరవకోరకాన్ విదళయన్ యూనాం మనః ఖేలయన్,
అంభోజాని నిమీలయన్ మృగదృశాం మానం సమున్మూలయన్
జ్యోత్స్నాం కందళయన్ దిశో ధవళయ న్నంభోధి ముద్వేలయన్,
కోకానాకులయన్ తమః కబళయ న్నిందు స్సముజ్జృంభతే" సం. బిల్హ.

తా॥ ఓ రాజా! పక్షులు గూండ్లనుండి మెడలనుజాచి నాలుగువైపులం జూచుచున్నవి. తుమ్మెదలు గానముచేయుచున్నవి. కలువలెల్లను దెల్లవడినవి. మేడలయందు శయనించిన కాములులకు నిద్రమత్తువీడుచున్నది. ప్రియురాండ్రయొక్కయుం బ్రియులయొక్కయుం గలయికపట్లు విడిపోయినవి. కాముకులప్పుడే స్వస్థానములకుం జేరిరి. కాంతలకు మోహమిండియు నింతలోనే తెల్లవారినదిగదా!

క. తమి తీఱె రమణరమణుల, తమతీఱెన్ సాంధ్యరాగ ♦ ధారాళరుచుల్
గమికూడె రథాంగవిహం, గమి గూడెం బ్రాణనాథు ♦ గాఢప్రేమన్. 108.

అ॥ తమితీఱెన్ చీఁకటి పోయెను, వ్యు. "తామ్యంతి విరహిణః అత్రేతి తమీ" రమణరమణులతమితీఱెన్ – కాముకులయొక్కయు కామినులయొక్కయు మోహము పూర్తియయ్యెను, సాంధ్యరాగధారాళరుచుల్ – సంధ్యాకాలపు టెఱ్ఱని కాంతియొక్క యడ్డపాటులేని కాంతులు, గమిగూడెన్ – గుంపుగాఁగలిసెను, ప్రాణనాథుగాఢప్రేమన్ – పతియొక్క యధికమయిన స్నేహముచేత, రథాంగవిహంగమి – ఆఁడుచక్రవాకపక్షి, కూడెన్ – పతితోఁగలిసెను, "తెల్లవారఁగనే రాత్రియొక్కయు జారిణీజారులయొక్కయుం దమినశించెను. చక్రవాకపక్షులును సంధ్యాకాలపుటరుణకాంతులునుగూడెను" యిది తుల్యయోగితాలంకారము. "వర్ణ్యానామితరేషాంవా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా, సంకుచన్తి సరోజాని స్వైరిణీవదనానిచ" కువ. "నియతానాం సకృద్ధర్మః సాపునస్తుల్యయోగితా" కా, ప్ర. 'తమితీఱె రమణరమణుల తమితీఱె – గమిగూడెరథాంగవిహంగమి గూడె' పదయమకాలంకారమును.

తా॥ చీఁకటియంతయు నశించెను. సతిపతుల మోహముడంగెను. అరుణోదయపు కాంతి యెల్లెడనిండెను. జక్కవలు జతగూడెను.

— సూర్యోదయవర్ణనము —

సీ॥ బటువుగా నాకాశ ♦ బౌద్ధచూడామణి, పెట్టినకుంకుమ ♦ బొట్టనంగ
సమయవర్తకసురే ♦ శ్వరదిశావిపణిలం, బిత మైనలత్తుక ♦ బిళ్ళ యనఁగ
నఖిలజగత్ప్రాణి ♦ హరణకాంక్షం బురారి, కెంగేలం బట్టిన ♦ కేడె మనఁగ
బహువిహంగమకులా ♦ స్పదవిష్ణుపదవట, ప్రథమదిక్శాఖాగ్ర ♦ ఫల మనంగ
తే॥ వాసవాశాధరాధర ♦ వ్యాసమాని, వల్లభుఁడు 'నదైవం కేశ ♦ వాత్పరం, బ
టంచునెత్తినహస్తాను ♦ ణాబ్జమనఁగ, భానుఁ డుదయించె దేదీప్య ♦ మానుఁడగుచు 109

అ॥ ఆకాశబౌద్ధచూడామణి. ఆకాశ – అంతరిక్షమనెడి, బౌద్ధచూడామణి – బుద్ధునిచేఁ గల్పింపఁబడిన మతస్థులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడు, బటువుగాన్ – గుండ్రముగాను పెద్దదిగాను, పెట్టినకుంకుమబొట్టు – మొగమునందుఁబెట్టుకొనిన యెఱ్ఱనికుంకుమబొట్టు, అనంగన్ – అనునట్లుగాను, సమయ......బితము. సమయ – కాలమనెడి. వర్తక – వర్తకము చేయువానియొక్క,

బేరముచేసెడివానియొక్క, సురేశ్వరదిశావిపణి – తూర్పుదిక్కనెడిఅంగళ్ళవీధియందు, లంబితము – వ్రేలాడఁగట్టినది. ఐనలత్తుకబిళ్ళ – అయినట్టి లక్కతోఁగుండ్రముగాఁ జేయఁబడిన యొకవస్తువు, అనఁగ౯ – అనుకొనునట్లుగాను, పురారి – దానవులయొక్కమూఁడుపట్టణములను నాశనముచేసిన శివుఁడు. అఖిల......కాంతుల౯. అఖిల – సమస్తమయిన, జగత్ – లోకములయొక్క; ప్రాణహరణ – ప్రాణములను నాశమొనర్చుటయందు, కాంతుల౯ – కోరికతో, కెంగేల౯ – ఎఱ్ఱనికాంతిగల తనయొక్కచేతితో, పట్టినకేడెము – ధరించినడాలువాలు, అనఁగ౯ – అనితలంచునట్లును, బహు......ఫలము. బహు – అనేకమయిన. విహంగమ – పక్షులయొక్క, అనేకులయిన ఖేచరులయొక్కయని భావము. కుల – సముదాయమునకు, అప్రద – స్థానమయిన, విష్ణుపద – ఆకాశమనెడి, వట – మఱ్ఱిచెట్టుయొక్క, 'ని వియ ద్విష్ణుపదం వాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' అ. ప్రథమదిక్ – తూర్పుదిశయందుండెడి, శాఖ – కొమ్మయొక్క, అగ్ర – చివరనున్న, ఫలము – పండు అనంగ౯ – అనియూహించునట్లును, వాస......భుఁడు. వాసవాశా – తూర్పుదిశయందలి, ధరాధర – పర్వతమనెడి, వ్యాస – వ్యాసుఁడనుపేరుగల, మౌనివల్లభుఁడు – మహర్షులలో శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడు, 'నదైవం కేశవాత్పరం' విష్ణువుకంటె నితరమయినదేవుఁడులేఁడు, అటంచు౯ – అనిచెప్పుచు, ఎత్తినహస్తారుణాబ్జము – మీఁదికెత్తిన యెఱ్ఱదామరవంటి చేయియో, అనఁగ౯ – అనునట్లును, ఇచట వ్యాసమహర్షి కాశీక్షేత్రముననిలిచి విష్ణువుకంటె భగవంతుఁడింకొకఁడులేఁడని తనకుడిచేతిని పైకెత్తగా భృంగీశ్వరుఁ డాహస్తమును స్తంభింపఁజేసినందున నాచేయిక్రిందికిరాక యట్లెయుండఁగా శివస్తుతియొనర్చినంత నాహస్త మెప్పటివలెవచ్చెనని కొన్నిపురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. "శా. కాశి౯ వ్యాసుఁడు చంద్రశేఖరుని ధి ♦ క్కారించి విష్ణుండ లో, కేశుండంచు వచింపఁగానతని యాక్షేపంబువారించియు౯, గ్లౌకంబొప్ప భుజద్వయిన్నిలిపి శి ♦ క్షింప౯ మదింబూనునం, దీశుండిచ్చు సమస్తకామ్యములు" చిరి. వ్యాసునిహస్తములోఁబోల్చుటకుదా "వహ్నిస్ఫులింగ ఇవ భానుర యంచ కాస్తి" వా, నూ. చెన్నపురప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారమున వ్యాసభుజస్తంభము అనియొకగ్రంథమేకలదు. తత్కర్త రొబ్బి వీరభద్రకవి. భానుఁడు – సూర్యుడు। దేదీప్యమానుఁడు – మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నవాఁడు, అగుచు౯ – అయి, ఉదయించె౯ – పుట్టెను, అనఁగాఁ బొడ్డువొడిచెననుట, ఇచట వ్యాసునిహస్తము స్తంభింపఁబడినట్లె సూర్యుఁడాకాశముననుండెనని యుపమానము గ్రహింపవలయును. ఈపద్య మంత్యానుప్రాసములోఁ జెప్పఁబడినది. ఆకాశబౌద్ధచూడామణి, ఇత్యాదులు రూపకాలంకారమును, 'కుంకుమబొట్టనంగ' ఇత్యాదు లుత్ప్రేక్షాలంకారమును అగుటచే అంగాంగిభావసంకరము. "క. అసిజిహ్వాభయదంబై, యసమమహాబల విశేష♦హారియునై యి, వ్వసుధభవద్భుజదండము, పొసఁగున్ ఫణిమాడ్కినో బ♦భూవరునరసా" కా. సం. "అవిశ్రాంతిజుషామాత్మ న్యంగాంగిత్వం తు సంకరః" కా. ప్ర.

తా॥ ఆకాశమనెడి బౌద్ధసన్యాసి తనముఖమునందు గొప్పగాఁబెట్టుకొనిన కుంకుమబొట్టనునట్లును, కాలమనెడివర్తకుడు తూర్పుదిక్కనెడి దుకాణమునందు వ్రేలఁగట్టిన లక్కబిళ్ళయోయనునట్లును, ఈశ్వరుఁడు చతుర్దశభువనములను నాశమొనర్పఁబూని తనచేతఁబట్టుకొనిన డాలువలెను, ఆకసమనెడిమఱ్ఱిచెట్టుయొక్క తూర్పుకొమ్మచివర నున్నఫలమోయనఁగను, ఉదయపర్వతమనెడి వ్యాసమహర్షి 'నదైవం కేశవాత్పర' మని యెత్తినకుడిహస్తమో యనఁగను, సూర్యుఁడు మిక్కిలిప్రకాశముతో నుదయించెను.

వ॥ ఇట్లు సూర్యోదయం బయ్యె నంతకు మున్న యన్నామమాత్రబ్రాహ్మణ కలాప కోకిలాలాప దురాపస్వాపసమాప సమయసమాలోకితాశేషభూషా విశేష వర్జితప్రతీకఁడై సొమ్ముపోవుటకు నొకింత చింతలేక యతనివివేకహీనతకు దుఃఖింపుచుండె నిట నతండును బ్రకటితవిటఝాటహాటకసంఝాట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబైన వేశవాటంబు చేరి యందుఁ బ్రకల్పితమోహాం బగుచంపకగంధి గేహంబు చొరంబడిపోవు సమయంబున. 110.

ఆ॥ ఇట్లు - ఈవిధముగా, సూర్యోదయంబు+అయ్యెన్-ప్రొద్దుపొడిచెను, అంతకుమున్న-ఆవేళకుముందుగానే, అన్నామ. . . . . ప్రతీకుఁడై. అన్నామమాత్ర - అయొక్క-పేరునకు మాత్రము, బ్రాహ్మణ - విప్రుఁడుగా, కలాప - భూషణమయిన, కోకిల+ఆలాప - కోయిల వంటి నిండుగాఁగలమాటలచేత, దురాప+స్వాప - పొందఁగూడని నిద్రయొక్క, సమాపసమయ- కడపటికాలమున, సమాలోకిత - చూడఁబడిన, అశేష - సమస్తమయిన, భూషావిశేష - ఆభర ణములయొక్క-భేదములను, అనఁగా ననేకవిధములగు సొమ్ములననుట, వర్జిత+ప్రతీకఁడై - విడువఁ బడిన యవయవములుగలదిరై, సొమ్ము+పోవుటకును - తనమేనఁగల నగలన్నియుఁబోయినందు లకు, ఒకింత - కొంచెమయినను, చింతలేక - విచారపడక, అతనివివేకహీనతకున్ - ఆపెనిమిటి దయిన తెలివితక్కు-వకుగూర్చి, దుఃఖింపుచుండెన్ - ఏడ్చుచుండెను. ఇటన్ - ఇక్కడ, అతం డును - అనిరంకుశుఁడును, ప్రకటిత . . . . . ఘాటంబు. ప్రకటిత - ప్రసిద్ధికెక్కిన, విటఝాట వలపుకాండ్రసముదాయముయొక్క-, 'ని. ఝాటము-సమూహము' శ. చం. హాటక - బంగార మనెడి, సంఝాట - అరణ్యమును, 'ని. ఝాటోనికుంజే కాంతారే' విశ్వ. సముచ్చాటన - వెళ్ళఁ బెఱుకుటయందు, నిరాఘాటంబు - అడ్డులేనిది, ఐనవేశవాటంబు - అయినట్టివేశ్యావాటిక, 'ని. వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయః' అ. చేరి - పొంది, అందున్ - అయిండ్లవరుసలో, ప్రకల్పిత మోహాంబు - కల్పింపఁబడినమరులుగలది, అగుచంపకగంధిగేహంబు - అయినట్టిచంపకగంధియొక్క- యిల్లు, చొరఁబడి - ప్రవేశించి, పోవుసమయంబునన్ - పోవుచున్నకాలమున, ; ఇందు 'కలాప కోకిలాలాప దురాప స్వాప సమాప-ప్రకటిత విట ఝాట హాటక సంఝాట సముచ్చాటన నిరాఘా టంబు' ఇవి వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'అశేషభూషావిశేష-నిరాఘాటంబైనవేశవాటంబు-మోహాం బగు చంపకగంధిగేహంబు' ఇత్యాద్యనుప్రాసాలంకారము. 'హాటక సంఝాట సముచ్చాటన' మనుటచేత నిరవయవరూపకాలంకారము. 'నిరంగంకు శుద్ధం' కా. ప్ర. 'క. అవయవమాత్రంబుననే, కవిమతి విశ్రాంతిమైనఁగననిరవయవం, బవనినిది కేవలంబును, ద్వివిధతమాలికయునయ్యె' నరస.

తా॥ ఈవిధముగా ప్రొద్దుపొడిచెను.అంతకుఁబూర్వముననే బ్రాహ్మణుఁడను పేరుతో మాత్రము సంచరించుచున్నయానిరంకుశుని వ్యతిరేకప్రసంగములచేతఁ గష్టముగనిద్రించి మేలుకాంచినవెంటనే తనమేనఁగల నగలన్నియు సంగ్రహించినట్లుగ్రహించియాందుల కించుకయైనను విచారపడక యాతని వివేకశూన్యతకు మిగుల విలపించుచుండెను. ఇచట నిరంకుశుఁడు మిండలధనమునంతయు మొదలంటఁ గుళ్ళగించుటయందు ముందంజగల లంజలవీధి కేతెంచి యందు దుంపుడుకత్తె యగు చంపకగంధి యింటం జొచ్చిన.

—: నిరంకుశుఁడు వేశ్యను జేరఁబోవుట :—

ఉ॥ నిద్దుర మేలుకాంచి రమణీయతఁ ♦ బూర్ణసుధామరీచికిం
బెద్దతికంబు దెచ్చు తన ♦ మెచ్చులమోము నిషేచనక్రియం
దద్దయు గారవించి ప్రమ ♦ దంబున నద్దముఁ జూచి నామముం
దిద్దుచు నున్నయున్నమిత ♦ దీప్రకుచం గని చేరఁబోవఁగన్. 111.

అ॥ నిద్దురన్—నిద్రనుండి, మేలుకాంచి—మేలుకొనినదై, రమణీయతన్—ఒప్పిదముచేత, పూర్ణసుధామరీచికిన్ — అమృతకిరణములుగలవాఁడయిన నిండుచంద్రునకు, పెద్దతికంబున్ — వృద్ధత్వమును, ముసలితనమును, తెచ్చు తన మెచ్చుల మోము — తేఁగలిగినటువంటి తనయొక్క మనోహరమయిన ముఖమును, నిషేచనక్రియన్—నీళ్ళతోఁ గడుగుటచేత, తద్దయున్—అత్యంతముగా, గారవించి—గొప్పతనముగలుగునట్లుచేసి, ప్రముదంబునన్—సంతోషముతో, 'ని. ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రమోదామోదసమ్మదాః' అ. అద్దమున్—దర్పణమును, చూచి—వీక్షించి, నామమున్—బొట్టును, దిద్దుచున్—చక్కఁగా సవరించుకొనుచు, ఉన్న + ఉన్నమితదీప్రకుచన్ — ఉండినటువంటి ఉన్నతస్తనములతో నొప్పుచున్నదానిని, కని—చూచి, చేరన్ + పోవఁగన్—సమీపించఁబోఁగా, ఈపద్యమున 'నిద్దుర' అను ప్రయోగమునకు 'సూ. తద్భవే సంస్కృతీయే స్యు, రాదేశాద్యాస్తదన్యతః, స్యాద్వర్ణస్య వ్యత్యయశ్చ. క్వచిత్ కవిసమ్మతః'' అథ. ఉదా. ''ఉ. నిద్దుర మేలుకొమ్ము రజనీకరవంశవతంస'' శృం. నై. 'చ. ఏమిచెప్పని, ద్దురవునమున్న గాఁ దెలిసి' రా. పాం. 'పెద్దతికము' అనుటకు 'సూ. అన్యేచ బహవో దేశ్యా, వర్ణకా అర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్య లోపస్స్యాత్. క్వచిద్వర్ణాగమోమతః'' అథ. 'పూర్ణసుధామరీచికిం బెద్దతికంబుఁ దెచ్చు తనమెచ్చులమోము' అనుటచే నుపమాలంకారమని దండిమతము. ''స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి. ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి. కదర్థయతి నిందతి, తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామి మే ప్రోక్తాః. కవీనాంబుద్ధి సౌఖ్యదాః'' కావ్యాద. ఇచట నుపమాలంకారమయిన చంద్రునికంటె ముఖము నతిశయ కాంతిగలదానినిగా వర్ణించుటచే అసంబంధసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. ''నిగీర్యాధ్యవసానంతు ప్రకృతస్య పరేణయత్, ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం, యద్యర్థోక్తౌచ కల్పనమ్, కార్యకారణయోర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా'' కా. ప్ర. ఉదా. ''రాకాయామకలంకంచే: దమృతాంశోర్భవేద్వపుః, తస్యాముఖంతదా సామ్యపరాభవమవాప్నుయాత్'' రుద్ర. కొందరుదీనినే విరోధాలంకారముగ నిర్ణయించిరి. ''ఉపమానాద్యదన్యస్య. వ్యతిరేకస్సఏవసః, హేత్వోరుక్తావనుక్తీనాం. త్రయే సామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యామథాక్షిప్తే, శ్లిష్టే తద్వత్త్రిరష్టసః'' కా. ప్ర. ఉదా. 'ఇయం సునయనా దాసీకృతతామరసశ్రియా, ఆననేనాకలంకేన. నిందతీందుం కలంకినమ్'' ఉద్భ. ఆభరణాదుల నేమియుఁ జెప్పక ప్రత్యేకముఖవర్ణనమే చెప్పఁబడుటచేత నిందు మాధుర్యచేష్ట వర్ణింపఁబడియున్నది, ''ఆభూషణేఽపి రమ్యత్వం. మాధుర్యమితి కథ్యతే'' ప్రతా,

తా॥ నిద్రలేచి పున్నమనాఁటిచంద్రునిఁ దిరస్కరించునట్టి తనముఖమును గడిగికొని యద్దముఁ జూచుచుఁ దిలకమునుదిద్దుకొనుచున్న యాగబ్బిగుబ్బలాడిని గాంచి డాయఁబోఁగా.

—: వేశ్యప్రశ్నించుట :—

మత్త॥ మత్తకోకిలనాద విప్రకు ♦ మారమన్మథుతోడ వే
షోత్తరంబుగ నిట్లు పల్కె స ♦ ముజ్జ్వలస్థితి నోరి నన్
జిత్తజాశుగపాళిపాలుగఁ ♦ జేసి యన్యవిలాసినిన్
దత్తరంబుగఁ బోయికూడితి ♦ దాని కేమని పల్కెదన్. 112.

అ॥ మత్తకోకిలనాద-మదించినకోయిలవంటి కంఠధ్వనిగలదయిన యావేశ్య. ఇచట. కోయిల ధ్వనినిగూర్చి 'మయూరచాతకచ్ఛాగ, క్రౌంచకోకిలదర్దురాః, గజశ్చసప్తషడ్జాదీన్. క్రమాదుచ్చారయంత్యమీ'' "పికఃకూజతిపంచమమ్'' సం. ర "పంచమలయాగీతిః'' సం. బిల్హ. విప్రకుమారమన్మథుతోడన్-మన్మథునివంటిచక్కనివాఁడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునితో, వేషోత్తరంబుగన్-వస్త్రభూషణాద్యలంకారములయొక్క యతిశయముతో, సముజ్జ్వలస్థితిన్-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నట్టియునికిచేత, ఇట్లు-ఈవిధముగా, చెప్పఁబోవువిధముగా, పల్కెన్-వచించెను, ఓరి శృంగారావేశమువనుండి స్నేహముతోఁబిలుచుట. 'సూ. ఓరియోసిమైత్రియందుఁగలవు' బా. వ్యా. అధర్వణాచార్యులును 'సూ, నీచతాయాంరిసీస్యాతాం క్వచిన్మైత్ర్యాంచ తచ్ఛ్రుతిః' అని వచించియుండెను. నన్-నన్ను, చిత్తజాశుగపాళిపాలుగన్. చిత్తజ-మన్మథునిపైన, ఆశుగ-బాణములయొక్క, పాళి-వరుసలకు, పాలుగన్-వశమగునట్లుగా, లోఁబడునట్లుగా, చేసి-కలిగించి, అన్యవిలాసినిన్-మఱియొకశృంగారనాయికను, తత్తరంబుగన్-త్వరితముగా, ఇది తద్రాశబ్దభవమని కొందఱందురుగాని తరశ్శబ్దభవము ఇచటఁ గొందఱు శకటరేఫమగునందురు కాని, తత్తఱము. తత్తరము ఈ రెండురూపములునుగలవు. 'సూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి, యథాశ్రోత్రానురంజనం. యథాప్రసిద్ధిసర్వత్ర శబ్దానాంకల్పనామతా'' అధ. పోయి-వెళ్ళి, కూడితి-సంగమముచేసితివి, దానికిన్ - ఆనేరమునకు ఏమని-ఏమిసమాధానముచెప్పెదవో, ఇచట 'ఏమని' అని సంధిచేయుటకు. 'సూ. ప్రాయస్తుస్యాత్కిమాదికస్యేతః' నన్న. పల్కెదన్-ఇఁకఁజెప్పుము. ఈపద్యమున 'పల్కెదన్', అను ప్రయోగమునకు 'సూ. ప్రార్థనార్థేమురేకత్వే, కథ్యతేమధ్యమార్థకః, విభాషాంతంవపం త్యేకేవప్రాణేతుకదాచన' అని యధర్వణాచార్యులు వచించియుండినను 'సూ. మధ్యమపురుషమువర్ణంబున కచ్ఛపరంబగునపుడును గొన్నియెడల లోపంబు చూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అడిదెనీదుపందెము" కళా. 'భవచ్చిత్తేప్సితంబెద్దిచెప్పనినన్' మార్కం. కవిమత్తకోకిలయను శబ్దమును సార్థకముచేయుచు మత్తకోకిలా వృత్తమును జెప్పినాఁడు. ఇది వేశ్యప్రౌఢగావుననే నిర్భయముగా సంభాషింపఁగలిగినది. "ఉదయద్యౌవనాముగ్ధా.లజ్జావిజితమన్మథా,లజ్జామన్మథమధ్యస్థా.మధ్యమోదితయౌవనా,స్మరమందీకృతవ్రీడా. ప్రౌఢాసంపూర్ణయౌవనా'' మఱియు ఖండితనాయికగా వర్ణింపఁబడినది. "నీత్వాన్యత్రనిశాంప్రాత రాగతేప్రాణవల్లభే, అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితాఖండితామతా'' ప్రతా. మఱియు "జ్ఞాతేఽన్యాసంగవికృతే. ఖండితేర్ష్యాకషాయితా'' దశ. "సీ. విభుఁడన్యసతిఁజెంది ♦ వేకువరాఁగుందు, నబలఖండిత'' మధ్యధీరగావర్ణింపఁబడినది. "తే. తప్పుగలభర్త్రమోలసోత్ప్రాసఫణితిఁ, గేరడములాడు సతిమధ్యధీర'' ఉదా. "మోమునఘర్మశీకరస ♦ మూహముగానఁగనయ్యెనిప్పుడా, రామవిహారకేళిని భరంపడినాఁడవొనన్నుఁబాసియా, రేమదనాస్త్రఘాతముల ♦ వేఁగితొనీయురమెల్లఁదద్వ్రణ, స్తోమము సోఁకియున్నయదిచెప్పఁడఁగాంత యొఱుంగఁజెప్పుమా'' శా. శం.

తా॥ కోయిలకంటికంఠస్వరముతో వినసొంపయినపలుకులుగల యాచంపకగంధి యందగాఁడగునిరంకుశునితో నోయీ! ఈరేయి నన్ను మఱలుకొలిపి యింకొకవిటకత్తెదాపుచేరి దానిం గలసి వచ్చితివి. అందుల కిపు డేమిసమాధాన మిచ్చెదవు?

—: నిరంకుశుఁ డాపెతో నారాత్రికథ చెప్పుట :—

క॥ ఆమాట వివిధమాయా, స్తోమపుఁబలుమాట గాఁగఁ ♦ జూడక వాఁ డా
యామద్వయపరివర్తన, కోమలి కెఱిఁగించెఁ బూస ♦ గుచ్చినరీతిన్. 113.

అ॥ వాఁడు—ఆనిరంకుశుఁడనెడి బ్రాహ్మణుఁడు, ఆమాట — ఆచంపకగంధియొక్క—పలుకు, వివిధ—మాట, వివిధ—నానావిధములయిన, మాయ—కపటముయొక్క—, స్తోమపుఁబలుమాట — సమూహముతోఁగూడిన యధికమయినబరువు, కాఁగన్ —అయియుండఁగా, చూడక — అందలియర్థమును దెలిసికొనక, కోమలికిన్—ఆబోగమదానికి, ఆయామద్వయప్రవర్తన — గతించినరాత్రియందలి రెండు జాములలో జరిగిన యావృత్తాంతమంతయును, పూసగ్రుచ్చినరీతిన్—దారమున వరుసగాఁబూసలుగ్రుచ్చినట్లు గుడుదిగుడు లేకుండ, సక్రమముగాననుట. ఎఱిఁగించెన్ తెలియఁజేసెను, చెప్పెను, 'ఆవేశ్యయొక్క—కపటవాక్కులను దెలిసికొనలేకపోయెననుటకు 'భోగదూర్వాంకురా కాంక్షీ శ్వభ్రపాతమచింతయన్, మనోహారిణకో బ్రహ్మన్,దూరఁవిపరిధావతి' యో. వా. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనకుఁదనభార్యకు జరిగినకథయంతయుఁజెప్పెననుటనుగూర్చి 'అర్థనాశంమనస్తాపం . గృహిణీచరితానిచ, నీచవాక్యం చాపమానం. మతిమాన్నప్రకాశయేత్' చాణ ఇట్లు వచింపఁబడియుండుటచే దుష్ప్రవర్తనులకిట్టి గుణములుండునని దెలియఁదగినది. ఇచటఁబూసగ్రుచ్చినట్లనుటలో నర్థరమణీయము గలదు. ఇట్టి ప్రయోగములను జూచియే కాఁబోలు నాధునికులును బ్రయోగించుచుంశిరి. "చ. అని తనకన్న స్వప్నమిను♦మంతయుఁవీడక పూసగ్రుచ్చిన, ట్లనఘుఁడు భార్యకున్ వినిచె' రాజ సం. ఆవేశ్య మాయవలోఁబడినందున రానున్న గతిగానలేకపోయెను. "మాంసలుబ్ధోయథామత్స్య, లోహశంకుంనపశ్యతి, సుఖలుబ్ధస్తథా దేహీయమబాధాంనపశ్యతి" గరు. "అజానంమాహాత్మ్యంపతతు శలభాదీపదహనే. సమీనోఽప్యజ్ఞానాద్బడిశయుతమశ్నాతుపిశితం, విజానంతోప్యేతేవయమిహవిపజ్జాలకుటిలా, న్నముంచామఃకామానహహగహనోమోహమహిమా" భర్తృ. మిడుత యజ్ఞానమున నగ్నిలోఁబడి నశించుచున్నది. చేఁపమోసపోయి యెరకైనోరుచాపి చచ్చుచున్నది. అందుకొంత సబబున్నదికాని మానవులు తెలిసియుఁదెలియనివారై దుఃఖభూయిష్టమయిన స్త్రీ సంపర్కమును విడువలేక చిక్కులఁబడుచున్నారు. 'ఆమాట వివిధమాయాస్తోమపుఁబలుమాట, అనుప్రాసాలంకారము. 'కోమలికెఱిఁగించెఁ బూసగ్రుచ్చినరీతిన్, ఉపమాలంకారము.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁ డావెలయాలిపలుకులయందలి కపటమును దెలిసికొనలేక గతించిన రాత్రియందు జరిగిన వృత్తాంతమంతయు నామెతో వరుసగాఁజెప్పెను.

వ॥ అదియు విశ్వసించినదియుం బోలెఁ దదీయవచనంబుల నాకర్ణించి నిరంతర సౌఖ్యాంబుధి నతనిం దేల్చుచుఁ జిత్తంబుఁదుల్చుచుఁ గొన్నిదినంబులు గడపినంతట 114.

అ॥ అదియున్—ఆవేశ్యయు, తదీయవచనంబులన్—ఆనిరంకుశునియొక్క— వాక్యములను, విశ్వసించినదియుంబోలెన్—నమ్మినదానివలె, అతనిన్—ఆవిప్రుని, నిరంతరసౌఖ్యాంబుధిన్ — ఎడతెగని

సుఖమనెడి సముద్రమునందు, తేల్చుచున్-తెప్పవలెఁదేలింపుచు-ఓలలాడించుచు, చిత్తంబున్-మనస్సును, తుల్చుచున్-వేగిరపెట్టుచు, కొన్నిదినంబులు-కొంతకాలము, కడపిన + అంతటన్ - దాఁటిపోవునట్లు చేసినపిమ్మట, ఇచట నిరంకుశసౌఖ్యాంబుధి యతనిం దేల్చుచు, నను చేత నిరవయవరూపరూపకాలంకారము. "తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, 'నిరంగంతుశుద్ధమ్' కా. ప్ర.

తా॥ ఆవెలయాలును వానిమాటలునమ్మినదానివలెనటించి పూర్వమునకన్న మిగులసౌఖ్యము నొడఁగూర్చుచుఁ గొన్నిదినంబులు గతించినతరువాత.

—:o: వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురిమ :o:—

సీ॥ దేవాదులకు మ్రొక్కు ♦ తీఱదాయె నటంచుఁ, జెల్లింపుచును దాని ♦ తల్లికొంత
యేరికెద్దులుదూఁగ ♦ మేమింక నిడుమంచుఁ, దమకించి దానిసో ♦ దరుఁడు కొంత
యంగడి నేమేమొ ♦ యమ్ముచున్నా రంచుఁ, గంఁద్రలై దానిచె ♦ ల్లెండ్రు కొంత
యన్న రాదాయెఁగా ♦ వన్నెచీర యటంచు, వావిఁదెల్పుచు దాని ♦ వదినెకొంత

తే॥ యక్కతోడు సుమీ నాకు ♦ ముక్కుకైనఁ, జేసి తెప్పించుమని దాని ♦ దాసికొంత
మెల్లమెల్లనఁ జేతిసొ ♦ మ్మెల్ల నిట్లు, గుల్లగుట్టగఁ దిని తల్ల ♦ డిల్లఁజేయు. 115.

అ॥ దానితల్లి - ఆబోగముదానియొక్కతల్లి, దేవాదులకున్ - వేల్పులుమొదలయినవారికి, మ్రొక్కు - అపత్కాలమునఁబెట్టినదండము, తీఱదాయెన్ - ఇప్పటికిని దీర్చుకొనలేకపోతిమి, అటంచున్ - అనిచెప్పుచు, చెల్లింపుచును - ఆమ్రొక్కుబడితీర్చుపనిని జరిగించుచు, కొంత - కొంతధనమును, దానిసోదరుఁడు - ఆవేశ్యకుఁదోడఁబుట్టినవాఁడు, ఏము - మేము, ఇచట 'ఏము' అనుటకు 'సూ. నీమీనేమేహల్లులకులోపంబు విభాషనగు' ప్రౌ. వ్యా. ఇఁకన్ - ఇఁకమీఁదట, ఏరికిన్ - సర్వావయవములుఁగలనాగలికి అనఁగానన్నిటితోఁగూడినదనుట, ఎద్దులు - ఎడ్లనుగొనుటకు, తూఁగము - తూఁగలేము, ఒకవస్తువును దులయందుంచ దానితోనింకొకవస్తువును సరిచూచుటకై రెండవవైపున నుంతురు. అదియే తూఁచుట. అధనమును భరించలేమనుటయే తూఁగలేమనుట "సూ. లోకోక్తీనాంభవేద్యోగో యదిస్యాచ్ఛ్రుతిరంజనమ్" అథ. ఉదా. "సీ. అండజాధీశనీయాకారరేఖతోఁ, దులఁదూఁగలేవువస్తువులు జగతి" శృం. నై. ఇడుమంచున్ - ఇమ్మనియడుగుచు, తమకించి, త్వరపడి, కొంత - మఱికొంతద్రవ్యమును, దానిచెల్లెండ్రు - ఆబోగముదానికిఁదరువాతఁబుట్టిన యాఁడువాండ్రు, అంగడిన్ - సరకులమ్మెడు కొట్టులో, ఏమేమొ - ఏవేవోవస్తువులను, అమ్ముచున్నారు - విక్రయించుచున్నారు, అంచున్ - అనిపలుకుచు, గంద్రలై - గడుసుతనముగలవారై, కొంత - ఒకకొంతసొమ్మును, దానివదినె - అయింపుడుకత్తెయొక్కయన్నపెండ్లాము, అన్న - ఓయన్నయ్యా, వన్నెచీర - రంగులకోక, రాదాయెఁగా - రాకపోయెనుగదా, అటంచున్ - ఇట్లుచెప్పుచు, వావిన్ - బంధుత్వపువరుసను, తెల్పుచున్ - తెలియఁజేయుచు, కొంత - కొంతరొక్కమును, దానిదాసి - ఆబిడయొద్ద నూడిగముచేయునది, నాకున్ - నాకు, ముక్కుకైనన్ - నాసాభరణముయినను, చేసితెప్పించుము - చేయించితెప్పించుము, అక్కతోడుసుమీ - మా అక్కయ్యతోడుసుమా, శపథపూర్వకముగాఁబలుకుట, అని - ఇట్లని, కొంత - కొన్నిరూకలను, మెల్లమెల్లనన్ - చల్లచల్లఁగా, చేతిసొమ్మెల్లన్ - అతనిచేతఁగలరొక్కమంతయును, ఇట్లు - ఈప్రకారముగా,

గుల్లగుట్టగన్ - క్షుద్రశంఖములగుట్టగా, అనఁగా ధనమునుగవ్వలగుట్టవలెఁ జులకనగాఁజూచియనుట. గుల్లయనుటకు "ని. క్షుద్రశంఖముదనరారు, గుల్లయనఁగ" ఆం. భా. తిని-మ్రింగి వేసి-కర్చుపెట్టి, ధనమునుదృణీకారభావముతో వెచ్చించియనుట, తల్లడిల్లఁజేయన్ - అతని వ్యాకులపడునట్లుచేయఁగా, ఈపద్యమున 'గండ్రలై' అనుటకు "శా. తండ్రీ నాకునను గ్రహింపఁగదవైశ్యంబంచుఁ బ్రార్థించినన్, గండ్రల్గానటులాడి" స్వా. మ. 'చెల్లెండ్రు' అనుటకు 'సూ. నిత్యందారాదేశ్చస్వార్లలయోరు కాతత్రస్త్రః' శబ్దచిం. 'తల్లడిల్లఁజేయన్' అనుప్రయోగమునకు సూ, యథాశాస్త్రంయథాశక్తి, యథా శ్రోత్రానురంజనం, యథాప్రసిద్ధిసర్వత్ర, శబ్దానాంకల్పనామతా' అథ. ఇందు సీసపాదములు నాలుగు నంత్యానుప్రాసములుగను. గీతపద్యతృతీయచతుర్థపాదములయం దనుప్రాసముగను, జెప్పినాఁడు. ఇచట వేశ్యాకుటుంబములోనివారెల్ల నిరంకుశునిద్రవ్యమంతయుహరించి బాధించిరనుటను గూర్చి "అగ్నిరాపః స్త్రియోమూర్ఖః, సర్పోరాజకులానిచ, నిత్యంయత్నేనసేవ్యాని, సద్యఃప్రాణహరాణిషట్"చాణ. అగ్నియును, జలమును, స్త్రీలును, మూర్ఖుఁడును, సర్పమును, క్షత్రియులును వీరిని బహుజాగ్రతగాసేవించిననేతప్ప శీఘ్రముగా మరణమునుగలిగింతురు. "అత్యాసన్నావినాశాయ, దూరస్థానఫలప్రదాః, సేవ్యంత మధ్యభాగేన, రాజవహ్నిగురుస్త్రియః' చాణ. రాజు, అగ్ని. గురువు, స్త్రీ, యీనలుగురు మిక్కిలి సమీపముననున్నవారిని జంపుదురు. సేవించువారిని బ్రతుకనీయకుండఁ జావనీయకుండ మధ్యస్థితిలోనుంతురు. దూరముగానున్నవారికిఁ బ్రయోజనము గలిగింతురు. 'దాసీమానధనంహంతి, హంతివేశ్యాధనాధికమ్" ఇచట వేశ్యధనమును హరించునదియేకనుక నాబిడసేయు ధనాకర్షణసంబంధమైన వివిధమార్గములను వర్ణించియుండుటచేత స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిస్తు డింభాదేః స్వక్రియారూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర. దీనినిజూచియే కాఁబోలు నొకకవి యిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు. "క. పండుగలని గుడిలోపలి, దండుగలని కొండలయ్యదాసుళ్ళంచున్, మిండలమిత్తిమిటారులు, తెండోయని దోచకున్న దినములుగలవే" బహు. చ.

తా॥ దానితల్లియగు వృద్ధవేశ్య దేవుళ్ళమ్రొక్కులుతీర్చుచున్నా ననికొంతసొబ్బును, బావా! ఎడ్లనుగొనుట కీయేఁడుతూఁగలేదు పైకమేమయిననున్నచో సర్దుమని దానియన్నయును, అంగడిలో నీప్రొద్దు వింతగలవస్తువులఁ జూచితిని వానిఁదేవలయును రొక్కమిమ్మని దానిచెల్లెండ్రును, అన్నగారూ! రంగుచీరకొనుటకు రూకలనొసఁగు మనిదానివదినెయును, బావగారూ! నాకు ముక్కును బులాకీ చేయించిపెట్టెదవా లేదా? అని యాఁడిగచు చేయునదియును, మెల్లమెల్లఁగా నతనిద్రవ్యమంతయు గవ్వలరాసినివాడినట్లు కొలఁదిదినములలోనే కర్చుపెట్టి యతనిని గలఁతనొందఁజేసిరి.

సీ॥ అత్తవా రిచ్చిన ♦ యపరంజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ ♦ జదువఁ బెట్టెఁ
దండ్రి చేయించిన ♦ దర్భాంగుళీయకం, బావృత్తి గాఁగఁ దా ♦ నమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబు ♦ తోనొసంగినసైఁడి, మొలత్రాడుఁ బ్రాతయ ♦ ప్పులకుఁగట్టె
జనని చేయించిన ♦ జాళువాతాయెతుల్, వడ్డిలెక్కకుఁ జిందు ♦ వందుఁజేసెఁ

తే॥ దులసిపోఁగులు మొదలుగాఁ ♦ గలుఁగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదప ని ♦ శ్శేషపఱచెఁ
బ్రతిదినము దానిసంసార ♦ బాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగఁగడపె ♦ దుర్వృత్తి నతఁడు.

అ॥ అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, దుర్వృత్తిన్ - చెడునడతచేత, అత్తవారు - తనయత్తమామ్మలు, ఇచ్చిన + అపరంజిగంటీలు - ఒసంగిన శ్రేష్ఠమయినసువర్ణ హస్తాభరణములు, ఇదివేశ్య

శబ్దము. ఈశబ్దమునకుఁ జాలనిఘంటువులు పోఁగులని యర్థముచెప్పుచున్నవి. కాని కవిమురుగులనియే చెప్పినాఁడు. ఈపదము పోఁగులకేయర్థమైయుండినచో నెత్తుగీతియందు "ములసిపోఁగులుమొదలుగాఁ గలుఁగుబెట్టి" యనఁడు. ఆంధ్రవాచస్పత్యమునసైతము గంటీలు-దే.వి కర్ణవేష్టనము చూ. భూషణము. అనియేయున్నది. ఇందను శబ్దమే భ్రమపడినఁగాని తదర్థము భ్రమపడలేదు. పశ్చిమదేశమున నీ శబ్దముచ్చటచ్చట వినియున్నాను. సంశయింపక - సందేహపడక, వేగన్ - శీఘ్రముగా, చదువఁబెట్టెన్ - ఇచ్చివేసెను, చదువఁబెట్టుటయనఁగా శుభకార్యములయందు బంధువులులోనగువారు పహారముగానొసంగెడు వస్త్రాదులను దమపేరను బుచ్చుకొనువారి కగుచుట్టరికమును తెలియునట్లు పురోహితునివలన మంత్రపూర్వకముగాఁ జెప్పించియిచ్చుట. ఇదికొన్నిచోట్ల నాచారమైయున్నది కనుక నావిధముగా నిచ్చోనిపరిహాసపూర్వకముగాఁ బలుకుట. తండ్రి - తనయొక్క జనకుఁడు, చేయించినదర్భాంగుళీయకంబు - చేయించిపెట్టిన దర్భముడిగల బంగారపుటుంగరమును, తాను - తనంతటతానే, అవృత్తి + కాఁగన్ - ఒకతడవయయిపోయి, రెండవతడవరాఁగానే - అనఁగాదాని వెంటనేయనుట, అమ్ముకొనియెన్ - విక్రయించుకొనెను, మేనమామ - తనతల్లియొక్క తోఁబుట్టువు, ప్రియంబుతోన్ - ప్రేమతో, ఒసంగినపైఁడిమొలత్రాడున్ - ఇచ్చినసువర్ణకటిసూత్రమును, ప్రాఁతయప్పులకున్ - పూర్వపుబాకీలకు, కట్టెన్ — చెల్లఁగట్టెను, జనని - తనతల్లి, చేయించి జాళువాతాయెతుల్ - చేయించికట్టిన బంగారుతాయెతులను, వడ్డిలెక్కకున్ - వడ్డీతాలూకుబాకీకి, చిందువందుఁజేసెన్ - చెదరఁగొట్టెను, చిందువందనుటకు "వ. అందందముందటంగ్రమ్ముకొను మణిమయస్యందనంబులం జిందువందుజేసి యు" జై. భా. పిదపన్ - తరువాత, తులసిపోఁగులు- తనయొక్క కర్ణాభరణములు, అనఁగా తులసికాయలవలెఁ జేయఁబడినబంగారపుచెవి పోఁగులు, మొదలుగాన్ - మొదలయినవన్నియును, కలుఁగుబెట్టి - బొక్కబెట్టి, చిక్కుబాకీలు- సంకటముగలయప్పులు, నిశ్శేషపఱచెన్ - మిగులులేకుండఁజేసెను, అనఁగాఁబూర్తిగాఁదీర్చివేసెను. ప్రతిదినమున్ - నిత్యమును, దానిసంసారబాధలెల్లన్ - ఆవేశ్యయొక్కకుటుంబసంబంధమైన కష్టముల నన్నింటిని, ఎత్తుకెత్తుగన్ - దానియారంభమునకంటె యధికముగా, కడపెన్ - జరుగునట్లుచేసెను. ఇందు 'ఎత్తుకెత్తుగన్' అనుప్రయోగమునకు "సూ. సంధిస్తుద్రుతపూర్వస్య ప్రాయశోనభవేదితః" అధ. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసౌచారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్" ప్రతా.

తా॥ ఆనిరంకుశుఁడు తనమామగారు తనవివాహకాలమునఁజదివించిన బంగారుమురుగుల నావిటకేచదివించెను. రెండవతూరి తండ్రిచేయించిన దర్భముడియుంగరము నమ్ముకొనెను. మేనమామచేయించిపెట్టిన సువర్ణకటిసూత్రము బురాతనఋణములకుఁగట్టెను. తనతల్లి చేయించికట్టిన కనకపుఁదాయెతులు వడ్డీలక్రిందజమకట్టెను. తనకు జెవియున్న తులసిపోఁగులుసయితము కర్చుపెట్టి చిక్కుబాకీలు పూర్తిపరిష్కారము చేసెను. ఇట్లు దినదినము మితిమించిన కర్చుతో దాని కుటుంబమును బోషించుచువచ్చెను.

—: వేశ్యకుగర్భమగుట :—

క॥ ఈతీరున వారవధూ, జాతముఖిన్ దుర్నివార ♦ సంభోగకళా
చాతురి రాత్రిందివములుఁ, బాతరలాడించి గర్భ ♦ వతి నొనరించెన్. 117.

అ॥ ఈతీరునన్ - ఈప్రకారముగా, వారపయోజాతముఖిన్ - పద్మమువంటిముఖముగలయావేశ్యను, దుర్ణి.... తురిన్. దుర్ణివార - నివారింపనలవిగాని, సంభోగ - సంపర్కమునందలి, కళా - విద్యయొక్క, చాతురిన్ - నేర్పుచేత, రాత్రిందివములు - రేయింబగళ్లు, అహోరాత్రములు, పాతరలాడించి - నటింపఁజేసి, ఇచట 'పాతరలాడించి' యనుటకు "సూ. కేచిత్తుణిచమిచ్ఛంతి ధాతోరేవాశ్నుతాగమాత్" అధ. ఉదా "క. ప్రీతిన్ గోపకులందఱు, గీతఁబులు వాడదరుల ♦ కిందనునగుచున్, జేతులఁ త్రిప్పుచు వెడవెడ, పాతరలాడెను యశోద ♦ పాపండవనిన్" భాగ. గర్భవతిన్ - కడుపులోఁబిండముకలదానినిగా, "ని గర్భఃకుక్షిస్థజంతుః" "గర్భోఽపవరకేఽగ్నౌసుతేపనసకంటకే, కుక్షౌకుక్షిస్థజంతౌచ" యా. ఒనరించెన్ - చేసెను, ఇందు 'రాత్రిందివములు' అనుచోట బిందువ్యాగమమునకుడా "శా. తల్లిందండ్రులునన్నుఁగానని మన ♦ స్తాపఁబునంబొక్కఁగా" ఇచట నిరంకుశుఁడు సామాన్యవిటులవలెఁగాక 'దుర్ణివారసంభోగకళాచాతురిరాత్రిందివములఁ, బాతరలాడించి" అనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్యాధ్యవసానంతుప్రకృతస్యపరేణయత్, ప్రస్తుతస్యయదన్యత్వం యద్యర్థోక్తౌచకల్పనమ్, కార్యకారణయోర్యశ్చ పౌర్వాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతిశయోక్తిఃసా" కా. ప్ర. ఉదా 'అస్యాః సర్గవిధౌ ప్రజాపతిరభూచ్చంద్రోను కాంతిప్రదః' ఇటవేశ్య యౌవనమధ్యస్థకనుకశ్యామాశబ్దమున కర్థమిట్లుచెప్పఁబడినది. 'శ్యామా-శీతోష్ణకాలే ఉష్ణశీతా షోడశవార్షికీయం కాంతా' సంభోగకాలమునుగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "కూపోదకంవటచ్ఛాయా తాంబూలంతరుణీకుచా. శీతకాలేభవేదుష్ణ ముష్ణకాలేచశీతలమ్" చాణ.

లూ॥ ఆనిరంకుశుఁడు తానభ్యసించిన కోకాదిశాస్త్రములయొక్క నేర్పుతో నాచంపకగంధిని రేయింబవళ్ళు గలయికచే గర్భవతినిగాఁజేసెను.

—: వేశ్యమాతకు నిరంకుశుఁడు భయపడుట :—

మ॥ ఒకనాఁ డాధరణీసుపర్వుఁడు తదీ ♦ యోదగ్రగేహాగ్రవే
దికపై నొక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ ♦ దీనత్వ మేపార స
వ్యకపోలంబున హస్తపద్మమిడి న ♦ మ్రాస్యాంబుజుం డై కకా
పిక లైనట్టిమనంబుతోఁ గృపణతా ♦ భీతిన్ విచారింపఁగన్. 118.

అ॥ అధరణీసుపర్వుఁడు - అపుడమివేలుపు, ఒకనాఁడు - ఒకదినమున, తదీ...కపైన్. తదీయ - అబోగముదానిదైన, ఉదగ్ర - ఉన్నతమైన, ఎత్తయిన, "ని. ఉచ్చప్రాంశూన్నతోదగ్రోచ్ఛ్రితాస్తుంగేఽథ" అ. గేహాగ్ర - ఇంటిముందున్న, వేదికపైన్ - అరుఁగుమీఁద, ఒక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ - ఒకఁడుపట్టుకొనివచ్చి కూర్చుండఁబెట్టిననేరస్థునివలె, దీనత్వము - బీదతనము, ఏపారన్ - అతిశయించఁగా, సవ్యకపోలంబునన్ - ఎడమచెక్కిలియందు, 'ని. వామఁశరీరేసవ్యంస్యాత్' అ. 'సవ్యంవామప్రతీపయోః' విశ్వ. 'ని. గండౌ కపోలౌ తత్పరౌ' అ. హస్తపద్మమున్ - కమలమువంటిచేతిని, ఇడి - ఉంచినవాఁడై, కకాపికలు - చెల్లాచెదరు, యథాయథలు, ఐనట్టిమనంబుతోన్ - అయియున్నమనస్సుతోఁగూడినవాఁడై, ఉదా "చ. పాలుపుగరంగధాముసకుఁ ♦ బువ్వులతోఁటయొనర్చి తొంటినా, కలిగినపాతకంబులుక ♦ కాపికగావిడనాడి" విప్ర. కృపణతా

భీతిన్ - బీదతనమువలనిభయముచేత, విచారింపఁగన్-ఆలోచించుచుండఁగా. ఇందు 'హస్తపద్మము-అస్యాంబుజము' ఉపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్తియే, 'ఉదగ్ర గేహాగ్ర' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఒకదినమున నానిరంకుశుఁడా వేశ్యవాకిటనున్న యెత్తయినయరుఁగుమీఁదఁ దనయెడమ చేయి చెక్కిటఁజేర్చి తప్పుచేసిననేరస్థుని బట్టుకవచ్చి కూర్చుండఁబెట్టినప్పుడు తలవంచికొనినట్లు కూర్చొని విచారించుచుండఁగా.

సీ॥ కీలుగుజ్జుపుఁగాళ్ళ ♦ పోలికి హాతశేష, దంతద్వయంబు న ♦ ర్తనము సలుపఁ
గల్లబాసలచేతఁ ♦ దెల్లవాటినచేతు, లతివిపాకసితాబ్జ ♦ మనుకరింపఁ
గుసుమాస్త్రితమటంపు ♦ గొడుపులోయనవ్రేలుఁ,జన్నులునాభిపా ♦ర్శ్వములఁదనర
గుమిడికంబులరీతిఁ ♦ గొనలువంగినబొమల్, పగఁజాటు కన్నుల ♦ పైనటింప

తే॥ రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపు ♦ రులు చలింప, నింటిబిడ్డలపైఁ బెట్టి ♦ కంటసంబు
లాడుచును వచ్చె విటసమూ ♦ హావిలంఘ్య, మాననానావచోఝుల్లి ♦ దానితల్లి.

ఆ॥ విట . . . . ఝుల్లి. విటసమూహా - జారపురుషులసముదాయమునకు, అవిలంఘ్యమాన-దాఁటనలవిగానివగుచున్న, నానావచః - పలువిధములయినమాటలయందు, ఝుల్లి - కీచురాయి, అయినదానితల్లి - ఆవేశ్యమాత, హాతశేషదంతద్వయంబు - ఊడిపోగామిగిలిన ముందలిరెండుపండ్లు, 'ని. రదనాదశనాదంతరదాః' అ. కీలుగుజ్జుపుఁగాళ్ళపోలికిన్ — కీలుగుజ్జుపుఁగాళ్ళవలె, కీలుగుజ్జు మనఁగా పగటివేషములవాండ్రును మఱికొందఱును కఱ్ఱతోగుజ్జునుచేయించి దానిముందు కాళ్ళాడునట్లు కీళ్ళుపెట్టింతురు. అదియేకీలుగుజ్జు. నర్తనము - నాట్యము, చలుపన్ - చేయుఁగా, కల్లబాసలచేఁన్ - బూటకపుఁబ్రమాణములచేత, తెల్లవాటినచేతులు - తెల్లగానయినహస్తములు. అతివిపాకసితాబ్జమున్. అతివిపాక - మిక్కిలిపండి రాలిపోవుటకుసిద్ధమయిన, సితాబ్జమున్ - తెల్లతామరపువ్వును. అనుకరింపన్ - పోలియుండఁగా, కుసుమాస్త్రితమటంపుఁగొడుపులో - మన్మథుని తప్పెటయొక్క వాయించెడిసన్ననికొయ్యలేమో, 'ని. సీ. తమ్మటంబనఁగను దమటంబనంగను, దమటాభిధానింబు ♦ దనరుచుండు" ఆం. భా. 'కొడుపు' అనుటకువా 'సీ. మసిబొట్టుబోనాన ♦ నసలుకొల్పినకన్ను,కొడుపుచేఁదాటించు♦నెడపదడపు"క్రీడా.అనన్ - అనునట్లుగా, వ్రేలుఁజన్నులు-వ్రేలాడునట్టిస్తనములు, నాభిపార్శ్వములన్ - బొడ్డుయొక్కప్రక్కలను, తనరన్ - ఒప్పఁగా, గుమిడికంబులరీతిన్ - గుమ్మెటమూతవలె, ఈపదముదేశ్యము. మననిఘంటువులయందులేదు. కొనలు వంగినబొమల్ - చివరలువంగినకనుబొమలు, పగఁజాటుకన్నులపైన్ - కోపమునుబెలిఁబుచ్చునట్టినేత్రములమీఁద, నటింపన్ - వర్తించఁగా, రుబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపురులు. రుబ్బు - ఱోటిలోవేసి పాత్రముతోరుబ్బుచున్నట్లుగా, బోసినోటిలోనుంచి యటునిటు మెదుపుచున్నయనుట. విడియంపుఁబలుతుంపురులు - తాంబూలముయొక్క యధికమయినతుంపరలు- అసహ్యకరములు, తుంపురులనుట కుదా "సీ. కళుకుసైతమ్మిపైఁ ♦ గ్రమ్మమంచునుబోలె, 'హంగమునఁజెమట తుం ♦ పురుతెలర్ప" యయా. చలింపన్ - చిందుచుండఁగా, ఇంటిబిడ్డలపైఁబెట్టి - తనగృహమునఁగల పిల్లలమీఁదఁబెట్టి, అనఁగాఁదనపిల్లలననుకొన్నట్లుగాననుట. కంటసంబులు - కోపోద్రేకములగుమాటలను, ఆడు

చును - మాట్లాడుచు, వచ్చెన్ - అచ్చటికిఁ జేరెను, ఇందు 'రబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపురులు' అనుచోటఁబువర్ణము వచ్చినందులకు 'సమానాధికరణ్యేతు బహుత్వార్థేపరేఽపిచ, ముబ్యోర్భవేతాం పుంప్వాఖ్యావాదేశావత్ర సర్వదా' అధ. 'సూ. మోస్తువిభక్త్యేకవచనేపుంపూ' శబ్ద. కంటసమ్మలనుటకు 'సి. గీ. కంటసమ్మ నాగనువిప్రలా ♦ సమ్మచెలఁగు' ఆం. భా. ఉదా 'ద్వి. కంటకంబులనొచ్చి ♦ కన్నీరు దెచ్చి, కంటసంబులఁజిక్కి ♦ కఱకులఁజొక్కి' ద్వి హ. 'కీలుగుఱ్ఱపుగాళ్ళ పోలికి హత్తశేషదంతద్వయంబు నర్తనము సలుప' ఇత్యాదులఁ ద్రేక్షాలంకారము. "సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేనయత్" కా. ప్ర. ఉదా "లింపతీవతమోఽంగాని వర్షతీవాంజనంనభ, అసత్పురుషసేవేవ దృష్టిర్విఫలతాంగతా" 'నానావచోఝిల్లి' ఉపమాలంకారము. 'ఝిల్లిదానితల్లి' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ కోడెకాండ్రకుఁ దిరస్కరింపనలవిగాని వివిధకార్యములయందుఁ గీచురాయివంటిదియైనయా జరఠి తనయూడిపోయినదంతములలో శేషించినముందఱిరెండుపండ్లును గీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళ వలెఁ గదలుచుండఁగను, అసత్యప్రమాణముల చేత నెండినవేమో యనునట్లు పరువుదప్పిన తెలిదమ్మి వలె నున్న కరములును. మన్మథుఁడు వచ్చినప్పుడు ముందుగా వాయించు తప్పెటలను బ్రయోగించెడు కఱ్ఱలవలె నాభికిరుపైపుల వ్రేలాడుస్తనములును; గుమ్మెటమూతలవలె వంగినకనుబొమలు కోపమును దెలియఁజేయుచున్న కన్నులపైఁ బడుచుండగను. నోటిలోనున్న తాంబూలము తోటిలో వేసిరుబ్బినట్లు త్రిప్పుచుండఁగాఁ దుప్పరలు వెలికివచ్చుచుండఁగను, తనయింటిపిల్లలను దిట్టుచున్న దానివాలెఁ గోపపూరితమగు ప్రసంగములతో నటకువచ్చెను.

వ॥ అయ్యవసరంబున. 120.

అ॥ అయ్యవసరంబున్-ఆసమయమున,

తే॥ అధికతరరోషభీషణ ♦ వ్యాఘ్రిఁజూచి, బెగడినలుదిక్కులకుఁబోవు♦మృగమువోలె
సందడింపుచు వచ్చునా ♦ జరఠిఁ జూచి, ధారుణీదేవతనయుండు ♦ తల్లడిల్లి. 121.

అ॥ సందడింపుచున్-ఎడములేక నిందుగాధ్వనిచేయుచు, ఉదా. "ఎ. గీ. సందడించుచుఁబుష్పప♦చయముసలిపి" కళా. వచ్చునాజరఠిన్ - తనసమీపమునకుఁజేరుచున్న యాముసలిబోగముదానిని, ధారుణీదేవతనయుండు-బ్రాహ్మణసుతుఁడయిన యానిరంకుశుఁడు, చూచి-వీక్షించి. అధికతరరోషభీషణవ్యాఘ్రిన్. అధికతర - ఎక్కువయైన, రోష-కోపముతో, భీషణ - భయంకరమయిన, వ్యాఘ్రిన్-అడుపెద్దపులిని, చూచి-కనుఁగొని, బెగడి-భయపడి, నలుదిక్కులకున్-నాలుగువైపులకు, పోవుమృగమువోలెన్-పాఱిపోవుచున్నటువంటి లేడియోయనునట్లు, తల్లడిల్లి-మిక్కిలి కలఁతపడిన మనస్సుగలవాఁడై, ఇచట 'తల్లడిల్లి' యనుపదమునకుదా. "ఎ. గీ. వచ్చెనకులుఁడమిత♦వాహినీపదహతిఁ, దల్లడిల్లుచుండఁధరణీతలము" భార. 'అధికతర.....మృగమువోలె, అనుటచేను త్ప్రేక్షాలంకారము. "మన్యేశంకేధ్రువంప్రాయో, నూనమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతేశబ్దై, రివశబ్దోఽపితాదృశః" కావ్యాద. కవిసార్వభౌముఁడు నిట్లువర్ణించినాఁడు "చ. మదనకిరాతతీవ్రతర♦మార్గణపంక్తులకాత్మ నెంతయున్, గదిసినభీతిఁబల్లవమృ♦గంబులువారవధూప్రదేశముల్, కుదురుగఁజేరి గుబ్బచను♦గొండలచాటునదాఁగఁ రాఁగఁద, త్పదనమునందు బెబ్బులుల♦చాడ్పున వేశ్యలతల్లులుం

ద్రోగిన్" రాజశే. ఇందు భయమనుభావముసూచితము. "రౌద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయమ్" ప్ర. తా.

తా॥ మిగులఁగోపముతో నల్లరిచేయుచువచ్చుచున్న ముసలిని జూచి యానిరంకుశుఁడు భయంకరమైన యాఁడుపెద్దపులిని జూచి బెదరి పర్విడనున్న లేడివలెఁ దల్లడిల్లెను.

క॥ వచ్చెఁగద విటులపాలటి, చిచ్చఱపిడు గింకనేమి ♦ సేయుదు ననుచున్
జిచ్చవడి యంతలో ధృతి, దెచ్చుక రక్షకుఁడు నాకు ♦ దేవుఁడె యనుచున్. 122.

అ॥ విటులపాలిటిచిచ్చఱపిడుగు — వ్యభిచారులపాలఁబడియున్న యగ్నిమయమైన పిడుగు, ఉదా. 'వె. చిచ్చఱపిడుగుల్ వడిఁదొరఁగుచాడ్పుననంబరవీథినుగ్రమై" భార, వచ్చెఁగద—వచ్చెను గదా, ఇఁకన్—ఇఁకమీఁద, ఏమిచేయుదున్ — నేనేమి సేయఁగలవాఁడను, అనుచున్—ఇట్లుతలంచుచు, జిచ్చవడి—నిశ్చేష్టితుఁడై—చేష్టలుదక్కినవాఁడై, జిచ్చ+పడు—జిచ్చవడు ఉదా. "క. జిచ్చవడియు భయబలములు, నచ్చెరువుగఁజిత్రరూపులట్లుండ." భార. అంతలోన్ — ఆకాలములోపల, ధృతి దెచ్చుక—ధైర్యమునవలబించి, నాకున్—నాకు, రక్షకుఁడు—కాపాడునట్టివాఁడు, దేవుఁడె—భగవంతుఁడె, భగవంతుఁడుదప్ప నితరులెవ్వరుఁలేరనుట, అనుచున్—ఈవిధముగాఁదలంచుచు, ఈపద్యమున 'ధృతి దెచ్చుక, అనుప్రయోగమునకుచా. "క. జోలెక్కకనీపుత్త్రుఁడు" భాగ. 'విటులపాలిటిచిచ్చఱపిడుగు' ఉపమాలంకారము.

తా॥ మిండగీంద్రపాలిటి యగ్నిమయమగు పిడుగువంటి యావృద్ధవేశ్య సమీపించినదిగదా! ఇప్పుడేమిసేయుదును. దీనిపాలిటినుండి నన్నురక్షించువారెవరు? అని నిశ్చేష్టితుఁడై పిదప ధైర్యము నవలంబించి,

సీ॥ అల్లంతటనె రాఁగ ♦ నావలికంతలో, దాఁటలేనైతి నె ♦ చ్చోటి కైన
మునుమున్న తెలిసి యీ ♦ ముదివరాకమునకై, కొంచురా లేనైతిఁ ♦ గోకవాక
మోసపోయితి దీని ♦ ముంతపాటునకైనఁ, జేకూర్ప లేనైతి ♦ యాకరుద్ర
దాసీజనులకైనఁ ♦ దగఁజెప్పి యూరలేఁ, డనిపించలేనైతి ♦ హావుణుదప్పి
తే॥ తొలుతనేబొంకినట్టిబొం ♦ కులు సహస్ర,సంఖ్యలవియెల్లఁదలఁచిరో ♦ సమున నేఁడు
వచ్చుచున్నది మాటల♦ వశముగాదు,ధూళిదర్శన మేమైన ♦ దొరకదయ్యొ. 123.

అ॥ అల్లంతటనె—ఆకనుపడునంతదూరమునకు, అల్ల+అంతటనె—అల్లంతటనె, అగును. 'అల్ల' యనునది తచ్చబ్దార్థకమును, ప్రసిద్ధార్థకమును, అగును. రాఁగన్—వచ్చినప్పుడే, అవలికంతలోన్—అవతలిసందులోనుండి, ఏచోటికైనన్—ఏప్రదేశమునకైనను, దాఁటలేనైతిన్—కడచిపోఁజాలనయితిని గదా, ఇచట 'ఐతిన్' అనుటకు "సూ. భూగమిక్రియయోరంతే ఘటకాఖ్యానముచ్యతే" అథ. మును మున్న—మొట్టమొదటనే, తెలిసి—ఎఱిఁగియుండి, ఈముదివరాకమునకై — అనామకురాలయిన యీ ముసలిదానికి, కోకవాక—కోకయైననును ఈదయినను, కొంచురాలేనైతిన్ — కొనియిచ్చుచువచ్చిన వాఁడనుగాకపోతినిగదా, మోసపోయితిన్—వంచింపఁబడితిని, దీనిముంతపాటునకైనన్—ఈవిడయొక్క

కల్లుముంతకొఱకుఁజేయుప్రయత్నమనకయినను, ముంత + పాటు–ముంతపాటు అగును. ముంతయనఁగాఁదోడ్తెవెలవఁటిమంటిపాత్రము, రూకరుట–డబ్బుగాని యింకనేదయినను గాని, చేకూర్పలేనైతిన్–చేతిలోఁబడవేసినవాఁడను గాకపోతినిసుమా, దాసీజనులకైనన్–ఊడిగపుఁబోలఁతులకయినను, తగఁజెప్ప–యుక్తమగునట్లుగాఁజెప్పి, హావుణుదప్పి–ఈవేషముతో లేకుండ, ఇచట 'హావుణు–హావణు' అని రెండురూపములుకలవు ఊరు లేఁడనిపించలేనైతిన్–గ్రామమునందు లేఁడని చెప్పించకపోతినిగదా, నేన్–నేను, తొలుతన్–మొదట, బొంకినట్టిబొంకులు–ఆడినట్టియబద్ధములు, సహస్రసంఖ్యలు – వేలకువేలు, మితిలేవనుట, నేఁడు–ఈదినమున, ఆవియెల్లన్–వానినన్నింటిని, ఇచట సంధినిగూర్చి 'సూ. అచోఽచిసుక్రచిల్లోపో, బహుళంస్యాత్ప్రయోగతః' అథ. 'సూ. తద్వత్త్రాదిజస్య' శబ్దచిం. తలఁచి–జ్ఞాపకమునకుఁదెచ్చుకొని,రోసమునన్–కోపముతో, వచ్చుచున్నది–సమీపమునకుఁజేరుచున్నది, మాటలవశముగాదు – నాపలుకులకెంతమాత్రములోఁబడదు, ధూళిదర్శనము – దుమ్మునుజూచుట, ఏమైనన్ + దొరకదయ్యె–ఏమాత్రమయినను లభించకుండెనుగదా, అనఁగా దానికన్నులలో దుమ్ముకొట్టియైనను బోవుటకు వీలులేకుండెనుగదాయనుట. ఈపద్యమున 'మోసపోయితిన్' అనుటకుదా. 'ఉ. మాయపుం,జొక్కులనీవునిక్కముగఁ•జూచినంబున మోసపోయితిన్' భార. అలం.స్వభావోక్తి.

తా॥ అది యంతదూరముననున్నప్పుడే యవతలిసందులోనుంచి యెచటికైనఁ బోకుంటిని. ఈ సంగతి ముందుగానే తెలిసికొని యీయనానుకురాలి కొకకొకరైనఁ గొనకపోతిని. ఈయవమానము రాకుండుటకు దానికల్లుముంతకర్చుకయిన డబ్బియనైతిని. ఇచ్చటిదాసీలకైనఁ జెప్పి మాఱువేషముతో నుండి గ్రామమునలేఁడనిపించకపోతిని. మొదట నేనాడినయబద్ధములు వేనవేలుగలవు •అవియన్నియు జ్ఞప్తికిఁదెచ్చుకొని కోపముతో నిటకువచ్చుచున్నది. గుప్పెడుదుమ్మయినను గనపడలేదుగదా !

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి, 124.

అ॥ అని–ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్–బహువిధములుగా. వితర్కించి–ఊహించినవాఁడై.

—ం: ఆపె నిరంకుశుని దరిద్రతనుగనిపెట్టుట :ం—

మ॥ ధరణీనాథ దరిద్రతా పిశునవ ♦ స్త్రస్ఫూర్తి నాభారతీ
వరవంశోత్తమసూతి చింతిలఁగ న ♦ వ్వారాంగనామాత దు
ర్భరపాండిత్యముఁ జూపి దీనదశకున్ ♦ రాఁబోలు నీయయ్య "జే
పరమేశా" యనిపింపఁగా వలదె వి ♦ ప్రస్వామి నంచున్ మదిన్. 125.

అ॥ ధరణీనాథ–ఓరాజా, ఆభారతీవరవంశోత్తమసూతి, ఆ – ఆయొక్క, భారతీవర–బ్రహ్మదేవునియొక్క, వంశ–కులమునందు, ఉత్తమసూతి–శ్రేష్ఠుఁడుగాజన్మించిన యానిరంకుశుఁడు. దరిద్రతాపిశునవస్త్రస్ఫూర్తిన్, దరిద్రతా–లేమిచేత, పిశున–నీచమైన, వస్త్రస్ఫూర్తిన్–వస్త్రములయొక్క పరిపూర్ణతచేత, చింతిలఁగన్–విచారపడఁగా, అవ్వారాంగనామాత–అభోగమ్ముదానియొక్కతల్లి, దుర్భరపాండిత్యమున్–భరింపనలవిగాని విద్యాచాతుర్యమును, చూపి – కనఁబఱచి, మదిన్ – దానియొక్క మనస్సునందు, ఈయయ్య–ఈతఁడు, దీనదశకున్–దరిద్రావస్థకు, రాఁబోలున్ – రాఁదగియుండును,

విప్రస్వామిన్ - బ్రాహ్మణులలో నధికుఁడయినవానిని, జేపమేశా - ఓదేవుఁడా నీకునమస్కారము, సమస్తమునుగోలుపోయి యింకొకదానిఁబట్టఁబూనునప్పుడనునది. ఉదా. "క. క్షితిదేవతాళియతివి, స్మితుఁడైచేదోయిమోడ్చిజేయనుచునమ, స్కృతులలరఁజేసిశిష్యప. హితుఁడై తనయాశ్రమమున కేతెంచెన్నృపా" శేష. అనిపింపఁగాఁగలదె - అనునట్లుగాఁజేయవద్దా, అంచున్ - ఈప్రకారముగానను కొనుచు, ఈపద్యమున 'ఈయయ్య' అనుప్రయోగమునకుఁదా. "క. ఈయయ్యఁబట్టితెచ్చుట" కళా. ఇచట నిరంకుశుఁడు చింతించినాఁడనుటకు "ఈర్ష్యీఘృణీత్వసంతుష్టః, క్రోధనోనిత్యశంకితః, పరభాగ్యోపజీవీచ, షడైతేనిత్యదుఃఖితాః" అనుశాస్త్రీనసారముగ నసంతుష్టమనస్కుఁడు చింతించును. వేశ్యమాత నిరంకుశుని వెడలఁగొట్టఁదలంచుటనుగూర్చి "యత్రోదకంతత్రవసంతిహంసా, స్తథైవ శుష్కంపరివర్జయంతి, నహంసతుల్యేననరేణభావ్యం. పునస్త్యజంతః పునరాశ్రయంతః" చాణ. లోకోక్త్యలంకారము. ఇచట వేశ్య నిరంకుశుని 'జేపరమేశా'. అనిపింపవలెననుట పుష్పభ్రమరన్యాయమని తెలియవలయును.

తా॥ ఓధర్మపాలనృపతీ! కడు బీదతనముతోఁ జినిగినగుడ్డలను ధరించియున్న యాబ్రాహ్మణకుమారుఁడు విచారపడుచుండఁగా నావృద్ధవేశ్య తనమాయావిద్యలయొక్క నేర్పుతోఁగనిపెట్టి యీతఁడు దరిద్రావస్థనొందియుండనోపు నిఁక నిఁటినుండి జేప మేశా! అనిపింపవలయునుగదా యని తలంచెను.

వ॥ చిరంతనస్నేహ మొక్కింత తలఁచి యాజగజంత యిట్లనియె. 126.

అ॥ ఆజగజంత - ప్రపంచమునకెల్ల ధూర్తురాలయిన యావృద్ధవేశ్య, జగము + జత, గయ్యాళి. "ని. సీ. గట్టివాజంతజాణగయ్యాళియనఁగను, ధూర్తమో పాభిధఁదోఁచుచుండు" ఆం. భా. సాంబనిఘంటువునఁగూడ నిట్లేయున్నది. చిరంతనస్నేహమున్ - పురాతనపుమైత్రిని, 'ని. పురాణప్రతనప్రత్న పురాతనచిరంతనాః' అ. ఒక్కింతతలఁచి - కొంచెముజ్ఞాపకమునకుఁదెచ్చుకొని, ఇట్లనియెన్ - ఈవిధముగాఁబలికెను. చెప్పఁబోవురీతిగాఁబలికెననుట

—: వేశ్యమాత నిరంకుశునకు నీతులుబోధించుట :—

క॥ ఒకపండువ పబ్బంబున, నొకయూఁటట మైనవేళ ♦ నొక్కొకతఱి వే
డుకతనము గాక యిటువలె, సకలము వర్జించినడువఁ ♦ జనునాయోయీ. 127,

అ॥ ఓయీ - ఓపడుచువాఁడా, ఇదినీచసఁబుద్ధి ఒకపండువ పబ్బంబునన్ - ఒకానొక సంతోషముతోఁగూడిన యుత్సవదినమునను, అతిథిగావచ్చినప్పుడును, ఒకయూరటమైనవేళన్ - ఒకస్థిమితముగానున్న సమయమునను - ఏదోఒకానొకసమయమునననుట. వేడుకతనముగాక - కోరిక కలిగినప్పుడురాఁదగునుగాని, ఇటువలెన్ - ఈవిధముగా, సకలమున్ - అన్నిటిని, వర్జించి - విడిచిపెట్టి, నడువఁజనునా - సంచరించుటచెల్లునా - లోకులుమెత్తురాయనుట.

తా॥ ఓయీ! ఒకసంక్రాంతివంటి పర్వదినముననో, ఒకవిందుగానో, ఒకనెమ్మదిగానున్న సమయముననో వేడుకగా మాయిండ్లకువచ్చుటపాడిగాని యిట్లన్నిటినివిడిచి సంచరింపఁదగునా?

సీ॥ కడుఁబిన్నప్రాయమ ♦ ప్పుడ తాళిఁగట్టిన, కులమునిల్లాలెంత ♦ కుందవలయుఁ
పుట్టినిల్లనిపెట్టు ♦ పోఁత లాశించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత ♦ యడలవలయుఁ
దనయుండు మాకు ము♦ప్పున కందుననియున్న, తలిదండ్రులెంతచిం♦తిలఁగవలయు
నందఱిండ్లకు నాస ♦ నైయుండునితఁడని, నిక్కబందుగులెంత ♦ పొక్కవలయుఁ

తే॥ జల్లఁగాఁ జేతికాసెల్ల ♦ డుల్లి లొల్లె, గాఁడవై యికనైన నీ ♦ కాఁపురంబు
బ్రతుకుపని విచారింపకీ ♦ పనికిఁజొరఁగఁ, బడినవానికినెక్కడి ♦ భారబుద్ధి. 128.

అ॥ కడుఁబిన్నప్రాయమునప్పుడ - మిక్కిలిచిన్నతనమునందే, తాళిఁ - తాళిబొట్టును, కట్టిన కులమునిల్లాలు - మెడలోఁగట్టిన నీజాతియందుద్భవించిన గేస్తురాలు, ఎంతకుందవలయుఁ - ఎంత దుఃఖపడవలెను, పుట్టినిల్లు - మేముజన్మించినగృహము, అని - అనుకొని, పెట్టుపోఁతలు - భుజించుపదార్థములను బెట్టుట, పానముచేయుపదార్థములను పోయుటమొదలగునవి ఆశించినయక్కసెల్లెండ్రు - ఆశపడియున్న నీయప్పలును చెల్లెండ్రును, ఎంతయడలవలయుఁ - ఎంతగావిలపించవలెను. తనయుండు - కొడుకు, మాకుఁ - మాకు, ముప్పునకుఁ - ముసలితనమున-కష్టకాలమున, అందుఁ - అక్కఱకురాఁగలఁడు, అని - ఇట్లుతలంచి, ఉన్న తలిదండ్రులు - ఉన్నతల్లియును, తండ్రియును, ఎంతచింతిలఁగవలయుఁ - ఎంతగాశోకింపవలయును, ఇతఁడు - ఈచిన్నవాఁడు, అందఱిండ్లకుఁ - మాయందఱిగృహములకు, ఆసయై - ఆశగానున్నవాఁడై, మేముందరమాశించి యున్నామనుట, ఉండుఁ - ఉండఁగలఁడు, అని - ఇట్లూహించి, నిక్కబందుగులు - గర్వించు నట్టిచుట్టములు ఎంతపొక్కవలయుఁ - మనస్సులో నెంతదుఃఖపడవలెను, జల్లఁగాఁ - మెల్లఁగా చేతికాసెల్లఁ - చేతనున్నరొక్కమంతయును, డుల్లి - చేజారి, అంతయునుబోయిననుట. 'ని. కాసు.త.ధనము శచం' 'కాసు.త.దుగ్గానిలో 10 వ పాలు. సూ, అం ని. ఉదా 'ద్వి. మరగి చొచ్చియిట్లు♦మత్తపోవనము, సుఱఁగకచొచ్చి కా♦సుగనన్నఁగొనక' ద్వి. హ. ఇచట ధనమనియే కవిభావము. 'డుల్లి' అనుటకుదా "గీ, 'తుప్పతుల్లినపొప్పరు♦తోయజాస్త్రి, చికిలనిద్దంపుకైదువు♦ చెలువుదోఁప" హంస. లొల్లెగాఁడవై - మిగులబీదవాఁడవై, 'లొల్లెగాఁడు. వా. విణ చూ. బీదవాఁడు, ముష్టింపడుచు' ఆం. వా. ఇఁకనైనఁ ఇఁకమీఁదటనైనను, నీకాఁపురంబు - నీయొక్క సంసారము, బ్రతుకుపని - జీవించునట్టికార్యమును, విచారింపక - ఆలోచించుకొనక, ఈపనికిఁ - ఈవ్యభిచారకార్యమునకు, చొరఁగఁబడినవానికిఁ - చొచ్చినట్టివాఁడవైననీకు, ఎక్కడిభారబుద్ధి - ఘనమయినబుద్ధియెక్కడగలదు-అనఁగా నల్పబుద్ధిగలవాఁడవనుట, ఇచట నిరంకుశునకు వేశ్యనీతులు బోధించుటనుగూర్చి 'వేశలమపిఖలవచనందహతినితరాంమానసం, సుతత్వవిదాం, పరుషమపి సుజన వాక్యం మలయజరసవత్ప్రమోదయతి' చాణ.

తా॥ బాల్యముననే వివాహముచేసికొనిన నీభార్యయును, పుట్టినిల్లని వస్త్రాభరణాదుల కపేక్షించుతోఁబుట్టువులును, వృద్ధాప్యమున మమ్ముఁబోషింపఁగలఁడనుకొనిన జననీజనకులును, మా కుటుంబములకన్నింటికి నితఁడొక్కఁడేయాధారమని కాంక్షించిన బంధువులును, దుఃఖించునట్లు మెల్లమెల్లఁగాఁ జేతఁగలరొక్కమంతయుఁ బరాధీనమై దరిద్రుఁడవైతివిగదా! ఇంతటితోనైనఁ

తెలివిదెచ్చుకొని కుటుంబమును బోషించుకొనక యిట్లు వ్యభిచారిగా సంచరించువానికి మంచిబుద్ధి యెట్లువచ్చును.

సీ॥ గుఱి తప్పిపోవు ముం ♦ దటివిచారము లేదు, సాపడికుడుగు మ ♦ చ్చరము పుట్టు
నగరివారు హసింతు ♦ రగడౌను బిన్నపె ♦ ద్దలకుఁ జుల్కన తలి ♦ దండ్రు లోర్వ
రింటికి నేగియు ♦ నెవరుమెచ్చరు లేని, గర్వంబుదొట్టుఁ జే ♦ కాసు దుల్లు
నొడ లోడుగాఁ జొచ్చు ♦ నోడువులపాలగు, సందులుదూఱు వి ♦ శ్వాసమెడలుఁ

తే॥ జిన్నపనిగాదు లంజఱిక♦మన్న వినుము, ప్రజలు మీరొకటైన మా♦పయికివచ్చుఁ
బడుచఁడవు నీవు మాబిడ్డ♦పసరుమొగ్గ, మ్రొక్కెదము రాకు నీ విది♦మొదలుచేసి.

అ॥ లంజఱికమన్నన్ - వ్యభిచారమనఁగా, చిన్నపనిగాదు - కొలఁది కార్యముగాదు, వినుము - నేఁజెప్పుచున్నదాని నాకర్ణింపుము. గుఱితప్పిపోవున్ - దైవభక్తిమొదలగువానియందు లక్ష్యము తొలఁగిపోవును, ముందటివిచారములేదు - రాఁగలకష్టసుఖముల నాలోచించుటయుండదు, సాపడి కుడుగున్ - భుజించుటకన్నముసైతము దొరకకుండును, ఇచట 'కుడుగు' అనుపదప్రయోగమున కుదా "ఉ. ఉత్పలగంధినన్నడిగి యొగ్గనుబంపుము" భార. మచ్చరముపుట్టున్ - పరులమేలుఁజూచి యోర్వలేనితనముకలుగును, నగరివారుహసింతురు - పురజనులెల్లనవ్వుదురు. రగడౌను - నిందలు పుట్టును, పిన్నపెద్దలకున్ - బాలురకు వృద్ధులకును, చుల్కన - మిక్కిలితేలికయగును, తలిదండ్రు లోర్వరు - తల్లియును తండ్రియునుసహింపరు. ఇంటికినేగియున్ - ఇంటికిఁబోయినప్పుడును, ఎవరు మెచ్చరు - ఎవరును లెక్కచేయరు, లేనిగర్వంబునొట్టున్ - ఏన్నఁడును లేనియహంకారముకూడును, చేకాసుదుల్లున్ - తనిచేతఁగలసొమ్మంతయును ఖర్చుఅగును,- హస్తగతధనమంతయు వ్యయమగును, ఒడలు - మేను, ఓడుగాఁజొచ్చున్ - పటుత్వముతొలఁగనారంభించును, నోడువులపాలగున్ - పరులయొక్కమాటలకు లోఁబడవలసివచ్చును, సందులుదూఱున్ - గొందులలోఁ జొరఁబడుట యగును, విశ్వాసమెడలున్ - నమ్మకమంతయునుబోవును, ప్రజలున్ - లోకులును, మీరున్ - మీకుటుంబమును, ఒకటైనన్ - ఏకమయినయెడల, మాపయికివచ్చున్ - ఈనేరము మామీఁదఁ బడును, పడుచఁడవునీవు - నిన్నుఁజూడఁగాఁ బ్రాయపువాఁడవు, ఇచట 'పడుచఁడవు' అనుటకు "సూ. కేచిత్తుపైకృతాశబ్దా డాదిత్వేనైవసాధవః" అథ. మాబిడ్డ - మాపిల్ల, పసరుమొగ్గ - లేఁత మొగ్గ,- లేఁబ్రాయముగలది. కనుక ఇదిమొదలుచేసి - ఈదినముమొదలుకొని, నీవు-నీవుమాత్రము, రాకు - రాకుము, మ్రొక్కెదము - నీకునమస్కరించుచున్నాము, అనఁగానీకు నమస్కారముచేయుదును మాయింటికిరావలదను.ట ఈపద్యమున 'మాపిల్లపసరుమొగ్గ' ఇచట "సూ. లోకోక్తీనాం భవేద్యోగో యదిస్యాచ్ఛ్రుతిరంజనమ్" అథ. 'ఇందు మ్రొక్కెదము రాకు' అను చోటఁ బ్రార్థనార్థక మగునేకవచనమున ముకారములోపించుటనుగూర్చి "సూ. ప్రార్థనార్థేము రేకత్వే కథ్యతేమధ్యమార్థకః, విభాషాంతంవదంత్యేకే నప్రాణేతుకదాచన" అథ. ఉదా "ఉ. తోయజేక్షణననుఁగృప తోడఁజూడు" "ననుంగృపఁజూడు భారతీ" 'మాబిడ్డపసరుమొగ్గ' ఉపమాలంకారము. "మ్రొక్క—

దమురాకు నీవిదిమొదలుచేసి' అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. "వ్యాజస్తుతిర్ముఖే నిందాస్తుతిర్వారూఢిరన్యథా" కా. ప్ర.

తా॥ ఓయీ! వ్యభిచారము సులభమనియెంచితివేమో చెప్పుచున్నాను వినుము. సత్కర్మములయందు ఆసక్తియుండదు. రానున్న కష్టసుఖములను దెలిసికొనలేడు. అన్నము నకుఁ గఱవగును, పరులమేలుచూచి యోర్వలేకుండును. పౌరులందఱు నవ్వుచుందురు. నిందలువచ్చును. పిన్న పెద్దలు చులకనగాఁజూతురు. తలిదండ్రులు కోపింతురు. ఇంటనెవ్వరును మర్యాదగాఁజూడరు. అజ్ఞానము వృద్ధియగును. చేతఁగలవిత్తమూడును. శరీరపాటవముదప్పును. మాటలుపడవలసివచ్చును. సందులయందు దిరుగవలసివచ్చును. నమ్మకముపోవును. మాయింటఁగలవారును గ్రామములోనివారును గలసి రేని యీనేరము మాపయింబడును. కనుక నీవుపడుచువాఁడవు, మాపిల్లలేఁతది. నీకొకదండము గాని యిడిసుత మాయింటికిరాకుము.

—: వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట :—

క॥ అనరాదుగాక నీవొక, మనుజుఁడవా దుర్విదగ్ధ ♦ మార్గమె మార్గం
బని విప్రమార్గ ముద్యా, పన సేతురె నిన్నువంటి ♦ బ్రాహ్మణకుజుల్. 130

అ॥ అనరాదుగాక – మేమనఁగూడదుగాని, నీవు+ఒకమనుజుఁడవా – నీవొక మనుష్యుండవేనా, నిన్నువంటి బ్రాహ్మణకులజుల్ – బ్రాహ్మణజాతియందుబుట్టిన నీవంటివారు, దుర్విదగ్ధమార్గమె – చెడ్డతనమునందు నేర్పరితనముగలపద్ధతియే, మార్గంబని – దారియనుకొని, విప్రమార్గము – బ్రాహ్మణపద్ధతిని, ఉద్యాపన – అంతమును,– అనఁగానుపవాసాదివ్రతనియమములయొక్క కడపటఁజేయుపనివలెననుట. చేతురె – ఇట్లుచేయుదురా, ఇట్లుచేయఁగూడదనుటకు "ఆ. సంధ్యవార్చనేమి♦ జపముసేయఁగనేమి, వేదశాస్త్రమెఱిఁగి ♦ తెలియనేమి, పడఁతిఁగవయువాఁడు ♦ బాపండుగాఁడయా" విశ్వ. వేమ. ఇచట వేశ్యమాతనీతులుబోధించుచున్నట్లే యాగపడుచు నిందించుచున్నది. "పేశలమపిఖలవచనం దహతినితరాం మానసం, సుతత్త్వవిదాం పరుషమపిసుజనవాక్యం మలయజరసవత్ప్రమోదయతి" 'నీవంటిబ్రాహ్మణులిట్లు కులధర్మములవదలి ప్రవర్తించుదురా' అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "సామాన్యంవావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణవా"

తా॥ వ్యభిచారవృత్తివలన సొమ్ముగడించెడి మేమెట్టిధర్మంబులను జెప్పఁగూడదు కాని నీవొక మనుష్యుఁడవేనా? దుర్వృత్తియందుఁ జరించుటయే మంచిమార్గముగానెంచినీవంటివారు బ్రాహ్మణధర్మములనన్నిటిని బోఁగొట్టుకొందురా!

సీ॥ జపతపంబులుగావు శా♦స్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్క్రియా♦విధులుగావు
వైదికపుబాఁప లేడ భూ♦వరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్య లగువార♦యువతు లేడ.

అ॥ జపతపంబులుగావు – భక్తితోమంత్రముల ననేకపర్యాయములు చదువుటయును, కష్టమైన తపస్సులుచేయుటయునుగావు. శాస్త్రములుగావు – ఆఱుశాస్త్రములను చదువుట చెప్పుట కాదు,

వేదములు గావు - వేదముయొక్క సంహితపదక్రమాదులను తెలిసికొనుటకాదు, సత్క్రియావిధులు గావు - యజ్ఞాదిసత్కర్మములయొక్క నియమములుగావు, వైదికపుబాఁపలేఁడ - పురోహితవృత్తిచే జీవించు బాఁపనవాఁడెక్కడ, భూవ........గ్యలు. భూవరకుమార - రాజపుత్త్రులను, యోగ్య- తగిన, సౌభాగ్యలు - అధికభోగాంశగలవారు- స్వభావముచే సుందరమయినవారు, 'సుహృద్భగసింధ్వంతే' సిద్ధాం. పూర్వపదస్యచేత్యుభయపదవృద్ధిః సౌభాగ్యం సుభగత్వం. 'ని. సుందరేఽధికభోగాంశే దుర్దినేతరవాసరే, తురీయాంశేశ్రీమతిచ సుభగః' శబ్దా. ఇచట రాజకుమారులు స్త్రీ, సు+భగ+ఆసక్తులని' భావము. కామశాస్త్రమునందును, "అశ్వత్థదళసంకాశం గుహ్యంగూఢమణిప్రభం, యస్యాఃసాసుభగానారీ" అని చెప్పఁబడియున్నది. అగువారయువతులేఁడ - అయినట్టి యౌవనపు వేశ్యలెక్కడ, మీరల్పులు మే ముత్తములము. కనుక మీకును మాకు నెంతోవ్యత్యాసము కలదనుట. ఇందు వైదికపు బాఁపలేఁడ భూవరకుమారయోగ్యసౌభాగ్యలగు వారయువతులేఁడ" అనుటచే విరూపఘటనాలంకారము. ఉదా "హయగజాద్యాఢ్యులై యలరు రాజన్యపుం, గవులేఁడ కవులేఁడ కంబుకంఠి" నరస. దీనినే విషమాలంకారమని కొందఱు "విషమంవర్ణ్యతే యత్ర ఘటనాఽననురూపయోః, క్వేయంశిరీషమృద్వంగీ క్వతావన్మదనజ్వరః" కువ. శ్రీహర్షపండితుని కావ్యమునందిదియేశ్లోకము కించిద్భేదముగఁగనఁబడుచున్నది. "శిరీషమృద్వంగీ క్వేయమాయతలోచనా అయం క్వచకుకూలాగ్ని కర్కశోమదనానలః" మఱియు 'వైదికపుబాఁపలేఁడ' అనుటను నపరాధస్తవమునని ట్లు చెప్పఁబడియున్నది. "పౌరోహిత్యం రజనిచరితం గ్రామణిత్వం నియోగం, మాఠాపత్యం హ్యనృతవచనం సాక్షివాదః పరాన్నం, బ్రహ్మద్వేషం ఖలజనరతిః ప్రాణినాం నిర్దయత్వం, మాభూద్దేవో మమపశుపతే జన్మజన్మాంతరేషు" ఈ నిరంకుశోపాఖ్యానమును జూచియే కాఁబోలు నొకానొకకవి యిట్లు వర్ణించినాఁడు.

ఉ॥ ఎక్కడవచ్చితక్కడగ ♦ నింటికడన్ బెరకమ్మఁజూముటో,
వక్కలనాకు లమ్మబుధ ♦ వారపుసంతకు జట్టిగట్టుటో,
లెక్కలసంపుటంబుఁబ్రబ ♦ లించుటొ, కోమటివారిపిన్న వా
రెక్కడ ? లంజబేరమది ♦ యెక్కడ ? నెక్కడికెక్కడక్కటా !" బహు. చ,

ఈపద్యమునందలి సుభగశబ్దమునకనుకూలమయిన యొకయైతిహ్యముకలదు, శ్రీకృష్ణదేవరాయలుం సభలోఁగర్ణహీనయగు నొకవేశ్య నాట్యము చేయుచుండ రామలింగకవి యామెనుజూచియిట్లుపలికెను, "దుర్యోధనసభామధ్యే కర్ణహీనంనశోభతే" అనునంతలో నావేశ్య "భగదత్తప్రయోగేన కర్ణేన కిం ప్రయోజనమ్" అనెనట. ఈప్రశ్నోత్తరములయందు రెండర్థములుకలవు. దుర్యోధనసభయందుఁ గర్ణుఁడులేకున్నఁబ్రకాశములేదు. కర్ణశబ్దము వాడుటకన్న భగదత్తుఁడనుటశ్రేష్ఠముగదా' అనిసమాధానము. మహావీరులున్న యీసభలోఁజెవులేనిదానవు నాట్యము సేయుటభాగుగలేదని ప్రశ్నము. వేశ్య భగమునొసంగిసుఖింపఁజేయునుగాని చెవివల్ల నేమిప్రయోజనమని సమాధానము.

తా॥ ఓబ్రాహ్మణకుమారుఁడా ! జారత్వమనఁగా జపము, తపము, వేదశాస్త్రపఠనము, కర్మములనాచరించుట, పురోహితము మున్నగువానివంటిదికాదు. శ్రాద్ధాదులనుజేయించి యాతండులతో జీవించెడిబాఁపలెక్కడ ? రాజకుమారులకుఁదగినలేఁబ్రాయపుఁజక్కని బోగమువారెక్కడ?

క॥ పావ మని నిన్ను నీతి క, ళాపండితవాక్యసరణి ♦ లాలించితిఁ గా
కోపిన్నవాఁడ విట దు, ర్వ్యాపార మడంప లంజ ♦ వాఁడెకిఁ బనియే. 132

అ॥ ఓపిన్నవాఁడ - ఓపసుచువాఁడా, పాపము+అని - నీయందుజాలికలిగి, అయ్యో పాపము చెడిపోవుచున్నాఁడేయని, నిన్నుఁ - నిన్ను, నీతికళాపండితవాక్యసరణిఁ, నీతికళా - నీతియనువిద్యయందు, పండితవాక్యసరణిఁ - పక్వములైనమాటలయొక్క-వరుసలచేత, మృదువయిన వాక్యములతో, లాలించితిఁ - మిక్కిలియనురాగయుక్తముగాఁజెప్పితిని, కాక - అటులఁగాని యెడల, విటదుర్వ్యాపారముఁ - వ్యభిచారులయొక్క- చెడ్డనడతను, అడంపఁ - తగ్గించుటకు, లంజవారికిఁ - భోగమువారికి, పనియేం - అవసరమా, ఇందు 'పిన్నవాఁడా' అనుటకు "సూ. కేచిత్తువైకృతాశ్శబ్దా డాదిత్వేనైవసాధవః" అథ. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా॥ ఓప్రాయపువాఁడా! ఏదో నీపైదయదలఁచి శ్రేష్ఠములగు నీతులనుబోధించితిని. కాని వ్యభిచారమును మాన్పుట భోగమువారి కేమియవసరము.

సీ॥ అనుచు నయభాషణము లాడి♦యాపలిక్కి, మంచిమాటల నరుగఁడీ♦మాల్గుఁబోతు. కఠినతరవాక్యములచేతఁ♦గాని చక్క, గాదు "లొటిపిటశూల రో♦కండ్లఁగాని".

అ॥ అపలిక్కి - ముసలిది, "ని. వృద్ధాపలిక్కి" అ. అనుచుఁ - ఇట్లుపలుకుచు, నయభాషణములు - నీతితోఁగూడినపలుకులు, ఆడి - చెప్పి, ఈమాల్గుఁబోతు - సోమరియైన యీనిరంకుశుఁడు, మాలుగు+పోతు-మాలుగుఁబోతు. ఉదా "ఉ. కూలికివచ్చియీడవరి ♦ గోయుచుఁ గూరుకుఁజెందఁజొచ్చెనే, మాలుగుఁబోతు" చెన్న. పు మంచిమాటలఁ - ఇష్టమయినవాక్యముల చేత, అరుగఁడు - పోఁడు, కఠినవాక్యములచేతఁ - గట్టివియైనమాటలతో, కాని - తప్ప, "సూ. క్వచిదర్థవిశేషేచరూఢా విశ్రాంతిరుచ్యతే" అథ. లొటిపిటశూల - ఒంటెయొక్క- శూలనొప్పి, ఇచట 'లొటిపిట-లొటిపిట్ట-లొట్టిపిట-లొట్టిపిట్ట' అనునాలుగు రూపములుకలవు, రోకండ్లఁ - రోకండ్లపోట్లతోఁగాని, చక్కగాదు - చక్కఁబడనేరదు: ఇచట "చక్క-చక్కన" అనిరెండు రూపములుఁకలవు. ఈపద్యమున 'కఠినతరవాక్యములతోఁగానిచక్కగాదు' అనుచోట విశేషణము లక్షకమగుటకు "సూ. విశేషణంబులు కొన్నియెడల విశేష్యలక్షకంబులగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'వ బెట్టిదంబులంగాని చక్కంబడఁడు' భార. 'రోకండ్లఁ' అనిప్రయోగించుటకు "సూ, ఔపవిభక్తికలీనామిల్లుగ్బహుళంతథైవడుశ్చస్యాత్" నన్న. ఇందు వేశ్యయొక్క- కఠినవాక్యములనుగూర్చి "రాజావేశ్యాయమశ్చాగ్ని శ్చోరోబాలకయాచకాః, పరదుఃఖంనజానంతి అష్టమోగ్రామకంటకః" చాణ. 'కాదులొటిపిటశూలరో♦కండ్లఁగాని' అనునది లోకోక్త్యలంకారము. 'లొట్టిపిట్టశూల రోకలిపోటులతోఁగానిపోదు. పరుషవాక్యములతోఁగాని యితఁడుపోఁడు' అనుటచేఁబ్రతివస్తూపమాలంకారము. "క. వేర్వేఱవాక్యయుగమునఁ, బర్వినసాధర్మ్యమమరఁ బ్రఖ్యాతంబై, యుర్విం బ్రతివస్తూపము" కా.సం. "ప్రతివస్తూపమాతుసా. సామాన్యస్యద్విరేకస్య యత్రవాక్యద్వయేస్థితిః" కా.ప్ర,

తా॥ ఇట్లు నీతులుగఅపి యావృద్ధవేశ్య యీసోమరి కఠినభాషణములచేఁదప్ప మంచిమాటల చేతఁబోఁడు. లొట్టిపిట్టకువచ్చినశూల రోకలిపోట్లచేతనే కాని పోదు.

వ॥ అని విచారించి యిట్లనియె. 134

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, విచారించి-ఆలోచించి, ఇట్లనియెఁ-ఈవిధముగాఁజెప్పెను

క॥ మా కేమి నీవుపోయిన, పోకలఁ బోకుండఁజేయఁ ♦ బొందువలసెనా
తేకచనుదేకు రూకలు, కోకలు నిష్ఫలములైన ♦ గొడవలుతగునే. 135.

అ॥ నీవుపోయినపోకలన్ – నీవునడచుచునడతలను, పోకుండఁజేయన్ – నడువనీయకుండ నడ్డగించుటకు, మా కేమి – మాకెందులకు,– మాకవసరములేదనుట. ఇచటబహువచనప్రయోగమును గూర్చి "సూ. సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుం గొన్నియెడల బహుత్వంబగు" ప్రౌ. వ్యా. నిష్ఫలములు – ప్రయోజనములేనివి, ఐనగొడవలు – అయినట్టి యొకరిప్రమేయముతోఁగూడినప్రసంగములు, 'ని. గొడవ–కులకలహము' ఆం. దీ. ఉదా "వ. ఇట్లు తమకువలయునెడఁ బడఁతులగొడవ తడవని తమయుడయాఁడు తమ్మొమిగులఁగూడిమాడియుండమికి" హంస వ్రతగునే, యోగ్యమా, ఒకరి సంగతి మాకెందులకనుట పొందువలసెనా – నీకుమాతోస్నేహముకావలసియుండినట్లయిన, రూకలు కోకలు – రూపాయిలను చీరలను, తేక – తెచ్చియియ్యక. చనుదేకు – రాకుము, ఇందు 'పొందు వలసెనా–గొడవలుతగునే' అనుటకు "సూ. అచ్ఛతుష్కంభవేత్రాణి స్థితంప్రశ్నాదివాచకం. తత్రాదిచ్ఛభవేద్దీర్ఘ ఏదోతావుభయాత్మికా" అథ. ఇచట వేశ్యపొందు వలసినచోఁ గోకలురూకలు తేక చనుదేకు, అనుటకు "క. కోకోకమెల్లఁజనివినఁ, జక్కనివాఁడైన రాజచంద్రుండైనన్, మిక్కిలిరొక్కములీయక, చిక్కదురావారకాంత" సుమ. ఈపద్యమున 'తేకచనుదేకు రూకలు కోకలు' అనుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ నీవుప్రవర్తించు ప్రవర్తనములను వలదనిమేమెందులకు నిరోధించెదము? వ్యర్థప్రసంగముతోఁ బనిలేదుగాని మాపొందుఁగోరితివేని కోకలురూకలుమున్నగునవి తీసికొనిరమ్ము. అటులఁగాదేని నీవిచ్చటికిరాకుము.

తే॥ చదువుకొన్నాఁడ వటుమీఁద♦సరసముద్ర, కొంత యామీఁదభూసుర♦కులవరుండ
వయ్యయో. నీవెఱుంగవే♦యర్థమీక, యూరకేపిల్చునే లంజ♦వారిపడుచు. 136.

అ॥ చదువుకొన్నాఁడవు – వేదశాస్త్రపురాణాదుల నభ్యసించినవాఁడవు, అటుమీఁదన్ – ఆపైన, సరసముద్ర – రసయుక్తమయినచిహ్నము,– రసికుఁడవుగానగపడుచుండుట, కొంత–కొంత గలదు, ఆమీఁద – దానిమీఁద, భూసురకులవరుండవు – బ్రాహ్మణజాతియందు శ్రేష్ఠుఁడవు, అయ్యయో – ఇదిమిక్కిలికనికరముతోఁ బలుకుటను దెలియఁజేయును, నీవెఱుగవే – నీకుఁదెలియదా, లంజవారిపడుచు – సానివారినాయకురాలు, అర్థమీక – ధనమొసంగనిదే, ఊరకేపిల్చునే– వృథాగారమ్మనిపిలుచునా, ఇందు 'ఊరకే పిల్చునేలంజవారిపడుచు' అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'చదువుకొన్నాఁడవు. అటుమీఁదసరసముద్ర' ఇట్లుచెప్పుటచే సముచ్చయాలంకారము. "తత్సిద్ధిహేతావేకస్మిన్ యత్రాన్యత్తత్కరంభవేత్, సముచ్చయోఽసౌ" కా. ప్ర. ఉదా "కులమమలినం భద్రామూర్తిః శ్రుతిశాలినీ, భుజబలమలంస్ఫీతంలక్ష్మీః, ప్రభుత్వమఖండితమ్, ప్రకృతిసుభగాహ్యేతే భావాఅమీభిరయంజనో, వ్రజతిసుతరాం దర్పంరాజంస్త ఏవతవాంకుశాః" ర. గం. ఇంతగొప్పవాఁడవు నీకీ మాత్రముతెలియదాయనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. "వ్యాజస్తుతిర్ముఖేనిందా స్తుతిర్వారూఢిరన్యథా" కా. ప్ర. ఈపద్యమునుజూచి యొకకవియిట్లువ్రాసినాఁడు, 'తే. శోకపదియైన

త్రిలోకున్నఁ గోకయొకటి, కాకయుండిన నొకమేక లేకపోయె, రూకరుత్రిప్పి వేవలెం సాకవట్టి, ఠాకలకుఁ బిల్చునా గణికాకులంబు" బహు. చ.

తా॥ చదువుకొనినవాఁడవు, రసికుఁడవు, బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁడవు అయియుండిన నీ కింత మాత్రము తెలియదా ? భోగమువారినాయకురాలు డబ్బునోసఁగనిదే రమ్మనిపిలుచునా ?

క॥ ఇచ్చకపుమాట లాడుచు, వచ్చెదు మూన్నాళ్ళనుండి ♦ వదలవు నేఁడున్
"బచ్చపయికంబు గుఱ్ఱము, చచ్చినదాఁక నె"యటన్న ♦ సామెత వినవే? 137.

అ॥ మూన్నాళ్ళనుండి – ఇప్పటికిమూఁడుదినములనుండి. ఇచట 'మూన్నాళ్ళ' నుటకు 'సూ. కొన్నియెడలనవర్ణంబుపరంబగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబున కారంబగు" ప్రౌ. వ్యా. ఇచ్చకపు మాటలు – ప్రియవచనములు, ఆడుచున్ – చెప్పుచు, వచ్చెదు – వచ్చుచున్నావు, నేఁడున్ – ఈదినమునఁగూడ, వదలవు – విడిచిపోయినవాఁడవుకావు. పచ్చపయికంబుగుఱ్ఱముచచ్చినదాఁక నె– పచ్చనితురాయి కరీదుగుఱ్ఱముచచ్చిపోవువఱకే, అనఁగాఁబూర్వమొకఁడు గుఱ్ఱమునకుఁదలమీఁద బెట్టి కొనుపచ్చతురాయి నమ్మియుండెను. అదికొనినవాఁడా వెల యెన్నాళ్ళకునిచ్చియుండలేదు. ఇట్లు బహుకాలముగడచినతుద కాగుఱ్ఱమేచచ్చెను. అప్పుడతఁడు నాపచ్చకరీదిమ్మనియడుగఁగా నీపచ్చ తురాయిగుఱ్ఱముతోనేపోయినది పొమ్మనినాఁడట. అటన్నసామెతవినవే – ఇట్లుచెప్పుకొనెడు లోకోక్తినివినియుండలేదా, అనఁగా నీవిచ్చినసొమ్ముంతయు మాపిల్లనీదగ్గఱనున్నప్పుడే చెల్లుపోయిన దనుట. వేశ్యయిట్లనుటకు "ఆ. కలిమిగలిగినేని కాముని గాఁజూచు, లేమిచేతఁజిక్కి లేవలేని, మద నంతవాని మాలగాఁజూతురు" వేమ. ఇందు 'ఇచ్చకము' అనుటకుదా "ఈ ఎట్లిచ్చకమయ్యెనీకునివి" కళా. "వ. అప్పుడిచ్చకులగుచు బ్రాహ్మణులుకొందఱు" అను 'వచ్చెదు' అనుటకు "సూ. క్వాచి ద్వ్యవర్ణకేచాపి కేచిత్త్ర స్యస్థితిఁజగుః" అధ. 'పయికము' ఇదిపైకమునకు రెండవరూపము. ఉదా "సీ. పరవర్తకుల కల్ల సరకులిచ్చెదనని, తివిరిపైకముఁగొని త్రిప్పుచుండు" భళ్హా. 'ని. పైకము–పయి కము' శ. చం. 'పచ్చపయికంబుగుఱ్ఱముచచ్చినదాఁక నె' అనుటచే లోకోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఇప్పటికి మూఁడుదినములనుండి తీయనిమాటలుచెప్పుచు వచ్చుచుంటివి. కాని డబ్బును మాత్రము తెచ్చుటలేదు. ఈవేళను గదలకుంటివి. 'పచ్చపయికముగుఱ్ఱము చచ్చినదాఁక నె' అను లోకోక్తిని నీవువినియుంటివిగదా !

తే॥ మాట లిఁక వేయు నేటికి ♦ నేఁటిరాత్రి, చీరపుత్తెంచె నుడిగాల ♦ వారిచేత
నూరియేలికరాజుకు ♦ మూరుఁ డల్ల, పెద్ద చౌకట్లపోవుల ♦ పిల్లఁవాడు. 138.

అ॥ ఇఁకన్ – ఇఁకమీఁదట, మాటలు – నీతోడిప్రసంగములు, వేయున్ – అనేకములు, ఏటికిన్ – ఎందులకు, ఇచట 'మాటలిఁక వేయు నేటికి' అనుటను 'సూ. లోకోక్తి నాంభవేద్యోగో యదిస్యాచ్ఛ్రుతిరంజనమ్' అధ. నేఁటిరాత్రి – ఈరేయిపడకకు, ఊరియేలికరాజుకుమారుఁడు – ఈపట్టణమునుబాలించెడి రాజునకుఁగొడుకు, అల్ల – అయొక్క, : ప్రసిద్ధినితెలియఁజేయుట, ఉదా అల్లనాఁడు. పెద్దచౌకట్లపోవులపిల్లవాఁడు – నాలుగుముత్యములు చదరముగాఁగట్టి జేయఁబడినచెవి

పోఁగులుగలకఱ్ఱఁడు. ఇచట 'చవుకట్టులకు - చౌకట్టులు, చౌకట్లు' అని రూపములు కలవు. ఊడిగాలవారిచేతన్ - సేవకురాండ్రచేత, - దాసీలచేత, చీరెపుత్త్రెన్ - కోకనుబంపించినాఁడు. ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పఁబడినది. "సూ. ఇతరత్రచద్వితీయాతస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్" అన్న. 'పెద్దచౌకట్లపోవులపిల్లవాఁడు' అనుప్రయోగమునకు "సూ. స్యాదాభాగబహువ్రీహిః ప్రథమాంతప్రయోగతః" అధ. ఉదా 'ముత్యాలకమ్మలముద్దులాడి' ఇత్యాదులు "నేటికినేటిరాత్రి" అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ పెక్కుమాటలతోఁ బనిలేదుగాని యీపట్టణమునేలుచున్న రాజుకొడుకు కాపెద్దముత్యాలపోగులబ్బాయి యిప్పుడేదాసీలచేతఁ జీరనుబంపినాఁడు. ఈతఁడీరాత్రిపడకకు వచ్చును. కావున నీవు వచ్చినను వ్యర్థముగాఁబోవలసినవాఁడవే.

—: వేశ్యమాత కూఁతురిఁ గొట్టఁబోవుట :—

వ॥ అని యిత్తెఱంగునఁ గనరెత్తి విటులపాలిటిమిత్తి మర్మంబులెత్తి పలు
కుచు నత్తఱిం దత్తరంబున గృపాయత్తచిత్తయై తత్తరిల్లుబిత్తరికూఁతుం గని బత్తి
వడక యోసీ మొగమోటకత్తెవై వట్టిజిత్తులు సేయురిత్తముడికాండ్ర హుజిత్తని
పించక విత్తహాని చేసితి వనిబెత్తంబుతీసికొని మొత్తఁ బోయిన. 139.

అ॥ అని - ఇట్లని. ఇత్తెఱంగునన్ - ఈవిధముగా, కనరెత్తి - ఇష్టములేనితనము నారంభించి, విటులపాలిటిమిత్తి - వ్యభిచారపురుషులకు లభించినమృత్యుదేవత, అయిన యావృద్ధవేశ్య. మర్మంబులెత్తి - రహస్యములనుబయటఁబెట్టి - నెపములవెతకి, పలుకుచున్ - మాట్లాడుచు, అత్తఱిన్ - అసమయమున, తత్తరంబుగన్ - శీఘ్రముగా, కృపాయత్తచిత్త - దయకుస్వాధీనమయిన మనస్సుగలదై, తత్తరిల్లుబిత్తరికూఁతున్ - చలించుచున్నటువంటి ప్రౌఢయగుకుమార్తెను, 'తత్తరిల్లు' అనుటకు 'సూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోత్రానురంజనం యథాప్రసిద్ధి సర్వత్ర శబ్దానాంకల్పనామతా' అధ. కని - చూచి, బత్తివడక - ప్రేమయుంచక, ఓసీ - ఇది నీచసంబుద్ధి, మొగమోటకత్తెవై - ముఖప్రీతిగలదానవై - దాక్షిణ్యముగలదానవై, వట్టిజిత్తులు - బొత్తిగామాయలు, చేయురిత్తముడికాండ్రన్ - కొంగునడబ్బులేనివారలను, ఇచట జిత్తు అనుటకుదా "ఉ. అత్తలమామలన్ మగల, నన్నలఁ దమ్ములఁ దల్లిదండ్రులన్, జిత్తులనుద్దువెట్టుచును ♦ జీటికిమాటికి నన్నెజేరఁగా వత్తురు" దశా. చ. హుజిత్తనిపించక - మోసముచేసినదనుకొనునట్లుచేయక, ఏదోవిధముగావెడలఁగొట్టకయనుట, హుజిత్తుశబ్దము హిందూస్థానీపదమునుండి రాఁబడినదగును. హిందీలోమాత్రము 'హుజ్జత్' అనికలదు. కాని యీ 'హుజ్జత్'కు కలహమని చెప్పఁబడియున్నది. 'హూాత్-హుజ్జత్' ఇవి మోసమునకును మాయకును అర్థమునిచ్చుచున్నవి. 'జిత్తు' పదము కూడ మోసమునకును మాయకును అర్థముకలదియైయున్నది. ఈపదప్రయోగమునుగూర్చి 'సూ. అహేయమన్యదేశీయం యత్ర దేశప్రయుజ్యతే' అధ, విత్తహాని - ధననష్టమును, చేసితివి - కలిగించితివి, అని - ఇట్లుపలికి, ఇచట 'చేసితివని' సంధికూర్చుటకు 'నిత్యమనుత్తమపురుషక్రియాస్వితః' అన్న. బెత్తంబుతీసికొని - ఒక

సన్నని కజ్జనుదీసికొని, మొత్తఁబోయినన్ - కొట్టఁబూనఁగా. ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁబడినది. "సూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్" శబ్దచిం. ఇందు 'మొత్తుట' అనుచోట రువర్ణకము రామింగూర్చి "సూ. ఏకత్వే చ భవేద్వారు స్తథా తా చ భవేత్ క్వచిత్" అధ. ఈవచనమంతయు నను ప్రాసాలంకారము. తే "ఒకటి రెండునమూఁడు నైన యొలయు ప్రాలు, పద్యమున నచ్చటచ్చటఁ బరఁగునేని, కృత్యన ప్రాసవననిది ♦ విస్తరిల్లు, లలితరీతులకెల్ల వి ♦ లాసమగుచు" కావ్యా. చూ, 'విటులపాలిటిమిత్తి' ఉపమాలంకారము. ఇచటఁ జంపకగంధియొక్క యుదారగుణమును సూచింపఁజేసినాఁడు.

తా॥ కోడెకాండ్రకు మిత్తియగు నాజలభి యిట్లు వెగటుమాటలతోను, మర్మముతోను వదరుచుండఁ నయ్యెడఁ గనికరముతోఁ గదలుచున్న జవరాలగు కూఁతుంగని దయమాని యోసీ మొగమోటముచే మోసగాండ్రగు విటుల మాయచేసి వెళ్ళఁగొట్టక డబ్బునష్టపెట్టుచుంటి వని యొకసన్నని కజ్జతోఁ గొట్టఁబోఁగా.

— : వేశ్యమాతకు భయపడి నిరంకుశుఁడు పారిపోవుట: —

క॥ ఈపాటు కదలకున్నన్, గోపంబున నన్నుఁ గూడఁ ♦ గొట్టును దీనిన్
దూపాడువంగలనే "యా,: శాపరమందుఃఖ" మనుచుఁ ♦జయ్యన నరిగెన్. 140.

అ॥ అనిరంకుశుఁడు-అధ్యాహారము-ఈపాటు. కదలకున్న - ఇదేవిధముగాఁ గదలకుండినట్లయిన, కోపంబునన్ - క్రోధముతో, నన్నుఁగూడన్ - నన్నుసైతము, కొట్టును - కొట్టఁగలదు, దీనిన్ - ఈముసలిదానిని, తూపాడువంగలనే - తూతూయనియుమియఁగలుగుదునా, అనఁగా దీనియొక్క-కోపమునకుఁ దగినంతటిపరాభవమును జేయఁగలనాయనుట. ఉదా "వ, తూపాడిచిరి" హరివం. 'ఆశాపరమందుఃఖం' :ఆశయధికదుఃఖమును గలిగించును. అనుచున్ - ఇట్లుతలంచుచు, చయ్యనన్ - శీఘ్రముగా, అరిగెన్ - పోయెను, ఇచట మకారమునకుద్విత్వము వికల్పముగాని నిత్యము కాదు. "అహమాదీనాంద్విత్వమ్" నన్న. ఉదా 'దాసోహమనియె' "సూ. అంతగస్య హాలోద్విత్వం భవేదనుకృతేపరే తత్రోతో వృస్భవే న్నిత్యంమస్యతత్ క్వచిదిష్యతే" అధ. లోకోక్త్యలంకారము.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు నేనిఁకఁ గదలకుండినట్లయిన నన్నుఁగూడఁ గొట్టుటనిక్కము. దీని కోపమును తగ్గింప నాతరముగాదు. ఆశచేతనే మిక్కిలిదుఃఖముసంభవించును గదా! యని తలంచుచు శీఘ్రముగాఁ బోయెను.

—: రాజుప్రశ్నించుట :—

క॥ అనివనిని వదనకమలం, బున లేనగవంకురింప ♦ భూనాయకుఁ డో
మునినాథ విప్రుఁ డెచటకిఁ, జనియెం దుద నేమిచేసె ♦ సకలముఁ జెపుమా. 141.

అ॥ అనినన్ - ఆమునీంద్రుఁడిట్లుచెప్పఁగా, భూనాయకుఁడు - ఆధర్మశీలుఁడగు రాజు, విని - ఆకర్ణించి, వదనకమలంబునన్ - తామరపువ్వువంటిమొగమునందు, లేఁగవు - లేఁతనవ్వు, చిఱునవ్వు, అంకురింపన్ - పొడమఁగా, ఓమునినాథ - ఋషులకుఁబ్రభుఁడవైన యోపులహుఁడా, విప్రుఁడు - ఆబ్రాహ్మణుఁడు, ఎచటికిన్ - ఎక్కడికి, చనియెన్ - పోయెను, తుదన్ - కడపట, ఏమిచేసెన్ - ఏమిచేసినాఁడు, సకలమున్ - ఈవృత్తాంతమంతయును, చెపుమా - అనతిమ్ము, ఈపద్యమున 'చనియెందుదన' అనుటకు "సూ. పరసాద్రుతప్రకృతి కాత్సరళాస్య స్థస్థిరం చబిందుస్స్యాత్" నన్న. ఇచటరాజునకు హాసముచెప్పఁబడినది. "వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనోవికారోహాసః" ప్రతా. లేనగవునుగూర్చి 'శ్రేష్ఠానాంస్మితహసితే' అనిశాస్త్రము. 'వదనకమలంబు' ఉపమాలంకారము.

తా॥ పులహుఁ డిట్లుచెప్పఁగా ధర్మశీలనృపాలుఁడు విని చిఱునవ్వుతో నోమహర్షిశ్రేష్ఠుఁడా! ఆబ్రాహ్మణసుతుఁ డెచ్చటికేగెనో, తదుపరియతఁడేమిచేసెనో యావృత్తాంతమంతయు నానతిమ్మనెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ॥ బహుళాపుత్త్రి నిశాకళత్ర మునిశం ♦ పావిగ్రహాభోగసం
గ్రహవాంఛా గురుకామినీరతికళా ♦ ప్రారభ్యమాణాఘ దు
ర్వహతా నిర్మథనార్థ దుస్సహతపః ♦ ప్రాబల్యసాఫల్య కృ
న్మహనీయైందవ సత్కళాభరణర ♦ మ్యస్కంథసోమేశ్వరా. 142.

అ॥ బహుళా............సోమేశ్వరా. బహు - విస్తారముగా, "ని బహుస్స్యాద్విపులే త్ర్యాది సంఖ్యాయాం చత్రిలింగకః" నానా. లః - ఖండింపఁబడిన, "ని. లఃఖండితేత్రిష్వాదానే" నానా. అపుత్త్రి - వంధ్యాత్వముగల, నిశా - రాత్రియును, కళత్ర - భార్యగలిగినట్టియు, ముని - అత్రిమునియొక్క, శంపా - తేజస్సుతోఁగూడిన, విగ్రహ - శరీరముగలిగి, ఆభోగ - చిత్తపరిపూర్ణత్వముతో - నిండారినమనస్సుతో, సంగ్రహవాంఛా - స్వీకరించుటయందలికోరికచేత, గురుకామినీ - విద్యనుపదేశించిన గురువగు బృహస్పతిభార్యయైన తారయొక్క, రతికళా - సంభోగవిద్యవలన, ప్రారభ్యమాణ - ఆరంభించుచున్న, అఘ - పాపముయొక్క, దుర్వహతా - అలవిగానిభారము, నిర్మథనార్థ - విశేషముగాఁద్రచ్చుటకొఱకు, దుస్సహతపః - ఓర్వరానితపస్సుచేత, ప్రాబల్యసాఫల్య - మిక్కిలిఫలసహితముయినదిగా, కృత్ - చేయుచున్న, మహనీయ - గొప్పదియైన, ఐందవసత్కళా - చంద్రునియొక్క ప్రకాశించుచున్న యంశమే, - ఒప్పుచున్నచంద్రకళయే, ఆభరణ - శిరోభూషణముగాఁగలిగి, రమ్య - మనోహరముగానున్న, స్కంథసోమేశ్వరా - కందుకూరియందుఁగలసోమేశ్వరస్వామీ, ఇదియాశ్వాసాంతమునఁగృతిపతికిసంబోధనము. ఇచటఁ జంద్రుఁడు శాపమననుభవించుటయు నదిపరిహారమగుటయు నుగూర్చి శివరాత్రిమహాత్స్యమున "కళశియా, మానినిఁగలయ బృహస్పతి, పూనికశపియించె క్షయముఁబొందుదువనుచున్"
తే॥ శాపమణఁపఁగోరి ♦ చంద్రుండుకావేరి, తీరమునకువరిగి ♦ దేవదేవు, శివునిఁగూర్చి తపము ♦ సేయ

నాశేల్పుప్ర ♦ త్యక్షమగుచుఁ బల్కె ♦ సాదరమున" క. శివరాత్రివ్రతమునడుపుచు, శివునింబూజింపు కోర్కి ♦ చేకూరుఁ బదా, శివుఁడను నేనేనిక్కన్, శివలీలన్ మాళిఁదాల్తు సిద్ధముచంద్రా" శేష. గురుపత్నీసంగమ దోషమునుగూర్చి యిట్లు చెప్పఁబడియున్నది; "బ్రహ్మహత్యాసురాపానం స్తేయం గుర్వంగనాగమః, మహాన్తిపాతకాన్యాహు స్తత్సంయోగశ్చపంచమమ్" మను. సంతానవతియగు రాత్రియే భార్యగాఁగలవాఁడును, బ్రహ్మతేజస్సుతోఁగూడిన యాకారముగలవాఁడును, ఎడతెగని కామినీసంభోగమువలన లభించిన పాపభారమును నిశ్శేషముగాభిన్నపరచుటకై దుస్తరమగుతపస్సు చేసి సఫలీకృతమనోరథుఁడైనబాలంచంద్రుని శిరసావహించినవాఁడా! అనుటలోఁ గథానాయకుని కింకఁగలుషరహితమగుననియు, సంతానప్రాప్తుండగుననియుఁ, పరమేశ్వరానుగ్రహమువలన మోక్షప్రాప్తుఁడు కాఁగలఁడనియు ధ్వనించుచున్నది. 'బహుళాపుత్రి' అనుటలో నిరంతరసంభోగలాలసయగు రంభకుఁగల వంధ్యాత్వమును, అట్టిరంభాసంభోగము కథానాయకునకును సూచించుచున్నది. ఇందుఁబ్రకృతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేషసామర్థ్యముచేత నప్రకృతమయిన కావ్యార్థమును స్ఫురింపఁజేయుటచే సమాసోక్త్యలంకారము. "పరోక్తిర్భేదకైశ్శ్లిష్టైః సమాసోక్తిః" కా. ప్ర.

తా॥ నిస్సంతానదోషమును బోఁగొట్టఁబడిన రాత్రియనుకళత్రముగలవాఁడును, అత్రిమహర్షియొక్క తేజస్సుతోఁగూడిన మనోహరమయినవాఁడును, విద్యనుపదేశించిన గురువగు బృహస్పతి భార్యయైనతారనుగూడినందున సంప్రాప్తమయిన పాపభారము సామాన్యముగాఁబోఁగొట్టుకొనుటకై సహింపరానితపస్సుచేసి సఫలతనొందియున్న లేఁ జందురునిఁదలయందుఁదాల్చిన యోకందుకూరి సోమేశ్వరస్వామీ!

చ॥ హతసుమబాణ బాణదను ♦ జావసథాంగణవాస వాసవా
ర్చితపదపద్మ పద్మభవ ♦ శీర్షవిఘాతనిదాన దానవ
క్షతి కృతిదక్ష దక్షమఖ ♦ సంహృతికర్మధురీణ రీణ దు
ష్కృత పరితాప తాపస స ♦ మృద్ధికళాలసమానమానసా. 143.

అ॥ హతసుమబాణ - చంపఁబడినమన్మథుఁడుగలవాఁడా, బాణ.....వాస. బాణదనుజ - బాణాసురునిదయిన, ఆవసథ - ఇంటియొక్క, అంగణ - ముంగిలియందు, వాస - నివాసముగలవాఁడా, వాసవార్చితపదపద్మ - ఇంద్రునిచేతఁబూజింపఁబడిన కమలములవంటి పాదములుగలవాఁడా. పద్మ.....నిదాన. పద్మభవ - బ్రహ్మయొక్క, శీర్ష - శిరస్సును, విఘాత - కొట్టుటకు, నిదాన - కారణమయినవాఁడా, దానవక్షతికృతిదక్ష. దానవ - రాక్షసులయొక్క, క్షతికృతి - నాశనముచేయుటయందు, దక్ష - సమర్థుఁడైనవాఁడా, దక్షమఖసంహృతికర్మధురీణ. దక్షమఖ - దక్షునియజ్ఞముయొక్క, సంహృతికర్మ - సంహారకార్యమునందు, చంపునట్టిపనియందు, ధురీణ - భారమునువహించినవాఁడా, రీణదుష్కృతపరితాప. రీణ - జాఱిన, "ని. స్యన్నంరీణాంస్నుతం స్రుతమ్" అ. దుష్కృత - పాపములయొక్క, పరితాప - కాల్చుటగలవాఁడా, తాపస... ...మానసా. తాపస - ఋషులయొక్క, సమృద్ధి - అభివృద్ధికొఱకయిన, కళా - విద్యచేత, లసమాన - ప్రకాశించుచున్న, మానసా - మనస్సుగలిగినయోసోమేశ్వరస్వామీ, ఇందుసాళవపాదము ఋత్వసంబంధయతి చెప్పఁబడినది. "తే. సారిదిఁగాదుల నడివర్ణము ♦ నుడుల శెల్ల, ఋత్వ

మిత్రంబులగు నచ్చు ♦ లెనయనైనఁ, జెల్లుహాయలనుస్వరమైత్రిఁ ♦ జెందునవుడు, వెలయునవిబుత్వ సంబంధ ♦ కళులనంగ" అప్ప. ఉదా "ఆ. ఇనతనూభవుండు ♦ పృషదశ్వసుతునేసె, ఋభునదీ సుతుండు ♦ కృష్ణునేసె, నేమిచెప్పనపుడు ♦ దృఢశక్తిశల్యుఁడు, హీనబలునిఁజేసె ♦ వృష్ణికులుని" ముక్తపదగ్రస్తాలంకారము.

ఉత్సాహవృత్తము: దందశూకభూష మోహ ♦ దాహకాజగత్త్రియీ
కందసంశ్రితాచలేంద్ర ♦ కందరాపరాక్రమా
స్పందితారి సంస్తువత్సు ♦ పర్వపర్వతాగ్నిది
క్కందుకూరిపట్టణ ప్ర ♦ కాండమండనోదయా. 144.

అ॥ ఆందశూకభూష – సర్పములే యాభరణములుగాఁగలవాఁడా, మోహదాహకా – కామమునుదహించునట్టివాఁడా, అనఁగా మన్మథునిఁజంపినవాఁడాయని భావము. జగత్త్రియీకంద– ఈమూఁడులోకములకు మూలమయినవాఁడా, సంశ్రితాచలేంద్రకందరా. సంశ్రిత – ఆశ్రయింపఁ బడిన, అచలేంద్ర – పర్వతరాజమయిన హిమవంతముయొక్క, కందరా – గుహగలవాఁడా, పరా ....దయా. పరాక్రమ – శౌర్యమునకు, ఆస్పందిత – స్థానముగాఁజేయఁబడిన, అరి–శత్రువులచేత, సంస్తువత్ – స్తోత్రముచేయఁబడుచున్న, సుపర్వపర్వత – దేవతలకునివాసమయినమహా మేరువునకు, 'ని. రత్నసానుస్సురాలయః' అ. అగ్నిదిక్ – ఆగ్నేయదిశయందుఁగల, కందుకూరి పట్టణ – కందుకూరిపట్టణమును, ప్రకాండ–శ్రేష్ఠమయినపురమునకు, "ని. ప్రకాండముద్ఘతల్లజౌ" అ. మండన – భూషణముగా, ఉదయా – అవతారముగలిగినట్టి యోసోమేశ్వరస్వామీ, కందుకూరు శ్రీశైలమున కాగ్నేయముననున్నది. అచటివారు శ్రీశైలస్యాగ్నేయప్రదేశే. అనిసంకల్పమునఁ జెప్పికొనుచుందురు. కవివర్ణించినది మహామేరువుకనుక 'మేరోర్దక్షిణదిగ్భాగే' అనియెల్లరము చెప్పు కొనుచున్నాము. కాని మహామేరువు భూమికిమధ్యనున్నదని శాస్త్రప్రసిద్ధికనుక నాగ్నేయమనినను సమంజసమేయగును. 'ఇందుఁమోహదాహకా – సుపర్వపర్వత – ప్రకాండమండన' యివి యనుప్రాసాలంకారము.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవితత్త్వధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయ మానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

అ॥ ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహభూనస గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వెంకటశివార్యపౌత్ర, లక్ష్మాంబా కోటీశ్వర సుధీమణిపుత్ర, శిల్ప వాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవి దేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన; విరచితంబైననిరంకు శోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానమున ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానసమేతము

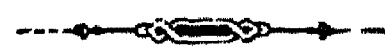

తృతీయాశ్వాసము

క॥ శ్రీతన్వీధవసాయక, వీతనయాపేక్షదక్ష ♦ వినిహతిప్రసరు
ద్భూతివిధాయక కటకీ, భూతభుజంగేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1.

అ॥ శ్రీతన్వీధవసాయక. శ్రీతన్వీ-లక్ష్మీదేవియనెడి సౌందర్యవతికి, ధవ-నాథుండైనవిష్ణువే, సాయక-బాణముగాఁగలవాఁడా, వీత.....దక్ష, వీత-పోయిన, నయ-నీతియందు, అపేక్ష-కోరికగల, దక్ష-దక్షుండనెడి బ్రహ్మయొక్క, వినిహతి-చావునకును, ప్రసః-మరల, 'ని. పునః ప్రథమే ఛేదే' అ, ఉద్భూతి-పుట్టుటకును, విధాయక-విధించినట్టివాఁడా ఆజ్ఞాపించినట్టివాఁడా, కటకీభూతభుజంగేశ, కటకీభూత-కంకణముగానయిన, భుజంగేశ-సర్పములకు రాజయిన శేషుఁడుగలిగినవాఁడా, కందపురసోమేశా-ఓ కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసారంభమునందుఁ గృతిపతికి సంబోధనము. ఇందు సోమేశ్వరస్వామియొక్క హస్తగతుఁడు విష్ణువనియు, నతని యసేనయుం లక్ష్మి కలదనియుఁ జెప్పుటచేత నుదాత్తాలంకారము 'ఉదాత్తం వస్తునః సంపన్మహతాం చోపలక్షణమ్' కా. ప్ర. ఇష్టదేవతాసంబోధనమగుటచేఁ బరికరాలంకారమును 'విశేషణైర్యత్ సాకూతైరుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ లక్ష్మీపతియే బాణముగాఁ గలవాఁడవును, న్యాయమును దప్పినదక్షునిఁ జంపియును మరల బ్రతికించినవాఁడవును, పాములకురాజగు శేషుఁడే కంకణముగాఁ గలవాఁడవును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామీ.

గీ॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహుఁడైన
పులహుఁ డిట్లని పలికె నా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడ వాక్యవై ♦ చిత్రి మెఱయ. 2.

అ॥ అవధరింపుము-వినుము, తత్త్వ.........కలహుఁడు, తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రమునం దలి, వివేక-జ్ఞానముచేత, దళిత-భేదించబడిన, కామాదిరిపువర్గ-కామము మొదలగు నరిషడ్వర్గముయొక్క. అనఁగాఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మదమాత్సర్యములయొక్క యనుట, కలహుఁడు-పరస్పరవివాదము గలవాఁడు, ఐన-అయినట్టి, పులహుఁడు - పులహుఁ డను పేరుగల బ్రహ్మ, ఆ భూవరేణ్యశేఖరుని తోడన్-రాజులలో శ్రేష్ఠుఁ డగు నాధర్మశీలునకు, వాక్యవైచిత్రి మెఱయన్, వాక్య - మాటలయొక్క, వైచిత్రి-చోద్యము, మెఱయన్-ఒప్పఁగా, ఇట్లని-ఈచెప్పఁబోవురీతిగా, పలికెన్-చెప్పెను.

తా॥ వేదాంతవిద్యాజ్ఞానసంపన్నతవలనఁ గామక్రోధలోభ మోహమదమత్సరము లను నరిషడ్వర్గమును గెలిచినవాఁ డగుపులమహర్షి శ్రేష్ఠుఁ డగుధర్మశీలనృపాలున కిట్లు చెప్ప మొదలిడెను.

—: నిరంకుశుఁ డరణ్యమున కేఁగుట :—

ఉ॥ వింటివె ధారుణీరమణ ♦ విప్రకుమారుకుఁ డప్రబుద్ధి నా
కంటకురాలు వల్కినవి ♦ కారపుమాటల దుఃఖితాత్ముఁడై
యింటికిసైతముం జనక ♦ యీశ్వరసంఘటనంబె తోడుగా
వెంటసహాయసంపదలు ♦ వేఁడక పోయె నరణ్యభూమికిన్ 3.

అ॥ ధారుణీరమణ-ఓరాజా, వింటివె-ఆకర్ణించితివా, విప్రకుమారకుఁడు - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, ఆకంటకురాలు - ఆకఠినురాలు, అనఁగా ముల్లువలెబాధించునది, ఇచట 'కంటకురాలు' అనుటకు 'సూ. దారార్థేతఉదపిరః' నన్న. సూ. అక్షజలోభాలుశబ్దేన, సమాసార్థకతా యది, సమాన స్త్రత్రచోద్ర స్స్యాద్దేఫ ఏవక్వచిద్భవేత్' అధ. అప్రబుద్ధిన్-అవివేకముతో, పల్కిన-అనిన, వికారపుమాటలన్-అసహ్యమైన వాక్యములచేత, ఇచట 'కంటకురాలుపల్కిన' అనుటకు 'సూ. పరుషావాస్వరూపేణ ప్రథమాంతోపరిస్థితాః కాకాసంబోధనేచాపి హ్యవ్యయేకర్మధారయే, అచేతనార్థకే శబ్దః ఇతి శృంగారభూషణః, అధ. దుఃఖితాత్ముఁడు; దుఃఖిత-కష్టమునొందిన, ఆత్ముఁడు-మనస్సుగలవాఁడు, 'ని. ఆత్మాజీవే ధృతౌదేహే స్వభావే పరమాత్మని' వై. ఐ - అగుచు, ఇంటికిసైతమున్ - తన గృహమునకుఁగూడ, ఉదా. 'ఉ. మేముసైతిమున్ వాచినవారి యట్ల గరువంబునఁ గన్గొనుచుంటిమన్విభున్' వి. పు. చనక - పోకుండి, ఈశ్వరసంఘటనంబె-భగవంతునివలనఁ గూర్చఁబడినదియే, పురాకృతకర్మఫలప్రాప్తమే "కర్మాయత్తం ఫలం పుంసాం. బుద్ధిః కర్మానుసారిణీ, తథాపి సుధియాచార్యాః,సువిచార్యైవ కుర్వతే, అనువచనము ననుసరించి, యాతఁ డరణ్యమునకుఁ బోయి యచటఁ గలపాడుగుడియం దీశ్వరునితో జూదమాడి భగవద్దర్శనము నందవలసిన ట్లదృష్ట ముండుటచేతనే నిరంకుశుఁ డేకాకియై యడవి కేఁగెనని భావము.తోడుగాన్-తనకు సహాయముకాఁగా "శ్లో, సుకృతం దుష్కృతం చైవ, గచ్ఛంత మనుగచ్ఛతి.అని శాస్త్రప్రసిద్ధి కనుక తనపాపపుణ్య ఫలములే తనకుఁ దోడగును. వెంటన్-తనవెంటఁబడి, సహాయసంపదలు-రక్షణకుపయుక్తమగు మనుష్య సాధనాదిసమృద్ధులు, వేఁడక-ఎవ్వరినిఁబ్రార్థించక ఇది ప్రమతప్రకృతికముకాదు 'సూ. అకప్రత్యయాం తావ్యయంబుకళయ." ప్రౌ. వ్యా. అరణ్యభూమికిన్-అడవిప్రదేశమునకు పోయెన్-వెళ్ళెను. ఇచట వేఁడకపోయెన్, అనుటకు 'సూ. భూగమిక్రియయోరంతే ఘటకాఖ్యానముచ్యతే, అధ. 'జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు ర్ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ. తస్మాదపరిహార్యే உర్థే నత్వం శోచితు మర్హసి" అనిభాగ. ఉత్పత్తియగుపదార్థమునకు నాశము సిద్ధము. అట్లే నాశము బొందిన వస్తువునకును ఉత్పత్తియు సిద్ధము. కాబట్టి పరిహసింప శక్యముగాకుండెడి జననమరణముల విషయమై శోకింపఁ దగదు. దేహాంతరార్జితకర్మమే దైవము 'త్వామేవ కర్మ దైవాఖ్యం, విద్ధి దేహాంతరార్జితమ్, మత్స్య. పు. దానిబలమెట్టిదన "దైవాధీనం జగత్సర్వం, జన్మకర్మ శుభాశుభం, సంయోగాశ్చ వియోగాశ్చ, న చ దైవా త్పరం బలమ్ బ్ర. వై. పు ఇందు 'కంటకురాలు, అనుటకు 'సూ. దారార్థే త

ఉదపి దేః, అనినన్ను 'మఃక్షితాత్మ్యఃమ, ఇతనాత్మన్ శబ్దమునకు డుప్రత్యయము కల్పించుటకు 'సూ. ఆత్మన ఇమనస్తాం డా వా, అనినన్ను.

తా॥ ఓ పుణ్యమతీ! తమపరియే మైనదో తెలిసినదా! ఆబ్రాహ్మణయువకుఁడు ముసలి బోగముదాని యసహ్యమైనమాటలకుఁ జాలవిచారపడి తనయింటికైనను బోక ప్రారబ్ధము దప మఱి రేసహాయమును లేక యొంటరిగా నడవికిఁ బోయెను.

క॥ పోవుచు నెదుట ధరిత్రీ, దేవతనూజుండు గాంచె ♦ దిగ్దంతి జిగీ
షావిశ్రుతమత్తేభఘు, టావార్య విహారగహన ♦ మగుగహనంబున్. 4.

అ॥ ధరిత్రీదేవతనూజుండు-పుడమివేలుపుఁబట్టియగు నానిరంకుశుఁడు, పోవుచున్ - అట్లరణ్యమున నేగుచుండఁగా, ఎదుటన్-తనముందఱ, దిగ్దంతి.........నము. దిగ్దంతి-దిగ్గజములను, జిగీషా-జయింపనిచ్ఛచేత, విశ్రుత-ప్రసిద్ధికెక్కిన. మత్తేభఘట-మదపుటేనుఁగులగుంపులయొక్క నిఁ 'ఘటాతు గజసంహతౌ, అనినానా. అవార్య-నివారింపనలవికాని. విహార-సంచారమువలన, తిరుగుటచేత, గహనము-ప్రవేశించుటకు కష్టమైనదానిని, ని. 'గహనంగహ్వరేదుఃఖే, విపినేకలిలేఽపిచ, విశ్వ. ని. "గహనంవనదుఃఖయోఃగహ్వరేకలిలేచాపి" హేమ. అగు-అయినట్టి, గహనంబున్-ఒకయడవిని, ని. 'అటవ్యరణ్యంగహనం, అమ. కాంచెన్-కనుగొనెను, ఈపద్యమున 'గహన' శబ్దము రెండుసారు లుచ్చరింపఁ బడుటవలన యమకాలంకారము. మఱియు 'దిగ్దంతి జగీషా విశ్రుతమత్తేభఘట లనుటచే నుపమాలంకారమును 'మదపుటేనుఁగులసంచారముచేతఁ జొరరానియడవి, యనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును,

తా॥ అతఁ డాత్రోవఁ బోవుచుఁ దన్మోల దిగ్గజములనుసైతము జయింపఁగలిగిన మదపుటేనుఁగులగుంపులయొక్క సంచారమువలనఁ జొరరానియొకగొప్ప యడవినిఁ జూచెను.

సీ॥ కఠినకాకోలూకి ♦ కావిలోకనసాధ్వ, సాకీర్ణకోకిలా ♦ కోకిలంబు
కాద్రవేయమయూరి ♦ కానముత్కటకంఠ, ఘోషార్తమూషికా ♦ మూషకంబు
కరటికంఠీరవి ♦ కాకర్కశస్వగ, వ్యాకులసూకరీ ♦ సూకరంబు
కరిదైర్ఘభేరుండి ♦ కాకఠోరాక్రంద, కాతరకాసరీ ♦ కాసరంబు
గీ॥ కురువకాశోకవకుళత ♦ క్కోలకేత, కీకురంటక కుటజకం ♦ కేళికతక
కాకతిందుక కింశుక ♦ క్రముకతిలక, కాంచనకదంబకలితము ♦ కాననంబు. 5.

అ॥ కఠిన........లంబు కఠిన-నిర్దయతోఁగూడిన ని. 'కర్కశం కఠినంక్రూరం, కఠోరం నిష్ఠురం దృఢమ్' అ. కాక - కాకులయొక్కయు, ' ని. కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్ట సకృత్ప్రజాః' ఉలూకికా-గుడ్లగూబలయొక్కయు, 'ని. ఉలూకస్తు వాయసారాతి పేచకౌ' అ. విలోకన-చూచుచుండుటవలన, సాధ్వస-భయముతో, ఆకీర్ణ-సందులేకనిండియున్న, 'ని. సంకీర్ణేసంకులాకీర్ణే' అ. కోకిలా

కోకిలంబు-పెంటికోయిలలును, పోతుకోయిలలును గలదియును, కాద్ర.........కంబు. కాద్ర వేయ-నాగుఁబాములయొక్కయు, 'ని. నాగాః కాద్రవేయాః, అ. మయూరికా - నెమిళ్ళయొక్కయు, 'ని. మయూరోబర్హిణో బర్హీ, శుక్లాపాంగః శిఖావలః, యా. సముత్కట-అధికమైన, కంఠఘోష-కంఠధ్వనిచేత, ఆర్త-దుఃఖముఁజెందిన, మూషికామూషకంబు - పెంటిపోతుపెలుకలుకలదియును, కరటి.........రంబు, కరటి-ఏనుఁగులయొక్కయు, కంఠీరవికా-సింహములయొక్కయు, 'ని. సింహో మృగేంద్రః పంచాస్యః హర్యక్షః కేసరీహరిః, కంఠీరవోగజరిపుః' అ. కర్కశ-కఠినమైన, స్వర-కంఠధ్వనిచేత, వ్యాకుల-మిక్కిలికలఁతనొందఁబడిన, 'ని. విహ్వస్తవ్యాకులౌసమౌ, అ. సూకరీసూకరంబు-ఆఁడుపందులును మగపందులును గలదియును 'ని. వరాహఃసూకరోఘృష్టిః కోలఃపోత్రీకిరిః కిటిః' అ. కరి.........సరంబు, కరివైరి-సింహములయొక్కయు, భేరుండికా — గండభేరుండముల యొక్కయు, గండభేరుండమనఁగా మూఁడుకన్నులుగల్గి, యేనుఁగును, సింహమును శరభమృగమును సైతము ముక్కున బట్టికొనిపోవునంతటి గొప్పపక్షి, కనుకనే గండభేరుండబిరుద, ఇత్యాదులు ప్రయోగింపఁబడియున్నవి. కొన్ని నిఘంటువులయందు దేనుఁగునుదినెడిపక్షి యనియే యున్నది. 'ని. గండభేరుండము. రెండుతలలు, మూఁడుకన్నులుగలపక్షి విశేషము. సంస్కృతనిఘంటువులందు భేరుండ శబ్దమే కాని యీ శబ్దము కనఁబడదు.' సూ. ఆ. ని. ఉదా. వజ్రకుండం,వజ్రనఖంవజ్రపక్షం మహాబలం, గండభేరుండవదనంద్విశీర్షం భీమవిక్రమం,జ్వాలాకరాళవదనం,త్రినేత్రం శత్రునాశనం, అనేకకోటిశర భాన్,భక్షయంతంముహుర్ముహుః,ఏవంధ్యాయే న్మహావిష్ణుం, గండభేరుండరూపిణం'మం. శా.కొందఱు కవులు మృగముగానే వర్ణించినారు. ఉదా. 'వ మతియు సింహ ఋష్య శార్దూల గండ భేరుండ భల్లూక వరాహాది మృగంబుల నఖండ పరాక్రమంబున ఖండించి' రుక్మాం. భయంకరజంతువులలో నిది గొప్పది యనుటచే నీకవి మృగమే యనితలంచెనేమో. అభినయదర్పణమునందును 'అథ. పక్షి భేదహస్తా నిరూప్యంతే. అనిచెప్పుచు 'అందు గండభేరుండహస్తలక్షణమును 'గండభేరుండకాఖ్యస్య వినియోగః ప్రకీర్తితః. ఇది గండభేరుండపక్షియందు వినియోగింపబడును. ఆంధ్రవాచస్పత్యమున గండభేరుండము. సం. వి. అ. పుం. రూ. భేరుండము. ఒకానొకపక్షి 'పక్షివిశేషమని చెప్పుచున్నారు గాని ప్రయోగములయందు మృగపర్యాయములతో జేర్చి చెప్పఁబడియున్నది.' కఠోర - కఠినమైన, ఆక్రంద-బొబ్బలుపెట్టువలన, 'ని. ఆరావేసదితేక్రాతార్యాక్రందో దారుణేరణే' అ. కాతర-వ్యసనముచేత వ్యాకులపడిన, 'ని. అనేకేకాతరః' అని అ. కాసరీకాసరంబు-ఎనుములు నెనుబోతులును గలదియును, 'ని. లులాయోమహిషోవాహః, ద్విషత్కాసరసైరిభాః' అ. కుర.........కలితము, కురువక-ఎఱ్ఱగోరంటచెట్లతోడను, అశోక - అశోకవృక్షములతోడను, వకుళ — పొగడచెట్లతోడను, తక్కోల - తక్కోలవృక్షములతోడను, కేతకీ - మొగలిచెట్లతోడను, కురంటక - పచ్చ ములు - పెద్ద గోరంటచెట్లతోను, కుటజ - కొడిసెపాలలతోను, కంకేళి — రక్తాశోక వృక్షములతోను, కతక — చిల్లచెట్లతోను, క్రముక - ఎఱ్ఱలొద్దుగ చెట్లతోను— పోఁక చెట్లతోను, తిలక-తిలకపుష్పములతోను, కాంచన-నాగకేసరపుచెట్లతోను, కదంబ-కడపచెట్లతోను, కలితము-కూడుకొనినదైన, అనఁగా దట్టమైనదనుట. అకాననంబు-ఆయరణ్యమును. ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పఁబడినది. 'మూ. ఇరేకుత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జనపదానాం స్యాత్; అనినన్న ఈపద్యమునఁ గవి కానన మనఁగా, గకారముఖము గలది యనునర్థమును ! బతిపాదించి పద్యము

గకారభూయిష్ఠముగ జెప్పినాఁడు. ఇందంత్యానుప్రాసాలంకారమును, మఱియు ప్రపంచమునఁ దన వైరికివైరి హితుఁ డగుట న్యాయము. ఇందుఁ గోకిలాదుల కట్లుగాక తమవిరోధికి విరోధియైతము శత్రువయ్యెను. మఱియు 'కోకిలాకోకిలంబు, ఇట్లుపోతు పెంటి జంటలుగాఁ జెప్పుటలో రతివాంఛాపరు లగుకంభానిరంకుశులయొక్క ప్రియసంభాషణసమయమున నారదునిమాపుచేతను, వాక్కుల చేతను నిరువురికిఁ గష్టములు సంభవింపనున్న ట్లిందుసూచితము. విరోధకంబై బలమైనవానిని జూపుటచే స్వర్గాధిపతి యగునింద్రుఁడుగూడ ద్వేషయూనుననియు ధ్వనించుచున్నది.

తా॥ అందుఁ గాకులును గుడ్లగూఁబలును జూచుచుండుటవలన భయపడి నిండియున్నకోయిలలగుంపులును, నాఁపఁబాములయొక్కబుసలును నెమిళ్ళకూఁతలు నతిశయించుటవలన దుఃఖపడుచున్న యెలుకలమొత్తములును, నేనుఁగుల ఘీంకారములును సింహములగర్జనములును వినఁబడినంతనే గల్లోలపడుచున్న యడవిపందుల మూఁకలును, సింహములగర్జనములును గండభేరుండ పక్షులబొబ్బలును నిండుటవలన భయపడియున్న నెనుములు నెనుబోతులదండును, ఎఱ్ఱగోరంటలును, అశోకవృక్షములును, పొగడలును. తక్కోలములును, మొగలిచెట్లును, పచ్చపెద్దగోరంటలును, కొండెసెలును, ఎఱ్ఱనియశోకవృక్షములును. చిల్లచెట్లును, నాగకేసరములు, ఎఱ్ఱలొద్దుగులును, తిలకపుచెట్లును, మున్నగువానితో దట్టమైయున్న యాయడవిని.

—♦ అచట శిథిలదేవాలయమును గాంచుట ♦—

వ॥ నిరంకుశతరంబుగాఁ జొరంబడిపోవునెడ దురాలోకనిరాలోక శౌకపైక కాకాతిరేక రేఖాకిమ్మీరితాకార ప్రాకారంబును, నిజభుజాదండ కోదండపాండిత్య సపత్నీకృతనిష్కృత్తీకృతపోత్రిపలల పచనపరాయత్తుకపుళిందనందోహదండహ్యమాన నానామహిషపురీషకరీషోల్లసితభసితస్తోమగృహకుట్టిమంబును, ప్రకటపటువిటపి ఝాటపటలవేల్లిత ఝిల్లికా ఝంకార ప్రతిధ్వానసంధాన చంగరంగమంటపంబును, విశీర్ణ ద్వారదారుతురంగ కళేబర చరద్గృహగోధికాగృహమేధి కల్పితానల్ప సౌభాగ్య సూచక శకునాతిథ్య నిరంతరాళంబును, నమందానందచల దుందురు చుచుందరీబృంద సందీపితార్భటీ నిర్భరగర్భగృహంబును, నగు నొక్కపాడుగుడిం గాంచి, సముచితయానంబునఁ గొబ్బునఁ జేరంబోయి గుబ్బతిలు గబ్బిలపుకొట్ట గబ్బుదనుము భ్రనీక తదంతరంబునం గూర్చుండి పథశ్రమ సమాపనావసరంబున, 6.

అ॥ నిరంకుశతరంబుగాన్-ఇచ్చవచ్చినట్లుగా, యథేచ్ఛముగా, చొరంబడి-ప్రవేశించి, పోవునెడన్-వెళ్లుచున్న సమయంబున, దురా........ప్రాకారంబును. దురాలోక-చూడశక్యముగాక-అనఁగాఁ గ్రిక్కిఱిసి యున్నతమైయున్న ప్రమాకులవలనఁ జూచుటకు వలనుపడక యనుట, కష్టతరమైన ధ్వములచేతను అనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని. దురశోభన దుఃఖయోః' నానా'ని. ఆలోకోజయ శబ్దఃస్యాత్, హాలా. ఉచ్చారితజయశబ్దము. నిరాలోక-చూచుటలేని, శౌక-చిలుకలసమూహముయొక్కయు, పైక-కోయిలలగుంపుయొక్కయు, కాక-కాకులయొక్కయు, అతిరేక-మిక్కిలిహెచ్చైన, 'ని. అతిరిక్త

స్సమధికః, అని అ. రేఖాపంక్తులుగల, కిమ్మీరిత - చిత్రవర్ణములు గలదిగాఁ జేయఁబడిన, ఆకార-స్వరూపముగల, ప్రాకారంబును - చుట్టుగోడకలదియును, ప్రహరీకలదియును. నిజ.........మంబును, నిజ-తమదైన, భుజాదండ-దండమువంటిబాహువులయొక్క, కోదండపాండిత్య-విలువిద్యానిపుణతచేత, సపత్త్రాకృత-ఆకులతోసహితముగా, హింసింపబడినట్టియు-అనఁగా జీల్చఁబడినట్టియు, ని. 'కృతం యుగేఽపి పర్యాప్తే విహితే హింసితే పలే, అనివిశ్వ. నిష్పత్త్రాకృత-ఆకులులేకుండఁ హింసింపఁబడినట్టియు, అనఁగా బాణముశరీరమునఁజొచ్చునపుడుసపత్త్రమనియు,బయట వెడలునప్పుడు నిష్పత్త్రమనియుభావము.ఇచట సపత్త్రనిష్పత్త్ర శబ్దములనుగూర్చి సూ. సపత్త్రనిష్పత్త్రా దతివ్యథనే. సిద్ధాం,సపత్త్రా త్కరోతిమగ్రమ్. సపుంఖశరప్రవేశే సత్పత్త్రం కరోతీత్యర్థః నిష్పత్త్రాఃకరోతి సపుంఖస్యశరస్యాపరపార్శ్వనిర్గమనా న్నిష్పత్త్రంకరోతీత్యర్థః అతివ్యథనే కిం. సపత్త్రం నిష్పత్త్రం వా కరోతి భూతలమ్. వ్యా. స. పత్త్రఇతి సపత్రశబ్దాత్ నిష్పత్త్రశబ్దాచ్చ అతివ్యథనే డాజిత్యర్థః. వ్యథ తాడనే చతుర్థాంతః అతిక్రమ్య వేధః అతివ్యథనమ్ లక్ష్యేశరాః పతంత్యనేనేతిపత్త్రం శరాణాం పుంఖగతోబర్హః భూతలమితి పుంఖపర్యంతం పుంఖవర్జంవాశర ప్రవేశనేన సపత్త్రం నిష్పత్త్రం వా భూతలమ్ కరోతీత్యర్థః. మఱియు సూ. సహస్య సః సంజ్ఞాయాం' 'సధం సపత్త్రం సఘుగం నిరస్తం దృష్ట్వాసకోపేన దశాననేన' రావ. పోత్రిపలల-అడవిపందులయొక్క మాంసమును, 'ని. పిశితంతరసంమాంసం పలలంక్రవ్యమామిషం' అ. పచన-పాకముచేయుటయందు, అనఁగా వండుటయందు, పర్యుత్సుక-మిక్కిలియిష్టముగాఁ బ్రవేశించుటగల, పుళింద-చెంచులయొక్క, సందోహ-సమూహముచేత, 'ని. భేదాఃకిరాత శబర పుళిందామ్లేచ్ఛజాతయః, అ. దందహ్యమాన-దహనమగుచున్న, మండుచున్నఇచట 'దందహ్యమాన' శబ్దమునుగూర్చి సూ. జపజభదహదశభఞ్జపశాం చ. సిద్ధాం. ఉదా. 'రంరమ్యతే స్మప్రమదాసమేతోదందహ్యమాన ప్రతిపక్షచేతాః, రావ. మహిషపురీష-అనేకమయిన ఎనుబోతులయొక్క పేడవలని, 'ని. పురీషంగూథవర్చస్కం, అ. 'ని. నానానేకోభయార్థయోః అని. అ. కరీష: ఏరుపిడకలయొక్క, 'ని. తత్తుశుష్కంకరీషోఽస్త్రీ' అ. ఉల్లసిత-ప్రకాశింపఁబడిన, భసిత-బూడిదెయొక్క, స్తోమ-సమూహముగల, గృహపట్టిమంబును-ఆలయమునకుముందుగల జాలికట్టడపునేలయును, -ప్రకట........పంబును. ప్రకట-ప్రసిద్ధమైన, పటువిటపి - మొరటుచెట్లయొక్క ఘూట-సమూహమునకు, పటల-ఆకులచేగప్పబడినపైభాగమున, వేల్లిత-చుట్టుకొనఁబడిన, ఝిల్లికా-కీచురాయిపిట్టలయొక్క, ఝుంకార-ఝుమ్మనెడిరొదవలని, ప్రతిధ్వాన-మాఱుమ్రోఁతతో, సంధాన-కూడుచున్న, చంగ-చక్కనిదైన, రంగమంటపంబును-నాట్యమంటపమును. విశీర్ణ........శంబును-విశీర్ణ-శిథిలమైన-ప్రాంతదిదైన, ద్వారదారు-ద్వారబంధపుకొయ్యయందలి, తురంగకళేబర-గుఱ్ఱములయొడలిమీఁద, చరత్-తిరుగుచున్న, — ప్రాకుచున్నయనుట, గృహగోధికా-బల్లియనెడి, 'ని. సరటః కృకలాసఃస్యాన్ముసలీగృహగోధికా' అ. గృహమేధి-గృహస్థునివలన, ఉదా. 'సీ. కెలకులనున్న తం♦ గేటిజున్నగృహమేధి' స్వామ.కల్పిత-చేయబడిన, అనల్ప-అధికమైన,సౌభాగ్యసూచక-ధనధాన్యాది సమృద్ధిని గనబఱచుచున్న,-అదృష్టమును దెలియఁజేయుచున్న, శకున-శుభశకునముయొక్క, ఆతిథ్య-అతిథిభక్తితోఁగూడిన, 'ని. క్రమాదాతిథ్యాతిథేయేఅతిథ్యర్థేఽత్రసాధుని' అ. నిరంతరాళంబును-నల్దు ప్రక్కలుగలదియును, అమందా........హంబును, అమంద-వడిదైన, ఆనంద -సంతోషముతో, చలత్-కదలుచున్న, ఉందురు-ఎలుకలయొక్కయు, 'ని. ఉందురు ర్మూషికోఽప్యాఖుః అని అ. వ్యు. ఉందయంతి ముఖస్పృష్టః వస్త్వితుయ్యందురుః, తనముఖముచేత ముట్టబడినవస్తువులను ద్రవింపఁజెయు,

నది. 'ని. చుచుందరీ గంధమూషీ'అని. అ. బృంద-సమూహమువలన, సందీపిత-ప్రకాశింపఁబడిన, ఆర్భటీ-గొప్ప హాలధ్వనియొక్క, నిర్భర-అతిశయముగల, గర్భగృహంబుగ - దేవునిగర్భాలయమును, అగు-అయినట్టి, ఒక్క-పాడుగుడి - ఒకశూన్యదేవాలయమును, - ఒకపాడుపడినగుడిని, కాంచి-చూచి సముచితయానంబునన్. సముచిత-ఒప్పుచున్న, యానంబునన్-నడకతో, గొబ్బునన్-శీఘ్రముగా, చేరన్‌బోయి-సమీపించి, దగ్గఱకుబోయి, గుబ్బతిలు గబ్బిలపుఱెట్టగబ్బు, గుబ్బతిలు-అతిశయించుచున్న గబ్బిలపుఱెట్టగబ్బు-గబ్బిలపురుషముల యొక్క చెడువాసనవలన, తనుశ్రీ-శరీరమును, ఉత్కర్షిక-సంతోషముతో నతిశయింపనీయక, అనఁగా నిష్టమేమియు లేక యనుట, తదంతరంబున్. తత్-ఆదేవాలయము యొక్క, అంతరంబునన్-లోపల 'ని. స్థానాత్మీయాన్యతాదక్ష్య సంక్రాంతర్వ్యేషుచాంతరం' శాశ్వ. కూర్చుండి-అసీనుఁడై, పథశ్రమసమాపనావసరంబునన్. పథశ్రమ-మార్గాయాసము-దారినడచినబడలిక, సమాపన-తీర్చు-సమాప్తిఁజెందిన. అవసరంబున్-అట్టికాలమున, అనఁగా మార్గాయాసము తీర్చినతోడనే యనుట. 'నిరంతరశ తరంబుగా జోరంబడి- మరాలాళినిరాలాళి శాకపైక కాకాతిరేక-పుళింద సందోహదండహ్యమాననానా మహిషపుళీషకకీప-ప్రకటపట విటపిస్ఫూటపటల-అమందానంద చల దుందుమ చుచుందరీబృందసందీపిత-ఆర్భటీనిర్భరగర్భ, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీనాంతు, వ్యంజనానాంయ థాభవేత్, పునరుక్తిరసౌనామ వృత్త్యనుప్రాసఇష్యతే' ప్ర. తా. 'ఆకార ప్రాకారంబుచు- భుజాదండకోదండ- సపత్త్రీకృత నిష్పత్త్రీకృత- ఉల్లసితభసిత - వేల్లితఝల్లికా-ధ్యానసంధాన-చంగరంగ-గృహగోధికాగృహమేధి-కల్పితానల్ప- అనుప్రాసాలంకారము. 'వర్ణసామ్యమనుప్రాసః' కా. ప్ర. 'రంబుచు-మంబుచు,పంబుచు-శంబుచు-హంబుచు'అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ స్వేచ్ఛగాఁ బ్రవేశించి పోవుచున్న సమయమునఁ బ్రాకారమునను న్న చిలుకలగుంపులును గోయిలలబారులును గానలమూఁకలును గ్రిక్కిఱిసి పొదవైయున్న ప్రాఁకులవలనఁ గనుపించక ధ్వనులు మాత్రము వినబడుచున్నవి. చెంచువాండ్రు పొదలమాటున నున్నయడవిపందులను గుర్తించి నేర్పుతో బాణములను వేయఁగా వానిశరీరములు చీల్చఁబడి మాంసశకలములు కొన్ని చెట్ల యాకులతోను గొన్ని యథాస్థితిగాను వెలుపలకు వచ్చి కువ్వలైపడఁగా దానిని మిద్దెలోనికిఁ దెచ్చి యెనుబోతుల పేడ యెండిన యేరుపిడకలతో వండికొనిన బూడిదెచుట్టలే విభూతిపండ్లుగానున్నవి. నాట్యమంటపము యొక్క పైభాగమున గొప్ప మొరటచెట్లయాకులు క్రమ్ముకొనియుండఁగా నందు నిండియున్న కీచు రాయిపిట్టలయొక్క ఝుమ్మనెడి రొదవలన మాఱుమ్రోఁతమ్రోయుచుఁ జక్కఁగానున్నది. శిధిలమైన ద్వారబంధపుకొయ్యలపైఁ జిత్రింపఁబడి యున్నగుర్రములమీఁదఁ బ్రాఁకుచున్నబల్లులే గృహస్థులుగా నలుదిశలనుండి యదృష్టమునుఁ దెలియఁజేయునట్టి శుభసూచకముల నాతిథ్యముగా నొసంగుచున్నవి. గర్భాలయమునందు లెక్కకుమించిన యెలుకలును చుంచెలుకలును మిక్కిలి యుల్లాసముతోఁ గిచకిచ యనుధ్వనులఁ జేయుచుఁ దిరుగుచున్నవి. అట్టి పాడుపడినగుడిం గని తొందరగా నందుఁ జేరఁబోయి మితిమించిన గబ్బిలపుఱెట్టగబ్బువలన నిష్టముగాక కొంతసేపు గుడివెలుపలనే కూర్చుండి మార్గాయాసముఁ దీర్చుకొనిన తరువాత:

—: నిరంకుశుఁడు శివలింగమును జూడ మాఁడఁగోరుట :—

క॥ జననాథ ధారుణీసుర, తనయుఁడు తనయెదుట విమల ♦ తరకాంతులకుఁ
గని ... లింగముఁ గని ... ట్లని ... దైవఘటన ♦ కనుకూలముగన్

అ॥ జననాథ-ఓయిరాజా, ధారుణీసురతనయుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, తనయెదుటన్-తనసముక్షమున-తనముందు, విమలతరకాంతులకున్ గని, విమలతర-స్వచ్ఛమైన, కాంతులకున్-దీప్తులకు, గని-ఉత్పాదనస్థానము-నిధియనుట, అగు-అయినట్టి, లింగమున్-శివునిఁబూజించుటకు మూలముగాఁజేయఁబడినమూర్తిని, ఇచట 'విమలతరకాంతులకున్ గని యగులింగము గని' అని ప్రయోగించుటకు, సూ. విభాషయాసంతంస్యాదత్రషష్ఠీవిశేషణమ్, భ్వావ్యర్థవ్యవధానేతు,భేదస్యనిఖిలంభవేత్' అధ. కని-అవలోకించి, దైవఘటనకున్-పురాకృతకర్మఫలమునకు, 'ని. దైవం దిష్టంభాగధేయం భాగ్యంస్త్రీనియతిర్విధిః' అ. అనుకూలముగన్ - సరిపడునట్లుగా, ఇట్లని-ఈవిధముగా, పలికెన్-వచించెను-చెప్పబోవుకీతిగాఁ బలికెననుట. 'శ్లో. బుద్ధిఃకర్మానుసారిణీ, అని నీతిశాస్త్రవచనము. మానవుఁడేఫలమునుభవింపవలసి యున్నాఁడో యట్టికార్యములకే బుద్ధి దారితీయుచుండును కనుకనే యాతనికట్టి బుద్ధిపుట్టినదని భావము. 'తాదృశీజాయతేబుద్ధిర్వ్యవసాయోఽపితాదృశః, సహాయాస్తాదృశా ఏవ యాదృశీభవితవ్యతా' చాణ. 'గని యగులింగముగని' యమకాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! ఆబ్రాహ్మణయువకుఁడు తనయెదుటఁ బ్రకాశించుచున్న శివలింగముఁజూచి తనయదృష్టమున కనుకూలముగా నిట్లుపలికెను.

మ॥ జగదాశ్చర్యకరప్రభావ మగునీ ♦ సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి యే
నుఁగు దిన్నట్టివెలంగకాయగతి నెం ♦ దున్ లోన లోసై బయల్
సొగసై యుండెడిదో విశుద్ధతరమో ♦ చూడంగ నాతోడుతన్
సొగటాలాడెద వే నవేందుసుమన ♦ స్స్రోతస్వినీజూటకా. 8

అ॥ నవేందుసుమనస్స్రోతస్వినీజూటకా, నవ-నూతనమైన, ఇందు - చంద్రుఁడును,-బాలచంద్రుఁడును, సుమనః+స్రోతస్వినీ - ఆకాశగంగయును, జూటకా - జటాజూటమునందుఁగలయో శివుఁడా, ఇచట జూటశబ్దమునకు, 'ని. జూటః పు, జూటం, అ న. గుంద్రముగాఁదలకుఁజుట్టినజడలగుంపు' శ.రూ. పాఠాంతరము "నవేందు కుసుమస్రోతవ్య జూటాంచితా" నెలబాలుఁడను పూవుచేత పూజింపఁదగిన సిగముడిగలవాఁడా అనియర్థము. "స్తుతిపూజాయాం" అని ధాత్వర్థము. జగదాశ్చర్యకరప్రభావము. జగత్. ఈమూఁడులోకములకు, ఆశ్చర్యకర - చోద్యమునుగలిగించునటువంటి, ప్రభావము-సామర్థ్యముగలది-మాహాత్మ్యముగలది, అగు-అయినట్టి, నీ-నీయొక్క, సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి-సమస్తమునుదెలిసినవాఁడను ప్రసిద్ధి-అందఱికిఁదెలిసినపేరు, 'ని. కృశానురేతాః సర్వజ్ఞో ధూర్జటిర్నీలలోహితః' అ. ఏనుఁగుదిన్నట్టివెలంగకాయగతిన్ - ఏనుఁగుమ్రింగిన వెలఁగకాయవలె, అనఁగా ఏనుఁగు వెలఁగకాయలుదినఁగా దానిగర్భమునవిలోపలగుజ్జు లేకుండ జీర్ణమైపట్టి డొల్లలే మలముగాఁబడునుగనుక నట్లుల్లనే యనునేమోయనుట, ఎందున్-ఏవిద్యయందైనను, లోనన్-లోపల, లోసై-హీనమై, అనఁగానంతరమునదేమియులేకయనుట, బయల్ సొగసై-బహిర్భాగమురమ్యమై - వెలుపలఁ జక్కఁదనముగలదియై, ఉండెడిదో - ఉండునటువంటిదేమో, విశుద్ధతరమో - అటులఁగాక పరిశుద్ధమైనదియో, చూడంగన్-పరీక్షించుటకు- తెలసికొనుటకు - నాతోడుతన్-నాతోఁగూడి, ఇచట

గోడుతన్, అని ప్రయోగించుటను సూ. ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ దోడుతనని రూపాంతరంబును గలదు. అయినను దానికి వలెనే నికితర కార్యంబు గలుగదు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'చ. పగతురచేతిలోఁ బడక ప్రాణముతోడుతనున్నవాఁడవే' భాగ. సొగటాలాడెదవే-ఈజూదపు పాచికలతో నాడఁగలుగుదువా, ఈపద్యమున 'సొగటాలు' అనుటకు (సొగి పు + ఆటలు-సొగటాలు) అగును ఉదా. 'క. తగనంద తోఁకొక్కటొక్కమై, సొగటాలాడు దమటంచు సుదతులు పల్కన్' అని చ. మం. ఇందు ద్వితీయపాదమున బిందుయతి చెప్పఁబడినది. 'ఏమఁగు........లోనలో బైబయల్ సొగసైయుండెడిదో, అనుట చేతనుపమాలంకారము 'ని. సాధర్మ్యముపమాభేదే' కా. ప్ర. 'నవేందు మమనస్స్విశిస్వినీజూటకా, గంగను శిరమునధరించితివి నుయపత్ని సంగమ దోషియను చంద్రునిధరించితివి, అనియర్థము కాననీవు గూడ జూదమున శర్హుఁడైనవాఁడ వనిసారస్యము.

తా॥ జటాజూటమున బాలచంద్రుని, దేవనదిని ధరించిన యోశంకరుఁడా! ఈమూఁడు లోకములయందు నచ్చెరువు గలిగించుచటువంటి నీగొప్పతన మేనుఁగు మ్రింగిన వెలఁగపండువలె లోపల నేమియు లేక వెలుపలకు మాత్రమే డాంబికముగా నొప్పుచున్నదో, లేక స్వచ్ఛమైన సామర్థ్యము గలదో, చూడవలసి యున్నది కాన నాతో జూదమాడుము.

సీ॥ గిరిసార్వభౌముకూఁ • తురుసన్నిధానం, బునందు మేలము లాడు • నట్లు గాదు
కైలాసశృంగశృం • గారచందనవాటి, నల్లన నడయాడు • నట్లు గాదు
వెలిగిబ్బ నాకాశ • వీథిఁ బోఁడెంబుగా, నవలీల నెక్కెడు • నట్లు గాదు
తొలివేలుపులమూఁక • దురములో గోరింపు, లాడి తాండవమాడు • నట్లుగాదు

గీ॥ మానితద్యూతవిద్యోత • మానకీర్తి, మన్నరాగ్రణి నైనట్టి • నన్నుఁ గూడి
జూదమాడుట సింధురా • సురవిజేత, యూర వెక్కసికీన మన్న • నంటిఁ గాని. 9

అ॥ సింధురాసురవిజేత - గజాసురుని సంహరించిన యోయీశ్వరుఁడా, గిరిసార్వభౌముకూఁతురు సన్నిధానంబునందున్, గిరిసార్వభౌముకూఁతురు-పర్వతములకుఁ బ్రభువగు హిమవంతునికుమార్తెయగు పార్వతీదేవియొక్క, సన్నిధానంబునందున్-సమీపమున, మేలములాడునట్లుగాదు-పరిహాసములాడుటవలెఁగాదు, ఇందు మేలములనుటకుదా 'ఉ. ఉల్లమునందు నక్కటికమూనుట విూకులమందుఁ గంటిమం, చల్లన మేలమాడు నచలాత్మజ, అని స్వా. మ. కైలాస శృంగశృంగార చందనవాటిన్, కైలాసశృంగ-వెండికొండ శిఖరముయొక్క, శృంగార-అలంకారమయిన, చందనవాటిన్-గంధపుమ్రాకులతోఁగూడిన తోటయందు, అల్లనన్-మెల్లఁగా, నడయాడునట్లుగాదు - తిరుగుటవలెఁగాదు, ఇందు 'నడయాడు' ప్రయోగమున కుదా. 'క. గడకట్టిన యోడపగిది, నడయాడుఁ గ్రియాభియుక్తుఁడట నిష్క్రియుఁడై, అని శివ. స్వా. వెలిగిబ్బన్ - తెల్లనియెద్దును, ఆకాశవీధిన్ - గగనమార్గమున, బోడెంబుగాన్ - ఒప్పిదముగా, ఇదె పోలెముయొక్క రూపాంతరము. అవలీలన్-సులభముగా, ఎక్కెడునట్లుగాదు-ఆరోహించుకీతిగాఁగాదు - ఎక్కుటవలెఁగాదు, తొలివేలుపులమూఁకన్-దానవులసమూహమును, దురములోన్-యుద్ధమునందు, గోరింపులాడి-విజృంభింపఁజేసి [illegible] కేళిని, (గోరింపులనఁగా బుట్టచెండ్లనెడి బాలక్రీడావిశేషము) తాండవమాడునట్లుగాదు- [illegible]

దోఁచక చిందులుద్రొక్కుటవలెఁగాదు - నాట్యముచేయుచుండెడువిధమునఁగాదు, మాని... గ్రణిక్-మానిత — గౌరవింపఁదగిన, ద్యూత-జూదమునందు, 'ని. ద్యూతోఽస్త్రియామక్షవతీ కైతవం పణ ఇత్యపి' అ. విద్యోతమాన-ప్రకాశించుచున్న, కీర్తిమత్ — కీర్తిమంతుఁడవైన-అనఁగా జూదమునందుఁ బ్రఖ్యాతిగలవాఁడవైనయనుట. నరాగ్రణిక్ — మనుష్యులలో ముఖ్యుఁడవు, ఐనట్టి-అయినట్టి, నన్నుణ్-నన్ను, కూడి-కలిసి- నాతోజతయై, జూదమాడుట - పాచికలపందెమువాడుట. ఇదియసాధ్యమనుమాయనుట, ఔర-నాతోనే పందెమాడఁగలవాయనుట - ఇదియాశ్చర్యార్థకము, వెక్కసితనము-అతిశయముచేత, అన్నన్-అనినప్పటికిని, అంటిఁగాని-అనియున్నాననుకొనుము, 'నీవాడు నాటలన్నియు గొప్పవిగావునాతో జూదమాడుటయేగొప్ప' అనుటచే ప్రతిషేధాలంకారము. 'ప్రతిషేధః ప్రసిద్ధస్య, నిషేధస్యానువర్ణనమ్, నద్యూతమేతత్కితవ, క్రీడసంనిశితైశ్శరైః' అని చంద్రా.

తా|| గజాసురునిఁ జంపిన యోశివుఁడా మంచుకొండకూఁతు రగుపార్వతీదేవి సమీపమునఁబరిహాసములాడుటవలెననియు, వెండికొండయొక్క శిఖరమున నలంకారమయిన గంధపుమ్రాకులతో నిండిన తోటయందు మెల్లగాఁ దిరుగుటవంటిదే యనియుఁ మింటఁబరుగెత్తు తెల్లనియాఁబోతుమీఁద సులభముగా నెక్కుటవంటిదే కదా యనియుఁ, బోరున రాకాసిమూకల రెచ్చఁగొట్టుకొని దరదోఁచక చిందులు ద్రొక్కుటవలెనే యనియుఁ, దలంచుచుంటి వేమో జూదమునందు గొప్పపేరు పొందిన పందెగాఁడ నయిన నాతో జతగాఁ బందెము నొడ్డుట సుమ్మా! బడాయి గొట్టుచుంటి వనిన నక్కొనుము. ఇదొ సులభము కాదు! అసాధ్యకార్యము.

లయగ్రాహి

ఓచరమభాగ్యభృత ♦ ఖేచరదురోదర క ♦ ళాచతురశేఖరుఁడ ♦ వైచిరతరేచ్ఛన్
బ్రాచిఁ గలప్రోడల న ♦ వాచిఁ గలజాణలఁ బ ♦ తీచిఁ గలతజ్జ్ఞులను ♦ దీచిఁ గలప్రాజ్ఞ
సూచకులనన్వహముఁ ♦ జూచితిఁ గరాబ్జమునఁ ♦ బాచికలునుట్టి చనఁ ♦ జూచినమహాత్మున్
నీచరణమానవల ♦ యాచలపరీతనిఖి ♦ లాచల మెఱుంగమిముఁ ♦ జూచుకొను టింకన్. 10.

ఆ|| ఓచరమభాగ్యభృతఖేచర. చరమ-కడపటిదియైన-చివరదియైన, భాగ్య - శుభరూపమగు నదృష్టమును, 'ని. భాగ్యంశుభాత్మకవిధౌస్యాచ్ఛుభాశుభకర్మణి' అని వి. భృత-భరింపఁబడిన-అనఁగా దేవతలందఱు నంత్యదశయందుఁగాలమృత్యువును జయింపఁజాలకుండఁగా నదృష్టవంతుఁడవగుట,చేత నే కాలమృత్యువును జయింపఁగలిగితివని భావము. ఖేచర - ఆకాశమునఁదిరుగునట్టియోపరమేశ్వరుఁడా, ఇచట సంబోధ్య. వాచకంబునకుముందు క్రియాంత్యవిశేషణముండుటనుగూర్చి. 'సూ. ఓశబ్దం బొక్కచో సంబోధ్యవాచకంబునకు ముందికతశబ్దవ్యవహితం బయి కానంబడియెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. ఓవినువీధినున్న ఖచరోత్తములార' వీర. దురోదరకళాచతుర శేఖరుఁడవ్-దురోదర - జూదమ్మనెడి, 'ని. దురోదరోద్యూతకారే, పణేద్యూతే దురోదరం' అ. కళా-విద్యయందు, 'ని. కలాస్యాన్మూలవివృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే, షోడశాంశేచచంద్రస్య, కలనాకాలమానయోః' అని మే. శేఖరుఁడవ్-శ్రేష్ఠుఁడవు, ఐ-అయియుండి, చిరతరేచ్ఛన్ - బహుకాలముగలకోరికతో, ప్రాచిన్-తూర్పుదిశయందు, 'ప్రాక్ప్రథమం అంచత్యస్యాంరవిరితిప్రాచీ' అని వ్యు. ప్రథమమున సూర్యుఁడా

దిక్కునకు నుదయించును' అంచుగతిపూజనయోః' అని ధాతు. కల-ఉండిన. ప్రౌఢలకున్ - వివేకము గల వారికిని, అవాచికిన్ - దక్షిణదేశమున, 'అవాగంచతి దక్షిణాయనే నాస్యాం రవిరిత్యవాచీ' అని వ్యు. కల-ఉన్నటువంటి, జాణలకున్ - నేర్పుగల పురుషులను, ప్రతీచికిన్ - పడమటిదిశయందు, 'ప్రతిపశ్చాద్దివసావసానే అస్యామంచతి సూర్యోస్తమేతీతి ప్రతీచీ' అని వ్యు. కల-కలిగిన, తజ్ఞులకున్ - ఆపందెము నెఱింగిన వారలను, ఉదీచికిన్ - ఉత్తరదిక్కునందు, 'ఉత్ ఊర్ధ్వమంచత్యస్యాముత్తరాయణేన రవిరిత్యుదీచీ' అని వ్యు. కల-జతపడిన, ప్రజ్ఞాసూచకులకున్ - బుద్ధియొక్క సూక్ష్మముగలవారిని - అనఁగా నొకరికి నేర్పునటువంటి తెలివిగలవారనుట, ని. 'సూచకస్స్యావద్రవ్యా బోధకే పిశునే శుని' అని మే. అన్వహమున్ - అనుదినమును యెల్లప్పుడును, పరీక్షించితిన్ - పరీక్షించుచు నేయుంటిని, నీచరణమూల - నీపాదముల యొక్క, ఆజ్ఞన్ - అనఁగా నీపాదముల సాక్షిగ అని శపథపూర్వకముగాఁ బలుకుట, కరాబ్జమునన్ - పద్మము వంటి హస్తమున, పాచికలు ముట్టి - పాచికలను బట్టుకొని, చనన్ - మరలిపోవుటకు, చూచిన - ఆలోచించిన - ప్రయత్నపడిన, మహాత్ములన్ - గొప్పవానిని, వలయాచలపరీత నిఖిలాచలము. వలయాచల - చక్రవాళపర్వతముచేతను, పరీత - చుట్టుకొనఁబడిన, నిఖిల - సమస్తమయిన, అచలము - భూప్రదేశము అంతటను గలవారిననుట, ఎఱుంగన్ - చూచియుండలేదు, ఇంకన్ - ఇఁకను, మిమ్మున్ - తమరినిమాత్రము చూచుకొనుట - కనుఁగొనుట - అనఁగాఁ దమరినొక్కరినే జూచివెళ్ళుటయే యనుట. ఈ వృత్తమునకు లక్షణము. 'ఇంబలరఁగా భజసనంబుల తుదన్ భజసనంబులు భకారమునొందంబడలయగ్రాహిం బరఁగఁ జెప్పఁగల శంభుఁడిన యట్లు యగణంబు కృతిమీఁద నమరుం బరఁగ హీతాక్షి' అనినాఁడు. ఇందు మిమ్మున్ అనుటకు సూ. 'పూజ్యులత్యర్థంబొక్కఁడు నామత దేతద్యుష్మదస్మచ్ఛబ్దంబుల యేకవచనంబునకు బహువచనంబగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'అ. మహాత్మ మీరలిమ్మహీసుఁడ' అని కళా.

తా॥ కాలమృత్యువును గెలిచిన యదృష్టము గలయో శివుఁడా నేను జూదమనెడి విద్యయందు నేర్పుగలవాఁడనై నిరంతరము నాలుగుదిక్కులయందుఁ గల జూదగాండ్రతో నాడుచుంటిని గాని నీపాదసాక్షిగాఁ జెప్పుచున్నాను. చక్రవాళవృతమునకు లోపలయున్న గలభూమియందంతటను నాతోఁ బందెమునకు వచ్చి పాచికలు చేతఁబట్టుకొని యోడక తిరిగిపోయినవారిని మాత్రము చూచి యెఱుఁగను. ఇఁక దమరినొక్కరిని జూచుకొనుటయే కొదువ.

గీ॥ వట్టిమాటలు గావెంత వారినైన, గెలుచు నర్తకి నాపాలఁ గలదటంచు
అవనిసురతనూభవుఁడు చేలాంచలమున, ముడియగట్టిన సోగటాలు విడిచి పలికె. 11

టీ॥ వట్టిమాటలుగావు - ఇవి వ్యర్థపువాక్యములు గావు. అబద్ధములు గావు, ఎంతవారిన్ - ఎటువంటి గొప్పవారినైన, నైనన్ - అయినప్పటికిని, గెలుచు నర్తకి - జయించునట్టి, నటనము సేయుశక్తి, 'ని. నర్తకీ లాసికే సమే' అ. నాపాలన్ - నాపక్షమున, కలదు - ఉన్నది, అటంచున్ - అని పలుకుచు, అవనిసురతనూభవుండు - బ్రాహ్మణసుతుఁడగు నానిరంకుశుఁడు, చేలాంచలమునన్ - తనయుత్తరీయపుకొంగున, ముడియగట్టినసోగటాలు - ముడివేసినపాచికలు. విడిచి - విప్పి, పలికెన్ - ఈ చెప్పఁబోవు రీతి వాక్రుచ్చించెను. 'నేనెంతవారినైన జూదమున గెలుతును' అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఇవి పట్టిమాట లనుకొనుచున్నావేమో యెంత యుక్తిగా నాడఁగలవారి నైనను జయించుశక్తి నాయందుఁ గలదు. అనిపల్కుచుఁ దనయుత్తరీయపు కొంగున నున్న పాచికలమూట విప్పి యిట్లుపలికెను.

సీ॥ వేళంబుగా నభో ♦ వీథి దువాళించు, గిబ్బతేజీకినా ♦ కృత్తివాస
రింగులువారఁ దీ ♦ ర్చినవేయిచుంగుల, తలపాగకా దేవ ♦ తావరేణ్య
బిరుదురాకాసులఁ ♦ బరిమార్చుమువ్వంక, పట్టిసకా మనో ♦ భవవిరామ
వలకారిచిన్ని వె ♦ న్నెలగాయుపసిపూప, జాబిల్లికా శైల ♦ జామనోజ్ఞ
గీ॥ పసిమిపసిదిండి వలువకా ♦ ఫాలనేత్ర, వెండినిండారుకొండకా ♦ విశ్వభర్త,
లోకసామ్రాజ్యమహిమకా ♦ లోకవంద్య, యొప్పుపన్నిదమిందులో ♦ నొకటికైన 1.2.

అ॥ కృత్తివాస - పులితోలు వస్త్రముగాఁ గలయోశివుఁడా, వేళంబుగాన్ - శీఘ్రముగా, నభోవీథిన్-ఆకాశమార్గమున, దువాళించు - వేగమునసంతమేరయు సమముగాఁ బాఱుచున్నటువంటి, గిబ్బతేజీకినా-నీయొక్క వృషభవాహనమునకా, ఇచట 'తేజీకి' అనుటకు సూ. నైకవర్ణేణదేశ్యేఽపి, హ్రస్వోదేశ్యేతువాక్యభిత్, తద్భవస్యాపిశబ్దస్యదీర్ఘాంతత్వంక్వచిద్భవేత్' అథ. శబ్దచింతామణియందును 'దీర్ఘాణాంహ్రస్వస్స్యాత్, నచదేశ్యపదే నచైకవర్ణేఽపి' అనియున్నాడు. దేవతావరేణ్య-దేవతలలో శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, రింగులువారన్-వస్త్రపుఁగుచ్చెళ్ళవలెఁ గనుపడుచుండగా, ఉదా. "ఉ. రింగులవల్లెవాటు సవరించి' అని సారం. తీర్చినవేయిచుంగుల తలపాగకా - చక్కఁగాఁజుట్టబడిన సహస్రకోణములుగల నీయొక్క శిరోవేష్టనమునకా - పదినూఱుకుచ్చెలుగలిగి నీతలయందుఁ జుట్టుకొనఁబడియుండెడి పాగాకా, ఉదా. 'సీ. చుక్కలదొరయొకించుకనిక్కశిరసునఁ, బదినూఱుచుంగుల♦ పాగఁజుట్టి' వాల్మీ. చ. మనోభవవిరామ-మన్మథునిశ్రమఁజెందించినఁడా, బిరుదురాకాసులన్-శూరులయినదానవులను - దిట్టలైనరక్కసులను, పరిమార్చుమువ్వంకపట్టిసకా - చంపునట్టి మూఁడువంకలు గలదియైన నీశూలమునకా, ఇది పట్టసశబ్దభవము. అని ఆం. వ. పా. 'పట్టిసముఅని. శ. చం. 'పట్టిసము' అని ఆం. దీ. సంస్కృతమున పట్టిస, పట్టసముఅను రెండురూపములునుకలవు. శైలజామనోజ్ఞ-పార్వతీదేవికి మనోహరమైనవాఁడా, వలకారిచిన్నివెన్నెల - వలపించునటువంటి, ముచ్చటయిన లేఁతవెన్నెలను, కాయుపసిపూప జాబిల్లికా - వ్యాపింపఁజేయునట్టి, లేఁతపూఁబిందెవంటి చందమామకా, ఇచట 'పసి. పూప-జాబిల్లి' ఈ మూఁడుపదములు దేశ్యములు. ఫాలనేత్ర - నొసటఁ గన్నుగలవాఁడా, పసిమిపసిదిండివలువకా - పసుపుపచ్చరంగుగల పెద్దపులిచర్మముయొక్క వస్త్రమునకా, విశ్వభర్త-సమస్తమును భరించునట్టివాఁడా, వెండినిండారుకొండకా-నీవు కాఁపురముండెడు రజతముయొక్కసమృద్ధి గలకైలాసపర్వతమునకా, లోకవంద్య - మూఁడులోకములయందుఁ గలవారివలన స్తుతింపఁదగినవాఁడా, లోకసామ్రాజ్యమహిమకా-ఈలోకములను బాలించునట్టి నీయొక్క మాహాత్మ్యమునకా, ఇందులోన్-ఈచెప్పఁబడిన వానిలో ఒకటైనన్ - ఏదోయొక దానికైనను-పన్నిదము - పందెమును, ఒప్పు-అంగీకరించుము, ఇష్టపడుము. ఇచట 'ఒప్పు' అనుటకు 'సూ. క్రియార్థనార్థేము రేక శ్చేకధ్యతే మధ్యమ్మార్థకః, విభాషాంతం పదం త్వేకే, నహ్రాకేతుశబ్దన' అథ. అలం. స్వభావోక్తి. ఈ పద్యాంతమున ద్రుతములోపించుటకు' సూ. వాక్యావసానగస్యస్యాత్ లోపోఽత్ర ప్రాయశోద్రుతః' అథ.

తా॥ ఓ శంకరుఁడా! పందెమునొడ్డుచున్నాను. ఆకాశమునఁ బరుగెత్తు నీవారువమగు బసవనికై; మెఱుపుటెలుఁగులతో మదతలుగాఁ జుట్టిన నీతలపాగా యగుపాములకైనను; పోరాటమున గడుసరులైన రక్కసులఁ దునుమాడు నీశూలమునకైనను; మనస్సునకింపైన వెన్నెలగాయుచు నీతలయందున్న రేఁబవలమామకై; కనుపువన్నెతో నొప్పుచున్న నీదోవతియగు పులితోలునకై; నీవు కాఁపురమున్న వెండికొండకై; ఈమూఁడులోకముల నేలుచున్న నీయొక్క దొరతనమునకై; ఇందులో నేదియైనను సరే పందెము నొప్పుకొనుము.

—: నిరంకుశుని పన్నిదపువస్తునిర్ణయము: —

క. ఏలావలవనిపడి నీ,చేలాయుధవాహనములు ♦ చేకొనఁగ మాకున్
వాలాయముగావించెద,ఫాలాంబక లంజలంజ ♦ పన్నిదమునకున్. 13

అ॥ ఫాలాంబకా – నుదుటకన్నుగలయోయీశ్వరుఁడా, నీ-నీయొక్క, చేలాయుధవాహనములు-చేల-వస్త్రములును, ఆయుధ-శక్తియును, వాహనములు-గుఱ్ఱము మొదలగునవి; చేకొనఁగ-తీసికొనుటకు, మాకున్-మముబోఁటివాండ్రకు, ఏలా-ఎందుకు,-అక్కఱలేదనుట, ఉదా. "ఏలా యీమాటలఁబని, పోలేమీవరుఁడనీ ప్రభావముకంటే కాలుని ప్రభావమును నీ, త్రైలోక్యం బెఱుఁగుంగాలదు ♦ తగుశరిపలుకులేకాకీ" వలవనిపడి – కోరికలేని, యీ వ్యర్థమైనమాటల పెంపడి, (నీయాయుధములవలనను వస్త్రములవలనను వాహనములవలనను మాకేమియు నుపయోగములేదు కావున నిన్నుగెలిచినను నిష్ప్రయోజనమేయగును) అంతకంటె లంజలంజ పన్నిదమునకున్-నీవైనను నేనయినను భోగముదానినొసంగునట్టి పందెమునకు, వాలాయము—మిక్కిలి, గావించెదన్- కలుఁగజేయుచున్నాను- ఉద్యమించుచున్నాను, ఈపద్యమున 'నీచేలాయుధవాహనములు' అని తెలుఁగునఁగల యుష్మచ్ఛబ్దమును సంస్కృతశబ్దసమాసమునఁ గూర్చుటకు. 'మా. సమాసయోగ్యతెలుగు అత్యాదిగవిభక్తిగః, అనిఅర్థ. మఱియు అస్మచ్ఛబ్దమునకు 'మాకున్' అను బహువచన ప్రయోగమునుగూర్చి సూ. 'సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు గొన్నియెడల బహుత్వంబగు, అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. మాయత్తపృథ్వీ సమానపృథాదేవి. అనిభార.

తా॥ నొసటనేత్రముగల యోశివుఁడా! నీపులితోలు మేముకట్టుకొనునది గాదు. నీయాయుధమును తీసికొనుటకు నేనిచ్చటను యుద్ధము చేయువాఁడను గాను. నీతలపాగాను జుట్టుకొనుటకు మా కేగాఁడిమంత్రములు రావు. నీయెద్దునెక్కుటకు నే నాకాశసంచారిని గాను. నీవెండికొండ యెత్తుచ్చినను నేను మోసి తెచ్చుకొనలేను. నీజాబిల్లి చల్లదనమును భరింప నా కగ్నినేత్రము లేదు. కనుకఁ గోరికలేని యీవస్తువులను విడిచి గెలిచినవారికి నోడినవారొక వేశ్య నిచ్చునట్లుపన్నిదములనొడ్డుకొందము.

వ. అని పలికి యమ్మహాదేవునివలనఁ బ్రతివచనంబు గానక యిట్లనియె 14.

అ॥ అని-ఈప్రకారముగా, పలికి-సంభాషించి, అమ్మహాదేవునివలనన్—ఆపరమేశ్వరునివలన, ప్రతివచనంబు-ప్రత్యుత్తరమ్ము-బదులుమాట, గానక—వినినవాఁడు గాక-ఇది వ్యతిరేకార్థకము, ఇట్లు-ఈ చెప్పఁబోవునట్లుగా, అనియెన్-పలికెను.

క. పూనిన నోటమి తప్పదు, దీనికి మాటాడక యున్న ♦ దియె నయమనుచున్
మౌనము దాల్చిన గట్టునఁ, బోనీఁడు నిరంకుశుఁడు ♦ భుజగవిభూషా 15

అ॥ భుజగవిభూషా=సర్పములు భూషణములుగాఁగల యోశివుడా, పూనినన్-ప్రయత్నించినట్లయితే, ఓటమి-ఓడిపోవుట, తప్పదు-తొలఁగదు-నిశ్చయమన్నట్లు, కనుక, దీనికిన్-ఈవాక్యమునకు, మాటాడక-సమాధానమీయక, ఉన్నదియే-ఉండుటయే, నయమనుచున్-మంచిదనుకొని, మౌనమున్-మాట్లాడకుండుట, దాల్చినన్-వహించినప్పటికిని-అనఁగా నీవు పలుకకుండినప్పటికినను, నిరంకుశుండు-నిరంకుశుఁడను పేరుగలయాజాణదర్శి, గట్టునన్-ఈరహస్యమును బయలుగానీయకుండ, పోనీఁడు-పోనీయఁడు-అనఁగాదీనినివిడుచుట యసాధ్యమనుట,

తా॥ ఓశంకరుఁడా! నీ [illegible] కారంభించితివేని తప్పక యోడుదువు [illegible] పలుకకయుండినను-నేనుమాత్రము నిన్ను విడువను.

క. తగ దింతటి సర్వజ్ఞత, దిగనాడుము లేక నన్ను ♦ దీకొను దీనన్
"జగబిరుదు ముండమోపియు", దగవే నీ వెఱుఁగవే సు ♦ ధాకిరణధరా! 16

అ॥ సుధాకిరణధరా — అమృతకిరణములుగల-చంద్రుని ధరించినవాఁడా, ఇంతటి - సర్వజ్ఞత - సమస్తమును - దెలిసినవాఁడ ననెడి యింతగొప్పకీర్తివి, దిగనాడుము - విడుచుము, లేక - అట్లు కానిపక్షమున, దీనన్ - ఈజూదమునందు, నన్నున్ - నన్ను, దీకొనుము - ఎదుర్కొనుము, ఇచట నన్ను దీకొనుమన్నగా నాతో నెదురించుమనునర్థమునఁ. తృతీయస్థద్వితీయ చెప్పబడినది, ఇది దీకొను టకు రూపాంతరము. ఉదా. చ. ధృతిఁ దను దేవదానవులు దీకొనలేరనియున్న, అనిరామా, జగద్బిరుదు ముండమోపియున్, ఈలోకమున కంతటికిని నేనే మొనగాఁడ ననుకూరలాంఛనమును, ఆలోచనలేని యాఁడుదానియొక్క దుఃఖారావమును, తగవే - చెల్లునా, అనఁగా నీకెంతవనిగూర్చి విచారింతువా రెవరుండురు. అనఁగా గర్వ యొకఁడైనచో నప్పుడే విమర్శించును. కాని మితిలేని ప్రపంచము యొక్క మొత్తమువీఁదిపని యగుటచే నెవ్వరును విచారింపఁబూనరమట,. ఉదా. కట్టా దాంతులు పంచనుండఁదగవే, కౌరవ్యవంశాగ్రణీ, భార. నీవెఱుఁగవే - ఇది నీకుఁ దెలిసినదియే కదా, (కనుక లేనిపోని బిరుదులు పెట్టికొని యూరకుండుటకంటె బందెమునకు నిలువఁబడిన నాయెదుట నీసర్వజ్ఞత్వమును జూపి నీప్రఖ్యాతిని నిలుపుకొనుము.) ఇందు జగబిరుదు ముండమోపియు, అనుటచే లోకోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఓసాంబమూర్తీ! నేను సమస్తమును దెలిసినవాఁడ ననెడి యింతగొప్పకీర్తిని వదలి వేయుము. అటులఁగానిచో నీపందెమున నాతో నెదిరించుము. ఇంతవఱకు ముండమోపి నాలకించువా రెవరు లేనట్లు నీబిరుదునుగూర్చి పరిశీలించినవా రెవరును లేరు. ఇప్పుడు నాప్రశ్నకు నీసామర్థ్యమును గనఁబఱచి నీప్రతిష్ఠను నిలిపికొనుము.

గీ॥ ఎన్ని విధముల మాటాడ ♦ కున్న యట్టి; గట్టిపూనికి నీయుదు ♦ [illegible]
కొంకయుక్తి మునుమున్నె ♦ తలఁచినాఁడ, మిసుకవచ్చునె పిటకిక ♦ [illegible] 17

అ॥ ఎన్నివిధములన్ — ఎన్నిరీతులచేతను, ఇచట 'ఎన్ని' అనుటకు 'సూ. అసంఖ్యార్థగ్రంబున భిన్నవస్తుప్రముఖార్థం బగుచో నేకవచనంబునునంతాదుల తకారంబునకు ద్విరుక్తవిష్ణ్యనంబగు' ప్రౌ. వ్యా. పూట్లాడకున్నన్ — పలుకకుండినప్పటికిని, అట్టి — అటువంటి, గట్టిపూనికి — దృఢమైన ప్రయత్నము, ఇచట పూనికి, అనుటకు 'సూ. అజన్యజన్యభేదేన శబ్దానుశ్లేష్యవికృతౌ ... జవాన్యంత గతవర్ణానాం. భూయసీ స్యాద్విచిత్రతా' అథ. శ్రవణాదులకునికి వర్ణకంబగు. వినికి - కోరికి - పూనికి - ఇత్యాదులు. నీయందున్ — నీమనస్సులోను కలిగియున్న ఏప్పడునట్లయున్న దానికిన్ — ఆకార్యమునకు, ఒకయుక్తిన్ — ఒక్కసదుపాయమును, మును మున్నె — మొట్టమొదటనే, తలంచినాడన్ — ఆలోచించియున్నాను, విటశిఖా. కుసుమ మెదుటన్ — వ్యభిచారపురుషులలో శ్రేష్ఠుండవగువాని ముందర, మిసుకవచ్చునె — తప్పించుకొనుటకు వీలుండునా — అనఁగాఁ దప్పించుకొనలేవనుట. 'ని. మిసుకు-కదలుట' శ. ర.

తా॥ ఎన్నివిధములచేతను నీవు పలుకుటలేదు. అయినను గట్టిగా నీ వాడఁదలఁచితివేని దానికొకసదుపాయమును మొట్టమొదటనే యాలోచించితిని. జారులలో నధికుఁడ నగు నాయెదుటనా తప్పించుకొను ప్రయత్నము.

—: నిరంకుశుఁ డుభయపక్షముల నాడఁబూనుట :—

క॥ నీయెత్తు నేనె యాడెద, నీయెడలన్ బొంకు లేక ♦ నీవిద్యకుఁ బ్రా
లేయాద్రి సుతాజీవిత, నాయక నెత్తంబు కార ♦ ణం బెఱుఁగుదువా. 18

అ॥ ప్రాలేయాద్రిసుతా జీవితనాయక — ప్రాలేయాద్రి — మంచుకొండయొక్క, సుతా — కూఁతురయిన పార్వతీదేవియొక్క, జీవిత నాయక — పతియైనవాఁడా, నీయెడలన్ — నీయందు, బొంకు లేక — అసత్యమాడక, నీయెత్తున్ — నీవాడవలసిన పాచికలయెత్తునుగూడ, ఉదా "ఉ. తమ్ములయెత్తు చిత్రచరితమ్ము" అని వసు; నేనె ♦ యాడెదన్ — నీకుఁగష్టములేకుండ నేనే యాడఁగలను; నీవిద్యకున్ — నీకుఁగల విద్యయొక్క యతిశయమునకు, నెత్తంబు — ఈపందెమే, కారణము — హేతువు - అనఁగా నన్ను జయించితివేని సర్వజ్ఞుఁడవే యనుట, ఎఱుఁగుదువా - తెలిసికొనుచున్నావా.

తా॥ ఓ యుమాపతీ! అబద్ధము లేకుండ నీయెత్తుగూడ నేనే యాడుదును. నీవు సర్వజ్ఞుఁడవైనది కానిది యీపందెమే చెప్పును. సర్వజ్ఞుఁడవైనచో గెలుతువు. లేకున్న నోడుదువు.

క॥ అని పాళి శైలకన్యా, స్తనపాళీనామ కేళి ♦ తామరసరసా
యనలోలు వాళియెదుటం, బొనరించె విరించివంశ ♦ భూషణ మధిపా. 19

అ॥ అధిపా - ఓరాజా, విరించివంశభూషణము — బ్రాహ్మణకులమునఁ బ్రకాశించుచున్నవాఁడగు నా నిరంకుశుఁడు, అని — ఇట్లని, పాళిన్ — అచ్చోటు, ని 'పాళిః కర్ణలతాగ్రేఽగ్రే పంక్త్యాంకప్రదేశయోః, అనివి. పాళిః కర్ణలతాయాంస్యాత్ప్రదేశే. పంక్తిచిహ్నయోః, అజ. శైలకన్యా స్తనపాళీ నామకేళితామరసాయనలోలు పాళియెదుటన్. శైలకన్యా - పార్వతీదేవివైన, స్తనపాళీ — కుచప్రదేశములయందు, నామ - ప్రసిద్ధిగల, కేళి - విహారమనెడు, తామరసరసాయన -

పద్మములతోఁ జేయఁబడిన శ్రేష్ఠమైన యౌషధమునందు, లోలుప - ఆసక్తిగల, ఆళి - తుమ్మెద లైన యాళివునియొక్క, ఎదుటన్ - సమక్షమమున, పొసరించెన్ - చక్కఁబఱచెను. అనఁగా జూద మాడుట కనుకూలమగున ట్లాప్రదేశమును సరిచేసెననుట, ఇచట 'అనిపాళి - స్తనపాళి - కేళి - పాళి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. తామరస రసాయనలోలుపాళి, ఉపమాలంకారము.

మ॥ ధృతి పెంపొందఁగ సారెసారె పయిసా • రెఁ జూచుచు న్సారెపో
వుతఱిం బోవుచు జోడుగట్టుతఱి జి • వ్వల్మ్రోఁ జోడించుచున్
జత బారా పది దచ్చి యిత్తిగ తిగా • చౌవంచ తీవంచ బోం
కితినాన ర్తికి యంచు నాడె నుభయాం • గీకార మేపారఁగన్. 20

అ॥ ధృతి పెంపొందఁగన్ - ధైర్యమతిశయించగా, సారెసార - పాచికను - పాచికను, పయిసారెన్ - మీఁదిసాగటాలకాయను. చూచుచున్ - కనిపెట్టుచు - పరిశీలించుచు, సారెపోవు తఱిన్ - పాచికపోవుసమయమున, పోవుచున్ - వెంటఁబోవుచు - అనఁగా నొకపాచికముందుకుఁ బోవుచుండ రెండవదాని ననుసరించుచుననుట, జోడుకట్టుతఱిన్ - జతకాయలు గూడినప్పుడు, జివ్వల్మ్రోఁ - పాచికలు పైకెగవేయునప్పుడు ధ్వని యధికమగునట్లుగా, ఉదా 'సీ. బడి కాయకిల నగ • ప్రతతితో జివ్వన, నెగసినట్లయితోఁచు • మగువలార, అనివను. జోడించుచున్ - జతచేయుచును, జత - రెండు, బారా - పదిరెండు, పది. దచ్చి - ఎనిమిది, దంటి+చవుకము - దచ్చియగును. ఇత్తిగ - ఆఱు, ఇరు+తిగ - ఇత్తిగ యగును. తిగా - మూడు, చౌవంచ - అయిదు, ఉదా. సీ. కంకణంబులు మ్రోయఁ•గాదుగ చౌత్రి చౌ. వంచంచుఁబందెముల్ •వైచువారు" నుఱు "క. అత్తీవంచతిగ యుసుగ, పత్తాదచ్చౌక వంచ•చౌవంచీరె, ఇత్తిగ యద్దుగ బద్దలు, చిత్తంబునఁదలఁచి నట్లు చేతికిఁదెచ్చున్" హరివం. తీవంచ - నాలుగు, బోంకితినాన ర్తికి - ఓ పాచికలాటయందుఁ గలశక్తి అబద్ధమైనదైనచుంటినా, అంచున్ - ఇట్లు పలుకుచు, ఉభయాంగీకారము - ఇరువురి యాటలయందలి సమ్మతిని, ఏపారఁగన్ - అధికముకాఁగా, ఆడెన్ - ఆడెను, ఈపద్యమునఁ బ్రథమ చరణమున బువ్వడిసెప్పఁబడినది. 'క. ఇత్వైత్వంబుల్దొలఁగక, బుత్వంబును బువళి యవఁగ• రేఫముతో మి, శ్రత్వంబు నెఱపు నెట్టిమ, హత్త్వమొ యట్లనగుఁ గాదు•లందున్నపుడున్, అప్ప. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిరసౌచారు, యథావద్వస్తువర్ణనం' ప్రతా.

తా॥ ధైర్యముతో మాటిమాటికిఁ బైకాయలఁ జూచుచు నొకటితో మఱియొకటి వెంటాడు నట్లు పాచికల నడుపుచు నొక్కొకప్పుడు జంట యగుచుండ జివ్వమను ధ్వనులతో నాడుచు నిద్దఱు యిలయాట నొక్కఁడే యాడుచుండెను.

క॥ ఈరీతి నక్షవిద్యా, పారీణత మెఱయ నుభయ • పక్షజయాపే
క్షారూఢచిత్తుఁ డై ధీ, గౌరవ మెసగంగ నాడఁ • గా దైవగతిన్. 21

అ॥ ఈరీతిన్ - ఈప్రకారముగా. అక్షవిద్యాపారీణత - జూదమనువిద్యయం దుదుదమట్ట నేర్చిననేర్పు, మెఱయన్ - ప్రకాశించఁగా. ఉభయపక్ష జయాపేక్షారూఢచిత్తుఁడు, ఉభయపక్ష - ఇరు వైరులయొక్క - ఇద్దఱిపందెములయొక్క - జయాపేక్ష - గెలుపునిచ్చగించుటయందు, ఆరూఢ - స్థిర

పడిన, చిత్తుఁడు — మనస్సుగలవాఁడు, ఐ—అగుచు, ధీగౌరవము — బుద్ధియొక్క యధికము, ఎసఁగంగన్—ఒప్పునట్లు, ఆడఁగాన్—జూదమాడుచుండఁగా, దైవగతిన్ — అదృష్టవశమున — దైవయోగము వలన, 'ని. దైవం దిష్టంభాగధేయం, భాగ్యం స్త్రీనియతిర్విధిః' అ. అలం. సమాధి.

తా॥ అతఁడిట్లు జూదమునందన సామర్థ్యముకొలఁది యిరువైపుల గెలువవలయు ననుకాంక్షతో నాడుచుండఁగాఁ దన యదృష్టవశమున.

—: నిరంకుశుఁడు యాట గెలుచుట :—

క॥ తనయాట గెలువ లక్ష్మీ, తనయాటవిదహను జూచి ♦ ధరణీసురుఁ డి
ట్లను మానవతీరత్నము, ననుమానములేక యొసఁగు ♦ మా నిపుణతమా. 22.

అ॥ తనయాటగెలువన్ — తనయొక్క పందెముగెలువఁగా, ధరణీసురుఁడు—ఆ బ్రాహ్మణుఁడు, లక్ష్మీతనయాటవిదహనున్, లక్ష్మీతనయ—లక్ష్మీదేవికిఁ గొడుకగు మన్మథుఁడనెడి, అటవి-అరణ్యమును, దహనున్ — దగ్ధమొనర్చినవాఁడయిన యాశంకరుని, చూచి — వీక్షించి, ఇట్లనున్ — ఈవిధముగాఁ బలికెను, నిపుణతమా — సామర్థ్యముగలవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, అనుమానములేక — సందేహపడక, మానవతీరత్నమున్—అభిమానముగల స్త్రీలలో శ్రేష్ఠమయినదానిని, ఒసఁగుమా—ఇమ్ము, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమునఁ బ్లుతయతి చెప్పఁబడినది. ఉదా. క. రఘుపతి, యనుజన్మునిఁ జూచి సేమ ♦ మా జనపతికిన్. అని రామా. 'తనయాట గెలువలక్ష్మీ తనయాటవి — ట్లనుమానవతీరత్నమునను మానము' యమకాలంకారమును 'లక్ష్మీతనయాటవిదహనుఁడు' రూపకాలంకారమును 'ఒసఁగుమా నిపుణతమా' అంత్యానుప్రాసాలంకారమును, ఇచట నిరంకుశుఁడు శివునితో జూదమాడి యొకకాంత నిమ్మనుట 'గుడోపలన్యాయము' అనఁగా బెల్లమునుగొట్టినరాతికి నదియంటుకొనినట్లు వేశ్యాసంగమ దోషమతనిని వీడలేదని భావము.

తా॥ తనయాట గెలుపొందఁగానే శివునిఁ జూచి యానిరంకుశుఁ డిట్లు పలికె. ఇఁక సంశయింపక యొకయువతి నిమ్ము.

—: నిరంకుశుఁడా లింగముతో నాకు వేశ్యనిమ్మని కలహించుట :—

క॥ మును లంజలంజ పన్నిద, మని యాడితిఁ గాని యిట్టి ♦ దట్టిది యని యా
డినవాఁడఁ గాను గద నా, మనసుసుమీ వారయువతి ♦ మన్మథమథనా. 23

అ॥ మన్మథమథనా — మన్మథునిఁ జంపిన యో యీశ్వరుఁడా, మును — మొదటనే, లంజలంజ పన్నిదము — మన యిరువురిలో నెవరు గెలిచినను గెలిచినవారికి వేశ్యనిచ్చునట్టి పందెమే, అని-చెప్పి, ఆడితిన్ — జూదము నాడియుంటిని, కాని — అంతేకాని, సూ. 'కొన్ని యెడలం గాని క్రియాపూర్వకంబు పూర్వ విరుద్ధోత్తరార్థకం బగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఇట్టిదట్టిది యని — ఇటువంటిది యటువంటిది యని నిశ్చయించి, ఆడినవాఁడన్ — ఆడినవాఁడను, కానుగద — ఇది నీవుఁ దెలియును

గ్రథా యనుట, శారయువతి — యౌవనపు బోగముది, నా మనము సుమీ — నాకు నిష్టముగలదానిని జెప్పుచున్నాను సుమా, ఇచ్చట మనస్సు, శబ్దము, 'సూ. సాన్త్వాదపయః ప్రభృతేస్లోపః' నన్న. అను సూత్రముచేమనసు అయినది. సూ. 'మనః ప్రభృతుల సహకారమునకు లోపద్విత్వములు వై కల్పికముగనగు' బా. వ్యా. ఉదా "చ...ఒందుచో, నిరవయియుండకుండుటఁ జుమీ యతివర్షము లాశ్రయించె" శృం. నై. "ఉ. నీయాన సుమీ ననుం జెనకి యూఅడివెట్టిన నప్పు వారలన్" పారి.

తా॥ ఓ మదనాంతకుఁడా! నేను మొదట బోగముది బోగముది, యని చెప్పి పందెము నాడితిని గాని యిటువంటి రూపముగలది, యీలాటి గుణముగలది, యింత వయస్సుగలది, యని నిర్ణయించు కొనలేదుగదా. ఆవేశ్యను గోరుట నాయిష్ట మైయున్నది. కనుక నిప్పుడు చెప్పుచున్నాను.

సీ॥ అలకాధిపతి సూనుఁ ♦ డమర వేశ్యలలోన, మే లెంచి పొందు నే ♦ లోలనయనఁ
బ్రథనగరంబులోనఁ ♦ బ్రాణంబు లుంకువ, గా నిచ్చి పోదు రే ♦ కలికితోడఁ
గ్రతుతంత్రముల దేవ ♦ గణముల సంతోష, పఱచి కాంక్షింతు రే ♦ పద్మనయనఁ
గఠినంపు తపములు ♦ గట్టిపెట్టి మునీంద్ర, కోటి యాశింతు రే ♦ కువలయాక్షిఁ

గీ॥ త్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్య ♦ రేఖచంచ, లాలతాంగుల కే యింతి ♦ మేలుబంతి
యాదురాప పరీరంభ ♦ నంకయుగ్మ, రామణీయక జితరంభ ♦ రంభఁ దెమ్ము. 24

ఆ॥ అలకాధిపతి సూనుఁడు — కుబేరుని కుమారుఁడగు నలకూబరుఁడు, అమర వేశ్యలలోనన్ — దేవతావేశ్యలలో, మేలెంచి — యోగ్యమైనదని తలంచి, ఏలోలనయనన్ — చంచలమైన చూపులు గల యేస్త్రీని, పొందున్ — సంభోగించునో, ప్రథనగరంబులోనన్ — యుద్ధభూమియందు, ప్రాణంబులు — తమ యసువులను, ఉంకువగాన్ — కన్యాశుల్కముగా. ఓలిసొమ్ముగా, ఇచ్చి — ఒసంగి, ఏకలికితోడన్ — మనోజ్ఞురాలైన యేస్త్రీతోగూడ, పోదురు — కలియుదురో, ఉదా "వరాప్సరః సహస్రాణిశూరమాయోధనేహతం, త్వరితాన్యభిధానంతిమమభర్తాభవేతిచ" అగ్ని పు. క్రతుతంత్రములన్ యజ్ఞకార్య ప్రకార విచారములయందు, దేవగణములన్ దేవతలయొక్క సమూహమును, సంతోష పఱచి — ఆనందము గలవారినిగాఁజేసి, ఏపద్మనయనన్ — కమలములవంటి కన్నులు గలదయిన యేస్త్రీని, కాంక్షింతురు — ఆశపడుదురో, మునీంద్రకోటి — యతీశ్వరులయొక్క సమూహము, కఠినంపు తపములు — కష్టతరమైన తపస్సులు, కట్టిపెట్టి — మూటగట్టి యొకమూలవైచి — అనఁగా బొత్తుగా విడిచి యనుట, ఏకువలయాక్షిన్ — కలువపువ్వులవంటి కన్నులు గలిగిన యేచక్కనిదానిని, ఆశింతురు — ఇచ్చగింతురో, త్రిభువ.....గులకున్ — త్రిభువన — మూఁడులోకములకు, ఆశ్చర్య — అద్భుతమును గలిగించునట్టి, సౌందర్యరేఖ — చక్కఁదనమునఁ దీరిన, చంచలాలతా — మెఱుపుతీఁగె వంటి, అంగులకున్ — శరీరముగలవారిలో, ఏయింతి — ఏయాఁడుది, మేలుబంతి — శ్రేష్ఠురాలో, ఆ — ఆయొక్క, దురాపపరీరంభన్. దురాప — పొందనలవిగాని, పరీరంభన్ — ఆలింగనము గలిగినట్టిదానిని, అంకయుగ్మరామణీయకజితరంభన్. అంకయుగ్మ — తొడల ముందటిభాగము యొక్క, రామణీయక — మనోహరమువలన, జిత — జయించఁబడిన, రంభన్ — అరఁటిచెట్టు గల దానిని. ఇట రామణీయకశబ్దమునకు 'సూ. గోపధాన్నాద్గురూపోత్తమాద్వుఙ్, ద్వంద్వ మనోజ్ఞాది

భ్యశ్చ' సిద్ధాం. "భటస్య దృష్ట్వావపుషః సురాంగనా, స్థితాచిరంవ్యోమని కోమణీయకమ్" రావ. సులక్షణమైన యూరువులను వర్ణించుటలో మహాకవి కాళిదాసు "నాగేంద్ర హస్తాస్త్వచికర్కశత్వా, దేకాంతశైత్యాత్కదళీవిశేషాః, లబ్ధ్వాఽపిలోకే పరిణాహిరూపం. జాతాస్తదూర్వోరుపమానబాహ్యాః" కుమా. రంభన్ — రంభయను పేరుగల వేశ్యను, తెమ్ము — తెచ్చియిమ్ము, ఇందు శరీ నంపుంసకములు, అను ప్రయోగమునకు "సూ. సామానాధి కరణ్యేతు, బహుత్వాద్దేపరేఽపిచ, ముభ్యోర్భవేతాం పుంస్త్వాఖ్యా వాదేశావత్ర సర్వదా" అధ. 'ఇచట నిరంకుశుఁడు రంభనేకోరుటకు 'నారీషు రంభా పురుషేషువిష్ణుః' అని యీ యిరువురియొక్క లోకోత్తర సౌందర్యము సిద్ధాంతీకరించబడి యున్నది. ఇచట నాథునికులుకొందఱు కవులు భిన్నభావమును జూపుచుండిరి.

సీ. ఊర్వశి రంభ తి ♦ లోత్తమ శశిరేఖ, హరిణి చంద్రకళయ ♦ నంగలతిక
మదనమోహినివపు ♦ స్మృతి కాంతిమతి శుభా, ననకళానిధి వరూ ♦ థినిఘృతాచి
మేనక పంచాశ్వ ♦ మేఘని రాజసూ, యార్థినిక్రతుశుల్క ♦ తీర్థ శుల్క
జలపద కర్పూర ♦ తిలక లీలావతి, దారు సంజీవని ♦ దానశుల్క.
గీ. ముని మనోహర భాస్యమా ♦ లిని సమీచి, భుంజికస్థలప్రమ్లోచ ♦ మఞ్జుఘోష
చారునామ చకోరాక్షి ♦ సౌరభేయి, హేమమొదలైన యచ్చర ♦ లేమలధిప. కవి. వి.

అయినను రంభకే జగదేక సౌందర్యము నిర్ణయింపఁబడినది.

"క. అంభోజాక్షులలోపల, రంభయె కడుచక్కనిదిర, రాగంబులలో
గాంభీర్యమైనరాగము, కాంభోజియె సుందవరపు కవిచౌడప్పా" క. చౌ.

తా॥ దేవలోకమున ధనసంపన్నుఁడును; సౌందర్యవంతుఁడునగు నలకూబరుఁడు శ్రేష్ఠురాలని పొందునదియు, యుద్ధమునఁ బ్రాణముల నర్పించిన వీరులఁ గూడునదియు, దేవతలకు సంతుష్టికరమగు యజ్ఞము లాచరించినవారలఁ గలియునదియు, మునులందఱును గష్టతరమగు తపస్సులు చాలించి యాశించునదియు, మూఁడులోకముల కచ్చెరువు గలిగించునట్టి చక్కఁదనముతో నందఱికంటె మిన్నయైనదియు, సామాన్యులకు లభింపనిదియు, నరఁటిబోదెలవంటి తొడలు గలదియు, నగు రంభనిమ్ము.

క॥ విన్నావో వినవో నీతి న, మున్నతు లడిగించుకొనఁగ ♦ నొప్పనివి ధరన్
బన్నిదమును మఱియేదో, యన్నారుచుమీ మదావ ♦ ళాసురభేదీ. 25

అ॥ మదావళాసురభేదీ — గజాసురుని సంహరించిన యోహరుఁడా, విన్నావో, వినవో — ఈ సామెతను నీవు వినియున్నావో వినియుండలేదో, ఇచట విన్నావో వినవో, అనుటకు 'సూ. ఏదో తౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాం స్తః" శబ్దచిం. ధరన్ — భూమియందు, నీతిసమున్నతులు = న్యాయమునం దధికులైనవారు, అడిగించుకొనఁగన్ — నాకీయవలసిన దిమ్మని యడిగించుకొనుటకు, ఒప్పనివి — కూడనివి, పన్నిదమును — పందెపుసొమ్మును, మఱియేదో = ఇది పెద్దవారి యెదుటఁ జెప్పఁగూడనిది కాని యెల్లరకుఁ దెలిసినదియేయనుట, అనఁగాఁ బందెపుకాసును బదుపు కాసును నడిగించుకొనినచో నెవ్వరైన వినినఁ బరువుపోవును. కనుక నీ రెండును ఒకరికిఁ దెలియకుండ గుట్టుగానే యీయవలయు నను లోకోక్తి, అన్నారుచుమీ=ఇట్లు పెద్దలు చెప్పుచుందురనుమా

తా॥ ఓ గజాసురవైరీ! ప్రపంచమున ధర్మముల నెఱింగినపెద్దలు 'పందెపు కాసులును బడుపు కాసులును నితరులు వినునట్లడిగించుకొనక గుట్టుగా నీయవలె, ననిన సామెత నీవు విన్నావో వినలేదో:

ధృవకోకిల. తగునె పన్నిద మీఁక యీగతిఁ ♦ దప్పమానము దాల్పఁగాఁ
గదవు నీకును నాకుఁ బెద్దల ♦ దండఁ బెట్టెదఁ జండి నై
గగనకేశ యటంచుఁ జందుర ♦ కావిసేలు గళంబునన్
బొగడదండ యొనర్చె నావిట ♦ భూసురాగ్రణి దిట్టయై. 26

అ॥ గగనకేశ — ఆకాశమేజడగాఁగల యో శంకరుఁడా, పన్నిదమీఁక-నీవొప్పుకొనిన పందెమును జెల్లించక, ఈగతి — ఈవిధముగా, తప్ప — తప్పించుకొనునట్టి, మానమున్ — మాటాడకుండు నటువంటి స్వభావమును, తాల్పఁగన్ — వహించుట, తగునె — నీకుఁజెల్లునా, నీకును నాకున్ — మన యిద్దరికినిగల, తగవున్ — వివాదమును, చండిన్ — మూర్ఖపుఁబట్టుగలవాఁడను, ని. "సీ. చండిపోతు గరాసు మొండికట్టె" ఆం. సం. ఉదా. "చ. వెండియును♦ జండితనంబున వచ్చివచ్చి, పోరెడు మొనలు" భార. "చండిపోతు — మూర్ఖపుఁబట్టుదల గలవాఁడు" శ. ర. ఐ — అగుచు, పెద్దల దండన్ — తెలిసినవారి సమీపమున, పెట్టెదన్ — ఉంచఁబోవుచున్నాను. అటంచున్ — ఇట్లుపలు కుచు, ఆ — ఆయొక్క, విటభూసురాగ్రణి — జారుఁడైన యాబ్రాహ్మణోత్తముఁడు, దిట్టయై — ధైర్యముగలవాఁడై, చందుర కావిసేలుగళంబునన్ — చంద్రకావి వలువదాల్చిన యాశివునియొక్క కంఠమునందు, పొగడదండ — పొగడపువ్వులయొక్క సరమును, ఒనర్చెన్ — కల్పించెను — గ్రుచ్చి వైచెను, ఈధృవకోకిల వృత్తమునకు లక్షణము. "శుభవిలాస ముకుంద కేశవ ♦ శూలిధవ్య విరామ మున్, నభర సంబులు జాగముల్ దగు ♦ నవ్యమై ధృవకోకిలన్" అనిసుల. దీనినే తరళవృత్త మందురు. "జలజలోచనుఁ గైటభాంతకు ♦ శంఖచక్రగదాధరున్, గలశజాది మునీంద్ర సేవితుఁ ♦ గాళియాంతకు నచ్యుతున్, బలుకుచోఁ దరళంబు లందుల ♦ భాను విశ్రమపద్ధతిన్, గలియ నభ్రస జాగముల్ సమ ♦ కట్టి చెప్పుదు రుత్తముల్" అని అప్ప.

తా. ఓ యీశ్వరుఁడా! నీవు మొదట సమ్మతించి యిప్పుడు పందెమును జెల్లించక తప్పించు కొనఁబూని మాటాడకుండుట తగునా. మన యిరువురికిఁగల జగడమును బెద్దలయెదుటఁ బెట్టెదను. ఇట్లనుచు నాబ్రాహ్మణుఁడు శివుని మెడలో నొక పొగడపువ్వులదండను వేసెను.

గీ॥ తాము గనిపించకుండి గం ♦ ధర్వయక్ష, భుజగకిన్నర ముఖ్యులు ♦ పొగడ దండఁ
బొగడదండయుఁ బోలె న ♦ ప్పొగడదండ, కాలకంధరు మెడ కలఁ♦ కారమయ్యె 27

అ॥ గంధర్వ యక్షభుజగ కిన్నరముఖ్యులు. గంధర్వ — గంధర్వులును, యక్ష — యక్షులును, భుజగ — పన్నగులును, కిన్నర — కిన్నరులును, మొదలగు, ముఖ్యులు— ప్రధానమయినవారు, తాము— వారందఱును, దండన్ —సమీపమున, కనిపించకుండి — అదృశ్యముగనుండి — చాటుననుండి, పొగ డన్ — స్తుతించఁగా, పొగడదండయున్ — వకుళపుష్పంబులయొక్క హారమును, అప్పొగడ— ఋణము యొక్క యధికమునకు, దండ — సమీపమును, పోలెన్ — పోలికగా— అనఁగా ఋణాధికముయొక్క

చేరవవలెననుట, కాలకంధరు మెడకున్ — నల్లని కంఠముగలవాఁడయిన యా హరుని కంఠమునకు, అలంకారమయ్యెన్ — ఆభరణముగానుండెను. అనఁగా నల్లని మెడయందుఁ దెల్లనిపుష్పాలదండ వేయఁగానే శృంగారముగా నుండెననుట, పొగడపూఁదండయుఁబోలె నప్పగడదండ, అనుటచే ననుప్రాసాలంకారమును, ఉత్ప్రేక్షయును.

తా॥ అట్టియెడ గంధర్వులు యక్షులు పన్నగులు కిన్నరులు మొదలగువారందఱునదృశ్యముగా నుండి స్తుతించఁగా నల్లని మెడయందా పూలదండ తెల్లగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. అది యాశివుఁ దప్పనకు చేరువ నుండిన ట్లగపడెను.

వ॥ ఇవ్విధంబున నవ్విప్రకుమారుండు పుష్పకోదండ జయవిరాజితుం బరాజితుం జేసి యిట్లనియె. 28

అ॥ అవ్విప్రకుమారుండు — బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యా నిరంకుశుఁడు, ఇవ్విధంబునన్ — ఈరీతిగా, పుష్పకోదండ జయవిరాజితున్ — పుష్పకోదండ — పువ్వులే బాణములుగాఁగల మన్మథుని, జయ — గెలిచినవాఁడై, విరాజితున్ — ప్రకాశించుచున్నవాఁడైన యా శివుని, పరాజితున్ — ఓడి పోఁగొట్టఁబడినవానినిగా, చేసి — ఒనరించి — అనఁగా వాదమున నోడించియనుట, ఇట్లనియెన్, ఈరీతిగాఁబలికెను — అనఁగాఁ జెప్పఁబోవువిధముగా వచించెననుట, ఇచట 'విరాజితుం బరాజితుం జేసి' యనుచోట ననుప్రాసాలంకారము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునిదూషించుట :—

సీ. తగ వంటిమా నీకుఁ ♦ దగ వెక్కడిది భక్తి, పాకీణునిల్లాలిఁ ♦ బట్టినావు
తెగు వంటిమా నీకుఁ ♦ దెగువెక్కడిది వెండి, కొండ యుండఁగ భిక్షుఁ ♦ గోరినావు
గుఱు తంటిమా నీకు ♦ గుఱుతెక్కడిది భక్తి, నంబికిఁ గుంటెన ♦ నడచినావు
బిరు దంటిమా నీకు ♦ బిరు దెక్కడిది పాండు, నృపకుమారునకుఁ గ్రిందుపడినావు
గీ. దొరతనం బంటిమా నీకు ♦ దొరతనంబు, గలదె బాణునివాకిలిఁ ♦ గాచినావు
నిన్ను సర్వజ్ఞుఁ డని కొల్చు ♦ నిర్జగాళ్లి, నెమ్ము బంతియకాక నీ ♦ వేమిసేతు. 29

అ॥ తగవు + అంటిమా — న్యాయముగలదనుకొందుమా, భక్తిపాకీణునిల్లాలిన్ — భక్తియందు సంపూర్ణుఁడయిన భక్త్యాణరాజుయొక్క భార్యను, పట్టినావు — గ్రహించినావు, నీకున్ — నీకు, తగవు + ఎక్కడిది — న్యాయమెక్కడగలదు — అనఁగా నీయొద్ద న్యాయమేలేదనుట, తెగువ + అంటిమా — ఔదార్యము కలదనుకొందుమా, వెండికొండ — ధనపుకొండ—రజతాచలము, ఉండఁగన్ — కలిగినప్పటికిని, భిక్షు — తిరిపెమును, కోరినావు — ఆసించినావు, నీకున్ — తెగువ + ఎక్కడిది — నీయొద్ద నౌదార్యమెక్కడగలదు — దాతృత్వమే లేదనుట, గుఱుతు + అంటిమా — ఒకనిర్ణయము కలదను కొందుమా, భక్తినంబికిన్ — భక్తుఁడైనయొడయనంబికి, కుంటెనన్ లంజను విటునికిఁ దార్చునట్టికార్యమున, నడచినావు — ప్రవర్తించియున్నావు, అనఁగా నొడయనంబియనునాతఁడు మిక్కుమిండఁడైనారు

పలన వెలివెట్టఁబడి సాకారుఁడైన వాల్మీకేశ్వరుని గోఁచి వెనుక చెంగుసుబట్టికొని దొంగతనముగా అంజరయింటికిఁ బోయినట్లు ఐసవపురాణమునందు గలదు. నీకున్ + గుఱుతు + ఎక్కడిది – నీకునీతియన్న దెక్కడ గలదు, నీయొద్ద నియమములేదనుట, బిరుదు + అంటిమా – పౌరుషము కలదనుకొందుమా, పాండునృపకుమారునకున్ – పాండురాజుకొడుకైన యర్జునునకు, – క్రిందుపడినావు అధఃపతితుఁడవై యున్నావు, నీకున్ + బిరుదు + ఎక్కడిది – నీకుఁబౌరుషమొకటికలదా, నీయందుఁబౌరుషచిహ్నమే లేదనుట, దొరతనంబు + అంటిమా – ప్రభుత్వము కలదనుకొందుమా, బాణునివాకిలిన్ – బాణాసురుని యింటిముంగిట, కాచినావు – కావలియుంటివి, అనఁగా ద్వారపాలకుఁడవైతివనుట, నీకున్ + దొరతనంబు + కలదె – నీకు నధికారత్వ మొకటియున్నదా, నీకు రాచఱికమేలేదనుట, నిన్నున్ – ఇట్టివాఁడవైననిన్ను, సర్వజ్ఞుఁడు – సమస్తమును దెలిసినవాఁడు – అన్నియు నెఱిఁగినవాఁడు, అని – ఇట్లుతలంచి, కొల్చు – సేవించుచున్నట్టి, నిర్జరాళిన్ – దేవతలయొక్క సమూహమును, ఎన్నుట – గణించుట, అంతియకాక – అంతమాత్రమేకాని, నీవేమిసేతు – నీవేమిసేయుదువు, ఈపద్యమున 'నీవేమిసేతు' అని ప్రయోగించుటకు 'సూ. క్వాచిత్స్వవర్ణకేచాపి కేచిత్త్వస్యస్థితిరజసః' అని యధర్వ ణాచార్యులు.

మఱియు 'నీకుఁదగ వెక్కడిది' ఇత్యాదులు. సప్తమికి షష్ఠి చెప్పఁబడినది. సూ. షష్ఠీస్థానికం బగు కువర్ణకంబొక్కొక్కచో ద్వితీయాది విభక్త్యులకు మాఱుగాఁదర్థదర్థంబులం జూపట్టెడిని, అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా "కోమలినీకనురక్త" అనిభార. పద్యమంతయును వ్యాజస్తుత్యలంకారము. 'నింద యావాచ్యయాయత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే, స్తుత్యావాగమ్యతేనిందా, వ్యాజస్తుతిరసౌమతా' అని. ప్రతా

తా॥ ఓ శంకరుఁడా! నీవు న్యాయము కలవాఁడ వనుకొందుమా భక్తియం దధికుఁడైన భల్లాణ రాజు భార్యనే గ్రహించినావు. కనుక నీకు న్యాయములేదు గదా! వితరణము కలదనుకొందుమా ధన పర్వతము దాపుననుండియుఁ జాలక బిచ్చమెత్తుచున్నావు. కావున నీయందు దాతృత్వములేదు గదా! నియమము కలదని యూహింతుమా భక్తుఁడయిన యొడయనంబికిఁ గుంటెనవృత్తితోఁ దిరిగినావు. కాఁబట్టి యెంతటి నీచకార్యము నైనఁ జేయువాఁడవగుటచే నీకు నియమములేదు గదా! పౌరుషమున్న దని తలంతుమా యర్జునునితోనే పోరాడలేక క్రిందఁబడినావు. కాన నీయందుఁ బౌరుషము లేదుగదా! అధికారము కలదనుకొందుమా నీవే బాణాసురుని వాకిటఁ గావలియున్నావు. కనుక నీకు దొరతనము లేదుగదా! ఇంతటి యల్పుఁడవైన నిన్ను సమస్తముచు దెలిసినవాఁడని సేవించుచున్న దేవతలనుమాత్ర మాదరమునఁ జూచుచుందువు. ఇంతకంటె నీవేమి చేయగలవు.

గీ. నీమహాదైన్యవృత్తికి • నీకు నార్య, భాగ్యసంపన్న గుణధుర్య • భార్య యొక్క
చట్టుకూఁతురు గలుగ • నీజాము వేగెఁ, గాని లేకున్న మఱి చెప్పఁ • గలదె యున్న॥ 30

అ॥ సీ. నీయొక్క, మహా + దైన్యవృత్తికిన్ – దరిద్రపు నడతకు, నీకున్ – నీకు, ఆర్య – పూజ్యురాలును, భాగ్యసంపన్న – అదృష్టముయొక్క సమృద్ధిగలదియును. గుణధుర్య – మంచిబుద్ధి యొక్క భారమును వహించుచున్నదియును, అయిన భార్య – ఇల్లాలు, ఒక్కచట్టుకూఁతురు – హిమవంతుని కూఁతురగు నొకపార్వతీదేవి, కలుగన్ – ఉండుటచేత, ఈజాము వేగెన్ – ఇంతవఱకుఁ

వెళ్లఁబోయినది. ఎలాగో శుభోదయమయినది. కాని — అంతమాత్రమే కాని, మఱి — ఇంకను, లేకున్నన్ — అటులఁగాకున్న, ఆమెయే లేకుండినట్లయిన, నిన్నున్ — ఇట్టివాఁడవగు నిన్ను, చెప్పన్ — చెప్పుకొన్నుటకు, కలదె — వీలుగలదా — నీస్థితియేమయ్యెడిదో యనుట. ఇందు "నీమహాదైన్య...జాము వేగెన్" అనుటచే నిందారూపమయినస్తుతి. కనుక వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ నీ దరిద్రప్రవర్తనమునకు సంపూర్ణమగు సదృష్టవంతురాలయిన పార్వతీదేవి యుండుట వలన నింతవఱకేలాగో కాలము గడచినది. లేకుండిన నీయునికిఁ జెప్పనగునా.

క. నీ గూబజంకెలకు ను, ద్వేగపడం గుసుమశరుఁడె ♦ విటపింహుఁడు వే
వేగఁ గమలాక్షిఁ దెచ్చెద, వో గరువతనంబు వాసి ♦ పో నెంచెదవో. 31

అ॥ నీ గూబజంకెలకున్ — నీయొక్క గుడ్లగూబవంటి బెదరింపులకు, ఇది జంకెనయొక్క రూపాంతరము. ఉదా 'క. హుంకారములునదల్పులు, జంకెలు' అని భార. ఉద్వేగపడన్ — భయపడుటకు; ని 'ఉద్వేగస్థిమితే క్లేశే భయేమందరగామిని' అనివి. విటపింహుఁడు — కాముకులలో నధికుఁడైన యీ నిరంకుశుఁడు, కుసుమశరుఁడె — మన్మథుఁడాయేమి, నీ చూపులకు భయపడి దుఃఖించుటకు మన్మథుఁడనుగాననుట, వేవేగన్ — అతి శీఘ్రముగా, కమలాక్షిన్ - వేశ్యను, తెచ్చెదవో — తెప్పించి యిత్తువో, గరువతనంబు — నీయొక్క గౌరవప్రవర్తనము, వాసి — తొలగించుకొని, పోన్ — పోవుటకు, ఎంచెదవో - తలంచుచున్నావో, ఇచట 'తెచ్చెదవో — ఎంచెదవో' అనుటకు సూ. "అచ్యుతుష్టంభావేత్రాణి స్థితంప్రశ్నాదివాచకం. దత్రాదిచ్ఛభవేద్దీర్ఘ ఏదోతావుభయాత్మకా" అథ. నిన్నుజూచి భయపడుటకు నేను మన్మథుఁడనుకాను, అనుటచే నిందచేతస్తుతి యగుపడుచున్నందున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ గుడ్లగూబవంటి నీబెదరింపులకు భయపడుటకు మన్మథుఁ డనుకొనుచున్నావేమో నేను జారపురుషులలో శ్రేష్ఠుఁడ నగు నిరంకుశుఁడను సుమా! శీఘ్రముగా వెలయాలి నిత్తువో లేక నీ గొప్పతనమును బోఁగొట్టుకొనియెదవో చూచెదను.

క. బరిదప్పి తప్పుచేఁతలఁ, బొరలక యిపుడోడినట్టి ♦ పొలఁతుకఁ దే నీ
యఱచేతఁ బండ్లు వచ్చినఁ, గఱతువుగా కిక్షుకార్ముక ♦ క ప్రతిపక్షా. 32

అ॥ ఇక్షుకార్ముకప్రతిపక్షా — ఇక్షుకార్ముక — చెఱకువిల్లుగలవాఁడగు మన్మథునకు, ప్రతిపక్షా — శత్రువైన యో శంకరుఁడా, బరితప్పి — హద్దుమీఱి, బరియనఁగా బాలురాడుకొనునప్పుడు గీయు వలయాకారపు రేఖ. తప్పుచేఁతలన్ — తొలఁగించుకొనునట్టి పనులతో, పొరలక — అటునిటు కదలక, ఇపుడు — ఈసమయమున, ఓడినట్టి — పన్నిదమున నోడినటువంటి, పొలఁతుకన్ — స్త్రీని, ఇచట 'పొలఁతి' శబ్దమును 'పొలఁతుక' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. నామ్నః కవర్ణకస్స్యాత్. స్వార్థేస్యాదుత్వమపి పరేతస్మిన్" నన్న. తే — తెచ్చియిమ్ము, నీయఱచేతన్ — కరతలమున, పండ్లు వచ్చినన్ — దంతములు పుట్టినప్పుడు, కఱతువుగాక — కొఱకుదువుగాని—నీశౌర్యాతిశయములను

దరువాతఁ జూచెదరుగాని నాకియవలసిన దానినిట్లిమ్మనుట, ఈపద్యమున రేఫద్వయ మైత్రితోఁ బ్రాసము చెప్పఁబడినది. ప్రథమా. 79 వ పద్యమునఁ జూడనగును.

తా॥ ఓ మదనాంతకా! నీవు న్యాయమునతిక్రమించి పోఁజూడక యీ యొడిపపందెమునిమ్ము. నీ పరాక్రమమున్నఁ దరువాతఁ జూచెదను.

చ. అని యని మేషభూరుహసు ♦ మాసమదామలలామ వాసనా
ఖని యగుపార్వతీధవుని ♦ కంఠమునం దగిలించినట్టి కాం
చనమణి రుచ్యమాన నిజ ♦ శాటి చెఱఁగులు గూడఁ బట్టి నీ
పనియన నెంత వేగిరమ ♦ పన్నిద మిమ్మని తీయ నయ్యెడన్. 33

అ॥ అని — ఇట్లుపలికి, అని మే............ఖని. అని మేషభూరుహ — దేవతా వృక్షమగు పారిజాతముయొక్క, సుమ — పువ్వులవలన, అసమ — సమానములేని — అధికమైనయనుట, దామలలామ - శ్రేష్ఠమైన మాలికయొక్క, వాసనా — పరిమళమునకు, ఖని - పుట్టుకకుఁ గారణమగు గనియైన ఇది శివుని కంఠమునకు విశేషణము. అగు — అయినట్టి, పార్వతీధవుని కంఠమునన్ - హైమవతీ నాథుఁడగు శివునియొక్క మెడయందు, తగిలించినట్టి - పొందించియున్న, కాంచనమణి రుచ్యమాన నిజశాటి చెఱంగులు. కాంచన - బంగారమువలెను, మణి — రత్నములవలెను, రుచ్యమాన — మనోహరమగుచున్న, నిజశాటి — తన యుత్తరీయముయొక్క, చెఱంగులు — కొంగులు, కూడన్ — కలియునట్లు, పట్టి -పట్టికొని, నీపనియనన్ ఎంత — నాకుఁగోపమువచ్చెనేని నీపనియనఁగా నేపాటి, వేగిరమ - దబ్బున, పన్నిదము — పందెపువస్తువును, ఇమ్మని — ఈయవలసినదని, తీయన్ — మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా, అయ్యెడన్ — ఆసమయమున, ఇందు 'కాంచనమణి రుచ్యమాననిజశాటిచెఱంగులు, అనువిశేషణముతోఁ గూడిన సమాసమునుగూర్చి, 'సూ. విశేషణసమాసోఽపి. క్వచిదిష్టోథవేన్మమ' అనియును సూ. 'అనిందితానాంభాషాణాంశ్లేషో యోగశ్చ సమ్మతః' అనియును నథర్వణవాక్యములు, సూ. 'సంస్కృతవైకృత శబ్దైర్మిశ్ర సమాసఏవవిజ్ఞేయః' అనినన్న 'అని యని మేష' యమకాలంకారము. 'సుమాసమదామలలామ, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లు వచించుచుఁ బారిజాతపుష్పములయొక్క వాసనలతోఁ నొప్పుచున్న యాశివుని కంఠమునఁ దగిలించిన తన యుత్తరీయపు కొంగులు కలియఁ బట్టుకొని నీపనియనఁగా నెంత వడిగా నా పందెపు వస్తువు నిమ్మని మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా.

ఉ. సత్యవచోవిశేషపరి ♦ షక్తుఁడు గావున నోడియుండియో
యత్యధికుండు దేవుఁడను ♦ నంజలి దార్ఢ్యముఁ జూచి మెచ్చియో
భృత్యుఁడు వీఁడు మాధ్యమునఁ ♦ బేశలుఁ డంచు ననుగ్రహించియో
మృత్యుమదాపహంత యుర ♦ రీకృతభూసుర ధూర్తమార్గుఁ డై. 34

అ॥ మృత్యుమదాపహంత.- మృత్యువును జయించిన యాయీశ్వరుఁడు, ఇచట 'హంత' అనుటకు 'సూ. ఋకారాంతములు అకారాంతములై స్త్రీసమములుగానగు' భావ్యా. సత్యవచో విశేష

పరిషక్తుఁడు. సత్యవచః - నిజమైన మాటలయొక్క, విశేష - అతిశయమునందు, పరిషక్తుడు - ఆసక్తికలవాఁడు, కావునన్ - కాఁబట్టి, ఓడియుండెనో - తాను గెలువక పోవుటచేతనో, దేవుఁడు - ఈశ్వరుఁడు, అత్యధికుండు - మిక్కిలి గొప్పవాఁడు, అను - ఇట్లుతలంచునట్టి, అంజలి దొడ్డ్వమున్ - దోసిలొగ్గిన దౌర్జన్యమును, చూచి - వీక్షించి, మెచ్చియో - అనుగ్రహించియో, వీఁడు - ఈనిరంకుశుఁడు, భృత్యుఁడు - నాయొక్కబంటు, మౌఢ్యమునన్ - అవివేకమునందు, పేశలుఁడు - నేర్పరి, అనఁగా మిక్కిలి యవివేకియనుట, అంచున్ - అనుకొనుచు, అనుగ్రహించియో - దయగలిగియో, ఉరరీకృత భూసురధూర్తమార్గుఁడు. ఉరరీకృత - అంగీకరింపఁబడిన 'ని. ఊరీకృతమురరీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం' అని అ. భూసుర - బ్రాహ్మణునియొక్క, ధూర్తమార్గుఁడు - జూదమాడెడు పద్ధతిగలవాఁడు. 'ని. ధూర్తో౽క్షదేవికితవో౽క్ష ధూర్తోద్యూతకృత్సమాః' అని అ. వ్యభిచారపథము గలవాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని. ధూర్తంతుఖడ్గలవణే ధుత్తూరే నా విటేత్రిషు' అని మే. ఐ - అగుచు, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున బువళి సెప్పఁబడినది. 'క. ఇత్త్వోత్త్వంబులఁ దొలఁగక, బుత్త్వంబును బువళియనఁగ ♦ రేఫముతోమి, త్రత్త్వంబు నెఱపునెట్టిమ, హత్త్వము యట్లనగుఁగాదు ♦ లందున్నపుడున్, అని అప్ప.

తా॥ ఆ మృత్యుంజయుఁడు సత్యవచనాభిలాషుఁ డగుటచేత నోడినందువనో, పరమేశ్వరుఁడు గొప్పవాఁడని యూహించి దౌర్జన్యమును జూపుచు దోసిలొగ్గుటను గాంచి మెచ్చియో, నా దాసుఁడగువీఁడు మిక్కిలి యవివేకి యని దయగలిగియో, యతని ధూర్తమార్గమును సమ్మతించి.

—: ఈశ్వరుఁడు దేవగణముతోఁ బ్రత్యక్షమగుట :—

సీ. నిబ్బరంబునవచ్చి ♦ నిలిచినయూఁపున, వెలిగిబ్బ యిరుగెలం ♦ కులకు దాఁట
గమనవేగంబున ♦ బ్రమసి కేయూరంపు, దందశూకములు ప ♦ క్త్రిములు తెఱువ
నెగసి చివ్వనఁ గ్రుంకు ♦ గగనవాహినిప్రేఁక, మున జటాజూటంబు ♦ వెనుక కొరగ
జాతి హస్తసరోజ ♦ సన్నిరుద్ధాంతమై. బెళబెళఁ బసిదిండి ♦ వలువ మెఱయఁ

గీ. బతిఁ భజియుసమాలింగక ♦ పర్వతేంద్ర, కన్యకా బాహువల్లరీ ♦ గాఢవేష్ట
నప్రదీపితాశ్రితకల్ప ♦ నగమనంగ, సంభ్రమతవచ్చి హరుఁడుసా ♦ క్షాత్కరించె. ౩౫

అ॥ నిబ్బరంబునన్ - అతిశీఘ్రముగా, నిబ్బరమనఁగా వేగముననంతమేరయు సమముగాఁబోయెడు నశ్వధారావిశేషము. దీనినే ప్లుతమందురు. ని "నిబ్బరము - అశ్వగతి విశేషము" శ. చం. వచ్చి - అరుదెంచి, నిలిచిన యూఁపునన్ - నిలఁబడిన యూపువలన, వెలిగిబ్బ - తెల్లనియాఁబోతు, ఇరుకెలంకులకున్ - ఉభయపార్శ్వములకు, దాఁటన్ - లంఘించఁగా, గమనవేగంబునన్ - నడచుచున్నవడివలన, బ్రమ - గిరగిరఁదిరిగి, కేయూరంపు దందశూకములు - బాహుపురులైన పాములు - భుజకీర్తులుగానున్న సర్పములు, పక్త్రిములు తెఱువన్ - పడగలువిప్పఁగా, ఎగసి - పైకిలేచి, చివ్వనన్ - శీఘ్రముగా. క్రుంకు - దిగఁబడునటువంటి, గగనవాహిని - ఆకాశగంగయొక్క, ప్రేకమునన్ - భారమువలన, జటాజూటంబు - జడలయొక్కముడి, వెనుకకున్ - పశ్చాద్భాగమునకు,

ఒరగన్ — వ్రాలఁగా. జాఱి — క్రిందికిదిగి, హస్తసరోజ సన్నిరుద్ధాంతము. హస్తసరోజ — తామర పువ్వువంటి చేతివలన, సన్నిరుద్ధాంతము — అడ్డగింపబడిన ముందరిభాగము, ఐ—అయి, బెళబెళన్ — బెళుకుబెళుకుమనుచుఁ గన్నులు మిఱుమిట్లుకొనెడి కాంతితో, పసిగిండివలువ — పులితోలువస్త్రము, మెఱయన్ — ప్రకాశింపఁగా, పతన......నగము. పతనభయ — పడుదునేమోయను భీతివలన, సమాలింగిత — కౌఁగలించుటగలదైన, పర్వతేంద్రకన్యకా — పర్వతరాజైన హిమవత్పుత్రికయగు పార్వతియొక్క, బాహువల్లికా — తీఁగలవంటి భుజములచేత, గాఢవేష్టిత — అధికముగాఁ జుట్టుకొనఁబడి, ప్రదీపిత — ప్రకాశించుచున్న, ఆశ్రితకల్పనగము + అసంగన్ — ప్రాపుచేరినవారికిఁ గల్పవృక్షమో యనునట్లు, హరుఁడు — పరమేశ్వరుఁడు, సంభ్రమితిన్ — తొట్రుపాటుతో, వచ్చి, ఆగతుఁడై, సాక్షాత్కరించెన్ — ప్రత్యక్షమయ్యెను, — ఎదుటఁగనఁబడెను, ఇచ్చట 'కల్పనగము' అనుటకు 'సూ. లింగభేదోభవేదిష్ట. ఆరోపేయదివాయచిః' అథ. ఈపద్యమున 'నిబ్బరంబునన్' అను ప్రయోగంబున కుదా "క. హరి చూచి వెఱఁగువడ న, ప్పురుష ప్రహరణమువచ్చి ♦ పక్షీంద్రుని ని, బ్బరముగఁ దాకి వడంకెన్" అని హరివం, 'కెలంకులు' అనుటకు "శ్లో. కేషాంచిన్న్యాంతశబ్దానాం కుస్యాన్యత్వస్యార్థబిందుకః" అని యథర్వణాచార్యులును 'మా. న్యస్తాన్నామ్నః కుజోర్ధ్వ బహువచనే' అని నన్నయభట్టును, జెప్పియుండిరి. మఱియు, "పర్వతేంద్రకన్యకా బాహువల్లికాగాఢవేష్టిత ప్రదీపితాశ్రిత కల్పనగము" ఉత్ప్రేక్షాలంకారమును, పద్యమంతయును స్వభావోక్త్యలంకారమును. ఇట్టే గరుడ పురాణటీకాకారుఁ డగునౌనిధరామసుధి తన యిష్టదేవతాధ్యానమున "లక్ష్మీలతాసమాశ్లిష్టం, కౌస్తుభస్తబకోజ్జ్వలం, స్వర్గాపవర్గఫలదం హరింకల్పద్రుమంనుమః" అనియున్నాఁడు. యీరెంటిలో రుద్రకవి పద్యమే సమంజసముగా నున్నది. గమనవేగంబున భ్రమసి కేయూరంపు దందశూకములు వస్త్రములు దెఱువ, అనునప్పుడు పోతనామాత్యుఁడు జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నాఁడు.

సీ॥ కుప్పించియెగసిన ♦ కుండలంబుల కాంతి, గగనభాగం బెల్లఁ ♦ గప్పికొనఁగ
నుఱికిననోర్వక ♦ యుదరంబులోనున్న, జగములు వ్రేలఁగ ♦ జగతి కదలఁ
జక్రంబుఁ జేపట్టి ♦ చనుదెంచు రయమునఁ, బైనున్న పచ్చని ♦ పటము జాఱ
నమ్మితి నాలావు ♦ నగుబాటు సేయకు, మన్నింపుమని ♦ క్రీడి మఱలి దిగియఁ

గీ॥ గరికిలంఘించు సింహంబు ♦ కరణి మెఱసి, నేఁడు భీష్మునిఁ జంపుదు ♦ నిన్నుఁ గాతు
విడువుమర్జున యనుచుమ ♦ ద్విశిఖవృష్టిఁ, దెరలి చనుదెంచు దేవుండు ♦ దిక్కు నాకు. భాగ.

తా॥ సూటిగా రివ్వునవచ్చిన యూపువలనఁ గాలూని నిలువలేక తనతెల్లయెద్దటునిటు దూకుచుండెను. భుజములయందు బాహుపురులవలెనున్న పాములు పఱుగెత్తుచున్న వడివలన సుడిదిరిగి పడగలువిప్పినవి. చివ్వనలేచి క్రిందికిఁ దిగుచున్న యాకాశగంగయొక్క బరువువలన జటాజూటము వెనుకకొరగుచున్నది. మొలనున్న పులితోలు వలువ జాఱుచుండఁగా హస్తముతోఁ బట్టికొనఁబడి కన్నులకు మిఱుమిట్లు కొలిపెడికాంతితో నొప్పుచున్నది. క్రిందబడుదునేమో యనుభయముతో బార్వతీదేవి రెండుచేతులతో గట్టిగాఁబట్టుకొనియుండ నండగొనినవారలకుఁ గల్పతరువో యనునట్లీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమయ్యెను.

సీ. ఎంతదూరము వోవు ♦ నీశ్వరుం డని శౌరి, విహగేంద్రుఁ బోఁడెంబు ♦ వెడల విడువ
నచ్యుతుం డెచటికో ♦ యరుగుచున్నాఁ డని, బ్రహ్మ తెక్కలతేజిఁ ♦ బరువుదోల
నజుఁ డంతవెడలిపో ♦ యెఁ జుమి యంచు సురేంద్రుఁ, డైరావతంబుఁ గాఁ ♦ లాడిపఱపె
నింద్రుఁ డూరకపోవు ♦ నెవరికో యని వహ్ని, పొట్టేటివారువం ♦ బును గదల్ప
గీ. వాఁడె శుచి యంచు యమదైత్య ♦ వరుణు లాత్మ, వాహనంబులు జోడింప ♦ వారిఁగూడఁ
బవనపౌలస్త్య దిక్పతుల్ ♦ జవనరూఢిఁ, దరఁగు తమసాహిణము లని ♦ బ్బరము చూప 36

అ॥ శౌరి — విష్ణువు, ఈశ్వరుఁడు — శివుఁడు, ఎంతదూరముపోవుఁ — ఎంతటిదవ్వున కేగునో, అని — ఇట్లుతలంచి, విహగేంద్రుఁ — పక్షిరాజయిన గరుత్మంతుని, పోఁడెంబు — వేగిరముగా, వెడలఁ — బయలుదేఱఁగా, విడువఁ — విడిచిపెట్టఁగా, బ్రహ్మ — బ్రహ్మ, అచ్యుతుండు — విష్ణువు, ఎక్కడికో — ఎచ్చోటికో, అరుగుచున్నాఁడు — పోవుచున్నాఁడు, అని — ఇట్లని, తెక్కలతేజిఁ — తనహంసవాహనమును, పరువుదోలఁ — శీఘ్రముగా నడిపించఁగా, సురేంద్రుఁడు — ఇంద్రుఁడు, అజుఁడు — బ్రహ్మదేవుఁడు, అంతవెడలిపోయెఁ — అంతదూరమునకేగెను, చుమీ — చూడుమా, అంచుఁ — అనిపల్కుచు, ఐరావతంబుఁ — తనవెల్లయేనుఁగును, అని. 'ఐరావతోఽభ్రమాతంగైరావణాభ్రమువల్లభాః' అ. కాలాడిపఱపఁ — కాలుగదలనట్లు వడిగా నడిపించఁగా — పఱుగెత్తించఁగా, ఇచట 'కాలాడిపఱప' అనుటను సూ. 'లోకోక్తినాంధవేదోక్త్యాగోయదిస్యాద్వ్యుత్పత్తిరంజనమ్' అన. వహ్ని — అగ్నిహోత్రుఁడు, ఇంద్రుఁడు — సురపతి, ఊరకపోవుఁ — ఎవ్వరితో నేమియుఁ జెప్పకయే యరుగుచున్నాఁడు, ఎవరికో — ఎక్కడికై యుండునో, అని — ఇట్లూహించి, పొట్టేటి వారువంబును — తనతగరు తేజీని, కదల్పఁ — చలింపఁజేయఁగా, యమదైత్యవరుణులు — యముఁడును నిరృతియును వరుణదేవుఁడును, వాఁడె — ఆపోవుచున్నయతఁడే, శుచియంచుఁ — అగ్నిహోత్రుఁడనుచు, ఆత్మవాహనంబులు — తమతమ యశ్వములను, జోడింపఁ — జతచేయఁగా, వారిఁ — ఆముందుపోవువారందఱిని, కూడఁ — కలియునట్లుగా, పవనపౌలస్త్య దిక్పతుల్ — వాయుదేవుఁడును, కుబేరుఁడును, మొదలగు దిక్పాలకులు, జవనరూఢిఁ — వేగమునందలి సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞచేత, ని. 'జవనోదేశభేదేస్యా, ద్వేగవేగాన్వితాశ్వయోః, జవనోవ్యపదేశభేదేస్యా, ద్వాచ్యవద్వేగినిస్మృతః' అని విశ్వ. పరఁగు — వర్తించుచున్నటువంటి, తమసాహిణముల నిబ్బరము — వారివారి గుఱ్ఱముల యొక్క యతిశయవేగమును, చూపఁ — కనబఱచఁగా, ఇందు 'ఐరావతంబు గాలాడిపఱపఁ' అనుటను 'సూ. లోకోక్తినాంధవేదోక్త్యాగోయదిస్యాద్వ్యుత్పత్తిరంజనమ్' అని అన.

తా॥ ఈశ్వరుని ప్రయాణమునుఁ జూచి విష్ణువును, విష్ణువునుఁ జూచి బ్రహ్మయును, బ్రహ్మను జూచి యింద్రుఁడును పిదప వరుసగా దిక్పాలకులందఱును నిట్లుదేవతాగణమంతయును గలిసి తమతమ వాహనములతో వడిగా.

వ. చేరవచ్చి రప్పుడు. 37

అ॥ చేరఁ — సమీపించునట్లు, వచ్చిరి — అందఱునేతెంచిరి, అప్పుడు — అట్టికాలమున,

—: నిరంకుశుఁడు శివునిఁజూచి భయపడుట :—

క. గజగజ వడఁకుచు భూసురుఁ, డజగవధరుఁ జూచి సాధ్వ ♦ సావేశమునన్
భజనంబు మఱచి యుండిన, రజనీకరమౌళి సాద ♦ రముగాఁ బలికెన్. 38

అ॥ భూసురుఁడు — ఆ బ్రాహ్మణుఁడు, అజగవధరున్ — పినాకమను పేరుగల ధనుస్సును ధరించినట్టి యాశంకరుని, చూచి — వీక్షించి, సాధ్వసావేశమునన్ — భయమువలన నోడలెఱుంగక పోవుటచేత. గజగజవడఁకుచు, గజగజయనునది వడఁకుటయందనుకరణము. ఉదా. "సీ. కడుభయంబునవాఁడు♦ గజగజమేను. వడఁకదైన్యంబున♦వాసవు కెరఁగి" నవ. 'గీ. వానఁదడియుచు గజగజ♦వడఁకుచున్న, సుతసతీమాని పుత్త్రిలఁ ♦ జూచినగచి" ద్వి. హరి. అథర్వణాచార్యులును 'మూ. కాంతి శబ్దాది శబ్దాస్తు, ద్విరుక్తాస్సంతి నైకశః, సాధారణాస్తదన్యేచ, వైచిత్ర్యంభూరివర్తతే' అనియున్నారు. భజనంబున్ — సేవించుటను, మఱచి — విస్మృతిఁజెంది, ఉండినన్ — ఉండఁగా, రజనీకరమౌళి — చంద్రునిశిరస్సున ధరించిన యాశంకరుఁడు, సాదరముగాన్ — ఆదరముతోఁగూడినవాఁడై, పలికెన్ — ఇట్లువచించెను — చెప్పఁబోవురీతిగా నుడివెననుట.

తా॥ ఇట్లు సాక్షాత్కరించిన యీశ్వరునిఁ జూచి యాబ్రాహ్మణుఁడు భయపడి వణకుచు సేవింపకుండుటఁ గని యాతనియం దాదరముతో నిట్లు పలికెను.

—: శివుఁడు నిరంకుశుని భయముఁదీర్చుట :—

ఉ. ఓడకు మోయి భూసురకు ♦ లోత్తమ నెత్తమునందు నీకు నే
నోడితి నీవు గెల్చితి స ♦ మున్నతి నన్నతిరోషవృత్తి నీ
వాడిన యంతవట్టు సహ ♦ జార్థమ యర్థమహాభిలాషి వై
యోడిన పన్నిదం బిడక ♦ యుండిన షండునిగాఁ దలంపరే. 39

అ॥ ఓయి భూసురకులోత్తమ — బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠుఁడవగు నోనిరంకుశుఁడా, ఓడకుము — భయపడకుము, నెత్తమునందున్ — జూదమున, నీకున్ — నీచేత, నేను, ఓడితిన్ — పందెమునందు గెలువలేకపోతిని, నీవుగెల్చితివి — నీవేజయించితివి, నీవు, సమున్నతిన్ — అధికముగా, అతిరోషవృత్తిన్ — మిక్కిలి కోపముతోఁగూడిన నడవడికచేత, అర్థమహాభిలాషివి — నీకు రావలసినవస్తువునందెక్కువ కాంక్షగలవాఁడవు, ఐ — అగుచు, నన్ను, ఆడినయంతవట్టు — అనినంతవఱకు, సహజార్థమ — స్వభావసిద్ధమయినన్యాయమే, ఓడినపన్నిదంబు — ఓడినపందెమును, ఇడకయుండినన్ — నేనీయకుండినట్లయిన, షండునిగాన్ — నపుంసకునితో సమానముగా — అనఁగాఁ బౌరుషహీనునిగా ననుట, పందెపుసొమ్ము నీయలేనివాఁడాఁడుదానితో సమానముగదా. తలంపరే — లోఁదలంచరా —. కావున నీపందెముని చ్చెదననుట, ఇందు 'నెత్తము' అను ప్రయోగమునకుదా "శా. సోళాడొప్పయు నెత్తమున్ మొదలుగా ♦ జూదంబునీవాడున, వ్వేళన్" అని జై. భా. ఓయి అనునది సంబోధనము. 'మూ. ఓయీత్యామంత్రణంచ వికృతౌస్యాత్' అనినన్న. మఱియు 'నీకు నేనోడితిన్' అనుటలో

ద్వితీయకు షష్ఠిచెప్పఁబడినది. "సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్త్యులకు మాఱుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడి" అని ప్రౌ. వ్యా. ఈపద్యమున నాలుగు పాదములందును "కులోత్తమనెత్తము — మున్నతిచన్నతి — జార్థమయర్థమ — యుండినపందుని" ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'ఓడిన పన్నిదంబిడకయుండిన పందునిగాఁదలంపరే' అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'ఓడకుమోయి భూసురకులోత్తమ నెత్తమునందునీకు నేనోడితి' వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా॥ ఓ బ్రాహ్మణుఁడా! భయపడకుము. జూదమున నీవే నన్ను గెలిచితివిగదా! నీకు రావలసిన పందెపుసొమ్మును గుఱించి కోపముతో నన్నాడినమాట లన్నియు సహజమే. న్యాయసమ్మతము కూడను. కనుక నోడినపందెము నీయలేకుంటినేని నన్ను నపుంసకునిగా భావింతువుగాని పురుషునిగా నెంచవుగదా.

క. అరిపురము లభ్రచరములు, గిరికార్ముకకలనఁ గలన ♦ గెలిచిననన్నున్
ధర నాటపాట గెలిచిన, నిరుపమసాహసికమణికి ♦ నీకుం జడుపే. 40

అ॥ అభ్రచరములు — ఆకాశమున విహరించుచున్నట్టివైన, అరిపురములు — శత్రువులగు దానవులయొక్క మూఁడుపట్టణములు, దానవులు సురలవలననోడిమయుని బ్రార్థింపనతండుగగనపథమున విహరించునట్లు మూఁడుపట్టణములను సువర్ణరజతలోహములతో నిర్మించి యవి యొరులకుఁ గనఁబడకుండునట్లు చేసెను. అప్పుడు దానవులు దేవతులకలవిగాకపోఁగా నీశ్వరుఁడు పట్టణముల ధ్వంసమొనర్చెను. గిరికార్ముకకలనన్ — మహామేరువును విల్లుగా గ్రహించుటవలన, కలనన్ — యుద్ధమున, గెలిచిననన్నున్ — జయించినట్టి, — నాయంతవానిని — ఇంతటివాఁడనైననన్ను, ధరన్ — ఈపుడమియందు, ఆటపాటన్ — సులభముగా, గెలిచిన — జయించినట్టి, నిరుపమసాహసికమణికిన్. నిరుపమ— అసమానమైన, సాహసికమణికిన్ — సాహసముగలవారిలో శ్రేష్ఠుడవు, నీకున్ — (అంతటివాఁడవైన) నీకుఁగూడ, ఇచట నీకున్, అనుటకు 'సూ. మధ్యమపురుష సర్వనామములగు నీమీలకుఁదక్క ఇ ఈ ఐ కారాంతములషష్ఠీఏకవచనములందుకిన్వర్ణకమువచ్చును. నీమీలకున్వర్ణకమువచ్చును. ప్రౌ. వ్యా.' 'నీకుంజడుపే' అనుచోట బిందువు వచ్చుటకు 'సూ, బిందుం ప్రవదంతితంక్వచిత్క్వచిత్' నన్న. జడుపే—భయము కలదా, 'నేను త్రిపురములను గెలిచితిని నీవు నన్ను గెలిచితివి' అనుఉత్తరోత్తరోత్కర్ష చేసారాలంకారమును "ఉత్తరోత్తరముత్కర్షోభవేత్సారః పరావధిః' కా. ప్ర. 'యుద్ధముచేసి దానవులనుగెల్చిన నన్ను సులభముగా గెల్చిన సమర్థుఁడవు నీకేమిభయము' ఇందు వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. 'కలన గలన—ఆటపాట, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అసురులపట్టణముల మూఁడింటిని గెలుచుటకు నేను మహాయుద్ధముజేసితిని. అట్టి నన్ను నీవనాయాసముగ జయించితివిగదా నీకేమిభయము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునకు దండప్రణామములొనర్చుట :—

క. అని భయముఁ దీర్పఁ దీర్పమ, దనహంతకు నంతకుం బ ♦ దంబునఁ బ్రహరించిన యధ్వరాపరాంతకు, మునుకొని దండప్రణామ ♦ ములు చేసి తగన్. 41

అ॥ అని- ఇట్లు సంభాషించుచు, భయమునన్ — భీతిని, తీర్పన్ తీర్పన్ — తొలఁగించఁగా తొలఁగించఁగా. మదనహంతకున్ — మన్మథుని సంహరించినవానిని, అంతకున్ — యముని, పదంబునన్ — కాలిచేత, ప్రహరించి + అధ్వరాపరాంతకున్ — తన్ని యజ్ఞమునకు రెండవ యముఁడయిన వానిని, అనఁగా దక్షాధ్వరధ్వంసియగు శంకరుని యనుట ఇతఁడు శివుఁడు యమునిఁదన్నినట్లు పురాణప్రసిద్ధి. మునుకొని — ముందుగానిడికొని, దండప్రణామములు — కఱ్ఱవలెసాగిలఁబడి చేయునమస్కారములు. 'ని. దండో౽స్త్రీ దమహింసా సేనా లగుడేషు శాసనేరాజ్ఞాం. దండే మానవిశేషే వ్యూహే రవిపార్శ్వగే పుంసి' నానా. ఇదియే సాష్టాంగనమస్కారము. "క. కరయుగమును జరణంబులు, యురము లలాటస్థలంబు ♦ నున్నతభుజముల్, సరిగనవని మోపి మ్రొక్కిన. బరువడి సాష్టాంగ మండ్రు ♦ పరమమునీంద్రుల్" తగన్ — ఒప్పునట్లుగా, చేసె — ఆచరించినవాఁడై. ఇందు 'హంతకు — అంతకు — రాంతకు — అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్టీశ్వరుఁడు చనువుగా మాటలాడుచు భయమును దొలగించఁగా సాష్టాంగనమస్కారము లొనరించి,

గీ. పూలనేసినవాని ని ♦ ర్మూలపఱచి, ఱాలనేసినవాని హే ♦ రాళమైన
లీలఁ గరుణించితివి దయా ♦ శీల నీకు, జాలనపరాధి నంచు నా ♦ కేల వెఱవ. 42

అ॥ దయాశీల — కృపతోఁగూడిన స్వభావముగల యోయీశ్వరుఁడా, పూలనేసినవానిన్ — మృదువైన పుష్పబాణములు ప్రయోగించిన మన్మథుని, నిర్మూలపఱచి — నాశముచేసి, ఱాలనేసిన వానిన్ — కఠినమైనరాళ్ళతోఁ బూజించినవానిని — అనఁగా సాంఖ్యతొండఁడను భక్తుఁడు నిత్యమును ముప్పదిమూఁడు రాలను శివలింగముపై వేయుటయే పూజయని యొకవ్రతమును నిర్ణయించుకొనెను. అటులఁ గొన్నినాళ్లు వైచి విసుకుఁ జెంది చిన్నచిన్నవి పెక్కురాళ్ళు వేయుటకంటెఁ బెద్ద ఱాయి యొక్కటియే వేయుట శ్రేష్ఠమని కొంపోయి వైవఁగా నాశివలింగమునుండి యీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమైనట్లు బసవపురాణమునఁ కథగలదు. ఇచట 'పూలు — ఱాలు' అనునప్పుడంత్యాక్షరములోపించుటకు 'సూ. వర్ణస్యాంత్యస్యలోపస్స్యాత్, లులయోః ప్రాయశః క్వచిత్' అథ. హేరాళమైన — అధికమైన, లీలన్ — క్రీడతో, కరుణించితివి, దయతోఁ కాపాడితివి. నీకున్ — అట్టిదయామయుఁడవైననిన్నుఁ జూచి, జాలనపరాధినంచున్ — ఎక్కువగా నేరముచేసితినని పలుకుచు, వెఱవన్ — భయపడుట, నాకేల — నాకెందుకు, దయామయుఁడవగు నీయెదుట నాకేమిభయముగలదనుట, ఈపద్యమున నాలుగు చరణములకును ప్రాసయతియె చెప్పఁబడినది. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. అలం— విరోధాభాసము. 'క. అమరవిరోధంబాభా, సముగాఁగవిరోధమయ్యె' అని నరస. "ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' అని చంద్రా. దీనినే విరోధాలంకారమందురు. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య. విరోధాలంకృతిర్మతా' అని ప్రతా. ఉదా "ఆనందమమందమిమం కువలయదలలోచనే దదాసిత్వం, విరహస్త్వయైవ జనితస్తాపయతితరాం శరీరం మే' రుద్ర.

తా॥ స్వామీ! నీకుఁ గోపమువచ్చెనేని పూలనేసినవానినైన బూడిదసేతువు. దయగలిగెనేని ఱాలనేసినవానినైన మిక్కిలి దయతోఁ గాపాడుదువు. అట్టి నీమ్రోల నాకేమిభయము.

—: నిరంకుశుఁడు మోక్షమిమ్మనుట :—

ఉ. ఓపరమాత్మ సన్నుతగు ♦ ణోన్నత యున్నతలంపులేల ల
క్ష్మీపతిసేవ్యమాన మగు ♦ మీజగదద్భుతమూర్తిఁ గంటి నా
పాపము లోప మయ్యెఁ గడుఁ ♦ బాత్రచరిత్రుఁడ నైతి నింక నీ
శ్రీపదపంకజాతములఁ ♦ జేరుపవే కృప వేగ నావుడున్, 43

అ॥ ఓపరమాత్మ — పరబ్రహ్మస్వరూపుఁడైన యోశంకరుఁడా, సన్నుతగుణోన్నత- సన్నుత — పొగడఁదగిన, గుణ — సత్వాదిగుణములచేత, కొండఱీశ్వరుఁడు తమోగుణ ప్రధానుఁడందురు కాని ‘అంతస్సత్వంబహిస్తమః, అని శాస్త్రప్రసిద్ధము. ఉన్నత — అతిశయమైనవాఁడా, లక్ష్మీపతిసేవ్యమానము — శ్రీమన్నారాయణునిచేఁ గొలువఁబడుచున్నది, అగు — అయినట్టి, మీ — మీయొక్క, జగదద్భుతమూర్తిన్ — జగత్ — ఈమూఁడులోకములకు, అద్భుత — ఆశ్చర్యకరమైన, మూర్తిన్ — స్వరూపమును, కంటిన్ — చూచితిని, నాపాపము — నేజేసినదుష్కృతమంతయు. లోపమయ్యెన్ — అదృశ్యమయ్యెన్ — కనఁబడకుండఁబోయెను, కడున్ — లెస్సగా, పాత్రచరిత్రుఁడన్ — యోగ్యమయిన ప్రవర్తనముగలవాఁడను, ఐతిన్ — అయియుంటిని, ఉన్నతలంపులేల — ఇదివఱకు నాకుఁ గలకోరిక లెంపనకు -- అక్కఱలేదనుట, ఇంకన్ ఇఁకమీఁదట, కృపన్ — కనికరముతో, వేగన్— శీఘ్రముగా, నీ — నీయొక్క, శ్రీ — సంపత్కరమైన, పదపంకజాతములన్ — తామరపువ్వులవంటి పాదముల సన్నిధియందు, చేరుపవే — చేరనిమ్ము, నావుడున్—ఆనిరంకుశుఁడిట్లనఁగా, పైపద్యముతో నన్వయము. ఇందు ‘శ్రీ పదపంకజాతములు’ ఉపమాలంకారము. ‘సన్నుతగుణోన్నత యున్నత — పాపములోపము — పాత్రచరిత్రు - చేరుపవేకృపవే’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓపరమేశ్వరుఁడా! ఈమూఁడులోకముల కచ్చెరువుగలిగించుచు శ్రీమన్నారాయణుచేఁ బూజింపఁబడుచున్న మీస్వరూపమును గాంచితిని. నాపాపమంతయు నశించెను. మిక్కిలి యోగ్యుఁడ నయితిని. ఇఁక నన్ను నీపాదసన్నిధికిం జేర్చుకొనుము. అని నిరంకుశుఁడు పలుకఁగా.

—: శివుఁడు నీవు కోఁనవేశ్యనే యిచ్చెదననుట :—

శా. ఓహో నిల్వు పయోరుహాసనకులీ ♦ నోత్తంస సత్యాహత
వ్యాహారంబులు పల్కసాగితివి బా ♦ గాయెం జుమీ నీవరా
రోహారత్నము నీవు గైకొనక నో ♦ రుల్కింపఁగా ముక్తికాం
తాహేరాళసుఖంబు గోరెదవు జూ ♦ దం బాడితే దీనికిన్. 44

అ॥ ఓహో - ఇది యాశ్చర్యార్థకము ఉదా “ఓహో విస్మయమంచునే మనములో♦నూహింప నమ్మానిభూ, యోహుంకారము చేసినన్” వరా. పు. పయోరుహాసనకులీనోత్తంస. పయోరుహాసన — బ్రహ్మదేవునిదైన, కులీన - శ్రేష్ఠమయినజాతియందు, ‘ని. అభిజాతః కులీనఃస్యాత్’ అ. ఉత్తంస — శిరోభూషణమైనవాఁడా, “ని. పుం స్యుత్తంసావతం సౌద్వౌకర్ణపూరేచ శేఖరే’ అ. నిల్వు—అంతట

నాఁగుము, సత్యాహతవ్యాహారంబులు. సత్య — నిజమును, ఆహత - కొట్టివేయఁబడిన, వ్యాహారంబులు — వాక్కులు, 'ని. వ్యాహారఉక్తిర్లపితం భాషితం వచనం వచః' అని అ. పల్కసాగితివి — వచించనారంభించితివి, బాగాయెంజుమీ — చక్కఁగానున్నదిసుమా, నీ — నీయొక్క, వరారోహా రత్నముఁ, వరారోహ — ఉపరిసుందరమును జేసెడె యుత్తమస్త్రీలలో, రత్నముఁ — శ్రేష్ఠమైన దానిని, 'ని. వరారోహామత్తకాశిన్యుత్తమావరవర్ణినీ' అని అ. వరః శ్రేష్ఠః ఆరోహో నితంబో౽స్యాః- మంచినితంబములుకలది అనివ్యు. 'రత్నం శ్రేష్ఠేమణావపి' అని నిఘంటువాక్యము. నీవు కైకొనక—తీసికొనక, కోర్కుల్ — కోరకలు, మీఱఁగాఁ — అతిశయించఁగా, ముక్తికాంతాహారాళసుఖంబు. ముక్తికాంతా — మోక్షమనెడుమనోహరమైన స్త్రీయొక్క, హారాళ — అధికమైన సుఖంబు — ఆనందమును, కోరెదవు — అభిలాషపడుచున్నావు, ఇచట తద్ధర్మార్థకప్రయోగమును గూర్చి 'సూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం త్రికాలవాచియగు' ప్రౌ వ్యా. దీనికిఁ — నీవిప్పుడు కోరినముక్తికాంతకొఱకు, జూదంబాడితే — సొగటాలపందెము నాడియుండలేదుగదా, ఈపద్యమున 'నిల్వు' అనుచోట ముకారములోపించుటనుగూర్చి 'సూ. ప్రార్థనార్థేమురేక త్వేకధ్యతేమధ్యమార్థకః' విభాషాంతం వదం త్యేకే నప్రాణేతుకదాచన' అథ.

తా॥ ఓరా బ్రాహ్మణుఁడా! ఇఁక నిలువుము. అబద్ధము లాడెదవేమి! నీవు కోరినది వేశ్యను గాని ముక్తికాంతను గాదు. అట్టి మోక్షాపేక్ష గలవాఁడవు జూదమేల యాడితివి.

ఉ. ఆడితి మున్ను బొంక నని ♦ యక్షవిచక్షణవృత్తి నేల బొం
కాడెద వాడకాడకు న ♦ లాసనవంశపయోధిచంద్ర నే
నోడినయంతె కాక మఱి ♦ యున్నపదార్థము లీయ నేర్తునో
పాడియె నీకు వేఁడ సరి ♦ పన్నిదగాండ్రు హసింప నియ్యెడన్. 45

అ॥ నలాసనవంశపయోధిచంద్ర. నలాసన — కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మయొక్క, ని. 'నలః పోటగళే రాజ్ఞి పితృదేవే కపీశ్వరే, నళీ మనశ్శిలాయాంతు కమలే తు నళం మతం' అని వి. తృణేంబుజేనలం నాతు రాజ్ఞినావేతునస్త్రియాం, శబ్దా. వంశ — కులమనెడు, పయోధి — సముద్రమునకు, చంద్ర — చంద్రుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మున్ను—తొలుతనే, బొంకనని — అసత్యమాడనని, అక్షవిచక్షణవృత్తిఁ. అక్ష — జూదమునాడుటయందు, విచక్షణ — నేర్పరితనముగల, వృత్తిఁ — వ్యాపారముచేత, ఆడితి — ఆడియుంటివి, ఆడకాడకున్ - క్రమక్రమముగా, ఏలబొంకాడెదవు - అబద్ధమాడుచున్నావెందులకు, 'బొంకాడెదవాడకాడకు' అనుటకు సూ. మధ్యమపురుష ఇకారమునకు సంధినిత్యము బా. వ్యా. ఇచట 'ఆడెదవు' అనుటకు సూ. భావిక్రియానుయస్యాస్యాదేత్వమేవ ప్రయోగతః, డుఙ్యాదివర్ణేభూతార్థే, చాపితద్వద్భవేత్సదా' అథ. మఱి - మఱియును, నేను. ఓడినయంతె కాక - ఓడిపోయినమాత్రమే కాకుండ, ఉన్నపదార్థములు - నాకుఁగలవస్తువులన్నియు, ఈయ నేర్తున్ + ఓ—ఈయగలిగియున్నాను. ఇది నిశ్చయార్థకము 'సూ. ఏదోతౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనపరే క్రియాణాం స్తః' నన్న. సరిపన్నిదగాండ్రు - సమానులైన జూదరులు, హసింపన్ - నవ్వునట్లు, ఇయ్యెడన్ - ఈసమయమున, వేఁడన్ - ప్రార్థించుటకు, పాడియే - నీకుధర్మమా, ఈపద్యమున 'ఆడితి' అనుటలో 'వి' లోపించినందుకు శ్లో భూతేతయోర్వికల్పత్వ, మితికేచిత్ బభాషిరే, అని.

యథార్థ్వశోక్తి. ఉదా: ఉ. చేసితి జన్మముల్ తపము' అనిస్వా. మ. 'అక్షవిచక్షణ. ఆడెద వాడ కాడను' అనుప్రాసాలంకారమును 'వంశపయోధిచంద్ర' ఉపమాలంకారమును.

తా॥ ఓయీ! నీవు మొదట జూదమారంభించుచు నబద్ధము లాడనని పలికితివి గదా? ఇప్పు డేల యబద్ధములను బొల్కుచున్నావు? నే నోడినది సత్యమే. అందువలన నీ కియ్యవలసినదాని నిత్తును. అంతే కాని నీ విప్పుడేదియో క్రొత్తది కావలెనని కోరందగునా? సరిపన్నిదగాండ్రిది వినిన నవ్వరా ?

వ. అని యనేకప్రకారంబుల నాతనితో మేలమాడి యిట్లనియె. 46

అ॥ అని — ఈప్రకారముగా, అనేకప్రకారంబులన్ — పలుభంగులుగా, ఆతనితోన్ — ఆనిరంకుశునితో, మేలమాడి — పరిహాసవచనము లుచ్చరించి, ఇట్లనియెన్ — ఈరీతిగా వచించెను.

ఉ. భూసురవంశపావన య ♦ పూర్వతరంబునుగాదు ముక్తికాం
తాసుఖ మేల కోరెదవు ♦ దానికి సందియ మింక మాను మా
దాసుఁడ వీవు నాదివిజ ♦ తామరసాక్షి గ్రహించి మానసో
ల్లాసము నొంది మమ్ముఁ దఁ ♦ లంచుచు నుండఁగఁ గొన్నినాళ్లకున్. 47

అ॥ భూసుర వంశపావన — బ్రాహ్మణకులమునఁ బవిత్రుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, ముక్తి కాంతాసుఖము — మోక్షమనెడి కాంతవలని యానందము, అపూర్వతరంబునుగాదు — నూతనముగా శక్యమగునదికాదు, ఏలకోరెదవు — ఎందుల కపేక్షించెదవు. నీకోరిక యిప్పుడు నెఱవేఱదనుట, దానికిన్ — నీవు కాంక్షించిన మోక్షమునకు, సందియము — అనుమానము, ఇంకన్ — ఇఁకమీఁద, మానుమా — విడువుము, అనఁగా నింకొకప్పుడిచ్చెదననుట, ఈవు — నీవు, దాసుఁడవు — నాయొక్క భృత్యుఁడవు, ఆదివిజతామరసాక్షిన్ — ఆదేవతాస్త్రీని, గ్రహించి — కైకొని, మానసోల్లాసమున్ — మనస్సున సంతోషమును, ఒంది — పొంది, మమ్ములన్ — మాయుభయులను, అనఁగాఁ బార్వతీపరమేశ్వరులననుట, దలంచుచున్ — స్మరించుచు, ఉండఁగన్ — ఉండినట్లయిన, కొన్నినాళ్ళకున్ — కొంత కాలమునకు, ఇందు 'సందియము, అనుప్రయోగమునకు 'మూ. ఇయాంతాస్స్వధవశ్శబ్దాః. క్వచిదే దంతవాఽపివా' అని యథర్వ.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! ముక్తికాంతా సుఖము నీ విప్పుడు కోరినంతనే వచ్చునదికాదు. కాని నీవు నాదాసుఁడ వగుటచే నీరంభతో సుఖించుచు మమ్ముఁ దలంచుచుండుము. తరువాత నేనే యిచ్చెదను.

—: నిరంకుశుఁడు శివుని స్తుతించుట :—

క॥ అని పలికిన విని భూసుర, తనయుఁడు సాష్టాంగ మెరఁగి ♦ తగ నిట్లనియె
న్నినుఁ గనినయంత ముక్తికి, ననుమానమె తెలియఁ జాల ♦ నైతిన్ జడతన్. 48

అ॥ అని పలికినన్ — ఇట్లు వచించఁగా, విని — ఆకర్ణించి, భూసుర తనయుఁడు — బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, తగన్ — ఒప్పునట్లు, సాష్టాంగము — చేతులు కాళ్ళు ఱొమ్ము నొసలు భుజములు నేల నానించి చేయునట్టి నమస్కారము, ఎఱఁగి — నమస్కరించి, ఇట్లనియెన్ — ఈప్రకారముగాఁ బలికెను, నినున్ — నిన్ను, కనినయంతన్ — దర్శించినతోడనే — చూచినవెంటనే, ముక్తికిన్ — మోక్షమునకు, అనుమానమె — సందేహముకలదా, జడతన్ — నాయొక్క యజ్ఞానము వలన. నాయొక్క తెలివిలేమివలన, తెలియన్ — తెలిసికొనుటకు, చాలనైతిన్ — సమర్థుఁడఁ గాకుంటిని, 'ఐతిన్ జడతన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లానతిచ్చిన విని యాబ్రాహ్మణ కుమారుఁడు సాష్టాంగనమస్కార మొనరించి యిట్లు పలికెను. స్వామీ! భవద్దర్శన మైనవెనుక మోక్షమునకు సంశయింపఁ బనియున్నదా ? నాయొక్క యజ్ఞానమువలన గ్రహించలేకపోతిని గాని !

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కు చేసితి మహా ♦ హంకారకామక్రియా
విపులాంభోనిధిఁగ్రుంకువెట్టి జడతా ♦ వేశంబున న్మిమ్ము ది
వ్యపథోద్వృత్తినిఁ గొల్వనైతిని మనో ♦ వాక్కాయకర్మంబులం
జపలాత్ము న్ననుఁ బ్రోవ మీదయయ కా ♦ సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్, 49

అ॥ అపరాధంబులు — నేరములు, పెక్కుచేసితిన్ — అనేకము చేసియుంటిని, మహాహంకారకామక్రియా విపులాంభోనిధిన్. మహా — ఎక్కువైన, అహంకార — గర్వముతోఁగూడిన, కామక్రియా — స్త్రీసంభోగమనెడు, విపులాంభోనిధిన్ — విస్తారమైన సముద్రమునందు, క్రుంకువెట్టి — మునుకవేసి — మునిఁగి, జడతావేశంబునన్ — అజ్ఞానమువలన నొడలెఱుంగకపోవుటచేత, మిమ్మున్ — పరబ్రహ్మస్వరూపులైన మిమ్ములను, దివ్యపథోద్వృత్తినిన్ — దివ్యపథ - మంచిమార్గమున, ఉద్వృత్తినిన్ — ఉన్నతమైన నడవడికతో, కొల్వనైతిని — సేవించినవాఁడను గాకుంటిని, మనోవాక్కాయకర్మంబులన్ — మనః — మనస్సుయొక్కయు, వాక్ — మాటలయొక్కయు, కాయ — శరీరముయొక్కయు, కర్మంబులన్ — చేఁతలవలన, చపలాత్మున్ — చలించునట్టి మనస్సు గలవాఁడను, అయిన నన్నున్ — నన్ను, సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్. సాక్షాత్ — నాకంటియెదుట, ప్రత్యక్షముగా, 'ని. సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోః' అని అ. కటాక్ష — కడకంటియొక్క, ఈక్షణన్ — చూపువలన, ప్రోవన్ — రక్షించుటకు, మీదయయకా — మీయొక్కకరుణయేకదా, ఇచట 'మీదయయకా అనుటకు సూ. అకానిత్యార్థకంబగు' ప్రౌ. వ్యా. శ్రీశంకరాచార్యకృతాపరాధ స్తవము ననునిట్లు "ప్రౌఢోఽహం యౌవనస్థో విషయవిషధరైః పంచభిర్మర్మసంధౌ, దష్టోనష్టో వివేకస్సుతధనయువతి స్వాదుసౌఖ్యేనిషణ్ణః, శైవేచింతా విహీనోమమహృదయహితా మానగర్వాధిరూఢం క్షంతవ్యోమేఽపరాధ శ్శివశివశివ భో శ్రీమహాదేవశంభో" అనినాఁడు 'సాక్షాత్కటాక్షేక్షణన్' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అపరాధము లెన్నియో చేసితిని, అహంకారమువలనఁ గామాతురుఁడనై ప్రవర్తించుచు మైమఱచి పరబ్రహ్మస్వరూపుఁడ వగునిన్ను సేవింపకుంటిని. నామనోవాక్కాయ కర్మముల

యందు స్థిరత్వము లేదు. ఇట్టివాఁడ నగునన్నుఁ బ్రోవ మీయనుగ్రహముతోఁ గూడిన క్రేగంటి చూపుగాక వేఱొకటిలేదు.

మ. నిలుపం జాలను నీశివాఖ్య మదిలోఁ ♦ నిక్కంబుగా నీకథల్
పలుకం జాలను వాక్కులన్ వెలయ నీ ♦ పాదాబ్జసంసేవనల్
గెలువం జాలను దేహకర్మముల దు ♦ ష్కృత్యాత్ముఁడన్ నామన
శ్చలనంబు న్దొలఁగించి ప్రోవవె శివా ♦ సద్భక్తరక్షాచణా. 50

అ॥ సద్భక్తరక్షాచణా. సద్భక్త – శ్రేష్ఠులయినభక్తులను, రక్షా – కాపాడుటయందు, చణా- నేర్పుగలవాఁడా, శివా – ఓశంకరుఁడా, నీ – నీయొక్క, శివాఖ్యన్ – ఆనందకరమైన నామమును – శుభకరమైననామమును, మదిలోన్ – నామనస్సున, నిలుపంజాలను – ఉంచుటకు సమర్థుఁడనుగాను, నీకథల్ – నీయొక్క పూర్వవృత్తాంతములు, నిక్కంబుగాన్ – యథార్థముగా, వాక్కులన్ – మాటలతో, పలుకఁజాలను – చెప్పుటకు శక్తిగలవాఁడనుగాను, వెలయన్ – ప్రకాశించఁగా, నీపాదాబ్జసంసేవనల్ – తామరపువ్వులవంటివైన నీపాదములను మిక్కిలి భక్తితో ననుసరించుటయందు. గెలువంజాలను – జయించఁగలవాఁడనుగాను, దేహకర్మములన్ – నాచేతులు మొదలగువానితోఁజేసెడు పనులయందు, దుష్కృత్యాత్ముఁడన్ – పాపముతోఁగూడినవాఁడను, నామనశ్చలనంబున్ – నాహృదయముయొక్క చలించెడుస్వభావమును, తొలఁగించి – ఆవలికిఁబోఁజేసి, ప్రోవవె – రక్షించుము, పురాతనకవులును శివమహిమను వర్ణనాతీతముగనే తలంచిరి "అసితగిరిసమంస్యాత్కజ్జలం సింధుపాత్రే, సురతరువరశాఖాలేఖినీపత్త్రముర్వీ, లిఖతియది గృహీత్వా శారదా సర్వకాలం, తదపితవగుణానామీశపారం నయాతి" మ. స్తో.

తా॥ భక్తులను రక్షించుటయందు నేర్పరితనముగల యోశంకరుఁడా! శుభకరమైన నీనామమును నామనస్సున నుంచికొనఁ జాలను. నీకతలను నిజముగాఁ జెప్పలేను. నీపాదసేవ దృఢముగాఁ జేయలేను. నాయంతరింద్రియబాహ్యేంద్రియములు పాపకార్యములఁ జేయునవి. కనుక నామనస్సు చలింపకుండునట్లొనర్చి నన్ను రక్షించుము.

ఉ॥ దేవ మహానుభావ జగ ♦ తీధరకార్ముక దుర్భవాపహా
మావరరోప భక్తజన ♦ మానససారసలోకబాంధవా
గోవరవాహ దుర్వినయ ♦ కుంఠితకాననదావపావకా
ప్రోవఁగదయ్య మృత్యుహర ♦ మూర్ఖుని నన్నొకకాశ్యపీసురున్. 51

అ॥ దేవ – ఓపరమేశ్వరుఁడా, మహానుభావ – అధికమైన ప్రభావముగలవాఁడా, 'ని. అనుభావః ప్రభావేస్యా న్నిశ్చయేభావబోధకే' మే. జగతీధరకార్ముక – మహామేరుపర్వతమే విల్లుగాఁగలవాఁడా, దుర్భవాపహా – దుః – దుఃఖకరమైన, ని. 'దుస్స్యాత్కష్ట నిషేధయోః' అని వి. భవ – సంసారబంధమును, ని. 'భవఃక్షేమేశసంసారే సత్తాయాం ప్రాప్తి జన్మనోః' అనిమే. అపహా- తొలఁగించునట్టివాఁడా, మావరరోప – విష్ణుమూర్తియే బాణముగాఁగలవాఁడా, భక్తజనమానస

లోకబాంధవా. భక్తజన — సేవించువారి సమూహముయొక్క, మానస సారస — మనస్సనెడి, పద్మములకు, లోకబాంధవా — సూర్యుఁడవైనవాఁడా, గోవరవాహ — శ్రేష్ఠమైన వృషభమే వాహనముగాఁగలవాఁడా, దుర్వినయకుంఠితకాననదావపావకా. దుర్వినయ — చెడ్డధర్మములవలని, కుంఠిత కానన — మాంద్యత్వమనెడి, అరణ్యమునకు. నిరసంతో కర్మణ్యమూర్ఖయోః' అని వి. దావపావకా — కారుచిచ్చయినవాఁడా, మృత్యుహర — మృత్యుదేవతను సంహరించినట్టివాఁడా, ఒకకాశ్యపీసురుఁ — ఒక్క బ్రాహ్మణుఁడను, అయిన నన్నుఁ — నన్ను, బ్రోవఁగదయ్యా — రక్షించఁగదవయ్యా, ఇందు 'బ్రోవగదయ్యా' అనుటకు 'సూ. ప్రార్థనార్థక వేన్నాంతాత్కారేత్యర్థ విశేషదః' అని అన. 'నన్నొక కాశ్యపీసురుఁ' అనుటలో నొకశబ్దముల్పార్థమును సూచించినది. 'ఒకశబ్దంబొకచో నల్పార్థకంబగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'మ. ఒకమున్నూఱుగదల్చి తెచ్చిన లలా♦ టోగ్రాక్షునాపంబు' అని భాగ. వెండియు. 'బ్రోవఁగదయ్యా' అనుటకు 'సూ. ఆద్యాదిశబ్దో యుక్త స్స్యాత్. దసంబంధాభిబోధనే' అనియును. ఇందు నాలవపాదమునఁ బోలికయతి సెప్పఁబడినది. 'క. పోలుం బుఘుబుభులకు మఱి, పోలికయతి శీల ముల్ల♦ మున కెన యనఁగా, శీలం బుల్లం బనఁగా, భూలోకం బమరలోక ♦ మున కెన యనఁగఁ' అని అనం. దీనినే చక్కటియతి యని చెప్పఁబడియున్నది. 'క. అక్కజముగఁ బుఘుబుభులకుఁ, జక్కటియతి యయ్యె శృంగ ♦ సహితమకారం. బక్కమలజేశ్వరాదుల, మ్రొక్కులు గైకొను సమస్త ♦ భువనాధీశా' అని అనం. ఇదియే మకారయతి యందురు. "క. పెచ్చరికను బుఘుబుభులకు, నచ్చపుమాకొమ్ములే మ♦ హాకవులాదిఁ. మెచ్చులుగ నిలిపిరచ్చట, నచ్చటను మకార యతు ల♦టంచును బ్రతుకఁ' అనిఅప్ప. ఇచట నిరంకుశుఁడు శంకరుని ప్రార్థించుటనుగూర్చి 'ఆయు ర్నశ్యతి పశ్యతాం ప్రతిదినం యాతిక్షయం యౌవనం, ప్రత్యాయాంతిగతాః పునర్నదివసాః కాలో జగద్భక్షకః, లక్ష్మీస్తోయతరంగభంగచపలా విద్యుచ్చలంజీవితం, తస్మాన్మాం కరుణాకరం కరుణయా త్వం రక్షరక్షాధునా, క్షంతవ్యోమేఽపరాధశ్శివ శివ శివ భో శ్రీమహాదేవశంభో' ఇట్లుశంకరాచార్యుఁడపరాధస్తవమున వచించినాఁడు, "భక్తజన మానససారసలోకబాంధవా — దుర్వినయకుంఠిత కానన దావపావకా" రూపకాలంకారము.

సీ॥ ప్రణవనృత్యభిరామ ♦ రామాసహితవామ, వామాహిరాడ్ధామ ♦ సామకామ
రజనీచరకిరీట ♦ రసజాసనకరోట, గగనగంగాజూట ♦ నిగమఘోట
యచరచరాధార ♦ యచలాధరాగార, నీరధితూణీర ♦ నిగమసార
దురితాభ్రవాతూల ♦ కరధృతాసమశూల, నాగాజినదుకూల ♦ నయవిశాల
గీ॥ దళితభవసైన్య యాదిమ ♦ ధ్యాంతశూన్య, హితజనశరణ్య సన్మౌని ♦ కైకమాన్య
నిరుపమాగణ్య విస్ఫూర్తి ♦ నేకపుణ్య, సత్కృపానన్య దీనర ♦ క్షావదాన్య. 52

అ॥ ప్రణవనృత్యభిరామ. ప్రణవనృతి — ఓంకారధ్వనితోఁగూడిన నాట్యమువలన, ని 'నృతిః స్త్రీవనృత్తనేచ' అనివి. "నృతి — సం. వి. ఇ. స్త్రీ. నర్తనము — నాట్యము" సూ. ఆం. ని. అభిరామ — మనోహరమైనవాఁడా, రామాసహితవామ. రామా — గౌరియనెడు స్త్రీతో, సహిత వామ — కూడుకొనిన ఎడమప్రక్కగలవాఁడా, వామాహిరాడ్ధామ. వామ — సుందరమైన, ని 'వామం సవ్యే ప్రతీపేచ. ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధరే హరే కామే విద్యాద్వామాపిచస్త్రియాం' అహి

రాట్ — సర్పములకు రాజగు శేషుఁడే, దామ — హారముగాఁగలవాఁడా, సామకామ — సామవేదము నందభిలాషగలవాఁడా, రజనీచరకిరీట — చంద్రుఁడే మకుటముగాఁగలవాఁడా, రసజాసనకరోట. రసజ — పద్మమే, ని 'రసౌగంధర సేజలే' అని మే. రసమనఁగా జలముకనుక జలమునందు బుట్టినది యనుట, ఆసన — పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కరోట — తలపుఱ్ఱెగలవాఁడా గగనగంగాజూట. గగనగంగా — ఆకాశగంగయే, జూట — జడముడియందుఁగలవాఁడా, నిగమఘోట — వేదములే గుఱ్ఱములుగాఁగలవాఁడా, అచరచరాధార. అచర — వృక్షపర్వతాదులకును, చర — మనుష్య పశుపక్ష్యాదులకును, ఆధార — మూలమైనవాఁడా, అచలాధరాగార. అచలాధర — వెండికొండయే, అగార — నివాసముగాఁగలవాఁడా, నీరధితూణీర — సముద్రమే యమ్ములపొదిగాఁగలవాఁడా, నిగమసార — శ్రుతులయందు, సారమైనవాఁడా — శ్రుతులయందు శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, దురితాభ్రవాతూల — దురిత+అభ్ర—పాపములనెడు మేఘములకు, వాతూల — వాయువులయొక్క సమూహమైనవాఁడా, కరధృతాసమశూల. కరధృత— హస్తమున ధరించఁబడిన—పట్టుకొనఁబడిన, అసమశూల— సమానరహితమైన శూలముగలవాఁడా, నాగాజినదుకూల. నాగాజిన — ఏనుఁగుయొక్క చర్మమే — గజాసురునియొక్క చర్మమే, దుకూల — సన్ననివస్త్రముగాఁగలవాఁడా, నయవిశాల — నీతియందు విస్తారమయినవాఁడా — నీతియందధికుఁడైనవాఁడా, దళితభవసైన్య. దళిత—భేదించఁబడిన, భవసైన్య— సంసారబంధమనెడి సేనగలవాఁడా,' 'ని. భవః సత్తాప్తిజన్మసు రుద్రే శ్రేయసి సంసారే' హై. ఆదిమధ్యాంతశూన్య. ఆది — మొదలును, మధ్య — నడుమును. అంత — చివరయును, శూన్య — లేనివాఁడా, హితజనశరణ్య — హిత — ఇష్టులైన, జన—సమూహమునకు, ని 'జనస్సమూహే లోకేఽపి' అని నానా. శరణ్య — శరణాగతులు చొచ్చఁదగినవాఁడా, సర్వలోకైకమాన్య. సర్వలోక — సమస్తభువనములచేత— సమస్తజగజ్జనులచేత, మాన్య- కొనియాడఁదగినవాఁడా, నిరుపమాగణ్య. నిరుపమ — సమానములేని, అగణ్య — గణింపనలవిగాని వాఁడా, విస్ఫుటానేకపుణ్య. విస్ఫుట — స్పష్టమైన, అనేకపుణ్య — చాల సుకృతములుగలవాఁడా, సత్కృపానన్య — మంచిదయయందధికుఁడైనవాఁడా, దీనరక్షావదాన్య. దీన — దరిద్రులను, రక్షా — కాపాడుటయందు, వదాన్య — దాతృత్వముగలవాఁడా, ఈసీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్యప్రాసములు గలుగఁజెప్పుటయేకాక యెత్తుగీతియందును నెనిమిదంత్యనియమములను గల్పించి చెప్పినాఁడు. ఈపద్యలక్షణమప్పకవీయమునఁ గనఁబడదుగాని వసుచరిత్రమున మాత్రము 'సీ. లలనాజనాపాంగ ♦ వలనావసదనంగ, తులనాభికాభంగ ♦ దోః ప్రసంగ' మనుపద్యము కాన్పించుచున్నది. అయినను గీతమున నిట్టి నియమములేదు.

క॥ జయజయ శర్వ సదాశివ, జయజయ రతిరాజవిజయ ♦ జయజయ మృత్యుం
జయ జయ మాం జయపాలా, జయశీలా సకలభక్త ♦ జనతాలోలా 53

అ॥ శర్వ — ఓయీశ్వరుఁడా, సదాశివ — ఎల్లప్పుడు శుభములుగలవాఁడా, రతిరాజవిజయ — మన్మథుని గెలిచినవాఁడా, మృత్యుంజయ — మృత్యువును గెలిచినవాఁడా, మాం — నన్ను, జయపాలా — ఓటమిలేకుండునట్లు కాపాడునట్టివాఁడా, జయశీలా — అంతటను గెలుచునటువంటి మంచి నడతగలవాఁడా, సకలభక్తజనతాలోలా. సకల—సమస్తమైన, భక్త-సేవించువారియొక్క, జనతా—సమూహమునందు, లోలా — ఆసక్తిగలవాఁడా, జయ — సర్వోత్కృష్టుఁడవుగా నుండుముగాక,

ఇచట జయశబ్దము పలుమాఱు ప్రయోగించుటనుగూర్చి "సూ. జయపదంబనుకరణవిహితంబ తెఱచుగ నగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "జయపూతనాఘాత జయదైత్యదమన. దయనిమ్ము జీవితదానమ్ము నాకు" హరివం. కవిసార్వభౌములును 'క. జయజయ పురదైత్యాంతక, జయజయ శృంగారలోల♦సదమలశీలా, జయజయ నాకాధిపనుత, జయజయ లోకాధినాథ♦ జయపరమేశా' రాజ. 'సీ. జయభూధ్రపుత్రీ♦జగదేకనాయక, జయసర్వదేవతా♦ సార్వభౌమ' శృం. నై.

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల నుతించుచుఁ గరతలకమలాంజలిబంధప్రసిద్ధసిద్ధాంతానంద దేదీప్యమానమానసుండై యున్న యవ్విప్రకుమారుఁ బల్మాఱు గారవించి తదాహ్లాదంబగునట్లుగా నభయం బొసంగి పదంపడి యమరలోకసాంద్రతరంగిణీంద్రచంద్రుం డగునింద్రు నిస్తంద్రత నాలోకించి విరించిప్రముఖాంచితపదపంకజుం డగుశంకరుం డిట్లనియె. 54

అ॥ అని — ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్ — బహువిధములుగా, నుతించుచున్ — స్తోత్రము సేయుచు, కర......మానసుండు, కరతలకమల — అఱచేతులనెడి తామరపువ్వులను, అంజలీబద్ధ — దోసిలిగా గట్టుటయందు, ప్రసిద్ధ — ప్రఖ్యాతిగలుగునట్లు, సిద్ధాంత — నిర్ణయించఁబడిన, ఆనంద — సంతోషముతో, దేదీప్యమాన — మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, మానసుండు — మనస్సుకలవాఁడు, ఐయున్న — అయియుండినట్టి, అవ్విప్రకుమారున్ — ఆబ్రాహ్మణయువకుని, పల్మాఱు — అనేకసారులు, గారవించి — ప్రేమనుగనఁబఱచి, తదాహ్లాదంబు — అందువలని సంతోషము, అగునట్లుగాన్ — అటువిధముగ, అభయంబు — రక్షించుటకయిన నమ్మకము, ఒసంగి — ఇచ్చి, పదంపడి — తరువాత, అమర......చంద్రుడు.అమరలోక+సాంద్ర+తరంగిణీ+ఇంద్ర—దేవతాసమూహమనెడి దట్టమైన శ్రేష్ఠమైనయలలకు, చంద్రుండు — చంద్రునివంటివాఁడు, అగు ఇంద్రున్ — అయినట్టి దేవతలకు రాజయినవానిని, నిస్తంద్రతన్ — నిశ్చలముగ, చలింపకుండ, ఆలోకించి — చూచి, విరించిప్రముఖాంచిత పాదపంకజుండు. విరించిప్రముఖ — బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగువారితో, అంచిత — ఒప్పుచున్న, పాదపంకజుండు—తామరపువ్వులవంటి యడుగులుగలవాఁడు, అగుశంకరుండు- అయినట్టి ఈశ్వరుఁడు, ఇట్లనియెన్ — ఈప్రకారముగాఁబలికెను. అలం. ఉపమ. స్వభావోక్తియు.

తా॥ ఇట్లు బహువిధముల స్తోత్రముసేయుచు నంజలిబద్ధుఁడై తదేకధ్యానముతో నున్న యాబ్రాహ్మణయువకునియందు మాటిమాటికిఁ బ్రేమనుఁ గనుపఱచుచు నభయమొసంగి తరువాత నింద్రుని వైపుచూచి యిట్లుచెప్పెను.

—: శివుఁడింద్రునితో రంభనుబంప నాజ్ఞయొసంగుట :—

క॥ వినుము సురేశ్వర భూసుర, తనయున కిపుడేను మెచ్చి♦ తగనిచ్చితి రం
భను దానికి సెలవిమ్మా, వనజాసనకులవరేణ్య♦ వర్ధను నెనయన్. 55

అ॥ సురేశ్వర — దేవతలకు రాజవగు నోయి ద్రుఁడా, వినుము — ఆకర్ణింపుము, ఇపుడు — ఈసమయమున, ఏను — నేను, మెచ్చి — అనుగ్రహించి, తగన్ — ఒప్పునట్లు, భూసురతనయునకున్ —

ఆబ్రాహ్మణుని కుమారునకు, రంభను — రంభయను నప్సరసను, ఇచ్చితిన్ — ఒసంగితిని, కనుక ఆ వనజాసనకులవరేణ్యవర్ధనున్. వనజాసనకుల — బ్రాహ్మణవంశమున, వరేణ్య — శ్రేష్ఠముగా, వర్ధనున్ — వృద్ధిఁబొందుచున్నవాఁడయిన యానిరంకుశుని, ఎనయన్ — కూడుటకు, దానికిన్ — ఆదేవవేశ్యకు, సెలవిమ్ము — అనుజ్ఞయొసగుము,

తా॥ ఓ దివ్యలోకాధిపతీ! ఈబ్రాహ్మణకుమారుని మెచ్చి యతనికి రంభ నొసంగితిని. కనుక నీవు దానికి సెలవిచ్చి వానిఁజేరఁ బంపుము.

గీ॥ అనిన విని పాకశాసనుఁ ♦ డామహేశుఁ, జేరి దండప్రణామము ♦ ల్సేసి పిదప
నూరుజితరంభ కఠినవ♦క్షోజకుంభ, హసితకరికుంభ యగురంభ♦ కనియెఁగాంచి. 56

అ॥ అనిపన్ — ఇట్లుపచింపఁగా, విని — ఆకర్ణించి, పాకశాసనుఁడు — ఇంద్రుఁడు, ఆమహేశున్ — పరమేశ్వరుని, చేరి — సమీపించి, దండప్రణామముల్ — సాష్టాంగనమస్కారములు, చేసి — ఆచరించి, పిదపన్ — అటుపిమ్మట, కాంచి — ఆబిడనుజూచి, ఊరుజితరంభ, ఊరు — తొడలవలన, జిత — జయింపఁబడిన, రంభ — అరఁటిచెట్టుగలదియును, కఠిక......కుంభ, కఠిన — గట్టిదియైన, వక్షోజకుంభ — స్తనములనెడి కుండలచేత, హసిత — పరిహాసముచేయఁబడిన, కరికుంభ — ఏనుఁగుకుంభస్థలముగలదియును, అగురంభకున్ — అయినట్టి రంభతో, అనియెన్ — ఇట్లుచెప్పెను, ఇందురంభకున్ + అనియెన్ అనుటలో దృతీయకుషష్ఠి చెప్పఁబడినది. 'సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణంబొక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్త్యర్థకములుగాఁ దత్తదర్థకములంజూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఇచట రంభ శబ్దమునకు ఊరుజితరంభ, వక్షోజకుంభ — కరికుంభ ఇత్యాదిశబ్దయుక్తిచేత అంత్యాను ప్రాసాలంకారము. ఊరుజితరంభ — హసితకరికుంభ—అనుటచే వ్యతిరేకాలంకారము, "ఉపమా నాద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవసః, హేత్వో రుక్తా వనుక్తీనాం, త్రయే సామ్యే నివేదితే. శబ్దార్థాభ్యా మథాక్షిప్తే శ్లిష్టే తద్వత్త్రిరష్టసః' కా. ప్ర. ఉదా "ఇయంసునయనా దాసీకృతతామరసశ్రియా ఆననేనాకలంకేన నిందతీందుం కలంకితమ్" ఉద్భ. దీనినే యుపమాలంకారముగ నన్వయింపవచ్చును "తమన్వేత్యనుబధ్నాతి. తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి. తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః' అనిదండి. 'రంభ — కుంభ కుంభరంభ' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈశ్వరుఁ డిట్లు చెప్పఁగా విని యాయింద్రుఁడు సాష్టాంగనమస్కృతు లొనరించి పిమ్మట రంభను పిలిచి యాబిడతో నిట్లనియె.

—: ఇంద్రుఁడు రంభకాజ్ఞయిచ్చుట :—

క॥ ఓనాతి యీమహీసుర, సూనునకు నభీష్టకామ ♦ సురతక్రీడా
నూనసుఖ మొసఁగి రమ్మన, నానలినాక్షియును మంచి ♦ దని మ్రొక్కి తగన్. 57

అ॥ ఓనాతి — ఓరంభా, ఈమహీసురసూనునకున్ — ఈబ్రాహ్మణయువకునకు, అభీ.........సుఖము, అభీష్ట — ప్రియమైన, కామ — కోరికగల, సురతక్రీడా — రతికేళియందు — సంభోగము

నందు అనూన – తక్కువగాని – సంపూర్ణమయిన సుఖము – ఆనందము, ఒసంగి – ఇచ్చి, రమ్మి – తిరిగిరమ్మి, అనన్ – ఇట్లనుచుండఁగా, ఆనలినాక్షియును – ఆయొక్క రంభయును, మంచిదని – చిత్తమాలాగే చేయుదునని; మ్రొక్కి – నమస్కరించి, తగన్ – ఒప్పునట్లు, ఏకవచనముతో నన్వయము.

తా॥ ఓరంభా! ఈబ్రాహ్మణుని యిష్టముఁ దీర్చి సంతోషపఱచిరమ్మి. అనఁగాఁ జిత్తమాలాగే చేయుదునని నమస్కరించి.

—: రంభా నిరంకుశుల విహారము :—

వ॥ అటనుండె. మహేశ్వరుండును నిఖిలామరసమేతంబుగా నంతర్ధానంబు సేసె నమ్మహీసురసూనుండును నాదివిషన్నారీరత్నంబు నవలోకించి చేరం జనుదెంచి విస్ఫుట ప్రౌఢాలింగనం బొనరించి పునఃకృతపరీరంభణంబు న్వెలయ వెలయుచుండి ర య్యిరువురు. 58

అ॥ అటనుండెన్ – అక్కడనేయుండెను, మహేశ్వరుండును – ఆపరమేశ్వరుండును, నిఖిలామరసమేతంబుగాన్ – సమస్తమైన దేవతలతోఁగూడినవాఁడై, అంతర్ధానంబుసేసెన్ – అదృశ్యుఁ డయ్యెను – మఱుఁగుపడెను, అమ్మహీసురసూనుండును – ఆబ్రాహ్మణపుత్రుఁడగు నిరంకుశుఁడును, ఆదివిషన్నారీరత్నంబున్ – దేవవేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలయిన యారంభను, అవలోకించి – చూచి, చేరన్ – కలియునట్లు, చనుదెంచి – వచ్చి, విస్ఫుట ప్రౌఢాలింగనంబు – విస్ఫుట – స్పష్టమైన, ప్రౌఢ – నేర్పుగల, ఆలింగనంబు – కౌఁగిలించుట, ఒనరించి – చేసి, పునఃకృతపరీరంభణంబున్. పునఃకృత – మరలజేయఁబడిన, పరీరంభణంబున్ – ఆలింగనమును, వెలయన్ - ఒప్పఁగా, వెలయుచుండిరి - ప్రకాశించుచుండిరి, అయ్యిరువురు - ఆయిద్దఱును,

తా॥ అచ్చటనే యుండెను. ఈశ్వరుఁడు దేవతలతోఁగూడ నదృశ్యుఁ డయ్యెను. ఆబ్రాహ్మణుఁడారంభను సమీపించి యాలింగన మొనర్చుచు నాయిద్దఱును,

సీ॥ చందనమాలూర ♦ మందార కేసర, తిందుకాశోకమా ♦ కందకుంద
కేతకీవకుళకం ♦ కేళికాననసీప, తాలహింతాలజా ♦ తీలవంగ
ఘనసారకదళికా ♦ క్రముకామలకనింబ, జంబీరబదరీర ♦ సాలసాల
ప్రముఖపుష్పితలస ♦ త్ఫలితపల్లవితవి, స్తారభూమీరుహ ♦ తతుల వెలయు
గీ॥ నట్టి తత్కాననమునందు ♦ నవ్యకీర, రవము లుప్పొంగ నిందింది ♦ రములు మొలఁగఁ
గోకిలలుగూయమృగముల♦మూఁకడాయ, మరుఁడునుమశరములనిరు♦వురనునేయ 59

అ॥ చందన - గంధపుమాఁకులయొక్కయు, మాలూర - మారేడుచెట్లయొక్కయు, మందార - పారిజాతములయొక్కయు, కేసర - పొన్నచెట్లయొక్కయు, పున్నాగచెట్లయొక్కయు, ని'అథ కేసరేవకుళః' అని అ. ఇందువలనఁ బొగడచెట్టున కర్థమయినను ముందరి వకుళశబ్దముచే నీయన్వయము సరి కాదు. తిందుక - తుమ్మికిచెట్లయొక్కయు, అశోక - అశోకవృక్షముల యొక్కయు, మాకంద - మామిడిచెట్లయొక్కయు, కుంద - మొల్లలయొక్కయు, కేతకీ - మొగలిచెట్లయొక్కయు, వకుళ -

పొగడచెట్లయొక్కయు, కంకేళికా - రక్తాశోకవృక్షములయొక్కయు, అనఁగా నెఱ్ఱని పువ్వులుపూయు నట్టి యశోకమనుట, నవనీప - నూతనమైన కడిమిచెట్లయొక్కయు, తాల - తాడిచెట్లయొక్కయు, హింతాల - ఈతచెట్లయొక్కయు, జాతీ - జాజిచెట్లయొక్కయు, లవంగ - దేవకుసుమవృక్షముల యొక్కయు, ఘనసారకదళికా - కర్పూరపు టనంటులయొక్కయు, క్రముక - ఎఱ్ఱలొద్దుగచెట్ల యొక్కయు, అమ్లికా - చింతచెట్లయొక్కయు, నింబ - వేఁపచెట్లయొక్కయు, జంబీర - నిమ్మచెట్ల యొక్కయు, బదరీ - రేఁగుచెట్లయొక్కయు, రసాల - తియ్యమామిడిచెట్లయొక్కయు, సాల - మద్ది చెట్లయొక్కయు, ఏపేరనైనను చెప్పవచ్చును. ప్రముఖ-ముఖ్యమైన, పుష్పిత-పూయఁబడినవియు, లసత్ - ఒప్పుచున్న, ఫలిత-పండినవియు, కాచినవియు, పల్లవిత-చిగిర్చినవియు, విస్తార - విరివియైన, భూమీరుహ తతులన్ - చెట్లయొక్క సమూహములచేత, వెలయునట్టి - ప్రకాశించుచున్నటువంటి, తత్కాననము సంపదన్ - కలిమియనుసంపదన, నవ్యకీరరవములుప్పొంగన్. నవ్య - క్రొత్తవియైన, కీరరవములు, చిలు కలయొక్కపలుకులు, ఉప్పొంగన్ - అధికముకాఁగా, ఇందిందిరములు - తుమ్మెదలు, మెలఁగన్ - సంచరించఁగా, కోకిలలు - కోయిలలు, కూయన్ - కూపెట్టఁగా, మృగములమూఁక - లేళ్ళయొక్క గుంపు, డాయఁగ - సమీపించఁగా, మదనుఁడు - మన్మథుఁడు, సుమశరములన్ - పుష్పబాణములతో, ఇరువురను - అయిద్దఱిని, ఏయన్ - వేయఁగా, అనఁగా బుష్పబాణములను బ్రయోగించఁగాననుట, 'కందకుంద - తాలహింతాల జాతీల' అనుప్రాసాలంకారము. 'కూయ. డాయ. ఏయ' అంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ చిగిర్చినవియుఁ, బూచినవియుఁ, బండినవియునగు వివిధవృక్షములతో నొప్పుచున్న యావనియందుఁ జిలుకలపలుకులును, గోయిలలకూతలును, లేళ్ళగుంపుల సంచారమును, తుమ్మెదల ఝుంకారములును, గలిగి యాయిరువురను గామోద్రేకులయిరి.

—: రంభానిరంకుశుల సంభోగవర్ణనము :—

క॥ ఉపవనమునఁ బోలె విహా, రపరవశు లగుచును దిరిగి ♦ రయమతి నతిర
త్యుపరతి సమరతి మతి మతి, నిపుణతఁ బెనఁగొనిరి చెలఁగు♦నేర్పులకొలఁదిన్. 60

అ॥ ఉపవనమునఁబోలెన్ — ఊరిదాపునఁగల తోటయందో యనునట్లు, విహార పరవశులు — తిరుగుటవలన మైమఱచినవారు, అగుచును — అయి, తిరిగి — సంచరించి, రయమతిన్ — త్వరితము తోఁగూడిన బుద్ధితో, అతిరతి — గాఢమైన సంభోగమును, ఉపరతి — కొసరి చేయునట్టి సురత మును, సమరతి — సమానముగాఁ జేయు సంగమమును, మతిమతి — ఉభయులప్రజ్ఞలయొక్క, నిపు ణతన్ — సమర్థతతో, చెలఁగు — ఒప్పుచున్న, నేర్పులకొలఁదిన్ — ఉభయులకు సామర్థ్యములు గలిగినవఱకు, పెనఁగొనిరి — చుట్టుకొనిరి. ఇందు 'అతిరతి ఉపరతి' చెప్పుటచేత, 'కాంతి' అను గుణము తెలియఁబడుచున్నది. "అత్యుజ్జ్వలస్య బంధస్య. కావ్యేకాంతిరితీర్యతే" అని లక్షణము. ఇచట రంభానిరంకుశులయొక్క మోహావేశమునుగూర్చి యించుక యుదాహరణము. పరస్పర రూప రేఖా విలాసాదులచేతఁ గలిగిన యనురాగము పెనవై చిరకాలియుండి సాంగత్యములభింపక యుత్కంఠా వేశులై యొకానొక యేకాంతప్రదేశమున మిళితమైన కామినీకాముకులయొక్క చేష్టల నిట్లు వర్ణించిరి.

"కాంతే దృష్టిపథం గతే నయనయోరాసీ ద్వికాసోమహాన్, ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితాజాతా తనుస్సుభ్రువః, వక్షోజ గ్రహణోత్సుకే సమభవత్సర్వాంగకః స్వేదయః, కంఠాలింగన తత్పరేవిగళితా నీవీదృఢాపిస్వయం" పుష్ప. సంభోగము. "అనుకూలే నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శన స్పర్శనాదీని సంభోగోఽయముదాహృతః" ఉపరతినిగూర్చి. 'ఈషత్కంపపయోధరం గుసుకటీ ప్రౌఢ ప్రహారాహ్వితం స్విద్యత్ఫాల మనేకహాస్యసరసం సంకథ్య పాదద్వయమ్. వారంవారమురః ప్రపాత సుభగం సందశ్యమానాధరం. కించిద్దత్త నితంబదేశ నఖరంధ్ర్యోరతంసేవతే" శార్ఙ్గ. 'వల్గత్కుచంవ్యాకులకేశపాశం. స్విద్యన్ముఖం స్వీకృతమందహాసం. పుణ్యాతిరేకాత్పురుషాలభంతే. పుంభావమంభోరుహలోచనానాం' శార్ఙ్గ. రయమతి - నతిరత్యుపరతి. సమరతిమతిమతి, అలం. వృత్త్యనుప్రాసమును.

తా॥ ఉపవనమునఁ దిరిగినట్లు తిరిగి మోహపరవశులై స్వేచ్ఛగాఁగూడిరి.

వ॥ ఇట్లగణ్య పుణ్యలావణ్యేతరకరకంకణ ఝుణత్కార నినాదంబు లెసఁగం గౌఁగిలించుచు నిబ్బలికనుబ్బి గొబ్బునగుబ్బటిల్లు గబ్బిగుబ్బల నురంబునం బొరయ నుఱుముచుఁ గంధరా పరీరంభణంబుల మొగంబు మొగంబునం జేర్చుచుఁ దీరస్ఫూర్తి కిసలయ, బింబాధర సరస మృదులసన్మాధురీ ధురీణామృతంబు లోలుక మదనకదన దాహంబు దీర్చుచుఁ దశధరసుధారసంబు గ్రోలుచు రదనక్షతంబులు గావించుచు నంతకంతకు నెక్కుడై నిశితాంతదురంతలతాంతమార్గణ గణాగణితాగ్నికీల లుద్ధతి నొలయింప హుటుమ్మని బిట్టొదవుతమకమ్మునఁ గ్రమ్ముకొను బిగిచన్నిట్టల దట్టంబున దిట్టంబుగ బెట్టెనయఁ బిక్కటిలమణిఖచిత మహారజతకంచుకం బవియ నట్టిపపు నిట్టూర్పులుల్లసిల్లఁ బయఃపారావారాంతరచలన్మథరధరంబు తెఱం గెఱింగించుమురువుసఁ బెనంగుచుఁ గుచమండలనఖక్షతార్ధచంద్రోదయంబు లుప్పొంగ, మందస్మిత చంద్రికలు వెలుంగ, స్వేదకణతారకామండలంబు వెలయ, నేత్రకువలయంబులు ప్రకాశింపఁ, జిపురాకుశయ్యం బవ్వళించి యించుక నిదురించి మేలుకాంచి హస్తారుణోదయ కిసలయంబులఁ గలితాలకాంధకారంబులు దొలంగ న్సవరింప, రసతోషణంబుల ముఖకమలంబులు వికసింపఁ, గంచుకోత్తరీయోదయరాగంబులు చక్కఁగాఁగఁ, గుచకోకంబులుడాఁగ, స్వేదకణనఖక్షతతారకాబ్జంబులు గ్రుంక, మానసానందామృతాననని షేచనానంతర నిటలతట పూర్వదిగ్ధృత కుంకుమవర్తుల తిలకాబ్జ బాంధవోదయానంతరంబున. 61

అ॥ ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, అగణ్య............దంబులు. అగణ్య — గణింప శక్యము గాని, పుణ్య — పవిత్రములయి, లావణ్యేతర — సౌందర్యముతోఁగూడిన, కర — హస్తములయొక్క, కంకణ — ఆభరణములవలని, ఝుణఝుణత్కార— ఝుణఝుణయని చేయఁబడుచున్న, నినాదంబులు— ధ్వనులు, ఎసగన్ — ఒప్పఁగా, కౌగిలించుచున్ — ఆలింగనమొనర్చుచు, ఇబ్బలికన్ — రెట్టింపుగా, ఉబ్బన్ — అతిశయించఁగా; గొబ్బునన్ — శీఘ్రముగా; గుబ్బటిల్లు — ఉప్పొంగుచున్న, గబ్బిగుబ్బ

లన్ — బటువైన స్తనములను, ఉబ్బునన్ — ఉబ్బుతో. పొరయన్ — కూడఁగా, నలుముచున్ — నుగ్గుసేయుచు. కంధరశబ్దము మేఘమున కర్థము కనుక మేఘములు కలియునప్పుడుఱుముచున్నవనియు భావము. కంధరాపరీరంభణంబులన్ — కంధరా — కంఠములయొక్క, పరీరంభణంబులన్ — ఒకరినొకరు రెండుచేతులతోఁ బెనవైచికొనుటవలన, ఉభయుల భుజాంతరాలింగనములవలన, మొగంబుమొగంబునం జేర్చుచున్ — ఒకరిమోము నొకరిమోమునఁ దాకించుచు, తిరస్కృత........తంబులు. తిరస్కృత — అవమానింపఁబడిన, కిసలయ — చిగురాకులును, బింబ — దొండపండునుగల, అధర — క్రిందిపెదవియొక్క, సరస — ప్రేమయుక్తమైన, రసవంతములైన, మృదు — కోమలమైన, లసత్ — ఒప్పుచున్న, మాధురీ — మాధుర్యమును, ధురీణ — వహించుచున్న, అమృతంబులు సుధారసములు, ఒలుకన్ — చిందఁగా, మదనకదనదాహంబు — సంభోగము చేయుటవలని దప్పిని, తీర్చుచున్ — లేకుండునట్లుసేయుచు, తదధరసుధారసంబు. తదధర — ఆరంభయొక్క క్రిందిపెదవులవలన, సుధారసంబు — అమృతరసమును, గ్రోలుచున్ — పానముసేయుచు, అనుభవించుచు, రదనక్షతంబులు — మునిపంటిగాయములు, కావించుచున్ — కలుగఁజేయుచు, అంతకంతకున్ — క్రమక్రమముగా, ఎక్కుడై — అధికమై. నిశితాంత........కీలలు. నిశిత — సానఁబెట్టఁబడిన, అంత — చివరలుగల, దురంత — అంతములేని, లతాంతమార్గణ — పుష్పబాణములయొక్క — పూవుటమ్ములయొక్క, గణ — సమూహముచేత, అగణిత — ఎంచనలవిగాని, అగ్నికీలలు — అగ్నిజ్వాలలు, ఉద్ధతిన్ — దుడుకుతనముతో, సహింపనలవిగానిస్వభావముతో, ఒలయింపన్ — వ్యాపించఁగా, హుమ్మని — హుంకారముచేసి, బిట్టూదవు — అతిశయించునట్టి, తమకమ్మునన్ — తగులముతో, క్రమ్ముకొను — వ్యాపించిన, కవిసిన, బిగిచన్మిట్టలన్ — గట్టివియైన చనుగొండలను, దట్టంబునన్ — తఱచుగా, దిట్టంబుగన్ — గట్టిగా, బెట్టైనయన్ — దుస్సహమగునట్లు, పిక్కటిలన్ — నిండి యనేకమగునట్లు, మణిఖచిత మహారజతకంచుకంబు. మణిఖచిత — రత్నములు కూర్పఁబడిన, మహారజత — సువర్ణముయొక్క, కంచుకంబు — రవిక — అవియన్ — చీలికలు కాఁగా, అవయన్. అనియు రూపముగలదు. ఉట్టిపడు — అకస్మాత్తుగా సంభవించు, నిట్టూర్పులు — దీర్ఘశ్వాసములు, ఉల్లసిల్లన్ — ప్రకాశించఁగా, పయః........తెఱంగు. పయఃపారావార — క్షీరసముద్రముయొక్క, 'ని. పయఃక్షీరేచనీరేచ' హే. అంతర — నడుమ, చలత్ — కదలుచున్న, మందరధరంబు తెఱంగు — మందర పర్వతముయొక్క విధమును, ఎఱింగించు — తెలియఁజేయునట్టి, మురువునన్ — సంతోషాతిశయముతో, పెనఁగుచున్ — ఒకరినొకరు చుట్టికొనుచు, కుచ........యంబులు. కుచమండల — స్తనప్రదేశములయందు, నఖక్షత — గోళ్ళగాయములనెడు, అర్ధచంద్రోదయంబులు — అర్ధచంద్రాకారములయొక్క యుత్పత్తులు, ఉప్పొంగన్ — అతిశయించఁగా, మందస్మిత చంద్రికలు — చిఱునవ్వులనెడు వెన్నెలలు వెలుంగన్ — ప్రకాశించఁగా, స్వేదకణతారకా మండలంబు. స్వేదకణ — సూక్ష్మమైన చెమటబిందువులనెడు, తారకామండలంబు — నక్షత్రములయొక్క సమూహము, వెలయన్ — ఒప్పఁగా, నేత్రకువలయంబులు — కన్నులనెడు కలువపువ్వులు, ప్రకాశించన్ — ఒప్పుచుండఁగా, ఉపమితసమాసము. చిగురాకుశయ్యన్ — చిగురుటాకుల పాన్పుమీఁద, పవ్వళించి — పరుండి, ఇంచుక నిదురించి — కొంచెము సేపువిశ్రమించి, మేలుకాంచి — మేలుకొని, హస్తారుణోదయకిసలయంబులన్. హస్త — చేతులనెడు, అరుణోదయ — సూర్యోదయకాలపు, కిసలయంబులన్ — చిగురుటాకులను, కలితాలకాంధకారంబులు. కలిత — పొందఁబడిన, అలకా — ముంగురులనెడు, అంధకారంబులు —

చీఁకట్లు, తొలంగన్ — ఆవలికిపోవునట్లు, పసరింపన్ — చక్కఁబఱచుకొనఁగా, రసతోషణంబులన్. అనురాగములవలని సంతోషములతో, ముఖకమలంబులు — ముఖములనెడు తామరపువ్వులు, వికసింపన్ — ప్రకాశించఁగా, ఉపమితసమాసము. కంచుకోత్తరీయోదయరాగంబులు, కంచుక — రవికయొక్కయు, ఉత్తరీయ — పైవస్త్రము యొక్కయు, ఉదయరాగంబులు — సూర్యోదయకాలము వంటి యెఱ్ఱని కాంతులు, చక్కఁగాఁగన్ - చక్కఁబడఁగా, కుచకోకంబులు - కుచ — స్తనములనెడు, కోకంబులు—చక్రవాకపక్షులు—జక్కవపిట్టలు, దాఁగన్ - మఱుఁగుపడఁగా, స్వేదకణనఖక్షతతారకాబ్జంబులు. స్వేదకణ — చెమటబిందువులవంటివియు, నఖక్షత — గోళ్ళగాయములవంటివియు, 'ని. పునర్భవః కరరుమహో నఖో౽స్త్రీనఖజనో౽స్త్రీయామ్' అ. తారకాబ్జంబులు—చుక్కలును చంద్రుఁడును, క్రుంకన్—అస్తమించఁగా — కనుపడకుండఁబోఁగా మానసా......నంబులన్ — మానస — మనస్సంబంధముఁ గలిగిన, ఆనంద — సంతోషమనెడు, అమృత - అమృతముచేత, జలముచేత, ఆనన - ముఖమును, నిషేచన - కడుగుకొనిన, అనంతర — పిమ్మట, నిటలతట — నొసటిప్రదేశమనెడు పూర్వదిక్ — తూర్పుదిశయందు, ధృత — ధరింపఁబడిన, కుంకుమ — కుంకుమయొక్క, వర్తుల — గుండ్రమైన, తిలక — బొట్టనెడు, అబ్జబాంధవ — సూర్యునియొక్క, ఉదయ— ఉదయించినకాలముకూడ, అనంతరంబున - తరువాత. ఇట్టిసంభోగమును బుధసాయుతమందురు. భవభూతియు 'ముక్తాభూషణ మిందుబింబ మజనివ్యాకీర్ణతారంనభః, స్మారం చాప మపేతచాపల మభూ దిందీవరే ముద్రితే' వ్యాలీనంకలకంఠమందరణితం. మందానిలైర్మందితం, నిషణ్ణస్తబకాచ చంపకలతాసా౽భున్నజానే తతః' అని వర్ణించాడు. "స్విన్నం మండలమైందవం విలుళితం స్రగ్భారనద్ధం తమః, ప్రాగేవ ప్రథమానకైతకశిఖా లీలాయితం సుస్మితం, శాంతం కుండలతాండవం, కువలయద్వంద్వం తిరోమీలితం, శీతం విభ్రమసీత్కృతం సహితతో జానే కిమాసీ దితి" కాని. 'ఇట్లగణ్యఘృణ్య లావణ్య-నిబ్బరికనుబ్బగొబ్బునగుబ్బటిల్లు గబ్బిగుబ్బల ఇత్యాదులు వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము "ఒకటి రెండును మూఁడునై యెలయు ప్రాలు, పద్యమున నచ్చటచ్చటఁ బరఁగు నేని' వృత్త్యనుప్రాస మన నది విస్తరిల్లు 'లలితోక్తుల కెల్ల విలాసమగుచు' కావ్య. చూ. ఇది దలంకారము స్వభావోక్తియు "మణిఖచిత మహారజతకంచుకం బవియ" అనుచోట స్వభావోక్తియు, 'పయఃపారావారాంతర చలన్మందరధరంబులై యంగెటింగించు మువువు" అనుచోట ఉపమాలంకారమును, 'కుచమ పలసక్షతాగ్ర చంద్రోదయంబు లుప్పొంగ' అనుచోట నుండి యంత్యమువఱకు సావయవరూపకమును, సంభోగావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. "అనుకూలే నిషేవేతే, యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ. దర్శనస్పర్శనాదీని' సా సంభోగ ఉదాహృతః" ఉదా "శూన్యం వాసగృహం విలోక్య శయనాదుత్థాయ కించిచ్ఛనైర్నిద్రావ్యాజ ముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖం విశ్రబ్ధం పరిచుంబ్య జాతపులకా మాలోక్య గండస్థలీం. లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం, చుంబితా" అమరు. ఇచట "సంభప్రౌఢగా వర్ణింపఁబడినది. స్మరమందీకృత వ్రీడా, ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా" అని లక్షణము.

తా॥ ఈవిధముగా గణింపఁదరముగాని పవిత్రములైన సౌందర్యముతోఁగూడిన, హస్తాభరణముల యొక్క ఝణఝణధ్వను లతిశయించుచుండఁగా నాలింగనమొనర్చుచు, నినుమడింపుగానుబ్బి వెంటనే యుప్పొంగుచున్న బటువైన స్తనముల నురమునఁగలియ గ్గసేయుచు నొకరినొకరు రెండుచేతులతోఁ బెనవైచికొని యొకరిమోమునొకరిమోము తాకించుచుఁ జివురాకులను దొండపండును నపహసించునట్టి

యధరామునందలి ప్రేమతోఁ గూడినమృదుమధుర సుధారసము లాలుకొనుచుండ, నాదివిజకాంతకు సంభోగజనితపిపాస దీర్చుచు, నాపెదయొక్క యధరామృతమును బానము సేయుచుఁ బలునొక్కులనలుపుచుఁ, గ్రమక్రమముగా వృద్ధిఁ బొందిన మన్మథశరపరంపరలచే నెన్నఁదరముగానివేఁడిమిని సహింపఁజాలని స్వభావముతో హుమ్మనుచు నధిక మగువిరహముతోఁ గవిసినదృఢమయిన స్తనదుర్గములు మిక్కిలి గట్టిగా దుస్సహాకారముగఁ బెంపొందునట్లును, రత్నఖచిత మగు బంగరుఱవిక చినుఁగునట్లును, నాకస్మిక దీర్ఘశ్వాసములు వెలయఁ, బాలకదళివనమునఁ జలించుచున్న మందరాచలవిభ్రమముఁ దెలియఁజేయుచున్న సంతోషాధిక్యముతో నొకరినొకరు పెనఁగికొనుచు, స్తనప్రదేశములయందలి నఖచిహ్నములనెడు నర్ధచంద్రాకారము లుప్పొంగగను, జిఱునవ్వులనెడు వెన్నెలలు ప్రకాశించఁగను, జిఱుచెమటలనెడు నక్షత్రములు వెలుంగగను, గన్నులనెడు కలువలు ప్రకాశించఁగను, లేఁతయాకులపాన్పుమీఁద బరుండి కొంచెము సేపు విశ్రమించి మేలుకొని హస్తములనెడు ప్రాతఃకాలపు చిగురుటాకులచే ముంగురులనెడు చీఁకట్లు తొలఁగఁజక్కఁబఱచుకొనఁగను, ప్రేమాతిశయమువలనఁ గలిగినసంతోషములచే ముఖములనెడుపద్మములు వికాసమును బొందఁగాను, ఱవికయొక్కయుఁ బైవస్త్రముయొక్కయు వెడ్జనికాంతులు ఋజుత్వముఁ జూపఁగను. స్తనములనెడు జక్కవపిట్టలు దాఁగఁగాను, చెమటచుక్కలనెడు చుక్కలును, గోళ్ళగాయములనెడు చంద్రుఁడును, నస్తమించఁగాను, మనస్సంతోషమనెడు జలములచే ముఖప్రక్షాళనముఁ గావించినతమపఱి ఫాలతలమనెడు తూర్పుదిక్కున ధరించినగుంద్రని కుంకుమబొట్టనెడు సూర్యోదయ మయినతరువాత.

—: రంభ నీరంకుశుని శ్లాఘించుట :—

క॥ ఆసుదతి ముదమెలర్పఁగ, మహీసురసుతుఁ గౌఁగిలించి • హితమతిఁ బలికె
న్నేసతి పుణ్యవతియొ నీ, తోసురతము నిరత మెనయుఁ • దొంటిఫలమునన్. 62

అ॥ ఆసుదతి — ఆదేవవేశ్య, ముదమెలర్పన్ — సంతోషమతిశయించునట్లు, మహీసురసుతున్ — బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుని, కౌఁగిలించి — ఆలింగనమొనర్చి, హితమతిన్ — ఇష్టముగల బుద్ధితో, పలికెన్ — ఇట్లనెను, తొంటిఫలమునన్ — పూర్వపుణ్యసాఫల్యమున, నీతోన్ — నీతోడి, సురతమున్ — సంభోగమును, నిరతమున్ — ఎడతెగకుండ, ఎనయున్ — పొందుటకు, ఏసతి — ఏయొక్కస్త్రీ, పుణ్యవతియొ — పుణ్యవంతురాలోకదా, అదృష్టవంతురాలోకదా, ఈపద్యమున 'పలికెన్నేసతి' అనుచోట ద్రుతమునకు ద్విత్వమువచ్చుటకు 'సూ. కొన్నియెడలఁ బ్రామాణిక ప్రయోగంబులందు ద్రుతంబున కచ్చుపరంబగుచో ద్విత్వంబు చూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. మ. ఘనచక్రాయుధ నిష్ఠురక్షతగళద్రక్తాస్య సర్వాంగుని, న్ననుభూతాప్రతిమ ప్రగల్భ పరివారాంతర్ధితో ద్విక్రమున్' ఉ. హరి. 'మ. తరుణీశాతకటాక్ష వీక్షలకొనల్ దాఁకన్న చోట్లుంబలె' న్నురుశోభావిభవాకరంబులగుచు • న్రోమాంకురస్థానముల్, పరఁగున్ కళా. అనగ్వైణాచార్యులుకూడ 'సూ. నోవాద్విత్వా క్వచిద్దృష్టం పర ప్రాణేనసంగతేః' అనియున్నారు. ఉదా. 'మదీయభాషణమెన్న మన్నెని యమోఘంబుగాదు, అతని ధైర్యశక్తికిన్నరుదుగ, ఇత్యాదులాచార్య ప్రయోగములు 'హితమతి, ఏసతి పుణ్యవతి, సురతము నిరతము' అనుప్రాసాలంకారము. ఇందుస్మృతియను శృంగారభావము చెప్పఁబడినది. క. స్మృతియగుఁ బూర్వానుభవస్మృతి అని కావ్యా. సం. 'పూర్వానుభూత

విషయజ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా, అని ప్రతా. ఉ. 'క. నాటిపరిరంభసౌఖ్యము, నేటిబలెంబాయ దాత్మ • నిండితోలఁకుచుణ్, బోటిన్నృసింహునిబాపుని, పాటలసుమగంధులెంత • భాగ్యాధికలో' అని కావ్యా, సం. ముదమును ఉదా. క. అలులైకింశుక శిఖిగోఁజెల • గుచు మున్నెంతతపము,జేసెనో చెలివే నలిరనసింహుని యురమునఁ, జెలువగు చెంగల్వదండ • చేరువగలిగెణ్, కావ్యా. సం.

తా॥ ఆరంభ సంతోషముతో నిరంకుశునిఁ గవుఁగిలించుకొని ఓబ్రాహ్మణుఁడా నీతో నెల్ల ప్పుడును గలసియుండునట్టి స్త్రీ యెంతటిపుణ్యవంతురాలోకదా యనెను.

క॥ ఈతీరున సురతనయుల, చేతను దనియంగ నెఱుఁగఁ • జెప్పెడిదేమీ
రాతిరిపగలై పగలే, రాతిరై వెలయుచుండె • రతిపరవశతన్. 63

అ॥ ఈతీరునన్ — ఇంతచక్కఁగా, సురతనయులచేతను — నలకూబరుఁడు మొదలగు దేవ లోక యువానులవలన, సురత + నయులు — సురతమునందు నిపుణులైనవారివలనను, అనిభావము. తనియఁగన్ ఎఱుఁగన్ — తృప్తిఁబొందియెఱుఁగను, రతిపరవశతన్ — సంభోగేచ్ఛవలనమైమరచుట చేత, రాతిరి గలై — రాత్రియేపగలుగను, పగలేరాతిరైయై — పగలేరాత్రిగను, అగుచు వెలయు చుండెన్ — ప్రకాశించుచున్నది, చెప్పెడిదేమీ — ఇంకఁ నేనుజెప్పవలసినదేమున్నది.

తా॥ నేనెల్లప్పుడును సురతనయులసంభోగము ననుభవించుదాననే. అయిన నింతటితృప్తిగా నెన్నఁడు ననుభవించి యెఱుఁగను. సంభోగపరవశత్వమున రాత్రియైనది పగలైనది విశదపడకయుం డెనుగదా! ఇంక నేమిచెప్పవలయును.

క॥ మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు • తలపఁగనేలా
యనరాదు గాని దాసులు, వినుమా నలకూబరాది • విజయవిశాలుల్. 64

అ॥ భూసురతనయా — ఓబ్రాహ్మణునికుమారుఁడా, వినుమా — నేఁజెప్పవచనము నాలించుము, నలకూబరాది విజయవిశాలుర్, నలకూబరాది — నలకూబరుఁడు మొదలగు, విజయవిశాలుల్ — గెలుపు వలననొప్పుచుండెడివారు, వినుము + ఆనలకూబరాది అనియును, వినుమ + మానలకూబరాదిఅనియును బదచ్ఛేదముఁజేయవచ్చును. మనసిజకేళికిన్ — సంభోగమునందు, నీసాటిరారు — నీతోసమానులు కారు. తలపఁగనేలా — ఆలోచింపవలసినపనిలేదు, అనరాదుగాని — నేననఁగూడదుగాని, దాసులు — నీకుబంట్లుసుమా, ఈపద్యమునవిశాలుల్, అనిప్రయోగించుటకు 'సూ, బహువచనలు వర్ణమునకుఉకార లోపమువైకల్పికము' బా. వ్యా. సూ. లాన్నాత్తు రుకా, తయోః క్రమేణ స్తః' అని శబ్ద. చిం. బుద్ధిశాలులు బుద్ధిశాలులన్, మృదుతాలుబు, మృదుతాలులన్ అనియే యుండవలయును గాని యిత్యాదిశబ్దములకు మాత్రమీసూత్రము వర్తింపదు. ఉదా. 'క. తనకనిపెట్టిన మణిమయు, కనకోన్నతపీఠమునఁ బ్రకా శంబునని,ల్చినయెడఁ దోఁచిరినారద, మునిప్రముఖులంతరిక్ష • మునను జ్వాలులై, మ. చెలులుంజుట్టలు నిష్ట భృత్యులుమహో • జింబ్రాణముల్ దాపను,జ్వాలులై' 'క. యనునుత్సవమొప్పఁజేసి • రగణితబలులై' భార. శ్రీవేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు శృంగారనైషధవ్యాఖ్యయందును 'దానవిద్యారహస్యముల నెఱిఁ గినబుద్ధిశాలు .. (190 పు) అనియే వ్రాసిరి. ప్రతీపాలంకారము. "ఆక్షేప ఉపమానస్య ప్రతీప ముప

మేయతా తస్యైవ యది వా కల్ప్యతిరస్కారనిబంధనమ్" కా. ప్ర. ఉదా. లావణ్యౌకసి సప్రతాప గరిమణ్యగ్రేసరే త్యాగినాం, దేవ త్వయ్యవనీభరక్షమభుజే నిష్పాదితే వేధసా, ఇందుః కిం ఘటితః కిమేష విహితః పూషా కిముత్పాదితం, చింతారత్నమహో ముధైవ కిమమీ సృష్టాః కులక్ష్మాభృతః, ఖండ దివ్యపురుషులలో లోకోత్తరసుందరు లగు నలకూబరాదులను వచించుటచే లోకమున నెవ్వరును నీకుసాటిరాఁగలవారు లే రనునర్థముచే, నర్థాపత్తియు క. 'వసుసనోకానోకవస్తువు గిరికొనవస్త్వంత రంబుకిముతిన్యాయస్ఫురితంబై చనుదేఁగ, ధరనర్థాపత్తి యయ్యె' కావ్యా. సం. ఈయర్థముచేతనే నాయికకు గర్వ మనుసంచారిభావము గోచరించుచున్నది. గర్వము. క. ప్రతియె కలంకాంకితునకు, సతియగురోహిణియు నతనిపతి యగు రతియుం, జతురనృసింహునిఁ జెందిన, యతిధన్యకు నాకుననుచు నంగన నవ్వెన్. కావ్యా. సం.

తా|| ఓవిప్రతనయుఁడా దేవలోకమునఁ గల నలకూబరాది యావనులు సంభోగమునందు నీతో సమానులుకారు, నీవు జంట్లగుదురు.

క|| అని దివిజకాంత భూసుర, తనయునిఁ గీర్తించుచుండెఁ దా మోహితయై
వినుసుగుణ యీవు గావున, ననుఁ బొగడితి వనుచు ననియె నయముగ నతఁడున్. 65

అ|| అని—ఇట్లని, దివిజకాంత—దేవవేశ్య, తాన్—తాను, మోహితయై—మరులుగలదియగుచు, భూసురతనయునిన్ — ఆబ్రాహ్మణకుమారుని, కీర్తించుచుండెన్ — పొగడుచుండెను, అతఁడున్— ఆయొక్కబ్రాహ్మణుఁడును, నయముగన్—చక్కఁగా, విను — ఓసుందరి నేఁజెప్పుదానినాకర్ణింపుము, ఈవు—నీవు, సుగుణవు—మంచిబుద్ధిమంతురాలవు, కావునన్—కాఁబట్టి, నన్నున్—నన్ను, పొగడితివి— శ్లాఘించితివి, అనుచుననియెన్—అనిపలికెను, ఈపద్యమున్న 'ఈవు' అని ప్రయోగించుటకు 'సూ. క్వచిదన్యస్యచాన్యస్యాన్య ల్లోపో దీర్ఘశ్చసత్రచిత్' అని యథ. 'సూ. ప్రథమాయామేదన్మదః' అనినన్న.

తా|| రంభ యిట్లు మోహపరవశయై యానిరంకుశునిఁ బొగడుచుండ నతఁడును దివిజకాంతతో నీవు మంచిబుద్ధిమంతురాలవగుటచేతనే నన్ను మెచ్చుచుంటివనెను.

క|| అపు డాద్విజుఁడును దివిష, చ్చపలాయతనయనఁ గూడి చనుదేఱఁగనా
విపులారణ్యముచెంగట, నుపమాశూన్యమగుపురము నొక్కఁడుగాంచెన్. 66

అ|| అపుడు - ఆసమయమున, ఆద్విజుఁడును — ఆబ్రాహ్మణుఁడును, దివిషచ్చపలాయతన యనన్—చలించుచున్న విశాలమైనకన్నులుగల యాదేవతాస్త్రీని, కూడి - కలసి, చనుదేఱఁగన్ — రాఁగా, ఆ - ఆయొక్క, విపులారణ్యముచెంగటన్ - విస్తారమయినయడవియొక్క సమీపమున, ఉపమాశూన్యము—సమానములేనిది, అగుపురమున్ - అయినట్టిపట్టణమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, కాంచెన్ - చూచెను, ఈపద్యమున 'ఒక్కఁడు' అని యమహాశ్శబ్దమునకు మహదర్థకశబ్దమును ప్రయోగించుటకు 'సూ. విశేషణానాం మహతో దుజ్ఞాన్య దుభయథాపిచ, క్వచి ద్డుజ్ఞాత్రకేస్వార్థ విశేషణ మి హోచ్యతే' అని యథ. ఉదా. 'వ్యాఘ్రిమొక్కండుసనుదెంచె వనములా' నిత్యాదులు.

తా॥ అయ్యెడ నాబ్రాహ్మణుఁడును రంభయును గలసి యావన సమీపమునఁ గలయొక పట్టణమునుఁ జూచి.

—: రంభానిరంకుశులొకపట్టణమునసుండుట :—

వ॥ కాంచి తత్పట్టణంబు చేరం జనుదెంచి. 67

అ॥ కాంచి - కనుఁగొని, తత్పట్టణంబు - ఆపురము, చేరన్ - పొందునట్లు, జనుదెంచి - వచ్చి,

క॥ అచ్చట సుఖులై వారు వి, యచ్చరరాడ్భోగ మెసఁగ ♦ నతులప్రౌఢిన్
బచ్చవిలుకాని కేళుల, నిచ్చమెయిన్ జరపుచుండి ♦ రిరువురు వెలయన్. 68

అ॥ అచ్చటన్ — ఆప్రదేశమున, 'అచ్చట' యనునది నిత్యైకవచనము. "సూ. దేశ్యమునం దక్కడాదులు నిత్యైకవచనాంతములు" ప్రౌ. వ్యా. వారు — ఆనిరంకుశుఁడును రంభయును, సుఖులై — ఆనందముగలవారై, వియచ్చరరాడ్భోగము — ఇంద్రునివంటి సుఖమును, ఎసఁగన్ — పొందఁగా, ఇరువురున్ — ఆయిద్దఱును, ఇచట ఇరువురు' అనుటకు 'సూ. ఆదేశశ్చవురూరుశ్చ సబిందుర్ద్విత్రి :మాత్పరః' అథ. వెలయన్ — ప్రకాశించునట్లు, అతులప్రౌఢిన్ — అసమానమైన నేర్పుతో, పచ్చవిలుకాని కేళులన్ — సంభోగములయందు, ఇచ్చమెయిన్— ఇష్టమువచ్చినట్లు, ఇచట 'మెయిన్' అనుటకు "సూ. జడపదంబుమీఁదిత్తోడను మెయి మైలు వికల్పంబుననగు" ప్రౌ. వ్యా. మయి అను రూపముకూడ కలదు. "ఉదా. అందఱుగూడి మోసలకు♦నర్థిమెయింజనుదెంచి" నిర్వ. జరపుచుండిరి — కాలమును గడపుచుండిరి.

తా॥ అచ్చోట నాయిరువు రానందముతో నింద్రభోగముగా సంభోగించుచు స్వేచ్ఛగాఁ గాలమును గడపుచుండిరి.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

చ॥ ఘనఘన నవ్యనవ్య శితి ♦ కంధరకంధర దానదాన వే
ధనధన తప్త తప్తకృత ♦ తారక తారక ధామధామవా
రణ రణరంగ రంగదరి ♦ రాజతరాజిత దారుదారుకా
వనవనధీనధీనవృష ♦ వాహన వాహన సోమశేఖరా. 69

అ॥ ఘన — గొప్పవాఁడా, ఘననవ్య — అధిపులచేత స్తుతింపఁదగినవాఁడా, ని 'నవంనక్వే పుమాన్ స్తుతౌ' అనిమే. నవ్యశితికంధర. నవ్య — వర్ణింపఁదగిన, శితికంధర — నలుపుతోఁగూడిన కంఠముగలవాఁడా, ని 'శితిఃకృష్ణేశితిర్భూర్జే' విశ్వ. 'శితిర్ధవళనీలయోః' నానా. 'శితిర్భూర్జేనాసి తాసితయోస్త్రిషు' మే. కంధరశబ్దమునకు ని 'కంధరోవారివాహేస్యా ద్గ్రీవాయామపికంధరా' విశ్వంకంధరదాన — మేఘమువలె దాతృత్వముగలవాఁడా, ని 'దానంగజమదేత్యాగే పాలనచ్ఛేద శుద్ధిషు' అనివి. దానవేధనధనతప్త. దాన — మదముతోఁగూడిన గజాసురుని, వేధన — బాధించుట

యనెడి, ఘన — ఘనముతోఁగూడిన, తప్త — దర్పముగలవాఁడా, ని 'తప్తోనద్యంతరేదర్పే కష్టా ర్త్యేషుప్యహంకృతౌ' అనిమే. తప్తకృతతారక, తప్త — తపింపఁబడినవానినిగా, కృత — చేయఁబడినటి తారక — తారకాసురుండు గలవాఁడా, తారకధామధామ. తారక — వెండితోఁగూడిన, ని 'తారో ముక్తాదిసంశుద్ధౌ. తరణే మౌక్తికశుద్ధౌ, తారంచాతిశయే త్రిష్వచ్ఛస్వరే ప్యన్యపదీరితం, ఋక్షాక్షిమధ్య యోస్తారా. సుగ్రీవగురుయోషితోః, బుద్ధదేవ్యాంయుతాతారా' అనివి. ధామ — ప్రకాశముగల, కైలాసమే. మకీయము వెండికొండయయిన కైలాసము యనియుఁ జెప్పనొప్పును. ని 'ధామజన్మప్రభా స్థాన, ప్రభావేషుఖనమ్ముసు' అని నానా. వారణరణరంగాంగదరిరాజిత. వారణ — నివారించుటగల, ని 'వారణంతు నిషేధేస్యా. ద్వారణశ్చమతంగజే' అనివిశ్వ. రణరంగ — యుద్ధభూమియందలి, రంగత్ — ఒప్పుచున్న, అరి — శత్రువులతోడి, రాజిత — ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, ఇచ్చట అరి రాజి — శత్రువులయొక్క సమూహముతో, ద + రాజిత — కోపముతోఁగూడి ప్రకాశించఁబడిన వాఁడా, అనియుఁజెప్పవచ్చును, ని 'దశబ్దః పుంసిసంభోగే నిశ్చయేకోపపుచ్ఛయోః' అని నానా. రాజితదారుదారు కావనవన. రాజిత — ఒప్పుచున్న, దారు — దేవదారువృక్షములుగల, దారు కావన — దారుకారణ్యమే, వన — పురసమీపమునఁగల తోటగాఁగలవాఁడా, ని 'వనం నపుంసకే. నీరనివాసాలయకానసే' అనిమే. ధీనధీన- ధీ — బుద్ధిగలవారిలో, ఇన — ప్రభువులైనవారికిని, అనఁగా బుద్ధివిశేషముగలవారికిని, ధీన — స్వాధీనముగానివాఁడా, వృషవాహన — వృషభమే వాహనముగాఁ గలవాఁడా, వాహన సోమశేఖరా. వాహన — వహించఁబడిన — అనఁగా ధరించఁబడినయనుట, ని 'వహాస్యాద్వృషభస్కంధే వాహేగంధవహేఽపిచ' అనిమే. సోమ — చంద్రుడే, శేఖరా — సిగయందుఁ బువ్వులదండగాఁగల యో సోమేశ్వరస్వామీ, అనియాశ్వాసాంతమునందుఁ గృతిపతి, సంబోధనము. అలం — పదయమకము. ఇదియేఛేకానుప్రాసము. 'గీ. అందనుప్రాసభేదంబు ♦ లైన శబ్ద, భవదలంకారమును మున్ను ♦ బ్రస్తుతింతు, నడర నెడలేక రెండు రెం ♦ డక్షరంబు, లెనయు నియమంబు ఛేక మా ♦ నెట్లటన్న' ఉదా. 'పంచ. స్ఫురత్కృపాబలప్రతాప ♦ భూతి ధైర్య భూధరా, ర్చిరంగ దానబుద్ధి వైఖ ♦ రిన్నరిన్నరిన్నుధా, హరున్నరున్నిరిన్నిరిన్మ ♦ హానలున్నలున్నమా, గురున్గురున్జయింతు వేఁద ♦ గున్నృసింహభూవరా' అని నరస. 'భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యం జనయుగ్మయోః. ఆవృత్తిర్యత్రసభ్యైశ్ఛేకానుప్రాసఇష్యతే' అనిప్రతా.

మా॥ గగనపుర జిగీషా ♦ కాలకూటాన్నతోషా
నిగమచర సువేషా ♦ నేకపుణ్యప్రభాషా
అగణితఫణిభూషా ♦ హార్యచాపామనీషా
విగతసకలదోషా ♦ విష్ణుటానన్యపోషా. 70

అ॥ గగనపురజిగీషా — గగన — ఆకాశమునందుఁగల, పుర — దానవులవైన మూఁడుపట్టణము లను, జిగీషా — జయింపనిచ్ఛగలవాఁడా, పూర్వ మొకప్పుడు దేవతలను నోడి యసురులు మయుని శరణుఁజొచ్చిరి. మయుఁడు వారికి మూఁడుపట్టణములను వేఱువేఱబంగారుతోను, వెండితోను, యినుము తోనుచేసి యవి యదృశ్యముగా సంచరించునట్లొనర్చి యిచ్చెను. అసుర లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవాదులను బాధించుచుండఁగా వారిప్రార్థనచే శివుఁడు ఆమూఁడుపట్టణములను దహించివైచెను

కాలకూటాన్నతోషా. కాలకూట – కాలకూటమను పేరుగల విషమే, అన్న – భోజనముగాఁగలిగి తోషా – సంతోషించుటగలవాఁడా, దేవతలును దానవులును సముద్రమును మథించునప్పుడు కాలకూటమనియు, హాలాహలమనియుఁ జెప్పఁబడు మహావిషమందుదయించఁగా దానిని శివుఁడు మ్రింగినందున శివునకు విషాహారము కలవాఁడను ప్రసిద్ధి కలిగినది. నిగమచరసువేషా. నిగమ–వేదములయందు, చర – సంచరించునట్టి, సువేషా – మంచిరూపములు ధరించినట్టివాఁడా, అనేక పుణ్యప్రభాషా. అనేక పుణ్య-సుకృతములతోఁగూడిన, ప్రభాషా – మంచిమాటలుగలవాఁడా, అగణిత ఫణిభూషా. అగణిత-ఎంచశక్యముగాని, ఫణిభూషా – పాములే సొమ్ములుగాఁగలవాఁడా, అహార్యచాపామనీషా. అహార్య-మహామేరువనెడి పర్వతమే, చాపా–విల్లుగాఁలగవాఁడా, మనీషా- సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞగలవాఁడా, విగతసకలదోషా. విగత – పోఁగొట్టఁబడిన, సకల – సమస్తమయిన, దోషా– పాపములుగలవాఁడా, విస్ఫుటానన్యపోషా. విస్ఫుట – స్పష్టమైన, అనన్య – అధికమైన, పోషా – రక్షించుటగలవాఁడా, ఈవృత్తమునకు లక్షణము. "ననమయయయుతంబై, నాగవిశ్రాంతియై యిట్లనుపమగుణమాలి♦న్యాహ్వయంబయ్యెధాత్రిన్" అలం. ఈపద్యమున నంత్యప్రాసము సెప్పఁబడినది.

క॥ మోహజ్వర భైషజ్యస, మీహితకైలాసరాజ్య ♦ మేదుర తేజా
జేహీయమానదానవ, బాహాధార్ష్ణ్య జ్య త్రిదివ ♦ పాలకపూజ్యా. 71

అ॥ మోహ............ తేజా. మోహజ్వర – అజ్ఞానమనెడు వ్యాధికి, భైషజ్య – ఔషధముగా, సమీహిత – కోరఁబడిన, కైలాసరాజ్య – కైలాసమనెడు దేశమున, మేదుర–చిక్కనైన – దట్టమైన, తేజా – ప్రకాశముగలవాఁడా, ని 'తేజః ప్రభావేదీప్తౌచ. జలేశు క్రేఽపి' అనిఅ. దీనికి నజంతమునుహలంతమునను రెండురూపములు కలవు. ఉదా. 'అనంతరత్నాయశ తేజ' అనివను. జేహీయ.........జ్య. జేహీయమాన – హరించుచున్న, దానవ – రాక్షసులయొక్క, బాహా – భుజబలముయొక్క, ధార్ష్ణ్య – దిట్టతనముతోఁగూడిన, జ్య – వింటినారిగలవాఁడా, త్రిదివపాలకపూజ్యా. త్రిదివ – స్వర్గమునకు, పాలక – కాపాడునట్టి యింద్రునిచేత, పూజ్యా – అర్చింపఁదగినవాఁడా.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాద లబ్ధలబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయమానమానసాత్రేయ, పండితమన్యైతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు తృతీయాశ్వాసము.

అ॥ ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహభూనస గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్యపౌత్ర, లక్ష్మాంబా కోటీశ్వర సుధీమణిపుత్ర, శిల్పవాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాది వివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిదాన; విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానమున తృతీయాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

చతుర్థాశ్వాసము

క. శ్రీరమణీరమణీయప, రీరంభస్నేహవిస్ఫు ♦ రితసాయక ని
ర్దారితసుమనస్సాయక, భూరికృపావేశ కంద ♦ పురసోమేశా. 1

అ॥ శ్రీరమ......సాయక, శ్రీరమణీ — లక్ష్మీదేవియొక్క, రమణీయ — సుందరమైన, పరిరంభ — ఆలింగనముతోఁగూడిన, 'ని. పరిరంభః. పరీరంభః. అ. పు. కౌఁగిలి' శ. రూ. ర. స్నేహ — ప్రేమచేత, విస్ఫురిత — చలింపఁబడిన విష్ణువే, సాయక — బాణముగాఁగలవాఁడా, నిర్దారితసుమనస్సాయక. నిర్దారిత — చక్కఁగా ఛేదింపఁబడిన, 'ని. దారితే భిన్న భేదితౌ' అ. సుమనః + సాయక — పుష్పములే బాణములుగాఁగల మన్మథుఁడుగలవాఁడా, 'ని. స్త్రియః సుమనసః పుష్పం. ప్రసూనం కుసుమమ్ సుమమ్' అ. 'శరేఖడ్గేచసాయకః' అ. భూరికృపావేశ — భూరి — విస్తారమయిన, కృపా — దయతోఁగూడిన, ఆవేశ — మైమఱచుటకలవాఁడా, కందపురసోమేశా — కందుకూరనుపట్టణమునఁగల యో సోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసాదియందుఁ గృతిపతికి సంబోధనము. ఇందు లక్ష్మీదేవియందనురాగముగల విష్ణువు శివునకు హస్తగతుఁడై యుండెనుటచేత పరికరాలంకారము. "క. సాకూతములై సఫలత, చేకొన్న విశేషణములు ♦ చెలఁగఁబరికరం, బై కృతుల వెలయుచుండు" కా. సం. 'రమణీ రమణీయ' యమకాలంకారము. 'సాయక-సాయక-వేశ-సోమేశా' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ సంపద్వ్యక్తియగు లక్ష్మీదేవియొక్క యాలింగనమునంగిచ్చగల విష్ణుమూర్తియే బాణముగాఁగలవాఁడవును, మన్మథుని సంహరించినవాఁడవును, అధిక దయామయుఁడవును, అయిన యో కందుకూరు సోమేశ్వరస్వామీ.

తే॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహుఁడైన
పులహుఁ డిట్లని పల్కె నా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడ వాక్యవై ♦ చిత్రిమెఱయ. 2

అ॥ అవధరింపుము — వినుము, తత్త్వ......హుఁడు. తత్త్వవిద్యా — వేదాంతశాస్త్రమునందలి, వివేక — జ్ఞానముచేత, దళిత — భేదించఁబడిన, కామాది — కామముమొదలగు, రిపువర్గ — అరిషడ్వర్గముయొక్క, అనఁగాఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మదమత్సరములయొక్క యనుట. కలహుఁడు — పరస్పర వివాదముగలవాఁడు, 'ని. అ స్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహవిగ్రహౌ' అ.

ఐన పులహుండు — అయినటువంటి పులహుండను నామధేయముగల బ్రహ్మ, ఆ భూవరేణ్యశేఖరుని తోడన్ — రాజులలో శ్రేష్ఠుండయిన యాధర్మశీలునితో, వాక్యవైచిత్రి మెఱయన్. వాక్య—మాటల యొక్క, వైచిత్రి — ఆశ్చర్యము, మెఱయన్ — ప్రకాశించుచుండఁగా, ఇట్లని — ఈవిూఁద జెప్పెడువిధముగా, పల్కెన్ — చెప్పెను, ఇందు 'కలహుండు — పులహుండు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ వేదాంతవిద్యా జ్ఞానసమృద్ధిచేతఁ గామక్రోధ లోభమోహ మదమత్సరములను నరిషడ్వర్గమును జయించినవాఁడయిన పులహుండు శ్రేష్ఠుఁడయిన యాధర్మశీలభూపాలున కీవిధముగాఁ జెప్పనారంభించెను.

క॥ ఆరీతి నతఁడు దివిష, న్నారీతిలకంబుతోడ ♦ ననువుగ సురతా
పారవ్యాపారశ్రీ, పారగభావమున భ్రాంతి ♦ పడి వర్తిలుచున్.

అ॥ అతఁడు — ఆనిరంకుశుఁడు, ఆరీతిన్ — ఆప్రకారముగా, దివిషన్నారీతిలకంబుతోడన్ — దివిషన్నారీ — దేవతాస్త్రీలలో, తిలకంబుతోడన్ — ప్రకాశించుచున్నట్టి యాగంభతోఁగూడి, తిలకము శ్రేష్ఠవాచకము. అనువుగన్, తగినట్లుగా, సురతా......మునన్, సురత — సంభోగము యొక్క, అపార — ఆవలిదరిలేని — అంతములేని, వ్యాపార — ప్రవర్తనముయొక్క, శ్రీ-సంపదయొక్క పారగ — ఆవలిదరిఁజేర సంచరించునట్టి, తుదముట్టనడచునట్టి, భావమునన్ — అభిప్రాయముతో 'ని. భావః సత్తాభిభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మసు' అ. భ్రాంతిపడి — భ్రమించినవాఁడై, వర్తిలుచున్ — ప్రవర్తించుచు, ఇందు 'అపారవ్యాపారశ్రీపారగ' అని రేఫము పలుమారు చెప్పంబడుటచేత వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆ నిరంకుశుఁడావిధముగా సురకాంతతోఁ గలసి తుదితెగని సంభోగవాంఛతోఁగూడిన భ్రమగలవాఁడై ప్రవర్తించుచు.

వ॥ ఒక్కనాఁడు తనతోఁ గ్రీడింపఁ ద్రిదివంబున నుండి వచ్చిన నయ్యచ్చరలేమ యుందానును విలాసార్థంబుగఁ బురంబు వెడలి.

అ॥ ఒక్కనాఁడు — ఒకదినమున, తనతోడన్ — తనతోఁగూడి, క్రీడింపన్ — విహరించుటకు, త్రిదివంబుననుండి — దేవలోకమునుండి, ఇచట నవర్ణకముగూర్చి "నూఁ ఉండిపదంబు హెంటుగున్ వలనకందువర్ణకమట్లు నవర్ణకంబునను" ప్రౌ. వ్యా ఉదా 'క. సనత్కుమారుఁడు మహికిం, జనుదెంచె బ్రహ్మలోకం, బుననుండి' భాగ వచ్చిన + అయ్యచ్చరలేమయున్ — ఏతెంచిన యా యప్సరోంగనయును, తానును — ఆనిరంకుశుఁడును, విలాసార్థంబుగన్ — స్త్రీపురుషులయొక్క శృంగారచేష్టల నిమిత్తము, 'ని. విలాసోహావభేదేస్యా. ల్లీలాయామపిపుంస్యయమ్' మే. 'అర్థోభిధేయ రైవస్తు ప్రయోజననివృత్తిషు' అ. పురంబువెడలి — ఆపట్టణమునుండి బయలుదేఱి,

చతుర్థాశ్వాసము

—: రంభానిరంకుశు లుద్యానవనమునకుం జేరుట :—

సీ॥ సరసీరుహానవీన ♦ తరసీధురసపాన, భసలసుందరగాన ♦ భాసమాన
మసమానసహకార ♦ లసమానఫలవార, సనమాదరశుమార ♦ సమదకీర
మవనాదరణదార ♦ పవనాలసవిహార, భవనాగవిస్ఫార ♦ భవ్యహార
మవమానలవదూర ♦ పవమానసంచార, భవమాంద్యవిస్తార ♦ ఫణివిహార

తే॥ మంచితవిహంగమము రాజ ♦ హంసచంచు, దళితఫలసారజలపూర ♦ మిళితఫలిత
కలితఘనశాలినవశాలి ♦ ఖండమండ, లావరణదీవ్యమాన ము ♦ ద్యాన మొకటి. 5

అ॥ సరసీ......మానము. సరసీరుహ — తామరపువ్వులయొక్క, నవీనతర — నూతనమయిన, క్రొత్తదియైన, సీధురస— మద్యమును, 'ని, మధ్వాసవో మాధవకో. మధుమాధ్వీకమద్యయోః, మైరేయ మాసవః సీధుః. మేదకో జగలః సమా' అ మధ్వాసవః-మాధవకః-మధు-మాధ్వీక. ఇవి మధుకపుష్పోద్భవమద్యమునకును, మైరేయం-ఆసవః-సీధుః. ఇవి యిక్షుశాకాదిజన్యమద్యమునకును, మేదకః-జగలః-ఇవి సురాకల్కమునకును, అర్థములు. ఇచట 'సీధుః-శీధుః' అని రెండురూపములు కలవు. 'ని. మదిరా మధు మైరేయం శీధుః కాదంబరీత్యిరా' ధనం. పాన — ఆస్వాదించుచున్న, భసల — తుమ్మెదల యొక్క, సుందరగాన — చక్కనిసంగీతముచేత, భాసమానము— ప్రకాశించుచున్నదానిని, అసమా... కీరము. అసమాన — సమానములేని, సహకార — మిక్కిలి పరిమళముగల తీయమామిడిచెట్లయందు 'ని. సహకారోఽతిసౌరభః' అ. లసమాన — ఒప్పుచున్న, ఫలవార — పండ్లయొక్క సమూహము చేత, సన్మాదర — సన్మానముతో సహితమయిన, శుమార — ఎల్లప్రాయముగల, సమదకీర — సంతోషముతోఁ గూడిన చిలుకలుగలదానిని, "ని. ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రమోదామోదసమ్మదాః" అ. అవ...హారము. అవనాదరణ — అవనియందు గౌరవింపఁబడనిదయిన, అనఁగా నతిశయింపనిదైనయనుట. దార — చీల్చుచుండెడు, 'దౄ. విదారణే, ధాత్వ, పవన — వాయువువలన, అలస — మాంద్యముతోఁగూడిన స్వభావముతో, విహార — సంచరించుచున్నవారికి, భవన — ఇండ్లు గాఁగల, 'ని. భవనాగారమందిరమ్' అ. అగ — వృక్షములయొక్క, వ్యు. నగచ్ఛతీత్యగః. 'ని. శైల వృక్షానగావగౌ' అ. విస్ఫార — విశాలమయిన, భవ్య — శుభకరమయినట్టి, హారము- మనోహరమయినదానిని, వ్యు. 'హ్రియతే చిత్తమనేనహారః' అవ.....విహారము. అవమాన — తిరస్కరింపఁబడి, లవ — లేశములైన, తునకలయిన, దూర — దవ్వుగల, పవమాన — వాయువులయొక్క, 'ని. నభస్వద్వాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః, అ. సంచార — తిరుగుటవలన, భవ — పుట్టిన, 'ని. భవ స్సత్తారుద్రగర్భ ప్రాప్తిసంసారజన్మసు' నానా. మాంద్య — జడత్వముచేత, విస్తార — ఎక్కువయైన, ఫణి — సర్పములయొక్క. 'ని. కుండలీ గూఢపాచ్చక్షుశ్శ్రవాః కాకోదరః ఫణీ' అ. విహారము — సంచారముగలదానిని, 'ని. విహారో భ్రమణేస్కంధే లీలాయాంసుగతాలయే' మే. అంచిత — ఒప్పుచున్న, విహంగమము — పక్షులుగలిగినదానిని, 'ని. ఖగేవిహంగ విహగ విహంగమ విహాయసః' అ. రాజ...మానము, రాజహంస — ఎఱ్ఱనికాళ్లును ముక్కును గలిగి తెల్లగానుండెడు రాయంచల యొక్క, "ని. రాజహంసస్తుతే చంచు చరణై ర్లోహితైస్సితాః" అ. చంచు — ముక్కులచేత, "ని., చంచుస్త్రోటిరుభే స్త్రియా" అ. దళిత — భేదించఁబడిన, ఫల — పండ్లయొక్క, సారజల—రసమనెడు

నీటియొక్క, "ని. సారోబలేస్థిరాంశేచ మజ్జిన్పుంసిజలేఘనే" . మే. పూర – ప్రవాహములతో, మిళిత – కూడినవై, ఫలిత – పండియున్న, 'ని. ఫలితా పక్వదారితా" నానా. కలిత – పొందఁబడిన, "ని. కలితం విదితాప్తయోః" విశ్వ. ఘనశాలి – గొప్పతనముతో నొప్పుచున్న, నవశాలి – నూతనము నైనవరిధాన్యములుగల, ఖండ – సగపాలుగల - అర్ధభాగములుగల, మండల – దేశముయొక్క, అనఁగాఁజతురస్రమైన భూమియొక్కయనుట. ఆవరణ – కట్టతోఁగూడియున్న దీవ్యమానము – బాగుగాఁబ్రకాశించుచున్న దానిని, ఉద్యానము – ఊరిదాపుననుండి సకలజనులకు భోగార్హమయిన తోట. "ని. పుమానాక్రీడ ఉద్యానం రాజ్ఞః సాధారణంవనమ్"అ. ఇచట నుద్యానమనుహల్లుకు ఉప్రత్యయమువచ్చినది. సూ. "స్యాదమహతాం విభక్త్యసోశ్చము" శబ్దవిం. ఒకటి – ఒకదానిని, ఇచట ద్వితీయకుఁబ్రథమ చెప్పఁబడుటకు 'సూ. ఇతరత్రచ ద్వితీయాతస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్' నన్న. 'సూ. క్వచిదన్య విభక్త్యర్థే ప్రథమాః ప్రదృశ్యతే' అథ. ఈసీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్యప్రాసములు గలుగఁజెప్పినాఁడు. ఎత్తుగీతియందు 'మిళిత-ఫలిత-కలిత' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'ఘనశాలినవశాలి – ఫలసారజలపూర – దీవ్యమానముద్యానము, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ తామరపువ్వులనుండి యప్పుడే వెడలుచున్న మద్యమును బానముసేయుచున్న తుమ్మెదలయొక్క మాధుర్యములగు పాటలచేత నొప్పిదమైనదియును, సాటిలేని యధికపరిమళముగల తియ్యమామిడిచెట్లయందలి ఫలములను భుజించుచు సంతోషముతోనున్న చిలుకలగుంపులు గలదియును వృక్షాములతోదట్టమయిన దానియందెక్కువగాఁ జొరశక్యముగాక భేదించుకొనుచు వచ్చుచుండెడు వాయువులవలని మందగమనముతోఁ దత్ప్రదేశమున సంచరించువారలకు గృహాముపలెనుండి యానందమును గలిగించుచున్న గొప్పవృక్షములతో రమ్యమైనదియును, దూరమునుండి చిన్నచిన్నవిగావచ్చుచున్న చల్లనిగాడ్పుల వరుసలయొక్క గమనమువలన నేర్పడిన మాంద్యభావముచేత నతిశయించిన త్రాఁచుబాములయొక్క విహారము కలదియును, మధురఫలములు గల వృక్షములపైనుండిన రాజహంసలు పరిపక్వములయిన ఫలములను దమ ముక్కులతోఁబొడుచుచుండఁగా స్రవించి వాగులైపాఱుచుండెడు నీటివలనఁ దమకుఁదామె వృద్ధియై పండినవడ్లు గలిగి చుట్టును గట్టుతోనున్న పల్లపుభూమి సగపాలు గలదియును, అయి యలరారుచున్న భోగార్హమయిన యొక గ్రామసమీపవనమును.

తే॥ చూచి యచ్చోటిమహిమకుఁ ♦ జోద్యపడుచు,
ముమ్మరంబుగఁబూఁదేనె ♦ మునురు గురియ
నచ్చతర గుచ్ఛములమీఁద ♦ నళులు గ్రమ్మ,
దెప్పరంబగులేఁదీఁగె ♦ చప్పరమున. 6

అ॥ చూచి – కనుగొని, ఇచట రెండుపద్యములను గలిపి యన్వయించుటకు 'సూ. పద్యంబులకుఁ గులకంబగు' ప్రౌ. వ్యా. 'సూ. క్వచిత్కులక సంబంధోఽప్యత్రనాహితకృద్భవేత్, ఆఖ్యాహారస్య సంయోగ. స్త్వత్రైవ సుఖావహః' అథ. ఉదా "తానొకపండువెచ్చెరకన్" "కొనివచ్చెదు" భార, అచ్చోటిమహిమకున్ – ఆప్రదేశమునందలి గొప్పతనమునకు, చోద్యపడుచున్ – ఆశ్చర్యమును జెందుచు, ఇచట 'చోద్యపడుచు' అనుటకు 'సూ, ఆదంతపాదిశబ్దేషు ప్రత్యర్థేబిందు

లోపకా వర్ణకస్యాత్రకథితా క్వచిత్సుకవిసమ్మతేః' అథ. ముమ్మరంబుగన్ — అధికముగా, పూఁదేనె. పుష్పములయందుఁగల మధురరసముయొక్క, ఇచట 'పూఁదేనె' అనుటకు 'సూ. శబ్దానామాదిభాగేషు యాతనత్వాదిబోధకాః ఏకద్వివర్ణశబ్దాస్స్యు రర్థభేదేఽపిచక్వచిత్" అథ. ముసురు — ఎడతెగని వర్షము, కురియన్ — వర్షించఁగా, అచ్ఛతర — తెల్లనివయిన, గుచ్ఛములమీదన్ — పూగుత్తులపైన, అళులు — తుమ్మెదలు, క్రమ్మన్ — వ్యాపింపఁగా, దెప్పరంబు — అశక్యము, అగు లేఁదీఁగె — అయినట్టి లేఁతతీఁగలయొక్క, చప్పరమునన్ — చలిపందిరియందు, ఇందు 'అచ్ఛ గుచ్ఛ' అనుప్రాసాలంకారము. 'పూఁదేనెముసురుగురియ' ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ చూచి యచ్చటఁ గలవిశేషముల కచ్చెరువందుచు నెడతెగక కురియుచున్న పూఁదేనె సోనలకు పైఁపఁ జాలక తెల్లని పూఁగుత్తులమీఁద వ్యాపించిన తుమ్మెదలతో నతిశయించియున్న యొక లేఁతతీఁగెలుఁగల చలిపందిరియందు.

—: రంభా నిరంకుశుల సురతకేళీవర్ణనము :—

సీ॥ వదనచత్వర విసృ ♦ త్వరరసజ్ఞారవో, న్నిద్రతాదిక్కూల ♦ ముద్రుజంబుఁ
గనకకంకణఝణ ♦ త్కారసముత్పాత, పంచాంగుళప్రియం ♦ భావుకంబు
మధురాధరోష్ఠవ ♦ మంతాన్నిపీడనో, ద్ధత్యానుకంపామి ♦ తంపచంబు
సజ్ఞాతపూర్వర ♦ త్యైన్నత్య పునరుప, క్రమణయాచ్ఞావచో ♦ భ్రంలిహంబు
తే॥ గాఁగ సురతంబు నల్పి యం♦క్కమలముఖియు, నామహీసురసూనుండు♦ నంతఁ జాల
నలసి వలయితదివ్యాంబ♦రావృతాంగు, లగుచుఁ దమచేఁతలకుఁ దామె♦ నగుచునుండి. 7

అ॥ వదన...జంబున్. వదన — ముఖముయొక్క, చత్వర — ముంగిలియందు, "ని. చత్వరం స్థండిలేంగణే" విశ్వ. విసృత్వర — ప్రసరించుచున్న, "ని. విసృత్వరో విసృమరః ప్రసారీచ విసారిణి" అ. రస — అమృతమును, "ని. శృంగారముఖ్యమధురాది సువర్ణకేతో, నిర్యాస రాగ గరళ ద్రవ పారదేషు, ఆస్వాదనధ్వని సుధాంబురసాఖ్యధాతు, ష్విష్టో రసోఽధరసనా ధరణీ రసా స్యాత్" నావా. జ్ఞ — తెలియఁజేయఁజేయునట్టి, ఆరవ — రతికాలమునందు గొంతునఁ గలిగెడు గుబగుబ యను ధ్వనివలన, ఉన్నిద్రతా — మేలుకొనియుండుట, జాగరూకత గలిగియుండుట. ఇచట 'ఉన్నిద్రతా' అనుటకు 'సూ. త్వతలో ర్గుణవచనస్య, సిద్ధాం. వ్యా. శుక్లాయాభావః శుక్లత్వం. శుక్లతా. త్వ తలో రితి, త్వప్రత్యయే తల్ప్రత్యయే చ పరే గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచినః పుంవత్త్వం వక్తవ్య మిత్యర్థః. దిక్కూలముద్రుజంబున్ — దిశలయొక్క దరులనొరయునదియును, అనఁగా దిగంతముల వఱకు [illegible] గల కంఠధ్వని యనుట. కూలముద్రుజ మనునది యేకపదము 'కూల ముద్రుజ తీతి కూలముద్రుజః' 'సూ. ఉది కూలే రుజి వహోః' ఇతిఖచో 'అరుర్ద్విష' దిత్యాది నాముమాగమః. 'ఉదా. కుర్వన్ సరిద్వారిసకూలముద్రుజమ్' రావ. "సరితాం కూలముద్రుజాః" రఘు. "దిక్కూలముద్రుజాటోపాః" ప్రతా. కనక......కంబున్. కనకకంకణ — సువర్ణమయమైన హస్తాభరణములయొక్క, ఝణత్కార — ఝణఝణయనెడి ధ్వని చేయుచు. సముత్పాత — పైనఁబడుచున్న, సం + ఉత్ + పాత — సముత్పాత. అని తెలియవలెను. పంచాంగుళ — హస్తములయొక్క, ప్రియంభావుకంబున్ — ఇష్టమును గలుగఁజేయు

చున్నదియును, అనఁగా నొండొరులపై హస్తము లుంచఁబడుచున్నయట్టి సుధ......చంబుల్. ... తియ్యనైన, అధరోష్ఠ — క్రిందిపెదవియొక్క, సమంతాత్ — అంతయును, నిపీడన — బాగ ... అన్న, అనఁగా నధరామృతపానము సేయుచున్నయనుట, ఔద్ధత్య — మదించినతనముచేతను, అతి ... చేతను, అనుకంపా — దయచేతను, మితంపచంబుల్ — మితిగాఁకల్యమైనట్టియును, ఇచట 'ఏకస్పచ' శబ్దమునుగూర్చి 'సూ. పరిమాణేపచః' 'మితనఖేచ' సి. కౌ. "ఉదా. ప్రోణంపచాస్తత్ర ... " రాఘ. అజ్ఞా......లిహంబుల్. అజ్ఞాత — అల్పముగాఁ దెలియఁబడిన, "తత్సా దృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రశస్తి ర్విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ప్రకీర్తితాః" పూర్వాతి — ప్రథమసంభోగముయొక్క, ఔన్నత్య — అధికముచేత, అనఁగా మొదటికలయిక బొత్తిగాఁ దెలియకుండుటచే ననియర్థము. పునరుపక్రమణ — మరల నారంభించుటకు, యాచ్ఞా — అడుగుటయనెడు, వచో — వాక్యములయొక్క, అభ్రంలిహంబుల్ — ఆకాశము నాస్వాదించుట కలిగినట్టియును, అనఁగాఁ బునస్సంగమమునకుఁ బ్రార్థించుచున్న మాటలయొక్క ధ్వని యాకసము నంటుచున్నదనుట. కాఁగన్ — అగునట్లుగా, సురతంబుసల్పి — సంపర్కము చేసి, అక్కమలముఖియున్ — పద్మమువంటిముఖము గలదయిన యారంభయును, ఇచట 'అక్కమలముఖి' అనుచోట "సూ. ఇదమదసేతద్వ్యతచ్ఛబ్దాశ్చద్విస్త్రాన్వయే బహుశంప్రహస్వం ప్రపద్య దీర్ఘాద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" నన్న. "ఊష్మరేఫాన్వినా ద్విత్వమయుక్తస్యహలోమతః, ఋకారంచవిముచ్యస్యా ప్రాప్తేణానాంద్విత్వసంగతిః" అథ. ఆమహీసుర తనయుండున్ — బ్రాహ్మణునికొడుకయిన యానిరంకుశుఁడును, అంతన్ — అంతట, చాలన్ + అలసి — ఎక్కువగా బడలినవారై, వల......గులు. వలయిత — చుట్టును జుట్టఁబడిన, దివ్యాంబర — మనోహరమయిన వస్త్రములచేత, ఆవృత — ఆవరింపఁబడిన, చుట్టుకొనఁబడిన, అంగులు — శరీరము గలవారు, అగుచున్ — అయి, తమచేఁతలకున్ — ఆయిరువురు చేసినపనులకు, తామె — వారంతట వారే, నగుచునుండి — నవ్వుకొనుచునుండి, ఇందు 'వదన...జంబు' 'పునరుప...లిహంబు' అనుక్తవిషయస్వరూపోత్ప్రేక్ష. "క. ఫలతను హేతుత వస్తుత, నలరెడు సంభావనంబు లగు నుత్ప్రేక్షల్, తొలిరెండును సదసద్విష; యలు కథితాకథితవిషయ యంతిమయు నగున్" అలం. సా. సం. ఈపద్యమంత్యానుప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినది. ఉదాత్తాలంకారమును. "ఉదాత్తం వస్తుతః సంపత్, మహతాం చోపలక్షణమ్" కా. ప్ర. 'ఉత్సాహభావమును. క. అత్యున్నతలోకోత్తర, కృత్యంబులు సేయవేఁడి కృతకృత్యు విలన్, నిత్యముఁ దలఁచు ప్రయత్నం, బత్యంతోత్సాహ మయ్యె" కా. సం. "వదన...జంబు" ఇత్యాదులచే సంభోగావస్థ వర్ణింపఁబడియున్నది. "అనుకూలే నిషేవేతే. యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగఉదాహృతః" ఉదా. త్వం ముగ్ధాక్షి వినైవ కంచులికయా ధత్సే మనోహారిణీం, లక్ష్మి మిత్యభిధాయిని ప్రియతమే తద్వీటికాసంస్పృశి, శయ్యోపాంతనివిష్టసస్మితముఖీనేత్రోత్సవానందితో, నిర్యాతః శనకై రలీకవచనోపన్యాస మాలీజనః" అమరు. "గాఢాలింగన పీడనస్తనతటంస్విద్యత్కపోలస్థలం, సందష్టాధరముక్తసీత్కృత మభిభ్రాంతభ్రుస్నృత్యత్కరం, చాటుప్రాయవచో విచిత్రమణితం ఘాతైరుతైశ్చాంకిత, వేశ్యానాంధృతిధామపుష్పధనుషః ప్రాప్నోతి ధన్యోరతమ్" శృం. తి. రంభానిరంకుశులు సంభోగముచే నలసియుండి రనుటకుదా. "మహాస్రగ్ధర. ఒకనాఁ డా ప్రామాంకురోఘం బురుకుసుమకుడుం గోదరశ్రోణితల్ప, ప్రకరంబై కాంత్రుచేముం స్వత్తులఁ బదరిపైఁ ప్రాఢివాటించినిట్లా, ర్పకవొట్టన్ డస్సి వీరా యితమరిమటితా రెట్లొమున్నట్లయ్యా నా యికలం గందర్ప డోటం బెటేఁగితమివీఁ వేసెనానంటితోటన్" ఆము. మఱియు

"ఈషత్కంపపయోధరం గురుకటీ ప్రాంత ప్రహారాద్భుతం, స్విద్యద్గాత్రలతానేక హాస్యసరసం పంకేరుహాక్ష్యా విదం, వారంవారమియః ప్రహారసుభగం సంసిద్ధనైపుణ్యసాధకం, కించిద్ధ్వస్తనితంబదేశనఖరం ధన్యోరతం సేవతే" శాఙ్గ. ఈపద్యము పెద్దనామాత్యుని "సీ. సహసాసముత్పన్న సదస్త్ర పరిరంభ" యను పద్యము వలె నుండలేదని యొకరనిరి. శ్రీనాథుని "సీ. పతిపాణిపల్లవ♦చ్యుతనీవిబంధన, స్త్రీశ్రీ నీలా హస్త♦ పరిహాసము" అనుపద్యము ననుసరించియే యొక్కసారి విసరకును. పెద్దన్నగారును, ఆంధ్రకవిత్వాగ్రేసరాదికవులును ఒకొక్కొక్క సీసమును రచించినవారని లోకవిదితము. ఇందుచేతనే యాశ్వాసమున 61 వ పద్యమును జూచినచో యీకవియొక్కటి రసపుష్టిముగా వ్రాయఁగలిగెనని మనముఁ దెలిసికొనుచున్నది.

తా॥ ముఖమునుండి వ్యాపించుచున్న యుచ్ఛ్వాసమును దెలియఁజేయుచున్న రతికాలమున గొంతునఁ గలిగెడు గుబగుబధ్వనివలన జాగరూకత వహించియున్న దిగంతములు గలదియును, కాంచనమయము లగు హస్తాభరణములయొక్క ఝణఝణయనెడు ధ్వనులతో నొండొరులపైఁ బడుచున్న హస్తములవలన స్నేహమును బుట్టించుచున్నదియును, తీయని యధరామృతపానము నెక్కువగాఁ జేయుటవలనఁ గనికరముతోఁ గూడి మిక్కిలి పక్వమైన మోవిగలదియును, ప్రథమసంభోగాతిశయము బాగుగాఁ దెలియకయుండుటచేత మరల నారంభించుటకుఁ బ్రార్థించుచున్న పలుకులయొక్క ధ్వని యాకసము నంటుచున్నదియును, అయిన సంభోగమునుజేసి యానంథయును నిరంతరసుఁడును జాలశ్రమ నొంది యందమైన తమవస్త్రములను మొలచుట్టుఁ జుట్టుకొని యాయిరువురు చేసినపనులకుఁ దమలోఁ దామే నవ్వుకొనుచుండిరి.

ఉ॥ జారినకుంతలంబులు పొ♦సంగఁగదువ్వుచుఁ జల్వపయ్యెదన్
దోరపుఘర్మబిందువులు♦ దూలఁగ వీవుచు వీడియంపుఁ గ
ర్పూరపువాసనల్ దిశలఁ♦ బొల్పడ నించి మనోభవాహవో
దారకళావిశారదుఁడ♦ వౌదువురా యని తన్ను మెచ్చుచోన్ 8

అ॥ జారినకుంతలంబులు — ముడివీడినతలవెండ్రుకలు, 'ని. చికురః కుంతలోవాలః కచః కేశః శిరోరుహః' అమ. పొసంగఁగన్ — ఒప్పునట్లుగా, దువ్వుచున్ — నున్నఁగాదువ్వికొనుచు, చల్వపయ్యెదన్ — ధౌతవస్త్రముయొక్క మైజారును, తోరపుఘర్మబిందువులు — అధికమయిన చెమటబొట్లు, 'ని. ఘర్మోనిదాఘః స్వేదః' అ. తూలఁగన్ — చలించునట్లు, వీవుచున్ — విసరికొనుచు, అనఁగాఁజెమటయారునట్లు విసరికొనుచుననుట, వీడియంపుఁ గర్పూరపువాసనల్ — తాంబూలముయొక్క కప్పురముతోఁగూడిన పరిమళము, ఇచట 'వీడియంపుఁగర్పూరపు' అనుచోట్లఁ బుగాగమమును గూర్చి ."సూ. సామానాధికరణ్యేతు ♦ బహుత్వాక్షేపకేఽపిచ, మువ్వోర్బవేతాం ప్రంప్వాఖ్యావాదేశావక్రోసర్వదా' అథ. దిశలన్ — దిక్కులయందు, పొల్పడన్ — వ్యాపింపఁగా, నించి — నిండింపఁజేసి, మనో......దవు. మనోభవ + ఆహవ — మన్మథునియొక్క సంగరమునందు — సంభోగమునందు, ఉదార — అధికమయిన, 'ని. ఉదారోదాతృమహతో' అ. ఉదా. 'ఉదారంమతయః' సం. బిల్హ. 'ఉదారకీర్తేః' కిరా. కళా — విద్యయందు, 'ని కలా స్యాన్మూలరై వృద్ధౌశిల్పాదా వంశ

మాత్రకే? మే. వికాసమందవు — చేస్పెదివి, కామపురా — అయియున్నావు సుమా, అని — ఇట్లుపలు కుచు, తన్నున్ — అతనిని, మచ్చరోక్తిన్ — గ్రసింపనున్న సమయమున. ఇందు మొదటిపాదమున 'జాలిన' అనుపదము శ్లేషముగా నున్నది కొందఱు దీనిని శకటరేఫముగా వ్రాయుచున్నను ఈగ్రంథ కర్త రెండురూపములతో నిష్పత్తియునుఁ బ్రయోగించిన ట్లూహింపవలసి యున్నది. (స్వ 21-69చూ) 'ని. జాఱు — పలాయితుఁడవు, ముడివీడు. కాలైను మాలైనను జాఱు నిశ్శ్రుజాఱు' ఆం. దీ. 'జాఱు— పలాయితుఁడవు' ఆం. దీ. ఆంధ్రపదపారిజాతము మున్నగు నిఘంటువులయం దీరెండురూపములు కన్పట్టుచున్నవి. 'ని. జాఱు (క్రి. జాఱు) గళితము, జాఱుట. పలాయనమగుట. వదలిపోవుట. 'జాఱు ముడి. కేశబంధవిశేషము' ఆం. ప. పా. "ని. జాఱు. పలాయితుఁడవు. ముడిపీడు' శ. ప. పా. ఉదా. 'వ. జాఱు కొప్పులం దొరఁగువిరిగుత్తులతో' వసు. వ్యా. జాఱు......రంగు, జాఱుకొప్పులం దొరఁగు — జాఱుసిగలవల్లనుండి రాలుచున్న, చతు. 23. 'మ. తన్నులమాత్రంబులు వ్రాక తుంపురులుగా జాఱన్' వసు. వ్యా. తుంపురులుగాజాఱన్ — శీకరములుగా జాఱను, మంచో యనన్ — హిమమా యనునట్లుగా జాఱనని సంబంధము. (వసు. 93 పు) మఱియు నాలుగవపాదమున 'ఉదాత్త' శబ్దము నందలి 'ఆ, వర్ణమునకును 'జా' వర్ణమునకును యతి చెప్పఁబడినది. దీనిని నిత్యసమాసయతి యందురు. 'తే. పదము విభజించి చెప్పఁగా ♦ స్పష్టనియమమును, నవ్యశబ్దంబుఁ గాని విగ్ర♦హంబుఁ జెప్ప, నదియె నిత్యసమాసమై ♦ యతులఁ గృతుల, నంటి సంధిలిపచ్చహా ♦ ర్లమునవింతి' సులు. ఈపద్యమును 'మెచ్చుచోన్' అనుటకుదా. 'ఋ. శిరము చోచ్చినామపాదంబునన్, నోలఁగంట్రోచ లతాంగి' పాం. 'సీ. దేవిఁ గాఁ బ్రీతితోఁ జని సేఁగాంచితి, ననియున్న చోవిభా♦త్రుసము నిచ్చి, పాడిమువిఘున్నమా♦పాలింప' భార. స్వభావోక్త్యలంకారము 'స్వభావోక్తిస్సౌ చారుయథావస్తువర్ణనమ్' ప్రతా.

తా॥ సంభోగకాలమున ముడివీడినశిరోజములు చక్కఁగా ముప్పుకొనుచు ముసిఁడిచే పయ్యెదతో నొడలిచెమ్మటచుక్కలు లాఱునట్లు విసరికొనుచు, తాంబూలముయొక్క సువాసన దిశలయం దంతటను వ్యాపింపఁగా నతనితో నుంతవిద్యయందుఁ జాతుర్యముగలవాఁడవు నీతో నెవ్వరు సరిరా రని పొగడుచున్న సమయమున.

—: నిరంకుశుఁడు నారదునింగాంచి రంభతోఁ బ్రశ్నించుట :—

వ॥ యథేచ్ఛగా నభోమార్గమునం జనునారదునింగాంచి యాచిగురుఁబోఁడి కతం డిట్లనియె. 9

అ॥ యథేచ్ఛగాన్ — ఇష్టమువచ్చినట్లుగా, 'యథాసాదృశ్య, ఇత్యవ్యయీభావః' 'ని. ఇచ్ఛాకాంక్షాస్పృహేహాతృడ్వాంఛాలిప్సామనోరథః' అ. నభోమార్గంబునన్ — ఆకాశపథమున, చను నారదున్ — పోవుచున్న నారదుఁ డను మహర్షిని, కాంచి — చూచి, అతండు — ఆనిరంకుశుఁడు, ఆచిగురుఁబోఁడికిన్ — ఆదేవవేశ్యతో, ఇచట 'చిగురుఁబోఁడి' అనుటకు 'సూ. అలయఁబోఁడిత్యాదు లుపమాన పూర్వపదకర్మధారయంబులు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'మ. చిగురుంబోఁడి యెఱుంగుదే' కళా. ఇట్లనియెన్ — ఈచెప్పఁబోవుతీరునఁ బలికెను, ఇందు 'ఆచిగురుఁబోఁడికతండిట్లనియె' అనుచోట షష్ఠీవిభక్తియగుటకు "సూ. షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకంబొక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్త్యర్థములనుమాఱుగా. వర్తదర్థంబులం జూపట్టెడి' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా 'అంగపతికెదిరించెన్' కళా.

సీ॥ కారుణ్యరసవృష్టిఁ ♦ గమనీయతనుయష్టి, చిగిరించె నా జటా ♦ శ్రీ దలిర్ప
నమృతఘనీభావ ♦ మనఁగ నొప్పువిభూతి, ధవళితాంగము కీచి ♦ దివిఁ జెలంగ
హస్తాంబుజంబుపై ♦ నానుపూర్వ్యపరంపర నాఁగ రుద్రాక్ష ♦ మాల తనర
సముదంచితానంద ♦ జలధి ఘూర్ణిలుమాడ్కి, మారుతాహతిచేత ♦ మహతి మ్రోయ
తే. ప్రకటతేజో విశేషంబు ♦ బాలసూర్య, సృష్టిగావింప నయనసం ♦ తుష్టి గాఁగ
నరుగుదెంచుచున్నవాఁ ♦ డభ్రవీథి, నీతఁ డెవ్వాఁడు దివిజపూ ♦ ర్ణేందువదన. 10

అ॥ దివిజపూర్ణేందువదన — నిండుచందమామవంటి మోముగల యో దేవలోకకాంతా, కారుణ్యరసవృష్టిన్, దయారసముయొక్క వర్షముచేత, దయయనెడు జలముచేత ననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఇచట 'కారుణ్యరస' మనుటకుఁ బ్రా. "సీ. కరుణారసముపొంగి తొరఁగెనో నాఁ బ్రసన్న, శశిరేఖనమృతంబు జాలు వాఱ" భార. రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని. శృంగారాదౌ విషే వీర్యే, గుణే రాగే ద్రవే రసః' ధనం. "గుణేరాగే ద్రవే రసః" యాద. కమనీయతనుయష్టి — ఇంపైన దండమువంటి దేహము, అనఁగా కఱ్ఱవంటి మేనును. చిగిరించెనాన్ — పల్లవించెనేమో యనునట్లు జటాశ్రీ — జడలయొక్క సంపద, తలిర్పన్ — అతిశయించగా, అమృతఘనీభావము — సుధయొక్క గడ్డకట్టుట, అనఁగన్ — అనునట్లుగా, ఇచట అమృతశబ్దమునుగూర్చి 'ని. పీయూష మమృతం సుధా' అ. ఒప్పువిభూతి — ప్రకాశించుచున్న భస్మముచేత, ధవళిత — తెల్లనయియున్న, అంగము కీచి — శరీరముయొక్క కాంతి, దివిన్ — ఆకాశమునందు, చెలంగన్ — ఒప్పఁగా, హస్తాంబుజంబుపైన్ — తామర పూవువంటి చేతిమీఁద, ఆనుపూర్వ్యపరంపర — వర్తించుచున్న తుమ్మెదలయొక్క పరంపరయో నాఁగన్ — అనునట్లు, రుద్రాక్షమాల — రుద్రాక్షలతోఁ గూర్చిన జపమాలిక, తనరన్ — ప్రకాశించఁగా, సముదంచితానందజలధి, సముదంచిత — ఒప్పుచున్న, ఆనందజలధి — సంతోషమనెడుసముద్రము, ఘూర్ణిలుమాడ్కిన్ — ధ్వనిచేయుటవలె, అనఁగా సముద్రపు మ్రోఁతవలె ననుట. మారుతాహతిచేతన్ — వాయువులయొక్క తాఁకుడుచేత, మహతి — సూక్ష్మతంత్రులు గలదయిన తనయొక్క వీణ, 'ని. వీణాభేదే౽పి మహతీ' అ. మ్రోయన్ — మ్రోగుచుండఁగా, ఇచట నారదునివీణ మహతియనుటకు 'ని. విశ్వావసో౽స్తు బృహతీ. తుంబురో౽స్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యాత్, సరస్వత్యాస్తు కచ్ఛపీ' వైజ. ప్రకటతేజోవిశేషంబు. ప్రకట — స్పష్టమయిన, తేజోవిశేషంబు — దీప్తియొక్క యతిశయము, బాలసూర్యసృష్టిగావింపన్. బాలసూర్య .. ఉదయించుచున్నట్టి సూర్యునియొక్క, సృష్టి — పుట్టుకను, కావింపన్ — కలుగఁజేయఁగా, నయనసంతుష్టి నయన — కన్నులకు, సంతుష్టి — ఆనందము, కాఁగన్ — కలుగఁగా, అభ్రవీథిన్ — ఆకాశమార్గమున, 'ని. ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామభ్రం వ్యోమపుష్కరమంబరమ్' అ. అరుగుదెంచుచున్నవాఁడు — వచ్చుచున్నవాఁడు, ఈతఁ డెవ్వాఁడు — ఈపురుషుఁ డెవఁడైయుండును, ఇచట 'ఈతఁడు' విశేష్యము ఉద్దేశ్యము 'ఎవ్వాఁడు' విధేయము. 'సూ. ఉద్దేశ్యవిధేయభిన్నంబు విషయంబు' ప్రౌ. వ్యా. 'ప్రకటతేజోవిశేషంబు బాలసూర్యసృష్టిగావింప' ఉపమాలంకారము. పద్యమంతయు నుత్ప్రేక్షాలంకారము. "సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్" కా. ప్ర. 'ఆనందజలధి-హస్తాంబుజము' రూపకాలంకారము. 'వృష్టి యష్టి' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓ దేవకాంతా! పద్మాసనమునందు నిండారియున్న గుఱ్ఱపుబొట్టిగట్టియుండు చిగిరించిన దేమో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న జడలతోను, నీలవర్ణముగా నున్న యాకాశమునందు దమ్ములతను గడ్డగట్టిన దేమో యనునట్లొప్పుచున్న మేనం గలవిభూతియొక్క తెల్లనికాంతితోను, తామరపువ్వువంటి చేతియందుం దమ్మిమొగ్గల వరుసలేమో యనున ట్లలరారుచున్న రుద్రాక్షమాలతోను, సంతోషమును నెడు సముద్రమునుయొక్క రొదయేమో యనునట్లుగా నుండునట్లుగా నుమునవలన వెలువడుచున్న నూఱుతెఁగలుగల సామయొక్క ధ్వనితో, తనయొక్క నున్నమైన సహస్రప్రకాశమునకు బాలసూర్యుఁ డుదయించు చుండఁగా జూచువారలకు గన్నులపండువు గావించుచు నంబరవీథిం జనుచున్న యీ మహానుభావుఁ డెవరై యుండునో కదా.

—. రంభ నిరంకుశునకు సైగఁజేయుట :—

క॥ అని యడిగినభూసురునకుఁ, గనుసన్న యొనర్చి దేవ ♦ కాంతామణియున్
మునికుంజరుం డెఱిఁగెను, దనురంభగ నాని విప్ర ♦ తనుజాతునిగన్. 11

అ॥ అని-ఇట్లు, అడిగినభూసురునకున్ — ప్రశ్నించిన యాబ్రాహ్మణునితో, ఇచట భూసుర పదమునకు "సూ. సురశబ్దము నిత్యముగా నసురశబ్దము వైకల్పికముగా స్త్రీసమంబులగు" బా. వ్యా. 'భూసురునకున్ — అని ప్రయోగించుటకు "సూ. షష్ఠీస్థానంబగు కువర్ణకంబాకొఱకు చతుర్థీ విభక్తులకు మాఱుగా. దత్తదర్థంబులం జూపట్టెడి" ప్రౌ. వ్యా. దేవకాంతామణియున్ — చక్కని దయిన యారంభ, ఇచట సముచ్చయమునుగూర్చి "సూ సర్వనామంబులకును గకారాంతవ్యయంబుల కును గడపల సముచ్చయార్థవిశేష పాదపూరణంబులయందును శబ్దంబుతో ఉనుగాను. కశలసనమున్నత శబ్దంబులమీఁద నయ్యదియు వర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు. మఱియు నవిశేషషష్ఠియందు యొక్క లోపించినపుడు లాగమాంతబహువచనంబుమీఁదను సముచ్చయమునం జూపట్టెడు" ప్రౌ. వ్యా. కను సన్న + ఒనర్చెన్ — కనుసైగ జేసెను, మునికుంజరుండున్ — మునులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన వాఁడును గూడ, 'ని. స్యు రుత్తర పదే వ్యాఘ్ర పుంగవర్షభకుంజరాః. సింహ శార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః" అ. తనున్ — ఆబిసను, రంభగన్ — రంభ యనియును, అతనిన్ — ఆ యువకుని, విప్రతనుజాతునిగన్ — బ్రాహ్మణునినుమారుఁ డనియు, ఎఱిఁగెను — తెలిసికొనెను, 'ఓ రంభా! ఈమునియెవ్వ రనుచుండ నాపెకనుగీటెను' అనుటచే సూక్ష్మాలంకారము. "క. ఈక్షితి, దలపోయ నసం, లక్షితసూక్ష్మార్థకాశ ♦ లప్రకటనసై, చక్షణ్యము సూక్ష్మం బగు" కా. లం. సం. "క. రూపగు సూక్ష్మము పద్మాక్ష్, జ్ఞాపరసాకూతచేష్ట ♦ నభినర్ణింపన్, ఆపద్మనయన నేఁ గనఁ బాపటమణి నెరులఁ గప్పెఁ బ్రౌఢిమలిప్పన్" అపం. సా. సం. "కృతో உపి లక్షితః సూక్ష్మో உప్యర్థో న్యస్మై ప్రకాశ్యతే, ధర్మేణ కేనచి ద్యత్ర తత్సూక్ష్మం పరిచక్షతే" కా. ప్రి. ఉదా. "సంకేత కాలమనసం, విటం జ్ఞాత్వా విదగ్ధయా, హస్తే నేత్రార్పితాకూతం లీలాపద్మం నిమీలితమ్" ధ్వన్యా. నిరంకుశుఁడానందముతో నీమహానుఁ డెవరని రంభనడుగుచుండఁగనే యాతఁడు మనకపకారము చేయు దించు నారదుఁడనుకుమా! అని సైగఁజేయుటం. విశేషాలంకారమును. ఘట్టనిర్దేశకారికా వచను. "క్రీత్వాకశ్చిత్పణ్యవస్తూని పుర్యాం, శుల్కం హృత్వా గంతుకామో నిశాయాం, శుల్కే యామే உగచ్ఛదారా

త్యు మార్గాత్, గత్వాగత్వా ఘట్టకుట్యాం ప్రభాతమ్" ఒకడు కొన్ని వస్తువులమ్ముకొని సుంకము చెల్లించకుండ రాత్రిపూట బయలుదేరి తప్పుత్రోవను బోగాబోగా తెల్లవారునప్పటికి సుంకము చెల్లించు కొను గృహమునకే చేరెనట.

తా॥ ఇట్లు ప్రశ్నించినతోడనే యారంభ నిరంకుశునకుఁ గన్నుసైగఁ జేసెను. నారదమహర్షి యప్పుడే యామె రంభయనియు, నితఁడు బ్రాహ్మణసుతుఁ డనియు తెలిసికొనెను.

ఉ॥ భూసురపుంగవుం డపుడు ముని ♦ పుంగవుఁ గన్గొని యీతఁ డెవ్వఁడో
కా సురకాంత యంచుఁ బలు ♦ కం గనుగీటె స్వనామగోపనే
చ్ఛాసముదీర్ణతన్ దివిజ ♦ సంయమియున్ దెలిసెన్ రతోత్సవా
భ్యాసుల సంతతోక్తిపరి ♦ హాసుల వారల మర్మకర్మముల్. 12

కవి పూర్వపద్యాభిప్రాయమునే మరలఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

అ॥ భూసురపుంగవుండు — బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయిన నిరంకుశుఁడు. మునిపుంగవున్ — మునిశ్రేష్ఠుఁ డగు నారదుని, కన్గొని — చూచి, ఇచట 'కన్గొని' అనుటను "సూ. క్రియాసమ ఉపచారస్యాల్పప్రయోగ ... " అని. ఇందు ఉపకారలోపమును గూర్చి 'శ్రీ. కాంతచక్షునచమునగ కార్మ్ముకపుష్పం, ... ' అన్న. 'సూ క్వచిద్వ్రతేత్సమానేఽపి ప్రాణమాత్రస్య సంకుచితిః' అని. సురకాంత — దేవతాస్త్రీలలోఁ జక్కని దావా, ఈతఁడెవ్వఁడోకా — ఈమహానుభావుఁ డెవ్వఁడో తెలియునుగదా, అంచున్ — ఇట్లు, పలుకన్ — మాట్లాడఁగా, స్వనామగోపనేచ్ఛాసముదీర్ణతన్, స్వనామ — తన పేరును, గోపన — దాఁచుటయందు, ఇచ్ఛా — అభిలాషయొక్క, సముదీర్ణతన్ — ఉదాత్తభావముచేత కనుగీటెన్ — కనుసైగఁ జేసెను, దివిజసంయమియున్ — దేవముని యగు నారదుండును, రతోత్సవాభ్యాసులన్ — రతోత్సవ — సంభోగమువలని సంతోషముయొక్క, అభ్యాసులన్ — వానియందు నిష్టులైనవారిని, సంతతోక్తి పరిహాసులన్ — సంతత — ఎడతెగని, ఉక్తి — పలుకులతోఁ గూడిన, పరిహాసులన్ — నవ్వులుగలవారిని, వారల మర్మకర్మముల్ — వారియొక్క రహస్యమైనపనులు, అనగా నెవ్వరికి తెలియనీయక చాటుగా, జేసినపను లన్నియు ననుట; తెలిసెన్ — ఎఱింగెను, ఈపద్యమున 'ఈతఁడెవ్వఁడోకా సురకాంత' అనుటవలనఁ 'చ......మేనిజిహ్వవోఁ, గడిగికొనంగ వచ్చెనని కాశివురాదలయేటఁ బావముల్, తపబడ నోలలాడుము, అనిశ్లై. భా. ఓరంభా! ఈతఁడెవ్వఁ డనుచుం కసైగఁజేయుట గనిపెట్టినవారదుఁడుభయు మర్మకర్మములనుగూడ గుర్తించెననుటచేత సూక్ష్మాలంకారము. భ్యాసులన్ హాసులన్ — మర్మకర్మముల్ — అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ నిరంకుశుఁ డామునివరేణ్యునిఁ గాంచినతోడనే యోరంభా ఈమహనీయు డెవ్వరని యడుగుచున్నంతలోనే తనపేరాసంయమి వినకుండునట్లు చేయ నభిలషించినదై యాతనికి సైగఁజేసెను. ఆ దేవర్షిగూడ వీరిసంభోగవిముక్తచిహ్నములను ఎడతెగని పరిహాసవాక్యములనుగుర్తుగాఁ జేసికొను చున్న సంజ్ఞాదిక్రియలను సమస్తమును గ్రహించెను.

వ॥ అప్పుడు నారదుండు తనమనంబున. 13

అ॥ ఆపుడు — ఆసమయమున, నాఁడుండు ఆనాఁడవమహర్షి, తనమనంబునన్ - తనయొక్క మనస్సునందు.

— నాఁడు నలకూబరుండు రంభను గ్రహించుట :—

క॥ ఇది నాఁటనుండి యూరక, మదక్రీడావిశేష ♦ మధురిమగుణా సం
పద నీడీరాదు నిర్జర, సదనము కు ధాత్రి విడిచి ♦ సతతముగ రంభా. 14

అ॥ ఇది .. ఈ మన్మథ స్త్రీ, నాఁటనుండి అప్పటినుండి, ఇంద్రుఁ డాజ్ఞాపించిన నాఁటనుండి యనుట. సతతమున్ — ఎల్లప్పుడును, ఈతని .. ఈ నాఁ రిహస్త్రాత్మకునియొక్క, మద .... మదన క్రీడా — సంభోగమునయొక్క, విశేష - అతిశయమైన, మధురిమ - తీపియొక్క, గుణసంపదన్ - గుణాతిశయమును, వీడి — పరిత్యజించి వదలిపెట్టి, ధాత్రి విడిచి — ఈభూలోకమును వదలి, నిర్జరసదనము కున్ — దేవలోకమునకు, రాదు - వచ్చుటకు శక్తి కలదికాదు, రంభా, ఆశ్చర్యార్థకము. అనఁగా దేవలోకమున సౌఖ్యమనుభవించుచుండెడు రంభ మానవలోకమునుండి రాఁజాలకుండుట కచ్చెరువందుట. ఈపద్యమున నాఁటనుండి, యనుప్రయోగమునకు "సూ. పదేభ్యాదిత్యాదిశబ్దేభ్యః సప్తమ్యర్థే విభక్తయః క్వచిన్నిత్యాః క్వచిద్వా వ్యవహితాః తాసాం ప్రకాశితాః" అని.

తా॥ ఈమె యింద్రుఁ డాజ్ఞాపించినది మొదలు నిత్యము నీతనితో సంభోగపరంపరలఁ దేలుచున్న మిక్కుటమైన తీపిని వదలి యీ భూలోకమునుండి స్వర్గమునకు నెన్నఁడు రాఁజాలకుండెనుగదా! యని యాశ్చర్యపడెను.

ఉ॥ ఉండినమండనీ యితఁడు ♦ నెయ్యపు మనోభవ కేళిలోలురై
యుండఁగమున్న నేఁతె యిఁక ♦ దుర్గుణదూషిత గాక మానకయో
పండ నుపంగరాదె వెసఁ ♦ దాపసు వాఁడును వచ్చి కైతవో
ద్దండతఁ జూపఁగఁ దగునె ♦ తాపసముఖ్యులతోడ దుష్టతన్! 15

అ॥ మనోభవకేళిలోలురై — సంభోగమునందాసక్తిగలవారై, "ని. ద్రవ కేళిపరీహాసాః క్రీడాలీలా చనర్మచ" అను పట్క్రీడానామాః రామాశ్రితాః ఇతనియొద్దన్ — ఈవిప్రునివద్దను, ఉండినమ్ముండనీ — ఉండినచో నుండనిమ్ము, ఉండినయుండనిమ్ము కొందరుగాని, దుండగము — దుష్టత్వము, అన్నన్నెఁతే — అనఁగా నెంతలోనున్నది, అనఁగా దుష్టులలక్షణ మిదియేకదా యనుట, ఇఁకన్ — ఇప్పటినుండియును, దుర్గుణదూషిత గాక, దుర్గుణ — చెడుబుద్ధిచేత, దూషిత - నిందింపఁబడినది, కాక — అటువలెఁగాకుండ, మానకన్ — మానవంతిమహర్షులకు, ఇచట "మాను" అనుటకు "సూ. స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాంబహుతామతా" అని. ఉదా మానకన్నంగలపాంబు గూనవక, ద దమునంగరాదె — స్వామి నమస్కారమునియైన వనగూడదా, అయో — మిక్కిలికనికరముచేతఁ బలుకుట, పాపము దీనికిఁ గష్టములు సంభవింపనున్నవిగదా యనుట, వెసన్ — శీఘ్రముగ, తాపసు — అభినవముని, వాఁడును — అతఁడును, వచ్చి — నన్నుసమీపించి, తాపసముఖ్యులతోడన్ — ఋషులలోఁ బ్రధానమైన మావంటి వారితోనుట, దుష్టతన్ — దుర్మార్గముగ, కైతవోద్దండత. కైతవ — కపటముయొక్క, ఉద్దండత —

ప్రకారత్వమును, చూపఁగాన్ — కనపఱచుట, తగునె — చెల్లునా, చెల్లదనుట, ఇంక 'ఉండినయుండనీ' అను ప్రయోగమునకు 'సూ. ప్రార్థనాదులం దప్రత్యయాంతక్రియలవిధ్యర్థముల కీకారంబు విభాషనగు' ప్రౌఢవ్యా. ఉదా. 'మ. మునిధర్మంబులకెల్లవ ప్పని జనంబుల్ నవ్వినన్ నవ్వనీ' కళా. 'సూ పునరుక్తిర్నిరాకరణాద్యర్థేష్వాత్మనేపదే చిత్తైకార్థకాత్' అధ. 'ఉండినయుండనీ - గాకమాకయో... కేవలాలయై, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ భోగలాలసులై యిట్లని చెంతనుండినవారు నె. దుష్కార్యమనిన నిదియేకదా! ఇంతటనైనను దుర్బుద్ధిగలవ యమలోకనిందను బొందక మావంటి మహాత్ములను నమస్కరింపగూడదా! పాపము దీనిగతి యేమికానున్నదో అదియును వాఁడును వచ్చు మహాత్ముల మగు మావంటివారియెదుట తమ చెడుబుద్ధి విశదమగునట్లు కపటకృత్యములతోఁ బ్రవర్తింపఁ దగునా.

—: నారదుఁడు దేవలోకమున కేగుట :—

శా॥ కానీ దీనికిఁగా నొకానొకప్రసం ♦ గం బింద్రునొద్దన్ వచో
న్మానప్రౌఢిమఁ జెప్పి కొంతకలహం ♦ బుం బెంచఁ జొప్పుండఁగా
నానాభూములకేఁగ నేటికి వృథా ♦ నాకంబు చేరం జనం
గా నిట్టిప్పుడె వేళయంచు జనియెన్ ♦ గౌతూహలాభ్యున్నతిన్. 16

అ॥ కానీ — అయినను గానిమ్ము. సరేమంచిదిలే. బెదరించుటను దెలియజేయును. 'ని. గీ. కాని కానీయనంగ వికల్పమునకు, నెదుటి వాగ్విరుద్ధమునకు' ఆం. శ. ని. 'సూ. ప్రార్థనాదులయందు ఇమ్మునకు ఈవిభాషనగు' బా. వ్యా. ఉదా. ద్వి "ఆనందమునలకాంతి♦యడదెంచి కాంచి, కాని కానీ పోదు గాని లెమ్మనుచు, నట్టెపైనతిన నేల♦నొకకోలఁబూని, తలమునబిత్తరము తత్తరము పెట్టింప" అష్ట. దీనికిగాన్ — ఇందునిమిత్తమై, ఇంద్రునొద్దన్ — ఇంద్రుని సమీపమున, ఒకానొకప్రసంగంబు — యేదియో యొకప్రస్తావన, వచోన్మానప్రౌఢిమన్ — వచో — వాక్కులయొక్క, న్మాన — నిశ్చయమైన, 'ని. నూన మవశ్యం నిశ్చయే ద్వయం' అను. ప్రౌఢిమన్ — నేర్పుతో, ఈప్రౌఢిమశబ్దమునుగూర్చి ద్వి. 4 వ పద్యమునఁ జెప్పబడియున్నది. చెప్పి — బోధించి, కొంతకలహంబున్ — కొంతకయ్యమును, పెంచన్ — వృద్ధిచేయుటకు, చొప్పుండఁగాన్ — తావుండఁగా — తగినసమయముండగా, నానాభూములకున్ — అనేకస్థలములకు, 'ని. నానానేకోభయార్థయోః' అని. అ. ఏగనేటికిన్ — పోవుటయెందులకు, వృథా — వ్యర్థము, 'ని. వృథానిరర్థకావిధ్యోః' అమ. ఇచట నవ్యయప్రయోగమునుగూర్చి 'సూ. ప్రత్యయార్థావ్యయస్యాపి ప్రయోగః క్వచిద్భవేత్' అధ. దీర్ఘాంతమునుగూర్చి 'సూ అవ్యయస్యేతరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశర్మణా కథితస్తద్భవస్యాపి దీర్ఘాంతత్వం క్వచిద్భవేత్' అధ. నాకంబు చేరన్ — స్వర్గంబునకు సమీపించుటకు, చనంగాన్ — పోవుటకు, ఇట్టిప్పుడె — ఇటువంటిసమయముననే, వేళ — మంచియదను, ఉచితసమయము, అంచున్ — అనుకొనుచు, కౌతూహల — కోరికయొక్క, అభ్యున్నతిన్ — అతిశయముతో, చనియెన్ — పోయెను, ఈపద్యమున ఇట్టిప్పుడె అని ప్రయోగించుటకు సూ. 'క్వచిత్ సంస్కృతీయోఽపి ప్రాణోప్యత్ర చ్యుతో భవేత్' అధ. 'ఇప్రత్యయంతావ్యయంబునకు సంధియుఁ జూపట్టెడి' ప్రౌ.వ్యా. ఉదా. 'మ. వెలి చిట్టంబుధినాథనందనులు

దోశ్శౌర్యంబు సాలించి యందఱు పొఱంగ' నిర్వ. చ. 'ప్రియముల్ సెప్పిన నన్నుఁ గైకొనక దర్పించి చిల్లు జాల్మత్వ దుర్నయశీలంబున నూరకుండితివి' శై. భా. వృథా యుత్ప్రయోగమునకు 'సూ. అన్యస్యేతరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశర్మణా కథిత స్థద్భవస్యాపి దీర్ఘాంతత్వం క్వచిద్భవేత్' అథ. ఉదా......'నీవు నిది చేసినదేమి వృథా శపింతురే' స్వా. ఖ. ఇచట ద్వితీయపాదమున సమాసగతమైన 'ఊ' కారమునకును విశ్రమస్థానమునఁ గల బకారముపైనున్న ఉకారమునకును ఖండయతి చెప్ప బడియున్నది. ఉదా, జాంబవద్వీపమునందు గోవులకు ♦ నిమ్ముగ జేయుట యుం బ్రసన్నమై, అని. కావ్యాచూ, 'కానీకీనికిగా నొకానొక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ కానిమ్ము యుంటనిమిత్తమై యాసుఁ పతితో నెదియో యొక ప్రస్తావన వశంబున నా నెప్పుకొలఁగ విశదీకరించి కొంతతగవుదు బెంచుటకుఁ దావున్నదిగదా వివిధప్రదేశములఁ ద్రిమ్మరు తెలసి నిష్ప్రయోజనము. దేవలోకమున నిందుకని సభకుఁ బోవనిదెయె మంచితెరువు. అని తనలోఁ దానూహించుకొనుచుఁ గొంతతో నేగను.

వ॥ అంత నక్కాంతాతిలకం బాతనితో నిట్లనియె, 17

అ॥ అంతన్ — అంతట, అక్కాంతాతిలకంబు — చక్కనిదై యొప్పుచున్న యాయింథ, ఆతనితోన్ — ఆనిరంకుశునితో, ఇట్లనియెన్ — ఈచెప్పఁబోవువిధముగాఁ బలికెను. ఇందు 'అంతనక్కాంత' అనుప్రాసము.

—: రంభ విచారపడుట :—

ఉ॥ ఎక్కడివాఁడ వోయి యొక ♦ యింతయెఱుంగవు బుద్ధికౌశలం
బెక్కడికేగె నాలుకప ♦ యిన్నువుగింజయు నానసట్టి బ
ల్తక్కరి నారదుం డతఁడు ♦ దైవతమార్గమునందు నేగఁగా
నక్కట నన్నుఁ బేర్కొనితి ♦ వాతఁడువిన్న ననర్థమొందదే. 18

అ॥ ఓయి — ఓ బ్రాహ్మణుఁడా, ఎక్కడివాఁడవు — ఎక్కడనుండివచ్చితివి, ఒకయింత యెఱుంగవు — కొంచెమైనను దెలిసికొనలేవు, బుద్ధికౌశలంబు — మతియొక్క నేర్పరితనము, ఎక్కడికేగెన్ — ఏస్థలమునకుఁబోయెను, ఏమయ్యెను, అతఁడు — ఆముని, నాలుకపయిన్ — నాలుకమీఁద, రసజ్ఞాతలమున, నువుగింజయున్ — ఒక్కనువ్వుగింజసైతము, ఒక్కతిలబీజమైనను, నానసట్టి — నానుసంతటికాలమైనను నిదానమును గుట్టునులేని, బల్ — అధికమైన, తక్కరి — మోసగాఁడయిన తక్క + అరి — తక్కరి. ఇదిటక్కరిరూపాంతరము, నారదుండు — కలహములుపెట్టువాఁడైన నారదమహర్షి, దైవతమార్గమునందున్ — దేవతలకు సంబంధమైన యాకాశపథమునందు, ఏగఁగాన్ — పోవుచుండఁగా, అక్కట — అయ్యో, ఇది సంతాపార్థకము, నన్ను బేర్కొనితివి — నా పేరునఁబిలుచుచున్నావు, ఇచటన్ పేర్కొనెదవు, అనియైననుండవచ్చును, నాతనికిఁ దెలియునట్లునా పేరుతోఁ బిలుచుచుంటివనుట, ఆతఁడువిన్నన్ — ఆతగవులమారి ముని వినినట్లయిన, అనర్థమొందదే — కీడుగలుగదా,

ఈపద్యమున 'నన్ను బేర్కొనితివి' అనుటకు 'సూ. వర్ణాగమో విశేషః పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు' శబ్దచిం. నిన్నుబేర్కొనుటచే మనసుకష్టము సంభవించు ననుహేతువుచేఁ గావ్యలింగము, 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్య పదార్థతా' కా. ప్ర.

తా॥ ఓయీ! ఎక్కడనుండివచ్చితివి. నీవుఁ గొంచెమైనను దెలియదే నీమతియేమైనది? నాలుక మీఁద్ద నువ్వుగింజ నానునంతటి కాలమైనను నిదానము - గుట్టుసులేని మిక్కిలి మోసగాఁ డయిన నారదుఁడు దాకనుసుఁ బోవుచుండఁగా నయ్యో నాపేరుతోఁ బిలుచుచుంటివి. అతఁ డీమాట వినినట్లయిన మనకుఁ గష్టముగలుగదా.

క॥ ఆతఁడు విన్నప్పుడె పురుహూతుఁడు వినుటయును బుద్ధి ♦ నూహింపు శచీ
నేతవినెనేని వెతయగు, చేఁతయె కా తెలిసికొనుము ♦ సిద్ధముగాఁగన్. 19

అ॥ బుద్ధిన్ — నీమనసునందు, ఊహింపు — తర్కింపుము, ఇచట మువర్ణలోపమునకు 'సూ. ప్రార్థనార్థే ముకేక త్వేకథ్యయే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం పదం త్యక్త్వే, నప్రాణేతుకదాచన' అథ. ఆతఁడు — ఆనారదుఁడు, విన్నప్పుడె — వినినకాలముననె, పురుహూతుఁడు — ఇంద్రుఁడు, వినుటయును — ఆలకించుటయును, ఇచటఁ గ్రియాన్వయ వాక్యంబు నవ్యంగ్యముద్యోతకంబగుటకు 'సూ. క్రియాన్వయ వాక్యంబులు కొన్ని వ్యంగ్యార్థద్యోతకంబులగు' ప్రౌ. వ్యా. శచీనేత — శచీదేవికి భర్తయగు నాయింద్రుఁడు, వినెనేని — ఆకర్ణించినట్లయిన, వెతయగు చేఁతయకా. కష్టముకలుగునట్టి, పనియే కదా ఇచటను వ్యంగ్యార్థద్యోతకముకలదు. 'చేఁతయకా' అనుటకు సూ. 'అకానిత్యర్థకంబగు' ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. అపజయముకాలక్షించి, ఖార. సిద్ధముగాఁగన్ — నిక్కముగా, తెలిసికొనుము — ఎఱుంగుము, ఇందు రంభయొక్క పరకీయనాయికాత్వము చెప్పఁబడినది. 'క. అన్యయనఁగ నన్యోఢయు' అనిచంద్రా. అని నరస. అలం. అక్రమాతిశయోక్తి "అక్రమాతిశయోక్తి స్స్యాత్ సహత్వే హేతు కార్యయోః" అనిచంద్రా. ఈపద్యమున విషాద మను భావముచెప్పఁబడినది.

తా॥ అతఁడు వినఁగానే యింద్రునకుఁ జెప్పును. ఇంద్రునిచెవిఁబడెనేని కష్టముగలుగు పనియే కదా! రూఢిగాఁ దెలిసికొనుము.

గీ॥ మనము చేసినసుకృతసంపద నతండు, వినక పోయిన బ్రదికితి ♦ మనఘవర్య
విన్నయప్పుడె యొకకీడు ♦ వెదకుఁ గాని, మానిపెట్టినతంత్రంబుఁ ♦ గానలేఁడు. 20

అ॥ అనఘవర్య — పుణ్యపురుషుఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మనము — మనమిరువురము, ఇచట 'సూ. ఉభయార్థే భవేదత్వమర్థభేదేక్వచిన్నతత్' అథ. 'సూ. భూయ ఉభయార్థవాచీయః కశ్చిద్భవతి నిత్యబహువచనః తస్యజనోముశసోల' శబ్దచిం. చేసిన సుకృతసంపదన్ — పూర్వముచేసికొనిన, పుణ్యముయొక్క యతిశయముచేత, అతఁడు — ఆనారదుఁడు, వినకపోయినన్ — వినకుండవెళ్లినట్లయిన, బ్రతికితిమి — సుఖముగాజీవించుదుము, విన్నయప్పుడె — వినినకాలముననే, ఒకకీడువెదకున్ — ఒక చేటును గలుగఁజేయుటకాలోచించును, కాని — అయినప్పటికిని, మాని — ఆఋషి — పెట్టినతంత్రంతుబున్ — పన్నినయుక్తిని, 'ని. తంత్రంకుటుంబకృత్యేస్యాత్సిద్ధాంతే చౌషధోత్తమే, పరిధానేతంతు

వాయే చ శాస్త్రభేదే పరిచ్ఛదే' మే. కానలేఁడు — కనుఁగొనజాలఁడు, అనఁగా నారదుండెంతచెప్పిన నంతయే తప్పక జరుగుననుట, ఇందు 'మనయదృష్టమువలన నామహర్షి వినకుండినచో మనము బ్రతుకఁ గలము దురదృష్టవశమున నీవలు కతని చెవిఁ బడినచోఁ గష్టము తప్పదు' అనుటచే విషాదమను సంచారిభావము విస్పష్టమగుచున్నది. "విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాపాయచింతనైః" అనిప్రతా.

తా॥ మనయదృష్టము పూర్వపుణ్యాపాఫల్యంబున నతఁడు వినకుండ వెళ్లెనేని బ్రతుకఁగలము. వినిన తోడనే యొకకీడు గలిగించ బ్రయత్నించును. అయిన నీ ఋషిపన్నుగడల నాయింద్రుఁడు తెలిసికొనలేఁడు.

—: ధర్మశీలుఁడు ప్రశ్నించుట :—

క॥ ఆమాట విని యొకించుక్, భూమీపతి నవ్వి మౌని ♦ పుంగవ కరుణా
ధాముఁ డగు నారదునకే, భామామణి యింత యేల ♦ భయపడియె నొకో. 21

అ॥ ఆమాట—ఇట్లు చెప్పిన యా పులహుని వాక్యమును, విని— ఆలకించి. భూమీపతి — పుడమికిఁ బతియైన యా రాజు, ఒకించుక నవ్వి — చిఱునవ్వు నవ్వినవాఁడై, మౌనిపుంగవ — ఓ యతిశ్రేష్ఠుఁడా, కరుణాధాముఁడు — దయకు నివాసమయినవాఁడు, అగు నారదునకే — అయినట్టి నారదమునినిఁజూచిన మాత్రముననే, భామామణి — ఆరంభ, ఇంత — ఇంతగొప్పగా, ఏలభయపడియె నొకో — ఎందుకని భీతిఁజెందెనో కదా, అనఁగా నాతాపసునకుఁ గోపము లేదుగదా యింతలోనే యా రంభ యేల భయపడెననుట, ఇందు హాస మనుభావము చెప్పబడినది 'వికృతి దర్శనాదిజన్యో మనసో వికారో హాసః' ప్రతా.

వ॥ అని యడిగిన ధర్మశీలునకుఁ బులహుం డిట్లనియె. 22

అ॥ అని — ఇట్లని, అడిగిన ధర్మశీలునకున్—ప్రశ్నించిన ధర్మశీలుండను రాజునకు, పులహుఁడు— పులహుఁడను మహర్షి, ఇట్లనియెన్ — ఈప్రకారముగాఁ జెప్పెను.

—: పులహుని సమాధానము :—

సీ॥ దివిజకాంతామణి ♦ యవనీస్థలంబున, కరుదెంచు టపరాధ ♦ మౌన కాద?
అది మునుంగాక మో ♦ హావేశమున మర్త్యు, ననుభవించుట నేర ♦ మౌన కాద?
ఇంత మాత్రమె చాల ♦ కేప్రొద్దు వానికి, ననుకూల యౌటత ♦ ప్పౌన కాద?
అది కారణంబుగ ♦ నమరేంద్రు సేవకు, నరుగమి యాగడం ♦ బౌన కాద?
తే॥ చూడు మీ మెన్నివిధములఁ ♦ జూచికొన్న, రంభ యెడ దుండగమె ధరా ♦ రమణవర్య
యది యెఱిఁగి చేరాదయ్యె ♦ నమరమౌని. కొండెగానితనానకు ♦ గురువు గాన. 23

అ॥ ధరారమణవర్య — రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, దివిజకాంతామణి — దేవలోకమునందుండెడి యా వేశ్య, అవనీస్థలంబునకున్ — భూలోకమునకు, అరుదెంచుట — వచ్చుట, అపరాధము—

నేరము, కానకాద — అగునా కాదా, ఇదియొక నేరమగుట, అదియునుంగాక — అంతమాత్రమే కాకుండ, మోహావేశమునన్ — మరులుకొనియెక్కువగుచుండుటవలన, మర్త్యున్ — ఒకమానవునితోఁ గూడి, అనుభవించుట — సంభోగసౌఖ్యములనుపొందుట. నేరము — తప్పు, కానకాద — అగునా కాదా, ఇంతమాత్రమె చాలక — ఈయపరాధములే కాకుండ, ఏప్రొద్దున్ — ఎల్లప్పుడును. వానికిన్ — అతనికి, అనుకూలయగుట — ఇష్టురాలగుట, తప్పు — దోషము, కానకాద — అగునా కాదా, అదికారణంబుగన్ — ఆహేతువువలన, అమరేంద్రసేవకున్ — దేవతాప్రభువగు నింద్రునిఁగొలుచుటకు, అరుగమి — పోకుండుట, ఆగడంబు — మఱితప్పు, కానకాద — అగునా కాదా, ఇచట 'ఆగడము' అనుటకుదా. "వ. అగణితగుణక్రాదావామాభిరామంబై ప్రేమాస్పదంబగుచుం గందర్పకరకంబు బిబ్బోకంబునాగడము సేయు కంధరాభోగంధర్యంబును" నార. పు. చూచుచు — పరీక్షించుచు, ఎన్నివిధములన్ — ఎన్నిరీతులచేత, చూచికొన్నన్ — పరిశీలించినను, రంభయందున్ — ఆయప్సరసయందు, దండగమె — మఱితప్పే, (కలదు — ఉన్నది,) ఇదియధ్యాహారము; అదియెఱిఁగి — ఆ నేరమును దెలిసికొని, కొండెగానితనానకుగురువుగానన్. కొండెగానితనానకున్ — చాడీలుచెప్పునటువంటికార్యమునకు, ఇచట 'కొండెగాఁడతనము' అనుటకు "సూ. తనవర్ణకంబుపరంబగునిఘుడు తచ్ఛబ్దార్థమునకు లోపంబు విభాషనగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "క. పె. ల్లాకొన్నతనాన" భీమ. గురువుగానన్ — అధికుఁడైయుండెనుగనుక, అమరమౌనిన్ — ఆదేవర్షిని, చేరరాదయ్యెన్ — సమీపమునకుఁ గూడ రాదాయెనుగదా, ఈపద్యమంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దివిజకాంత యింద్రునానతిచొప్పునఁ బ్రవర్తింపక భూలోకముననే కాపురముండుటయు, నిరంతరము నీచని ప్రేమతో వర్తించుటయు, సురసభకుఁ బోకుండుటయు, నేరము లేకదా. ఆకారణముననే నారదునిఁ జూచి యంతటిభయమును బొందినది.

తే॥ భూసురప్రవర కొకనాఁడ ♦ పోయి కౌఁగి, లిచ్చి రమ్మని పంపినా ♦ డింతె కాని
సంతతము వానితోఁ గేళి♦సల్పుచునుచుఁ, బనిచెనే తన్ను లోకైక♦భర్త యైన. 24

అ॥ లోకైకభర్త. లోక — భువనములన్నిటికిని, ఏక — ముఖ్యమైన, 'ని. ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః' అ. భర్త — అధిపతియైనయింద్రుఁడు, ఐనన్ — ఆయినప్పటికిని, తన్నున్ — ఆరంభను, భూసురప్రవరకున్ — పుడమివేల్పైన యాప్రవరునకు, ఒకనాఁడ — ఒక్కదినమే, పోయి — అతనిదగ్గరకుఁబోయి, కౌఁగిలిచ్చిరమ్ము — ఆలింగనమొసఁగిరమ్ము, అని — ఇట్లుచెప్పి, పంపినాఁడు — అంపియుండెను, ఇంతెకాని — ఈమాత్రమే కాని, సంతతమున్ — ఎల్లప్పుడును, వానితోడన్ — ఆబ్రాహ్మణునితో, కేళిసల్పుచునుచున్ — సంభోగించుచుండుమని, పనిచెనే — పంపించినాఁడా.

క॥ ఈమాటలు ముని దివిజ, స్వామికి వినిపించెనేని ♦ జననాథ యతం
డేమనిశాసించునో యని, యామానిని యతని కంత ♦ యలికెం జుమ్మీ. 25

అ॥ జననాథ — ఓరాజా, ముని — ఆనారదుఁడు, ఈమాటలు — ఇచ్చటజరిగిన సంభాషణ యొక్కతీరును, దివిజస్వామికిన్ — దేవతాప్రభువగు నింద్రునకు, వినిపించెనేని — చెప్పినట్లయిన,

అతండు — ఆయింద్రుండు, ఏమనిశాపించునో — ఏవిధముగ నాజ్ఞాపించునోకదా. ఇచట 'ఏమని' అనుటకు 'సూ. ఏమ్యాదులయిత్తునకు సంధి వైకల్పికముగానగు' బా. వ్యా అని — ఇట్లు తలంచి, ఆ మానిని - ఆమానవతి, అతనికిన్ - ఆనారదునకు, అంత - అంతయధికముగా, అలికెంజుమ్మా - భయపడెనుసుమా.

—: నారదుండింద్రసభకుం జేరుట :—

వ॥ ఇదియిట్లుండె నట నారదుండు చని యెదుట హాహా హూహూ ముఖ్య విఖ్యాతగాయన గేయ నవీనమాధురీ ఝరీతరంగనినదాయమాన మేనకాద్యప్సరః పాత్ర విచిత్రకంకణ ఝణత్కారచామీకర మేఖలాకింకిణీ ఘుళఘుళనూపుర కలకలధ్వనులచే సంతసించుచు సంతతవందమానత్రయస్త్రింశత్కోటిదేవతా సంసేవ్యమానుండై రత్న సింహాసనంబున నాసీనుండై యున్న సహస్రలోచనుం గాంచి నిలిచిన. 26

అ॥ ఇది - ఈవృత్తాంతము, ఇట్లుండెన్ - ఇటుండనిమ్ము, అట- అక్కడనుంచి, నారదుండు- ఆనారదమహర్షి చని- పోయి, ఎదుటన్-తనయెదుట, హాహా.....ధ్వనులచే-హాహా...... హూహూ-హాహాహూహూవులను పేరుగల, ముఖ్య - గంధర్వ ప్రముఖులలో, విఖ్యాత - ప్రసిద్ధిగల, గాయన సంగీతమును బాడునట్టి పురుషులయొక్క, గేయ - పాట, నవీన - నూతనమైన, మాధురీ - మాధుర్యమనెడు, ఝరీ - ప్రవాహముయొక్క తరంగ - అలలతోడి, నినదాయమాన - ధ్వనించుచున్న, మేనకాది - మేనక మొదలగు, అప్సరః - దేవవేశ్యలలో అప్సరః, నీళ్లనుండి లేచినవారు అనివ్యు. "అప్సు నిర్మథనాదేవరసాత్తస్మాద్వరస్త్రియః ఉత్పేతుర్మనుజశ్రేష్ఠ తస్మాదప్సరసోఽభవన్" పాత్ర - నాట్యమాడెడుస్త్రీలయొక్క, విచిత్ర - చోద్యమైన, కంకణ - హస్తాభరణములయొక్క, ఝణఝణత్కార - ఝణఝణయని మ్రోగుచున్నట్టియు, చామీకర - సువర్ణమయమైనమేఖలా - మొలనూలుయొక్కయు, కింకిణీ - చిఱుగంటలయొక్కయు, ఘుళఘుళ - ఘుళఘుళయనెడు, నూపుర-కాలియందెలయొక్కయు, కలకలధ్వనులచేన్- కోలాహలారావములచేత అనఁగా బహువిధములగు నినాదములచే ననుట, సంతసించుచున్ - సంతోషపడుచు, సంతత.....మానుండై, సంతత- ఎడతెగని, వందమాన- నమస్కరించుచున్న, త్రయస్త్రింశత్కోటి - ముప్పదిమూడుకోట్ల, దేవతా - దేవతలచేత, సంసేవ్యమానుండై - కొలువబడుచున్నవాఁడై, రత్నసింహాసనంబునన్- దేవలోకమునఁగలమణులతో నిర్మింపఁబడిన రాజపీఠమునందు, సింహాసనమనగా సింహముఖమేర్పఱచియుండు కనకమయమగు నున్నతపీఠము. ఆసీనుండై - కూర్చున్నవాఁడై, ఉన్న సహస్రలోచనున్ — ఉండిన, వేయికన్నులుగల యాయింద్రుని, కాంచి - వీక్షించి, నిలిచినన్- నిలఁబడఁగా, 'ముఖ్యవిఖ్యాత-గాయనగేయన-మాధురీఝరీ-పాత్రవిచిత్ర-కంకణఝణఝణ ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దీనినిట్లుండనిమ్ము. అచ్చటినుండి కలహభోజనుం డరిగి తనయెదుట హాహాహూహూవులనెడు గంధర్వప్రముఖులలోఁ బ్రసిద్ధికెక్కిన సంగీతవిద్యాధికులయొక్క గానమునందలి మాధుర్యమనెడు ప్రవాహముయొక్క యలలతోఁగూడి ధ్వనించుచున్న మేనక మొదలగు దివిజవేశ్యలలో నర్తకియొక్క వింతయైన హస్తాభరణములయందలి ఝణఝణ యనుమ్రోఁతయొక్కయు,నపరంజి మొలనూళ్లు

యొక్కయు, జిలుగుటలయొక్కయు ఘళఘళయనెడు కాలియందెలయొక్కయు మిశ్రశబ్దములచేత నానందమునొందుచు ననిశము నమస్కరించుచున్న ముప్పదిమూడుకోట్ల దేవతలచేఁ గొలువఁబడుచు దివ్యమణులతో రచింపఁబడిన రాజపీఠమునందుఁ గూర్చుండిన వేయికన్నులవానిం గాంచి నిలువంబడఁగా.

—: ఇంద్రుఁడు నారదుని సమాచారములడుగుట :—

క॥ మునినాథుఁ గాంచి సురపతి, ప్రణుతసమారాధనార్ఘ్య ♦ పాద్యాదివిధు
ల్వినయముగ నొసఁగి యర్హాసనమునఁ గూర్చుండ నునిచి ♦ సలలితబుద్ధిన్. 27

అ॥ సురపతి - ఆదేవతాప్రభువు, మునినాథున్ - మునులలోశ్రేష్ఠుఁడగు నారదుని, కాంచి - వీక్షించి, సలలితబుద్ధిన్ - ప్రకాశించుచున్న తెలివితో, ప్రణుత......విధుల్, ప్రణుత - స్తోత్రము చేయఁబడిన, సమారాధన - పూజించుటయును, అర్ఘ్య - పూజాద్రవ్యమును, పాద్య - పాదోదకమును, ఆది - మొదలుగాఁగల విధుల్ - విధానములను, చేయుటలను, వినయముగన్ - నీతితో, ఒసంగి - ఇచ్చి, అర్హాసనమునన్, అర్హ - ఉచితమైన, ఆసనమునన్ - పీఠమునందు, కూర్చుండనునిచి - ఉపవిష్టుఁ డగునట్లుచేసి,

తా॥ దివస్పతి యమ్మునిశ్రేష్ఠునిఁజూచి తనబుద్ధికుశలత దీపింపఁ బూజాద్రవ్యమును బాదోదకము నిడి తగినపీఠమునందు గూర్చుండఁజేసి.

క॥ మునియనుమతిఁ దానుచితా, సనమునఁ గూర్చుండి సత్ప్ర ♦ సంగంబున నో
యనఘాత్మ యెచటి కరుగుచుఁ, జనుదెంచితి రిటకు నాదు ♦ జన్మఫలమునన్! 28

అ॥ మునియనుమతిన్ - ఆనారదునియొక్కసమ్మతితో, తాన్ - ఆయింద్రుఁడును, ఉచితాసనమునన్ - తనకర్హతగల సింహాసనమున, కూర్చుండి - ఆసీనుఁడై, సత్ప్రసంగంబున్ - మంచిప్రస్తావనతో, ఓయనఘాత్మ - ఓపుణ్యపురుషుఁడా, ఎచటికరుగుచున్ - ఎచ్చోటికి బోవుచు, నాదుజన్మఫలమునన్ - నాయొక్కజననకాల శుభప్రాప్తివలన, ఇటకున్ - ఇచ్చటికి, చనుదెంచితిరి - వచ్చితిరి, ఈ బహువచనప్రయోగమునకు "స్యాత్పూజ్యత్వే వివక్షాయాం మహతాం బహుతామతా" అని యథ. ఇచట ప్రస్తావనవశమున నారదునడుగుటయు నాతఁడు రంభయొక్క కృత్యములను జెప్పుటయును యుక్తియుక్తమే 'సూతాః పౌరాణికాః ప్రోక్తా మాగధా వంశశంసకాః, వందిన స్త్వమలప్రజ్ఞాః ప్రస్తావసదృశోక్తయః' అనిశాస్త్రము. 'మునియనుమతితానుచితా' అనుప్రాసాలంకరము.

తా॥ ఆసంయమిసమ్మతితోఁ దానును దనసింహాసనమునఁ గూర్చుండి మంచిప్రసంగసందర్భమున నోపుణ్యాత్మా! ఎచ్చటికేఁజనుచు నాయదృష్టవశమున నిటకుదయచేసితిరి?

—: నారదుఁడు రంభనేరములఁజెప్పుట :—

క॥ అనవిని ముని దరహసితా, ననమున సురలోకనాథ ♦ నానాదిశలం
జని భువిని జిత్రమొక్కటి, గని వచ్చితి మీకుఁ దెలుపఁ ♦ గాఁ బనిగలనై. 29

అ॥ అనన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించి, ముని - ఆనారదుఁడు, దరహసిత - చిఱునవ్వుతోఁగూడిన, ఆననమునన్ - ముఖముతో, సురలోకనాథ - ఓస్వర్గాధిపతీ, నానాదిశలన్ - అనేకదిక్కులకు, చని - పోయినవాఁడనై చిత్రము - ఆశ్చర్యము, ఒక్కటి - ఒకటి, కని - చూచి, మీకుఁదెలుపఁగాన్ - దానిని మీకుఁజెప్పుటకు, పనిగలనై - కార్యముగలవాఁడనై, వచ్చితిన్ - ఏతెంచితిని, నారదుఁడు కలహములను బెట్టువాఁడగుటయేకాక యింద్రుని ప్రసంగవశమయినప్రశ్న యును 'హేతువేయయినని, 'అన. విని. ముని' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అన విని నారదుఁడు మందహాసముతో నోత్రివిష్టపాధిపతీ నే నన్నిదిశలయందు సంచరించి యొకచిత్రము చూచి దానిని మీకుఁజెప్పఁ బనిగలిగి వచ్చితి.

క॥ మునినాథ యేమిచిత్రము, గనుఁగొంటివో యానతీయఁ ♦ గదవే యనిన
న్వినవోయి నముచిసూదన, యనిమిషతరుణీలలామ ♦ యవనీస్థలిలోన్. 30

అ॥ మునినాథ - ఋషిశ్రేష్ఠుఁడవగు నోనారదుఁడా, ఏమిచిత్రము - ఏమిచోద్యము, కనుఁగొంటివో - చూచియున్నావో, ఆనతీయ గదవే - సెలవియ్యఁగదవయ్యా, అనినన్ - ఇట్లువచింపఁగా, నముచిసూదన - నముచియను రాక్షసునిఁజంపిన యోయింద్రుఁడా, వినవోయి - నేఁజెప్పు వృత్తాంతము నాకర్ణింపుము, అనిమిషతరుణీలలామ - దేవవేశ్యలలో యోగ్యవతి యగునారంభ, అవనీస్థలిలోన్ - భూమియందొకచోట, పైపద్యముతో నన్వయము. ఈపద్యమున 'నానతీయఁ గదవే' అనుటకు "ప్రార్థనార్థే భవేన్నాంతాత్కదేత్యర్థ విశేషదః" అధ.

తా॥ ఓమునీంద్రా నీవు కనుఁగొనిన వింతయేదియో సెలవిమ్మనఁగా సుత్రామావినుము. రంభ యను నప్సరోంగన భూలోకమునం దొకచోట.

క॥ అలనాఁటనుండి ద్విజుఁడం, గలుగొని యిటు రాక యుండెఁ ♦ గా దానికి నా
యిలవేల్పే యిలువేలుపు, బలభేదన యేమిచెప్పఁ ♦ బనియున్న దిఁకన్. 31

అ॥ బలభేదన - బలాసురుని సంహరించినవాఁడా, అలనాఁటనుండి - శివునియానతి ననుసరించి నీవురంభకాజ్ఞయొసంగిన దినమునుండియు, ఇచట 'అల' దేశ్యము ప్రసిద్ధిని దెలుపునది. 'అల్ల' అనియు రూపముకలదు. ద్విజునిన్ - ఆబ్రాహ్మణుని, కలగొని - లోఁగొని, ఇటు - ఇక్కడికి, ఇదిదేశ్యము. రాకయుండెఁగా - రాకయున్నదిగదా, దానికిన్ - ఆయొక్కరంభకు, ఆ ఇలవేల్పే - ఆబ్రాహ్మణుఁడే, ఇలవేలుపు - గృహదైవము, ఇంటియందు నిత్యమును బూజించుదేవుఁడు ఉదా. "ఉ. ప్రమదవిలాస నర్తనవి♦భాసుర గోపకిశోరమూర్తితోఁ ,దమ కిలువేలుపై వెలయు♦తాండవకృష్ణ పదాబ్జసేవ" కళా. ఇఁకన్ - ఇఁకమీఁద, ఈచెప్పినదానికంటెననుట, ఏమిచెప్పబడియున్నది - నేఁ జెప్పవలసిన పనియేమికలదు, సమస్తమునీకే తెలియుననుట, ఈ ద్యమున 'నాయిలవేల్పే యిలువేలుపు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓబలవైరీ శివునాజ్ఞననుసరించి నీవు రంభకు సెలవిచ్చిననాఁటనుండి యాబ్రాహ్మణుని దనవశపఱచుకొని స్వర్గమునకే రాకుండెనుగదా! దాని కతఁడే యింటిదేవతయైనాఁడు; ఇఁకనే నేఁజెప్ప వలసిన దేమున్నది?

క॥ సురతనయుల సంభోగము, నిరసింపగ వింటి దాని ♦ నేరంబునకై
సురనాథ నిన్నయనవలెఁ, బరిపాలన మిట్లుచేయఁ ♦ బఱపితి వనుచున్. 32

అ॥ సురనాథ — ఓయింద్రుఁడా, సురతనయులసంభోగమున్ — దేవతలకుమారులైనయావనుల యొక్క సంభోగమునందు నీతిగలవారియొక్క రతికేళిని, నిరసింపఁగన్ — తిరస్కారముచేయఁగా, వింటిన్ — నేనువినియున్నాను, దానినేరంబునకు + ఐ — ఆబిడయొక్క దుష్టస్వభావముకొఱకుగాను, ఇట్లు — ఈప్రకారముగ, పరిపాలనము — ఈస్వర్గమును గాపాడునట్టి కార్యమును, చేయన్ — చేయుటకు, పఱపితివి — పొంపించితివి, అనుచున్ — ఇట్లుపలుకుచు, నిన్నయనవలెన్ — నిన్నేనిందించవలయునుసుమా, ఇచటఁ బరిపాలనాలోపము నీయదియే కాని దానివల్ల నేమికల దనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. "వ్యాజ స్తుతిర్ముఖే నిందాస్తుతిర్వా రూఢి రన్యథా" కా. ప్ర. ఉదా. "క. అసమరణరంగములనీ, యసినటినటియింప గరుల+హయులన్ విరులన్, వెసనొసఁగు నౌర యెంతటి, రసికుఁడు నీవైరి యోబరాజనృసింహా" కా. సం. "హే హేలాజితబోధిసత్త్వ వచసాం కింవిస్తరైస్తోయధే నాస్తి త్వత్సదృశః పరః పరహితాధానే గృహీతవ్రతః, తృష్యత్పాంథజనోపకారఘటనావైముఖ్యలబ్ధాయశో, భారప్రోద్వహనే కరోషి కృపయాసాహాయ్యకం యన్మరోః" పుంజ.

తా॥ ఆబిడ సంభోగవిద్యయం దారితేరిన దివిజకుమారులసైతము నిందింపఁగా నేను వింటిని. దాని నేమిచేయఁగలము. స్వర్గపరిపాలన మిట్లున్నందులకు నిన్నే తెగడవలయును.

గీ॥ కాన నీభోగసంపద♦ ఘనము లిచటి, సొంపుపెంపును రంభకు♦ నింపుపుట్ట, దనచుఁ
దోఁచుచున్నదో♦ యనిమిషేంద్ర, మానవులమీఁదియధికస♦మ్మతముఁ జూచి 33

అ॥ ఓయనిమిషేంద్ర — సురపతివగు నోయింద్రుఁడా, ఆపెకు, మానవులమీఁది — నరులపైని, అధికసమ్మతమున్ — ఎక్కువైనయిష్టమును, చూచి — కనుగొంటిని, కానన్ — కనుక, ఉదా. 'సీ. కానఁబద్మహితుఁడు ఘనప్రకాలంబున' వి॰ పు. నీభోగసంపదఘనములు, నీ — నీయొక్క, భోగ — సుఖముయొక్కయు, సంపద — కలిమియొక్కయు, ఘనములు — గొప్పతనములు, ఇచటి సొంపుపెంపు ఇచటి — ఈప్రదేశమునగల, సొంపు — యోగ్యతయొక్క, పెంపు — సమృద్ధి, రంభకున్ — దేవదాసియగు నాయొక్కరంభకు, ఇంపు పుట్టదనుచున్ — ఆనందము కలిగించుటలేదని, తోఁచుచున్నది — నాకుస్ఫురించుచున్నది. 'సొంపు పెంపు ఇంపు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దానికి మానవులమీఁది మిక్కుటమైన యనురాగమును జూచి నీభోగసంపద్వృద్ధులారంభకేమాత్రమును సంతోషమును గలిగించుట లేదని నాకు విదిత మగుచున్నది.

చ॥ మననలకూబరాదు లవ♦ మానము నొందెద రంచు నాడె నో
యనిమిషలోకనాథ యది♦ యాధరణీసురపుత్త్రితోడ నా
డినవచనంబులెల్లఁ బ్రక♦ టింపను నట్టివిబైటఁబెట్టఁగా
మునులకు నాకు నేల విను♦ మోహముగా కది దానిపాపమే. 34

అ॥ ఓయనిమిషలోకనాథ — స్వర్గాధిపతివగు నోయింద్రుఁడా, విను — ఆకర్ణింపుము, అది — ఆయొక్క రంభ, ధరణీసురపుత్త్రుతోడన్ — బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశునితో, మానసలకూబరాదులు — మనస్వర్గమునందున్న నలకూబరుఁడు మున్నగాఁగలవారు, అవమానమున్ — పరాభవమును, ఒందెదరంచున్ — పొందెదరనుచు, ఆడెన్ — పలికెను, ఆడినంచునుబులెల్లన్ — అదియతనితోఁ జెప్పిన మాటలన్నియు, ప్రకటింపన్ — స్పష్టపఱచుటకును, అట్టిని — ఆరాటిని, బైటఁబెట్టఁగన్ — బహిరంగము చేయుటకును, మునులకున్ — ఋషులకు, మాకున్ — మావంటివారికి, అనఁగా ఋషుల మైనమామువంటివారికి, ఏల — ఎందుకని, అక్కఱలేదనుట, అది — అట్టిసరిపన్నిన, మోహముగాక — వలపుగాక, దానిపాపమే — దానిదోషమా, అనఁగా వానియందావిధమగు మనుకారము సటుల జరిగినది. గాని పాపము దానిదనుటవలన నేమిప్రయోజనమనుట, ఇందు మూఁడవపాదమున వర్ణజయతి చెప్పఁబడినది. క. తద్గతము యమునాదికవర్ణములు విడిచి వెనుక విపులు నాల్గుపదములలోఁ, దమకు నర లేక నిలిచిన నమరాహిత దమవర్గయతులనఁబరగున్. అన్న. 'అదిమోహముగాక దానిపాపమా' యనుటచేత అలంకారము వ్యాజనింద. 'నిందాయానింద యావ్యక్తిర్వ్యాజనిందేతి గీయతే విశేష నిందోద్యయస్తే ప్రోగేకమేవాహరచ్చిరః' అని కువ.

తా॥ ఓ స్వర్గప్రభూ విన్నావా మననలకూబరాది యౌవను లాబ్రాహ్మణకుమారునకు సరిరాక యవమానమును బొందుదురనెను. అది పలికినపలుకులెల్లఁ దేటపఱచుటకును బైటఁబెట్టుటకును ఋషుల మగు మావంటివారికి దులకు? అదియంతయు మనుకారముగాని దానినన్నందువలనఁబ్రయోజనమేమి?

—: ఇంద్రుఁడు రంభపై నాగ్రహించుట :—

చ॥ అన విని వజ్రి మండిపడి ♦ యౌను నిజ నారద యద్దురాత్మురా
లనిమిషలోకభోగభర ♦ మల్పముగాఁ దలపోయుకున్న న
మ్మనుజుని బాయకున్నె బళి ♦ మంచిది దానికి నేన గర్వముం
బెనిచితి నిన్నినాళ్లు నిఁకఁ ♦ బెద్దతికం బొకయింత కుంచెదన్ 35

అ॥ అనన్ — ఇట్లువచించఁగా, విని — ఆకర్ణించినవాఁడై, వజ్రి — వజ్రమే యాయుధముగా గల యాయింద్రుడు 'ని. వజ్రంత్వస్త్రీకులిశశస్త్రయోః మణివేధేరత్నభేదే" కేశవ. 'వజ్రపాణిర్మహేంద్రః సురగ్రామణీర్యామనేమిర్వృషానాకనాథోహరిః' త్రి. శే. మండిపండి — కోపముయొక్క యధికముగలవాఁడై, నారద — ఓనారదమహర్షీ, ఔనవున్ — అవునవును, నీవుచెప్పినది సత్యమే యని త్వరితముగాఁజెప్పుట. ఉదా. శా. ఔనౌనే వెలయాల' దశా. చ. అద్దురాత్మురాలు — దురాత్మురాలైన యాయొక్క రంభ, అనిమిషలోకభోగభరమున్ — అనిమిషలోక — స్వర్గమునఁగల, భోగ — ఆనందముయొక్క, భరమున్ — అధికమును, అల్పముగాన్ — అణుమాత్రముగా — కొంచెముగా, తలపోయకున్నన్ — ఎంచకుండినట్లయిన, అమ్మనుజునిన్ — ఆమానవుని, పాయకున్నె — విడువకుండునా, బళి — మెచ్చుట. మంచిది — సరియేకానిమ్ము, అనఁగా దానిపని కనుగొనియెదననికోపముతో నంగీకరించుట, దానికిన్ — ఆయచ్చరకు, నేన — నేనే, ఇన్నినాళ్ళు — ఇంతకాలమువఱకు, గర్వమున్ — అహంకారమును, ని. 'గర్వోఽభిమానోఽహంకారో చిత్తోద్రేకస్మయోమదః' అని అ.

పెనిచితిఁ — వృద్ధిచేసితిని, ఇఁకఁ — ఇఁకమీఁదట, పెద్దతికంబు — ఆబిడయొక్క ఘనమునౌ, ఒక యింత — కొంచెము, కుంచెదఁ — తక్కువచేయుదును, ఇందు 'జానవుఁ' అనుటకు 'సూ. అద్రుతా నామజాతీనాం ద్వియుక్తావంత్యలోపితా, అన్యేషాంచద్వియుక్తాస్యుర్బహులోపాగమాగతాః' అథ. దురాత్మురాలనుటకు 'సూ. దార్ఢ్యేఽత ఉదపిరః' అని నన్న. 'పెద్దతికము' అనుటకు 'సూ. అన్యే చ బహవో దేశ్యపద్ధకాః అర్థభేదకాః క్వచి దంత్యస్య లోపస్స్యాత్క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః' అథ.

తా॥ ఇట్లు చెప్పఁగా విని వేల్పువెలఁది కనలి నారదా అవునవును. ఆదుర్మార్గురాలు దేవలోక సౌఖ్యాధికము నల్పముగా నెంచకున్న నానరుని విడువకుండునా? ఔరా దానిసాహసము, సరే కానిమ్ము. దాని కింతటి మదమును పెంచినది నేనే ఇక నట్టిగొప్పతనమును దగ్గించెదను.

ఉ॥ ఓమునిసార్వభౌమ సర ♦ సోక్తుల బాపనమిండగానితో
నే మని నిందసేసె జగ ♦ దీడితరూప విలాససంపదు
ద్దామశరీరులం ద్రిదశ ♦ ధామకుమారుల లంజసానినే
ర్పో 'మనసశ్శునాంఘృతమ ♦ రోచక' మన్పలుకాచరించునో. 36

అ॥ ఓమునిసార్వభౌమ — ఋషులలోఁ జక్రవర్తివగు నోనారదుఁడా, బాపనమిండగానితోఁ — బ్రాహ్మణుఁడయిన విటునితో, సరసోక్తులఁ — సరసములాడుటయందు, జగ.....రులఁ, జగత్ — ఈమూఁడులోకములయందు, ఈడిత — స్తుతింపఁబడిన, 'ని. ఈడితశస్తపణాయిత పనాయిత ప్రణుత పణిత. పనిదాని అపగీర్ణవర్ణితాభిష్టుతేళితాని స్తుతార్థాని. అ. రూప — చక్కఁదనముతోఁ గూడిన, విలాస — ప్రకాశముయొక్క, సంపత్ — అతిశయమును, ఉద్దామ — మదించిన, శరీరులఁ — తనువుగలవారిని, త్రిదశధామకుమారులఁ — త్రిదశధామ — దేవతలకునివాసమగు స్వర్గమునఁగల, 'సూ. సంఖ్యయావ్యయాసన్నా దూరాధిక సంఖ్యాః సంఖ్యేయే, త్రిర్దశపరిమాణమేషా అస్తీతి త్రిదశాః, ఇత్యాద్యన్యబహువ్రీహిః' 'సూ. బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయేడజబహుగణాత్' సిద్ధాం. ఇతి. క్షీరస్వామి. త్రిదశ తృతీయమైన కౌమారదశ సర్వదాకలవారనిప్ప్య. కుమారులఁ — యౌవనపురుషులను, ని. 'కుమారో బాలేస్కందే యువరాజేశ్వచారకే' విశ్వ. ఏమనినిందచేసెఁ — ఏమని దూషించినది. లంజసానినేర్పో — వ్యభిచారిస్త్రీలలో నధపురాలైనదానియొక్క జాణతనమైయుండును నేమో, "మనసశ్శునాంఘృతమరోచకమ్" (కుక్కలయొక్క మనస్సునకు నెయ్యిరుచిదానుండదు) అన్పలుకు — అనువాక్యమును, ఆచరించునో — నడుపునేమో, అనఁగాఁ గుక్క నేయిపనికిరాదని దుర్వాసనగల చెడుపదార్థములఁదినినట్లు దివ్యభోగములు నిరసించి మానవుని పొందుఁగోరుచున్న దేమో యనుట. ఇచట, 'ఆచరించునో' అనుటకు "సూ. ఏదోతౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరోక్రియాణాం స్తః" నన్న. ఇందు 'సరసోక్తులఁ' అనుచోట 'ఇతరత్రచద్వితీయా' అనెడు సూత్రముచేత సప్తమ్యర్థమునందు ద్వితీయవచ్చినది. నాలుగవపాదమున నఖండయతి చెప్పఁబడినది. ఇందు 'మనసశ్శునాం ఘృత మరోచకం + అన్పలుకు, అని సంధిచేయుటవలన మకారమయినది. "సూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు గోచరః నుస్వారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచిపరతో మస్స్యాత్సర్వత్రహరిసమ్మతేః" అన్పలుకు అనుటకు సూ. పదాంతంబులై యసంయుక్తంబులయినను, లు, రు, లయుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగనగు. బా. వ్యా. లోకోక్త్యలంకారము. 'ఉద్దామశరీరులఁ ద్రిదశధామకుమారులఁ' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓ ఋషిచక్రవర్తీ! బాపనమింక గానితో సరసములాడునప్పుడు ముల్లోకములవన్నెకెక్కి చక్కనివదనముగల వేలుపుకోడెగాండ్రను తేజమునఁ బరిగ్రహించిన [illegible] రతులాడులలో నారసాధ్యమైన దానిని తనమోహమునకు తా నేయుగుచించు చదనిస్తూ, దివ్యభోగముల నిరసించు బ్రాహ్మణుని పొందుకొన్నది [illegible]

సీ॥ యజ్ఞతంత్రములందు [illegible] హవిరన్నములచేత [illegible] పొట్టక్రొవ్వి
జగదేక సౌందర్య [illegible] చాతుర్యముల చేత [illegible] నేర్పుచేత
సురతనూజులతోడ [illegible] సంభోగసంబంధమువలన కందళించిన [illegible]
నిపుణతను దీపింపు [illegible] సౌఖ్యక్రమమువలన పెంపు [illegible] గౌరవము

గీ॥ సరససంగీతసాహిత్య [illegible] పరిచయమ్ములు [illegible] పాటుపడుటకు
క్రొంతదివ్యులలో [illegible] తనుదానిని [illegible] ॥ 87

అ॥ యజ్ఞతంత్రములందుఁ — యజ్ఞయాగములయొక్క, తంత్రములందుఁ — ప్రయోగములయందు, ఈలాగునఁ జేయవలయునని నెడి విధానము ననుసరించి చేయునప్పుడు, హవిరన్నములచేతఁ — హోమముచేయునట్టి యోగిరముతో, పుంజీభవించుటచేఁ — రాశిగాఁ గూడిన, "నీ. పుంజరాశీ తూత్కరః కూటమ స్త్రియాం" అ. పొట్టక్రొవ్వు — పొట్టయందలి గలకొవ్వును, జగదేక... చేతఁ, జగత్ — మూఁడు లోకములకు, ఏక — ముఖ్యమైన, సౌందర్య — అందముతోడను, చాతుర్యము చేతఁ — నేర్పుతోడను, దుర్వారతరము — వారింపనలవిగానిది, ఐన గర్వరేఖ — అయినట్టి మదముతోఁ గూడిన శరీరసౌష్ఠవమును, సురతనూజులతోడి — దేవతలకుమారులతోఁ గూడి, సురతసంఘర్షచేఁ — సంభోగసంబంధమువలన కందళించిన — అంకురించిన, మహానంద — అధికమగు సంతోషముయొక్క గరిమ — గౌరవతనమును, నిపుణతఁ — నేర్పుతో, దీపించు — ప్రకాశించునట్టి, [illegible] సౌఖ్యముయొక్క క్రమమువలన, పెంపు — అభివృద్ధి, ఆవహించిన — ప్రవేశించినట్టి, [illegible] గౌరవమును, సరస — [illegible]యమును, సరస — రసయుక్తమైన, సంగీత — పాటయందును, సాహిత్య [illegible] యందును; పరిచయమును — మాలిమియును, ప్రకటము [illegible] ప్రసిద్ధికెక్కిన, బ్రహ్మమానసపాటవ [illegible] గ్యాతయొక్క పటుత్వమును, ఇచట ప్రకృతిమ్మాత్ర [illegible] సూ. దర్పతో [illegible] దీర్ఘఘోరోః కారస్వరః స్యాత్, ఇత్యేవ మేయస్తు 'ట్రీ' [illegible] స్యాదిత్వే మయస్తు [illegible] ప్రథమా సిద్ధాం. "శ్లో. [illegible] పరిపూర్వంపృష్ఠం చైవ షడే తాఁ [illegible] రేత్" అని వ్యుత్పత్తి కావున, క్రొంత — కొంతయు, దివ్యులలోపలన్ — వేల్పులలో, కొఱఁతపడఁగ — [illegible] ఆయొక్క [illegible] దానికొఱకుఁ — ఈ నేరము నిమిత్తమును, కొఱఁతఁ — తగ్గియున్నచోటు [illegible] నేయుటకు [illegible] చేయుచున్నది. కొను — చూచుము, ఇందలి 'కొఱఁత' [illegible] ప్రయోగముచే [illegible] అంత యొకింతయును లేక [illegible] అచ్చమైన [illegible] (మాఱిపోయి [illegible] అని [illegible] ముప ఉదా. [illegible] సమంజసము కాదు. [illegible] గ్రంథము [illegible] లేదు.) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

శరీరమునందుఁగల, ఇచట 'మమమేని' అనుటను 'నూ. భవేవత్రాపితబద్ధస్య క్వచిదోన్యగేనసాధనా,,

అథ. నవనఖాంకురములు. నవ - నూతనములైన, నఖ — గోళ్ళయొక్క, అంకురములు గుఱుతులు,

బాలేందురేఖలవలె. బాలేందు - బాలచంద్రునియొక్క, రేఖలవలె - సన్నని కారములయొక్క

కాంతిని, బాలచంద్రుఁడు సన్ననిగేలవలెనుండును. 'ని. లేఖాస్యాదల్పకే చన్ద్రస్యాభోగో లేఖయో రపి' విశ్వ. హసింపక - పరిహాసముచేయఁగా, ఎగతాళిచేయఁగా; ఇచట నునుమేని నవనఖాంకురము లనఁగా కామశాస్త్రమున నిట్లు చెప్పఁబడియున్నగి, 'నఖాఘాతః ప్రదాతవ్యా యథాస్థానాని కర్మసు పార్శ్వయోః స్తనయో శ్చైవ ఊరౌచ నితంబకే, కక్షస్థలే చ కణ్ఠాంతే కపోలే బాహుమూలకే' అనఁగా స్తనములు, చెక్కిళ్లు, చెవితమ్ములు, బాహుమూలములు, మున్నగునవి. జాలుకొప్పునన్ - కొంచెముక్రిందికి దిగఁబడిన ధమ్మిల్లమునందు, ముడిచిన జాజివిరులతావి - ధరించినట్టి జాతిపుష్పముల యొక్క పరిమళము, తనతోడియచ్చరతలిరుఁబోండ్ల - తనతోసమానులైన పుష్పమువలె మనోజ్ఞాకారాం ద్రయిన యప్సరసలయొక్క, కైశ్యకల్పప్రసూనసౌగంధ్యము కైశ్య - కొప్పులయందలి, 'కేశానాం సమూహః కైశికం కైశ్యం చ' 'సూ. కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్ఛా వన్యతరస్యామ్' సిద్ధాం. పశ్చి త్తగణే కైశ్యం కైశికం కేశానాం సమూహ ఇతివిగ్రహః కల్పప్రసూన - దేవలోకమునఁ గలకల్ప వృక్షములయొక్క, సౌగంధ్యముఁ - సువాసనను, అడఁపక - అణఁగియుండునట్లు చేయఁగా, దేవతారాజసభకు - సురలకధిపతియగు నాయింద్రునియొక్క సుధర్మయనుసభకు, చనుదెంచెక - వచ్చెను, ఇందు 'ములువాడి పలునొక్కులు' అను ప్రయోగములకు "సూ. ప్రథమలంగపిద్విసులోప్యః" నన్న. "సూ. అద్విత్వం చ భవే ద్ద్విత్వందీర్ఘో హ్రస్వస్య కేషుచిత్" అని. మఱియు నీసీసపద్యద్వితీయ పాదమున 'మకరికాపత్త్రి సం♦పదవహింప' అనుచోట బిందుయతి చెప్పఁబడినది. "క. పనిబూని - నిలుచుఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందు♦యతులను వెనుకకా, గనుపట్టు నాల్గులిపులును, జెను నున్నలు డాపి తమకుఁ ♦ బిఱుఁద గదియుచో న్" అప్ప. ఇచట రంభయొక్క జాలుకొప్పున నున్న జాజిపూవుల పరిమళమును గల్పప్రసూనములకంటె నెక్కువగా వర్ణించుటచేత రతికాలమునఁ గలిగిన పరిమళమతిశయించెనని భావము. అలం. స్వభావోక్తి. "స్వభావోక్తి రసౌచారు యథావద్వస్తువర్ణ నమ్" ప్రతా. మోవిపై...సొగసుఁజూప - చెక్కుల...వహింప-నునుమేని...హసింప, ఇత్యాదులుప మాలంకారము, "స్పర్ధతే జయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యవజానాతి కదర్థయతినిందతి, తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమే ప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి. ఇచట రంభ నిరంకుశునితోఁ గూడి విహరించి కేళీగృహమునుండి యప్పుడే బయటికి వచ్చిన లక్షణములను దెలియఁజేసినాఁడు. సంస్కృతమునఁగూడ నిట్టివి కలవు. "విభ్రాణాంకరపల్లవేన కబరీ మేకేన పర్యాకులా, మన్యేన స్తనమండలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాంచలం, ఏషాచందనలేశలాంఛిత తను స్తాంబూలరక్తాధరా, నిర్యాతిప్రియమందిరా ద్రతిపతే స్సాక్షాజ్జయశ్రీరివ" పుష్ప, ఉ॥ త్రేతా లంకారమును, కూచిమంచి తిమ్మకవియు నిట్లెవర్ణించినారు.

సీ. ఎడసిన జిలుఁగు ప ♦ య్యెదతోడ ముడివీడి, నేలజీరాడు పె ♦ న్నెరులతోడఁ
గరఁగి నెమ్మొగమెల్లఁ ♦ బెరయుకస్తురితోడఁ. గొలఁగినచెవిపూవు ♦ గోయితోడ
గుడుగకనిసుము ని ♦ ట్టూర్పుగాడ్పులతోడ, జాఱిననెఱిబన్న ♦ సరముతోడఁ
జెదఱినపాపట ♦ చేప్పుక్కబొట్టుతోఁ, బాడిపాడియైనమే ♦ పూతతోడ
తే॥ మగనిపిమ్మట నెమ్మోము ♦ మఱచినిమ్మఁ, జెంపునుందోదరినిజాలి ♦ చెలువలిపులు
చెదుతెఱంగులుఁగడుసన్న♦బడఁ బోడంగె, నంచుఁదలయూచి చయ్యన♦నచటువదలి. అచ్చతె. రా.

తా॥ రంభ మోవిపైఁ జిన్నిచిన్న పద్మరాగమణులో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న దంతక్షత ములతోను, చెక్కులపైఁ జెదరి మకరికాపత్త్రములవలె దీపించుచున్న శిరోజములతోను, గుం/దని

స్తనములపైఁ బఱుప్పవాఱినగంధముతోఁ గూడిన పుష్పమాలికలను మాటుపఱచిన పయ్యెదతోను, సుందరమయిన శరీరమున బాలచంద్రునికాంతిని మించుచున్న నఖరేఖలతోను, కొంచెము దిగజాఱిన కొప్పుపైఁ దనకీడగునచ్చరలతలలయందుఁగల దేవతాకుసుమముల సువాసన నడఁగించుచున్న జాజి పువ్వుల పరిమళముతోను, సుధర్మాంతరమున కేతెంచెను.

తే॥ వచ్చి భయభక్తు లెసఁగంగ • వాసవాదు, లైన పెద్దల కొకపాటి • యాననంబు
వంచి మడిసందులను హస్త • వారిజంబు, లిడి యొకింతుక వెనుకకు • నేగి నిల్చె. 40

అ॥ వచ్చి — ఏతెంచి, భయభక్తులు — భీతియును సేవకావృత్తితోఁగూడిన యనుసరణమును, ఎసఁగంగన్ — ఒప్పునట్లుగా, వాసవాదులు — ఇంద్రుఁడు మొదలగువారు, ఐనపెద్దలకున్ — అయినట్టి గౌరవముగలవారలకు, ఒకపాటి — ఒకవిధముగా, మితముగాననుట. ఆననంబువంచి — మొగము వంచినదై, అనఁగా సంజ్ఞగానమస్కరించినదనుట. మడిసందులను — మడుచుకొనిన దండచేతులయందు, హస్తవారిజంబులు — పద్మములవంటి కరములను, ఇడి — ఉంచి, ఒకకొంత — కొంచెము, వెనుకకున్ — పశ్చాద్భాగమునకు, ఏగి — పోయి, నిల్చెన్ — నిలువఁబడెను, ఈపద్యమున 'సందులు' అని ప్రయోగించుటకు "సూ. దలటా ముగితాం లుక్స్యాత్ ప్రాయశో తెలువర్ణకే, వైకృతానాం లకిభవే ల్లటయో రేకరూపతా" అథ. ఇందు వాసవాదులైనపెద్దల కొకపాటి యాననంబువంచి, అనుటచే రంభకుఁ గలగర్వము సూచితము. నాట్యస్త్రీలక్షణమును దెలియఁజేయుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ వచ్చి భయవినయములతో నింద్రుఁడు మొదలగు గొప్పవారలకు మితముగా నమస్కార సంజ్ఞను గనఁబఱచి సందిళ్ళు మడుచుకొని కొంచెము వెనుకకుఁబోయి నిలువఁబడెను.

—: రంభ నారదునిజూచి భయపడుట :—

క॥ తనజాడ లన్ని యచ్చటఁ, గని వచ్చినయట్టిమాని • కంఠీరవు న
య్యనిమిషసంయమిఁ గని య, య్యనిమిషలోచనకు హృదయ • మట్టిట్టయ్యెన్. 41

అ॥ అచ్చటన్ — భూలోకమున, తనజాడలు — తానుచేసినసైగలు మున్నగు తనప్రవర్తన యొక్క రీతులు, ఇచట 'జాడలు' అనుటకుదా. "క. పరికింపరు తమజాడలు" పారి. అన్ని — సమస్తమును, కనివచ్చిన యట్టిమానికంఠీరవున్. కనివచ్చిన — కనుఁగొనివచ్చిన, అట్టిమానికంఠీరవున్ — అటువంటి మునిశ్రేష్ఠుని, ఇచట కంఠీరవుఁడనుటకు. "ని. సింహశ్శార్దూలనాగాద్యాః పుంసిశ్రేష్ఠార్థగోచరాః" అ. అయ్యనిమిషసంయమిన్ — దేవర్షియగు నా నారదుని, కని — వీక్షించినతోడనే, అయ్యనిమిషలోచనకున్ — మత్స్యమువంటి నేత్రములు గలదయిన యారంభకు, 'ని. అనిమేషశ్చానిమేషో ద్వౌ తౌ ద్వావసుర మత్స్యయోః' నానా. హృదయము — మనస్సు, అట్టిట్టయ్యెన్ — పరిపరివిధముల విచారముగలదయ్యెను, ఈపద్యమున 'కనివచ్చినయట్టి మాని' అనుచోట న. వచ్చుటకు 'సూ. కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చతద్వాత్ స్యాత్' నన్న. అనిమిష శబ్దము రెండుమాఱులుచ్చరింపఁబడుటచే యమకాలంకారము.

[illegible] భూలోకమునఁ దనజాడలని కనిపెట్టి [illegible] విచారముకలిగెను [illegible]

[illegible]

దప్పక చూచి నిన్ను వను ♦ ధామరసూతిఁ [illegible] [illegible]

[illegible] రాజ [illegible] [illegible]

[illegible] మది ♦ నిపుణము [illegible]

[illegible]

[illegible] అలంపు [illegible]

[illegible] – రావలయునని యాజ్ఞాపించితిని, కోర్కె – కోరికతో, [illegible] ఇష్టము సల్పుచున్ – ప్రేమకలిగించుచు, ఉండుమంటి [illegible]

టను 'మా. పస్త్వ ఉత్తో చినుమ్మేన' అనిశబ్దచిం. ఈపద్యమున ద్వితీయపాదమున నఖండయతి చెప్పఁ బడినది. "ఉ. మానుగవిశ్రమా [illegible] యానుగునాక్షరంబె కాని ♦ యైనను జెప్పఁగవచ్చు నీక్రియఁ, భానుసహస్రభాసివృధు ♦ భాధపుఁదన్న [illegible] చో నఖండయతి ♦ [illegible] మంతియకా దమి రాజరాజవే, మన్న [illegible] దక్షత లేని [illegible] ♦ దార్థము వేఱొకచోటనుండి వే, లక్షలు వచ్చుచుండినఁ బ ♦ లాయనమై చను" [illegible]

[illegible]

[illegible] రమ్మని యాజ్ఞాపించితిని [illegible]

[illegible]

క॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] – జనిచెడుబుద్ధిగలదానా [illegible]

మున్ ఆశ్చర్యార్థకమును ఉదా. "క. ఏమీనిక్క మె నున్నె [illegible]

"క. ఏమీ యిది దేవరకను ♦ దామెరలను నింతవెఱఁగు దలకొని పెడునే ♦ నేమనగలనహహా నాక, స్వామికి నెగ్గమగు ప్రోలు ♦ వసుమతిఁ గలిగెఁ" ప్రభా. వర... చీన్యము. వర – శ్రేష్ఠుఁయిన, స్వామి

కర - సువర్ణమయమైన, భూమీధర [illegible] యొక్క, కటక - మధ్యప్రదేశము నందలి, కంజ - పాదరిండ్లయొక్క, పుంజ - సమూహమునందలి, క్రీడా - విహారము యొక్క, సామీచీన్యము, [illegible] మానవప్రాముఖ్య [illegible] మనుష్యుల యొక్క [illegible] భూమ - ఇండియందలి, విహారంబులు [illegible] సంచారములను, [illegible] సమానము కాదాయనుటు ఇందు 'ఏమీ' అను ప్రయోగమునకు 'శ. ఏమీయెటోయేయన, నేమియన్నం బ్రశ్న ములన్నకు' [illegible] చామీకర [illegible] భూమీధర 'కంజ - పుంజ' అనుప్రాసాలంకారము [illegible]

తా॥ ఓసి మర్త్యాధరాలా! ఏమిటీ? శ్రేష్ఠమైన కనకపర్వతముయొక్క [illegible] పాదరిండ్లయందలి విహారము [illegible] యందు దిరిగినమాత్రముగ నుండద్దా?

[illegible]

—: [illegible] :—

ఆ॥ చలింప కిట్టి • సాహసకృత్యంబు, చేసినావు గాన • నోసి పోయి
[illegible] పుట్టు, పల్లవుండు వసించు • పట్టణమున. 44

ఆ॥ ఓసి - [illegible] వీపాటియైనను భయపడక - ఇట్టి సాహసకృత్యంబు [illegible] చేసినావు [illegible] కాన [illegible] పోయి [illegible] పల్లవుడు - నీలంపుమగడు [illegible] వసించుపట్టణమునకు [illegible] పుష్పకమారంపు - భయదరూపము - భీతినిగలిగించునట్టి యాకారము [illegible] పుట్టుము - జన్మింతుము. ఇందు 'ఓసి' అనుసంబోధనమునకు [illegible] 'పుటు' అను ప్రయోగమునకు [illegible] కదాచన [illegible] ఇచట రెండు శాపములు [illegible] వించుటన్న [illegible] దారిద్ర్యరోగదుఃఖాని [illegible] వ్యసనాని [illegible] అనియును [illegible]

తా॥ ఓసి! నిర్భయముగ నింతటి సాహసకృత్యము [illegible] మున నీలంపుమగనిదుండెడుపురమున భయంకరమైన శిలవై పుట్టుము.

[illegible]

క॥ అని శాపమొసంగిన య, య్యనిమిషవిభు [illegible]
బున సాగి మ్రొక్కి కరుణా, జనకంబుగఁ బలికె నమ్ముచ్చి • [illegible] 45

—: [illegible] :—

అ॥ అని - ఇట్లని, శాపమొసంగిన - శపించినటువంటి - తిట్టినట్టువంటి [illegible] దేవతలకుఁ బ్రభునగు నాయింద్రుని [illegible] చూచి - వీక్షించి. [illegible] ఆదేవవేశ్య [illegible] మ్రొక్కి [illegible] నేలకువ్రాలి నమస్కరించి - సాష్టాంగ నమ [illegible]

ప్రహారముచేసి, నముచిసంహారకులోకన్ - నముచియనుదానవునిఁ జంపిన యోయింద్రుఁడ తో, కరుణా జాకంబుగన్ - దయపుట్టించునట్లుగా, పలికెన్ - ఇట్లువచించెను, ఈ చెప్పఁబోవు విధముగా వచెను.

తా॥ అని శపించిన యాసురనాథుని గాంచి రంభ మిక్కిలిభయపడి సాఁగిలఁబడి మ్రొక్కి యాప్రభువునకు దయవచ్చున ట్లీవిధముగాఁ బలికెను.

ఉ॥ ఈమహనీయశాపమున ♦ కెయ్యది యంతము దెల్ప వయ్యయో
యామరలోకనాథ సద ♦ యంబుగఁ జూడఁగదయ్య యోశచీ
వామదృగీశ నాకలుష ♦ వర్తన మెన్నకు మయ్య యోసుర
స్వామి యటంచు వేవగల ♦ సన్నుతి సేసిన నార్ద్రచిత్తుఁడై. 46

అ॥ అమరలోకనాథ - దేవతాసంబంధమైన స్వర్గలోకమునకు రాజువైనవాఁడా, ఈమహనీయ శాపమునకున్ - గొప్పదైయైన యీశాపమునకు, ఎయ్యదియంతము - విమోచనమేదియో తెల్పవు - తెలియఁజెప్పవైతివి, అయ్యయో - అయ్యయ్యో - సంతాపార్థకము, ఓశచీవామదృగీశ - శచీదేవి యనెడు మంచికన్నులుగల స్త్రీకి నాథుఁడవైనవాఁడా 'ని. బలారాతిశ్శచీపతిః' అ. సదయంబుగన్ - దయతోఁగూడినవాఁడవై, చూడఁగదయ్య - కనిపెట్టియుండవలదటయ్యా, ఓసురస్వామి - దేవతల కధిపతియగునోప్రభూ, నాకలుషవర్తనము - నాయొక్క పాపపునడతను, ఎన్నకుమయ్య - గణించ వలదయ్యా, అటంచున్ - అనిపలుకుచు, వేవగలన్ - అనేకవిధములైన మనోదుఃఖరూపవిచార ములచేత, సన్నుతిచేసినన్ - స్తోత్రముచేయఁగా, ఆర్ద్రచిత్తుఁడై - తడిసినహృదయముగలవాఁడై, మెత్తబడిన మనస్సుగలవాఁడై. అనఁగాఁబ్రార్థనమువలన మనస్సుకరిగినయనుట, వ్యు: ఆర్ద్యతే పీడ్యతే యిత్యార్ద్రం, అజ్ పూర్వః, తడుపఁబడునది, ఈపద్యమునఁ దెల్పవయ్య యనుటకు సూ. ఆర్యా. దిశబ్దో యుక్తస్యా దసంబంధార్థబోధనే,అథ. "ప్రార్థనంబునందు ప్రవృత్త్యయాంతక్రియలమీఁద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తంబు లగు ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. సుకీర్తిమవగదన్న" భాగ, 'చెప్పగదయ్య' భాస్క. "గీ. కృపదలంపగదయ్యయో♦నృపవరేణ్య" శృ. నై. ఇందు 'అమరలోక నాథ, శచీవామదృగీశ' ఇత్యాది సంబోధనలతోఁ బ్రార్థించుటచేఁ బరికరాలంకారము. "విశేషణై ర్య త్సాకూతై రుక్తిః" కా. ప్ర.

తా॥ ఓదివ్యలోకాధిపతీ! యీగొప్పశాపమునకు విమోచనమేదియో యానతిమ్ము. అయ్యో నేనేమిచేయఁగలను. ఓశచీపతీ, నన్ను దయతోఁగాపాడుము. ఓదేవప్రభూ, నాకలుషవర్తనమును గణింపకుము. ఇట్లు బహువిధముల స్తుతింపదయగలిగి.

—: ఇంద్రుఁడు శాపవిమోచనవిధమానతిచ్చుట :—

క॥ రమణీ తప్పదు నావా, క్యము పాషాణత్వ మొందు ♦ మదియెన్నఁటికిం
దుము రై ధరణీస్థలిఁబడు, సమరగ శాపమును నాఁటి ♦ కంతము నొందున్. 47

అ॥ రమణీ - చక్కనిదానవగునోరంభా, ని. 'సుందరీరమణీరామా' అని అ. నావాక్యము - నేననినమాట, తప్పదు - తొలఁగిపోదు, పాషాణత్వము - శిలారూపమును, ఒందుము - పొందుము

రాయివికమ్మనుట, అది — ఆరాయి, ఎన్నఁటికిన్ — ఏదినమునకు, తుమురు+ఐ—పిండియై, ధరణీస్థలిన్—పుడమియందు, పడున్—పడునో, నాఁటికిన్ — ఆదినమునకు, శాపమును — ఈశాపముగూడ, అమరఁగన్ — ఒప్పునట్లుగా, అంతమునొందున్ — నశించును, విమోచనమగును.

తా॥ ఓరంభా! నావాక్యము తొలఁగదు. కావున శిలారూపమును దాల్చుము. అది యెప్పుడు చూర్ణమై పుడమిపైఁ బడునో యప్పటికి శాపవిమోచన మగును.

—: రంభ నిరంకుశునికడకువచ్చి దుఃఖించుట :—

వ॥ పొమ్ము ధరిత్రిం బుట్టు మని నియోగించి కొలువుచాలించి శచీకాంతుఁ డంతఃపురంబున కరిగె. సురగరుడోరగాదు లందఱుఁ దమతమ నివాసములకుఁ జనిరి తదీయవిద్వేషిణు లగు కలభాషిణులు కొందఱు సంభృతానందలై గృహంబుల కేగిరి. తదీయసఖు లగు సరోజముఖులు గొందఱు వందుఱుచు వెంటనచనుదెంచి రప్పుడు రంభ దుఃఖారంభయై వారల మగుడించి పుడమి కేతెంచి నిరంకుశునిఁగాంచి శోకభరం బాఁపలేక. 48

అ॥ పొమ్ము — ఇఁకఁ దప్పక వెళ్ళుము, సూ. పొమ్ము నిశ్చయార్థంబునందగు, అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "అ, ల్లనిఁగల్యాణగుణోత్తరుం బడయ కెవ్వింబోరఁబొమ్మంచు" అని నిర్వ. ధరిత్రిన్—భూలోకమున, పుట్టుము-జన్మించుము, అనినియోగించి — అనియాజ్ఞాపించి, కొలువుచాలించి—తనయాస్థానమును నిలుపుదలచేసి, శచీకాంతుఁడు — శచీదేవికి మనోహరుఁడగు నాయింద్రుఁడు, అంతఃపురంబునకున్—రాణివాసమునకు, అరిగెన్ — పోయెను, సురగరుడోరగాదులు — సుర — దేవతలును, గరుడ-గరుడులును ఉరగ — పన్నగులును, ఆదులు — మొదలగువారు, అందఱున్ — సమస్తమయినవారును, ఇచట 'అందఱున్' అనుటకు సూ. "క్రియ దర్థావికాశ్శబ్దాభవంత్యర్థవిశేషదాః, భవంత్యజడవాచిత్వేర్వంతా శబ్దామనోహరాః" అధ. తమ తమనివాసంబులకున్ — వారివారిగృహములకు, చనిరి—ఏగిరి, ఇచట 'తమతమ' అనుటకు సూ. కర్తృబహుత్వంబునఁదన తనకుఁ దమతమయునగు' ప్రౌ. వ్యా. తదీయ — ఆరంభయొక్క— సంబంధమైన, విద్వేషిణులు — విరోధురాండ్రు, అగు కలభాషిణులు — అయిన మాధుర్యముగ మాట్లాడు ట్టియచ్చరలు, కొందఱు—కొంతమంది, సంభృతానందలై. సంభృత—మిక్కిలి భరింపఁబడిన, ఆనందలై-సంతోషముగలవారై, గృహంబులకేగిరి—ఇండ్లకుఁబోయిరి, తతీదీయ— ఆరంభయొక్క—సంబంధులైన, సఖులు—స్నేహితురాండ్రు, అగుసరోజముఖులు—అయినపద్మములవంటిముఖములుగలయప్సరసలు, కొందఱు—కొంతమంది, వందుఱుచున్ — దుఃఖపడుచు, వెంటన — ఆపెవెనువెంటనే, చనుదెంచిరి — వచ్చిరి, అప్పుడు — ఆసమయమున, రంభ — ఆదేవవేశ్య, దుఃఖారంభయై— దుఃఖముయొక్క ఉపక్రమముగలదియై, వారలన్ — తనసఖురాండ్రను, మగుడించి— మరలునట్లుచేసి, అనఁగాఁ దిరిగి స్వర్గమునకంపియనుట, పుడమికిన్ — భూలోకమునకు, ఏతెంచి — వచ్చి, నిరంకుశునిన్ — నిరంకుశుడను పేరుగల యాబ్రాహ్మణుని, కాంచి — వీక్షించి, శోకభరంబు — దుఃఖభారమును, ఆఁపలేక — అడ్డగించుకొనఁజాలక, ఇందు 'విద్వేషిణులు' అనుప్రాసము. 'రంభ దుఃఖాగంభ యై' యమకాలంకారము.

తా॥ పొమ్ము భూలోకమున నవతరింపు మని యాజ్ఞాపించి కొలువుచాలించి పౌలోమీవల్లభుండు రాణివాసంబున కేగెను. దేవతలు, గరుడులు, పన్నగులు, మున్నగువారందఱును వారి వారి గృహంబులకుఁజనిరి. తన విరోధురాండ్రను గొందఱానందించుచు నిండ్లకుఁ బోయిరి. స్నేహితురాండ్రగు కొందఱుదుఃఖించుచు నామె వెనువెంటనే చనుదెంచిరి. అయ్యెడ రంభ యేడ్చుచుఁ జెలులను దివి కంపి భూలోకమున కరుదెంచి యానిరంకుశునిఁ గని దుఃఖభారమును నిలుపఁజాలక.

చ॥ జలజముఖి నవీనసుమ ♦ సాయకముందఱ మందరామరా
చలపరిమాణ మైనబిగి ♦ చన్గవ యూర్పులఁ బిచ్చలింపఁగా
సొలవక యేడ్చె గాఢతర ♦ శోకతటాకము చాల నిండి రెం
డలుఁగులఁ బాఱెనోఁ యనఁగ ♦ నశ్రుకణంబులు జాఱెఁ గన్నులన్, 49

అ॥ జలజముఖి - తామరపువ్వువంటి మొగముగలదైన యాదేవవేశ్య, చంద్రునివంటి ముఖము గలదైనయనియుఁ జెప్పవచ్చును. జలా జ్జాయత ఇతి జలజః అనివ్య. జలజముఖీశబ్దః జీబంతశ్చ్వ్యస్తోవా జలజముఖి. జలజముఖ. ఈరెండు రూపములునుకలవు. నిరం I. 78 చూ. 7 ఉదా. 'నిద్రాచిరేణ నయనాభిముఖీబభూవ' రఘు. ఈనవీనసుమసాయకుముందఱ — నూతన మన్మథునివంటివాఁడైన యీ యొక్క నిరంకుశునియెదుట — మందరామరాచలపరిమాణము. మందర— మందరపర్వతమును, అమరాచల — దేవతలకు నివాసమయిన మేరుపర్వతమును, పరిమాణము — ప్రమాణము- సమానము, ఐన బిగి చన్గవ — అయిన దృఢమైన స్తనద్వయము, ఊర్పులన్ — నిట్టూర్పులచేత, దీర్ఘశ్వాసములచేత, పిచ్చలింపఁగాన్ -- తల్లడిల్లఁగా, సొలవక — వెనుదీయక — నిస్త్రాణపడక, ఉదా. గీ. నాతి రాయంచ గుమిగూడి♦నడచుమురువు, చెలుల గెలువఁగ జమనాఁటి♦ సొలపునలపు. విజ. ఏడ్చెన్ — దుఃఖించెను, గాఢతరశోకతటాకము. గాఢతర -- అధికమైన, శోక — విచారమనెడు, తటాకము — చెఱువు, చాలన్ — విస్తారముగ, నిండి — సమృద్ధియై, రెండలుఁగులన్ — నీళ్ళెక్కువైనపుడు పోఁగొట్టెడు రెండుతూములతో. 'ని. అలుగు, అలువు, మరిగొమ్ము, ఆం. వా. పాఱెనో — ప్రవహించుచుండె నేమో, అనఁగన్ — అనునట్లు, కన్నులన్ — నేత్రములనుండి, అశ్రుకణంబులు — కన్నీటిబిందువులు, జాఱెన్ — స్రవించెను, ఇచట రంభ తన ప్రియుఁ డగపడినంతనే తనకుఁ గల్గినకష్టమును జెప్పఁజాలక దుఃఖించెనని కవివర్ణించినాఁడు, కాచవిభుఁడును విఠ్ఠలరాజు నీప్రకారముగ వర్ణించిరి.

'ద్వి. అంతటరంభయు♦నంభోజసరసి, దంతిచొచ్చినచొప్పు♦ తనకుఁబాటిలిన
చింతాపరంపర♦ చిత్తంబులోన, నంతకంతకుదట్ట♦ మైకడల్కొనఁగఁ
దలఁకుచుఁ గొంకుచు♦ఁ దనలోనదానె, పలుకుచుఁ బులిబారిఁ♦ బడివడిచెడిన
హరిణిచందంబున♦ నటఁదొట్రుపడుచుఁ, బిరిగొన్నదురవస్థఁ♦ ప్రియుపాలి కరిగి
యడుగులఁ బడి వేచి♦ యందంద మేను, వడఁకంగ వదనంబు♦ వంచి హారములు
పెనఁగొనఁగ నయంబు♦ ప్రిదులలోఁ జెరివి, కొనినపూవులుగందఁ♦ గ్రొమ్ముడి వీడఁ
దొంగలిఱెప్పలఁ♦ దోఁగుబాష్పములు, తుంగ స్తనంబులఁ♦ దొరఁగనట్లున్నఁ
గనుఁగొని యదియేమి♦ కాంతనీ చంద, మనవుడు. ద్వి. ఉ. తా.

ఇందు 'జలజముఖీ నవీనసుమసాయకుముందఱ' అనుచోట సంధినిగూర్చి 'సూ. క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ' అని. 'ఉదా. సకలశుభములు కోరిచ్చు జనులకెపుడు. నవీనసుమసాయకుఁడు, శోకతటాకము, ఇవి ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకము 'క. ధరనొఱయను వల్మీకము, సరభసగతి వెడలి నీదు చటులాసిమహో ద్ధురచరదరి ధరణి ధురం, నర జీవానిలముఁగ్రోలు నరసింహనృపా' నరస. 'మందరాచల పరిమాణమైన బిగిచన్నవ' ఉపమాలంకారము. రెండలుఁగులబాటెనోయనఁగ, క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్ష. 'చ. అనఘ నృసింహనీఘనజ యానకజాత భయానకాదెక, ధ్వనులుగుహాగృహాగ్రముల వ్రాలఁ బ్రతిధ్వనిమేదురంబులై, తనరె దిగంతశైలములు తమ్ము వెదుర్కొను వైరికోటికిన్, నిను శరణంబు వేఁడు మని నేర్పునబుద్ధులు నేర్పుకైవడిన్' కావ్యా. సం. సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్. కావ్య. ఉదా. లింపతీవ తమోంగాని వర్షతీవాంజనం నభః అసత్పురుషసేవేవ దృష్టిర్విఫలతాం గతా. మృచ్ఛ. రంభ దుఃఖించుటకుఁ గారణమేమన "పునర్విత్తం పునర్మిత్రం పునర్భార్యా పునర్మహీ ఏతత్సర్వం పునర్లభ్యం నశరీరం పునఃపునః" చాణ. శ్రీనాథుని సీ. ప్రవిమలాక్షి నభోనభస్యాంబుదములకు, నవవృష్టిధారలై యవతరిల్లి,... తే. వేఁడియశ్రులు నిగుడంగ వెక్కి వెక్కి, యేడ్వఁదొడఁగెలతాంగి పృథ్వీశు మ్రోల, మృదులపరివేదనా కరోన్మిశ్రమధుర, కంఠ కాకునికారకాకలికయలర' అను పద్యమును జూచి రామరాజభూషణుఁడు "శా. అజాబిల్లి వెలుంగు డాయికలడా యల్లేకరా కానిశా, రాజశ్రీసఖమైనమోమునఁబటా గ్రంపెత్తియెల్గెత్తియా, రాజీవానన యేడ్చెఁగిన్నరవధూ రాజత్కరాంభోజకాం, భోజీమేళవిపంచికారవసుధా పూరంబుతోలంబు, గాన్" అనియును. పెద్దనార్యుఁడు. "ఉ. పాటునకింతులోర్తురె కృపారహితాత్మక నీవు ద్రోయని చోటభవన్నఖాంకురము సోఁకెఁగనుంగొను మంచుఁ జూపియ, ప్పాటలగంధి వేదనవెపంబిడియేడ్చె, గలస్వనంబుతో, మీటిన గబ్బిగుబ్బచను మిట్టలనశ్రులు చిందువందఁగన్" అనియును. తిమ్మనార్యుఁడు. "ఉ. ఈసునఁబుట్టి డెందమున హెచ్చినశోకదవానలంబుచే, గాలిసియేడ్చెఁ బ్రాణవిభు కట్టెదుటన్ లలితాంగి పంకజ, శ్రీసఖమైన మోముపయి జేల చెఱంగిడి బాలపల్లవ, గ్రాసకషాయకంఠకల కంఠవధూకలకాకలీధ్వనిన్" అనియును వ్రాసియుండిరి. తెనాలిరామలింగ కవి యీ ముగ్గురినిగూర్చి యిట్లు చెప్పెనని వదంతి. "అల్లసాని పెద్దన యల్లనల్లనయేడ్చె ముక్కు తిమ్మనముద్దు ముద్దుగానేడ్చె బట్టుమూర్తి బావురుమనియేడ్చె" రుద్రకవి యీ ముగ్గురివలెఁగాక వేఱుఘక్కిని వ్రాసెను.

తా॥ ఆకమలలోచన నవమన్మథునివంటివాఁ డయిన నిరంకుశుని మ్రోల మందరమేరుగిరులతో సమానములగు స్తనములు నిట్టూర్పులచేఁ దల్లడమగునట్లేడ్చుచుండఁగా మిక్కుటమైనదుఃఖ మనెడు చెఱువు విస్తారముగ నిండి రెండుతూములఁ బాఱుచుండెనేమో యనునట్లు కన్నులనుండి బాష్పములు కాఱుచుండెను.

వ॥ ఇవ్విధంబు ననివ్వటిలు నెవ్వగలనేడ్చువధూమణింజూచి యతండిట్లనియె.50

అ॥ ఇవ్విధంబునన్ — ఈప్రకారముగా, నివ్వటిలు — అతిశయించుచున్న, నెవ్వగలన్ — గొప్పమనోదుఃఖరూపమయిన విచారముతో, నెర + వగ — నెవ్వగ, అగును, ఏడ్చువధూమణిన్ — దుఃఖించుచున్న సామాన్యస్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలగు నారంభను, చూచి - వీక్షించి, అతండు — ఆనిరం

కుశుఁడు, ఇట్లనియెన్ — ఈచెప్పఁబోవురీతిగాఁబలికెను, ఈవచనమున 'నివ్వటిలు' అని ప్రయోగించుటకు 'సూ. యథాశాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోత్రానురంజనం, యథాప్రసిద్ధి సర్వత్రశబ్దానాం కల్పనామతా' అథ. 'సూ. రంజయతిఘట్యాదీనాం బిందోశ్చస్యాపిలావుభౌభవతః' శబ్దచిం. 'ఇవ్విధంబున నివ్వటిలు నెవ్వగల' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లుమించినవిచారముతో వగచుచున్న యారంభనుఁ జూచి నిరంకుశుండీరీతిగాఁ బలికెను.

—: నిరంకుశుఁడు రంభతోఁ బ్రశ్నించుట :—

చ. నెరయ విషాదహేతువుగ ♦ నీ తెలిగన్నుల నశ్రుబిందువుల్
దొరఁగు టెఱుఁగ మెన్నఁడు కు ♦ తూహల కారణ బాష్పజాలముల్
గురియుటె కాని నేఁడు కనుఁ ♦ గొల్కుల వెంబడి నశ్రుపూరముల్
పరఁగఁగ నేలయేడ్చెదవు ♦ వారిజలోచన యేర్పఱింపవే. 51

అ॥ వారిజలోచన — తామరపువ్వులవంటి కన్నులుగలదానా, నెరయన్ — నిండునట్లు. ఉదా. "తరళనయనాబ్జదళములు, నెరయఁగఁ బైమున్నచల్లి ♦ నృపసుతుఁబూజించిరి" భార. విషాదహేతువుగన్ — దుఃఖకారణముగా, నీతెలిగన్నులన్ — నీయొక్క స్వచ్ఛమయిన నేత్రములయందు, అశ్రుబిందువుల్ — కన్నీటిబొట్లు, తొరఁగుట—స్రవించుట - జాఱుట, ఎన్నఁడున్ — ఏదినమునను, ఎఱుంగము — మేముచూచియుండలేదు, కుతూహలకారణబాష్పజాలమున్. కుతూహల — కోరికకు, కారణ — హేతువైన, బాష్పజాలమున్ — కన్నీటిచుక్కలసమూహము, అనఁగా సంతోషపూరితమైనబాష్పపరంపరలనుట. కురియుటె కాని — వర్షించుటయేతప్ప, నేఁడు — ఈదినమున, కనుఁగొల్కుల వెంబడి — కనుఁగొనలనుండి - నేత్రాంతములనుండి, ఇచట 'కొలికి' బహువచనమున 'కొలుకులు' అగును 'సూ. ఇదుపోత్తమోత్తమానాం బహువచనఉపోత్తమేతఉద్భవతి' శబ్దచిం, ఆ 'కొలుకులు' "సూ. నలడాదేరంతరుతశ్చ" "అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానాం" అనునన్నయభట్టీయసూత్రములచే 'కొల్కులు' అయినవి. అశ్రుపూరముల్ — కన్నీటియొక్క ప్రవాహములు, పరఁగఁగన్ — పాఱుచుండఁగా, - ప్రవహించఁగా, ఏలయేడ్చెదవు — ఎందులకువిలపించుచున్నావో, ఇచట 'వఱదలుగట్ట నేడ్చెదవు' అనిపాఠాంతరము. అర్థము రెంటనుసమానమే. కవి రేఫ శకటరేఫములకు మైత్రినిగూడఁజూపియున్నాఁడు. ఏర్పఱింపవే — స్పష్టముగునట్లు విభజించిచెప్పుము ఈపద్యమున 'పరఁగఁగన్' అనిప్రయోగించుట కుదా. 'మ. అ. స్తోకప్రవాహంబులై పరఁగెన్ రక్తనదుల్' భార. "ఎఱుంగ మెన్నఁడు" అనుటకు 'సూ. వ్యతిరేకక్రియయర్థత్రయబోధకంబగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "క. నలుఁగానమివ్వనంబున" భార. కేవలనిరవయవరూపకాలంకారము. "క. ఇలనీదుకీర్తిచంద్రిక, యలఘుతరస్ఫూర్తినలిన♦ జాండకరండం, బులునిండివెల్లివిరిసె, న్నలనహుషసమానశీల, నరసనృపాలా" కా. సం.

తా॥ ఓకమలాక్షీ! ఎల్లప్పుడు నీనయనములయం దానందబాష్పజములు దప్ప నిండారిన వగపుతో నశ్రువులు స్రవించుట నే నెన్నఁడును జూచియుండలేదు. నేఁడు కనుగొనలయందు కన్నీటిధార యేఱులైపాఱున ట్లేడ్చుచున్నా వెందులకో వివరింపుము.

చ॥ తలఁపున మాటలం గ్రియలఁ ♦ దామరసేక్షణ నిన్నె కాని యే
పొలఁతుల నొల్ల నీనిజము ♦ పుష్పశరాసుఁడే యెఱుఁగు మొ
క్కలమున నున్న నేరము లొ ♦ కానొకనాఁడును జేయ వీయెడ
న్దెలియదు శోకహేతువు వి ♦ నీలశిరోజ యెఱుఁగ జెప్పవే. 52

అ॥ తామరసేక్షణ – పద్మములవంటికన్నులుగలయోరంభా, తలఁపునన్ – ఆలోచనయందును, మాటలన్ – పలుకులయందును, క్రియలన్ – పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కాయకర్మంబులయందనుట. నిన్నెకాని – నిన్నొక్కదానినేతప్ప, ఏపొలఁతులన్ – ఏస్త్రీలను ఒల్లన్ – ఇష్టపడను, ఈనిజము – ఈచెప్పినట్టి నాయొక్కసత్యమును, పుష్పశరాసుఁడే – పువ్వులుబాణములుగాఁగలమన్మథుఁడే, ఎఱుంగున్ – తెలిసికొనియున్నాఁడు, మొక్కలమున నున్నన్ – తెలియనిస్థితియందున్నప్పుడును, నేరములు – తప్పులు, ఒకానొకనాఁడును – ఏదో యొకప్పుడైనను, ఇచట 'ఒకానొక' యనుటకు సూ. ఒకానొకచో ననిష్టార్థమం దొక శబ్దమునకుంబూర్వాగమంబగు ప్రౌ. వ్యా. చేయవు – చేయునట్టిదానవుకాదు, ఈయెడన్ – ఈసమయమున, శోకహేతువు – దుఃఖమునకుఁగారణము. తెలియదు – నాకుబోధపడుటలేదు, వినీలశిరోజ – మిక్కిలి నల్లనైనతలవెండ్రుకలుకలదానా, ఎఱుంగఁజెప్పవే – తెల్లముగునట్లువచించుము. ఈ పద్యమున నంత్యపాదమున సంయుక్తయతి సెప్పఁబడినది. "క. వెలయఁగ సంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినయిన♦ మునుకొనివడిగా, నిలుపందగుఁబాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడరేచ యసదృశదానా" సుల.

తా॥ ఓతమ్మికంటీ నామనస్సునను వాక్కులయందును గ్రియలయందును నిన్నుదప్ప యేస్త్రీల నిచ్ఛగింపను. ఈ సత్యము మన్మథునకే తెలియును. నీవుమఱపున నైననేదోయొకనేరమనుజేయు దానవుకాదు. అట్టి నీకుదుఃఖమునకు గారణమేదియో గోచరింపకుండె విశదీకరింపుము.

—: రంభ నిరంకుశునితోఁ దన శాపకథను జెప్పుట :—

క॥ అని యడిగిన భూసురునకు, ననిమిషవేశ్యాలలామ ♦ యాద్యంతంబున్
వినిపించి మగుడ నేడువఁ, దనదుప్పటి మొగము దుడిచి ♦ తగ నిట్లనియెన్. 53

అ॥ అని–ఇట్లని, అడిగినభూసురునకున్ – ప్రశ్నించిన భూమికివేల్పువంటివాఁడయిన యా నిరంకుశునకు, అనిమిషవేశ్యాలలామ – దేవవేశ్యలలోశ్రేష్ఠురాలగునారంభ, ఆద్యంతంబున్ – మొదటినుండిచివరవరకును, అనఁగా జరిగినవృత్తాంతమంతయుననుట, వినిపించి – చెప్పి, మగుడన్ – మరల, ఏడువన్ – విలపించుచుండగా, తనదుప్పటిన్ – తనయొక్క యుత్తరీయపుచెఱఁగుతో, మొగముదుడిచి – ఆబిడయొక్క కన్నీరుపోవునట్లుముఖమునుదుడిచి, తగన్ – ఒప్పునట్లు, ఇట్లనియన్ – ఈచెప్పబోవువిధముగాఁబలికెను. స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ అని ప్రశ్నించిన నిరంకుశునితో నారంభ జరిగిన వృత్తాంత మంతయు నెఱింగించి మరల విలపించుచుండఁ దన యుత్తరీయపుచెఱఁగుతో ముఖమును దుడిచి యిట్లనియె.

—: నిరంకుశుఁడు రంభనోదార్చుట :—

ఉ॥ ఇంతె కదా లతాంగి మఱి ♦ యేమొ యటంచు విషాద మొందితిం
జింతిల నేల యిప్పనికి ♦ శీఘ్రము శాపవిముక్తిచేసెదన్
అంతయు నెనరింపక యీక్షణము ♦ పావయి నిల్వుము భీకరంబుగా
నెంతయు నీపురంబుకడ ♦ నేన యెఱుంగుదుఁ బైవిచారమున్. 54

అ॥ లతాంగి — తీఁగెవంటిశరీరముగలదానా, ఇంతెకదా — ఇంతమాత్రమేకదా, మఱియేమొ యటంచున్ — ఇంక నేమిగొప్పయాపదయోయనుకొనుచు, విషాదమొందితిన్ — విచారపడితిని, ఇప్పనికిన్ — ఈ పనికార్యమునకు, చింతిలనేల — వగవంబనిలేదు, శీఘ్రము — వెంటనే, శాపవిముక్తి — శాపమునుదొలగించుటను, చేసెదన్ — చేయఁగలను, అంతు + ఒనరింపక — పరిపరివిధములధ్వనిచేయక, ఇప్పురంబుకడన్— ఈపట్టణమునకుసమీపమున, ఈక్షణము—ఈసమయమునసే, క్షణమనఁగా గడియలోనాఱవవంతు“ని. అష్టాదశనిమేషాస్తుకాష్టా(త్రింశస్తుతాకలాతాస్తు)త్రింశత్క్షణః” అ: ఎంతయున్ — మిక్కిలి, భీకరంబుగాన్ - భయముఁగలిగించునట్లు, పావయినిల్వుము — పాషాణత్వమును దాల్చియుండుము, పైవిచారమున్—ఆమీఁదటజరుగవలసిన యాలోచనయంతయును, నేనయెఱుంగుదున్ — నేనేతెలిసికొనియున్నాను, ఇచటశాపవిమోచనమును వెంటనే చేయుదుననుటలో నిరంకుశునియొక్క సంపూర్ణసామర్థ్యము విశదమగుచున్నది. “కో౽తిభారస్సమర్థానాం, కిందూరంవ్యవసాయినాం, కోవిదేశస్సవిద్యానాం, కఃపరః ప్రియవాదినామ్” “క. దూరమువ్యవసాయులకు, భారంబుసమర్థులకు♦ భాసురవిద్యా, పారగులకువిదేశము, వైరముప్రియవాదులకును♦ వసుమతిఁగలవే” నీ. సా. ఇచట రంభతోనిరంకుశుఁడు గతించినదానికై వగవఁగూడదనుటనుగూర్చి “గతేశోకోనకర్తవ్యో భవిష్యం నైవచింతయేత్, వర్తమానేనకాలేన ప్రవర్తంతే విచక్షణాః” చాణ,

తా॥ ఓయువిదా! ఇంతమాత్రమేకదా! ఇంక నెంతగొప్పయాపదయో యని నామనస్సులోఁ జాలవిచారపడితిని. ఈపనికై వగవవలదు. వెంటనే నీయొక్క శాపవిమోచనము చేయఁగలను. పరిపరివిధముల ధ్వనిచేయక యిప్పుడే యీపట్టణమునకు సమీపమున నతిభయంకర మయిన శిలారూపము దాల్చుము. ఆమీఁదట జరుగవలసిన కార్యమును నేనే చేయ గలను.

చ॥ అనవిని శుష్కహాసవద ♦ నాంబుజయై సురకాంత పల్కె నో
యనుపమరూప నీవుమహి ♦ నట్టివ యాఁగద శాపమోక్షణం
బొనరఁగ నెట్లు చేసెదవొ ♦ కో యొకయింత వచింపరాదె నా
మనము విషాద మార్ప నొక ♦ మాటకు నట్టివొ లేక తథ్యమో. 55.

అ॥ అనన్ — ఇట్లుపలుకఁగా, విని — ఆకర్ణించి, సురకాంత — దేవతాస్త్రీలలోఁ జక్కని, దయిన యాయప్సరస, శుష్కహాసవదనాంబుజయై. శుష్కహాస — పట్టినవ్వుతోఁగూడిన, మనస్సున సంతోషమేమియులేక కేవలము నవ్వుతోమాత్రమే యనుట. వదనాంబుజయై పద్మమువంటి ముఖము గలదియై, పల్కెన్ — ఇట్లువచింపనారంభించెను, ఓయనుపమరూప — అసమానమనుయిన సౌందర్యము

గల యోనిరంకుశుఁడా, నీమహిమలు— నీమాహాత్మ్యములు, అట్టివయౌఁగద — అటువంటివేయైనప్పటికిని, శాపమోక్షణంబు — ఇంద్రునివలన సంభవించిన యీశాపమును తొలఁగించుకార్యమును, ఒనరఁగన్ — ఒప్పునట్లుగా, ఎట్లుచేసెదవొకో — ఏప్రకారముగాఁ జేయఁగలుదువోకదా, ఒకయింత — కొంచెము, వచింపరాదె — నాకుఁజెప్పఁగూడదా, నామనము విషాదమార్పన్ — నామనస్సునఁగల దుఃఖమును బోఁగొట్టుటకు, ఇచట నలఘురేఫములఘురేఫమగుటకు "సూ. అలఘురేఫములుప్రాచ్యమగుచోలఘురేఫంబగు" ప్రౌ. వ్యా. ఒకమాటకున్ + అంటివొ — కొంచెము మాటమాత్రముగాననియన్నావో, లేక — అటులఁగాక, తథ్యమో — నిజమో, ఇందుమూఁడవపాదమునఁ గాకుస్వరయతి చెప్పఁబడినది. "గీ వరుసదీర్ఘాంతసంబుద్ధి ♦ వచనయతులు, నమరుఁగృతులందుఁగాకుస్వ♦రముసహస్ర, నామశోభితగోపకృ♦ష్ణాయనంగ,నమరవందిత గోపకృ♦ష్ణాయనంగ" ఉదా. "ఉ. వల్లభుఁడేగు దుర్లభుఁడు♦వానిదెసందగులూఁది యిమ్మెయిన్,దల్లడమందెదేలయుచి♦తస్థితికిన్ననుఁబాపఁ జూపినన్,దల్లియుబంధులోకమును♦దండ్రియు నేనును వారెతెంగిరే, నుల్లమయిట్లునీకుఁదగు♦నో తగదో పరికించిచూడుమా" విజ. సే. 'వదనాంబుజ' ఉపమాలంకారము.

తా॥ ఈరీతిగా వచించిన విని యాయందకత్తె హృదయవికాసము లేక యాయక్క నవ్వి యిట్లు పలుక నారంభించెను. ఓసాటిలేని చక్కఁదనముగలవాఁడా! నీమహిమ లాలాటివే యైనను నింతగొప్ప శాపము నెట్లుతొలఁగించెదవో కొంచెము నాకుఁజెప్పుము. నాదుఃఖము నుపశమింపఁజేయు నిట్టంటివో లేక నిక్కమో తెలిసికొనెదను.

వ॥ అని పల్కిననతండు. 56

అ॥ అని ఈప్రకారముగా, పల్కినన్ - వచింపఁగా, అతండు — ఆనిరంకుశుఁడు,

ఆ॥ అతివ మాట యొకటి ♦ యవ్వల నొనరిచు, చేఁత యేది యైనఁ ♦ జెప్పనేల
మాటకన్నఁ జేత ♦ మట్టు గాకున్నను, జేఁత ననుసరించి ♦ చెలఁగవలదె. 57

అ॥ అతివ — ఓరంభా, మాటయొకటి — మాటయొకరీతిగను, అవ్వలన్ — అటుపిమ్మట, ఒనరించుచేఁత — చేయునట్టిపని, ఏదియైనన్ — ఏదోయొకవిధముగా నయినయెడల, చెప్పనేల— వచించుటయెందులకు, మాటకన్నన్ — వాక్యమునకంటె, చేఁత — కార్యము, మట్టుగాకున్నను — సాధ్యముకాకుండినట్లయిన — మితిమించినపక్షమున, చేఁతననుసరించి — కార్యమును బట్టియే, శక్తికొలఁదియే యనుట. చెలఁగవలదె — వర్తించవలదా, అనఁగా శక్తినిమించి మాట్లాడ గూడదనుట.

తా॥ ఓనారీ! చెప్పుటయొకటి తదుపరి చేయునదొకటియైన. చెప్పఁగూడదు. చెప్పుటకు సులభముగను జేయుట కసాధ్యముగను నుండినపక్షమున దానిననుసరించియే చెప్పవలెను.

—: రంభ శిలారూపమునుదాల్చుట :—

క॥ నీవీమాటకు సందే, హావిర్భావంబు నొందఁ ♦ కబల కఠోర
గ్రావంబై పుట్టుము నా, నావెలఁదియు నట్లు చేసె ♦ నాపురముకడన్. 58

అ॥ అబల — ఓయాఁడుదానా, నీవు, ఈమాటకున్ — నేఁజెప్పిన యీవాక్యమునకు, సందేహావిర్భావంబున్. సందేహ — సంశయముయొక్క, అనుమానముయొక్క, ఆవిర్భావంబున్ — కలుగుటను, ఒందకు — పొందకుము, కఠోరగ్రావంబు - గట్టిరాయివి, ఐపుట్టుము — అయిజన్మించుము, నాన్ - అనగా, ఆవెలఁదియున్ — ఆసురవేశ్య, ఆపురముకడన్ — ఆపట్టణమునకు సమీపమున, అట్లుచేసెన్ — అతఁడు చెప్పినవిధముగా నొనరించెను, అనఁగాఁ గఠినశిలారూపమును ధరించెననుట.

తా॥ ఓపడతీ! నీవు సంశయింపక గట్టిరాయివగుము. నావుడు దివిజవేశ్య యప్పురప్రాంతమున నొకగొప్పశిల యయ్యెను.

క॥ శతతాళదఘ్న మగున, య్యతులగ్రావమ్ముఁ జూచి ♦ యప్పుడు భయసం
గతులై యాశ్చర్యసమా, యతులై గజగజవడంకి ♦ రచ్చటిజనముల్. 59

అ॥ అచ్చటిజనముల్ — ఆపురమునఁగల మనుష్యులు, శతతాళదఘ్నము — నూఱు తాడిచెట్లు మునుఁగునటువంటిది, అనఁగా నూఱుతాడిచెట్లకంటె నెత్తయిన యనుట. ఇచట దఘ్నశబ్దమునకు. "సూ. ప్రమాణేద్వయసజ్ దఘ్నఞ్మాత్రచః" సిద్ధాం. ఉదా "తత్రోరుదఘ్నః క్షితిరేణురాజౌ, తతోనితంబద్వయ సచ్ఛభూతౌ. క్రమేణమూర్ధ్నః కరిపంథమాత్రః, సమేత్యరక్తాభిహతః శశామ" రావ. అగు — అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావమ్మున్ — అయొక్క సమానరహితమయిన శిలను, చూచి— కనుఁగొని, అప్పుడు — ఆసమయమున, భయసంగతులై - భీతితోఁగూడుకొనినవారై, అశ్చర్యసమాయతులై — చోద్యముయొక్క విస్తారముగలవారై, గజగజవడంకిరి — మిక్కిలి కంపమునొందిరి. 'గతులై — యతులై' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అచ్చటివారు లానూఱుతాళ్ళయెత్తయిన యసమాన మగు శిలాకారముఁ జూచి భయమును నాశ్చర్యమును దోఁపఁగా గజగజవడంక నారంభించిరి.

క॥ అదిరా యౌన్నత్యభరం, బిదిరా విస్తారగరిమ ♦ వీక్షింపఁగ ని
ట్లదిరా కాఠిన్యగుణం, బదిరా యిది కొండ గాక ♦ యశ్మమె తలఁపన్. 60

అ॥ వీక్షింపఁగన్ — చూడఁగా, ఔన్నత్యభరంబు - పొడవుయొక్క యతిశయము, అదిరా - ఆకనుపడునట్టి శిలదేరా, అదిగాక మఱియొకటిలేదనుట. విస్తారగరిమ — విరివియొక్క గొప్పతనము, 'ని. విస్తారో విగ్రహోవ్యాసః' అ. ఇదిరా — ఇదియేరా, ఇంతవిశాలమయిన దింకొకటిలేదనుట. కాఠిన్యగుణంబు — కఠినముతోఁగూడిన స్వభావము. అదిరా — అదియేరా, ఇంతకంటెగట్టిది వేఱొకటి లేదనుట. అదిరా — దానికేతగునురా, మెచ్చుకొనుట. ఇట్లు — ఈవిధముగా, తలంపన్ — విచారించఁగా, ఇది — ఇన్నిలక్షణములుగలిగినరాయి, కొండగాక — ఒక పర్వతముగాక, అశ్మమె - సామాన్య శిలయగునా, కాదనుట 'ని. పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానః శిలాదృషత్' అ. ఇచట నశ్మశబ్దమునకు 'సూ. అన్వేష్టాంవాలుగన్తస్య' అను సూత్రముచే నకారములోపించి 'సూ. ఆత్మన ఇమనన్తానాండావా' అను సూత్రముచే ముప్రత్యయమువచ్చినది. ఈపద్యమున ద్విప్రాసముసెప్పఁబడినది. 'అదిరా - ఇదిరా' ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము. ఇది కొండగాక యశ్మమె' అనుటచే తనపహ్నవాలంకారము. "ప్రకృతం యన్నిషిధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః" కా. ప్ర.

తా॥ ఇంతటి యున్నతమును విరివియును గట్టియునుగలది యొకతిప్పగాక రాయియగునా.

సీ॥ అస్మదాదులతోడ ♦ నాకృతి దాల్చిన, భాగ్యదేవతయొ యీ ♦ ప్రస్తరంబు
కాక లోకం బెల్లఁ ♦ గబళింప వచ్చిన, యాదిశక్తియొ యీమ ♦ హాదృషత్తు
బలిసద్మరంధ్రంబు ♦ వెలువడి యెగసిన, యురగేంద్రుఁడో యీదృ ♦ షోపలంబు
దుస్సహానిలగతిఁ ♦ దునిఁగి రాలిన కాంచ, నాద్రిశృంగంబొ యీ ♦ యశ్మరాజ

తే॥ మీసమున్నతశిల నీర ♦ జాసనాండ, సదనసంస్థాపితోజ్జ్వల ♦ స్తంభ మొకొ
యీభయంకరపాషాణ ♦ మినజబాహు, దండకలిత సముద్దండ ♦ దండ మొకొ 61

అ॥ ఈ పస్తరంబు — ఈబాయి, 'ని. పాషాణ ప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మాన శ్శిలాదృషత్,
అ. అస్మదాదులతోడన్ — నేను మొదలుగాఁగల వారందఱితోఁగూడ, ఆకృతి — రూపమును, తాల్చిన
భాగ్యదేవతయొ — ధరించిన యదృష్టదేవతయైయుండునేమో, కాక — అటులగానిపక్షమున, ఈమ
హాదృషత్తు — ఈగొప్పశిల ఇచట'దృషత్తు, అనుటకు "సూ. ద్వితోర్వాత్వే సర్వహాలాంప్రహాస్వాత్"
నన్న. లోకం బెల్లన్ — ప్రపంచమునంతయును, కబళింపన్ — మ్రింగుటకు, వచ్చినయాదిశక్తియొ —
వచ్చినట్టి యాదిశక్తియైయుండునేమో, ఈదృషోపలంబు — ఈగట్టి పాషాణము, బలిసద్మరంధ్రంబు —
పాతాళలోకముయొక్క బెజ్జమును, "ని. అధోభువన పాతాళం బలిసద్మరసాతలం, నాగలోకః"
అ. "ఛిద్రం నిర్వ్యథనంరోకం రంధ్రంశ్వభ్రం వపాశుషిః" అ. వెలువడి — బహిర్గతమై — బయ
టికివచ్చి, ఎగసిన + ఉరగేంద్రుఁడో — ఉడ్డీనముచేసిన (పైకిలేచిన) సర్పములకురాజగు శేషుఁడై
యుండునేమో, ఈయశ్మరాజము — ఈశ్రేష్ఠమయినశిల, "ని. రాజాప్రభౌచ నృపతౌ క్షత్రియేరజనీ
పతౌ, యక్షేశక్రేచపుంసిస్యాద్రాగేరక్త వికాముకే" మే. రాజశబ్దమున నకారము లోపించుటకు
"సూ. అగుణవతాం సర్వహాలాంసోగ్లోపః" నన్న. ముప్రత్యయము వచ్చుటకు. "సూ. స్వార్థప్రధాన
భావేస్యాద్రాజ్ఞోడుఃపుంసిచేతనే" అథ. ఈసూత్రముననుసరించి పుంలింగమునందుమాత్రమే డుప్రత్య
యము వచ్చునుగాని నపుంసకమునందు ముప్రత్యయమే వచ్చును. ఉదా. నమ స్మ నిరాజుండు- నమస్మ
నిరాజసీత - బహురాజముదేశము" దుస్సహానిలగతిన్ — దుస్సహ — ఓరువరాని, అనిల — వా
యువుయొక్క, గతిన్ — సంచారముచేత, అనఁగాఁ ప్రబలమైనవాయుతాడనము చేతననుట. తునిఁగి —
తునుకయై, రాలిన కాంచనాద్రిశృంగంబో — క్రిందఁబడిన మహామేరువుయొక్క శిఖరమైయుండునేమో.
ఈసమున్నతశిల — ఈమిక్కిలి పొడవైనరాయి, నీర......... స్తంభమొకొ. నీరజాసనాండ —
బ్రహ్మాండమనెడు- భూగోళ ఖగోళాదికమనెడు, సదన — ఇంటియందు, సంస్థాపిత — పాతిపెట్టఁబడిన,
ఉజ్జ్వల — ప్రకాశించుచున్న, స్తంభమొకొ — కంబమైయుండునేమో, ఈభయంకర పాషాణము —
భయమును గలిగించుచున్న యీశిల, ఇన.........దండ మొకొ, ఇనజ — సూర్యునికుమారుఁడ
యిన యమునియొక్క, బాహుదండ — దండమువంటిభుజమును, కలిత — పొందఁబడిన, సముద్దండ —
అత్యంత భయంకరమయిన, దండ మొకొ — దుడ్డుకఱ్ఱయైయుండునేమో, శుద్ధసందేహాలంకారము.
"విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్కవిసమ్మతాత్, సందేహగోచరౌ స్యాతాం. సందేహాలం
కృతి శ్చ సా" ప్రతా. "స సందేహస్తు భేదోక్తౌ తదనుక్తౌ చ సంశయః" కా. ప్ర ఉదా.
"అయం మార్తాండః కిం సఖలుతురగైః సప్తభిరితః, కృశానుః కిం సర్వాః ప్రసరతి దిశో నైషనియ

తం, కృతాంతః కిం సాక్షాన్మహిషవహనో உసావితి చిరం. సమాలోక్యాజౌ త్వాం విదధతి వికల్పాన్ ప్రతిభటాః." "ఉ. ఇంద్రుఁడొ యాయుపేంద్రుఁడొ బ ◆ లీంద్రుఁడొ పార్వణచంద్రుఁడో హరి,శ్చంద్రుఁడొ రామచంద్రుఁడొ ప ◆ సాధితబాహుప్రసరాత్ముఁడైననా, గేంద్రుఁడొ యానగేంద్రుఁడొ మృ ◆ గేంద్రుఁడొ యంచు, దలంతు రార్యులీ సాంద్రభుజప్రతాపగుణ ◆ సాహసు నోబయ నారసింహునిన్" కా. సం. 'దండకలిత సముద్గంపదండ మొక్కొ' యను కాలంకారము.

తా॥ ఈరాయి మాయందఱియొక్కయాకారములలొక్కటిగా (దాల్చియవతరించిన యదృష్టదేవతయో, ప్రపంచమును ప్రమింగ నేతెంచిన యాదిశక్తియో, పాతాళలోకమునుండి పైకివచ్చిన శేషుఁడో, ప్రచండవాయుతాడనమువలన భగ్నమై భూమిమీద బడినమేరుశిఖరమో, బ్రహ్మాండ మను గృహమున స్థాపించబడిన స్తంభమో, యముని భుజమునందుండెడు భయంకరమైనదండమో,

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి యిది మహా దుర్నిమిత్తంబుగాని వేఱొండు గాదనినిర్ణయించి నిజనివాసంబుల కరిగి రంత దైవవశంబున. 62

అ॥ అని - ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులన్ - పలువిధములుగా, వితర్కించి - ఊహించి, ఇది - ఈపాషాణము, మహాదుర్నిమిత్తంబు - ఎక్కువైనదుష్టహేతువునకు - మిక్కిలి చేటుగలిగించుటకు, కాని - ఏర్పడినదేకాని, వేఱొండుకాదు - మఱియొకటికాదు, అని - ఈవిధముగా, నిర్ణయించి - ఆవాక్యమునే నిశ్చయముచేసి, నిజనివాసంబులకున్ - తమతమగృహములను, అరిగిరి - పోయిరి, అంతన్ - అంతట, దైవవశంబునన్ - దైవయోగమువలన,

తా॥ అని పలురీతుల నూహించి యిది గొప్పచేటుఁగలిగింపఁ బుట్టినదేకాని వేఱొకటికాదని నిశ్చయించి వారివారి యిండ్లకుఁ బోయిరి. అనంతరమున విధివశంబున.

—: శత్రుంధముఁడు శిలనుజూడవచ్చుట :—

మందరధీరుఁ డన్యనృప ◆ మర్దనుఁ డాపురమేలురాజు శ
త్రుంధముఁ డొక్కనాఁడు పరి ◆ తోషభరంబున మంత్రులెల్లఁ జూ
డందగ దన్న నూనక హ ◆ ఠాత్తు హయోత్తము నొక్కఁ డెక్కి వ
చ్చెం దురుషీలుకొన్ని తన ◆ చేరువ రా నుపలంబుఁ జేరఁగన్. 63

అ॥ మందరధీరుఁడు - మందరపర్వతమువంటి ధైర్యముగలవాఁడును, అన్యనృపమర్దనుఁడు - ఇతరరాజులను జయించుటగలవాఁడును, ఆపురమేలురాజు - ఆపట్టణమును పాలించునట్టివాఁడును, అయిన, శత్రుంధముఁడు - శత్రువుల నిగ్రహించునట్టివాఁడను సార్థకనామముగలయారాజు, ఒక్కనాఁడు - ఒకదినమున, ఒకానొక దినముననుట. మంత్రులెల్లన్ - తనమంత్రులందఱును, పరితోషభరంబునన్ - సంతోషముయొక్క భారముతో. చూడన్ - చూచుచుండఁగా, తగదన్నన్ - ఇది కూడదని చెప్పినప్పటికిని, నూనక - వినుపక. హఠాత్తు - అకస్మాత్తుగా- దిడుక్కున, హయోత్తము - శ్రేష్ఠమయినయశ్వమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, ఎక్కి - ఆరోహించినవాఁడై, కొన్ని తురుషీలు - కొన్నియశ్వదళములు - గుఱ్ఱపుదండు. 'ని. తురుషీ - తురుష్కు (హిం. తురక్) అశ్వ

దళము’ సూ. ఆం. ని. ‘తుసుష్ఫు - తుసుషీ - గుర్రపుదండు గ్రామ్యా. తనచేరువరాఁ గా - తనయొక్క సమీపమునవచ్చుచుండఁగా, ఉపలంబుగా - ఆరాతిని, చేరఁగఁగా - సమీపించుచుండఁగా, వచ్చెఁగా - ఏతెంచెను. ఇందు హయోత్తమమొక్కఁడు, అప్రయోగమునుగూర్చి ‘సూ. విశేషణానాం మహ తోఁడుక్ స్యాదుభయధాపిచ, క్వచిద్దుహ్మాత్రకేస్యార్థ విశేషణమిహోచ్యతే’ అని. ‘సూ. క్వచిద మహతోఁపిడుక్ స్యాత్’ శబ్దచిం. ఉదా. ‘గీ. వ్యాఘ్రమొక్కండు సనుదెంచె ♦ వనములోన’ ఇత్యా దులు. ‘హరాత్తుహయోత్తమ - ఒక్కరొక్క’ అనుప్రాసాలంకారము. ‘మందరధీరుఁడు’ ఉపమా లంకారము.

తా॥ మేరుపర్వతమువంటి ధైర్యము గలవాఁడును, పరరాజుల జయించినవాఁడును. నగు శత్రుందమఁ డనుసార్థకనామధేయుఁ డసురా జాయుశ్మంతుఁను జూచఁ గోరి తనమంత్రులు వలదన్న వినక కొంతసైన్యమును వెంట నిడికొని శతాలుర గుఱ్ఱము నెక్కి యచ్చటి కరుదెంచెను.

—: బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుందమునావేశించుట :—

క॥ చనుదెంచి నయనగోచర ♦ మును వాగ్గోచరముఁ గాక ♦ భువనాద్భుతమై
తనరుబలుఱాతి గనుఁగొనఁ ♦ జననాథునిమది కొంకింత ♦ జడుపుదయించెన్. 64

అ॥ చనుదెంచి - వచ్చి, నయనగోచరమును — కన్నులకు స్పష్టముగాగనపడుటయును, వాగ్గో చరమును — చెప్పుటకువలవియును, కాక — కానట్టిస్వభావముకలదియై, భువనాద్భుతము — ప్రపంచ మునంతటికి నాశ్చర్యమునుగలిగించునట్టిది, తనరు — అయిఒప్పుచున్న, బలుఱాయి — గొప్పదియైన యాశిలను, కనుగొనఁగా — చూడఁగానే, ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పబడినది. “సూ. ఇతరత్రచ ద్వితీయాస్యాత్ ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్” నన్న. జననాథునిమదికిన్ — ఆరాజుయొక్కమన స్సులో, ఒకింతజడుపు — కొంచముభయము, ఉదయించెన్ — కలిగెను, ఇందు ద్వితీయపాదమున ముడిఘ క్రియతిచెప్పఁబడినది. తే. పున్నపుంసక తత్సమం ♦ బులకసపలఁ, దస్సమానాంధ్రదేశ్య శ♦బ్దములతుదలఁ, గదిసిన మకారశృంగముల్ ♦ కావ్యములను బొనఁగనుముడిఘ క్రియకులనఁ ♦ బుప్పు బుభు లను’ అప్ప. దీనినే పోలికయతియందురు. ‘క. పోలుఁగా బుప్పు బుభులకుఁజి’ పోలికయతిశిలముల్ల ♦ మునకెనయనఁగా, శిలంబుల్లంబనఁగా, భూలోకంబపురలోక ♦ [illegible] ఇంతేకాక చక్కటి యతియనియుఁ జెప్పుదురు. ‘క. అక్కజముగఁ బుప్ప బుభులకు, జక్కటి [illegible] శృంగ ♦ సహితమకారం, బక్కుముల జేశ్వరాముల, బ్రమొక్కుబుగైకొను [illegible] ♦ భువనాధిశా’ అం.

తా॥ వచ్చి చూచుటకును వర్ణించుటకును వలవిగానిదానాబండఁ గనినంతనే యారాజు జంకుకు భయపడెను.

మ॥ అపు డచ్చో నొకరావిచెట్టున మనో ♦ జ్ఞాకార స్ఫూర్తికి
న్విపరీతం బగుబ్రహ్మరాక్షసుఁడు ను ♦ ద్వేగాతిరేక ప్రభ
న్నృపచూడామణి నావహించె సచివుల్ ♦ నిర్విణ్ణులై చూడఁగాఁ
జపలాత్మ్యం గనుపెట్టి యుండుఁ గద య ♦ స్వాపంబులై యాపదల్. 65

అ॥ అపుడు - ఆసమయమున, అచ్చోన్ - ఆప్రదేశమున 'ని. చో. దే. స్థలము. కాలము. శ. చం. ఒకరావిచెట్టునన్ - ఒకయశ్వత్థవృక్షమునందు, మనోజ్ఞాకారసంపత్తికిన్, మనోజ్ఞ - మనస్సునకింపైన, ఆకార - రూపముయొక్క, సంపత్తికిన్ - అధికమునకు, విపరీతంబు - విరుద్ధము - వ్యత్యాసము, అగుబ్రహ్మరాక్షసుఁడు - అయినట్టి యొకానొకబ్రహ్మరాక్షసుఁడు, సచివుల్ - మంత్రులందఱును, నిర్విణ్ణులై - వ్యసనభయములతోఁగూడిన చిత్తమునని శ్చేష్టితులై, చూడఁగాన్ - వీక్షించుచుండఁగా, నృపచూడామణిన్ - రాజులలో శ్రేష్ఠుండయిన యాశత్రుందముని, ఉద్వేగాతిరేకంబునన్ - భయముయొక్క యధికముతో. 'ని. ఉద్వేగ ఉద్భ్రమే. అ. ఆవహించెన్ - శరీరమునందుఁ బ్రవేశించెను, ఆపదల్ - కష్టములు, 'ని. విపత్త్యాంవిపదాపదౌ' అ. అస్వాపంబులై - జాగరూకతకలవియై, 'ని. స్యాన్నిద్రాశయనంస్వాపః స్వప్నఃసంవేశ ఇత్యపి' అ. చపలాత్మున్ - చంచలమయిన మనస్సుగలవానిని - నిలుకడలేని మతిగలవానిని, కనిపెట్టియుండుఁగద - కాచుకొనియుండునుగదా, ఇందు 'చపలాత్ముంగనిపెట్టి యుండుఁగద యస్వాపంబులై యాపదల్, అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'సామాన్యంవావిశేషోవా తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణవా, కా. ప్ర.

తా॥ అపుడచట నొక యశ్వత్థవృక్షమున భీకరాకారముతో నున్నయొకబ్రహ్మరాక్షసుఁడు మంత్రులందఱు నివ్వెఱపడి చూడఁగా నారాజునుసోఁకెను. ఇక్కట్లుభయస్థులనే కనిపెట్టి యుండునుగదా.

క॥ ఒకలాగున మాటలు తొ్రక, తొ్రకలై వెడలంగఁ జొచ్చె ♦ దుడిదుడి నెందే
నొకఁడ చనఁ దొడఁగెఁ గన్నులు, పెకలించుక చూడ సాగె ♦ భీతి దలిర్పన్. 66

అ॥ మాటలు — అరాజుయొక్క పలుకులు, ఒకలాగునన్ — ఒకవిధముగా, తొ్రకతొ్రకలై — తడబడుచున్నవై — అవ్యక్తములై, వెడలంగఁజొచ్చెన్ — అతనినోటనుండి బయలుదేఱ మొదలుపెట్టెను. ఒకఁడ — తానొక్కఁడే, ఎందేన్ — ఎక్కడికయినను, దుడిదుడిన్ — తొందరతొందరగా, ఇచట 'దుడిదుడి' యనుటకుదా. "ద్వి. అడవియేనుఁగులు నీశరాసననినది,కిదుడిదుడివచ్చి" రామాభ్యు. చనఁదొడఁగెన్ — పోవుటకు నారంభించెను, భీతి — భయము, తలిర్పన్ — చిగిరించఁగా, అనఁగా భయముగలుగునట్లుగా ననుట, కన్నులు — నేత్రములు, పెకలించుక — పెళ్ళగించుకొని, చూడ సాగెన్ — చూచుటకు మొదలిడెను, అనఁగా మిఱుచూపులు చూడనారంభించెననుట. ఇందు 'తొ్రకతొ్రకలై' అనుటకు 'సూ. కాంతిశ్వ్రాది శబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతి నైకశే, సాధారణాస్తదన్యేచ, వైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అధ. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిస్తుడింభాదేః స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్' కా. ప్ర.

తా॥ ఆరాజునకు మాటలధోరణి యెక్కువయ్యెను చిప్పునలేచి యెక్కడికైన నొంటరిగాఁ బోనారంభించెను. కన్నులు పెద్దవిచేసి తెప్పలార్పక చూడ మొదలిడెను.

సీ॥ స్వప్నంబులం దైనఁ ♦ జాపల్య మెఱుఁగని, సార్వభౌమునకుఁ జం ♦ చలత తోఁచె
నేకాంతమున నైన ♦ హెచ్చుమాటలు లేని, వసుధేశతిలకంబు ♦ వదరఁ జొచ్చెఁ

బరిహాసమున కైన ♦ దరహాస మొందని ♦ నరనాథుఁ డూరక ♦ నవ్వఁ బూనెఁ
దలిరాకుఁబోఁడులో ♦ ద్దను వికారము లేని, ధీరుం డహేతువి ♦ కారుఁ డయ్యె

తే॥ సూనృతమె కాని నాలుకఁ ♦ జొనుపనట్టి, నాయకాగ్రణి దబ్బఱ ♦ ల్గూయ సాగెఁ
బసిఁడిసమ్మాళిగలులేక ♦ పాద మిడఁగ, భరముపడురాజు బరిగాళ్లఁ ♦ బఱవసాగె. 67

అ॥ స్వప్నంబునందైనన్ — కలలోపలనయినను, చాపల్యము — చపలత్వమును, ఎఱుఁగనియట్టి సార్వభౌమునకున్ — తెలియనట్టి యాచక్రవర్తికి, చంచలత — నిలుకడలేనితనము, తోఁచెన్ — స్ఫురించెను, ఏకాంతమునకైనన్ — రహస్యాలోచనయందైనను, హెచ్చుమాటలు — అధికప్రసంగము, లేనివసుధేశతిలకంబు — లేనివాఁడయిన రాజులలోఁ బ్రకాశమానుఁడయినయతఁడు, వదరఁజొచ్చెన్ — వ్యర్థమయినమాటలు మాటాడనారంభించెను, పరిహాసమునకైనన్ — ఎగతాళికైనను, దరహాసము — చిఱునవ్వు — ఇంచుకయైననవ్వు, ఒందనినరనాథుఁడు — పొందనివాఁడయినయారాజు, ఊరక నవ్వఁ బూనెన్ — వృథాగానవ్వుటకు మొదలుపెట్టెను, తలిరాకుఁబోఁడులొద్దను — స్త్రీలచెంతనయినను, వికారము — మనస్సుయొక్కగాని రూపముయొక్కగాని మాఱుపాటు, 'ని. వికారో విక్రతౌ రోగః' విశ్వ. లేనిధీరుండు — పొందనివాఁడయిన ధైర్యముతోఁగూడినవాఁడు, అహేతువికారుఁడు — నిష్కారణముగా వికారమునుజెందినవాఁడు, అయ్యెన్ — అయ్యెను, సూనృతమె కాని — నిజమునుబలుకుటయే తప్ప, నాలుకఁజొనుపనట్టి నాయకాగ్రణి — అబద్ధమును నాలుకయందుఁ జొప్పించనటువంటి ప్రభువులలో శ్రేష్ఠుఁడయినయతఁడు, దబ్బఱల్ — అబద్ధపుమాటలను, కూయసాగెన్ — పలుకనారంభించెను, పసిఁడిసమ్మాళిగలు — బంగారపుపావకోళ్లు, ఇదితద్భవము. ఉదా. "సీ. అట్టిటుదొడిగిన ♦ యంఘ్రుల రత్నంపు, సమ్మాళిగలుసారె ♦ జాఱుచుఁడ" కళా. లేక — లేకుండ, పాదమిడఁగన్ — భూమియందడుగుపెట్టుటకు, భరముపడురాజు — భారమనితలంచెడి యాప్రభువు, బరిగాళ్లన్ — రిత్తపాదములతో, పఱవసాగెన్ — పాఱిపోవుటకు మొదలిడెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిస్తు డింభాదేః స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర.

తా॥ ఆరాజు కలలోనైనఁ జపలత్వ మెఱుఁగకుండినను, మతినిలకడ లేనివాఁడయ్యెను, రహస్యమునందైన నధికప్రసంగము నెఱుఁగనివాఁడయినను వదరుపోతయ్యెను. ఎగతాళికయిన నించుక నవ్వనివాఁ డైనను వ్యర్థముగా నవ్వుచుండెను. స్త్రీలచెంత నయినను వికారమునగ పఱచని ధైర్యవంతుఁడయినను నిర్నిమిత్తముగా వికారముగలవాఁడయ్యెను. సత్యము నేతప్ప యసత్యము నెన్నడు నెఱుంగని వాఁడయినను దబ్బఱ లాడుచుండెను. సువర్ణపాదుకలు లేక క్రింద నడుగిడనివాఁడయినను రిత్తపాదములతోఁ బాఱిపోవుచుండెను.

క॥ అప్పుడు మంత్రులు కార్యము, దప్పెఁగదా యనుచు మెల్ల ♦ ధరణీనాథున్
గప్పుక చని రంతఃపుర, మెప్పుడు చేరెద మొ యనుచు ♦ నీషదలంకన్. 68

అ॥ అప్పుడు — అట్టిసమయమున, మంత్రులు — రాజకార్యము నెఱింగినప్రధానులు, కార్యము — చేయదగినపని, తప్పెఁగదాయనుచున్ — తొలఁగిపోయినదిగదా యనుకొనుచు, మెల్లన్ — చల్లఁగా,

ధరణీనాథున్ — ఆయొక్కరాజును, కప్పక — వారందఱును గ్రమ్మకొని, అంతఃపురము — రాణివాసమును, ఎప్పుడుచేరెదమొ — ఎన్నఁటికిఁబోఁగలుగుదుమోకదా, అనుమనీష — అనునట్టిమనస్సునఁగల కోరికతోఁగూడిన. తలంకన్ — భయముతో, చనిరి — పోయిరి, ఇందు 'కప్పక' అనుప్రయోగమునకుదా. "సీ. కొంగవాల్నరకునం ♦ గుళులఁబట్టుకజబ్బ, లంటఁగుట్టినవెజ్జు ♦ నరయువారు" ఆము. "క. రోలకప్పకనీపుత్త్రుఁడు" భాగ. ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున నిత్యసమాసయతిచెప్పఁబడినది. మనసః + ఈష — మనీష, అగును. "తే. పదమువిభజించి చెప్పఁజొ ♦ ప్పడనియదియు, నన్యశబ్దంబుఁగొని విగ ♦ హంబుఁజెప్ప, నదియు నిత్యసమాసమై ♦ యతులఁగృతుల, నంటి సంధిననచ్చు హా♦ల్లయినవిరతి" సుల.

తా॥ ఆయెడ మంత్రులు మనము చేయఁదగిన పని యేమియు లేదుగదా యని మెల్లఁగా నా నృపతిని బరివేష్టించి రాణివాసమున కెప్పుడు చేరగలమో యనుతలంపుతో.

—: మంత్రులతని నంతఃపురంబునకుఁజేర్చుట :—

సీ॥ కాలసర్పముఁ బట్టఁ♦గడఁగుమాంత్రికులు నా, నొడిసిన నొక్కింత♦యొడియఁబాఱి
వనమదేభముఁ గట్టఁ♦ జనెడుమావఁతులు నాఁ,దిరిగిన వెంటనే ♦ తిరువుగట్టి
తీవ్రప్రవాహ మీఁ♦దెడునీఁతకాండ్రు నా, వెలిఁబోక కాక వెం ♦ బడిన పోయి
చిచ్చార్పఁగాఁ బోవు♦చేర్వచుట్టములు నాఁ,జుఱుకు దాఁకినఁబోక ♦ మఱియుఁగదిసి

తే॥ యొకవిధంబున మంత్రులు ♦ యుక్తిచేత, బ్రహ్మరాక్షసనిర్వేశ♦ భరసుదుర్ని
వారబహువిధచేష్టావి ♦ కారశూన్యు, రాజవరుఁ దెచ్చి రంతఃపు ♦ రంబుఁ జేర. 69

అ॥ మంత్రులు—ఆ రాజుయొక్క రాజకార్యరహస్యాలోచనపరులు, కాలసర్పమున్—ప్రళయసర్పమును, పట్టన్— పట్టుటకు, కడఁగుమాంత్రికులు — యత్నించు మంత్రవాదులో, నాన్ — అన్నట్లుగా, ఒడిసినన్ — తప్పించుకొనఁబోఁగా, గుర్తునతిక్రమించివర్తింపఁబూనఁగా, ఇచట 'ఒడిసి' యనుటకుదా "తే. గీ. ఒడిసి తలపట్టితిగిచి మ♦హోగ్రవృత్తి" భార. ఒక్కింత — కొంచెము, ఒడియఁబాఱి — పైకెగిరి పట్టకొనఁబూని, వనమదేభమున్ — అడవియందుండెడు మదపుటేనుంగును, కట్టన్ — కట్టివేయుటకు, చనెడుమావఁతులు నాన్ — పోవుచున్నట్టి మావటీండ్రో యనునట్లుగా, ఇచట మావఁతులనుటకుదా. 'లయగ్రాహి. రావుతులతుండములు♦మాఁవతులనుగ్గు' భార. తిరిగినన్= సంచరింపఁగా, వెంటనే — శీఘ్రముగా, తిరువుగట్టి— నిరోధముచేసి, అడ్డగించి, తీవ్రప్రవాహము — అతిశయమైన యేటివెల్లువను, ఈఁదెడునీఁతకాండ్రు నాన్ — ఈఁదుచున్నట్టి యీఁతకాండ్రో యనునట్లుగా, వెలిఁబోకకాక — వెలుపలకు నెట్టుకొని పోకుండ, వెంబడినపోయి — వెనువెంటనేవెళ్ళి చిచ్చార్పఁగాన్ — అగ్నినిఁనశింపజేయుటకు, పోవుచేర్వచుట్టములు నాన్ — వెళ్ళుచున్నట్టి సమీపబంధువులో యనునట్లుగా, ఇది చేరువయొక్కరూపాంతరము. ఉదా॥ ఉ. చేర్వకుమీరురాఁగని వ♦సింపక యిచ్చటకొండవెల్ల" ఉ. రా. చుఱుకుదాఁకినన్ — వాఁడిమిసోఁకినను, పోక — ఆవలికిఁబోకుండ, మఱియుఁగదిసి — ఇంకనుసమీపించి, ఒకవిధంబునన్ — ఒకరీతిగా, యుక్తిచేతన్ — ఉ

పాయముతో. బ్రహ్మ.........శూరుఁడు, బ్రహ్మరాక్షస-బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క, నిర్వేశ-శరీరమునఁబ్రవేశించుటవలని, భర - భారముచేత, 'బిభర్తీతిభరః' అనివ్యు, సు-లెస్సగా, దుర్నివార-వారింపనలవిగాని, బహువిధ - నానావిధములైన, చేష్టా - వ్యాపారములయొక్క, వికార- అనేకరూపములతోఁగూడిన, శూరుఁడు - సాహసముగలవానిని, రాజవరుఁడు - ఆరాజశ్రేష్ఠుని, అంతఃపురంబుఁడు - రాణివాసమును, చేరఁడు - కదియునట్లు, తెచ్చిరి - తీసుకొనివచ్చిరి, పద్యమంతయునుత్ప్రేక్షాలంకారము, "క. ఉపమేయమునకుగలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది♦యోగముచేనా, యుపమానమెయని తలఁచిన, నపుడదియుత్ప్రేక్షయయ్యె" కా. సం. "చిచ్చా.........జూఱుకుదాఁకిన, ఇది శ్లేషాలంకారము. "శ్లేషఃసవాక్యేఏకస్మిన్. యత్రానేకార్థతాభవేత్," కా. ప్ర.

తా॥ బ్రహ్మరాక్షసుడు సోఁకుటవలన నలవిగానినానావిధములగు చేష్టావికారములతో నేమియుఁదెలియక తెగించి నడచుచున్న యారాజశ్రేష్ఠుని మంత్రులందఱును గాలసర్పమును బట్టఁబూనిన మాంత్రికులవలె నొడిసి తప్పించుకొననుంకించినను బోనీయక కవియుచు, నడవియేనుంగునుఁ బట్టుమావటీంద్రవలె నందందు తిరుగుచున్నను జుట్టుముట్టుకొనుచు, గొప్పయేటివెల్లువ నీఁదుచున్న యీతగాండ్రవలె వెలుపలకుఁబోవ వెంబడించుచు, మంటనార్పఁబోయిన సమీపబంధువులవలెఁ జూఱుకుదాఁకిన నావలికిఁబోక డాయుచు, నెటులనో తమ యుపాయములతో నంతఃపురమునకుఁ దీసుకొని వచ్చిరి.

—: మాంత్రికుల రప్పించుట :—

తే॥ తోడుకొని వచ్చి యన్యులు ♦ చూడకుండ, నొక్కయేకాంతగృహమున♦నుండఁ జేసి
పదిలముగఁ గావలులు వెట్టి♦వెదకి వెదకి, మాంత్రికులఁ దోడితే నహ ♦ మ్మతినినారు 70

అ॥ తోడుకొనివచ్చి-వెంటఁ బెట్టుకొనివచ్చి, అన్యులుచూడకుండఁడు-ఇతరులకుఁగనపడకుండునట్లుగా, ఒక్కయేకాంతగృహమునఁడు - ఒకరహస్యమయిన యింటియందు, ఉండఁజేసి - ఉండునట్లొనరించి, ఉంచియనుట, పదిలముగఁడు- జాగ్రత్తగా, కావలులుపెట్టి - ఎక్కడికి బోకుండునట్లు కావలివాండ్రనుంచి, మాంత్రికులఁడు - మంత్రములు నేర్చినవారిని, వెదకివెదకి - బాగుగాఁబరిశోధించి తోడితేఁడు - పిలుచుకొనిరాఁగా, వారు - ఆమంత్రవాదులు, అహమ్మతిఁడు - ఇదియెంతయనెడు నహంకారబుద్ధితో - అజ్ఞానముతోననుట, 'ని. అథాజ్ఞాన మవిద్యాహమ్మతిః స్త్రియాం" అ, నేననెడు స్వతంత్రబుద్ధియనివ్యు. ఇందు వెదకివెదకి, అను ప్రయోగమునుగూర్చి "సూ. క్వచిదర్థవిశేషేతు పునరర్థసమాగతః, అధ.

తా॥ వా రవ్విధముగాఁ దీసుకొనివచ్చి యితరులకుఁ గనఁబడకుండు నట్లొకరహస్యగృహమునందుంచిజాగ్రత్తగాఁ గావలివాండ్ర నునిచిమంత్రవాదులను బరిశీలించిరప్పింప వారహంకారబుద్ధితో

సీ॥ ఎంతమాత్రం బిది ♦ యీక్షణంబునలేదు, బంతిఁ గావించెదఁ ♦ బ్రజ్ఞమీఱఁ
బూనిక నప్పటి ♦ పూరిమంత్రించనేఁ, బొమ్మన్నఁ బోదె యీ ♦ భూమి వెడలి
చూతుముగా పోవు ♦ బేతాళుఁ డైనను, నా పేరు విన్నని ♦ న్నాళ్ళదాఁక
దానికేమాయె నెం ♦ దాఁక నాలస్యము, తెప్పింపుడు విభూతి ♦ తేటగలది

తే॥ యనుచు నొకనాఁడు నొక్కొక్క ♦ డధికముగను,
నించు కటుమించుఁగాఁ బంత ♦ గించుకొనుచు
దశదిశాబంధనము చేసి ♦ ధరణినాథ,
శేఖరునిఁ జేరె మాంత్రిక ♦ శ్రేష్ఠు లధిప. 71

అ॥ అధిప - ఓరాజా, మాంత్రికశ్రేష్ఠులు - మంత్రములు నేర్చినవారిలోఁ బ్రసిద్ధులైనవారు, ఇది — ఈబ్రహ్మరాక్షసావేశము, ఎంతమాత్రంబు— ఏపాటి— స్వల్పమనుట. 'ని. మాత్రంకార్త్స్న్యేవ ధారణే' 'మాత్రాస్వల్పేపదకేఽపిచ,' 'స్త్రియాంమాత్రాత్రుటిః పుంసి' అ. 'సూ. నిర్ధారణాదౌ మాత్రంస్యాత్ క్వచిన్మాత్రాచకథ్యతే, నవర్ణకాదేస్తద్ధర్మాత్ క్వచిత్స్యాద్వ్యవధానతా' అథ. ఈక్షణంబునన్ — ఈసమయముననే, లేదు — పోయినదనుకొనుము, ప్రజ్ఞమీఱన్ — నాయొక్క బుద్ధివిశేషముకొలఁది, "ని. ధీఃప్రజ్ఞాశేముషీమతిః" అ. బంతిగావించెదన్ — చేతియందుండు బంతి వలె నాడింతును, అంతయును నాకుస్వాధీనమేయనుట, పూనికన్ — హస్తమునందుంచుకొని, అప్పటి పూరిమంత్రించన్ — ఆకాలమునందలిదయిన గడ్డిపోఁచను మంత్రించఁగానే, నేన్ — పొమ్మన్నన్ — నేను పొమ్మనుటతోనే, ఈభూమి వెడలిపోదె — ఈపుడమినుండి యింకొకలోకమునకుఁ బోకుండునా, చూతుముగా — చూచెదముగదా, నాపేరువిన్నన్ — నాపేరుచెవిసోఁకినంతనే, ఇన్నాళ్ళదాఁకన్ — ఇంతకాలమువఱకును — ఇప్పటివఱకుండునాయనుట. బేతాళుఁడైనను — పిశాచముల కధిపతియగు బేతాళుఁడయినప్పటికిని, పోవున్ — పాఱిపోవును, దానికేమాయెన్ — దానికేమిగాని, ఎందాఁక నాలస్యము — ఎంతదనుకజాగుచేసెదరు, ఎంత + దాఁకన్ — ఎందాఁకన్, అగును. ఉదా. 'సీ. సత్య లోకముదాఁక ♦ సకలలోకంబులు, నాటపట్టులుమాకు♦ నబ్జవదన" శృం. నై. విభూతి— తిర్యక్పుండ్ర ధారులుధరించెడు భస్మమును, తేటగలది — నిర్మలమయినదానిని, తెప్పింపుఁడు — పట్టికొనివచ్చునట్లు చేయుడు, అనుచున్ — ఇట్లుపచింపుచు, ఒకనాఁడు - ఒక్కదినమున, ఒక్కొక్కఁడు — ఒక్కొక్క మాంత్రికుఁడు, అధికముగను — ఎక్కువగా, ఇంచుకటుమించుగాన్ — ఆలాగునఁ గొంచెమధికమగు నట్లుగా, పంతగించుకొనుచున్ — ప్రతిజ్ఞలుచేయుచు, దశదిశాబంధనముచేసి — ఎక్కడికిఁబోకుండు నట్లుగా నెనిమిదిదిక్కులును భూమ్యాకాశములతోనుగూడి పదిదిక్కులను గట్టివైచి, ధరణీనాథశేఖ రునిన్ — ఆరాజశ్రేష్ఠుని, చేరి — సమీపించి, దగ్గఱకుఁబోయి, ఈపద్యమున 'ధరణినాథశేఖరుని' అనుచోట దీర్ఘముహ్రస్వమగుటకు 'సూ. హ్రస్వోదీర్ఘసమాసేఽపి క్వచిచ్ఛిష్టః ప్రయోగతః' అథ. భూతవైద్యులలక్షణములను యథాస్థితిగ వర్ణించినాఁడు కనుక స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! మంత్రముల నభ్యసించినవారిలోఁ బ్రసిద్ధికెక్కినవారు వచ్చి యీబ్రహ్మరాక్ష సునిఁ బోఁదోలుట యనఁగా నెంత యిప్పుడే లేదనిపించెదను. నాప్రజ్ఞవలన దీనిని బంతివలె నాడిం తును. చేత గడ్డిపోఁచను మంత్రించి వైచితినేని పొమ్మనఁగానే యీపుడమివిడిచి వేఱొకలోకమునకుఁ బోవునుసుమా. నాపేరు విన్నంతమాత్రముననే యింతవఱకు బేతాళుఁడైనను పారిపోవుచుండెను. ఈ మాటలకేమి గాని జాగుచేయక పరిశుద్ధమైన విభూతి దెప్పింపుఁడు. ఇట్లనుచు నొక్కొక్కనాఁడొక్కొక్క మంత్రవేత్త క్రమక్రమముగా నెక్కువ ప్రతిజ్ఞలు చేయుచు దశదిగ్బంధన మొనర్చి యారాజశ్రేష్ఠుని సమీపించి

—: మాంత్రికుల ప్రయత్నము నిష్ఫలమగుట :—

సీ॥ నరసింహము జపింప ♦ నరసింహము జపించు, నాదిభైరవమున ♦ కదియె నుడువు
శతరుద్రియముఁ బూన ♦ శతరుద్రియముఁ బూను, హనుమజ్జపంబున ♦ కదియె చేయు
నీలకంఠముఁ బల్క ♦ నీలకంఠముఁ బల్కు, నంబాస్తవంబున ♦ కదియె నెఱపు
శ్రీరామముఁ బఠింప ♦ శ్రీరామముఁ బఠించు, నష్టాక్షరిని నెన్న ♦ నదియె యెన్ను
తే॥ వీరభద్ర మెన్న ♦ వీరభద్రమె తెచ్చు, శరభ మన్న నదియె ♦ సంగ్రహించు
మనుజనాథ కడమ ♦ మంత్రంబు లాబ్రహ్మ, రాక్షసునకు నీళ్ళు ద్రాగినట్లు. 72

అ॥ మనుజనాథ — ఓరాజా, ఆమాంత్రికులు, అధ్యాహార్యము. నరసింహముఁ — నృసింహ మంత్రమును, జపింపఁ — పఠించుచుండిరేని, నరసింహముజపించుఁ — బ్రహ్మరాక్షసావేశుఁడయిన యారాజుకూడ నృసింహమంత్రమునే చదువుచుండును, ఆదిభైరవమునకుఁ - ఆదిభైరవమంత్రము నుచ్చరించినప్పుడును, అదియెనుడువుఁ — ఆమంత్రమునే చెప్పును, శతరుద్రియముఁ + పూనఁ — రుద్రము నూఱుపర్యాయములు జపముచేయఁగడంగినట్లయిన, శతరుద్రియముఁ + పూనుఁ — ఆరుద్ర శతమునే తానునువాకొనును. ఇచట శతరుద్రియమనుటకు "సూ. శతరుద్రాద్ఘశ్చ" (వా. 2702 సిద్ధాం.) చాచ్ఛః శతం రుద్రాః దేవతా అస్యశతరుద్రియమ్ శతరుద్రీయమ్. హనుమజ్జపంబునకున్ — ఆంజనేయమంత్రము నావృత్తికి మొదలిడినప్పుడు, అదియెచేయుఁ — ఆమంత్రమునే చెప్పుచుండును, నీలకంఠముఁ + పల్కఁ — నీలకంఠమను మహామంత్రమును దలంచుచుండినట్లయిన, నీలకంఠముఁ + పల్కుఁ — ఆనీలకంఠమహామంత్రమునే వదరుచుండును, అంబాస్తవంబునకుఁ — కాళీస్తోత్రమును జేయ నారంభించినప్పుడు, అదియెనెఱపుఁ — ఆకాళీస్తోత్రమునే పలుకుచుండును, శ్రీరామమున్ + పఠింపఁ — శ్రీరామమంత్రమును జదువుచుండిరేని, శ్రీరామమున్ + పఠించున్ - శ్రీరామమంత్రమునే జదువుచుండును, అష్టాక్షరినిఁ — నారాయణాష్టాక్షరీ మంత్రమును, ఎన్నన్ — జపముచేయుచు లెక్కపెట్టుచునుండఁగా, అదియెయెన్నుఁ — ఆమంత్రమునే జపము చేయుచుండును, వీరభద్రమెన్నన్ — వీరభద్రమంత్రమును దలంచినప్పుడు, వీరభద్రమెతెచ్చున్ — ఆవీరభద్రమంత్రమునే జ్ఞాపకమునకుఁదెచ్చును, శరభమన్నన్ — శరభమనుమంత్రమును జదువఁగా అదియె సంగ్రహించుఁ — ఆమంత్రమునే పఠింపనారంభించును, ఆబ్రహ్మరాక్షసునకుఁ — ఆరాజు నావేశించిన బ్రహ్మరాక్షసునకు, కడమమంత్రంబులు — తక్కినమంత్రములన్నియును, నీళ్ళుద్రాగినట్లు — నీళ్ళుద్రావినంత సులుకఁదనమైయున్నవి, ఆవలీలయనుట. ఇచట బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క శక్తిని వర్ణించుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆమాంత్రికు లేయేమంత్రముల జపించుచుండిరో యాయామంత్రములనే తాను చదువు చుండెను.

క॥ మొదలఁ గడుఁ బౌరుషస్థితి, తుది నేమియు లేక జనులు ♦ దూషణ సేయన్
గదుపులు కదుపులు గట్టుచు, మది లజ్జాపరతఁ జనిరి ♦ మాంత్రికు లధిపా. 73

అ॥ అధిపా — ఓరాజా, మాంత్రికులు — మంత్రశాస్త్రజ్ఞులు, మొదలన్ — ప్రథమమున, కడున్ — లెస్సైన, పౌరుషస్థితి — పరాక్రమముతోనుండుటయును, తుదిన్ — కడపట, ఏమియు లేక — ఆపరాక్రమమంతయు నశించి, జనులుదూషణసేయన్ — లోకులు నిందింపఁగా, కదుపులు కదుపులు గట్టుచున్ — గుంపులుగుంపులుగాఁ గూడుచు, మనిన్ — మనస్సున, అనఁగా వారివారి మనస్సులయందు, లజ్జాపరతన్ — సిగ్గుతోఁగూడిన పరవశత్వమున, చనిరి — పోయిరి, ఆరంభశూరత్వమును జూపిరనుట. ఈప్రయోగమునకు "సూ. అనేక కర్తృకక్రియకు సమీపకర్తయొక్క లింగవచనంబులగు" ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. "వ, భూతంబులు దేవాసురులు వినాశగతులుకారె" రామా. "వ. తమసేనలు వారును విశ్రమించిరి" ఉ. హరివం.

తా॥ ఓరాజా ! ఆమంత్రవాదులందఱు ఆరంభమున మిక్కిలి పరాక్రమమును జూపి తుద కేమియుఁజేయఁజాలక ప్రజలు నిందించుచుండఁగా సిగ్గుతో గుంపులుగుంపులుగాఁ బోయిరి.

సీ॥ ఐతిహాసికమాళి ♦ యనిపించు నొకవేళ, నొకవేళ శుష్కతా ♦ ర్కికత నెఱపుఁ
బాణినీయపుఫక్కి ♦ వాదించు నొకవేళ, నొకవేళ వేదాంత ♦ ముపచయించు
శ్రోత్రియాగ్రియవృత్తిఁ ♦ జూపించు నొకవేళ, నొకవేళఁ గడుజ్యోతి ♦ షికతఁ దనరు
సంగీతమాధురి ♦ చవిదేల్చు నొకవేళ, నొకవేళ సుకవితా ♦ యుక్తి వఱలుఁ
తే॥ జదువు నొకవేళఁగావ్యముల్ ♦ సరసఫణితి, నుడువునొకవేళమంత్రముల్ ♦ నూర్లు వేలు
సామవేదము నొకవేళఁ ♦ జదువుచుండుఁ, బ్రతిభమీఱఁగనాబ్రహ్మ ♦ రాక్షసుండు. 74

అ॥ ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు — ఆరాజుయొక్క శరీరమునఁ బ్రవేశించిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, ప్రతిభమీఱఁగన్ — బుద్ధివిశేష మతిశయించినట్లు, ఒకవేళన్ — ఒకసమయమున, ఐతిహాసికమాళి — పూర్వపుకథలు చెప్పనేర్చినవారిలో శ్రేష్ఠుఁడు, అనిపించున్ — అనునట్లుగాఁజేయును, ఒకవేళన్ — వేఱొకకాలమున, శుష్కతార్కికత - వట్టితర్కమునే, నెఱపున్ — ప్రకాశింపఁజేయును, అనఁగాఁ కేవలతర్కమునే సంభాషించుచుండుననుట. ఒకవేళన్ — ఒకప్పుడు, పాణినీయపుఫక్కిన్ — వ్యాకరణశాస్త్రరీతిగా, వాదించున్ — సంభాషించును, ఒకవేళన్ — ఒకయదను, వేదాంతముపచయించున్ — వేదాంతశాస్త్రమును వృద్ధిచేయును, ఒకవేళన్ — మఱియొక తరుణమున, శ్రోత్రియ + అగ్రియవృత్తిన్ — వేదమునుజదివినవారిలో ముఖ్యమైన ప్రవర్తనమును, చూపించున్ — కనఁబఱచును, ఒకవేళన్ — ఒక్కతఱి, కడుజ్యోతిషికతన్ — ఎక్కువైన జ్యోతిశ్శాస్త్రమును దెలిసినట్లు, న్ చెలంగును, ఒకవేళన్ — ఒక్కక్షణమున, సంగీతమాధురి — గానవిద్యా మాధుర్యముయొక్క, చవిదేల్చున్ — రుచియందుఁదెప్పదేలునట్లుగాఁ జేయును, ఒకవేళన్ — ఒక్కముహూర్తమున, సుకవితాయుక్తిన్ — మంచికవిత్వముయొక్క పొందికతో, వఱలున్ — ప్రకాశించును, ఒకవేళన్ — ఒక్కకాలమున, కావ్యముల్ — సత్కవులు వ్రాసిన ప్రబంధములు, సరసఫణితిన్ — రసయుక్తమైన రీతిగా, చదువున్ — పఠించును, ఒకవేళన్ — ఒక్కసమయమున, మంత్రముల్ — నానావిధములైనమంత్రములు, నూర్లువేలు — వందలకొలఁదిగను వేలకొలఁదిగను, నుడువున్ — చెప్పుచుండును, ఒకవేళన్ — ఒక్కతఱి, సామవేదమున్ — (సంగీతమునకాదియగు) సామవేదమును, చదువుచుండున్ — పఠించుచుండును, పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు తనబుద్ధికౌశలముతో నొకప్పుడు పురాణములను చెప్పును. వేఱొకతఱి కేవలతర్కమునకుఁ బూనును. ఇంకొకసారి వ్యాకరణశాస్త్రమును జదువును వేఱొకయదనున వేదాంతమును జెప్పును. ఒక్కసమయమున వైదికశ్రేష్ఠుఁడుగఁ గన్పట్టును. ఒక్కొకవేళ జ్యోతిశ్శాస్త్రపరిచయమును గనఁబఱచును. ఒకానొకకాలమునఁ జక్కఁగా సంగీతమును బాడును. ఒక్కొకతరుణమున రసవంతముగాఁ గవిత్వమును జెప్పును. ఒకానొకక్షణమునఁ బ్రబంధములను జదువును. ఒక్కొకయెడ వేలకొలఁదిమంత్రములు చర్చించును. ఒక్కొకపట్టున సామవేదమును బఠించుచుండును.

వ॥ ఇట్లు సకలమంత్రతంత్రంబులకు నసాధ్యంబైన యాబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు సంస్తంభింపక విజృంభించులాగు చూచి ప్రధాను లెల్ల రాత్మగతంబున. 75

అ॥ ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, సకలమంత్రతంత్రంబులకున్. - సకల — సమస్తమైన, మంత్రతంత్రంబులకున్ — మంత్రములకును, ఉపాయములకును, అసాధ్యంబై — సాధింపనలవిగానిదియై, ఆబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు — ఆయొక్క బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శరీరమునఁ బ్రవేశించినస్థితి, సంస్తంభింపక — ప్రసారణలేకుండనిలుపక - స్థిరపడక, విజృంభించులాగు, చూచి — చెలరేఁగునట్టిరీతిని గనుఁగొని, ప్రధానులెల్లరున్ — ముఖ్యమైనమంత్రులందఱును, ఆత్మగతంబునన్ — వారివారిమనస్సులయందు, పైపద్యముతో నన్వయము.

తా॥ ఈప్రకారముగా ననేకమంత్రములకును సదుపాయములకును శక్యముగాక యాబ్రహ్మరాక్షసుఁడు సోఁకినపరవశత్వ మంతటితో నిలిచియుండక చెలరేఁగునట్టి యునికిం గాంచి మంత్రు లెల్లరుఁ దమతమమనస్సులయందు.

—: ప్రధానులు విచారపడుట :—

ఉ॥ మొత్తఁగఁ జొచ్చె గౌరవస ♦ మున్నతి వాయఁగ భూతవైద్యులం
దొత్తుల మొత్తినట్లు కడు ♦ దుర్భరభావము నొందె భూమిపా
లోత్తము దేహముం బడలె ♦ నున్నను గార్యము లే [illegible]
కోత్తరబుద్ధిఁ జెప్పఁ డొక ♦ బుద్ధివిశేషము పెద్ద లందఱున్.

అ॥ బ్రహ్మరాక్షసునకు పరవశుఁడైనయీరాజు. భూతవైద్యులన్ — బేతాళాదిపిశాచములఁ బోఁగొట్టఁగల మాంత్రికులను [illegible], గౌరవసమున్నతి — తమకీర్తియొక్క యతిశయము, [illegible] పోవునట్లుగా, తొత్తులన్ — దాసదాసీజనమును, మొత్తినట్లు — కొట్టినరీతిఁ, ము[illegible] కొట్టుటకునారంభించెను, కడున్ — ఎక్కువయైన, దుర్భరభావమున్ — భరింపశక్యముగాని- మనోవికారమును, ఒంది — పొందినవాఁడై, భూమిపాలోత్తముదేహమున్ — ఆరాజుయొక్క [illegible] బడలెన్ — ఆలసటనొందెను, ఉన్నను — మనమిట్లూరక చూచుచుండినను, ఇఁకన్ — ఇఁక [illegible] కార్యములేదు — చేయఁదగిన పనిలేదు, పెద్దలందఱును, తెలిసినవారెల్లరును, వివేకోత్తరబుద్ధిన్— గుణాగుణగ్రాహ్యజ్ఞానమునందలి శ్రేష్ఠమైనప్రజ్ఞతో, ఒకబుద్ధివిశేషము — ఒకమేధావంతమును,

చెప్పఁడు — వచింపుఁడు, 'భూతవైద్యులను దొత్తులమొత్తినట్లుమొత్తుట కారంభించెను, ఇది ఉపమాలంకారము.

తా॥ ఈరాజు భేతాళాదిగ్రహములను బట్టనేర్చిన మంత్రవాదులను సైతము భృత్యులను గొట్టినట్లు కొట్ట మొదలిడెను. భరింపశక్యము గాని మనోవికారమువలన మనరాజుగారిదేహమంతయు వలసట నొందెను. ఇఁక మనమిట్లూరక చూచుచుండుటవలనఁ బ్రయోజనము లేదు. కనుక తెలిసినవారేదైన నొక యాలోచన చెప్పఁడు.

వ॥ అని వితర్కించుకొను చున్నసమయంబున. 77

అ॥ అని — ఇట్లని, వితర్కించుకొనుచు — ఊహించుకొనుచు, ఉన్నసమయంబునన్ — ఉన్నకాలమున.

—: నిరంకుశుఁడారాజుదగ్గరకుఁజనుట :—

గీ॥ బ్రహ్మరాక్షసువార్త ని ♦ రంకుశుండు, విని మరుత్కాంతశాపంబు ♦ వెడలఁద్రోయ
నిదియెతఱియంచువచ్చెభూ ♦ మీశమంత్రు, లున్నపనిలేక చింతించుచున్నకడకు 78

అ॥ నిరంకుశుఁడు — నిరంకుశుఁడను పేరుగల యా బ్రాహ్మణుఁడు, బ్రహ్మరాక్షసువార్తన్- బ్రహ్మరాక్షసుఁడు రాజునుసోఁకిన వృత్తాంతము, విని — ఆకర్ణించినవాఁడై, మరుత్కాంతశాపంబు— దేవతాస్త్రీయగు నారంభయొక్క శాపమును, వెడలఁద్రోయన్ — పోగొట్టుటకు, ఇదియెతఱి — ఇది యేమంచిసమయము, అంచున్ — అనితనలోనూహించుకొనుచు, భూమీశమంత్రులు — ఆరాజుయొక్క మంత్రులు. ఉన్నపనిలేక — అప్పుడుచేయఁదగిన కార్యములేక, చింతించుచున్నకడకున్— విచారపడుచున్నచోటికి, వచ్చెన్ — ఏతెంచెను.

తా॥ అప్పుడు నిరంకుశుఁడు బ్రహ్మరాక్షసుఁడు రాజునుసోఁకినవార్త విని రంభయొక్క శాపమును విముక్తిచేయుట కిదియె సమయమని యారాజమంత్రులందఱుఁ గూడి విచారపడుచున్న ప్రదేశమునకు వచ్చెను.

క॥ వచ్చి నమస్కారంబని, యచ్చోఁ గల పెద్దలెల్ల ♦ నాదరమునఁ జో
టిచ్చి వసింపఁగఁ జేయఁగ, నచ్చతురాననకులీనుఁ ♦ డనియె నృపాలా. 79

అ॥ నృపాలా — ఓరాజా, వచ్చి — ఏతెంచినవాఁడై, అచ్చోన్ — ఆప్రదేశమున, కలపెద్దలన్ — ఉండిన గొప్పవారందఱును, నమస్కారంబు — దండము, అని — అనిపల్కినవారై, ఆదరమునన్ — సన్మానముగా, చోటిచ్చి — కూర్చుండుటకుఁ దగినస్థానము నొసంగి, వసింపఁగన్— అచ్చటనాసీనుఁడగునట్లుగా, చేయఁగన్ — చేయఁగా, అచ్చతురాననకులీనుఁడు — శ్రేష్ఠమయిన బ్రహ్మవంశమునఁ బుట్టిన యానిరంకుశుఁడు, అనియెన్ — ఇట్లుపలికెను,

తా॥ రాఁగానేయచ్చటఁగలపెద్దలునమస్కరించియుచితాసనంబొసంగనందాసీనుండైయిట్లుపలికెను,

ఉ॥ దుందుడుకార శాత్రవుల ♦ దోర్బలసంపదఁ జక్కఁజేసి ధా
త్రిం దనబాహుపీఠమునఁ ♦ దిన్నదనంబుగ నిల్పి భోగసం
క్రందనుఁడై ప్రజల్వొగడ ♦ రాచఱికం బొనరించునట్టి శ
త్రుందము నంతవానికిని ♦ దుష్టపుదైవము కీడుదెచ్చెనే. 80

అ॥ దుందుడుకారన్ — మిక్కిలి యుద్ధతిప్రకాశించఁగా, శాత్రవులదోర్బలసంపదన్ — పగతురయొక్క బాహుబలసంపదను, 'ని. ద్విడ్విపక్షాహితాఽమిత్రాః దస్యుశాత్రవశత్రవః' అ. చక్కఁజేసి — నశింపఁజేసి, ధాత్రిన్ — ఈభూమిని - అనఁగానీభూభారముననుట, తనబాహుపీఠమునన్ — తనయొక్క భుజమనెడు పీటయందు, తిన్నదనంబుగన్ — చక్కఁగా, నిల్పి — ఉంచి, భోగసంక్రందనుఁడై — సుఖముల ననుభవించుటయందు నింద్రునివంటివాఁడై, ప్రజల్వొగడన్ — ఈభూమియందుండు జనులు కొనియాడఁగా, రాచఱికంబు — రాజ్యము నేలుట, ఒనరించునట్టి — చేయుచుండినటువంటి, శత్రుందమునంతవానికిని — శత్రుందమునియంతటి గొప్పవానికిసైతము, దుష్టపుదైవము — దురదృష్టము - దుష్ప్రారబ్ధము, కీడు తెచ్చెనే — హానిచేకూర్చెనా, ఇందు 'రాచఱికము' అను ప్రయోగమునకు "సూ. అన్యేచబహవోదేశ్యవర్ణకా అర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపస్స్యాత్క్వచిద్వర్ణాగమోమతః" అనియర్థ. మఱియు 'శత్రుందమునంతవానికిని' అను ప్రయోగమునకు "సూ. కచ్చిత్స్యాదృశ్యశబ్దస్య తదుత్కర్షేవ్యవస్థితిః" అర్థ. ఉదా. "చ. అటుదగునే సురేశ్వరునియంతటివానికి" ఇత్యాదులు.

తా॥ మిక్కిలిదుండగీం డ్రగు శత్రువుల నుక్కడించి, యీభూభారమును దనభుజపీఠమున నిల్పి యింద్రునివలె భోగసంపన్నుఁడై యొప్పుచున్న శత్రుందమునివంటివానికి సైతము దురదృష్టము కీడుచేకూర్చెను గదా!

గీ॥ సత్యసంధులఁ జేర్చు న ♦ సత్యపరులఁ, ద్రోచు ననఘులరక్షించు ♦ దుష్టకర్మ
గల్గువారల శిక్షించు ఘనులఁబెంచు ♦ హీనులను ద్రుంచు ధర నిట్టి ♦ నృపతికలఁడె 81

అ॥ సత్యసంధులన్ — నిజముతోఁగూడిన వారలను. చేర్చున్ — తనసమీపమునకు రప్పించుకొనును, అసత్యపరులన్ — అబద్ధములందతిశయులైనవారిని, త్రోచున్ — వెలుపలకు నెట్టివైచును. అనఘులన్ — పుణ్యాత్ములను, రక్షించున్ — కాపాడును, దుష్టకర్మగల్గువారలన్ — చెడ్డపనులు చేయువారలను, శిక్షించున్ — దండించును, ఘనులన్ — గొప్పవారిని - అనగా మంచివారిననుట, పెంచున్ — పోషించును, హీనులను — నీచబుద్ధిగలవారలను, త్రుంచున్ — తెగటార్చును, ధరన్ — ఈపుడమియందు, ఇట్టినృపతికలఁడే — ఇటువంటిరాజున్నాఁడా, లేడనుట, "అదండ్యాన్ దండయన్ రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయన్, అయశోమహదాప్నోతి నరకంచైవగచ్ఛతి" మను. "న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనంపాలనం తథా, సత్పాత్రేప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తంచతుర్విధమ్" కామం.

తా॥ నిజ మాడువారిని రాఁబట్టును. అబద్ధములు చెప్పువారిని బోఁదోలును. పుణ్యాత్ములను గాపాడును, పాపకార్యము లొనరించువారలను దండించును. సద్బుద్ధిగలవారలను బోషించును. దుర్బుద్ధిగలవారిని హరింపజేయును. దయతో భూమిని బాలించుటయం దిట్టిరాజు లేఁడు.

—. నిరంకుశుఁడు నాకు దేవతావేశము కలదనుట :—

వ. అని యనేకవిధంబుల మనుజనాథు వర్ణనము చేసి పిదప దైవంబుఁ దిట్టి తలంచిన నాకౌకదైవలీల గల దంచుఁ బల్కి మెల్లన శరీరంబు గగురుపొడువ. 82

అ॥ అని — ఇట్లుపలికి, అనేకవిధంబులన్ — పలుభంగులుగా, మనుజనాథున్ — ఆరాజును, వర్ణనముచేసి — గుణలక్షణాదులనుపన్యసించి, పిదపన్ — అటుతరువాత, దైవంబున్ — ప్రారబ్ధమును, తిట్టి — నిందించినవాఁడై, తలంచిన — స్మరించినట్లయిన, నాకౌకదైవలీల గలదంచున్ — నాకౌక దేవతాసంబంధమైన విలాసము కలదనుచు, పల్కి — వచించి, మెల్లన — చల్లఁగా, శరీరంబు — తనయొడలు, గగురుపొడువన్ — పులకాంకురముదోఁచుఁగా,

తా॥ ఇట్లా నృపాలునియొక్క సుగుణాతిశయముల నేకవిధంబులఁ బొగడి ప్రారబ్ధమును నిందించి నాకౌకదేవతాసంబంధమైన యావేశము గలదని చల్లఁగాఁ దనమేనఁ బులకలుపొడమ.

మ॥ ఒకనిట్టూరుపు పుచ్చి కన్నుఁగవ నీ ♦ రుప్పొంగఁగా నావలిం
చి కరాబ్జంబులు మీఁది కెత్తి తనుయ ♦ ష్టిం గంప మేపార నిం
చుక యాలాపము చేసి వెక్కసముగా ♦ శోకించి శోకించి వేఁ
డు కొనంగా నొకకొంతసేపునకు నా ♦ టోపంబు సంధిల్లఁ గన్. 83

అ॥ ఒకనిట్టూరుపుపుచ్చి — ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమునువిడిచి, ఇచట నిడు + ఊరుపు — నిట్టూరుపు "సూ. ॥సమాసమున కుఱు, నిఱు, కడు, నడు, నిడు, శబ్దముల అ, డ. ల. కచ్చుపరమయిన ద్విరుక్త టకారమగును," బావ్యా. కన్నుఁగవన్ — కన్నులయొక్కజంటయందు, నీరు — అశ్రువులు, ఉప్పొంగఁగాన్ — పైకివచ్చునట్లుగా, అనఁగాఁగన్నీరుపైకుబుకునట్లుగా, ఆవలించి — జృంభించి— ఒళ్ళువిఱుచుకొని, కరాబ్జంబులుమీఁదికెత్తి — పద్మమువంటి చేతులనుపైకెత్తికొని, తనుయష్టిన్ — దండమువంటియొడలియందు, కంపము — వడఁకుట, ఏపారన్ — అతిశయించుఁగా, ఇంచుకయాలాపముచేసి — కొంచెమెక్కువగామాటలాడి, వెక్కసముగాన్ — దుస్సహమగునట్లుగా - అతిశయముగా, శోకించిశోకించి — ఏడ్చియేడ్చి, వేఁడుకొనఁగాన్ ప్రార్థించుఁగా, కొంతసేపునకున్ — కొంత కాలమునకు, ఆటోపంబు వేగిరపాటు, "ని. సంభ్రమాటోపసంరంభాః"యా. సంధిల్లఁగన్ — కూడుకొనఁగా. అలం. స్వభావోక్తి. ఇచట నిరంకుశునకు దేవతావేశము లేకున్నను జనులమెప్పింపఁజేసిన పటాటోపమునుగూర్చి "నిర్విషేణాపిసర్పేణ కర్తవ్యామహతీఫణా. విషమస్తునచాప్యస్తు పటాటోపో భయంకరః" చాణ.

తా॥ ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమును విడిచి కన్నులవెంట నీరుగార్చుచు నావలించి చేతులు పైకెత్తి మేను వణఁకగాఁ గొంచెముసే పెక్కువగా మాటలాడి మిక్కుటముగా నేడ్చి యేడ్చి వేఁడుకొన్నిన తరువాత కొంతసేపటికి దర్పముతో

—: నిరంకుశుఁడు తత్పరిహారమును జెప్పుట. :—

గీ॥ ఇపుడు పుట్టినపాషాణ ♦ మెల్లఁ గొట్టి, తుమురుగాఁ జేసి ధరణిపైఁ ♦ దూఱపెత్త
రాజుఁ బట్టినయాబ్రహ్మ ♦ రాక్షసుండు, విడుచుఁ గాని మ ఱేమిటు♦విడువఁ డనిన 84

అ॥ ఇపుడు — ఈసమయమున, పుట్టిన — ఊరివెలుపల జన్మించిన, పాషాణమెల్లన్ — బాయి నంతయును, కొట్టి — నలుగునట్లుగాఁగొట్టి, తుమురుగాఁజేసి — పొడియగునట్లుచేసి- చూర్ణముగాఁజేసి, ధరణిపైన్ — భూమిమీఁద, తూరుపెత్తన్ — తూర్పారఁబెట్టఁగా, రాజున్ — మనరాజును, పట్టిన — ఆవేశించియున్న, ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు — ఆయొక్క బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, విడుచున్ — విడిచిపెట్టును, కాని — ఇంతేకాని, మఱేమిటన్ — ఇంకదేనివల్లను, విడువఁడు — వదలఁడు, అనినన్ — ఇట్లుచెప్పఁగా,

తా॥ యీరాతిని నలియఁ గొట్టి పిండిగాఁ జేసి తూర్పారఁ బెట్టినట్లయిన రాజును బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు వదలును గాని యింతకుఁదప్ప దేనివలన విడువఁ డనఁగా.

—: మంత్రులు శిలను పిండి చేయించుట. :—

క॥ ఇదియౌ నిది గా దనియెడి, సదమలబోధంబు లేక ♦ సచివావళియౌ
నిది మంచికార్య మనుచు, న్మది నెన్న విపత్తి మతికి ♦ మతికిం బొందెన్. 85

అ॥ ఇదియౌను — ఈపనివల్లనగును, ఇదికాదు — ఈకార్యమువలనఁగానేరదు, అనియెడి — అనిచెప్పునట్టి, సదమలబోధంబు — పరిశుద్ధమైన జాగరూకత, లేక — మనస్సునకేపాటియులేక, సచివావళి-మంత్రులయొక్క-వరుస — అనఁగా మంత్రులయొక్క-సమూహమనుట, ఔను-ఈవాక్యము నిజమేను, ఇది మంచికార్యము — ఈ పనిచేయఁదగినదియే, అనుచున్ — ఇట్లు చెప్పుకొనుచు; మదినెన్నన్ — తమతమ మనస్సులయందుగణింపఁగా, విపత్తి — ఆపద, మతికిమతికిన్ — ప్రతివారి బుద్ధికిని, పొందెన్ — తగిలెను.

తా॥ అతఁ డిట్లు చెప్పినతోడనే మంత్రులందఱు నిది యగునా కాదా యనువిచారణ లేకయే యేకగ్రీవముగా నిజమే యీపని చేయవలసినదే యనుచుండఁ బ్రజలు నంగీకరించిరి.

గీ॥ రాయి దిగులంగఁగొట్టిన ♦ రాజునొడలి, బ్రహ్మరాక్షసుఁ డేగునే ♦ పార్థివేంద్ర
ధరణిపైఁ 'బృష్ఠతాడనా ♦ ద్దంతపతన,' మనిన పరిహాసవాక్యము ♦ సార్థమయ్యె 86

అ॥ పార్థివేంద్ర — ఓరాజా, రాయిదిగులంగఁగొట్టినన్ — ఆబాయి చిన్నచిన్నముక్కలుగాఁ బగులఁగొట్టినట్లయిన, రాజునొడలి బ్రహ్మరాక్షసుఁడు — రాజును బూనియున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, ఏగునే — పోవునా, ధరణిపైన్ — ఈభూమియందు, 'పృష్ఠతాడనాద్దంతపతనం, వీపుమీఁదఁగొట్టిన దంతములురాలుట' అనిన పరిహాసవాక్యము — అనెడు హేళనముతోఁగూడిన పలుకు, ఇచట 'దంతపతనం + అనిన' అని సంధికలుపుటకు "సూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు యోఽనుస్వారః ప్రదృశ్యతే, తస్యాచిపరతోమస్స్యాత్, సర్వత్రహరిసమ్మతేః" అధ. సార్థమయ్యెన్— ప్రయోజనముగలదాయెను, ఇందుఁచతుర్థ చరణమున స్వరయతి చెప్పఁబడినది అలం. లోకోక్తి. 'లోకప్రవాదానుకృతి ర్లోకోక్తిరితికథ్యతే' అని కువ.

తా॥ ఆపాషాణమును జితుకఁగొట్టిన రాజును సోఁకిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు పోవునా? 'పృష్ఠతాడనాద్దంతపతన' మనిన యెగతాళిమాటయే యిప్పుడు సార్థకమైనదిగదా!

వ॥ ఇట్లు నిశ్చయించి వారు సకల భూప్రజల రప్పించిన. 87

అ॥ వారు — ఆమంత్రులందఱును, ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, నిశ్చయించి — స్థిరపఱచుకొని, సకల భూప్రజలన్ — భూమియందుండెడి సమస్తమానవులను, రప్పించినన్ — వచ్చునట్లుచేయఁగా, పిలిపించఁగాననుట.

క॥ శతతాళదఘ్న మగున, య్యతులగ్రావంబుఁ జూచి ♦ యఖిలగ్రామా
గతులైన మానవులు తమ, శ్రుతసాధనవిధులచేతఁ ♦ జూర్ణము సేయన్. 88

అ॥ అఖిలగ్రామాగతులు, అఖిల — సమస్తమయిన, గ్రామ — గ్రామములనుండి, ఆగతులు — వచ్చినవారు, ఐనమానవులు — అయినట్టిమనుష్యులు, శతతాళదఘ్నము — నూఱుతాటిచెట్లమితమగునట్టిది, అగు — అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావంబున్ — అసమానమైన యాశిలను, చూచి — పరీక్షించి, తమ శ్రుతసాధనవిధులచేతన్, తమ — వారివారియొక్క, శ్రుత — శాస్త్రములయొక్కయు, 'ని. శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోః' అ. సాధన — అభ్యాసముయొక్కయు, విధులచేతన్ — నిర్ణయములచేత, చూర్ణము సేయన్ — పొడుముచేయఁగా.

తా॥ సమస్తగ్రామములనుండి వచ్చినవారానూఱుతాళ్ళ యెత్తయినరాతిని తమ వినికిడి వలనను వాడుకవలనను దెలిసినప్రకారము పిండి చేయఁగా.

—; శిలాచూర్ణమునుండి రంభ జనించుట. ;—

సీ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కస్తూరికాపంక, మాణిముత్తెపుఁజేర్ల ♦ నంటుకొనఁగ
జాళువాబంగారు ♦ జలప్రోఁతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి ♦ జడికొనంగఁ
గులుకుఁజెక్కులలోన ♦ గురివెందతాటంక, రోచులు దాఁగిలి ♦ ప్రముచ్చులాడ
నుడురాజు చెంగట ♦ నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపై ముంగర ♦ ముత్యమలరఁ
గీ॥ గాలఘనకల్పకైశికా ♦ కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కుల ♦ బుగులుకొనఁగ
వెలఁది పాషాణచూర్ణంబు ♦ వెడలి నాఁడు, కడలిలోపలఁ బుట్టిన♦క్రమముదెలిపె 89

అ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంకము — బటువులైన స్తనములపైనున్న కస్తూరితోఁజేయఁబడిన బురద, ఆణిముత్తెపు జేర్లన్ — గుండ్రని ముత్యములయొక్కసరములను, అంటుకొనఁగన్ — తగులఁగా, జాళువాబంగారు జలప్రోఁత కుచ్చుపైన్ — చొక్కపుబంగారముయొక్క నీటిమొలాము పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చుమీఁద, జలకము+పోఁత — జలపోఁత, ఉదా. "వ. అజాండకరండంబు వెండిజలపోఁతగావించిన తెఱంగు" అనిపారి. ఒడిదారములకాంతి — చీరపైటకొంగులయొక్క చివరగల దారములయొక్క ప్రకాశము, జడికొనంగన్ — ఎడతెగకప్రకాశించఁగా, కులుకుఁజెక్కుల

లోనన్ — శృంగారవికార మగపఱచునట్టి చెక్కిళ్ళయందలి, గురువెందతాటంకరోచులు — గురిగి జ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క కాంతులు, దాఁగిలిముచ్చులాడన్ — దాఁగురుమూతలాడుకొను చుండఁగా, బాల్యక్రీడా విశేషము. (దాఁగిలు + ముచ్చులు) ఉదా. " గీ. గచ్చకాయలు దాఁగిలి ముచ్చులాట, బంతిమెకమాట చిందఱపఱపులాట, లనెడు శైశవదుర్వృత్తి నధిగమించి" ప్రలం. వే. ఉడురాజుచెంగటన్ — నక్షత్రములకధిపతియగు చంద్రునిసమీపమున, ఉన్నరోహిణిమాడ్కిన్ — ఉండిన రోహిణివలె, మోముపైన్ — మొగముమీఁద, ముంగరముత్యమలరన్ — నాసికాభరణము నందుఁగల ముత్యము ప్రకాశించుచుండఁగా, కాల.........గంధంబు. కాలఘన — నల్లనిమేఘము వలె, కల్ప — చేయఁబడిన, ని 'కల్పస్తుప్రళయేన్యాయే శాస్త్రేబ్రహ్మాదిసేవిధౌ, సురద్రుమేవికల్పేచ ప్రత్యయశ్చేత్సమార్థకః, అని నానా. "ఉదా. ప్రభాతకల్పారాత్రిః" అగ్నికల్పశ్శత్రుః, (ప్రాతః కాలసమానము రాత్రియనియు, నగ్నితుల్యుఁడుశత్రువనియుఁ దెలిసికొనునది) కైశిక — తలవెంట్రుకలయొక్క ముడియందు-కొప్పునందు, ఆకల్ప = అంతటను గల్పించఁబడిన, కల్ప — దేవలోకమునఁ గల కల్పవృక్షముయొక్క, పుష్పగంధంబు — పువ్వులయందుఁగల పరిమళము, దిక్కులన్ — అన్ని దిశలయందును, బుగులుకొనఁగన్ — వ్యాపించఁగా — గుప్పునఁగొట్టఁగా, ఇది గుబులుకొనుటను మాఱురూపము. ఉదా 'సీ. బుగులుకొంచుఁదనర్చు భూరిసౌరభముచే, నొఱపైనమేపూఁతయొప్పు తోఁడ' పరమ. వి. వెలఁది—.ఒకస్త్రీ-శాపవశమునఁ బాషాణమైనయారంభ,పాషాణచూర్ణఁబు వెడలి-యారాతిపిండిలోనుంచి బయటికివచ్చి, నాఁడు — పూర్వమొకప్పుడు, కడలిలోపలన్ — (క్షీర) సముద్రమునందు, పుట్టినక్రమమున్ — జన్మించినవిధమును—అనఁగాఁబాలకడలిలో లక్ష్మీదేవి యుద యించినట్లుద్భవించినదనుట, తెలిపెన్ — తెలియఁజేసెను, అనఁగాఁజూచువారందఱికిని సముద్రమునందుఁబుట్టిన లక్ష్మీదేవియో యనునట్లుండెను. అలం. ఉత్ప్రేక్ష. 'యత్రాన్యధర్మ సంబంధాదన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞా, స్తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే' అనిప్రతా. 'సంభావన మథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్' కా. ప్ర.

తా॥ తేటగల గుండ్రని ముత్యములపేరుల నంటుకొనుచున్న వట్రువగుబ్బలపైఁ గల కస్తూరి యడుసుతోను, అపరంజియొక్క నీరు పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చులమీఁద నెడతెగక ప్రకాశించు చున్న పయ్యెద చెఱఁగునందలి జలతారుకాంతితోను, గురిగింజ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క దీప్తి కనఁబడి కనఁబడకుండునట్లు చేయుచున్న చెక్కిళ్ళయొక్క కాంతితోను, చంద్రుని సమీపమున నున్న రోహిణీనక్షత్రమువలె నొప్పుచున్న నాసికాభరణమునందలి ముత్యముతోఁగూడిన ముఖప్రకాశము తోను, నల్లనిమబ్బుతో సమానమైన తలవెంట్రుకలయందు గుప్పునవెదఁజల్లుచున్న తావిగల వేల్పుఁ జెట్టుపువ్వులతోను, బాలకడలియందుఁ బుట్టిన లక్ష్మీదేవివలె నారాతిపొడినుండి రంభ వెలుపలకు వచ్చెను.

వ॥ ఈరీతి నన్నాతి రాతిపొడి వెడలి నిలిచిన సకలజనంబులు తమమనంబుల. 90

అ॥ ఈరీతిన్ — ఈవిధముగా, అన్నాతి — ఆస్త్రీ, రాతిపొడివెడలి — ఆశిలాచూర్ణమునుండి బయటికివచ్చి, నిలిచినన్ — నిలఁబడఁగా, సకలజనంబులు — సమస్తమగుమానవులు, తమమనంబులన్ — వారివారి మనస్సులయందు, ఇందు 'ఈరీతినన్నాతిరాతి' వృత్త్యనుప్రాసము. 'జనంబులు మనంబులు' అంత్యానుప్రాసము.

సీ॥ జోటజోటఁ గురియునో ♦ జుంటితేనియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి♦కొదమ నుదుట
విసరునో శృంగార ♦ రసవృష్టికొప్పునఁ, దొలఁగునో యమృతంబు ♦ పలుకులందు
రాలునో కుముదప♦త్త్రములు చూపులయందు, వెడలునో సిఁగిణి విండ్లు బొమల
వెళ్లఁబెట్టునొ పూర్ణ ♦ విధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాఱునో పైఁడి ♦ తెలివి మేన

గీ॥ వెడలఁ బొంగునొ చెక్కుల ♦ విమలరత్న, దర్పణద్యోతనిగనిగల్ ♦ తఱచు గాఁగ
జోడుకూడి చెలంగునో ♦ చూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బలఁ గోడెజ♦క్కవలకవలు. 91

అ॥ మోవిన్ — క్రిందిపెదవియందు, జుంటితేనియ — తేనెటీఁగలుకూర్చుదు తేనెవంటి తేనె, జోటజోటన్ — జోటజోట యను ధ్వనికలుగునట్లు, కురియునో — వర్షించునేమో, ఇచట 'జోట జోట' యనుద్విరుక్తినిగుఱించి 'సూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతనైకశః సాధారణా స్తదన్యేచ వైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అని అధ. ఉదా 'చ. జోటజోట ధారగావడియుచున్' అని పాం. మా. నుదుటన్ — నొసటియందు, జాబిల్లికొదమ — బాలచంద్రుఁడు, ఒదవునో — పుట్టునేమో, కొప్పునన్ — కేశబంధమునందు, శృంగారరసవృష్టి - శృంగార - సంభోగమునుగూర్చిన 'ని. శృంగారస్సుర తేనాట్య రసేఽపిగజమండనే' అని వి. రస - ప్రేమయొక్క, 'ని. శృంగారముఖ్య మధురాతి సువర్ణరేతో నిర్యాసరాగగరళద్రవపారదేషు, ఆస్వాదనధ్వనిసుధాంబురసాఖ్యధాతు ష్వి ష్టోరసో' అని నా. వృష్టి - వర్షము, విసరునో - వ్యాపించునేమో, పలుకులందున్ - సంభాషణములయందు, అమృతంబు - సుధ, తొలఁకునో - చలించునేమో, చూపులయందున్ - వీక్షణములయందు, కుముదపత్రములు - తెల్ల కలువపూరేకులు; రాలునో - క్రిందఁబడునేమో, బొమలన్ - కనుబొమలయందు, భ్రూవులయందు, సింగిణివిండ్లు - శృంగధనుస్సులు, వెడలునో - వెలుపలకు వచ్చునేమో, మొగమునన్ - ముఖము నందు, పూర్ణవిధుకాంతి - నిండుచందురునియొక్క ప్రకాశము, వెళ్ళఁబెట్టునో - వెలువడఁజేయు నేమో, మేనన్ - ఒడలియందు, పైఁడితెలివి - బంగారముయొక్క పరిశుద్ధత్వము, దిగఁబారునో - క్రిందికి జాఱునేమో, చెక్కులన్ - చెక్కిళ్ళయందు, విమలరత్నదర్పణ ద్యోతనిగనిగల్, విమల - నిర్మలమైన, రత్నదర్పణ - మణులతోఁజేయఁబడిన యద్దముయొక్క, ద్యోత - ప్రకాశమునందలి, నిగనిగల్ - నిగనిగయనుకాంతులు, తఱచుగాఁగన్ - అధికమగునట్లు, వెడలఁబొంగునో - అతిశయించి బయటికి వచ్చునేమో, చూడఁజూడన్ - మిక్కిలిపరిశీలించఁగా, గబ్బిగుబ్బలన్ - బటువులైనవత్రువ స్తనముల యందు, కోడెజక్కవలకవలు - యౌవనపు జక్కవలజతలు జోడుకూడి - ఒండొంటితోఁగలిసి, చెలఁగునో - ఒప్పునేమో, రూపకాతిశయోక్త్యలంకారము. 'రూపకాతిశయోక్తి స్స్యా న్నిగీర్యా ధ్యవసానతః. పశ్యనీలోత్పలద్వంద్వా న్నిస్సరంతి శితా శ్శరాః' కువ. 'నిగీర్యాధ్యవసానంతు ప్రకృ త స్య మేనయత్ ప్రస్తుతస్య య దన్యత్వం యద్యర్థోక్తౌ చ కల్పనమ్' కార్యకారణయో ర్యశ్చ. పౌర్వాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయోఽతిశయోక్తిః సా' ఉదా. 'కమల మనంభసికమలేచ కువలయే తానికనకలతికాయాం సాచ సుకుమారసుభగే, త్యుత్పాతపరంపరా కేయమ్' కా. ప్ర. జక్కవల కవలు యను కాలంకారము.' యమకంపౌనరుక్త్యేతు' కా. ప్ర.

తా॥ ఈస్త్రీ యింపైనపెదవియు, బాలచందురునివంటి నొసలును, మరులుకొలుపునటువంటి కొప్పును, తీయనిపలుకులును, తెల్ల కలువపూరేకులవంటి కన్నులును, వంచినవిల్లువంటి కనుబొమలును,

నిండుచందురునిబోలిన మోమును, బంగారుచాయగల మేనును, వజ్రపుటద్దముల కెనయైన కాంతిగల చెక్కిళ్ళును, జక్కవజంటవలె గుండ్రని స్తనములు గలిగియున్నది.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాఁడి సుమ ♦ కోమలి ముద్దులగుమ్మ మల్లె పూ
గుత్తి మెఱుంగుఁదీఁగె లత ♦ కూన మనోజురవాళి జాళువా
ముత్తెపుఁగోల చంద్రకళ ♦ మోహనమంత్రము కాంతిరాశి యీ
పుత్తడిబొమ్మ యేకరణిఁ ♦ బుట్టెనొకో యుపలంపుధూళిలోన్. 92

అ॥ గుత్తపుగుబ్బలాఁడి - బిగువైనయౌవనము గలదియును - కఠినమైన స్తనములు గలదియును, సుమకోమలి - పుష్పమువలె మృదువైన మనోజ్ఞమైనదియును, ముద్దులగుమ్మ - ముద్దులుగులుగునట్టిది యును, మల్లెపూగుత్తి - మల్లెపూవులగుత్తివలె నిండైనదియును, ఇది మల్లీశబ్దమునకుఁ దత్సమము. మెఱుంగుఁదీఁగె - ఉత్కృష్టకాంతిగల విద్యుల్లతవంటిదియును, మెఱపుఁదీఁగెను బోలినదియును, లత కూన - లేఁగీఁగవంటి తనువుగలదియును, మనోజురవాళి - మన్మథునియొక్క ధ్వనియైనదియును, ఇది రవళయొక్క రూపాంతరము ఉదా. 'సీ. కెరలినెమ్మలుసేయు కేకారవమ్ములు లావుకలెత్తుసీలలరవాళి' ఆం. చంద్రా. జాళువాముత్తెపుఁగోల - అపరంజితోఁగూర్చిన ముత్యములయొక్క బాణమువలె సొగసైనదియును, చంద్రకళ - చంద్రునియందలి భాగమువలెఁ బ్రకాశమైనదియును, మోహనమంత్రము- మరులుకొలుపునట్టి యింద్రజాలవిద్య యైనదియును, మోహనమంత్ర మనుటకు 'వశ్యము, ఆకర్షణము, విద్వేషణము, ఉచ్చాటనము, మోహనము, స్తంభనము,మారణము,శమనము,అనునవి యెనిమిది విధములు గలవు. వానినెల్ల మంత్రశాస్త్రములయందుఁ జూడనగును. ఉదా. 'ఓం క్లైం క్లైం దేవి జగన్మోహిని క్లీం క్లీం మాయాస్వరూపిణి సకలజనానాం మోహం కురు కురు క్లీం క్లీం స్వాహా' మం. శా I. కాంతిరాశి - ప్రకాశముయొక్క ప్రోగుగాఁగూడినదియును, అయిన ఈపుత్తడిబొమ్మ - ఈయపరంజి ప్రతిమ, ఉపలంపు ధూళిలోన్ - రాతిపిండియందును, ఏకరణిన్ - ఏప్రకారముగా, పుట్టెనొకో ఉద్భవించియుండెనోకదా, ఇందు 'పుత్తడిబొమ్మ' అనుటకుదా. 'సీ. తరతరంబులనుండి♦తనయింట నలరపు, త్తడిపైఁడి బుట్టుచు♦స్తమున వెలయ' అని శృం. ష. అలం. మాలారూపకము. 'మాలా తు పూర్వవత్' కావ్య. ఒకచోట బహూపమానములు కూడినప్పుడెటులమాలోపమ యగుచున్నదో యటులే యొకచోట ననేకధర్మముల నారోపించినపుడు మాలారూపక మగుచున్నది. ఉదా. 'సౌందర్యస్య తరంగిణీ తరుణిమోత్కర్షస్య హర్షోద్గమః కాంతేః కర్మణి కర్మనర్మరహసా ముల్లాసనావాసభూః, విద్యా వక్రగిరాం విధేరనపని ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా, బాణాః పంచశిలీముఖస్య లలనాచూడామణిః సా ప్రియా' ర. గం.

తా॥ దృఢమైన యౌవనముగలదియును, పుష్పమువలె మనోజ్ఞమయినదియును, ముద్దులు [illegible] చున్నదియును. మల్లికాగుచ్ఛమువలె నిండైనదియును, విద్యుల్లతవోలెఁ బ్రకాశించుచున్న [illegible] లేఁదీవవంటిదియును, మన్మథునివాహనమగు చిలుకవలె నొప్పుచున్నదియును, బంగారముతోఁ [illegible] బడిన ముత్యములబాణమును బోలినదియును, చంద్రకళతో సమానముగఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, మోహమును గలిగించునట్టి యింద్రజాలవిద్యవలె నొప్పుచున్నదియు నగు నీచొక్కపు బంగారుబొమ్మ ఱాతిపొడియం దెట్లుజన్మించినదోకదా! అని తలంచిరి.

—: రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చుట :—

సీ॥ జిలుఁగుపయ్యెద జాఱఁ ♦ జికిలిగుబ్బలకాంతి, దిగఁబాఱదిశలెల్ల ♦ దెలివిపఱప
నలవోకగాఁజూడ ♦ నసమాస్త్రనిశితమా, ర్గణపరంపరలొక్క ♦ రాశిఁబడఁగఁ
గరపంకజములూఁపఁ ♦ గనకకంకణఝణ, నాదసంపదగుమా ♦ నముగఁజెలఁగఁ
బ్రతిపదంబుననూపు♦రఝుళంఝుళవిరావ, మునమూఁగఁబడిహంస♦ములు దొలంగఁ

గీ॥ దనరుచాతుర్యధుర్య సౌం ♦ దర్యరేఖఁ, దగిలివీడనిచూపులు ♦ మగిడిడిగియ,
రాకమర్త్యులవెంటాడి ♦ రానమర్త్య. నీరజాక్షి నిరంకుశుఁ ♦ జేరవచ్చె. 93

అ॥ అమర్త్యనీరజాక్షి - దేవతాస్త్రీయగునారంభ; జిలుఁగుపయ్యెద - చిత్రలేఖనము గల చేలాంచలము దుకూలాంబరముయొక్క పైఁటయనియు జెప్పవచ్చును. జాఱన్ - దిగఁబడుచుండఁగా, చికిలిగుబ్బలికాంతి - తుడిచి చక్కఁజేసిన కుచములయొక్క ప్రకాశము, దిగఁబాఱన్ - క్రిందికిఁ బ్రసరించుచుండఁగా; దిశలెల్లన్ - దిక్కులన్నియును; తెలివిపఱపన్ - స్వచ్ఛముగాఁజేయుచుండఁగాను, అలవోకగాన్ - ఇష్టమువచ్చినట్లు - స్వేచ్ఛగా, చూడన్ - అవలోకించుచుండఁగా, అసమాస్త్రనిశితమార్గణపరంపరలు. అసమాస్త్ర - విషమసంఖ్యగల బాణములుగలవాఁడయిన మన్మథునియొక్క; నిశిత - వాఁడియైన, మార్గణ - బాణములయొక్క, పరంపరలు - వరుసలు, అనుక్రమములు, ఒక్కరాశిన్ - ఒక్కప్రోవునందు, పడఁగన్ - చేరుచుండఁగాను, కరపంకజములు - పద్మములవంటిహస్తములు, ఊఁపన్ - ఊఁగించఁగా, కనకకంకణఝణనాదసంపద-కనకకంకణ - సువర్ణమయములగు హస్తాభరణములవలన, ఝణనాద - ఝణత్కారముయొక్క, సంపద - అధికము, గుమానముగన్ - అవ్యక్తమధురముగా, 'ని. గుమానము - సందేహము' ఆం. వా. చెలఁగన్ - ఒప్పుచుండఁగాను, ప్రతిపదంబునన్ - అడుగడుగునందు, నూపుర - కాలియందెలయొక్క, ఝుళంఝుళవిరావమునన్ - ఝుళంఝుళయనెడు ధ్వనివలన, హంసములు - హంసలు, మూఁగఁబడి - చుట్టుకొని, తొలంగన్ - దారితొలఁగియావలికిఁ బోవుచుండఁగాను, తనరు - ఒప్పుచున్న, చాతుర్యధుర్యసౌందర్యరేఖన్ - చాతుర్య-నేర్పుయొక్క, ధుర్య - భారమునువహించుచున్న, సౌందర్య - చక్కఁదనముతోఁగూడిన, రేఖన్ - శరీరసౌష్ఠవముతో, తగిలి - పొంది, వీడని - విడివడనిఅనఁగా తెప్పవాల్చనియనుట, చూపులు - వీక్షణములు, మగిడి - మరల - డిగియరాక - తక్కుపరచుటకు వీలుగాక అనఁగాఁ గమక్రమముగ నెక్కువయగును గాని తక్కువకాదనిభావము. మర్త్యులన్ - మానవులను, వెంటాడిరాన్ - వెంబడించిరాఁగా, అనిమిషస్త్రీ యగుటవలన నాయువతిచూపుక్రమక్రమముగా నధికమై మానవుల నాక్రమించిన దని కవిహృదయము. పెద్దనార్యుఁడును 'ఉ. చూచి ఝుళం ఝుళత్కటక ♦ సూచితవేగపదారవిందయై, లేచి కుచంబులుందుఱుము ♦ లేనడుముల్లలనాడ నయ్యెడం, బూచినయొక్కపోఁకనును♦ బోదియఁజేరి విలోకనప్రభా, వీచికలం దదీయపద♦వీ కలశాంబుధి వెల్లిగొల్పుచున్' అనినాఁడు. రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చునప్పుడు పయ్యెదజాఱుట కామేంగితము.

'ఓష్ఠః ప్రస్ఫురతి క్షణే విచలతః కూపాదకే మత్స్యవ
ద్ధమ్మిల్లః కుసుమాంచితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బద్ధం పునః
ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే,
నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాఽపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్ రతి.

ఈశ్లోకమున కాంధ్రము:

చ॥ పెదవి గదల్చుఁ గన్నుగవ ♦ పెంపెసలారఁబిఱుందుఁజూచుచుఁ బ
య్యెదవిదిలించుఁ జన్నులు బ ♦ యల్పడఁ గొప్పుననున్న క్రొవ్విరుల్
సెదరినఁ బల్మరుందుఱుముఁ ♦ జెక్కునజెమ్మట జీరనించుఁ గ
ట్టదిరినఁ జక్కఁగట్టుఁ జప ♦ లాక్షి మనోహరమూర్తిఁ జూచినన్. కళా. శా.

నిరంకుశుఁ - నిరంకుశుఁడనెడు పేరుగలయాబ్రాహ్మణుని, యొద్దకుచేరవచ్చెన్ - సమీపించెను, అలం- అతిశయోక్తి, విషయస్యానుపాదానా, ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్యాత్. కవి ప్రౌఢోక్తిజీవితా' అని ప్రతా. ఉదా. 'కమల మనం భసికమలే. చకువలయే తాని కనకలతికాయాం సా చ సు మారసుభగే త్యుత్పాత పరంపరా కేయం' కా. ప్ర.

తా॥ ఆదేవతాస్త్రీయొక్క పైఁట జాఱుచుండఁగా స్తనములకాంతి క్రిందికిఁబ్రసరించుచుం దిక్కులనిండుచుండెను. ఇచ్చవచ్చినట్లు మాచెడుచూపులవలన మన్మథబాణపరంపరలు కురియుచుం డెను. కమలములవంటి హస్తముల నూఁపుచుండుటవలనఁ గాంచనహస్తాభరములయొక్క ధ్వని యవ్యక్త మధురముగా నుండెను. నడచునప్పుడు కాలియందెలయొక్క చప్పుడువలన నంచలు పాదములఁజుట్టు కొనుచు మరలఁదొలఁగుచునుండెను. నేర్పుగలదియు నందకత్తెయు నైనయాబిడయొక్క చూపులు క్రమ క్రమముగా వృద్ధియగుచు జనుల నాకర్షించుచున్నవి. ఇట్లానిరంకుశునిచెంతకు వచ్చెను.

—: నిరంకుశుండు సంతోషించుట :—

క. చనుదెంచి యెదుట నిలిచిన, వనజేక్షణఁ గౌఁగిలించి ♦ వసుధా సురనం
దనుఁడు నయనాంచలాశ్రులు, కొనగోరం దొలఁగ మీటు ♦ కొనుచుం బలికెన్ 94

అ॥ చనుదెంచి - తనసమీపమునకువచ్చి, ఎదుటన్ - ముందరనిలిచిన, వనజేక్షణన్ - నిలిచి యున్న పద్మములవంటి కన్నులుగలదైన యారంభను, వసుధాసురనందనుఁడు - పుడమికి వేల్పువంటి వాఁడయిన యాసురశర్మకుమారుఁడు, కౌఁగిలించి - ఆలింగనముచెసి, నయనాంచలాశ్రులు - నయ నాంచల - తనయొక్క కనుగొనలయందలి, అశ్రులు - కన్నీరును, కొనగోరన్ - కొటియొక్క చివ రతో, ఇచట గోరన్ అనుటకు సూ. ఔప విభక్తికముల తృతీయా సప్తమీ విభక్త్యలకత్వంబాదేశం బగు బా. వ్యా. తొలంగన్ - స్వస్థానమును విడుచునట్లు, మీటుకొనుచున్ - ఎగఁజిమ్ముకొనుచు పలికెన్ - ఇట్లువచించెను.

తా॥ రాఁగానే యారంభను నిరంకుశుఁ డాలింగనమొనర్చి తన కన్నులనుండి స్రవించుచున్న యశ్రువులను గొనగోటితోఁ జిమ్ముకొనుచు నిట్లువచించె.

క. నాకై లోకైకస్తు, త్యాకారము ఱాతిలోన ♦ నణఁగించిమనో
వ్యాకీర్ణశోకభరమున, నాకులపడియుండవలసె ♦ నౌఁదరళాక్షీ. 95

అ॥ తరలాక్షీ - ఓచంచలమైన కన్నులుగలదానా, నాకై - నాకొఱకు, లోకైకస్తుత్యాకారముఁ. లోక - ప్రపంచమునందు, ఏక - ముఖ్యముగా 'ని. ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః' అని నానా. స్తుత్య - పొగడఁదగిన, ఆకారముఁ - చక్కఁదనమును, ఱాతిలోనఁ - శిలాగర్భమున, అణఁగించి - మాటుపఱచి, మనోవ్యాకీర్ణశోకభరమునఁ - మనః - మనస్సునందు, వి. విశేషముగా, 'ని. విశ్రేష్ఠాతీతనానార్థే విస్సావ్యత్పేక్షిణ్యా నవ్యయం. అనివిశ్వ. ఆకీర్ణ - ఎడములేక, యంతటనునిండినట్టి, ఆనఁగాఁ బూర్ణీభవించియనుట, శోక - దుఃఖముయొక్క, భరమునఁ - అతిశయముతో, ఆకులపడి - కలఁతపడి, వ్యాకులముఁజెంది, ఉండవలసెఁ - ఉండవలసివచ్చెను, ఔఁ - అవునుగదా.

తా॥ ఓరంభా! నీవు నానిమిత్తమిట్లు కఠినమైన శిలాగర్భమున నీచక్కఁదనమును దాఁచికొనియుంటివి గదా.

వ॥ అన విని యయ్యరవిందదళాయతాక్షి భూసురనందనున కిట్లనియె. 96

అ॥ అనఁ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించినదై, అయ్యరవిందదళాయతాక్షి - తామరపువ్వులయొక్క రేకులవంటి విశాలమైనకన్నులుగల యాదేవవేశ్య, భూసురనందనునకున్ - పుడమికి వేలుపువంటివాఁడయిన యాసురశర్మ కొడుకునకు, ఇట్లనియెఁ - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను. పైపద్యముతో నన్వయము.

తా॥ ఇట్లు వచించినతోడనే యానిరంకుశునితో రంభ యీరీతిగాఁ జెప్పఁబూనెను.

సీ॥ నలునకా శనిచేతి ♦ యలత హరిశ్చంద్ర, మహీపాల మాలికా ♦ మాలకొల్వు
రోహిణీభర్తకా ♦ రాహుచేఁ బడుపాటు, పంచసాయకునకా ♦ భస్మమగుట
వనజసంభవుఁ వంత ♦ వానికా తలపోక, పాకశాసనునకా ♦ బ్రహ్మహత్య
యరవింద నేత్రునకా ♦ బోయచేఁ జావు, హరునకా భిక్షాట ♦ నావసక్తి
గీ॥ ఘనుఁడు రామనృపాలున ♦ కా తలంప, నుత్కటంబైనపత్నీ వి ♦ యోగదుఃఖ
మెంతవారికిఁ గాని మ ♦ హీసురేంద్ర, కర్మమనుభవనీయంబు ♦ గాకపోదు. 97.

అ॥ మహీసురేంద్ర - పుడమికి వేలుపులనంటివారిలో శ్రేష్ఠుఁడయిన వాఁడా, శనిచేతియలత - శనిబాధించుటచేత నయినకష్టము, నలునకా - చక్రవర్తియైన నలునియంతటివానికేనా కలుగవలసినది, ఇది సంభవింపఁదగినది కాదనుట. ఇట్లె యంతట నెఱుంగునది. ఇచట శనియనఁ కలిపురుషుఁడేయని తెలియవలయును. 'శ్లో॥ హరిశ్చంద్రో నలో రాజా పురుకుత్సః పురూరవః సగరః కార్తవీర్యశ్చషడైతే చక్రవర్తినః' అను ప్రసిద్ధినిబట్టి నలుఁడు కలియుగములోనివాఁడు కాఁడుగదా! కలియని భారతాదులందుఁ గన్పట్టుచున్నది. కాని యని యసంగత మని కలి యేపురాణములనుబట్టియో యుద్దేశించినట్లు ధ్రువపడుచున్నది. 'సీ.నలునకా కలిచేతియలఁత' అని ననుగణదోషమూలేదు. మనము విమర్శించినంతలో

తే॥ "ప్రౌఢగురుకోపరేఖా వలీఢుఁడైన, యాత్రిశంకుండువోలె నిజం ♦ భారయెమరఁ
గాంతిసంపదఁగోల్పోయి♦ కలయుగంబు, సాధ్వసాతిరేకంబుగ♦ జలదరించె" శృ. నై. సప్త 95.

అ॥ 'కలహముల మొగంబకలియుగంబ' శృ. నై. సప్త. 107

'కలిరాజున్ - కలియుగమనెడిదొరను' (ఏతత్త్రింశద్వ్యాఖ్య 569 పు.) ఇట్లు శ్రీనాథాదులచేఁ గలియుగమని యెన్నఁబడుచున్న కలిపురుషుండు కలియుగారంభమున జనించుట సహజముగాని యంతకుఁ బూర్వయుగములయం దుండెననుట సమంజసముకాదు. శని యన్నియుగములయందుండు వాఁడు శనియే కలిపురుషావతారమెత్తినట్లు కొన్నిపురాణగాథలున్నవి. ఇట్లేహరిశ్చంద్రకథయందును గూరన కాలకౌశికుఁడు కలిపురుషుఁడేయనియును శంకరకవి యొకచోఁ గలిపురుషుఁడనియు నొకచో శనియనియుఁజెప్పిరి. (శంక. హరి. పం. 183. చ. 99.) శిల్పశాస్త్రములయందుఁ గలిని యముని యొక్కమంత్రిగా వర్ణింపఁబడియున్నది. ద్విభుజః కృష్ణవర్ణస్తు ఖడ్గఖేటకసంయుతః కరాల దంష్ట్రివదనో రక్తమాల్యానులేపనః రక్తవస్త్రధర శ్చోగ్రః కిరీటమకుటాన్వితః, దీప్తాగ్నిసదృశాక్ష శ్చ మహామహిషవాహనః యమస్తు తస్యపార్శ్వస్థౌ × × × × చిత్రగుప్తః కలి శ్చైవ, ద్వారపార్శ్వే తు సంస్థితౌ, కృష్ణశ్యామనిభౌ తౌ చ రక్తవస్త్రధృతా వుభౌ పీఠపార్శ్వగతౌ మృత్యుసహితౌ వు × × × × నీలలోహిత సంకాశౌ ద్వౌ చామరధృతౌ స్త్రియౌ పురతః సుస్థితౌ విప్రౌ. ధర్మాధర్మసమాహ్వయౌ: యమః సింహాసనారూఢో మహిషారోహితస్తుతౌ శి. ర. ఇచట హరిచ్చంద్రశబ్దము హరిశ్చంద్రః అగుటను సూ. 'ప్రస్కణ్వ హరిశ్చంద్రా వృషీ. సిద్ధాం. హరిశ్చంద్రగ్రహణ మమంత్రార్థమ్, ఋషీ ఇతికిం ప్రకర్షో దేశః, హరిశ్చంద్రో మాణవకః, ప్రస్కణ్వహరిశ్చంద్రావృషీ అమంత్రార్థ మితి మంత్రేతు, హ్రస్వాచ్చంద్రోత్తరపదే మంత్రే, ఇతి పూర్వసూత్రేణైవ సిద్ధ మితిభావః తత్సూత్రం వైదికప్రక్రియాయాం వ్యాఖ్యాస్యతే. మాలకొల్వు - కడజాతివాని కూడిగము చేయుట, హరిశ్చంద్రమహిపాలమాళికా - రాజులలోశ్రేష్ఠుఁ డయిన హరిశ్చంద్రునకేనా ప్రాప్తించవలసినది. రాహుచేఁబడుపాటు - విషధారులలో నధికుఁడైన రాహువుచే మ్రింగఁబడుట, రోహిణీభర్తకా - దేవతలందఱి కమృతము నొసంగెడి చంద్రునకేనా తటస్థించవలసినది, భస్మమగుట - కాలి బూడిదెయైపోవుట, పంచసాయకునకా - ఉన్మాదన, రోదన, సమ్మోహన, శోషణ, మారణము లనునైదుబాణములు గలిగి ప్రపంచమునందలి స్త్రీ పురుష సము దాయమునంతటికిని సంతోషము గలిగించునట్టి మన్మథునికేనా దాపరించవలసినది. తలపోక - శిరస్సు తెగిపోవుట, వనజసంభవునంతవానికా - జగత్సృష్టికర్తయైనబ్రహ్మదేవునికిఁ బ్రాప్తించఁదగినదేనా, పూర్వము బ్రహ్మదేవునకైదుశిరములనియు నొకానొకప్పుడా యైదుశిరములలో నొకటి శివునిచే ఛేదించఁబడినదనియుఁ బురాణప్రసిద్ధి. బ్రహ్మహత్య - బ్రాహ్మణునిఁ జంపుటవలని పాపము, పాక శాసనునకా - పుణ్యలోమున కధిపతియైన యింద్రునికిఁ దగులవలసినదేనా, ఇంద్రుఁ డొకప్పుడు త్వష్టృసుతుఁ డగువిశ్వరూపాచార్యునిఁ జంపినందున నతనికి బ్రహ్మహత్యాదోషము సంభవించి యిక్కట్లుచెందినట్లు భాగవతమునఁగలదు. బోయచేఁజావు - కిరాతునిచేఁజచ్చుట, అరవిందనేత్రు నకా - దానవులను సంహరించువాఁడైన శ్రీ కృష్ణునకేనా సంభవించవలసినది. శ్రీరాముఁడు వాలిని బాణముతోఁగొట్టఁగా నాతఁడు నిష్కారణముగా నాపై నేల శరమువిడిచితివన రాముఁడు నీయుత్తర జన్మమున బోయవాఁడవై నేను గృష్ణావతారమును విడుచుసమయమున నీవును నిట్లే బాణమునాపైఁ

ప్రయోగింపఁగల వనుటయు నటులనే కృష్ణావతారాంతమున బోయవాని బాణప్రాప్తిచే శ్రీ కృష్ణావతార సమాప్తియగుటయుఁ బురాణములయందుఁ గలదు. భిక్షాటనావసక్తి - అడుగుకొని తినుట, హరునకా - వెండికొండ నివాసముగను సువర్ణపర్వతము హస్తమున విల్లుగను నన్నపూర్ణాదేవి భార్యగను గల శివునికేనా కలుగవలసినది, శివుఁడాదిభిక్షుకుఁడని శాస్త్రప్రసిద్ధి. తలంపన్ - విచారించఁగా, ఉత్కటంబు - అధికము, ఐన - అయినట్టి, పత్నీవియోగదుఃఖము - భార్య యెడబాటగుటవలని శోకము, ఘనుఁడురామనృపాలునకా - గొప్పవాడయిన రఘురామునికి సంప్రాప్తించఁదగినదేనా, ఇచట షష్ఠీవిశేషణమునకు వికల్పముగాఁ బ్రథమావిభక్తియంతమగుటకు 'సూ. విభాషయాసుసంతంస్యాదత్రషష్ఠీవిశేషణమ్, భ్వాద్యర్థవ్యవధానేతు భేదస్యనిఖిలంభవేత్' అథ. ఎంతవారికిఁగాని-ఎంతటిఘనులకైనను, కర్మము- ప్రారబ్ధము,అనుభవనీయంబు - అనుభవించఁదగినది, కాకపోదు - అట్లుగాక వ్యర్థముగాఁబోదుసుమా, ఇచట నలునకాశనిచేతియలతగ ఇట్లుపమానములనుప్రాసము.ఎంతవారికినిఁగాని మహీసురేంద్ర కర్మమనుభవనీయంబుగాకపోదు, అనుటచే బహూసమానార్థాంతరన్యాసము. 'సామాన్యం వావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యణేతరేణవా' కా. ప్ర. ఇందుసీసపద్య చతుర్థ బృహత్పాదమునఁదృతీయ చెప్పఁబడినది.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! నలచక్రవర్తిని గలిపురుషుఁడు వేధించుటయు, హరిశ్చంద్ర సార్వభౌముఁడు మాలవానిని సేవించుటయుఁ, చంద్రుఁడు రాహువుచే మ్రింగఁబడుటయు, మన్మథుఁడు శివునికంటిమంటతో బూడిదయగుటయు, బ్రహ్మకు శిరస్సు తెగుటయు, నింద్రునకు బ్రహ్మహత్యదగులుటయుఁ, గృష్ణుఁడు కిరాతునిచేఁ జచ్చుటయు, శివుఁడు భిక్షమెత్తికొనుటయు, రాముఁడు సతినెడబాసి దుఃఖమనుభవించుటయు, గలుగలేదా! వీరలెల్లరు సామాన్యులా ఇట్టివారిలో నేనెంతటిదానను. కావున నెంతటిమహనీయులకైనను ప్రారబ్ధమనుభవింపక తప్పదుగదా!

—: రంభ నిరంకుశుని బ్రశంసించుట :—

క॥ ఆపద లెవ్వరికైనన్, బ్రాపింపకపోవు వానిఁ • బాపఁగ మిగులన్
  బ్రాపగుచుట్టముగలుగుట, పో పుణ్యావిపాకఫలము • భూసురవర్యా, 98

అ॥ భూసురవర్యా - పుడమికివేలుపులుగానున్నవారిలో శ్రేష్ఠుఁడా, ఎవ్వరికైనన్ - ఎటువంటివారికైనను, ఆపదలు - కష్టములు, ప్రాపింపకపోవు - రాకపోవు, వానిన్ - ఆకష్టములను, పాపఁగన్ - తొలఁగించుటకుఁగాను, మిగులన్-ఎక్కువగా, ప్రాపగుచుట్టము- 'ఆదరువుగలబంధువు, కలుగుటపో - లభించుటయేకదా, ఇచట 'కలుగుటపో' అనుటకు 'సూ. అన్యేప్యర్థవిశేషే స్యురంతే శ్రుతిమనోహరాః' అథ. పుణ్యావిపాకఫలము - పుణ్యముపరిపక్వమునుజెందినఫలము- మహాదృష్టము, లోకమునవెవ్వరికైన నాపదలు వచ్చునుగాని, వానిని దొలంగించఁగల బంధువులు లభించుటయేయదృష్టము . అనుటచే అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము. 'అప్రస్తుతస్యకథనాత్ ప్రస్తుతం యత్రగమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితా' ప్రతా. 'అప్రస్తుత ప్రశంసాయాసాసైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యేవేతి పంచధా' కా. ప్ర. ఉదా. 'సుహృద్వధూ బాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరిప్రతియాతవేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీతిమాన్ సుజీవితంతస్య సభాజనం శ్రియః'

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! కష్టము తీరకైన రాకపోవు గాని యట్టివానినిఁ బోఁగొట్టఁగల స్నేహితులు లభించుటయే పూర్వపుణ్యసాఫల్యము సుమా!

ఉ॥ ఆపదకైన బంధుజన ♦ మక్కఱదీర్చ్చు ధనంబు రోగమున్
బాపఁగఁ జాలునౌషధము ♦ పాపవిముక్తినిఁ జేయుపుత్త్రుఁడున్
గోపమడంచు తెల్వి బుధ ♦ కోటికి మెచ్చగువిద్య దీనసం
తాపముఁ జూడలేనిదయ ♦ దైవవశంబునఁ గాక కల్గునే. 99

అ॥ ఆపదకున్ - కష్టసమయమునకు, ఐన - అక్కఱకు వచ్చిన, బంధుజనము - చుట్టముల యొక్క సముదాయమును, అక్కఱదీర్చు - అవసరమును దొలఁగించునట్టి, ధనంబు - ద్రవ్యమును, రోగమున్-వ్యాధిని, పాపఁగన్ పోఁగొట్టుటకు, చాలునౌషధము- శక్తిగలిగినటువంటిమందును, పాపవిముక్తినిన్ - పాపమునుబోఁదోలుట, చేయుపుత్త్రుఁడున్ - ఆచరించునటువంటి కుమారుఁడును, కోపమడంచుతెల్వి - కోపమునునశింపఁజేయునట్టి జ్ఞానమును, బుధకోటికిన్ — పండితుల యొక్క సమూహమునకు, మెచ్చగువిద్య - మెప్పుగలవిద్యయును, అనఁగాఁ బండితులు మెచ్చునటువంటివిద్య యనుట, దీనసంతాపమున్ - దరిద్రులయొక్క కాఁకను, చూడలేనిదయ - చూచి సహించలేని కారుణ్యమును, దైవవశంబునఁగాక - అదృష్టవశముననేతప్ప, ఇచట 'దైవవశంబునఁగాక' అనుటకు 'సూ. క్వచిదర్థవిశేషేచ యాఘౌవిశ్రాంతిరుచ్యతే' అని. కల్గునే - ప్రాప్తించునా - ప్రాప్తించదనుట, ఇందు కార్యసాధనమున కొక్కసాధనమే చాలియుండ పెక్కుసాధనములను గార్యమునందు నన్వయించుటచే సముచ్చయాలంకారము. ఉదా. పగలు వెలవెలబాఱుచున్న చంద్రుఁడు కలువలులేని కొలను, లుబ్ధుఁడగు రాజు దరిద్రులగు సజ్జనులు, రాజసభలో బలుకుబడిగల దుష్టులు, ఇవి నాకుహృదయశల్యములు.

తా॥ ఓనిశంకుశుఁడా వినుము! లోకమునం దెవ్వరికైనను గిష్టకాలమున సహాయము చేయునట్టి స్నేహితులును, నవసరమైనప్పు డుపయోగపడు ధనమును, వ్యాధినిబోఁగొట్టఁగలిగిన యౌషధమును, తలిదండ్రులు చేసినపాపములను బోఁగొట్టునటువంటి సుతుఁడును, కోపమును రహితముచేయునట్టి శాంతముతోఁగూడిన జ్ఞానమును, ప్రాజ్ఞులు కొనియాడఁదగిన విద్యయును, దరిద్రులయొక్క పరితాపమునుగాంచి సహించలేని దయయును, నివియన్నియు నదృష్టవశముననే లభించునుగాని సామాన్యముగా సంప్రాప్తించవు గదా.

గీ॥ నాకు నినువంటివినయ♦నిర్ణయధురీణు, పొందు గలుగంగఁ గాదె యో♦ భూసురేంద్ర
పాకశాసనదత్త శా ♦ పము దొలంగె, వరతరంబైన నిర్జర ♦ త్వంబుఁ గంటి. 100

అ॥ ఓభూసురేంద్ర — పుడమికి వేలుపులుగా నొప్పినవారిలో నధికుఁడైనవాఁడా, నాకున్ — నాకు, నినువంటి—నీవంటి,-నిన్నుఁబోలిన, వినయనిర్ణయధురీణుపొందు, వినయ—ధర్మమునందు, నిర్ణయ— నిశ్చయమైన, ధురీణుపొందు— భారమునువహించెడివాని స్నేహము, కలుగంగఁగాదె— కలిగియుండుటచేతనేకదా, 'సూ. కాదెకదార్థకంబగు' అని ప్రౌ. వ్యా. ఉదా. 'శౌరికృపగాదె నాకున♦క్షయబలంబు' అని జై. భా. పాకశాసనదత్తశాపము. పాకశాసన — ఇంద్రునివలన, దత్త— ఇయ్యఁబడిన, శాపము —

త్రిస్సు, తొలంగెన్ — విమోచనమయ్యెను, వరతరంబు — శ్రేష్ఠతరము, ఐన — అయినట్టి, నిర్జరత్వంబు — దేవతాత్వమును, కంటిన్ — పొందితిని, ఈపద్యమున, 'నినువంటి' అను పదప్రయోగమునకుఁదా. 'సూ. అట్టిపోనిబోఁటి శబ్దంబులు వదర్థకంబులు, బోఁటితనంతఁబ్రత్యయార్థంబునగు, అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతి పరకనామాసులకుంబలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందుబోఁటివంటులు సమానంబులు అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుంబోలెఁగార్యంబు, పోనిపరంబగు చోఁడు వర్ణకంబుగాఁదద్రుతంబునిత్యంబు' ప్రౌ. వ్యా. "క. నినువంటినీతిపరులున్" అనిశశాం. నాకు నీవంటి నీతిశాలిపొందు గలుగుటచేతనే యింద్రశాపము తొలఁగినది, శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది, అనుటచే గర్వము అనుసంచారిభావ ముదయించినది. నీవు మానవుఁడవుగా నగపడినను దేవతాచక్రవర్తి యగు నింద్రుఁడు నాపైఁ బ్రయోగించిన ఘోరశాపమును దొలంగించితి వనుటకు "ఆ. మిరెఁపుగింజ చూడ ♦ మీఁదనల్లగనుండుఁ, గొఱికిచూడ లోనఁ ♦ జుఱుకు మనును, సజ్జను లగువారి ♦ సార మిట్లుండురా, విశ్వ" వేమ. 'జాడ్యం ధియో హరతి సించతి వాచిసత్యం మానోన్నతిం దిశతి పాపమపాకరోతి. చేతః ప్రసాదయతి దిక్షుతనోతి కీర్తిం సత్సంగతిం కథయ కిం నకరోతి పుంసాం" భర్తృ. మంచివారిస్నేహము సకలార్థసాధనము ఎట్లన సత్యసంభాషణము గలిగించుచున్నది. బుద్ధిమాంద్యమును బారద్రోలుచున్నది గౌరవమును దెచ్చుచున్నది. చెడుబుద్ధుల నడంచుచున్నది. యశశ్చంద్రికల దిశాంతములవఱకుఁ జాటుచున్నది. మనస్సును రంజింపఁజేయుచున్నది. సాధుసంగమము మనుష్యులకుజేయని మేలొక్కటియులేదు. నాకు నీవంటి మహనీయుని పొందుగలుగుటచేతనేకదా యింద్ర శాపముదొలఁగినది. శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది. అనుటకు 'జన్మతన్మన్మహే ధన్యం సంసర్గోయత్రసత్తమైః, సౌభాగ్యంపశ్య నింబస్య చందనాచలజన్మనః' హరిసు. మంచివారిస్నేహము సమస్తసుగుణముల నిచ్చును. మలయాచలమునఁ బుట్టుటచేఁతనేకదా వేఁపచెట్టు చందన పరిమళమునందఁగలిగినది. ఇచట నిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతచేఁ బరాభవింపఁబడినవాఁడయ్యు దివ్యలోకవాసిని యగు రంభచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నాఁడనుటకు "స్పర్ధామర్ధాంగిన్యాఃకన్యా కర్త్రీగిరీంద్రనందిన్యాః, సాతదపిజహ్నుకన్యామూర్ధిన్యా ధూర్జటేర్జయతి' హరిసు. పార్వతి ద్వేషముచేత నిందించినను గంగ శివునియొక్క జటాజూటముననే ప్రకాశించుచున్నదని భావము.

తా॥ ఓ నిరంకుశుఁడా నాకు నీవంటి నీతిశాలియొక్క స్నేహము లభించుటచేతనే కదా యింద్రునిశాపము సైతము విమోచనమయ్యెను. శ్రేష్ఠమైన బృందారకత్వమునుఁ బొందితిని.

క॥ అనిపలికి ధారుణీసుర, తనయాగ్రణి పూర్వమైన ♦ దయదప్పకుమీ
నినుమఱవ నేనె వత్తున్, గనియుం గనకుండఁగా నొ ♦ కానొకవేళన్. 101

అ॥ అనిపలికి — పైఁజెప్పిన ప్రకారముగావచించినదై, ధారణీసురతనయాగ్రణీ — శ్రేష్ఠుఁడవగు నో బ్రాహ్మణకుమారుఁడా, పూర్వమైనదయ — కడఁచినకాలమున నీవు నాయందుంచిన కనికరమును, తప్పకుమీ — ఇంకను దప్పవలదుసుమా, నినుమఱవన్ — నిన్నుమఱచిపోను - నిన్నెప్పుడును జ్ఞాపకమునమంచుకొనెదననుట. కనియుంగనకుండఁగాన్ — కనుపడికనుపడనట్లుగా, అనఁగా దేవతలు నన్నుఁజూచి పరాకుతోనుండెడి సమయమున నెవ్వరికిఁదెలియకుండననుట; ఒకానొకవేళన్ — ఏదో యొకసమయమునందు, నేనెవత్తున్ — నాయంతట నేనే నీదగ్గఱకువచ్చెదను, ఇందు ఓ బ్రాహ్మణ

శ్రేష్ఠుఁడా పూర్వస్నేహమును మఱవకుము, అని జ్ఞాపకముచేయుటచేత స్మృతియను సంచారిభావ మేర్పడినది. "పూర్వానుభూత విషయం జ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా" ప్రతా.

తా॥ ఓ బ్రాహ్మణుఁడా నీవు నాయం దిదివఱకుఁ జూపుచున్న దయను వదలవలదు సుమా! నేనుమాత్రము నిన్నెన్నటికిని మఱవను. దేవతలకుఁ దెలియకుండ నేదోయొక సమయమున నాయంతటనే నేనే వచ్చుచుండెదను.

చ॥ వినయగుణోత్తముండవు వి ♦ వేకసమగ్రుఁడ వార్య కోటిలో
ఘనుఁడవు నీతిశాలి వది ♦ గాక మనోహరమూర్తి వెంతయున్
వనితకు నిన్నువంటి మగ ♦ వాని కవుంగిలి గల్గుటల్ మనం
బునఁ దలపోయఁ బూర్వకృత ♦ పుణ్యవిపాకము గాక కొంచెమే. 102

అ॥ వినయ గుణోత్తముండవు – నమ్రతతోఁగూడిన గుణమునందు శ్రేష్ఠుఁడవు, వివేకసమగ్రుఁడవు – నిండారిన జ్ఞానముగలవాఁడవు. ఆర్యకోటిలోన్ – పూజ్యులైనవారిలో, ఘనుఁడవు – గొప్పవాఁడవు, నీతిశాలివి – న్యాయముతోనొప్పుచుండెడివాఁడవు. అదిగాక – అంతమాత్రమెకాకుండ, ఎంతయున్ – మిక్కిలి, మనోహరమూర్తివి – సౌందర్యముతోఁగూడిన శరీరముగలవాఁడవు, కనుక, వనితకున్ – ఆఁడుదానికి, నిన్నువంటి మగవానికవుంగిలి – నీబోఁటి పురుషునియాలింగనము, కల్గుటల్ – చేకూరుటయనఁగా, మనంబునన్ – మనస్సునందు, తలపోయన్ – విచారించఁగా పూర్వకృతపుణ్యవిపాకము, పూర్వకృత – క్రిందటికాలమునఁజేయబడిన, పుణ్య – భాగ్యముయొక్క, విపాకము – పరిపక్వము; – చక్కఁగాఁబండుట, కాక – అట్లైనిగాకుండ, కొంచెమే – స్వల్పమా, ఇందు "నిన్నువంటి" అను ప్రయోగమున కుదా. 'ఆ. నిన్నువంటి పుణ్యనిరతుండు, అని విష్ణు. రతి యనుసంచారిభావము వర్ణించఁబడినది. క. తరుణీమణులకుఁ బురుషుల, కరయఁగ సంభోగవిషయ ♦ మగునభిలాష, స్ఫురణము మనములఁబొడమిన, ధరలో నది రతి యనంగఁ ♦ దగు నెట్టన్నన్, ఉదా. ఉ. చల్లదనంబె చంద్రునకుఁ ♦ జక్కఁదనంబె ప్రసూనధన్వికిన్, సల్లలితోరుసౌగభమె ♦ చైత్రునకొక్కనికొక్కమేలిమే, తెల్లము గాక నాపతియు ♦ దీర్ఘసుణాఢ్యుఁడు నారసింహభూ,వల్లభుఁ డట్లుసర్వగుణవైభవ మెవ్వరికైనఁగల్గునే" అని కా. సం. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. ఖలేకపోతన్యాయేన బహూనాం కార్యసాధనే, కారణానాంసముద్యోగః సద్వితీయః సముచ్చయః " అని ప్రతా చాంద్రాలోకమున సముచ్చయమనియే చెప్పినాఁడు, మఱియును "తత్సిద్ధిహేతావేకస్మిన్ యత్రాన్య త్తత్కరం భవేత్ సముచ్చయోఽ-సౌ. కా. ప్ర.

ఉదా. 'కులమమలినం భద్రామూర్తి ర్మతిఃశ్రుతిశాలినీ భుజబలమలం స్ఫీతంలక్ష్మీః ప్రభుత్వమఖండితమ్ ప్రకృతిసుభగాహ్యే తేభవా అమీభిరయం జనోవ్రజతిసుతరాం దర్పంరాజం స్తఏవ తవాంకుశాః" (గ్రంథవిషయం) యువతికి నీవంటిమగవానికవుంగిలి లభించుట పూర్వపుణ్యఫలమనుటచే, గర్వ మను సంచారిభావము గోచరించుచున్నది. 'పతియె కలంకాంకితునకు, సతియగు రోహిణియు నతనిసతియగు రతియుం, జతురనృసింహునిఁ జెందిన యతిధన్యకు నాకు నసుచు నంగన నవ్వెన్" కా. సం.

తా॥ శ్రేష్ఠమయిన సచ్ఛ్రమతగలవాడవు, జ్ఞానసంపన్నుఁడవు, పూజ్యులలో నధికుఁడవు న్యాయ వంతుడవు- చక్కనివాఁడవు, కనుక యువతికి నీవంటి సత్పురుషునియాలింగనము లభించుట పూర్వ జన్మమునఁ జేయబడిన సుకృతమువలని యదృష్టముగాని వేఱొకటిగాదు.

క. తనువుం దనువుం గూడుట, ఘనతరసంసర్గఫలము ♦ గాదు తలంపన్
మనమున్ మనముం గూడుటయనుపమసంసర్గమహిమ ♦ యవనిసురేంద్రా. 103

అ॥ అవనిసురేంద్రా — పుడమివేలుపులవంటివారిలో నధికుఁడైనవాఁడా, తనువుందనువుం గూడుట — ఒకశరీరముతో మరియొక శరీరము కలియుట, ఇచట 'తనువు, అను శబ్దమునుగూర్చి సూ. సర్వత్రోదోతోర్వ్యర్థవతిమువత్' నన్న. 'మనువట్యాదిశబ్దానాం నమశ్చప్రయుజ్యతే' అధ. ఘనతరసంసర్గఫలము — ఎక్కువగాఁగలయికయొక్క ప్రయోజనము, కాదు — కానేరదు, అనఁగా నట్టిది సంగమము కాదనుట, తలంపన్ — ఆలోచించఁగా, మనమున్ మనముంగూడుట — ఒకరి మనస్సుతో నొకరిమనస్సు కలియుటయే, అనుపమసంసర్గమహిమ, అనుపమ — అసమానమైన, - సమానములేని, సంసర్గ — కూడికయొక్క, మహిమ — గొప్పతనము, అలం, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. శరీరము శరీరము కలియుట సంభోగముకాదు, మనస్సు మనస్సు కలియుటయే సంభోగమగును. ఇరువురి మనస్సులొకటిగానిది సంభోగము కాదనుటకు "ఏతత్కామఫలంలోకేతద్వయోరేకచిత్తతా. అన్యచిత్తకృతేకామే శవయోరివసంగమః" భర్తృ-

తా॥ ఓయుత్తమబ్రాహ్మణుఁడా! ఒకశరీరముతో మఱియొకశరీరము కలియుట సంభోగము కాదు. ఒకరిమనస్సుతో నొకరిమనస్సుకలియుటయే సాటిలేని సంభోగ మగును.

—; రంభ స్వర్గమునకుఁ జనుట ;—

క॥ అదిగాక మనకు మదియున్, మదియుం గలసినది యింక ♦ మఱపులుగలవే
ముదమొదవఁ బోయివచ్చెదఁ, ద్రిదివంబున కనుచు రంభ ♦ దివికిం జనియెన్ 104

అ॥ అదిగాక — అంతమాత్రమేగాక, 'అపిగాక' అనుటకు సూ. క్వచిత్కవిశేషేచసూక్ష్మా విశ్రాంతిరుచ్యతే. అధ. మనకున్ — మనయిరువురికిని, మదియున్ మదియున్ — నీమనస్సును నామనస్సును, కలిసినది — ఏకమైనది, ఇంకన్ — ఇకమీఁదట, మఱపులు — నన్ను నీవు నిన్ను నేను మఱచి యుండుటలు, కలవే — ఉండునా, - ఉండవనుట, ముదమొదవన్ — సంతోషముకలుగఁగా, త్రిదివంబునకున్ — దేవలోకమునకు, పోయివచ్చెదన్ — వెళ్ళిమరలవత్తును, అనుచున్ — ఇట్లు పలుకుచు, రంభ — ఆదేవవేశ్య, దివికిన్ — స్వర్గమునకు, చనియెన్ — పోయెను. ఇంక మన యిరువురికి మనస్సుకలియుటచేత నొకరినొకర మెన్నటికిని మఱవముగదా! దేవలోకమున కేగి వత్తు వత్తుననుటచే ధృతి యనుసంచారిభావ ముత్పన్నమయినది. "ధృతి శ్చిత్తస్య నైస్పృహ్యాం జ్ఞానాభీష్టా గమాదిభిః" ప్రతా. ఇచట రంభ నిరంకుశునితో మనకు మనస్సు లేకీభవించినవి కనుక దూరమునను డినను సమీపముననున్నట్లే యనుటను గూర్చి "దూరస్థోఽపి నదూరస్థోయో యస్యమనసిస్థితః యో.

యస్యహృదయే నాస్తి సమీపస్థోఽపి దూరతః” చాణ. మనయుభయుల మనస్సు కలసినదికనుక నీఁక మఱవమనుట క్షీరనీరన్యాయమని యూహింపవలయును.

తా॥ మనయిద్దఱికి సంభోగస్నేహమే కాక మనస్సు లేకీభవించుటవలన నొకరినొకరము మఱచి యుండము గదా: సంతోషముగా దివ్యలోకమున వేగి వచ్చెదను. అని యాదేవకాంత స్వర్గమునకుఁ బోయెను.

—: రంభ యింద్రసభకుఁ బోవుట :—

సీ. చామరగ్రాహిణీ ♦ స్వర్ణకంకణఝణం, త్కారపోషితనటీ ♦ కటకనినదుఁ
దనులతాముకుళమే ♦ ధావిధాయకసౌర, గాయకగేయ సం ♦ కలితపులకు
ధవళసారసలస ♦ త్కాసారమతికార, ణాంబకాంబుజ సహ ♦ స్రాంచితాంగు
వర్ణిత దోర్లతా ♦ స్వస్తికామరయోషి, దభిరామకాంతి భా ♦ గుభయభాగు
గీ. నిర్జరాచార్య జల్పిత ♦ నీతిశాస్త్ర, వచనకంపితమూర్ధ పా ♦ ర్శ్వప్రదీప్త
రత్నమయకుండలప్రభా♦ రాజమానుఁ,నింద్రుఁ జేరంగవచ్చెఁబూ♦ర్ణేందువదన. 105.

అ. పూర్ణేందువదన — నిండుచందురునివంటి మొగముగలదైన యాసురకాంత, చామర...... నినదున్. చామరగ్రాహిణీ— వింజామరములను జేఁబూనిన దాసీలయొక్క, ‘ని. చామరంతు ప్రకీర్ణకం’ అని అ. స్వర్ణకంకణ — అపరంజి హస్తాభరణములవలని, ఝణత్కార — ఝణఝణయనునట్టి ధ్వనిచేత, పోషిత — రక్షించఁబడిన, నటీకటక — నాట్యముచేయుచున్న స్త్రీల కాలియందెలయొక్క, నినదున్ — ధ్వనిగలవానిని, తను......పులకున్. తనులతా — ఒడలనెడి తీఁగయందు, ముకుళ — అపుడు వికసించిన మొగ్గలవంటి, మేధా — ధారణాశక్తిగలబుద్ధితో, ని ‘ధీర్ధారణావతీమేధా’ అని అ. విధాయక - చేయుచున్న, సౌర - దేవతాసంబంధమైన, గాయక - గానముచేయువారియొక్క, గేయ - సంగీతముతో, సంకలిక - కూడుకొనిన, పులకున్ — మేనియొక్క గగుర్పాటుగలవానిని, ధవళ.........తాంగున్. ధవళ — తెల్లనిదైన, సారస — తామరపువ్వులవలన, లసత్ — ప్రకాశించుచున్న, కాసార — కొలననెడి, మతి — తలంపునకు — ఇచ్ఛకు, ని ‘మతిర్ధీచ్ఛాస్మృతిష్వపి, అనివిశ్వ. కారణ — హేతువైన, అంబక — కన్నులనెడి, ని ‘అంబకోజనకేబాణ నేత్రమండేషు చాంబకం’ అని విశ్వ. అంబుజ - పద్మములయొక్క, సహస్ర - వేయింటిచేత, అంచిత - ఒప్పుచున్న, అంగున్ - దేహముగలవానిని, వర్ణిత...........భాగున్. వర్ణిత - కొనియాడఁబడిన, దోర్లతా బాహువులనెడి తీఁగెలుగల, స్వస్తిక - శుభయుక్తమయిన, అమరయోషిత్ - దేవతాస్త్రీలయొక్క, ‘ని. స్త్రీయోషిదబలాయోషా, నారీసీమంతినీవధూ’ అ. అభిరామ — మనోహరమైన. కాంతి - ప్రకాశమును, భాక్ - పొందుచున్న, ఉభయభాగున్ - ఇరుపార్శ్వములు గలవానిని, నిర్జ.............మానున్, నిర్జరాచార్య - వేలుపులకు గురువైనబృహస్పతివలన, జల్పిత - చెప్పఁబడిన, ‘ని. ఉక్తంభాషితముదితం జల్పితమాఖ్యాతమభిహితంలపితమ్’ అని అ. ఉదా. ‘ఇతిస్ఖలిత జల్పితం మదవశాత్కురంగీదృశః’ స. కం. నీతిశాస్త్ర - న్యాయశాస్త్రముయొక్క, వచన - వాక్యములవలన, కంపిత - కదలించఁబడిన, మూర్ధ - శిరస్సుయొక్క, పార్శ్వ - రెండువైపులయందు,

ప్రదీప్త - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, రత్నమయ - మణిమయములైన, కుండల - కర్ణభూషణముల యొక్క, ప్రభా - కాంతిచేత, రాజమానున్ - ప్రకాశించుచున్నవానిని, ఇంద్రున్ - స్వర్గాధిపతి యగునింద్రుని, చేరఁగన్ - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, 'సూ. కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా' అనిశాస్త్రము. దివ్యలోకసభను వర్ణించుటచే, అలం. ఉదాత్తము. శ్లో॥ ఉదాత్తమృద్ధిశ్చరితం, శ్లాఘ్యంవాఽన్యోపలక్షణం' అని చంద్రా. 'పూర్ణేందువదన' ఉపమాలంకారము మఱియు 'కంకణఝణగాయకగేయ-కలితపులక- కాసారమతికార-అంబకాంబుజ-భాగుభయభాగు'ఇత్యాదుల నుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దివ్యలోకమున నింద్రుఁడు కొలువుదీరియుండఁగా వింజామరములను వీచుచున్న దాశీల యొక్క సువర్ణహస్తాభరణముల ఝణత్కారమువలన నెదుట నాట్యము చేయుచున్న నాట్యస్త్రీల కాలియందెలచప్పుడు వినఁబడకుండెను. గంధర్వులయొక్క మేధాసంపత్తి గల గానమువలన మేను గగుర్పొడిచెను. వేయికన్నులతో నొప్పుటవలనఁ దెలిదమ్మిపువ్వులతో నలరారుచున్న కొలనువలె శోభావంతుఁడై యుండెను. స్తోత్రము చేయుచున్న దేవతాస్త్రీలయొక్క శరీరచ్ఛాయ యిరుపార్శ్వముల విరాజిల్లుచుండెను. బృహస్పతి వచించుచున్న ధర్మములకుఁ దలయూఁపుచుండఁగా రత్నములతోఁ జేయఁబడిన చెవిపోఁగులయొక్క కాంతులు సభ్యులపైఁ బ్రసరించుచుండెను. అట్టిసమయమున రంభ యింద్రుని సమీపమునకు వచ్చెను.

—: ఇంద్రుఁడు కోపించుట .—

క॥ చనుదెంచి మ్రొక్కి నిలిచిన, వనితామణిఁ జూచె దివిజ ♦ వల్లభుఁడు రవు
ల్కొనుకోపవహ్నికీలల, కును బొమముడిధూమపంక్తి ♦ కొదువం దీర్పన్. 106

అ॥ చనుదెంచి - వచ్చి, మ్రొక్కి - నమస్కరించి, నిలిచిన వనితామణిన్- నిలఁబడినయారంభను, దివిజవల్లభుఁడు - దేవతలకు రాజగు నాయింద్రుఁడు, రవుల్కొను కోపవహ్నికీలలకును రవుల్కొను - కాలుటకు మొదలుపెట్టుచున్న, కోపవహ్ని - క్రోధమనెడునిప్పుయొక్క, కీలలకును- జ్వాలలకు - మంటలకు, బొమముడి - కోపముచేతఁగలుగు బొమలముడియనెడి, ధూమపంక్తి-పొగయొక్కవరుస, కొదువఁదీర్పన్ -తక్కువను బూరించునట్లు, చూచెన్-వీక్షించెను, అలం: అశ్లిష్టకేవలపరంపరితరూపకము.

తా॥ వచ్చి నమస్కారముచేసి నిలువఁబడిన రంభను దివస్పతి చూచెను. ఆ చూచునప్పు డతనికిఁ గ్రోధాగ్ని ప్రజ్వలించుచున్నట్లు బొమముడి యనుపొగవలనఁ దెలియుచుండెను.

వ॥ ఇవ్విధంబునఁ గోపోద్రిక్తంబుగాఁ జూచి యిట్లనియె. 107

అ॥ ఇవ్విధంబునన్ - ఈప్రకారముగా, కోపోద్రిక్తంబుగాన్ - క్రోధమతిశయించునట్లుగా, చూచి - వీక్షించి, ఇట్లనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను.

ఆ॥ లంజ విటుఁ డొనర్చు ♦ లాలనభరమున, మఱచె నేమొ కాక ♦ మమ్ము లక్ష్య
పెట్టదో ప్రభావ ♦ పేశలత్వమున లే, కున్న శాపభీతి ♦ నొందకున్నె. 108

అ॥ లంజ - ఆభోగముది, విటుఁడు - దానిమిండగాఁడు, ఒనర్చు - చేయునటువంటి, లాలనభరమునన్ - లాలించుటయొక్క యతిశయమువలన, మఱచెనేమొ - మఱపుచెందియుండెనేమో కదా, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, ప్రభావపేశలత్వమునన్ - ప్రభావ - సామర్థ్యముయొక్క, పేశలత్వమునన్ - మృదుత్వముచేత, మమ్మున్ - అధికారులమైన మావంటివారిని, లక్ష్యపెట్టదో - సరకుసేయకుండెనేమో, దానికంటికి మావంటివారగపడుచున్నారో లేదోయనుట, లేకున్నన్ - ఈ రెండుపద్ధతులుగానియెడల, శాపభీతిన్ - నాయొక్క తిట్టువలని భయమును, ఒందకున్నె - పొందకుండునా,

తా॥ ఆభోగముది మిండగాని లాలింపుమాటలవలన మఱచినదో, లేక దానికిఁ గల గర్వము వలన మేము కంటి కగపడుటలేదో, కాకున్న శాపమునకు భయపడకుండునా.

వ॥ అని రంభనుద్దేశించి. 109

అ॥ అని — ఇట్లుపలికి, రంభను = ఆదివిజవేశ్యను, ఉద్దేశించి— నిశ్చయించి- బాగుగాఁజూచి,

ఆ॥ తొలుతఁ జేసినట్టి ♦ దుష్టకర్మంబున, సంగ్రహింపరాని ♦ శాప మొందె
సద్రసంపునడకఁ ♦ జరియింపు మిప్పుడైన, మగువయోజ మాన♦మందు గలదె 110

అ॥ తొలుతన్ — మొదట, చేసినట్టి — ఆచరించినటువంటి, దుష్టకర్మంబునన్ — చెడ్డపని వలన, సంగ్రహింపరాని — సంపాదించుకొనఁగూడనిదైన. శాపము — తిట్టు, ఒందెన్ — నీవుఁదట స్థించెను, ఇప్పుడైనన్ — ఇంతటనైనను, సద్రసంపునడకన్, సత్ — ఒప్పుచున్న, రసంపునడకన్ — అను రాగముతోఁగూడిన ప్రవర్తనముతో, చరియింపుము — మెలంగుము, మగువయోజ — ఆఁడుదాని యొక్క స్వభావము, మానన్ — పరిహారమగుటకు, మందుగలదె — ప్రపంచమున నౌషధమున్నదా — లేదనుట, ఇందు 'మగువయోజ మాన మందుగలదె' అనుటచే అలం. అర్థాంతరన్యాసము— మునుపటి వలెనే మరల శాపము ననుభవింతు వనునర్థముచేఁగావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' కా. ప్ర.

తా॥ నీవు మున్నుచేసిన దుష్కార్యమువలన స్వీకరింపఁదగని శాపమును బొందితివి. ఇంతటితో నైనను మంచి నడవడికతో మెలంగుము. ఆఁడుదాని యొగుడు దిగుడులను మాన్పుటకు లోకమున మందులేదు.

క॥ భూవలయంబున బలురా, యై వెలయు మటన్న విభవ ♦ మాసపడిదివిన్
నీ వెంతచుట్లఁబెట్టినఁ, బోవునె శాపంబు భోగ ♦ మునఁగా కబలా. 111

అ॥ అబలా — ఓయాఁడుదానా, భూవలయంబునన్ — కొండలాకారమైన భూమియందు, బలురాయై — గొప్పఱాయివై, వెలయుము — ప్రకాశించుము, అటన్నన్ — అనిచెప్పఁగా, దివిన్ — ఈస్వర్గమునందుఁగల, దివియనుటకు 'సూ. ద్యుశబ్దము దివియనియు హృచ్ఛబ్దము హృదియనియు రూపములఁబొందును.' బా. వ్యా. విభవమున్ — సంపదను, ఆసపడి—అపేక్షించి, నీవు. ఎంతచుట్లఁ

బెట్టినన్ — ఎంతగాఁ జుట్టుకొని తిరిగినను, శాపంబు — నాయొక్క తిట్టు, భోగమునఁగాక — అనుభవించిననేతప్ప, పోవునె — విడుచునా - పోవనుమాయనుట. ఓసీ! పుణ్యలోకమున నుండినమాత్రమున నీవు చేసినపాపము నశించు నని తలంచుచుంటి వేమో నాశాపము నెన్నటికైన ననుభవించియే తీరవలయును. అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే. యత్ర సో ఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా '' కా. ప్ర. ''ఉదా. గుణానా మేవ దౌరాత్మ్యాత్ ధురిధుర్యో నియుజ్యతే. అసంజాత కిణస్కంధః. సుఖం స్వపితిగౌర్గళిః''

తా|| ఓసీ! నిన్ను భూలోకమున శిలవగు మనిశపించియుండఁగా నీ వీస్వర్గమును బెనవైచికొని యున్నమాత్రమున ననుభవించకతప్ప ననుకొంటివా?

—; రంభ తన శాపవిమోచనమును జెప్పుట :—

క|| అని కోపగించిపలికిన, యనిమిషవిభునకును మ్రొక్కి ♦ యది వినిపించెన్
దను శపియించుటమొదలుగ, ఘనతరశాపోపశాంతి ♦ గడపల గాఁగన్. 112

అ|| అని — ఈప్రకారముగా, కోపగించి— కనలినవాఁడై, పలికినయనిమిషవిభునకున్— సంభాషించిన యాయింద్రునకు, మ్రొక్కి — దండముపెట్టి, అది, ఆవృత్తాంతము, తనుశపియించుట — ఇంద్రుఁడుశాపమొసంగుట, మొదలుగన్ - ఆరంభముగా-మొదలుకొని, ఘనతరశాపోపశాంతి, ఘనతర — అధికమైన, శాప — తిట్టుయొక్క, ఉపశాంతి — లేకుండఁబోవుట - ఉపశమించుట, కడపలగాఁగన్ — కడపటయగునట్లుగా - అంత్యమగునట్లుగా, వినిపించెన్ — చెప్పెను.

తా|| ఇట్లు కోపముతోఁ బలికినయింద్రునకు నమస్కరించి తానుశపించినదిమొదలు శాపవిముక్తి వఱకు జరిగిన వృత్తాంతమంతయును జెప్పెను.

—; ఇంద్రుఁ డాశ్చర్యపడుట ;—

క|| ఓహో యింతయుపాయస, మీహితుఁడా విప్రసూతి ♦ యిటు గాకున్నన్
సాహసికుఁడై జయించునె, యాహా నెయ్యంబుతోడ ♦ హరు జూదమునన్. 113

అ|| ఓహో — ఆశ్చర్యార్థకము, విప్రసూతి — ఆబ్రాహ్మణునికుమారుఁడు, ఇంతయుపాయసమీహితుఁడా — ఇంతటియాలోచనతోఁగూడినవాఁడా? యిటు — ఈప్రకారముగ, కాకున్నన్ — కానిపక్షమున, హరున్ — శంకరుని, నెయ్యంబుతోడన్ — స్నేహముతోనే, జూదమునన్ — పాచికలాడుటయందు, సాహసికుఁడై — చౌరవగలవాఁడై, ఇచట సాహసికపదము శబ్దమునకు సూ. ఆఁడుధాశ్చచ, 'హరత్యుసంగాదిభ్యః, ''తస్యసాహసిక స్యమే'' రావ. జయించునె — గెలువఁగలఁడా ఆహా — మెచ్చుకొనుటను తెలియజేయును, ''బుద్ధిర్యస్యబలంతస్య నిర్బుద్ధేశ్చకుతోబలం, వనేసింహోమదోన్మత్తః శశకేననిపాతితః'' చాణ. ''అహోమహీయసాంపుంసా ముపర్యుపరి పౌరుషమ్, రామేణాజగవంశంభో, ర్భగ్నమంభోజనాలవత్'' హరిసు.

తా॥ ఓరీ! ఆబ్రాహ్మణకుమారుఁ డెంతప్రజ్ఞగలవాఁడా! అట్టివాఁడు. కావున శంకరునంతవానిని జూదమున గెలుచునా?

—; ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకు వచ్చుట. :—

మ॥ సొగటాలాడి హరుం జయించిన యన ♦ స్తోతవ్యచారిత్రుఁ డా
జగతీదేవకుమారుఁ డాతనికి నీ ♦ శాపంబు వారించు టెం
త గణింపం గనుఁగొ ముదం బొదవె న ♦ ద్ధాత్రీసురుం జూతమం
చు గజశ్రేష్ఠము నెక్కి వచ్చె హరి య ♦ స్తోకోన్నతిం ధాత్రికిన్. 114

అ॥ ఆజగతీదేవకుమారుఁడు — భూమియందు వేలుపువంటివాఁడైన యావిప్రకుమారుఁడు, సొగటాలు — జూదపుపాచికలు, ఆడి — జూదమాడి, హరుఁన్ — ఈశ్వరుని, జయించిన — గెలుపొందినట్టి, జనస్తోతవ్యచారిత్రుఁడు, జన — లోకులవలన, స్తోతవ్య - స్తుతింపఁదగిన, చారిత్రుఁడు — సత్ప్రవర్తనగలవాఁడు, గణింపన్ — ఎంచఁగా, ఆతనికిన్ — అటువంటిమహనీయునకు, నీశాపంబువారించుట — నీయొక్క శాపమును బోగొట్టుట, ఎంత — ఏపాటి,- అనఁగా సులభమనుట, కనుఁగొనన్ — అతని జూచుటకు, సూ. "ముజ్జపరంబగునపుడు కోశబ్దంబు కొనునది బహుళంబుగా నగు" (బా. వ్యా) ఉదా. "మ. కన్గోఁజాలకు జృంభిత. స్తనయుగ్మంబు" వసు. "తే.: నానిమాటప్పుడ చెవిఁ గొని ♦ మానవతియు" శృ. నై. ముదంబు — సంతోషము, ఒదవెన్ — కలిగెను, అద్ధాత్రీసురుఁన్ — ఆ భూదేవతవంటివానిని చూతము — వీక్షించెదము, అంచున్ — అనిపల్కుచు, హరి — ఆయింద్రుఁడు, ని. 'హరిర్వాతార్క చంద్రేంద్ర, యమోపేంద్రమరీచిషు' అనివిశ్వ. గజశ్రేష్ఠమున్ — శ్రేష్ఠమైన తన యైరావతమనెడి యేనుఁగును, ఎక్కి — ఆరోహించి; అస్తోకోన్నతిన్ — అల్పముగానివైభవమున, ధాత్రికిన్ — భూలోకమునకు; వచ్చెన్ — ఏతెంచెను, ఇచట వేశ్యమాతచే నిందింపఁబడిన నిరంకుశుఁడు స్వర్గాధిపతియగు నింద్రునిచే శ్లాఘింపబడుచున్నాడనుటకు "నమాన్యంతే మహాత్మానో దుర్జనానాం కటూక్తిభిః, కాకముఖాత్సుచిక్షేపై శ్రీరకింమలినీభవేత్" నీతి. ఇందు శంకరుని జూదమునఁ నోడించిన యా విప్రకుమారునకు శాపమును బోగొట్టుటెంతపని, యనుటచే అలంకారము అర్థాపత్తి. 'క. వరుస నొకానొకవస్తువు, గిరికొన వస్త్వంతరంబు ♦ కిముతన్యాయస్ఫురితంబై చనుదేఁగ, ధరనర్థాపత్తియయ్యె" కావ్యా. సం.

తా॥ శివునితో జూదమాడి గెలిచిన సమర్థుండగు నావిప్రసుతునకు నీశాపవిమోచనమొనరించుట యనఁగా నెంత. అతనిం జూడఁ గోరిక గలిగెననుచుఁ దన యైరావతము నధిరోహించి మనుష్యలోకమునకు వచ్చెను.

క॥ సురరాజు వచ్చెఁ జనుదెం, చిరి తమతమవాహనములు ♦ చెలఁగఁగ విద్యా
ధరగుహ్యకాప్సరః కి, న్నరరక్షో యక్ష సిద్ధ ♦ నాకనివాసుల్. 115

అ॥ సురరాజు - వేలుపులకుదొరయగు నింద్రుఁడు, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, విద్యా......... వాసుల్, విద్యాధర - జీమూతవాహనుఁడు మొదలగు విద్యాధరులును, గుహ్యక - ద్రవ్యముండెడి

పాంతర (నిధు) లను గాపాడువారైన మణిభద్రాదిగుహ్యకులును, అప్సరః - దేవతలలోఁజక్కని వారగు నూర్వశీ రంభా మేనకాదులును, 'అపసారయంతిస్థాలయంతి ధైర్యాంత్స్వర్వానిత్యప్సరసః' అనివ్యు. కిన్నర - కిన్నరులును, రక్షః - నిర్ఋతియును, యక్ష - కుబేరుఁడు మొదలగుయక్షులును, సిద్ధ - విశ్వావసుఁడుమున్నగాఁగల సిద్ధులును, అయిన నాకనివాసుల్ - దేవతలును, తమతమవాహనములు - వారివారి గుఱ్ఱములు, చెలఁగఁగన్ - ఒప్పునట్లుగా, చనుదెంచిరి - వచ్చినవారైరి.

తా॥ ఇంద్రుఁడు తన పరివారముతో బయలుదేరుటతోనే కపము దిక్పాలురు మున్నగువారు వారివారి వాహనములతో వెంబడించి యందఱును గలసివచ్చిరి.

—: నిరంకుశుఁ డింద్రుని స్తుతించుట :—

వ॥ అట్లు దనకుఁ బ్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకు దండప్రణామంబులు చేసి యా భూసురనందనుఁ డిట్లనియె. 116

అ॥ అట్లు - ఆవిధముగా, తనకున్ - ఆనిరంకుశునకు, ప్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునకున్-సాక్షాత్కరించినట్టి దేవతాసార్వభౌమునకు, ఆభూసురనందనుండు - భూమికి వేలుపువంటివాఁడగు సురశర్మకొడుకు, దండప్రణామంబులు - ఆజ్ఞాబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించి, ఇట్లు - ఈరీతిగా, అనియెన్ - పలికెను, వక్ష్యమాణప్రకారముగాఁ బలికెననుట.

సీ॥ బలవృత్రనముచిజం ♦ భపులోమముఖదైత్య, వన వహ్ని హేతి యె ♦ వ్వాని హేతి
చిత్రసంగరజయ ♦ శ్రీకరగ్రహణని, ర్వహణవిహస్త మె ♦ వ్వానిహస్త
మనఘకర్మాయాత ♦ ఘనతరైశ్వర్యని, ర్వ్యథపుణ్యలోక మె ♦ వ్వానిలోక
మసమానకారుణ్య ♦ రసవర్షిలోచన, వనజనికాయ మె ♦ వ్వానికాయ
గీ॥ మమరవనమధ్యకేళిసౌ ♦ ధాంతరాళ, వర్ణ్యతరసంప్రచరణ మె ♦ వ్వానిచరణ
మట్టిలోకైకవందితు ♦ నప్రమేయు, నిన్ను వర్ణింపఁగా నేర్తు ♦ నే సురేంద్ర. 117

అ॥ సురేంద్ర — ఓదేవతా చక్రవర్తీ, ఎవ్వానిహేతి — ఎవ్వనియొక్కయాయుధము, ఇచట 'ఎవ్వాని' అనుటకు సూ. కొన్నియెడల మహదర్థంబునందే శబ్దంబునకు వాఁడు వారుకు. అమహదర్థంబునంద్రికంబునకదియవులును స్వార్థంబుననేక బహువచనంబులంగ్రమంబుగ నను ప్రయుక్తంబులగు." ప్రౌ. వ్యా. బల.........హేతిః బల — బలాసురుఁడును; వృత్ర — వృత్రాసురుఁడును, నముచి — నముచియను దానవుఁడును, జంభ — జంభాసురుఁడును, పులోమ — పులోమాసురుఁడును, ముఖ — ప్రధానముగాఁగల, ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్రే నిస్సరణేఽపి చ,ఉపాయే ద్వారితాంత్రమే" అని నానా. దైత్య — అసురులనెడి, వన — అరణ్యమునకు, హేతి—అగ్నిజ్వాలయో, ఎవ్వానిహస్తము — ఎవ్వనియొక్క చేయి, చిత్ర......హస్తము, చిత్ర — ఆశ్చర్యకరమైన, సంగర — యుద్ధమునందు, జయశ్రీ — జయమనెడిలక్ష్మియొక్క, కరగ్రహణ — పాణిగ్రహణమును,-చేయిపట్టుకొనుటను, నిర్వహణ — సమర్థించుటయందు, - కార్యమునుసాగించుకొనుటయందు, విహస్తము — నెమ్మదిలేనిమనస్సుగలదియో - అనఁగా వేగిరపడునదియోయనుట, ఎవ్వానిలోకము — ఎవ్వనియొక్క

భువనము, అన......లోకము, అనఘకర్మ — సుకృతకార్యము వలన, ఆయాత — వచ్చిన - లభించిన, ఘనతర — అధికతరమైన, ఐశ్వర్య — సంపదలును, నిర్వ్యాధ — సుఖమునుగల, పుణ్యలోకము - మనోహరమైనలోకమో, ని, 'పుణ్యం మనోజ్ఞే ఽభిహితం తథా సుకృతధర్మయోః, అనివిశ్వ. పుణతి శుభం కరోతీతిపుణ్యం, అనివ్యు - శుభమును జేయునది, ఎవ్వానికాయము — ఎవ్వని యొక్క మేను, అస.........కాయము, అసమాన — సమానములేని, కారుణ్యరస - కృపయనెడి రసమును, వర్షి - వర్షించునదియైన,- కురిపించునదియైన, లోచన — కన్నులనెడి, వనజ - పద్మములకు, నికాయము - నివాసమో, ని. 'నికాయో నిలయే లక్ష్యేసముదాయే సధర్మిణాం, అసంహతానా మేకత్ర కరణే పరమాత్మని' అనినా. 'నికాయఃసద్మసంఘయోః, హై. ఎవ్వానిచరణము — ఎవ్వనియొక్క పాదము, అమర..............ప్రచరణము, అమరవన — దేవతాసంబంధమైననందనవనముయొక్క, మధ్య — నడుమనున్న, కేళిసౌధ — క్రీడాభవనముయొక్క, అంతరాళ - మధ్యమున, వర్ణ్యతర — స్తోత్రముచేయఁదగిన, సంప్రచరణము - ఎక్కువైనసంచారమో? ని. సంచారే చరణం క్లీబే స్థండిలే ప్రాంగణే తథా ఏకశాఖాధ్యాయిషునా నస్త్రీ మూతే కులే పదే. అని నానా. అట్టి -అటువంటి లోకైకవందితుఁ, లోక - పదునాల్గుభువనములయందు, ఏక - ముఖ్యముగా, వందితుఁ - నమస్కరింపఁబడినవానిని, అప్రమేయుఁ - యథార్థము తెలియఁగనలవిగానివానిని, నిన్నుఁ — నిన్ను, వర్ణింపగానేర్తునే - నీయొక్కగుణలక్షణాదులను స్తుతించఁగలుగుదునా, నావశక్యము కాదనుట. ఈపద్యముయొక్క యెత్తుగీతి నాలుగవపాదమున. 'నిన్నువర్ణింపఁగానేర్తు♦నే సురేంద్ర, అనికాకుస్వర యతిచెప్పఁబడుటనుగూర్చి,

'క. పలుకులతలఁగలవ్రాలకు, వలనగుచోఁబ్లుతమునిలిపి ♦ వానికిరెండుఁ
వళులుగఁజెప్పినఁగావ్యం, బులనదికాకుస్వరంబుఁ ♦ బ్లుతవళియనగుఁ"
ఆ. ఏకమాత్రహ్రస్వ ♦ మినుమడించినదీర్ఘ, మయ్యెమూఁడుమాత్ర ♦ లయినఁబ్లుతము
భీతశోకతర్క ♦ గీతదూరాహ్వాన, సంశయార్థములను ♦ జరుగుఁబ్లుతము, అప్ప.
ఉదా. తే. ఆదితేయార్చితాంఘ్రి ప ♦ ద్మాయనంగ, ద్వారకాపురమధ్యప ♦ ద్మాయనంగ,
నసురకులవైరివీరులా ♦ రాయనంగ, రసికచిత్తోబ్జవాసులా ♦ రాయనంగ."

'వనవహ్నిహేతి యెవ్వానిహేతి, ఇట్లు చెప్పబడినవన్నియు, యమకాలంకారము. "అర్థేఽ త్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునః శ్రుతిః" కా. ప్ర. మఱియు మాలారూపకమును, మాలా తు పూర్వవత్, కా. ప్ర. ఉదా. "సౌందర్యస్య తరంగిణీ తరుణిమోత్కర్షస్య హర్షోద్గమః కాంతేః కార్మణ కర్మనర్మ రహసా ముల్లాసనావాసభూః విద్యా వక్రగిరాం విధేరనవధి ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా. బాణః పంచశిలీముఖస్య లలనాచూడామణి స్సా ప్రియా" 'దైత్యవనవహ్నిహేతి' ఇట్టివి యుపమాలంకారము. ఘనతరైశ్వర్యనిర్వ్యాధపుణ్యలోక మెవ్వానిలోకము' ఉదాత్తాలంకారము. 'నిన్నువర్ణింపగానేర్తునే సురేంద్ర, అతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా॥ ఓస్వర్గప్రభూ! నీయాయుధము బలాసురుఁడు మున్నగుదైత్యులనెడు మహారణ్యమును దహించుచున్నది. నీహస్తము మిగుల నాశ్చర్యకరమైన యుద్ధములయందు జయలక్ష్మినిగ్రహించుచున్నది. నీలోకము పుణ్యకార్యములవలన లభించినయైశ్వర్యములతోను నానందముతోను మనోహరమగుచున్నది. నీశరీర మసమానమైనదయారసమును గురియుచున్న పద్మములవంటివేయికన్నులతో

నొప్పుచున్నది. నీపాదము నందనోద్యానమధ్యమునఁగల యంతఃపురములో సంచారముచేయుచున్నది. అట్టి మహనీయవైభవములచేఁ జతుర్దశభువనములవలనఁ గొనియాడఁబడుచుండువాఁడవును, మావంటివారలకు నీయొక్క యాథార్థ్యమును దెలియుటకు వలనుకానివాఁడవు. ఏను నిన్ను వర్ణింప నాకలవియగునా.

శా॥ వంశారణ్యముఁ గాల్చు పావకుగతిన్ ♦ వర్ధిష్ణువై విద్విష
ద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవదు ♦ ద్దామప్రతాపాగ్ని శీ
తాంశుస్ఫూర్తులు సంశ్రితావళికి నీ ♦ యాకారరేఖల్ త్రయ
స్త్రింశత్కోటిసుపర్వనాయకుఁడవు నీ ♦ కీర్తింప నిన్నున్ శక్యమే. 118

అ॥ భవదుద్దామప్రతాపాగ్ని. భవత్ — నీయొక్క, ఉద్దామ — మించిన, ప్రతాపాగ్ని — పరాక్రమమువలనఁబుట్టిన ప్రతిష్ఠయనెడు నగ్నివంటి తేజస్సు, వంశారణ్యమున్. వంశ — వెదుళ్ళయొక్క, అరణ్యమున్ — అడవిని, కాల్చు — దహనముచేయునట్టి, పావకుగతిన్ — అగ్నిహోత్రునివలె, వర్ధిష్ణువు — వృద్ధిపొందుచున్నది, ఐ. అగుచు, విద్విషద్వంశారణ్యమున్. విద్విషత్ — శత్రువులయొక్క, వంశ — కులమనెడి, అరణ్యమున్ — అడవిని, నిర్దహించున్ — నిశ్శేషముగాఁ గాల్చును, ని 'నిర్ణిశ్చయనిషేధయోః' అని అ. నీయాకారరేఖల్ — నీశరీరసౌష్ఠవముయొక్క కాంతులు, సంశ్రితావళికిన్ — ఆశ్రితులయొక్క సమూహమునకు, శీతాంశుస్ఫూర్తులు — చంద్రునివలె నిండారునవి. చంద్రునివలెఁ దోఁచునవి. త్రయస్త్రింశత్కోటిసుపర్వనాథుఁడవు. త్రయస్త్రింశత్కోటి — ముప్పది మూఁడు కోట్లయిన, సుపర్వ — దేవతలకు, నాథుఁడవు — రాజవు, నినున్ — అట్టి మహనీయుఁడవైననిన్ను, కీర్తింపన్ — పొగడుటకు, శక్యమే — నాతరమగునా, అలం. వంశారణ్యముఁగాల్చుపావకుగతిన్, ఉపమాలంకారమును 'విద్విషద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవదుద్దామప్రతాపాగ్ని' అనుటచే రూపకాలంకారమును. "తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః. అతిసామ్యాత్ (అనపహ్నుతభేదయోః) అభేదః" కా. ప్ర.

తా॥ నీప్రతాపమను నగ్ని వెదుళ్ళతోనిండినయడవిని గాల్చుచున్న కార్చిచ్చువలె శత్రుకులములను రూపుమాపుచున్నది, నీశరీరకాంతి శరణాగతులకుఁ జంద్రుని వెన్నెలవలెనున్నది. ముప్పది మూఁడుకోట్లబృందారకుల కధిపతివగు నిన్ను నుతింప నాతరమా!

గీ॥ తగఁ బరాగము గప్పిన ♦ తమ్మికొలను, మాడ్కి హరిచందనాలిప్య ♦ మగుచు వేయిఁ
గనులతో నొప్పు నీయుద ♦ గ్రప్రదీప్తతనువుఁ గీర్తింపనేర్తునే ♦ యనిమిషేంద్ర. 119

అ॥ అనిమిషేంద్ర — ఓదేవేంద్రుఁడా, తగన్ — ఒప్పునట్లు, పరాగము — పుప్పొడి, కప్పిన — క్రమ్ముకొనియున్న, తమ్మికొలనుమాడ్కిన్ — తామరపువ్వులుగల మడుగువలె, హరిచందనాలిప్యము. హరిచందన — కల్పవృక్షముయొక్క గంధము, 'హరిమింద్రం చందయతి ఆహ్లాదయతీతి హరిచందనం' అనివ్యు. ఇది పసుపువన్నె కలిగియుండును, ఆలిప్యము — అంటను బూయఁబడినది, అగుచున్ — అయి, వేయిఁగనులతోన్ — సహస్రసంఖ్యగల నేత్రములతో, ఒప్పు — ప్రకాశించుచున్న, నీయుదగ్రప్రదీప్తతనువున్. నీ — నీయొక్క, ఉదగ్ర — భయంకరముగ, ప్రదీప్త — ఒప్పుచున్న, తనువున్ — శరీరమును, కీర్తింపనేర్తునే — నుతింపగలుగుదునా, అలం ఉపమ.

తా॥ ఓవేల్పులయెకిమీఁడా! పుప్పొడిచేఁ గప్పఁబడియున్నతామరపువ్వులు గలకొలనువలె, హరిచందనము పూయఁబడినతనువునందలి వేయి*నులతోనొప్పుచున్నభయంకరమగు నీశరీరమును నేను వర్ణింపగలుగుదునా.

వ॥ అని యనేకప్రకారంబులఁ గీర్తింప నన్నిలింపసార్వభౌముండు. 120

అ॥ అని - ఇట్లుపలికి, అనేకప్రకారంబులన్ - బహువిధములుగా కీర్తింపన్ - కొనియాఁడగా, అన్నిలింపసార్వభౌముండు; ఆదేవతాచక్రవర్తియగునింద్రుండు.

—: నిరంకుశుఁడు రాజుపిచ్చి పోఁగొట్టుట :—

ఉ॥ మెచ్చితి నీప్రవీణతకు ♦ మేలు ధరాసురవర్య వేఁడుకొ
మ్మిచ్చెద నీకభీష్ట మన ♦ నెంతయు సంతసమంది వాంఛితం
బిచ్చెద వేని నాకనిమి ♦ షేశ్వర యీధరణీతలేశ్వరున్
సచ్చరితాగ్రగణ్యుగ్రహ ♦ సంగ్రహు నిగ్రహుఁ జేసి కావవే. 121

అ॥ ధరాసురవర్య - ఓబ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడా, మేలు - ప్రశంసార్థకము, నీప్రవీణతకున్ - నీయొక్క నేర్పునకు, మెచ్చితిన్ - అనుగ్రహించితిని - ప్రేమగలవాఁడనైతిని, నీకున్ — నీకు, అభీష్టమున్ - ప్రియముగలదానిని, వేఁడుకొమ్ము - అడుగుము, ఇచ్చెదన్ - ఒసంగెదను, అనన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, ఎంతయున్ - మిక్కిలి, సంతసము - సంతోషము, అంది - పొందినవాఁడై, అనిమిషేశ్వర - ఓదేవతలకు ప్రభువైనవాఁడా, వాంఛితంబు - నేను కోరినదానిని, ఇచ్చెదవేని - ఇయ్యదలంచియుండినట్లయిన, సచ్చరితాగ్రగణ్యున్ - మంచినడవడికయందు శ్రేష్ఠుండైనవానిని, ఈధరణీతలేశ్వరున్ - ఈరాజును, గ్రహసంగ్రహున్ - పిశాచముపట్టినవానిని, నిగ్రహున్ - ఆపిశాచమును గెలిచినవానినిగా, చేసి - ఒనరించి, కావవే - రక్షించుము. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనంతటతానే రాజునకుపకారముజేయ వరమభిలషించుటకు "పద్మాకరం దినకరో వికచం కరోతి చంద్రో వికాసయతి, కైరవచక్రవాలం, నాభ్యర్థితో జలధరోఽపి జలం దదాతి సంత స్వయం పరహితే విహితాభియోగాః" భర్తృ. "ద్యుమణి పద్మాకరము విక♦చముగఁజేయుఁ, గుముదహర్షం బుఁ గావించు♦ నమృతసూతి, యర్థితుఁడుగాక జలమిచ్చు ♦నంబుధరుఁడు, సజ్జనులు గారెపరహితా♦ చరణమతులు. ఇందు 'ఎంతయు - సంతస' 'షేశ్వర- వేశ్వరున్' గ్రహ - సంగ్రహు - నిగ్రహు' ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! మంచిది, నీచాతుర్యమునకు మెచ్చితిని. నీకుఁ బ్రియమగుదానింగోరుము. ఇచ్చెదను. అని యింద్రుఁడుపలుకంగా సంతోషపడి యోదివ్యప్రభూ! నాకోరిక నొసంగఁ దలఁచితివేని యీరాజునావేశించియున్న భూతమును బోఁగొట్టి కాపాడుము.

—: నిరంకుశుఁడు రంభనిమ్మనుట :—

చ. అన నదియెంతమాత్రము ధ ♦ రామరనందన వేఁడు మింక నొం
డనుపమమైనకోర్కి యన ♦ నాబలసూదనుతోడ బ్రాహ్మణుం
డనిమిషలోకనాథ విబు ♦ ధాబ్జముఖీమణి రంభపట్టునన్
జన దభిలాష మేమియును ♦ సారసగంధిని నాకొసంగవే. 122

అ॥ అనన్ - ఆబ్రాహ్మణుఁడిట్లు పలుకఁగా, ధరామరనందన - ఓబ్రాహ్మణతనయుఁడా, ఇది యెంతమాత్రము - ఈవరమొసంగుటయనఁగా నాకుఁ దృణప్రాయము, ఇంకన్ - ఇదిగాక, ఒండు - ఒకటి, అనుపమము - అసమానము,- సాటిలేనిది, ఐనకోర్కి - అయినట్టికోరికను, వేఁడుము - అర్థించుము, అనన్ - అనఁగా, బ్రాహ్మణుండు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆబలసూదనుతోడన్ - బలాసురుని సంహరించిన యాయింద్రునితో, అనిమిషలోకనాథ - ఓ స్వర్గలోకమునకధిపతియైనవాఁడా, విబుధాబ్జముఖీమణి - దేవతాస్త్రీలలోశ్రేష్ఠురాలైన, రంభపట్టునన్ - రంభయందు, అభిలాషము - నాకుఁగలకోరిక. ఇచట రెండురూపములుకలవు, 'ని. అభిలాష, అభిలాషము. ఇచ్ఛ, ఆం. దీ. ఏమియును - కొంచెమైనను, చనదు - పోదయ్యెను, కావున, సారసగంధిని - తామరపువ్వులవంటి పరిమళముగల యాస్త్రీని, నాకొసంగవే - నాకిమ్ము, ఇందు మొదటిపాదమున స్వరయతిసెప్పఁబడినది లక్షణ ముదాహరింపఁబడియున్నది.

తా॥ ఇట్లు పలుకుటతోడనే యింద్రుఁడదియనగా నెంత యట్లే యారాజు నావేశించియున్న భూతమును బోఁగొట్టెదను, గాని యింకొక గొప్పవరమును గోరుమన నతం డోసురనాథా! నాకు రంభయందుఁ గల యనురాగ మించుకయైనను వదలలేదు. కనుక నాయువతిని నాకొసంగుము.

—; రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వరమిచ్చుట ;—

ఉ॥ నా విని నవ్వి యవ్విబుధ ♦ నాయకుఁ డిట్లను విప్రసూతితో
నోవిటసార్వభౌమ వికచ ♦ చోత్పలలోచన రంభ నిత్తుఁ గా
కావసుధాస్థలిన్ దివిజ ♦ కాంతలకుండఁగరాదు వచ్చుచుం
బోవుచునుండు భూతలికి ♦ భోగముఁ జేకొను పూర్వరీతిగన్. 123

అ॥ నాన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించి, అవ్విబుధనాయకుఁడు - దేవతలకుఁబ్రభువైన యాయింద్రుఁడు, నవ్వి - హాసముచేసి, విప్రసూతితోన్ - ఆబ్రాహ్మణపుత్రునకు, ఇట్లనున్ - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను, ఓవిటసార్వభౌమ - ఓ వ్యభిచారపురుషులలో చక్రవర్తియైనవాఁడా. వికచోత్పలలోచనన్ — వికసించినకలువలవంటి కన్నులుకలదానిని, రంభను - నీవుకోరినయచ్చరను, ఇత్తుఁగాక - ఇచ్చెదనుగాని, 'కాక' యనునది యాశీరాద్యర్థకము, ఆవసుధాస్థలిన్ —ఆయొక్క భూలోకమునందు, దివిజకాంతలకున్ — దేవతాస్త్రీలకు, ఉండఁగరాదు — నివసించుటయొప్పదు, కనుక. భూతలికిన్ — భూప్రదేశమునకు, వచ్చుచున్ — అప్పుడప్పుడువచ్చుచును, పోవుచుండున్ - మరలఁబోవుచునుండును. పూర్వరీతిగన్ — మునుపటివలెనే, భోగమున్ - ఆవిడతోసౌఖ్యమును, చేకొను - అందుము, ఇట 'నవ్వి యవ్వి, అనుప్రాసాలంకారము, చేకొను అనుప్రయోగమునకు సూ. ఏకత్వే ఉభ బహుత్వే ముడుజౌ సంప్రార్థనార్థకేషు స్తః అనిశబ్దచిం. అనియున్నను, "సూ. ప్రార్థనార్థే మురేకత్వే కథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం పదం త్వేకే న ప్రాణేతు కదాచన." అథ. ఉదా. తోయజేక్షణ నన్నుఁ గృపతోడఁ జూడు, మఱియు 'న ప్రాణేతు కదాచన, అనుటచే హల్లుపరంబగు నపుడు వికల్పము. ఉదా. నను గృపజూఁడు భారతీ" ఇందు దృతీయపాదమున 'గాక + ఆవసుధ' అని భేదమున్నను కాకేయతి చెల్లినది.

ఉ॥ మానుగవిశ్రమాక్షరస ♦ మంచితమైస్వరమూనెనన్ దగీ, యానుగుణాక్షరంబుఁ గొనియైనను

జెప్పఁగనొప్పునీక్రియన్, భానుసహస్రభాసి వృషభాధిపుఁడన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినచో నఖండయతి ♦ పాల్పగునాదికవిప్రణీతమై" అనం. 'ఆవసుధాతలంబునను ♦ రాంగనలుండగరాదు' పాఠాం. అర్థముసమానమే ఇది స్వరయతియగును. మానశౌర్యతి - క్షుత్క్షామోఽపి జరాకృశోఽపి శిథిలప్రాయోఽపి కష్టాం దశా, మాపన్నోఽపి విపన్నదీధితిరపి ప్రాణేషునశ్యత్స్వపి, మత్తేభేంద్రవిభిన్న కుంభపిశితగ్రాసైకబద్ధస్పృహః, కింజీర్ణంతృణమత్తి మానమహతా మగ్రేసరః కేసరీ" భర్తృ. ఉ "గ్రాసములేకసృక్కిన జ♦రాకృశమైన విశీర్ణమైన సా, యాసమునైన నష్టరుచి♦యైనను బ్రాణభయార్తమైన సం, త్రాసమదేభకుంభపిశి ♦ తగ్రహలాలసశీలసాగ్రహా, గ్రేసరభాసమాన మగు ♦ కేసరి జీర్ణతృణంబు మేయునే"

తా॥ ఇట్లడిగిన యాబ్రాహ్మణుని పలుకుల కింద్రుఁడు నవ్వి యోభోగలాలసుఁడా! అటులవే రంభనొంగెదను. గాని దేవతాస్త్రీలు పుడమియం దుండఁజనదు. కనుక నీవుకోరినప్పుడు వచ్చిపోవుచుండును. మునుపటివలెనే దానితో సంభోగానందము నొందుచుండుము.

వ॥ అన ననేకదండప్రణామంబులు నేసినిలిచిన, 124

అ॥ అనన్ - ఇంద్రుడిట్లువచించఁగా, అనేకదండప్రణామంబులు - ఎన్నియోశాస్త్రబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించినవాఁడై, అనగా భక్తితోఁగూడిన నమస్కారము అనేకము చేసినవాఁడై యనుట, నిలిచినన్ - నిలువఁబడఁగా

—: ఇంద్రుఁడు దివి కేఁగుట :—

శా॥ రింఖాపాతమునం జదల్గదల ని ♦ ర్విచ్ఛేదవారానిశ
ప్రేంఖద్వాతపరంపరల్ దెసల నా ♦ భీలంబుగాఁ బర్వ వై
శృంఖల్యంబునఁ బట్టుకళ్లెపుసరుల్ ♦ చేర్వార నుచ్చైశ్శ్రవః
కంఖాణంబుఁ గదల్చె వాసవుఁడు ది ♦ క్పాలాదిసంసేవ్యుఁడై. 125

అ॥ వాసవుఁడు — ఇంద్రుఁడు, దిక్పాలాదిసంసేవ్యుఁడై. దిక్పాల — దిశలను పాలించువారైన యగ్నియమనిర్ృతివరుణవాయుకుబేరేశానులు, ఆది-మొదలుగాఁగలవారివలన, సంసేవ్యుఁడై—కొలువఁబడినవాఁడై, రింఖాపాతమునన్ — కాలియొక్కగిట్టలు పడుటవలన, చదల్ — ఆకాశము, కదలన్-చలించుచుండఁగాను, నిర్విచ్ఛేదవారానిలప్రేంఖద్వాత పరంపరల్. నిర్విచ్ఛేద — ప్రత్యేకింపఁబడని-వేఱుగాని, అనఁగామితిలేనియనుట, వార — పరివారముయొక్క, అనిశ — ఎడతెగని, ప్రేంఖత్ అశ్వగతులవలని, వాతపరంపరల్ — గాలియొక్కవరుసలు, దెసలన్ — అన్నిదిక్కులయందును, ఆభీలంబుగాన్ —భయంకరముగా. పర్వన్—వ్యాపించుచుండఁగాను, అంతట నిండునట్లుగాను, వైశృంఖల్యంబునన్ —బంధసాధనమగు గొలుసువలన నడ్డులేకుండుటచేత, పట్టుకళ్లెపుసరుల్ — పట్టు — చేతబట్టుకొనిన, కళ్లెపుసరుల్ — కళ్లెమునకుఁగట్టినత్రాళ్ళు. చేర్వారన్ — సమీపమునకు వచ్చుచుండఁ

గాను. ఉచ్చైశ్శ్రవః కంఖాణంబున్ — ఉచ్చైశ్శ్రవమను పేరుగల తనయశ్వమును, ఉచ్చైశ్శ్రవః కీర్తిర్యస్య ఉచ్చైశ్శ్రవాః అనిచ్య. ఉన్నతమైనకీర్తి కలది, కదల్చెన్ — చలింపఁజేసెను — అనఁగాఁ బ్రయాణమయ్యెననుట, ఉదా. 'మ. గటకంఖాణశతాంగపత్తి జనవర్గంబున్ సమగ్రంబులై ♦ భజియింపన్' విజ. 'ని. కంఖాణము. సం. వి. అ. పుం. గుఱ్ఱము' 'మ. జయనత్కాంఖాణరింఖా విశ్వం, ఖలసంజాతధరాపరాంగపటలా ♦ క్రాంతంబు. రా. పాం. మఱియు సీ. కంఖాణతురగరిం ♦ ఖాపుంఖితక్షమా. ధూళినభ్రపదంబు ♦ మూఁటుగట్ట' పరా. పు. అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఇంద్రుఁడు దిక్పాలురు కొలుచుచుండఁగాఁ దనగుఱ్ఱము నదలింప నగి తనగిట్టల తాఁకుడు వలన నాకాశము కదలుచుండఁగాను, ఒక్కుమిగా నందఱివాహనములు లేచుటవలన నుత్పన్నమైన గాలి దిశలెల్ల నిండఁగాను, అడ్డులేకుండఁ గళ్ళెమును వదలుటవలన బాగుగాఁ దలయిత్తుచుండఁగాఁ బల్లపుత్రాళ్లు వదులై సమీపించుచుండఁగాను, వేగముగాఁ బోవుచుండెను.

—: నిరంకుశునకు రత్నాభిషేకమొనర్చుట :—

సీ॥ అప్పు డారాజు భూ ♦ తావేశనిర్ముక్త, దేహుఁడై కాంతిసం ♦ దీప్తుఁడయ్యెఁ
దదనంతరమున ర ♦ త్నంబుల నభిషిక్తుఁ, జేసిరి మంత్రులు ♦ భూసురేంద్రు
నాపిమ్మట నృపాల ♦ కాంతఃపురస్త్రీలు, తమతమసొమ్ము నెం ♦ తయు నొసంగి
రటుతరువాత దే ♦ వాంగనామణి యగు, రంభ యేతెంచి సం ♦ రంభ మొదవ

గీ॥ గ్రుచ్చి కౌఁగిటఁజేర్చి యో ♦ గుణసముద్ర, నీకతన శాపమోక్షంబు ♦ నాకు దొరకె
నీవలన నచ్చరలలోన ♦ శేవ గంటి, నిన్నుఁ గూరిచి హరియు మ ♦ న్నించెనన్ను. 126

అ॥ అప్పుడు — ఆసమయమున, ఆరాజు — ఆశత్రుందమునుఁడు, భూతావేశనిర్ముక్తదేహుఁడు. భూత — పిశాచము, ఆవేశ — శరీరమునఁజొచ్చుటను, నిర్ముక్త — విడువఁబడిన, దేహుఁడు — మేనుగలవాఁడు, ఐ — అయియుండి, కాంతిసందీప్తుఁడు— ప్రకాశముతో నొప్పుచున్నవాఁడు, అయ్యెన్— ఆయెను, తదనంతరమునన్—అటుపిమ్మట, మంత్రులు—ఆరాజుయొక్క ప్రధానులు. భూసురేంద్రున్ — బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడగు నానిరంకుశుని, రత్నంబులన్ — వజ్రవైడూర్యాదిమణులతో, అభిషిక్తున్ — స్నానముచేసినవానినిగా, చేసిరి — ఒనరించిరి, ఆపిమ్మటన్ — అటుతరువాత, నృపాలకాంతఃపురస్త్రీలు. నృపాలక - ఆరాజుయొక్క, అంతఃపురస్త్రీలు — రాణివాసాంగనలు, తమతమసొమ్మున్ — వారివారి యాభరణములను, ఎంతయున్ — మిక్కిలిగా, ఒసంగిరి — ఇచ్చిరి, అటుతరువాతన్ - ఆపిదప, దేవాంగనామణి — దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతి, అగురంభ— అయినట్టిరంభ, సంరంభము - తత్తరపాటు, ఒదవన్ — కలుగఁగా, గ్రుచ్చికౌఁగిటఁజేర్చి — చక్కఁగాఁబట్టి యాలింగనమొనర్చి, ఓ గుణసముద్ర - సద్గుణములయందు సముద్రమువంటివాఁడవైన యోనిరంకుశుఁడా, నీకతన్ - నీవలన నాకున్ - నాకు, శాపమోక్షంబు - శాపమువిడిచిపెట్టుట - శాపవిమోచనమనుట, దొరకెన్ - లభించెను, నీవలనన్ - నీమూలమున, అచ్చరలలోనన్ - నాతోడియప్సరసస్త్రీలలో శేవగంటిన్ - ప్రకాశమునుబొందితిని, నిన్నుఁగూరిచి - నీకారణముననే. నీవలననే, నన్నున్ - నన్ను, హరియున్ - ఆయింద్రుఁడునైతము, మన్నించెన్ - గౌరవించెను. అపరాధమునుక్షమించెను, ఇందు హరియు

మన్నించె ననుటలో సముచ్చయార్థముయొక్క నుకారములోపించుటకు 'సూ. వినాద్వితీయం స్యాద్దస్మ దాత్మనో స్వంతయోరపినోగన్యస్యాపి సర్వం స్యా ద్బహుళం సత్ప్రయోగతః, అని యథర్వణాచార్యులు అలం. ఉదాత్తము' పూర్వము నిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతచే 'వైదికపుబాఁపలేడ భూవర కుమారయోగ్య సౌభాగ్యలగువారయువతులేడ' అనిపించుకొని యిప్పుడు మంత్రులచే రత్నాభిషిక్తుఁడయ్యెననుటకు "మణి ర్లుఠతి పాదాగ్రే కాచః శిరసి ధార్యతే, క్రయవిక్రయవేళాయాం కాచః కాచో మణి ర్మణిః" అనిచాణ. మఱియు నిరంకుశునియందు వ్యభిచారాదిదోషము లెన్నియున్నను బ్రతిభావిశేషము కలవాఁ డగుటచేతనే పూజింపఁబడినాఁడు "వ్యాలాశ్రయాపి విఫలాపి సకంటకాపి వక్రాపి పంకసహితాపి దురాసదాపి, గంధేనబంధురపి కేతకి సర్వజంతో, రేకోగుణః ఖలు నిహంతి సమస్తదోషాన్" అనిచాణ.

తా॥ అంతట నారాజు నావేశించినభూతము తొలఁగి ప్రకాశమానుఁడుకాఁగా నతనిమంత్రులాబ్రాహ్మణునకు రత్నములతో నభిషేకమొనర్చిరి. అంతఃపురాంగనలు వారివారి యాభరణముల నొసంగిరి. తదుపరి రంభ దగ్గఱకువచ్చి గట్టిగాఁబట్టికొని కవుఁగిలించి యోగుణవంతుఁడా! నీవలన నాకు శాపవిమోచన మయ్యెను. నాతోడియచ్చరలలో వన్నెకెక్కితిని. ఇంద్రుఁడు నైతము మన్నించెను.

—: రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట :—

క॥ వినవోయి నిరంకుశ నీ, కునునాకును లోకభర్త ♦ కూర్చినయిష్టం
బునుఁ బాయమనియెఱుంగుము, చనియెద నిప్పటికిమగిడి♦ చనుదెంతుఁజుమీ. 127

అ॥ నిరంకుశ - ఓనిరంకుశుఁడా, వినవోయి - నేఁజెప్పుదానినాకర్ణించుము, నీకునునాకును - మనయిరువురికిని, లోకభర్త - బ్రహ్మ. "ని. బ్రహ్మాత్మభూస్సురజ్యేష్ఠః పరమేష్ఠీపితామహః. హిరణ్యగర్భోలోకేశః" అమ. కూర్చినయిష్టంబునన్ - పొందించినస్నేహమును, పాయము - ఎన్నఁటికిని విడిపోము, అనియెఱుంగుము - అనితెలుసుకొనుము, ఇప్పటికిన్ - ఈదినముననింతటితో, చనియెదన్ - దేవలోకమునకుఁబోయెదను, మగిడి - తిరిగి, చనుదెంతుఁజుమీ- వచ్చెదనుసుమా, సందేహపడవలదనుట, ఇందు భావశాంతి యనుసంచారిభావము చూపఁబడినది. ఇచట రంభ నీస్నేహమును వీడననుటకు "బంధనాని ఖలు సంతిబహూని, ప్రేమరజ్జుకృతబంధన మన్యత్, దారుభేదనిపుణోఽపి షడంఘ్రి, ర్నిష్క్రియోభవతి పంకజకోశే" చాణ.

తా॥ ఓనిరంకుశుఁడా! మనయిరువురికి భగవంతుఁడు కూర్చినస్నేహము నెన్నఁటికిని విడువము. ఈదినమున నింతటితోఁబోయి మరలివచ్చెదను. సంశయింపకుము.

—: తలిదండ్రులు నిరంకుశుని గౌరవించుట :—

క॥ అని యనిమిషభామిని వో, యినపిమ్మటఁ దల్లిదండ్రు ♦ లెంతో సంతో
షనితాంత హృదయులై పు, త్త్రునిఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి పులక ♦ ధూర్వహతనులై. 128

అ॥ అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిమిషభామిని - ఆదేవకాంత. పోయినపిమ్మటన్ - వెళ్ళిన తరువాత, తల్లిదండ్రులు - ఆనిరంకుశునియొక్క జననీజనకులు, ఇచట పితృశబ్దమునకు సరూపైకశేషమగుటకు సూ. "పుర్వభ్రాతృదేవతస్మాత్తే వినాద్వంద్వంహరేర్మతే" అథ. ఎంతో - మిక్కిలి, సంతోషనితాంత హృదయులు, సంతోష - ఆనంద యొక్క, నితాంత - అధిక తోఁగూడిన, హృదయులు మనస్సుగలవారు, ఐ – అగుచు, పుత్త్రునిన్ – తమకొడుకును, కౌగిటన్ జేర్చి – ఆలింగనముజేసికొని, పులకధూర్వహతనువులు, పులక – గగుర్పాటుయొక్క, ధూః -- భారమును, ని. "ధూర్భారేస్త్రీ తుకంపే వితైభాశేయుగాగ్రయోః, అని నా. వహ– మోయుచున్నటువంటి, ధరించియున్నటువంటి తనువులు – శరీరముగలవారు, ఐ–అగుచు. పైపద్యముతో నన్వయము, ఇందు 'అనియనిమిష– ఎంతో సంతోష" అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ అని యాదేవకాంత సనినపిదప నతనితలిదండ్రులు మిక్కిలి సంతోషపడి సుతునిఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి యొడలు గగుర్పొడవఁగా.

క॥ తనయా నిన్నింతనయా, ఢ్యునిఁ బ్రాప్త మెఱుంగ లేక ♦ యొకమానవమా
త్రునిఁ గాఁగఁ జూచి నిరసిం, చిన యపరాధంబు నారసి ♦ సహింపఁగదే. 120

అ॥ తనయా – ఓకుమారా, నిన్నున్ – నిన్ను, ఇంతనయాఢ్యునిన్ - ఇంతటినీతిసంపన్నుని, ప్రాప్తమున్ – పొందఁబడుటను, ఎఱుంగలేక – తెలిసికొనఁజాలక, ఒకమానవమాత్రునిన్ – ఒక సామాన్యమనుష్యుని, కాఁగన్ – అగునట్లు, చూచి – కనుఁగొని, నిరసించిన యపరాధంబున్ – తిరస్కారముచేసిన నేరమును, ఆరసి – పరిశీలించి, సహింపఁగదే – సహించుము, "సూ. ప్రార్థనంబునం దన్నపత్యయాంత క్రియలమీఁద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తంబు లగు" ప్రౌ; వ్యా. ఉదా. "క. తాపసమందార నాకు ♦ దయసేయఁ గదే" భాగ. ఇచటఁ దండ్రికంటెఁ గుమారుఁ డధికుం డగుటచేఁ బరవశంబున నిట్లువచించెను. ఉదా. "ఆ. తండ్రికంటెఁ గొడుకు ♦ తాగుణి యయ్యెనా, పిన్న పెద్దతనము ♦ లెన్న వలదు, వాసుదేవు విడిచి ♦ వసుదేవు నెంతురా" విశ్వ "నతేన వృద్ధోభవతియేనా ప్యపలితం శిరః, యో వై యువః ఉప్యధీయానః స్త దేవా స్థవిరం విదుః" తరుణవయస్కుఁడైనను జ్ఞానవంతుఁడైనవాఁడే వృద్ధుఁడని దేవతలు పలుకుచున్నారు. "గుణాః పూజాస్థానం గుణిషునచలింగం నచవయః, అనియును బుధులు చెప్పియున్నారు. "యశోదయాశీల రూప మాధుర్యైరపి సర్వతః, సబాలోపిపుమాన్ వృద్ధః సాధుబ్రుంబావనేరతః" సూ. సం. మఱియు "ఏకేనాపి సువృక్షేణ శోభమానేన గంధినా వాసితం తద్వనం సర్వం, సుపుత్రేణ కులం యథా" "ఏకేనాపి సుపుత్రేణ విద్యాయుక్తేశ సాధునా, ఆహ్లాదితో కులం సర్వం యథా చంద్రేణ శర్వరీ" చాణ. ఇందు తనయానిన్నింతనయాఢ్యుని, అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ పుత్త్రాఁ ఇంతటినీతిపరుఁడవు మాకు లభించుట యెఱుంగక నిన్నొకమనుష్యమాత్రునిగాఁ జూచి నిందించిన మాయపరాధముల సహించుము.

సీ॥ ఒకనికి శక్యమే ♦ యురగభూషణుతోడ, నలఘుచాతురి జూద ♦ మాడి గెలువ
గెలిచెఁ బో యొకనికిఁ ♦ దెలియునే సామాన్య, రమణుల నడుగక ♦ రంభ నడుగ
నడిగెఁ బో యొకనికి ♦ నలవియే సురకాంత, లాలించి భూమి ని ♦ ల్లాలిఁ జేయఁ
జేసెఁ బో యొకనికిఁ ♦ జెల్లునే చిరభోగ్య, మగునింద్రశాపంబు ♦ సవుడె మాన్ప

గీ॥ నీకుఁ దక్కఁగ వికచవా ♦ ళీకలోచ, నామనోహరదేహసౌం ♦ దర్యధుర్య
తానివారితశీతల ♦ ధామ సోమ, ధరకృపాపాత్రపుత్త్రి కం ♦ దర్పదర్ప. 130

అ॥ వికచ..............ధామ. వికచనాళీకలోచనా వికసించిన తామరపువ్వులవంటి కన్నులు గలస్త్రీలకు, మనోహర — మనస్సునకిష్టము గలిగించునట్టి, దేహసౌందర్య — ఒడలిచక్కఁదనము యొక్క, ధుర్యతా — భారమును వహించుటచేత, నివారిత — అడ్డగించఁబడిన, శీతలధామ — చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమ..................పుత్త్రి సోమధర — చంద్రుని జడయందుఁదాల్చిన శివునియొక్క, కృపా — దయకు, పాత్ర — అర్హుడవయిన, పుత్త్రి — తనయుఁడా, కందర్పదర్ప — మన్మథునివంటి గర్వముగలవాఁడా, నీకుఁదక్కఁగన్ — నీకుఁదప్ప- నీవుగాకయనుట, ఉరగభూషణు తోడన్ — పాములు సొమ్ములుగాఁగల శివునితోడి? అలఘుచాతురిన్ — గొప్పనేర్పుతో, జూదమాడి గెలువన్ — సొగటాలాడి జయించుటకు, ఒకనికిశక్యమే — వేఱొకనికిఁదరమా, - మరియొకనికిద్దరము గాదనుట, గెలిచెఁబో — జయించుటసరియేకదా, సామాన్యరామలన్ — అందరితోసమానమైన స్త్రీలను, — అనఁగా భూలోక స్త్రీలననుట, అడుగక — ఇమ్మనక, రంభనడుగన్ — దేవతాస్త్రీ యగు రంభనొసంగుమనుట, ఒకనికిఁదెలియునే — ఒకనికెఱుకపడునా, - ఎవ్వరికిఁదెలియదనుట, అడిగెఁబో — అడుగుటసరియేకదా, సురకాంతన్ — దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతియగు రంభను. లాలించి — లాలనముఁజేసి, - అధికమైన ప్రేమజూపి, భామినిన్ — ప్రమదనియందు, ఇల్లాలిన్ — తన భార్యనుగా, చేయన్ — చేసికొనుటకు, ఒకనికివలవియే — ఒకనికిశక్యమగునా, - కాదనుట. చేసెఁబో — ఆవిధముగా భార్యనుజేసికొనుట సరియేకదా, చిరభోగ్యము — బహుకాలమనుభవింప దగినది, అగు — అయినట్టి, ఇంద్రశాపంబున్ — ఇంద్రునియొక్కతిట్టును, అప్పుడేమాన్పన్ — ఆసమయముననే పరిహారముచేయుటకు, ఒకనికిఁజెల్లునే — ఇంకొకనికిఁగొనసాగునా, - మఱియొకనివలన గానేరదనుట, ఇందు నాయకునియొక్క సర్వోత్కర్షను వర్ణింపబడినది.- ఉత్తరోత్తరోత్కర్షముచే సారాలంకారమును "ఉత్తరోత్తరముత్కర్షభవేత్సారః పరావధిః" కా. ప్ర.

"క. నిరవధికముత్తరోత్తర. నిరతోత్కర్షంబుఁదెలుప ♦ నిఖిలకృతులయం
దరుదైతగు సారాలం, కరణము కవివినుతమగుచు," నరస.

సౌందర్యధుర్య — ధామసోమ - పాత్రపుత్త్రి — కందర్పదర్ప, ఇవియను ప్రాసాలంకారమును 'వికచ ....ధామ, ప్రతిషేధోపమాలంకారమును 'నజాతుశక్తిరిందోస్తేముఖేన ప్రతిగర్జితుం. కళంకినో జడస్యేతి ప్రతిషేధోపమామతా' కావ్యాద.

తా॥ సుపుత్త్రా! నీకుఁదప్ప నీలాకమున శివునితో జూదమాడి గెలువ నెవ్వరివశమగును, ఒకవేళ గెలిచినను ప్రపంచమునందలిస్త్రీలఁ గోరక దేవలోకమునఁ గలరంభ నిమ్మనుట యెవరికిఁ దెలియును. పోనీ అడిగినప్పటికిని వేల్పుటాండ్రలో మిక్కిలియందకత్తెయై చిరకాలము సంభోగమునం దారితేరిన యారంభను లాలించి భార్యగాఁ జేసికొన నెవ్వరితరమగును. అనవా యెటులనో భార్యగాఁ జేసికొనినను యుగములపర్యంత మనుభవింపఁ దగిన యింద్రునిశాపమును వెంటనే పరిహరింప నెవ్వరి కళవి యగును.

—; నిరంకుశుఁడు దనభార్యయందు సుతులఁగాంచుట ;—

క॥ అని వినుతి సేయుజననీ, జనకుల బహుళార్థములను ♦ సంతుష్టులుగా
నొనరించి రంభయనుమతిఁ, దనయంగనయందు సునయ ♦ తనయులఁ గాంచెన్. 131

అ॥ అని – ఇట్లని, వినుతి – స్తోత్రము, చేయు – చేయుచున్నట్టి, జననీజనకులన్ – తలిదండ్రులను, బహుళార్థములను – అనేకమైనవస్తువులతోఁ సంతుష్టులుగాన్ – సంతోషపడినవారినిగా, ఒనరించి – చేసి, రంభయనుమతిన్ – రంభయొక్కసమ్మతితో, తనయంగనయందున్ – తనభార్యయందు, సునయతనయులన్, సునయ – మంచినీతిమంతులైన, తనయులన్ – పుత్త్రిలను, కాంచెన్ – కనెను, 'అనివినుతి - తనయంగనయం - సునయతనయ, ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము'

తా॥ ఇట్లు పొగడినతలిదండ్రులన ననేకవస్తువులతో సంతసింపఁ జేసి యారంభయొక్కసమ్మతితోఁ దనభార్యయందు మిక్కిలి నీతిమంతులగు సుతులఁ గాంచెను,

వ॥ మఱియు నతండు వృషవాహనపదధ్యానాసక్తమానసతత్త్వ పరాయణ పరిప్రాప్త విజ్ఞానపాటవంబున. నేకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ద్విజవంశపావనుండును, త్రివర్గనిరతుండును, జతుర్వేదపారాయణుండును, బంచశరాకారుండును, షడ్శాస్త్రపారీణుండును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును, నష్టభోగసంయుక్తుండును, నవనిధానసంపన్నుండును, దశదిశాపూరకీర్తిమండలుండు నై చెలంగె. 132

అ॥ మఱియున్ – అదిగాక, అతండు – ఆనిరంకుశుఁ వృష..............వంబునన్. వృషవాహన – వృషభమేయశ్వముగాఁగల శివునియొక్క. పద – చరణములను, ధ్యాన – మనస్సునిలిపి చింతించుటయందు, ఆసక్త – అధికమైనయిచ్ఛతోఁగూడిన, మానస – మనస్సుయొక్క, తత్త్వ – స్వభావమునందు, పరాయణ – ఆసక్తివలన, పరిప్రాప్త– మిక్కిలిపొందబడిన, విజ్ఞానపాటవంబునన్ – విశేషజ్ఞానముయొక్క పటుత్వముచేత, ని 'విజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోః' అనిఅ, ఏకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ఏకవాక్య – ఒక్కమాటనే, సత్యమునే, ప్రతిష్ఠాపన – ఉంచుటయందు, ఆచార్యుండును – ఉపదేశగురువును, ద్విజవంశపావనుండును – బ్రాహ్మణకులమునఁ బరిశుద్ధమైనవాఁడును, త్రివర్గనిరతుండును – ధర్మార్థకామములను మూడింటియందెడతెగనివాఁడును, చతుర్వేదపారాయణుండును – ఋగ్యజుస్సామాథర్వణములను నాలుగువేదములకు ఆశ్రయమైనవాఁడును, 'ని. ఆశ్రయే తత్పరాభీష్టేపారాయణపదంవిదుః' శాశ్వ, 'సాకల్యాసంగవచనే పారాయణపరాయణే' అ. వేదము నందనర్గళవాగ్ధోరణిగలవాఁడని భావము.పంచశరాకారుండును–మన్మథునివంటి యందముగలవాఁడును షడ్శాస్త్రపారీణుండును – వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమీమాంసలను ఆఱుశాస్త్రములుతుదముట్టఁజదివినవాఁడును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును – సూర్యునివంటి ప్రకాశముతోనొప్పుచున్నవాఁడును, అష్టభోగసంయుక్తుండును – ఎనిమిదివిధములైన సౌఖ్యములనుబొందినవాఁడును, అనగా నన్నవస్త్ర గంధపుష్పతాంబూల వనితాశయనసంగీత విహారములనునవి, మఱియు దాసీ, బంధు సుత, భృత్య, వస్తువాహన, ధనధాన్యంబు లనునవియష్టైశ్వర్యములు, నవనిధానసంప

న్నుండును—ఎన్నటికిని ద్రవ్యముతఱుగకుండునట్టివియైన పద్మ మహాపద్మ శంఖ మకర కచ్ఛప ముకుంద కుంద నీల వరములను తొమ్మిదిపాతఱులతోఁగూడిన ధనసమృద్ధిగలవాఁడును, దశదిశాపూరకీర్తిమండలుండును — పదిదిక్కులయందు నిండినకీర్తియొక్క పరివేషముగలవాఁడును' దశదిశ లనఁగా నెనిమిది దిక్కులును నధోభాగమును నూర్ధ్వభాగము నని తెలియవలెను. అధోలోకమునకు శేషుఁడును, ఊర్ధ్వలోకమునకు బ్రహ్మయును నధిపతులు, ఇ — అగుచు, చెలంగెన్ — ఒప్పెను, ఇందేకసంఖ్య మొదలు దశమసంఖ్యవఱకు గుణవర్ణనాదులఁజెప్పుచు సంఖ్యానుప్రాసమును జిత్రించినాఁడు. మఱియు నాయకునియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణించుటచే నుదాత్తాలంకారమును ధర్మార్థకామనిరతుఁడనుటనుగూర్చి "ధర్మార్థకామమోక్షాణాం యస్యైకోఽపి నవిద్యతే, అజాగళస్తనస్యేవ తస్యజన్మ నిరర్థకమ్' అని చాణ. ధర్మార్థకామమోక్షలఁబొందని మానవుని జన్మము మేఁకమెడయందుఁ బుట్టెడి చన్నులవలె వ్యర్థమైనదని భావము. 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణిప్రథంతే' అని చెప్పఁబడియుండుటచే మంగళాంతముగఁగావ్యమును రచించినాఁడు.

క॥ ఎటువంటి దురాచారున, కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి ♦ యెఱిఁగితె రాజా
అటుగానఁ బూర్వపుణ్యో, త్కటభావం బల్పునైన ♦ ఘనుఁగావించున్ 133.

అ॥ రాజా - ఓధర్మశీలనృపాలా, ఎటువంటి దురాచారునకున్ - ఏలాటి చెడ్డనడతకలవానికి ఎటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి - ఏలాటిలోకప్రఖ్యాతిగలిగెనో, ఎఱింగితె - తెలిసికొంటివా, అటుగానన్ - అందువలననే, పూర్వపుణ్యోత్కటభావంబు-పూర్వ - క్రిందటికాలముదైన, పుణ్య - సుకృతము యొక్క - ఉత్కట - అతిశయమైన, "ని. స్యాదుత్కటోబలవతి, క్లీబేచద్వావిమాత్రిషు" నానా. "క్లీబముత్కట స్త్రీప్రవృత్తయోః" మే. భావంబు - సంపద, 'ని. భావస్వభావేఽభిప్రాయే, చేష్టాసత్తాత్మజన్మసు, క్రియాలీలాపదార్థేషు, బుధజంతువిభూతిషు' అని విశ్వ. అల్పునైనన్ - నీచునైనను, ఘనున్ -గొప్పవానినిగా, కావించున్ - చేయును, ఇందు 'పూర్వపుణ్యోత్కటభావం బల్పునైన ఘనుఁగావించున్ అనుటచేత ననుగుణాలంకారము. "యథా ధేనుసహస్రేషు వత్సో గచ్ఛతి మాతరం, తథా యచ్చకృతంకర్మ, కర్తార మనుగచ్ఛతి" చాణ. 'నామమాత్రేణ సంతుష్టాః, కర్మకాండరతానరాః, మంత్రోచ్చారణహోమాద్యై ర్భ్రామితాఃక్రతువిస్తరైః' ఏకభుక్తోపవాసాద్యైర్నియమైఃకాయశోషణైః, మూఢాః పరోక్షమిచ్ఛంతి మమమాయావిమోహితాః' గరు. మూఢులగు మానవులు నామాయ నెఱుంగనేఱక కర్మకాండరతులై మంత్రోచ్చారణ హోమాదిక్రియలతోఁ గూడిన యజ్ఞములు మున్నగువానినిజేయుచు, ఏకభుక్తము, ఉపవాసము, మున్నగుకాయశోషణము లగుకార్యములతో సంతుష్టిఁజెందుచు నామమాత్రముగఁ బరమాత్మను ధ్యానించుచున్నారు. ఎటువంటిదురాచారున కెటువంటిజగత్ప్రసిద్ధి యనుటకు "అపిచేత్సుదురాచారో భజతేమామనన్య భాక్, సాధురేవ సమన్తవ్య స్సమ్యగ్వ్యవసితో హి సః" భగ. ఇతరప్రయోజనమును దలఁపక నన్ను భజించువాఁడు మిక్కిలి దురాచారముగలవాఁడైనను, వానిని సాధువనియే తలంపవలయును. ఏలయన భగవంతుఁడే తనకు స్వామి గురువు మిత్త్రుఁడు భోగ్యము అనెడి మనోనిశ్చయముగలవాఁడు వాఁడేకదా! "క్షిప్రం భవతి ధర్మాత్మా శశ్వచ్ఛాంతిం నిగచ్ఛతి, కౌన్తేయ ప్రతిజానీహి న మే భక్తః ప్రణశ్యతి" భగ. అట్టివాఁడు శీఘ్రముగా దృఢమైన యధ్యవసాయముగలవాఁడై సదాచారపరుఁడై శాశ్వతమైన యుప

శమమును బొందును. అర్జునా! అట్టి దురాచారములు గలిగినను సాధకునికి నాశము లేదని సభాస్థలమునందుఁ బ్రతిజ్ఞ చేయుము.

తా॥ రాజా! ఏలాటి దుష్ప్రవర్తనము గలవాని కేలాటి ప్రపంచఖ్యాతి కలిగెనో తెలిసికొంటివా! కనుకఁ బూర్వపుణ్యలబ్ధ మైన యదృష్ట మెంతటి యల్పునైన సధనునిగాఁ జేయును.

చ॥ అని ముని ధర్మశీలవసు ♦ ధాధిపమౌళికి నేర్పుమించి చె
ప్పినకథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్
జనకుఁడు బాలుఁ డాడునప ♦ శబ్దవచోనివహంబుచేత నె
మ్మనమున మోద మందుక్రియ ♦ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ. 134

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, ముని - పులహుఁడనెడిమహర్షి, ధర్మశీలవసుధాధిపమౌళికిన్ - రాజులలో శ్రేష్ఠుఁడైన యాధర్మశీలునకు, నేర్పుమించి - చాతుర్యాతిశయముగలపలుకులతో, చెప్పినకథ - ఆనతిచ్చిన పూర్వవృత్తాంతమును, బాల్యచాపలముపెంపునన్ - చిన్నతనమనెడి చపలత్వముయొక్క యతిశయముచేత, స్వామికిన్ - ఈశ్వరుఁడవైననీకు, విన్నవించితిన్ - విన్నపము చేసికొంటిని-నివేదించుకొంటిని, జనకుఁడు - తండ్రి, బాలుఁడు - తనచిన్నవయస్సుగలకొడుకు, ఆడు - చెప్పునట్టి, అపశబ్దవచోనివహంబుచేతన్ - అపశబ్ద-తప్పుమాటలనెడు - శాస్త్రశిక్షితముగాని శబ్దములతోఁ గూడిన, వచోనివహంబుచేతన్ - వాక్యములయొక్క సమూహముతో, నెమ్మనమునన్ - తనమనస్సునందు, మోదము - సంతోషము, అందుక్రియన్ - పొందినట్లు మామకవాక్కులన్ - నాయొక్క పలుకుల చేత, సంతసిల్లుమీ - సంతోషమునొందుము. ఇందు, 'జనకుఁడు బాలుఁడాడు నపశబ్దవచోనివహంబుచేత నెమ్మనమున మోదమందుక్రియ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ' అనుటచేత నుపమాలంకారము.

తా॥ ఈవిధముగా ధర్మశీలనృపాలునకుఁ బులహమహర్షి చెప్పిన యుపాఖ్యానమును విన్నవాఁడనైననేను శంకరుఁడవగునీకు విన్నవించితిని. కనుకఁ దండ్రి చిఱుతనియొక్క వచ్చిరాని ముద్దుమాటల వలన సంతస మందునట్లు నాకావ్యమునఁ గల యపశబ్దములను పాటించక యానందించుము.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ॥ మదనధ్వంసక తారభూమిధరధా ♦ మా ధామధామాక్షస
మ్మదసంధాయక దివ్యనామ నిజవా ♦ మా వామవామాంగ దు
ర్మదదంతావళదానవప్రవరభీ ♦ మా భీమభీమత్వ సం
పదగారీకృతదుష్టదైత్య ధృతసో ♦ మా సోమసోమేశ్వరా. 135

అ॥ మదనధ్వంసక - మన్మథుని నాశముచేయుటగలవాఁడా, తారభూమిధరధామా - వెండికొండ యే నివాసముగాఁగలవాఁడా, ధామధామాక్షసమ్మదసంధాయక. ధామధామ - తేజస్సునకు నిధియైన యగ్నిహోత్రుఁడే, అక్ష - కన్నుగాఁగలిగి, సమ్మద - సంతోషమును, సంధాయక - కూర్చునట్టి

వంటివాఁడా, దివ్యనామ — మనోహరమైన ప్రఖ్యాతిగలవాఁడా, రమ్యమైన పేరుగలవాఁడా యనియుఁ జెప్పవచ్చును, నిజవామా— నిజ— స్వకీయమైన, వామా — రమ్యముగలవాఁడా, 'ని. వామం సవ్యేప్రతీపేచ ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధరే హరే కామే విద్యాద్వామాపిచ స్త్రియాం' అనివి వామ వామాంగ. వామ — సుందరమైన పార్వతితోఁగూడిన, వామాంగ — శరీరముయొక్క యెడమవైపు గలవాఁడా, దుర్మదదంతావళ దానవప్రవరభీమా. దుర్మద — దుష్టత్వముగల గర్వముతోఁగూడిన, దంతావళదానవ — గజాసురుడను, ప్రవర — శ్రేష్ఠునకు భీమా — భయంకరుఁడవైనవాఁడా, భీమ భీమత్వసంపదగారీకృతదుష్టదైత్య. భీమ — భయంకరులగువారికి నైనను, భీమత్వ — భయమును గలిగించుచున్న, సంపత్ — సమృద్ధికి, అగారీకృత — ఇల్లుగాఁజేయఁబడిన, దుష్టదైత్య — చెడువారైన రాక్షసులుగలవాఁడా, అనఁగాదుర్మార్గులగు రక్కసులకుమాత్రమే భయముగలిగించువాఁడనుట, ధృతసోమా — ధరించఁబడిన చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమసోమేశ్వరా. సోమ — ఉమాసహితుఁడ వైన, సోమేశ్వరా — సోమేశ్వరుఁడను పేరుగలయోస్వామీ, అని యాశ్వాసాంతమునఁ గృతిపతికి సంబోధనము, ఇందు ముక్తపదగ్రస్తమును దానివెంటనే ఛేకానుప్రాసాలంకారమును గూర్చుటయేకాక నాలుగు విశ్రమస్థానములయందును మకారమే వచ్చునట్లుకూడఁ జిత్రించఁబడియున్నది. ముక్తపదగ్రస్తమనఁగా ముగిసినపదమును వెంబడిగా వెండియుం గ్రహించుటమాత్రమే ఇట్టి యలంకారములతో శోభిల్లు పద్యములు కావ్యములందంతగాఁ గానఁబడవు.

శా॥ భస్మోద్ధూళితదేహపోషణకళా ♦ పారీణ వారాకరా
కస్మాదుత్థితకాలకూటవిషది ♦ గ్ధగ్రీవ పాదాంబుజా
తస్మర్తృవ్రజకల్పభూజ కరుణా ♦ ధన్యేక్షణా సేవమా
నాస్మత్పౌత్త్రిక మత్తనూభవక నా ♦ గాఖ్యాంకలింగాహ్వయా. 136

అ॥ భస్మో.........పారీణ. భస్మ — విభూతి, ఉద్ధూళిత — చెలరేఁగఁబడిన, ఎగయఁబడిన, దేహ — ఒడలియొక్క, పోషణ — వర్ధిల్లఁజేయుటయనెడి, కళా — విద్యయందు, పారీణ— ఆవలి దరిముట్టినవాఁడా — తుదముట్ట నేర్చినవాఁడా యనుట, వారా.........గ్రీవ. వారాకరా — సముద్రమునందు, అకస్మాత్ — అకస్మికముగ — ఆ యెప్పపాటులోనే, ఉత్థిత — పుట్టిన, 'ని. ఉత్థితంస్యాత్త్రిషూత్పత్తే ప్రోద్యతే వృద్ధిమత్యపి' అనిమే. కాలకూటవిష — కాలకూటమను పేరుగలవిషముతో, 'కాలస్యవర్ణస్య కూటః కాలకూటః' అనివ్యు. దిగ్ధ — పూయఁబడిన, గ్రీవ — కంఠముగలవాఁడా, పాదా.........భూజ. పాదాంబుజాత — పద్మమువంటిచరణమును, స్మర్తృవ్రజ — స్మరించునట్టివారి సమూహమునకు, కల్పభూజ — కల్పవృక్షమైనవాఁడా, కరుణాధన్యేక్షణా. కరుణా — దయతోఁ గూడిన ధన్య — పుణ్యవంతమైన. కృతార్థతగల, ఈక్షణా — చూపుగలవాఁడా, సేవమా......... హ్వయా. సేవమాన — కొలుచుచున్న, అస్మత్పౌత్త్రిక — నాయొక్క మనుమలు గలిగినట్టియు, మత్తనూభవక — నాకుమారులు గలిగినట్టియు, నాగాఖ్య — నాగయ్యయనుపేరుతోఁగూడిన, అంక — గురుతుగల, లింగాహ్వయా — లింగమనునామధేయముగలవాఁడా, అనఁగా నాగలింగమను నభిధానముగలవాఁడాయనుట, ఈనాగలింగమీకవికిఁ బితామహుఁడైయుండి స్వర్గము నలంకరించినట్లీపద్యము వలన బోధపడుచున్నది. 'సేవమానాస్మత్పౌత్త్రిక' అనుటచేఁబితృపితామహప్రపితామహులెల్ల శుభా

శుభ పుణ్యకార్యాదులయందుఁ బూజింపఁబడుచుందురు. 'పౌత్త్రిస్యస్పర్శనాన్మర్త్యోముచ్యతేచ ఋణత్రయాత్, లోకానత్యేద్దివప్రాప్తిః పుత్త్రిపౌత్త్రిప్రపౌత్త్రికైః' అని గరుడపురాణమునఁ జెప్పఁబడియున్నను ప్రప్రపితామహుఁడుగూడ సేవింపఁబడు ననుధర్మమును బరిశీలించియే చెప్పియుండెను. విస్తరభీతిచే విరమింపఁబడినది. కొందఱుకవులు గద్యమున. 'పౌత్త్రి, పుత్త్రి, నామధేయ' అని చెప్పుచుందురు.

క॥ అతులతర సోమవార, వ్రతనియమధురీణహృదయ ♦ వారిజ సాధ్వీ
శత వినుత చెన్నమాంబా, ప్రతిదినసంసేవ్యమాన ♦ పదపంకేజా. 137

అ॥ అతు... ......వారిజ. అతులతర — అసమానమయిన, సోమవారవ్రత — సోమవారమున నాచరించెడి శాస్త్రసిద్ధమైన కర్మము (నోము) యొక్క, నియమ — నిశ్చలబుద్ధియందు, ధురీణ— భారమును వహించుచున్న, హృదయవారిజ — మనస్సనెడి పద్మముగలదియును, సాధ్వీశతవినుత — బహుసంఖ్యాకమైన పతివ్రతలచేత స్తుతింపఁబడినదియును, నగు, చెన్న.........పంకేజా. చెన్నమాంబా - చెన్నమ్మయను నామెవలన, ప్రతిదిన— నిత్యమును, సంసేవ్యమాన— కొలువఁబడుచున్న, పదపంకేజా- చరణములనెడి కమలములుగలవాఁడా, ఈచెన్నమ్మయను నామె యీకవికిఁదల్లియగుటవలనను, నామె పరమేశ్వరప్రీత్యర్థముగ సోమవారవ్రతమాచరించుచుండుటవలనను, నిట్లువచించియుండెను.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధారేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యతరాజేయ, సకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు సర్వంబుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

అ॥ తృతీయాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుఁగునది.

ఇది శ్రీమద్గాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహాభూనస గోత్రపవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్యపౌత్త్రి, లక్ష్మాంబా కోటేశ్వర సుధీమణిపుత్త్రి, శిల్పవాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవి దేత్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యాభిధాన, విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానమునఁజతుర్థాశ్వాసము.

నాగార్జున ప్రెస్, నిడుబ్రోలు.

నిరంకుశోపాఖ్యాన పూర్వ ముద్రణమునందు
దోషములకు సవరణలు

(సం — సంఖ్య, పూ — పూర్వముద్రణము, స — సవరణ)

ప్రథమాశ్వాసము

సం.	పూ.	స.
2	నెక్కిన	నెక్కెడు
,,	తోఁడు	తోడు
4	మనస్సమధూళిసుమ ధూళి	మనస్సుమధూళిసమ దాళి
6	మున్నుఁగా	మున్నుగా
,,	గాఁపురంబు	గాఁపురంబుఁ
,,	చక్కఁదనమున	జక్కఁదనమున
8	బత్ర	బత్త్రి
10	అనియిట్లు	అనియిట్ట
,,	నోసరించి	కోఱడించి
14	సమస	సమస్త
19	పాప	పాఁప
20	కందర్పుఁ	కందర్పు
,,	విశాలుశూలి	విశాలశూల
23	దనుజ	తనుజ
25	గతశీతల (ప్రాసభంగము)	ఘటితామృత
26	ప్రేయస్సిత	ప్రేయస్స్మిత
28	రామంబుఁగా	రామంబుగా
30	గాపులహు	గాఁబులహు
35	తలంకనేము	తలంకకేను
39	కడు	శివ
43	లౌటఁ	లౌట
,,	స్ఫూర్తితెలియ	స్ఫూర్తిఁదెలియ
,,	మాటఁగొత్త	మాటక్రొత్త
,,	లౌటనమర	లౌటయమర
,,	సువర్ణాబ్జత	సువర్ణాబ్జతఁ
45	ధీధితి	దీధితి
,,	బ్రోవఁ	బ్రోవ
47	సత్య	సత్త్వ
,,	యోజగ	యోజన
50	జిలుఁగుఁజెంగావి	జిలుఁగుచెంగావి
51	ముక్కవ	మక్కువ
53	కటకంబుపాద	కటకంబుఁబాద
54	యనఘ	యనిశ
60	ళలామము	శిరోమణి
61	నిశ్శాంతమునంధర	నిశాంతమునన్ధర
64	మదిచింతిలు	మదిఁజింతిలు
65	అనుటగాని	అనుటకాని
68	పుత్రు	పుత్త్రి
,,	చంద్రు	చంద్ర
,,	దుస్థితిన్	దుస్స్థితిన్
70	పుత్రుండు	పుత్త్రుండు
,,	తనయుండు	తనుజుండు
,,	సమకూఱ	సమకూర
75	యొఁకఁజోద్య	యొకచోద్య
79	జలజాంబకు యతిభంగము	జలజోదరు
,,	పుత్రు	పుత్త్రు
,,	నావుఁడున్	నావుడున్
79	సముద్వము యతిభంగము	సముద్యము
,,	జాత	జాతు
81	గాన	యైన
83	కళఁ	కళ
87	పుత్ర	పుత్త్రి
88	మొలకల	మొలకలు
89	కరణి	కరణిఁ
94	దుపేతంగుణ	దుపేతన్గుణ
95	ధని	విని
96	శృంగిరాజ	శృంగిణీశ
,,	సురగంగా	శశిరేఖా
100	కవిత్వ	కవిత్వతత్త్వ
,,	మాన	మానమానస

ద్వితీయాశ్వాసము

సం.	పూ.	స.
3	ధరాసుర	ధరామర
6	నర్హ్వాలులేరు	నర్హ్వాలెయేరు
8	విభవంబు	విభవంబుఁ
10	తలఁపోసి	తలపోసి
12	మిగులఁ	మిగుల
,,	ధరాసుర	ధరామర
16	సైకాలు	సౌకాలు
17	వోయి	పోయి
19	కామిల	కామినుల
20	మీఁదకప్పర	మీఁదఁగప్పర

సం.	పూ.	స.
22	లీలఁ	లీల
23	లొయ్యఁగాదీర్చు	లొయ్యఁగాఁదీర్చు
24	వారణాశి	వారణాసి
,,	మరువఁడు	మఱవఁడు
25	మంటపుట్టు	మంటవుట్టు
26	పరస్పరంబు	పరశ్శతంబు
28	అనెడు	అనెడి
31	శిత	సిత
33	యదటుఁ	యదలు
,,	జాఱుఁబైట	జాఱుపైట
,,	కులుకుఁబలుకు	కులుకుపలుకు
34	నెఱ	నెర
,,	మార్గంబుచొకఁజేసి	మార్గంబుఁజొకచేసి
,,	సొగటాలు	సొగటాల
30	కేళిఁ	కేళి
,,	ఝల్లితల్లి	ఝల్లిఁదల్లి
38	లక్షయునిచ్చిన	లక్షయొసంగిన
41	పుంజ	పింజ
45	వృత్తిప్రత్యక్షు	వృత్తిఁబ్రత్యక్షు
,,	జరభి	జఱభి
46	ఒరపాయొజిలువ	ఒఱపాయెఁజలువ
,,	జెలువాయెఁ	జెలువాయె
,,	గుసుమపూఁ	గుసుమంపుఁ
,,	నడగ	నడుగ
48	ఆయత్తయగు	ఆయత్తచిత్తయగు
,,	గ్రమ్మకరుణ	గ్రమ్మఁగరుణ
49	సర్వ	సత్త్వ
,,	వాఁడు	పాడు
52	ధర్మంబుచూఱ	ధర్మంబుఁజూఱ
,,	నగుబాటు	నగుఁబాటు
54	తలంపదో	తలంపరో
,,	శ్రీచే	శ్రీచేఁ
55	అన్నియునుఁ	అన్నియును
62	బాప	బాఁప
65	యుండెడు	యుండెడి
,,	బొగ్గునయ్యె	బొగ్గెయయ్యె
66	ఆతని	ఆతనిఁ
68	నెన్నటి	నెన్నఁటి
69	జీకు	జీఁకు
,,	జేలా	జేలన్
,,	దిగ	దిగఁ
70	బోల	వోల

సం.	పూ.	స.
,,	వోలె	బోలె
72	పాలిక	పాలికఁ
,,	వెల్వఁడు	వెల్వడు
,,	వనచూర్ణ	నవచూర్ణ
74	కొన	గొన
,,	చందురు	చందుర
75	గికగా	కికగా
76	తచ్చోచ్ఛత్ర	దచ్చోచ్ఛత్ర
,,	లోపంచ	లోఁబంచ
83	వీటి	వీటిఁ
,,	గలపి	గలిపి
,,	సుపుత్ర	సుపుత్రి
86	సముద్రంబిందు	సముద్రుండిందు
,,	మహాత్వ	మహత్త్వ
87	సత్య	సర్వ
88	ధారిణి	ధారుణి
89	విడుఁవ	విడువ
90	సంభృతిపతి	సంభృతిఁబతి
91	గంధంబు	గందంబు
93	నరిగె	నేగె
	యతిభంగము	
95	ఉత్కలితా	ఉత్కలికా
101	తలకుం	తలఁకుం
,,	గోపించుఁ	గోపించు
,,	విధికిం	విధికిన్
103	నింకింపు	నుంకింపు
104	వన	జన
106	చిత్తాఁబ్జు	చిత్తాబ్జుఁ
107	దిక్కులున్	దిక్కులన్
109	వర్తిక	వర్తక
110	తను	తకు
,,	ఘూట	ఝూట
111	దద్దయుఁ	దద్దయు
112	వాద	నాద
114	వచనంబు	వచనంబుల
115	దూగ	దూఁగ
,,	గాండ్రి	గండ్రి
,,	వాకు	నాకు
,,	గుట్టంగ	గుట్టఁగ
116	ఘంటీలు	గంటీలు
,,	ఎత్తుగనడపె	ఎత్తుగఁగడపే
117	దుర్ని	దుర్ణి

సం.	పూ.	స.
118	నవ్య	సవ్య
119	మన	మల
,,	పర	పగఁ
,,	విడియంపుపలు	విడియంపుఁబలుతుం
,,	తుంపురులు	పురులు
121	వోలి	వోలె
123	వాటు	పాటు
125	జూచి	జూపి
,,	లాఁబోలు	రాఁబోలు
127	యూరట	యూఱట
128	ఆసించి	ఆశించి
,,	వలయుచల్లఁగా	వలయుఁజల్లఁగా
,,	లొల్లెకాఁడ	లొల్లెగాఁడ
129	సావడి	సాపడి
,,	నేగియకా	నేగియు
,,	సందులుఁ	సందులు
131	బాప	బాఁప
140	పాటి	పాటు
142	పుత్రి	పుత్త్రి
,,	నిర్మదనార్థ	నిర్మథనార్థ
143	వసధాం	వసథాం
144	దోహ	మోహ
145	లబ్ధవర్ణ	లబ్ధలబ్ధవర్ణ
,,	కవిత్వ	కవిత్వతత్త్వ
,,	గర్భాభర్ణవాత్రేయ	గర్భాభ్రగవపూర్ణిమాత్రేయ

తృతీయాశ్వాసము

సం.	పూ.	స.
6	నపత్రా	సపత్త్రా
,,	నిష్పత్రా	నిష్పత్త్రా
,,	తదనంత	తదంత
7	ధారుణీశ్వర	ధారుణీసుర
8	నొందుఁ	నెందుఁ
,,	జూటాంతికా	జూటాంచితా
10	తజ్ఞాల	తజ్జ్ఞాల
12	పట్టైస	పట్టిస
17	మిసుంగ	మిసుక
18	యొడలం	యొడలఁ
20	రివ్వు	జివ్వు
,,	దుగా	తిగా
24V	బధన	బ్రథన
,,	తిసిరెతు	ఆశింతు
26	తరల	ధ్రువకోకిల
,,	చందురు	చందుర
,,	వావిట	నావిట
28	బుష్ప	పుష్ప
30	ధన్య	దైన్య
34	యంజలి	నంజలి
35	వలుస	వలువ
,,	నగముపేగ	నగమనంగ
36	పఱవ	పఱప
39	జండినకాఁ	షండునిగాఁ
40	నీకుం	నీకుఁ
41	రోపరంత	రాపరాంత
43	ములుచేరు	ములఁజేరు
44	కులోత్తంసంబ యతిభంగము	కులీనోత్తంస
45	పాడియొ	పాడియె
48	నైతిం	నైతిఁ
50	కర్మములు	కర్మముల
54	దదాహ్లాద	తదాహ్లాద
58	రంభనం	రంభణం
59	కేయూర	కేసర
60	లగుచును	లగుచు
61	నురుము	నుఱుము
62	కౌగిలి	కౌఁగిలి
,,	పలికెఁ,ఏసతి	పలికె, న్నేసతి
65	ఆభూసురుఁడుఁ యతిభంగము	నయముగనతఁడుఁ
68	మెయిం	మెయిఁ
69	సిత	శితి
72	తత్వ	తత్త్వ

చతుర్థాశ్వాసము

సం.	పూ.	స.
7	కకణ	కంకణ
8	బిందువులుఁ	బిందువులు
,,	వీడియంబుకర్పూర	వీడియంపుఁగర్పూర
10	రసపూర్తికమనీయ	రసవృష్టిఁగమనీయ
,,	మోవియప్రకట	మోవియఁబ్రకట
11	తను	దను
19	చేతయెకాఁదెలిసి	చేఁతయకాతెలిసి
27	వినయమున	వినయముగ
30	గనుగొంటి	గనుఁగొంటి
31	యిట	యిటు
32	సురభోగము	సంభోగము

సం.	పూ.	స.
,,	నేమనగలమో యతిభంగము	నేరంబునకై
33	లిచట	లిచటి
,,	సమ్మదము	సమ్మతముఁ
34	నాఁడె	నాడె
,,	బైటపెట్టఁ	బైటఁబెట్టఁ
36	బాపనిమిండగాని	బాఁపనమిండగానితో
,,	చరించునే	చరించునో
37	బుంఖీ	బుంజీ
,,	ప్రఘిమచెంది	ప్రఘిమఁజెంది
,,	వంబుకొంత	వఁబుఁగొంత
39	ములునాఁడి	ములువాఁడి
,,	గందపు	గంధపు
45	సాగి	సాఁగి
47	యొన్నటి	యొన్నఁటి
48	తమనివాసం	తమతమనివాసం
,,	నందునై	నందనై
,,	దుఃఖితారంభ	దుఃఖారంభ
,,	బాపలేక	బాఁపలేక
49	అలుగుల	అలుఁగుల
51	వఱదలుగట్ట ప్రాసస్థానము	పరఁగఁగనేల
55	మార్పయొక	మార్పనొక
61	దునిగి	దునిఁగి
64	ఊయిఁ	ఊతిఁ
,,	గనొగొన	గనుఁగొన
69	వెలిబోక	వెలిఁబోక
71	మీఁఱఁ	మీఱఁ
,,	మత్రించె	మఁత్రించ
74	ఉపచరించు	ఉపచయించు
,,	వరలు	వఱలు
75	లెల్లనాత్మ	లెల్లరాత్మ
76	దేహముం	దేహముఁ
80	కాఱ	కార
81	దయ	ధర
82	పొడవ	పొడువ
83	మేపాఱ	మేపార
86	బ్రష్ట	బ్రష్ఠ
89	కాల	గాల
,,	దిక్కులఁ	దిక్కుల
91	దిగపారు	దిగఁబాఱు
92	మల్లి	మల్లె
93	జిలుఁగుఁబయ్యెద	జిలుఁగుపయ్యెద
,,	దిగపార	దిగఁబాఱ
,,	మాపుల	మాపులు
94	వచ్చి	యెదుట
95	నాతర	నాఁదర
97	తలఁపోక	తలపోక
99	పుతురి	పుత్తురి
111	యంబునఁబలు	యంబునబలు
112	గడవల	గడపల
113	యపాయ	యుపాయ
,,	యటుఁ యతిభంగము	యిటు
114	గజశ్శ్రేష్ఠ	గజశ్రేష్ఠ
116	బ్రిసన్నఁడై	బ్రిత్యక్షమై
117	లోక	కాయ
121	సమ్మద	సంతస
,,	సంభృతు	సంగ్రహు
122	ధరాసుర యతిభంగము	ధరామర
124	అనియనేక	అన ననేక
125	నిల	నిశ
,,	బట్టపల్లవుసిరుల్	బట్టకళ్ళపుసరుల్
,,	నుచ్చైశ్రివః	నుచ్చైశ్శ్రివః
127	యిష్టంబునఁ	యిష్టంబును
128	పుతురి	పుత్తురి
129	నయాధ్యునిపాప్రిస్త	నయాఘ్యునిఁబాప్రిస్త
,,	క్షమింపఁ	సహింపఁ
130	పుతరి	పుత్తరి
132	మానసత్వ	మానసతత్త్వ
,,	పరాయ	పారాయ
,,	తేజుండును	తేజోవిరాజమానుండును
,,	సంపన్నుండు	సంయుక్తుండు
134	నేర్పరించి	నేర్పమించి
135	సంమద	సమ్మద
136	దుద్ధిత	దుత్థిత
138	లబ్ధవర్ణ	లబ్ధలబ్ధవర్ణ